

АРХЕОЛОГІЯ
І ДАВНЯ ІСТОРІЯ
УКРАЇНИ
Випуск 1 (26)

2018
КИЇВ

НАУКОВА СЕРІЯ — ЗАСНОВАНА У 2010 Р.

ВИДАЄТЬСЯ ЧОТИРИ РАЗИ НА РІК

РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ

Головний редактор:

СКОРИЙ Сергій, доктор історичних наук, професор, Інститут археології НАН України

Відповідальний секретар:

ГОРБАНЕНКО Сергій, кандидат історичних наук, Інститут археології НАН України

БОЛТРИК Юрій, кандидат історичних наук, Інститут археології НАН України

БУРДУКЕВИЧ Ян, доктор гуманітарних наук, професор, Вроцлавський університет (Польща)

ЗАЛІЗНЯК Леонід, доктор історичних наук, професор, Інститут археології НАН України

ІВАКІН Гліб, член-кореспондент НАН України, Інститут археології НАН України

КУЛАКОВСЬКА Лариса, кандидат історичних наук, Інститут археології НАН України

МОЦЯ Олександр, член-кореспондент НАН України, Інститут археології НАН України

ОБЛОМСЬКИЙ Андрій, доктор історичних наук, Інститут археології РАН

ОТРОЩЕНКО Віталій, доктор історичних наук, професор, Інститут археології НАН України

ПЕТРАУСКАС Олег, кандидат історичних наук, Інститут археології НАН України

ПОТЄХІНА Інна, кандидат історичних наук, Інститут археології НАН України

СОН Наталія, кандидат історичних наук, Інститут археології НАН України

ТОЛОЧКО Петро, академік НАН України, Інститут археології НАН України

ХОХОРОВСКИ Ян, доктор гуманітарних наук, професор, Інститут археології Ягеллонського університету (Польща)

ЧАБАЙ Віктор, член-кореспондент НАН України, Інститут археології НАН України

У ВИПУСКУ:

СТАТТІ

АРХЕОЛОГІЯ І ПРОСТІР

КАРТОГРАФУВАННЯ ПАМ'ЯТОК

СТЕЖКАМИ ВІКІВ

АРХЕОЛОГІЯ І ПРИРОДНИЧІ НАУКИ

АРХЕОЛОГІЯ І ДАВНЯ ІСТОРІЯ УКРАЇНИ

Науковий журнал з проблем археології та давньої історії

Серія присвячена публікаціям досліджень з археології та давньої історії України. Висвітлюються питання соціально-економічного розвитку та культурних зв'язків населення України у кам'яному та мідно-бронзовому віках, сторінки з історії киммерійців та скіфів, матеріальна та духовна культура античних греків у Північному Причорномор'ї, етногенез та рання історія слов'ян, розвиток давньоруських міст і сіл, матеріальної культури середньовіччя і нового часу. Видаються нові археологічні матеріали, розвідки з історії археології та архівні джерела.

Для археологів, істориків, краєзнавців, учителів історії, студентів історичних факультетів, усіх, хто цікавиться давньою історією України.

A series is devoted to publications of investigations on archaeology and ancient history of Ukraine. Questions of social and economic development and cultural relations of the population of Ukraine in the Stone and Copper-Bronze Age, pages of Cimmerian and Scythian history, material and spiritual culture of antique Greeks in Northern Black Sea Coast, ethnogenesis and early history of Slavs, development of the Ancient Russian cities and villages, material culture of Medieval and Modern periods are under observing. New archeological records, survey on history of archaeology and archival sources are being published.

This series is intended for archeologists, historians, regional specialists, teachers of history, students of historical departments and for all who is interested in ancient history of Ukraine.

Засновник та видавець:

Інститут археології
Національної академії наук України

Свідоцтво про реєстрацію ЗМІ:

КВ № 17659-6509Р від 29.03.2011

Адреса редакції:

Україна, 04210, Київ 210, просп. Героїв Сталінграда, 12

Тел.: (+380-44) 418-61-02

Факс: (+380-44) 418-33-06

E-mail: secretaradiu@gmail.com

Офіційна сторінка видання:

Сайт «Спілка археологів України» [<http://www.vgosau.kiev.ua>] —

Бібліотека — Журнал «Археологія і давня історія України»

[http://www.vgosau.kiev.ua/index.php?option=com_content&view=category&layout=blog&id=111&Itemid=183]

Затверджено до друку Вченою радою

Інституту археології НАН України

20.02.2018, протокол № 2.

Науковий редактор *О. Є. Фіалко*

Рисунки *авторські*

Надруковано в авторській редакції

Комп'ютерна верстка *С.А. Горбаненка*

Усі права застережено. Передрук можливий
зі згоди редакції та авторів статей

Виходить за підтримки
Всеукраїнської громадської організації
«Спілка археологів України»

ISSN 2227-4952

Усі матеріали рецензовано

© ІНСТИТУТ АРХЕОЛОГІЇ НАН УКРАЇНИ, 2018

Підписано до друку 8.03.2018. Формат 60 × 84/8. Гарн. Century Schoolbook. Папір офс.
Друк офс. Ум.-друк. арк. 29,6. Обл.-вид. арк. 38,2. Тираж 300 екз. Зам.

Тираж віддруковано «Видавництво «Стародавній світ»», тел. (044) 599-34-43

Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи до Державного реєстру видавців
і розповсюджувачів видавничої продукції ДК № 3991 від 24.02.2002 р.

ЗМІСТ

CONTENTS

Передмова

5 Foreword

СТАТТІ

ARTICLES

Кулаковська, Л. В., Герасименко, Н. П., Усик, В. І., Вотьякова, О. Л. Середньопалеолітична стоянка Рубан' у Закарпатті: стратиграфія, хронологія, індустрія

Kulakovska, L. V., Gerassimenko, N. P., Usik, V. I., Votyakova, O. L. Middle Paleolithic Site Ruban' in Transcarpathia: Stratigraphy, Chronology, Industry
7
Гречко, Д. С. Поховальний обряд населення Дніпровського Лісостепоного Лівобережжя ранньоскіфського часу: варіант аналізу

Гречко, Д. С. Поховальний обряд населення Дніпровського Лісостепоного Лівобережжя ранньоскіфського часу: варіант аналізу

Grechko, D. S. Funeral Rite of the Population of the Dnieper Forest-Steppe Left Bank of the Early Scythian Time: Variant of Analysis
20

Сапожников, І. В., Болтрик, Ю. В. Ягорлицькі кургани на лівобережжі Дністра (історія вивчення, картографія та топографія)

Sapozhnykov, I. V., Boltryk, Yu. V. Yagorlyk Kurgans of the Left Bank of the Dniester: History of Exploration, Cartography and Topography
45

Корвін-Піотровський, А. О. Археологічні карти Півдня України

Korvin-Piotrowskyi, A. O. Archaeological Maps of the South Ukraine
66

Фіалко, Е. Е. Амазонки епохи викінгов

Fialko, O. Ye. Amazons in Viking Age
73
Біліяєва, С. О. Туркський фактор у геопросторі України (за матеріалами археологічних досліджень)

Біліяєва, С. О. Туркський фактор у геопросторі України (за матеріалами археологічних досліджень)

Biliaieva, S. O. Turkish Factor in the Geographical Space of Ukraine (by Archaeological Materials)
85

АРХЕОЛОГІЯ І ПРОСТІР

ARCHEOLOGY and SPACE

Іванова, С. В., Никитин, А. Г., Кіосак, Д. В. Маятниковые миграции в Циркумпонтийской степи и центральной Европе в эпоху палеометалла и проблема генезиса ямной культуры

Ivanova, S. V., Nikitin, A. G., Kiosak, D. V. Pendulum Migrations in the Circum-Pontic Steppe and Central Europe During the Paleometal Epoch and the Problem of Genesis of the Yamna Culture
101

Болтрик, Ю. В., Окатенко, В. М., Тоцев, Г. М. Терени центру Скіфії (від Солохи до Чортомлика)

Boltryk, Yu. V., Okatenko, V. M., Toscev, G. M. The Territory of the Central Scythia (from Solokha to Chortomlyk)
147

Деміна, А. Д. Скелі, море і кургани: пам'ятки скіфського часу в ландшафті Північного Приазов'я

Demina, A. D. Stones, Sea and Barrows: Scythian Time Sites in the Landscape of Northern Azov Coast
169

Дзиговський, А. Н., Сапожников, І. В. Древние оборонительные сооружения переправы через Дунай у озера Каргал

Dzygovskiy, A. N., Sapozhnikov, I. V. The Ancient Defensive Fortifications of Danube Waftage near Kartal Lake
177

Вовкодав, С. М. Досвід використання географічних інформаційних систем в археологічних дослідженнях басейну р. Броварка на Переяславщині

Vovkodav, S. V. The Experience of the Use of Geographical Information Systems in Archaeological Researches of the Browarka River Basin of Pereiaslav Region
190

КАРТОГРАФУВАННЯ ПАМ'ЯТОК

MAPPING of SITES

Пробийголова, О. С. Поселення заключного етапу доби бронзи в басейні нижньої течії Сіверського Дінця та на Донецькому кряжі: археологічна карта регіону

Probyigolova, O. S. Late and Final Bronze Age Settlements in the Basin of The River Siverskiy Donets and on the Donets Ridge: Archeological Map of the Region
201

Білинський, О. О. Городища скіфського часу в Дніпровському Лівобережному Лісостепу: загальна характеристика, каталог, типологія

Bilynskyi, O. O. Scythian Time Hillforts in the Dnieper Left-Bank Forest-Steppe: General Characterization, Catalogue, Typology

213

СТЕЖКАМИ ВІКІВ

Прядко, О. О. Давньоруські городища, як маркери Наддніпрянського торгового шляху (ділянка «Переяславль—Воїнь»)

Pryadko, O. O. Localization of the «Pereyaslav—Voyin» Part of the Dnieper Trade Path by the Settlements' Location

235

Сльников, М. В. Археологічні маркери південної ділянки Муравського шляху

Elnikov, M. V. Archaeological markers of the southern section of the Muravsky Shlyah

246

Коржик, В. П. Шляхи військових подій: Буковина, XIV—XVIII століття

Korzhyk, V. P. The Roads of Military Events: Bukovina, XIV—XVIII Centuries

261

Шерстюк, В. В., Прядко, О. О. Картографування пам'яток давньоруського часу долини р. Оржиця: до реконструкції давніх шляхів регіону

Sherstyuk, V. V., Pryadko, A. O. Mapping of Monuments of Old Russ' Time of the Valley of the River Orzhitsa: to the Reconstruction of the Ancient Ways of the Region

270

АРХЕОЛОГІЯ І ПРИРОДНИЧІ НАУКИ

Білинський, О. О., Яхимович, К. Господарство населення скіфського часу на Сеймі за даними геоінформаційного вивчення природних умов та пам'яток

Bilynskyi, O. O., Jachimowicz, K. Economy of the Scythian Time Population in the Seym River Basin on the Results of Geoinformational Analysis of the Natural Conditions and Sites

280

Манігда, О. В., Пробийголова, О. С., Очеретний, С. В. Досвід топографічної зйомки городища на горі Лисуха. Обміри та аналіз сучасного стану пам'ятки. Реконструкція природного рельєфу

Manigda, O. V., Probyigolova, O. S., Ocheretnyj, S. V. An Experience in Topography Mapping of Lysukha Hillfort. Measurements and Analysis of Settlement Current Preservation. Reconstruction of the Natural Relief State

293

Горбаненко, С. А. Порівняльний аналіз сільського господарства передодня утворення Давньої Русі

Gorbanenko, S. A. Comparative Analysis of Agriculture on the Eve of the Formation of Old Rus'

301

PATHS AGES

ARCHAEOLOGY and NATURAL SCIENCES

ПЕРЕДМОВА

Цю добірку статей було анонсовано і зібрано під назвою «Археологічна географія» для журналу «Археологія та давня історія України». Втім, у ході змін журналу за умовами жанру, назва «Археологічна географія», як і всяка інша, має зникнути з обкладинки. Тим не менше, пропонуємо читачеві матеріали, що були зібрані Польовим комітетом ІА НАНУ, які певною мірою долучаються до проблем, пов'язаних з археологічним простором.

Журнал було зібрано напередодні ювілею знаного фахівця з археології раннього залізного віку — Світлани Сергіївни Бессонової. І хоча наступне його число буде повністю присвячене ювіляру, укладачі та автори цього випуску вважають за честь теж привітати дорогу Світлану Сергіївну і долучитися до цієї важливої та приємної події. В науковому доробку дослідниці, серед інших цікавих тем, значне місце посідають статті, присвячені аналізу різних аспектів археологічного простору: це і транспорт Скіфії, і дружинні кургани в просторі Лісостепу, і культові споруди в Побужжі, і кам'яна скульптура в контексті етнополітичної історії скіфів.

Доречно тут згадати думку В'яч. Вс. Іванова, **що простір, то є матеріалізована історія**. І хоча в розумінні академіка-лінгвіста це стосується явищ діалектних або проблем топонімів, які віддзеркалюють певні історичні події, зазначимо, що і залишені або загублені в просторі артефакти, разом з нерухомими археологічними пам'ятками, також відтворюють історію. А комплексний аналіз регіональних археологічних карт, із залученням даних природничих наук та лінгвістики, дозволяє здійснювати ґрунтовні історичні реконструкції.

Статті, зібрані в цьому журналі, охоплюють різні напрямки археології, проте головною ме-

тою є висвітлення артефактів, пам'яток та давніх явищ через їх систематизацію в просторі. Ми прагнули змусити фахівців піднятися над артефактами, глянути і на доісторичні, і на історичні процеси з географічної точки зору. Такий підхід посилює позиції нашої науки. Об'єднання певних аспектів географії та археології робить їх більш об'єктивними та системними. Зазвичай в дослідженнях недостатньо враховуються ландшафтний чинник в розміщенні пам'яток, геологічні умови (приміром, зв'язок майстерень з родовищами того чи іншого матеріалу), гідрологічні особливості річищ (наявність в них порогів), через що висновки можуть виглядати дещо однобічними.

Оскільки статтям цього числа журналу передують невеличкі анотації, то позначимо лише їх тематичні блоки.

Перший з них охоплює максимально широкий хронологічний діапазон від палеоліту Закарпаття до тюркського сліду на теренах України. Статті в середині блоку розглядають: особливості поховальних звичаїв мешканців Лівобережжя за ранньоскіфської доби, маловідомі ланцюги великих курганів на півночі Одещини та серію поховань жінок зі зброєю в поховальному масиві вікінгів.

Другий блок (під назвою Археологія і простір) відкриває велика стаття, присвячена спробі зіставити з археологічними реаліями ідею, висловлену генетиками, стосовно масової міграції популяційних груп до центральної та північної Європи на початку доби бронзи. Йдеться про генетично пов'язану з ямною культурно-історичною спільністю популяцію, що несла в собі генетичні детермінанти іранських неолітичних землеробів, мисливців та риболовів Понто-Каспійського степу. Інші матеріали блоку

присвячені: просторовим структурам центру Скіфії, огляду скіфських курганів Північного Приазов'я, давнім валам поблизу пониззя Дунаю (біля озера Каргал) та аналітичному огляду археологічної ситуації на Переяславщині.

До третього невеличкого блоку (Картографування пам'яток) увійшли дві статті, присвячені поселенським структурам сходу України. Перша розглядає поселення пізньої бронзи басейну нижньої течії Сіверського Дінця та Донецькому кряжу, друга характеризує городища скіфського часу в Лівобережному Лісостепу.

Четвертий блок (Стежками віків) складається зі статей, що розглядають проблеми реконструкції шляхів за доби середньовіччя та пізніше. Це і давньоруські городища на торговому тракті лівого берега Середнього Дніпра, і археологічні ознаки південної ділянки Муравського

шляху, і шляхи військових подій на Буковині та пошук слідів давньоруських сухопутних комунікацій в долині Оржиці.

П'ятий блок (Археологія і природничі науки) присвячено господарчим аспектам, природним умовам проживання населення доби заліза та Давньої Русі теренів лісостепової частини України. Тут наявні статті, присвячені: просторовому аналізу природних умов та господарства населення доби раннього заліза на Сеймі, досвіду ретельної фіксації організації укріпленої поселенської структури римського часу на горі Лисуха на Канівщині, порівняльний розгляд умов агродіяльності людності на передодні утворення давньоруської держави.

Насамкінець, висловлюємо слова щирої подяки О. Є. Фіалко, яка взяла на себе складну місію редагування цього випуску.

УДК: 903.4'12(477.87)''6323''

*Л. В. Кулаковська, Н. П. Герасименко,
В. І. Усик, О. Л. Вотякова*

СЕРЕДНЬОПАЛЕОЛІТИЧНА СТОЯНКА РУБАНЬ У ЗАКАРПАТТІ: СТРАТИГРАФІЯ, ХРОНОЛОГІЯ, ІНДУСТРІЯ

У статті йдеться про середньопалеолітичну стоянку Рубань у Закарпатті, стратиграфічні умови залягання археологічного шару, його вік та індустрію.

Ключові слова: Рубань, середній палеоліт, стратиграфія, типологія, тип Кіна.

Палеолітична Стоянка Рубань була відкрита у 2005 р. Закарпатською палеолітичною експедицією Археологічного музею ІА НАНУ. Вона розташована на території кар'єру колишнього Затисянського хімзаводу, за 800 м на північ від східної околиці с. Горбки Виноградівського р-ну Закарпатської області в урочищі Рубань та на відстані приблизно 2 км на південний схід від стоянки Королево (рис. 1).

Дослідження пам'ятки проводилися у 2005—2008 рр. За цей час загалом відкрито 136 м² площі.

На момент відкриття місцезнаходження земляними роботами кар'єру була знята верхня частина відкладів, у зв'язку з чим археологічний шар залягав на глибині від 20 до 50 см (в залежності від «падіння» геологічних горизонтів по схилу). Усі ці обставини унеможливили чітко визначити геологічну позицію шару та його вік. Попередньо була навіть запропонована гіпотеза про приналежність цього шару до MIS 6 (Kulakovska, Usik 2011, p. 134).

СТРАТИГРАФІЯ

З метою встановлення стратиграфічного положення культурного шару на стоянці Рубань необхідно було провести геологічне вивчення четвертинних відкладів вздовж всієї стінки

кар'єру та кореляцію з позицією шару у розкопі. З цією метою у 2016—2017 рр. було поставлено 15 геологічних розчинок (рис. 2), що і дало змогу чітко визначити характер відкладів зі знахідками.

Стінка кар'єру проходить вздовж давнього схилу до балки, на якому давніші червоноколірні відклади вниз за схилом поступово зрізуються молодшими (рис. 3). Стратиграфічне розчленування ускладнюється тим, що у напрямку вниз за схилом верхня частина стінки кар'єру (голоценові та верхньоплейстоценові відклади) зрізана розробками кар'єру та руйнується природними схиловими процесами. Загалом потужності ґрунтів скорочені за рахунок накладання одного педогенного процесу на матеріал попереднього ґрунту, або через розмиви на схилі.

Зупинимося докладніше на описах кількох розчинок, які презентують повну картину послідовності відкладів на пам'ятці.

Інтерпретацію генези відкладів, найдетальніший опис і варіанти кореляції подаємо на прикладі найглибшої розчистки 7, яка закладена у середній частині кар'єру з відслоненнями ми червоноколірних відкладів.

Розчистка 7 (рис. 4).

0,0—0,03 м — h1 — гумусовий горизонт сучасного ґрунту, частково зрізаний у ході експлуатації кар'єру;

0,03—0,10 м — h1 (bg) — елювіюваний (E) горизонт сучасного ґрунту, сформований на матеріалі бузького лесу (bg) — попелясто-сірий, пухкий, середньосуглинковий, із клиновидними структурами, що відходять від його нижньої межі. Останні є свідченнями криогенних процесів, властивих холодному бузькому етапу, і є доказом, що голоценове ґрунтоутворення роз-

Рис. 1. Вид з космосу на стоянки: Королево, Королево II, Рубань

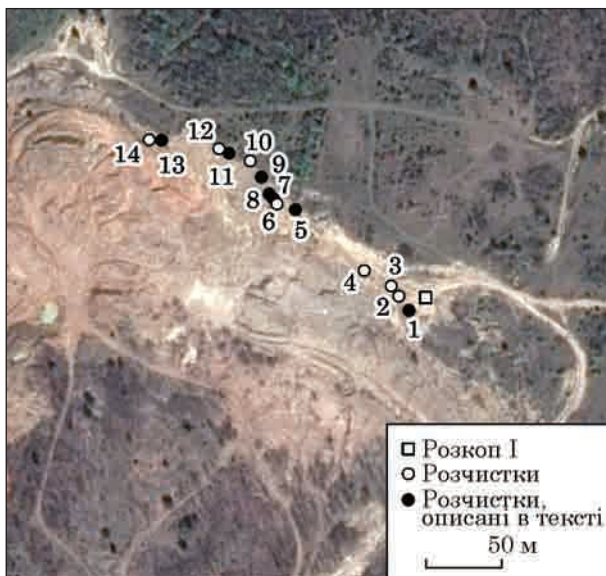

Рис. 2. Вид з космосу: Рубань, зачистки

вивалося по матеріалу верхньоплейстоценових відкладів;

0,10—0,35 м — hl (vt) — елювіювано-ілювіюваний (IE) горизонт сучасного ґрунту, сформований на матеріалі витачівського кліматоліту — світло-бурий із світло-сірими плямами і клинами, що проникають із верхнього горизонту, зумовлюючи неоднорідне плямисте, загалом світле забарвлення, ущільнений, важкосуглинковий, із дрібними примазками і конкреціями гідроксидів марганцю, перехід донизу помітний за різким збільшенням кількості конкрецій. Ознаками формування цього ґрунту на давнішому верхньоплейстоценовому матеріалі є виразна кріогенна плитчаста текстура;

0,35—0,45 м — pl_{3c} — ініціальна фаза ґрунтоутворення заключної стадії прилуцького педогенезу, під час формування відкладів якої, завдяки різким змінам гідротермічного режиму, відбулося надзвичайне збагачення шару дрібними залізо-марганцевими конкреціями («дробовинами»). Лише окремі конкреції досягають розміру понад 1 см. Матеріал світло-бурий, пронизаний сизими тріщинами, важкосуглинковий, ущільнений, перехід донизу за зменшенням кількості конкрецій. У розрізі Королево-Гострий Верх цей прошарок віднесений до верхів верхньоприлуцького ґрунту (Адаменко, Гродецькая 1987), а П. Езартсом (Haesaerts, Koulakovska 2006) — до холодної фази на переході від педокомплексу — аналогу 5 МІС до холодної фази — аналогу 4 МІС;

0,45—0,80 м — pl_{3b} — бурий лісовий ґрунт — забарвлення подібне до перекривних ґрунтів, але більш однорідне буре, важкосуглинковий, ущільнений, призматичний, проте без чітко вражених колоїдних плівок на гранях структурних окремоостей (процеси оглинення *in situ*), із окремими дрібними залізо-марганцевими примазками і конкреціями, перехід до низу помітний. Можемо попередньо корелювати цей ґрунт із підстадією МІС 5a (Rousseau et al. 2001);

0,80—1,20 м — pl_1 — темно-бурий лісовий ґрунт, коричнювато-бурого забарвлення, важкосуглинковий, дуже щільний, із чіткою горихувато-призматичною структурою, із дрібними залізо-марганцевими конкреціями та із великою кількістю широких вертикальних патчків гідроксидів марганцю чорного кольору (у верхній частині довжиною до 10 см, у нижній — до 15—20 см). Розбитий тріщинними

Рис. 3. Вид на стоянку Рубань з південного заходу

структурами нової генерації, виповненими сизим матеріалом, у верхній частині шириною до 15 см. Ґрунт має вторинну криогенну плитчасту текстуру. Це свідчить про існування фази криогенезу між часом формування ґрунтів pl_3 і pl_1 , а саме стадіалу pl_2 — еквіваленту МІС 5b. Сам же ґрунт pl_1 корелюють із МІС 5c (Rousseau et al. 2001);

1,20—1,65 м — kd — бурий лісовий ґрунт теплих фацій, найяскравішого помаранчево-бурого забарвлення, дуже щільний, важкосуглинковий, із прекрасно вираженою горіхувато-призматичною структурою, із глянцевими червонуватими плівками колоїдів на гранях структурних окремостей, без значної кількості новоутворень, що свідчить про стабільний гідротермічний режим. Перехід униз поступовий. Таким чином, у цьому розрізі, як і у розрізі Королево-Гострий Верх (Haesaerts, Koulakovska 2006), простежуються три ілювіювані горизонти (Bt) лісових ґрунтів, із яких нижній, кайдацький, зіставляється із МІС 5e;

1,65—1,92 м — zv — жовто-бурий лісовий ґрунт теплих фацій, відрізняється від покривного світлішим жовтувато-бурим забарвленням і неоднорідністю його у зв'язку із появою виразних тріщин до гл. 1,80 м, виповнених блакитно-сизим матеріалом (вірогідно криогенез дніпровського етапу). Важкосуглинковий до легкоглинистого, щільний, призматичний, із жовтими глянцевими плівками колоїдів за гранями структурних окремостей; перехід донизу різкий, ерозійний, підкреслений горизонтальною тонкою верствою. Жовто-бурі ґрунти у розрізі Королево-Гострий Верх корелюють (Haesaerts, Koulakovska 2006) із ґрунтами 7—11 стадій, хоча можливо у розрізі Рубань представлено лише ґрунт 7 стадії, що зрізає підстельні верстви. Будова вищеприписаного розрізу

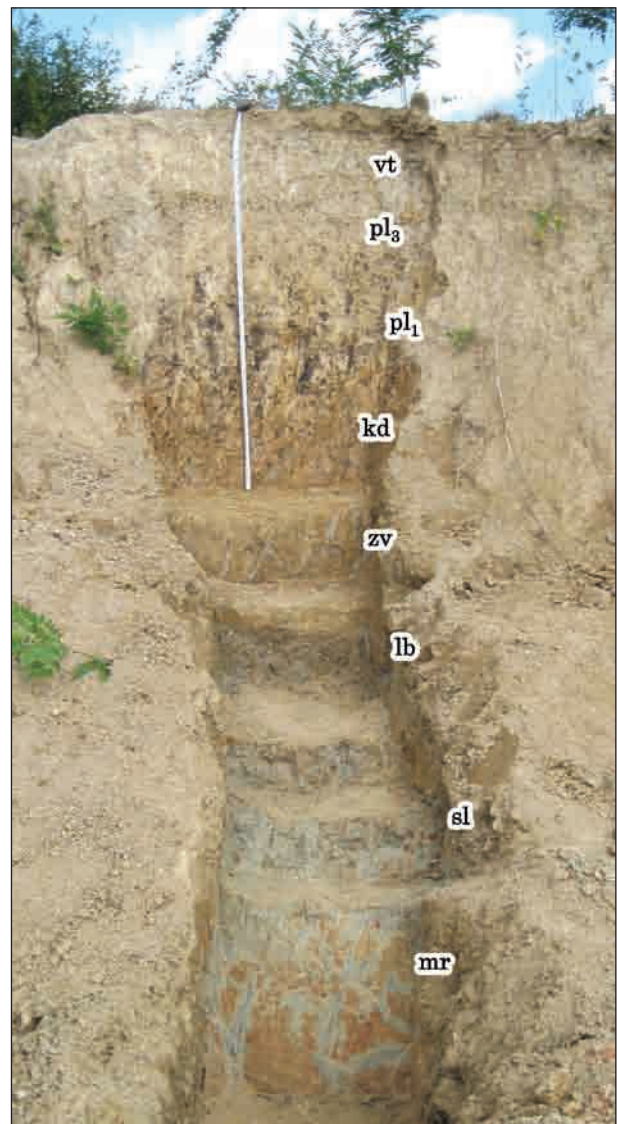

Рис. 4. Рубань, розчистка 7

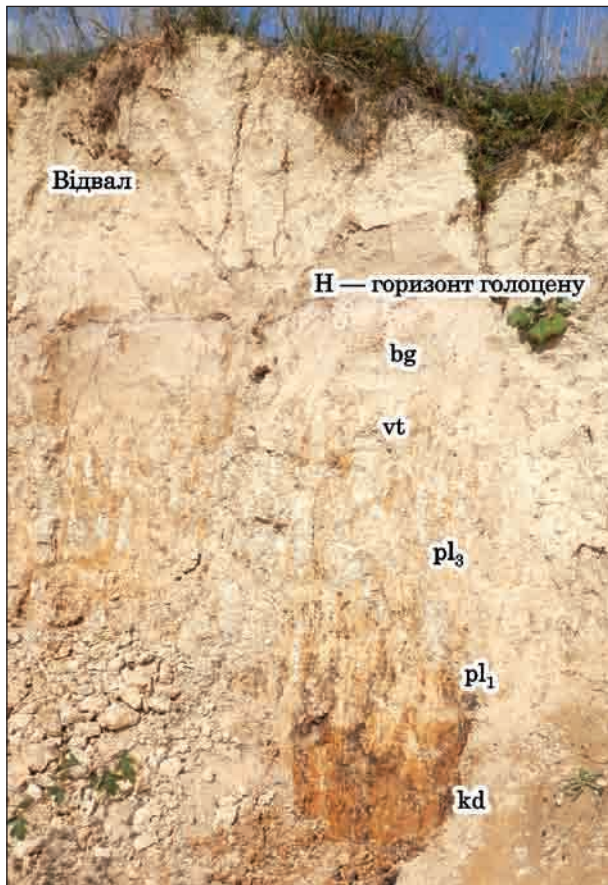

Рис. 5. Рубань, розчистка 11

подібна до такої іншого розрізу Закарпаття — стоянки Сокирниця I (Герасименко 2006);

1,92—2,15 м — lb + sl — схиліві відклади фази ерозійного врізання лубенського часу, представлені грудками бурувато-коричневого ґрунтового матеріалу, темнішого за покривний, і сизого суглинку сульського часу. Складений оглесною глиною, нижня межа різка, ерозійна, нахилена вниз за давнім схилом;

2,15—2,45 м — sl — блакитно-сизий, легкоглинистий, в'язкий, крупнопризматичний, із рідкими плямами червонувато-бурого кольору — делювіальний суглинок, сформований із частковим перевідкладенням підстельного ґрунту, перехід донизу чіткий, тріщинний (кріогенний);

2,45—2,95 — mr — червонувато-бурий ґрунт, яскравого червоно-бурого кольору, піщаний важкий суглинок (піщаниста глина?), розбита на блоки (на усю видиму потужність) вертикальними та косо нахиленими тріщинами, виповненими сизим покривним матеріалом, який, на відміну від запіщаненого шорсткого ґрунтового матеріалу, є в'язким. У середині кожної тріщини (шириною до 10 см) простежується тонка гумусова жилка, що свідчить про закладання структур як первинно-ґрунтових жил. Характерною рисою мартононьського кліматоліту, що відрізняє його від всієї покривної товщі, є наявність карбонатів у вигляді пунктуації.

На другій ступені кар'єру відслонюється червоноколірний піщано-глинистий алювій із включенням гальки та гравію, тобто — відслонення верхньої частини кар'єру розташовані на мартононьсько-сульській, VII терасі.

Будова розрізу вказує на розвиток ерозійних процесів на схилі, починаючи із лубенського етапу. Також мали місце врізи завадівського, кайдацького, витачівського етапів (відсутність добре виражених тилігульського, дніпровського, удайського кліматолітів) і скорочення розрізу бузького та витачівського кліматолітів. Подібну картину, проте із деякими відмінностями, можна простежити у інших розчистках кар'єру.

Зокрема, у вищих частинах давнього схилу меншим є зріз бузького і витачівського кліматолітів, а місцями — повніша будова розрізу загалом.

Розчистка 11 розташована у найвищій частині кар'єру (рис. 5). У ній первинна денна поверхня, фіксована тонким шаром еродованого гумусового горизонту, знаходиться на глибині 1,40 м під відвалами кар'єру, складеними знятим матеріалом голоценових ґрунтів (переважно елювійованим горизонтом лесовидного габітусу). Нижче будова відкладів наступна:

0,0—0,40 м — h1 — білястий пухкий E горизонт голоцену (вторинно елювійований бузький лес);

0,40—0,80 м — світло-бурий ущільнений I горизонт голоцену (вторинно ілювійований витачівський ґрунт), розбитий на всю потужність жилами, виповненими матеріалом E горизонту (кріогенез бузького часу);

0,80—0,90 м — ud — лесовидний суглинок, середній, безструктурний, із окремими залізисто-марганцевими конкреціями, із досить чіткими нерівними (тріщинними) межами;

0,90—1,20 м — pl₃ — рівень дрібних залізисто-марганцевих конкрецій, що перетинається широкими жилами, виповненими світлим лесоподібним матеріалом удайського кліматоліту;

1,20—1,60 м — pl₁ — бурий ґрунт із чорними марганцевими патьоками на всю його потужність, із залізисто-марганцевими конкреціями, розбитий на блоки жилами удайського кріогенезу, виповненими лесом. Нижня границя чітка, місцями порушується тими ж тріщинними структурами;

1,60—2,0 м — kd — бурий лісовий ґрунт теплих фацій, яскравого бурого забарвлення, дуже щільний, горіхувато-призматичний, із помаранчево-червонуватими плівками колоїдів заліза за гранями структурних окремоствей. У його верхню частину заходять марганцеві патьокі.

Таким чином, верхноплейстоценова частина розрізу тут краще збережена, ніж нижче за схилом (розчистка 7), головню за рахунок краще виражених бузького і витачівського кліматолітів.

Розчистка 13 розташована дещо нижче за схилом (рис. 6). Тут зберігся профіль сучасного ґрунту наступної будови:

0,0—0,40 м — hl — гумусово-елювійований (He) горизонт коричнево-сірого забарвлення, легкосуглинковий, пухкий, нижня межа поступова;

0,40—0,50 м — hl (bg) — елювійований (E) горизонт, білясто-сірий, середньосуглинковий, неущільнений, перехід вниз чіткий, нерівний — за тріщинами, виповненими його матеріалом;

0,50—0,80 м — hl (vt) — ілювійовано-елювійований (IE) горизонт світло-бурий, ущільнений, важкосуглинковий, розбитий на всю потужність жилами світлого матеріалу, розширеними у верхній частині, далі шириною до 5—7 см, перехід донизу поступовий;

0,80—0,85 м — ud — лесовидний суглинок, важкосуглинковий, безструктурний, із поступовими межами;

0,85—1,0 м — pl_{3c} — прошарок із густими дрібними залізисто-марганцевими конкреціями, перехід донизу поступовий;

1,0—1,60 м — pl_{3b} — бурий лісовий ґрунт із такими генетичними горизонтами: Н (1,0—1,25 м) світло-коричнювато-бурого забарвлення, важкосуглинковий, призматичний, розбитий ґрунтовими жилами іншої генерації, ніж у витачівському ґрунті, які відкриваються під подошвою прошарку pl_{3c}, себто виповнені сизим неґрунтовим матеріалом стадіалу pl₂. Містить незначну кількість залізисто-марганцевих конкрецій; ІН (1,25—1,60 м) яскраво-бурий, із помаранчевими відтінками забарвлення, важкосуглинковий, із міцною горіхувато-призматичною структурою, із поодинокими дрібними марганцевими конкреціями та вузькими сіро-корірними жилами;

1,60—1,80 м — pl₁ (?) — другий горизонт надзвичайного збагачення залізисто-марганцевими конкреціями (розміром до 1 см) ґрунтового матеріалу бурувато-коричневого кольору, важкосуглинкового, щільного, розбитого жилами, виповненими бурим матеріалом перекривного ґрунту (заповнив відкриті тріщини, що можливо сформувалися у стадіал pl₃).

З іншого боку, у розрізі Королево-Гострий Верх другий горизонт накопичення залізисто-марганцевих конкрецій віднесено до переходу від ґрунту, еквівалентного 7 МІС, до холодного дніпровського етапу (Haesaerts, Koulikovska 2006). Можна припустити варіант, що яскраво-бурий І горизонт ґрунту pl_{3b} є редукованим кайдацьким ґрунтом, а ґрунт pl₁ (?) — представляє верхи потягайлівського горизонту. Цей варіант залишається валідним для другого рівня залізисто-марганцевих конкрецій і в інших розчистках;

1,80—2,0 м — kd (zv?) — бурий лісовий ґрунт теплих фацій, із жовтими відтінками забарвлення, призматичний, важко-суглинковий до

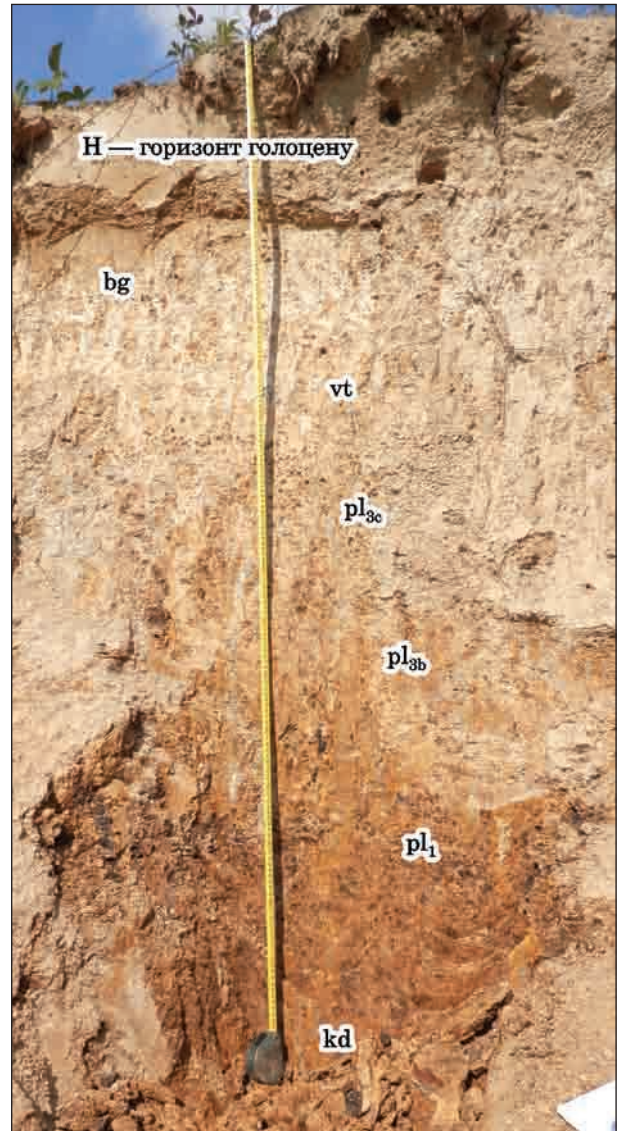

Рис. 6. Рубань, розчистка 13

легкоглинистого, щільний, із жилами, виповненими блакитно-сизим матеріалом, примазки гідроксидів марганцю поодинокі.

Розчистки 9 і 8, мають глибину 1,35 і 1,45 м (відповідно), а за характеристиками кліматолітів, подібні до описаних у попередніх розчистках. Проте в обох із названих розчисток горизонт He голоценового ґрунту є частково зрізаним, E горизонт заходить на гл. 0,4—0,5 м, а верхній горизонт залізисто-марганцевих конкрецій залягає у розчистці 9 в інтервалі 0,80—1,0 м, у розчистці 8 — в інтервалі 0,60—0,80 м, тобто потужність витачівського кліматоліту зменшується у розрізах, розташованих нижче за схилом. У розчистці 9 ґрунт pl₁ із марганцевими патьоками та вторинною криогенною плитчатістю досягає гл. 1,25 м і підстиляється кайдацьким бурим лісовим ґрунтом теплих фацій яскраво-бурого забарвлення, не розкритим розчисткою на всю потужність. У розчистці 8, найближчій до основної розчистки 7, будова розрізу є найподібнішою до неї. Ґрунт pl₁ заля-

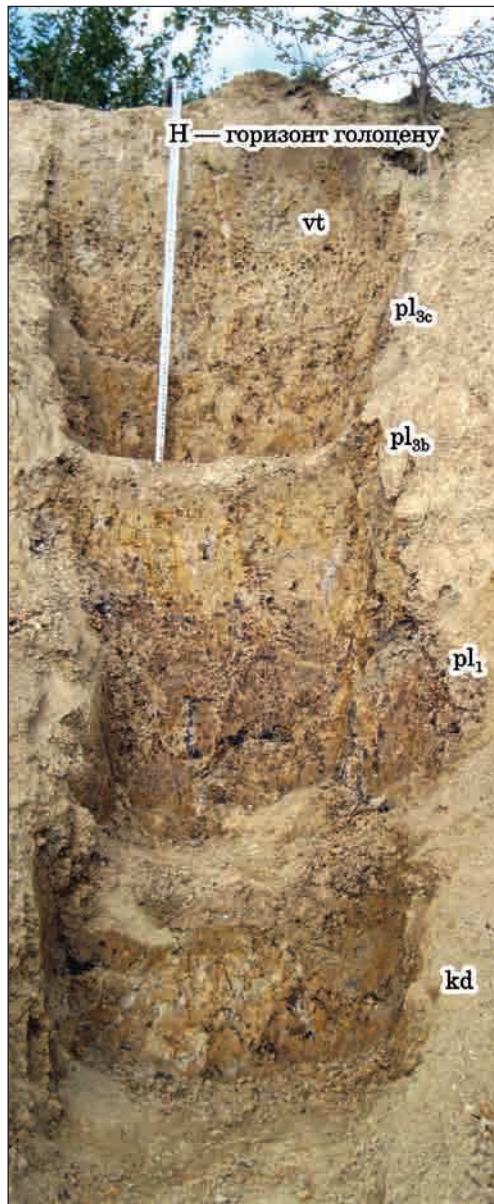

Рис. 7. Рубань, розчистка 5

гає в інтервалі 1,0—1,35 м, а між ним і верхнім шаром Fe—Mn конкрецій, як і в розчистці 7, є бурий лісовий ґрунт pl_{3b} .

Розчистка 5 (рис. 7). Розташована дещо нижче за схилом від розчистки 7, і гумусовий та елювійований (трансформований bg лес) горизонти сучасного ґрунту тут повністю зденудовані. Відслонюється наступний розріз:

0,0—0,2 м — hl (трансформований vt кліматоліт) I горизонт сучасного ґрунту — світло-бурий, із сизими плямами, важко-суглинковий, ущільнений, із рідкими «дробовинками» та пунктацією Fe—Mn гідоксидів, перехід до низу за появою густих залізисто-марганцевих конкрецій;

0,2—0,3 м — pl_{3c} — перехідний горизонт, надзвичайно збагачений залізисто-марганцевими конкреціями. Конкреції тут крупніші, ніж у вищих частинах схилу (до 2 см у діаметрі), що

пов'язано із більшим надходженням сполук заліза та марганцю у нижчі гіпсометричні позиції. Плямами простежується лесовий матеріал ($ud?$), на контакті із яким і формувалися конкреції. Межі чіткі, нерівні;

0,3—0,8 м — pl_{3b} — бурий лісовий ґрунт із генетичними горизонтами H (0,3—0,4 м) та I (0,4—0,8 м). H горизонт має світло-коричневе забарвлення, містить залізисто-марганцеві конкреції (у значно меншій кількості, ніж перекривний шар), перетинається вузькими довгими жилами, виповненими блакитно-сизим матеріалом, що заходять на всю глибину горизонту, нижня межа помітна; I горизонт є щільним, важкосуглинковим, бурого забарвлення, що є яскравішим, ніж у цьому ж ґрунті у розчистці 7; кількість марганцевих конкрецій різко зменшується у порівнянні із покривними шарами, перехід вниз чіткий, нерівний, за широкими (до 15 см у гирловій частині) тріщинами, виповненими яскраво-бурим матеріалом, що розсікають ґрунт pl_1 . Як зазначалося вище, вони свідчать про існування фази кріогенезу pl_2 .

0,8—1,25 м — pl_1 — темно-бурий ґрунт: коричневий, важкосуглинковий, щільний, містить багато залізисто-марганцевих конкрецій (проте менше, ніж у верхньому конкреційному горизонті), на всю товщу розбитий жилами, виповненими яскраво-бурим матеріалом ґрунту pl_3 і сизим глейовим матеріалом, до гл. 0,95 м простежується вторинна кріогенна плитчатість, із гл. 0,95 м починаються патьоки гідроксидів марганцю (менш виразні, ніж у розчистці 7), перехід донизу поступовий;

1,25—1,55 м — kd — бурий лісовий ґрунт теплих фацій (його I горизонт, верхня частина профілю перероблена прилуцьким ґрунтоутворенням), яскраво-бурий із помаранчевим відтінком та із мрамуроподібністю забарвлення (містить мережу тонких сизих жил, зокрема, горизонтально спрямованих), щільний, горіхувато-призматичний, із червонуватими колоїдними плівками за гранями окремоостей, із пунктацією гідроксидами марганцю, перехід униз поступовий;

1,55—1,85 м — zv — жовто-бурий лісовий ґрунт, дуже яскравого жовто-бурого забарвлення, але без червоних колоїдних плівок за гранями окремоостей, важкосуглинковий до легкоглинистого, розбитий субвертикальними жилами, виповненими сизим неґрунтовым матеріалом, щільний, кількість марганцевої пунктації різко зменшується, перехід униз помітний;

1,85—2,10 м — lb (?) — коричневатобурий ґрунт — темніший за забарвленням від завадівського, із сизими плямами оглеєння, легкоглинистий, в'язкий, призматичний.

Розчистка 1 (рис. 8).

0,0—0,2 м — hl — He горизонт голоценового ґрунту, коричневатосірий, легкосуглинковий, пухкий, перехід донизу чіткий;

0,0—0,3 м — h_1 (vt) — I (ілювіований) горизонт голоценового ґрунту, сформований на матеріалі витачівського ґрунту, бурий, середньосуглинковий, ущільнений, перетинається жилами сизого неґрунтового матеріалу, перехід донизу чіткий за появою конкрецій;

0,3—0,4 м — pl_{3c} — рівень густо розташованих дрібних залізисто-марганцевих конкрецій, проте деякі з них досягають 2 см в діаметрі;

0,4—1,25 м — pl_{3b} — бурий лісовий ґрунт із такими генетичними горизонтами: H (0,4—0,8 м) — бурувато-коричневий, важкосуглинковий, ущільнений, із незначною кількістю марганцевих примазок і «дробовинок», перетинається досить широкими тріщинами, вповненими сизим матеріалом (ud), які відкриваються від поверхні ґрунту; перехід вниз поступовий; I (0,8—1,25 м) — світло-бурий, важкосуглинковий, щільний, із глейовими плямами та примазками гідроксидів марганцю, із плитчастою посткриогенною текстурою, підкресленою горизонтальними плівками гідроксидів марганцю, перехід вниз чіткий;

1,25—1,50 м — pl_1 — темно-бурий лісовий ґрунт, бурувато-коричневий, важкосуглинковий, щільний, горіхувато-призматичний; в інтервалі 1,25—1,40 м — густі залізисто-марганцеві конкреції (дещо більшими за розмірами, ніж у верхньому конкреційному шарі), в інтервалі 1,40—1,50 м — патьоки гідроксидів марганцю; із тонкими звивистими жилками, вповненими сизим матеріалом; перехід вниз різкий, нерівний, ерозійний;

1,50—1,80 м — kd — бурий лісовий ґрунт теплих фацій, яскраво-бурого забарвлення, важкосуглинковий, щільний, горіхувато-призматичний, із колоїдними плівками за гранями окремостей та із глейовими плямами.

Розчистка 1А (рис. 9: 2).

0,0—0,18 м — vt — нижня частина еродованого ґрунту, бурого, важкосуглинкового, ущільненого, із жилами, вповненими пухким світло-сизим матеріалом. Інші розрізи кар'єру продемонстрували, що це є матеріал бузького горизонту, трансформований елювіально-глейовими процесами голоценового ґрунтоутворення. Перехід вниз за появою залізисто-марганцевих новоутворень;

0,18—0,30 м — pl_{3c} — верхній перехідний горизонт заключної стадії ґрунтоутворення, вповнений величезною кількістю залізисто-марганцевих конкрецій, особливо в інтервалі 0,18—0,25 м;

0,30—0,85 м — pl_{3b} — бурий лісовий ґрунт, бурого, але неоднорідного забарвлення, розчленований блакитно-сизими вертикальними жилами, що починаються у конкреційному горизонті, в інтервалі 0,30—0,55 м темніший (H горизонт), до низу — освітлений; важкосуглинковий, щільний, із призматичною структурою, має плитчасту посткриогенну текстуру, підкреслену марганцевими плівками (товщина

Рис. 8. Рубань, розчистка 1

плитки 1 см), а також містить незначну кількість марганцевих конкрецій, нижня межа чітка, дуже нерівна, із тріщинами-карманами глибиною до 15 см;

0,85—1,0 м — pl_1 — еродований темно-бурий ґрунт — коричневий, важкосуглинковий, горіхувато-призматичний, вповнений залізисто-марганцевими конкреціями, із невиразними патьоками марганцю, перехід униз чіткий;

1,0—1,65 м — kd — бурий лісовий ґрунт теплих фацій, яскраво-бурий, із червонувато-бурими відтінками забарвлення, дуже щільний,

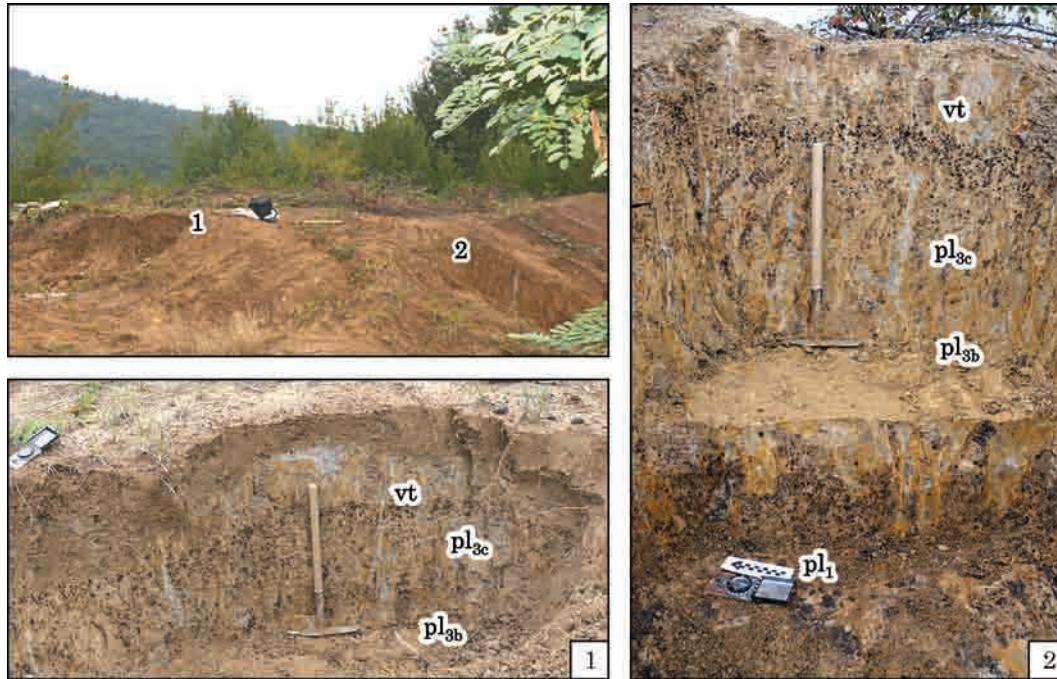

Рис. 9. Рубань, розчистки: 1 — 1Б; 2 — 1А

Рис. 10. Рубань, розкоп 1, стратиграфія південної стінки

призматичний, із колоїдними плівками на гранях, із покривного ґрунту заходять патьоки чорних гідроксидів марганцю (до гл. 1,30 м) і жили, виповнені сизим неґрунтовим матеріалом, вторинно кріогенно плитчастий.

Розчистка 1Б, розкоп біля місцезнаходження артефактів (рис. 9: 1).

0,0—0,3 м — vt — низи ілювіюваного горизонту ґрунту. Ознаки ілювіальних процесів, як

видно із будови інших розчисток, пов'язані також із голоценовим ґрунтоутворенням. На фото розрізу 2016 р. видно елювіювано-гумусовий горизонт голоценового ґрунту коричневого забарвлення і лінзи елювіюваного горизонту світло-сизого забарвлення, від якого відкриваються вертикальні тріщини, виповнені цим матеріалом (доказ кріогенезу бузького часу, відклади якого були змінені процесами елювіювання у голоцені);

0,3—0,5 м — pl_{3c} — горизонт залізисто-марганцевих конкрецій, досить крупних (до 2 см у діаметрі) і густо розташованих, особливо у верхній частині. Вмісний седимент є неоднорідний за забарвленням: жили світло-сизого матеріалу перетинають бурий ґрунт, перехід до низу поступовий за зниженням вмісту конкрецій;

0,5—1,2 м — pl_{3b} — бурий лісовий глейовий ґрунт, бурий із вохристими плямами, перетинається жилами сизого забарвлення, важко-суглинковий, щільний, із плівками гідроксидів марганцю, перехід униз чіткий;

1,2—1,45 м — pl_1 — темно-бурий ґрунт, темніший за забарвленням від покривного, важко-суглинковий, дуже щільний, із конкреціями і плівками гідроксидів марганцю і вторинної плитчастою кріогенною структурою.

Розкоп 1 (2007 р) (рис. 10). У розкопі I чітко простежується, що культурний горизонт залягає у верхах перехідного горизонту залізисто-марганцевих конкрецій pl_{3c} . Таким чином, вік цього горизонту відповідає переходу від прилуцького до удайського етапів, тобто від MIS 5а до MIS 4, тобто 74—64 тис. років тому.

АРХЕОЛОГІЧНА КОЛЕКЦІЯ

Як сировину переважно використовували кварцит у формі гальок (окремлений пісковик метаморфічного походження), який має три ступені зернистості: крупнозернистий, дрібнозернистий та тонкозернистий. Незначна кількість артефактів виготовлена з чорного сланцю (аргіліту?). Трапляється андезит.

Колекція нараховує понад 900 предметів. У зібранні присутні всі категорії артефактів, ха-

рактерні для повного циклу первинної обробки сировини та виготовлення знарядь.

У первинному розколюванні переважає радіальна, перехресна та під-перехресна системи розколювання. В колекції присутні нуклеуси Комбева, а також ортогональні, поздовжні та біпоздовжні (?) (рис. 11). Найчастіше заготовками для нуклеусів слугували гальки, зрідка — фрагменти галькової сировини та відщепи. Більшість ударних площадок на нуклеусах вкриті кіркою, підправлені одним—двома знаттями — поодинокі.

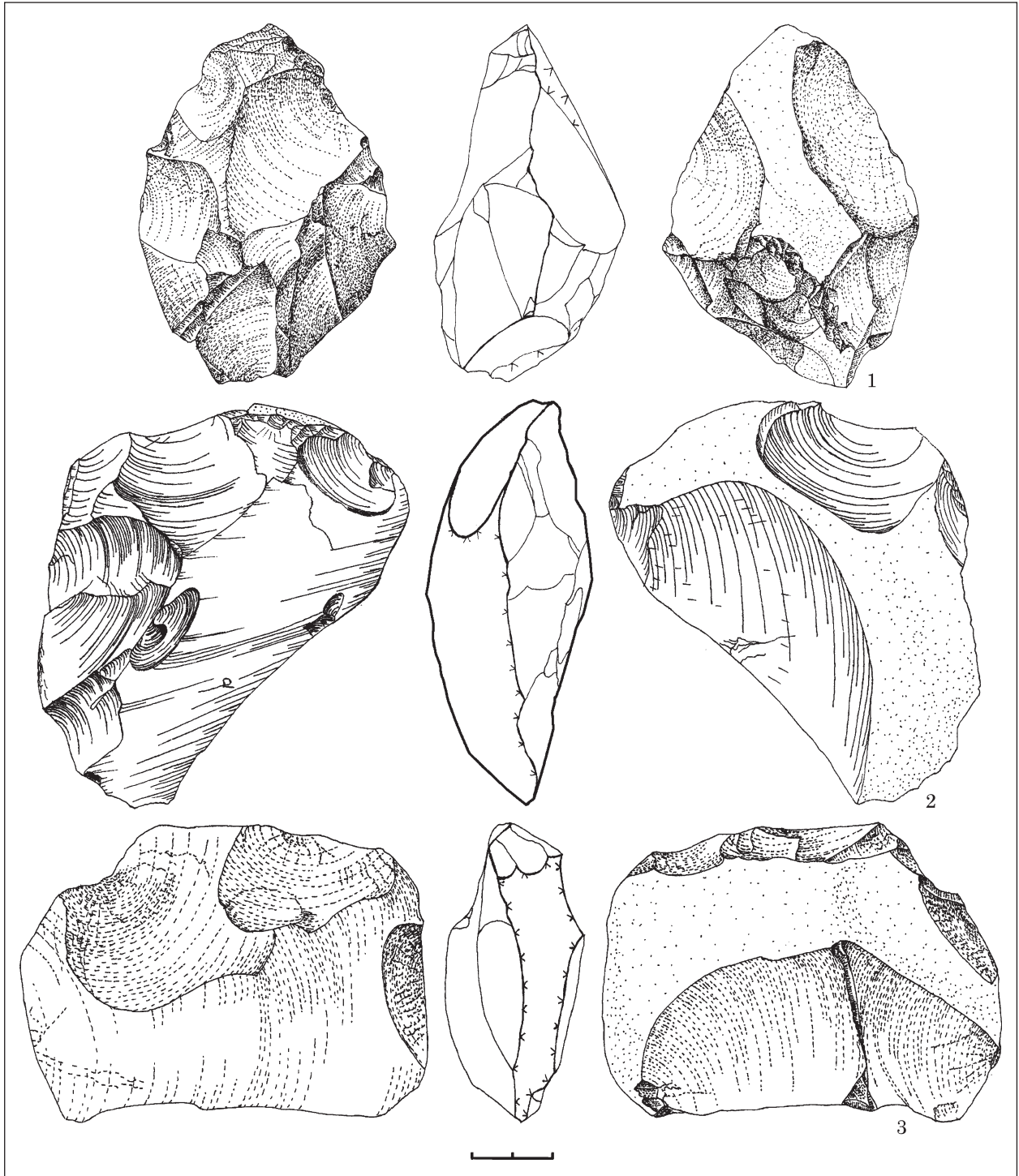
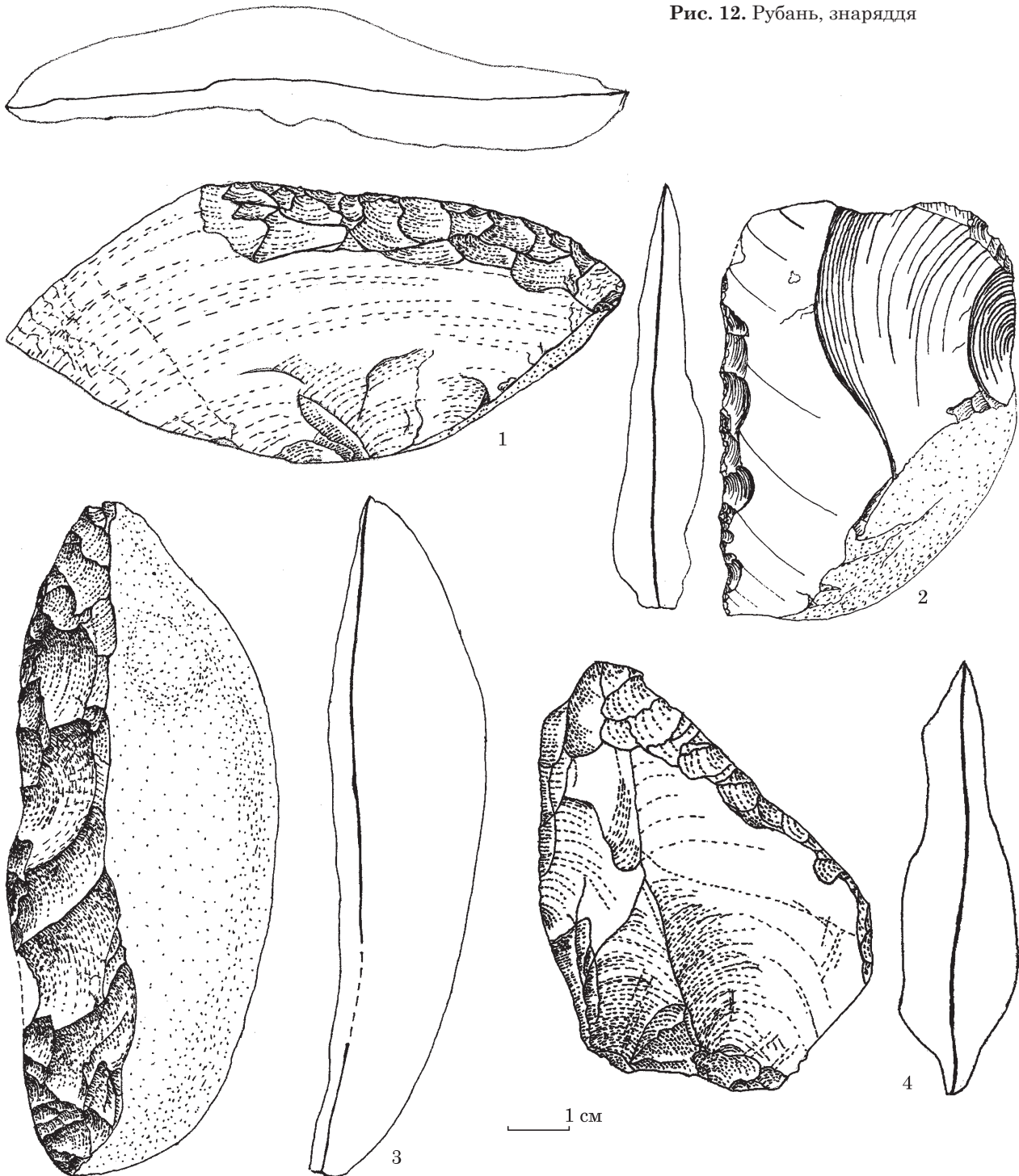

Рис. 11. Рубань, нуклеуси: 1 — радіальний; 2—3 — на відщепі

Рис. 12. Рубань, знаряддя

Більша частина відколів представлена відщепами. Незначна кількість пластин та їх морфологія вказує на те, що їх походження не має ознак цілеспрямованого виробництва. Серед відщепів досить поширені укорочені відщепи, ширина яких перевищує довжину. Зазвичай вони мають довгу та широку площадку, вкриту кіркою. Слід відмітити, що підправлені (двогранні, багатогранні, фасетовані) площадки не характерні для цієї індустрії.

Відзначимо, що в індустрії стоянки Рубань відсутні будь які технологічні риси вико-

ристання методу левалуа. Натомість в первинному розколюванні превалюють нелевалуазські методи отримання заготовок в доцентровому, перехресному, підперехресному напрямках, а також метод Комбева (Усик 2003, с. 170—186; Вотякова 2015, с. 24). Паралельний принцип поздовжнього та поперечного розколювання носить досить випадковий характер. Пластинчастий компонент практично відсутній. Іноді в технологічному процесі присутня практика підправки відбивних площадок та тильної сторони нуклеусів досить широкими негативами.

Рис. 13. Карта стоянок Закарпаття

Вторинна обробка. Більшість знарядь оформлялась лускуватою, часто ступінчастою ретушшю типу Кіна чи напів-Кіна. Зустрічається зубчаста обробка робочого краю.

ТИПОЛОГІЯ

Типологічний набір складають, переважно, скребла (рис. 12). Відмічена невелика кількість знарядь зубчато-виїмчастої групи та відщепи з ретушшю. Серед скребел поздовжні, поперечні та діагональні опуклі представлені виразними серіями. Найчастіше вони виготовлені на досить масивних первинних та напів-первинних коротких відщепах. Здебільшого ці знаряддя мають спинку (протилежний робочій частині) край. Найчастіше такою є ударна площа відколу або край нуклеуса.

Яскравою серією репрезентовані скребла з високим робочим краєм, оформленим ступінчастою лускуватою ретушшю, нанесеною у 2—3 ряди (ретуш типу Кіна), та спинкою, яка має залишки кірки. Такі зразки можна віднести до специфічного типу скребела типу Кіна чи напів-Кіна. В колекції звертає на себе увагу скребло кутове, робочі краї якого оформлені також ретушшю Кіна. На вентральній стороні відмічено потоншення типу Комбева.

Зубчасті та виїмчасті знаряддя поодинокі.

Дані техніко-типологічного аналізу збірки стоянки Рубань дозволяють відносити її до кола нелевалуазьких, не пластинчастих та нефасетованих середньопалеолітичних індустрій. У типології спостерігається абсолютне домінування скребел, робочий край яких найчастіше оформлений лускуватою ступінчастою ретушшю,

яка підходить під визначення ретуші «напів-Кіна» та «Кіна». Сукупність вищеназваних ознак дозволяє порівнювати цю колекцію з комплексом шару II стоянки Королево (Кулаковська, Usik 2011, р. 134, Вотякова 2017, с. 36).

Подібна індустрія відома на стоянці Малий Раковець IV (шар 2) (Sitlivyj, Ryzov 1992, р. 313; Кулаковська 2003, с. 12). Серія артефактів із місцезнаходжень в околицях с. Рокосово (Рокосово II, IV, VI) також може бути віднесена до цього кола пам'яток (Вотякова 2012, с. 27).

Таким чином, наразі у Закарпатті (рис. 13) відомо кілька пам'яток, об'єднаних спільними техніко-типологічними рисами і віднесених до одного хронологічного діапазону — MIS 5a — MIS 4.

Найбільш показовою є колекція шару II Королево, яка свого часу була визначена як «шарант типу Кіна»¹ (Кулаковська 2001).

У середині минулого століття Ф. Бордвиділив чотири середньопалеолітичні групи / технокомплекси, одна з яких була названа шарантською та включала два типи: тип Кіна та тип Феррасі (Bordes 1961). Шарант типу Феррасі характеризується, в першу чергу, левалуазьким методом розколювання. Більш своєрідним видається тип Кіна, якому притаманні такі риси: нелевалуазьке (дископодібне, дольове тощо) розколювання, домінування скребел у типологічному наборі, зокрема, оформлених лускуватою східчастою ретушшю (Кіна та напів-Кіна), відсутність / випадковість двобічнооформлених знарядь (Bordes 1961). З часом з'явилися нові терміни, як от атиповий шарант, східний шарант, шарант з мікокським впливом, мустье мікокського різновиду (Lumley 1971; Kozlovski 1990—91; Farizy 1995; Richter 1997; Turq 2000), додавалися нові ознаки (розколювання типу Кіна) (Bourguignon 1997) чи Tap (Geneste et al 1997). Все ж основна суть цього явища, а саме, наявність своєрідних скребел, не змінювалася. Індустрії типу Кіна, більшою мірою, характерні для палеоліту Франції, Бельгії, Італії, окремі риси можна прослідкувати у Німеччині, Угорщині, Словаччині, Польщі, на Кавказі та Близькому Сході (Ябруд) (Bourguignon 1997). У Східній Європі подібні матеріали наразі невідомі. Найбільш східним їх проявом можна вважати саме закарпатський регіон, де шарант типу Кіна існує у своєму більш спрощеному варіанті, який можна попередньо назвати *закарпатським варіантом технокомплексу шарант типу Кіна*.

Малюнки, фотографії та частково геологічні розписки виконані О. Л. Вотяковою.

Подяка. Автори висловлюють подяку П. М. Васильєву за допомогу у проведенні польових досліджень.

1. Одному із авторів (Л. К.) сьогодні видається прийнятнішим термін мустье типу Кіна.

ЛІТЕРАТУРА

Адаменко, О. М., Гродецька, Г. Д. 1987. *Антропоген Закарпаття*. Кишинев: Штиінца.

Герасименко, Н. П. 2006. Динаміка палеоекологічних обстановок на стоянці Сокириця (Закарпаття). В: Кулаковська, Л. В. (ред.). *Європейський середній палеоліт*. Київ: Шлях, с. 32-61.

Вотьякова, О. Л. 2012. Техніко-типологічний аналіз індустрій Рокосовських місцезнаходжень в Закарпатті. *Донецький археологічний збірник*, 16, с. 7-28.

Вотьякова, О. Л. 2015. Техніко-типологічний аналіз матеріалів шару II стоянки Королево на Закарпатті. *Археологія і давня історія України*, 3 (16), с. 22-34.

Вотьякова, О. Л. 2017. Типологічна специфіка та аналіз вторинної обробки знарядь шару II стоянки Королево на Закарпатті. *Археологія і давня історія України*, 3 (24), с. 20-37.

Кулаковская, Л. В. 2001. Шарантские традиции в среднем палеолите стоянки Королево. *Карпатика*, 13, с. 7-12.

Кулаковська, Л. В. 2003. Середньопалеолітичні варіації на заході України. В: Кулаковська, Л. В. (ред.). *Варіабельність середнього палеоліту України*. Київ: Шлях, с. 10-31.

Усик, В. И. 2003. Проблемы интерпретации методов расщепления среднепалеолитического слоя II стоянки Королево (Закарпатье). *Археологический альманах*, 13, с. 170-186.

Bordes, F. 1953. Essai de classification des industries «moustériennes». *Bulletin de la Société préhistorique française*, 7—8, p. 457-466.

Bordes, F. 1961. *Typologie du Paléolithique ancien et moyen*. Bordeaux: Institut de Préhistoire de l'Université de Bordeaux.

Bourguignon, L. 1997. *Le Moustérien de type Quina-nouvelles définitions d'une entité technique*. Ph. D. Dissertation. Paris: X-Nanterre.

Farizy, C. 1995. Industries charantiennes a influences micoquiennes, l'exemple de l'Est de la France. *Paleo*, 1, p. 173-179.

Geneste, J.-M., Jaubert, J., Lenoir, M., Meignen, L., Turq, A. 1997. Approche technologique des Moustériens Charentiens du Sud-Ouest de la France et du Languedoc oriental. *Paleo*, 9, p. 101-142.

Haesaerts, P., Koulakovska, L. 2006. La sequence pedosedimentaire de Korolevo (Ukraine transcarpatique): contexte chronostratigraphique et chronologique. В: Кулаковська, Л. В. (ред.). *Європейський середній палеоліт*. Київ: Шлях, с. 21-37.

Kozłowski, J. K. 1990—91. Le Charantien d'Europe Centrale et la place de la technique Pontinienne. *Quaternaria Nova*, 1, p. 605-620.

Kulakovska, L., Usik, V. 2011. Palaeolithic of Transcarpathian region (Ukraine): chronology and cultural variability. In: Gozhik, P. F., Gerasimenko, N. P. (eds.). *The Quaternary studies in Ukraine*. Kyiv: Foliant, p. 129-140.

Lumley-Woodyear, (de) H. 1971. Le Paléolithique inférieur et moyen du Midi Méditerranéen dans son cadre géologique. *Galla Préhistoire*, II. Paris: Centre national de la recherche scientifique.

Richter, J. 1997. *Sesselfelsgrötte III. Der G-Schichten-Komplex der Sesselfelsgrötte. Zum Verständnis des Micoquien*. Saarbrücken. Quartär-Bibliothek, 7.

Rousseau, D.-D., Gerasimenko, N., Matviishina, Zh., Kukla, G. 2001. Environmental changes in the Middle Ukraine loess belt during past 130 000 years. *Quaternary International*, 56, p. 349-356.

Sitlivyj, V., Ryzov, S. 1992. The late Middle Palaeolithic of Malyj Rakovets IV in Transcarpathia. *Archaeologisches Korrespondenzblatt*, 22, p. 301-314.

Turq, A. 1989. Approche technologique et économique du faciès Moustérien de type Quina. *Société préhistorique française*, 86 (8), p. 244-256.

Turq, A. 2000. Le Moustérien de type Quina. *Paléo, supplément*, p. 310-343.

REFERENCES

Adamenko, O. M. Grodetzkaya, G. D. 1987. *Antropogen Zakarpattia*. Kishinev: Shtiintsa.

Herasymenko, N. P. 2006. Dynamika paleoekolohichnykh obstanovok na stoiansi Sokyrnytsia (Zakarpattia). In: Kulakovska, L. V. (ed.). *Yevropeiskyyi serednii paleolit*. Kyiv: Shliakh, s. 32-61.

Votiakova, O. L. 2012. Tekhniko-typolohichnyi analiz industrii Rokosovskyykh mistseznakhodzen v Zakarpatti. *Donetskyi arkheolohichnyi zbirnyk*, 16, s. 7-28.

Votiakova, O. L. 2015. Tekhniko-typolohichnyi analiz materialiv sharu II stoianky Korolevo na Zakarpatti. *Arkheolohiia i davnia istoriia Ukrainy*, 3 (16), s. 22-34.

Votiakova, O. L. 2017. Typolohichna spetsyfika ta analiz vtorynnoi obrobky znariad sharu II stoianky Korolevo na Zakarpatti. *Arkheolohiia i davnia istoriia Ukrainy*, 3 (24), s. 20-37.

Kulakovskaya, L. V. 2001. Sharantskiye traditsii v srednem paleolite stoyanky Korolevo. *Karpatika*, 13, s. 7-12.

Kulakovska, L. V. 2003. Serednopaleolitychni variatsii na zakhodi Ukrainy. In: Kulakovska, L. V. (ed.). *Variabelnist serednoho paleolitu Ukrainy*. Kyiv: Shlyakh, s. 10-31.

Usik, V. I. 2003. Problemy interpretatsii metodov rasshchepleniya srednepaleolitycheskogo sloya II stoyanky Korolevo (Zakarpatyie). *Arkheologicheskyyi almanakh*, 13, s. 170-186.

Bordes, F. 1953. Essai de classification des industries «moustériennes». *Bulletin de la Société préhistorique française*, 7—8, p. 457-466.

Bordes, F. 1961. *Typologie du Paléolithique ancien et moyen*. Bordeaux: Institut de Préhistoire de l'Université de Bordeaux.

Bourguignon, L. 1997. *Le Moustérien de type Quina-nouvelles définitions d'une entité technique*. Ph. D. Dissertation. Paris: X-Nanterre.

Farizy, C. 1995. Industries charantiennes a influences micoquiennes, l'exemple de l'Est de la France. *Paleo*, 1, p. 173-179.

Geneste, J.-M., Jaubert, J., Lenoir, M., Meignen, L., Turq, A. 1997. Approche technologique des Moustériens Charentiens du Sud-Ouest de la France et du Languedoc oriental. *Paleo*, 9, p. 101-142.

Haesaerts, P., Koulakovska, L. 2006. La sequence pedosedimentaire de Korolevo (Ukraine transcarpatique): contexte chronostratigraphique et chronologique. In: Kulakovska, L. V. (ed.). *Yevropeiskyyi serednii paleolit*. Kyiv: Shliakh, s. 21-37.

Kozłowski, J. K. 1990—91. Le Charantien d'Europe Centrale et la place de la technique Pontinienne. *Quaternaria Nova*, 1, p. 605-620.

Kulakovska, L., Usik, V. 2011. Palaeolithic of Transcarpathian region (Ukraine): chronology and cultural variability. In: Gozhik, P. F., Gerasimenko, N. P. (eds.). *The Quaternary studies in Ukraine*. Kyiv: Foliant, p. 129-140.

Lumley-Woodyear, (de) H. 1971. Le Paléolithique inférieur et moyen du Midi Méditerranéen dans son cadre géologique. *Galla Préhistoire*, II. Paris: Centre national de la recherche scientifique.

Richter, J. 1997. *Sesselfelsgrötte III. Der G-Schichten-Komplex der Sesselfelsgrötte. Zum Verständnis des Micoquien*. Saarbrücken. Quartär-Bibliothek, 7.

Rousseau, D.-D., Gerasimenko, N., Matviishina, Zh., Kukla, G. 2001. Environmental changes in the Middle Ukraine loess belt during past 130 000 years. *Quaternary International*, 56, p. 349-356.

Sitlivyj, V., Ryzov, S. 1992. The late Middle Palaeolithic of Malyj Rakovets IV in Transcarpathia. *Archaeologisches Korrespondenzblatt*, 22, p. 301-314.

Turq, A. 1989. Approche technologique et economique du facies Mousterien de type Quina. *Société préhistorique française*, 86 (8), p. 244-256.

Turq, A. 2000. Le Moustérien de type Quina. *Paléo, supplément*, p. 310-343.

L. V. Kulakovska, N. P. Gerassimenko,
V. I. Usik, O. L. Votiakova

MIDDLE PALEOLITHIC SITE RUBAN' IN TRANSCARPATHIA: STRATIGRAPHY, CHRONOLOGY, INDUSTRY

The Ruban' Paleolithic site was discovered in 2005 by the Transcarpathian Paleolithic expedition of the Archaeological Museum of the IA NASU. The site is located on the territory of the former Zatysnansky chemical plant (Fig. 1b) at a distance of 800 m north of the eastern outskirts of the village of Gorbky, Vynohradiv district, in the Transcarpathian region, in the Ruban' tract, and about 2 km to the southeast of the Korolevo site.

At the time when the site Ruban' was discovered, the upper part the quarry wall where the site is located, has been ruined by the quarrying that made it impossible to determine a stratigraphic position of the archaeological layer and to establish the age of the culture. In order to solve these problems, 15 geological profiles of the Quaternary deposits have been set along the less disturbed quarry wall in 2016—2017. The stratigraphic subdivision of the sections, according to the Quaternary stratigraphic framework of Ukraine, and their correlation with the profile of the archaeological site have been carried out that enables to determine the geological age of the cultural layer.

The geological site Ruban' is located along the paleoslope and, thus, there are erosional brakes in its sedimentary record. The lowermost stratigraphical unit is represented by reddish-brown soil of Martonosha unit overlain by gleyed loam of Sula unit and strongly dissected by wedges of the Sula cryogenesis. The other Lower and Middle Pleistocene units have been truncated and now they are represented by pedosediments (with exception of the yellowish-brown soil of Upper Zavadivka unit).

Kaydaky unit (the brown forest soil of a warm interglacial climate) is separated from Zavadivka soil by the level of wedges of the Dnieper cryogenesis.

Pryluky unit is represented by two soils (pl_1 and pl_3), separated by cryogenic fissures and, in places, by a thin loess layer (pl_2). The dark-brown soil pl_1 is characterized by both manganese concretions and thick manganese films in its upper part, whereas the brown forest soil pl_3 is overlain by a thin layer of dense iron-manganese concretions (pl_3c). This layer reflects unstable hydrothermal regime during the transition from the warm interstadial to the cold stadial climate of the Uday time. Uday unit is represented, in places, by a thin loess layer, which is overlain by brown forest soil of Vytachiv unit. The latter is dissected by cryogenic fissures, filled with the non-soil material of Bug unit. The Holocene unit is truncated in many places but the Holocene pedogenic processes (translocation) overprint the underlying units.

The stratigraphic correlation of the studied sections with the archaeological site (excavation 1) demonstrates that the archaeological layer is located in the transitional bed of iron-manganese concretions (pl_3c). According to the accepted comparison of the Ukrainian stratigraphy with marine isotopic-oxygen scale, the chronostratigraphic position of the archaeological layer corresponds to the transition from the end of the MIS 5 (5a) i. e. 74—64 ka BP.

In the industry of Ruban' site are prevailing the non-Levallois reduction methods of exploitation of Kombewa, centripetal, crossed and sub-crossed cores with a flat working surface. The parallel reduction system is not typical and random. Blades are practically absent.

In the collection of tool-kit dominated side scrapers, among which there is a series of natural backed side scrapers with a thick working edge, created by 2—3 rows of a stepped scaled retouch (Quina retouch type). Such samples can be attributed to a specific type of side scrapers, such as Quina or Semi-Quina (Fig. 7).

In general, the main technological and typological features of the Ruban' site industry are closely related to the cultural layer II of the Korolevo I site. These collections can be attributed to the local variant of the so-called Charantienne Techno-Complex.

Keywords: Ruban, Middle Paleolithic, stratigraphy, typology, type Quina.

Одержано 17.03.2018

ВОТЯКОВА Оксана Леонідівна, магістр історії, молодший науковий співробітник, Інститут археології НАН України, пр. Героїв Сталінграда 12, Київ, 04210, Україна, oksana.votiakova@gmail.com.

ВОТЯКОВА Oksana, Master of History, Junior researcher, Institute of Archaeology, National Academy of Sciences of Ukraine, Heroiv Stalingradu ave. 12, Kyiv, 04210, Ukraine, oksana.votiakova@gmail.com.

ГЕРАСИМЕНКО Наталія Петрівна, доктор географічних наук, професор, Київський національний університет ім. Тараса Шевченка, вул. Володимирська 60, Київ, 01033, Україна, n.garnet2@gmail.com.

GERASSIMENKO Natalia, Doctor of Geographical Sciences, Professor Taras Shevchenko Kyiv National University, Volodymyrska str., 60, Kyiv, 01033, Ukraine, n.garnet2@gmail.com.

КУЛАКОВСЬКА Лариса Віталіївна, кандидат історичних наук, завідувач відділу, Інститут археології НАН України, пр. Героїв Сталінграда 12, Київ, 04210, Україна, larissa.kulakovska@gmail.com.

KULAKOVSKA Larissa, Candidate of Historical Sciences, Head of the Department, Institute of Archaeology, National Academy of Sciences of Ukraine, Heroiv Stalingradu ave. 12, Kyiv, 04210, Ukraine, larissa.kulakovska@gmail.com.

УСИК Віталій Іванович, кандидат історичних наук, старший науковий співробітник Інститут археології НАН України, пр. Героїв Сталінграда 12, Київ, 04210, Україна, vitaly.i.usik@gmail.com.

USIK Vitaly, Candidate of Historical Sciences, Senior Researcher, Institute of Archaeology, National Academy of Sciences of Ukraine, Heroiv Stalingradu ave. 12, Kyiv, 04210, Ukraine, vitaly.i.usik@gmail.com.

Д. С. Гречко

ПОХОВАЛЬНИЙ ОБРЯД НАСЕЛЕННЯ ДНІПРОВСЬКОГО ЛІСОСТЕПОВОГО ЛІВОБЕРЕЖЖЯ РАНЬОСКІФСЬКОГО ЧАСУ: ВАРІАНТ АНАЛІЗУ

Стаття присвячена результатам кластерно-аналізу поховань ранньоскіфського часу Дніпровського Лісостепового Лівобережжя. Виділяються кластери та групи, які мають локальні та етнокультурні риси. Аналізуються поховальні споруди, їх орієнтування та поховальний інвентар.

Ключові слова: Лісостеп, ранньоскіфський час, курган, поховання, кластерний аналіз.

Поховальний обряд відноситься до найбільш консервативної сфери людської культури. Його дослідження відкривають широкі можливості для реконструкції етнокультурної історії. Відомі численні підкурғанні поховання та декілька ґрунтових некрополів скіфського часу, які здійснені у різноманітних поховальних спорудах та супроводжувалися численним інвентарем. Частина курғанів була досліджена у дореволюційний період, а частина — сильно пограбована. Все це сильно ускладнює комплексний аналіз цього масиву, на жаль, сильно фрагментованої інформації. Ґрунтові могильники та інші способи поховання с тілами небіжчиків у населення Дніпровського Лісостепу скіфського часу вже були об'єктом мого спеціального дослідження (Гречко 2014), тому нижче я пропоную один з варіантів аналізу підкурғанних поховань Дніпровського лісостепового Лівобережжя (далі ДлЛ) середини VII — першої чверті VI ст. до н. е.

Ця тема вже давно привертає увагу дослідників. Першу спробу класифікації старожитностей Лісостепу скіфського часу зробив О. А. Спицин (1918). Дослідник відмічав, що найдавніших поховань скіфського часу у Полтавському районі практично не виявлено, а дослідження в цьому «скіфському районі» були менш методичні та

мали випадковий характер, а звіти фактично не були на той час опубліковані (Спицин 1918, с. 123). Все це нівелювалось, на думку вченого, тим, що полтавські курғани мають вже сформований, одноманітний обряд поховання. Він характеризується захороненням у ямах, які, на відміну від київського регіону, не так часто мають стовпи та канавки, а стіни робились не з плах, а з кругляка. Дно часто посипалось вапном. Для некрополя Більського городища дослідник виділив характерні риси: ями орієнтовані по лінії ПнСх—ПдЗх, влаштування поховального помосту на лагах, відсутність стовпів. Цікаво, що О. А. Спицин відмічає наявність сходинок біля входу у поховання Старшої Могили. Кремація не характерна для полтавських курғанів. В Полтавській губернії, як відзначав дослідник, на той час було розкопано не менше 240 курғанів скіфського часу (Спицин 1918, с. 124—129).

Курғанний могильник біля с. Мачухи на Полтавщині досліджував М. Я. Рудинський у 1923—1925, 1929, 1946 рр. Матеріали розкопок 1946 р. були оперативно опубліковані автором розкопок, у яких могильник був співвіднесений з осілим населенням Середнього Подніпров'я (Рудинський 1949, с. 79). Результати робіт попередніх років були докладно висвітлені у роботі Г. Т. Ковпаненко (1970, с. 146—169).

В. А. Іллінська у докторській дисертації, яка була присвячена скіфському періоду у ДлЛ, узагальнила дані, які були відомі на той час (Ільинская 1971). Посульські некрополі, що виникли у ранньоскіфський час, виділяються, на думку дослідниці, стійкістю та одноманітністю поховального обряду у склепах з меридіональним орієнтуванням. Поховальний інвентар поховань регіону характеризує воїнсь-

ку субкультуру. Могили Псла, на думку дослідниці, найближчі до роменських нерополів. Некрополь біля с. Броварки пропонувався розглядати не як місце поховання місцевого населення, а як воїнів ширшої території. Племена посульсько-дінецької групи, хоча і схожі з Правобережжям, на думку дослідниці, але найбільш споріднені зі скіфами степів та генетично пов'язані зі зрубною культурою. Поховальний обряд населення Ворскли характеризувався різноманітністю, яка була обумовлена традиціями окремих родових груп. Детально охарактеризований некрополь біля с. Мачухи, якому властива слабка вираженість майнової та соціальної диференціації. Могили Більського городища виділяються значними розмірами поховальних споруд та різноманітним інвентарем, значною кількістю поховань зі зброєю та кінською зброєю¹, орієнтуванням ПнЗх—ПдСх², влаштуванням підлоги на лагах, вогнищами на перекритті. Дослідниця відмічала близькість ворсклинських курганів до некрополів Дніпровського лісостепоного Правобережжя (Ильинская 1971, с. 31—33).

А. О. Моруженко розглядала лісостепову зону між Дніпром та Доном, як територію, де у VII—III ст. до н. е. сформувалась історико-культурна спільнота землеробського населення з багатьма спільними рисами у соціально-економічному і культурному розвитку (Моруженко 1989, с. 27—29). Було проаналізовано відомості про 447 поховальних комплекси та розроблено типологію на базі стабільного сполучення груп ознак (облицювання стін, поміст (долівка), перекриття, стовпова конструкція, дромос³). Дослідниця прийшла до висновку про формування поховальних традицій ДлЛ у результаті взаємодії племен зрубної, бондарихинської культури та носіїв жаботинських традицій з Правобережжя під впливом кочовиків. Серед особливостей поховального обряду вирізняється домінування меридіонального (53,4 %) та ПнСх—ПдЗх (23,4 %) орієнтування небіжчиків в усіх регіонах, окрім Середнього Дону (34,5 %), де було поширена широтне. Найдавнішими вважались могили з дерев'яним поховальним помостом та накатом, які спочатку з'явилися на Ворсклі, а у V—IV ст. до н. е. зустрічаються у Посуллі та на Сіверському Дінці. Половину всіх поховань становлять звичайні ями та ями з накатом (44,9 %). Могили з горизонтальним облицюванням та накатом (тип 9, за А. О. Моруженко) характерні для Ворскли (10 комплексів), а аналогічні зі стовпами — добре відомі у Посуллі (15 поховань). Поховальні споруди

1. Хоча і значно поступаються посульським.
2. Можливо, це опечатка, оскільки на той час поховання з цим орієнтуванням були фактично невідомі.
3. Наявність підлоги та перекриття не є важливими, на нашу думку, у порівнянні з помостом з лагами, зрубами тощо.

типів 14⁴ (абсолютно ідентичний типу 9) та 15 характерні для Ворскли. Тип 19 (канавка та накат) властивий Сулі. Відмічалось наявність майже 10 % впускних поховань (Моруженко 1989, с. 27—29).

Дуже плідно у цьому напрямку працює Ю. М. Бойко, тому я більш детально зупинюсь на його основних висновках (Бойко 1996, с. 268—279). Дослідник провів факторний статистичний аналіз поховань 32 локальних груп, включаючи лісостепові. При роздільному аналізі поховального обряду (6 факторів) та інвентаря (8 факторів) було виділено 14 факторів. Це було зроблено тому, що канонічна кореляція показала, що ці дві системи поєднувались не стільки етнокультурними, скільки хронологічними та соціальними причинами (Бойко 1996, с. 270). Основні результати роботи були наступними.

Були виділені фактори системи поховального обряду: фактор 1 (катакомба, ПнЗх—ПдСх, Зх—Сх, біла фарба, споруди заглиблені у давній горизонт та, частково, склепи), фактор 2 (ями, Пн—Пд, вдвічі більше Зх—Сх, наявні впускні поховання та на рівні давнього горизонту), фактор 3 «сакський» (вохра, ПнСх—ПдЗх, менше Зх—Сх, на рівні давнього горизонту), фактор 4 «степовий» (склепи, Пн—Пд, ями), фактор 5 «правобережний» (сірка, впускні, на рівні давнього горизонту), фактор 6 (вогнь, біла фарба, Пн—Пд та Зх—Сх). Відразу хотілося відмітити, що, на жаль, склепи не було розділено на типи і під ними ми можемо мати понад десять варіантів поховальних споруд, частина з яких є характерними для конкретних регіонів, про що мова піде нижче. Занадто велика увага була, на мій погляд, була приділена мінералам, хоча реальгар та сірка є важливими елементами (Скорутий 2003, с. 53), але могли не завжди фіксуватись, особливо в дореволюційний період, що сильно викривляє картину.

Фактори системи поховального інвентарю були наступні: фактор 1 (казан, гривна, культовий дерев'яний посуд, вироби з дорогоцінних металів, захисний обладунок, мечі / кинджали, стріли), фактор 2 (працьові камені, античний столовий посуд, амфора, ніж, наконечники списів та дротиків, захисний обладунок, стріли), фактор 3 (збруя та кінь, навершя, культові ножи, кам'яні блюда, сокира, наконечники списів), фактор 4 (намисто, сережки та підвіски, пряслиця), фактор 5 (шпильки, ліпний посуд, вироби з дорогоцінних металів, кістки тварин, стріли), фактор 6 (персні та браслети, бойові і культові ножи, наконечники списів та дротиків), фактор 7 (дзеркало, кістки тварин, ніж, бойові та культові ножи), фактор 8 (меч / кинджал та сокира). Фактори 6—8 охарактери-

4. Фактично не відрізняється від типу 9 (Моруженко 1989, с. 28, рис. 1: 9, 14).

зовані дослідником як допоміжні (Бойко 1996, с. 270—271).

Аналіз ваги факторів по регіонах та періодах дозволив Ю. М. Бойко прийти до наступних висновків стосовно поховального обряду ранньоскіфського часу:

Ворскла А (середня) — фактори поховального обряду (далі фпо) 2, 3, 5.

Ворскла Б (південна) — фпо 2.

Посулля — фпо 2, 6.

На Лівобережжі у поховальному обряді в цей період домінує фактор 2. Наявність на Ворсклі фактору 5 свідчить, на думку Ю. М. Бойко, про переміщення на Ворсклу засновників Західного укріплення Більського городища з Правобережжя, а саме з Канівської групи А. Відмічається і рух населення на Правобережжя з Посулля та Ворскли А (фактор 2) (Бойко 1996, с. 272). Подібна реконструкція виглядає не досить реалістичною, оскільки Канівська група А хронологічно не може виступати батьківщиною засновників поселення на місці Західного укріплення Більського городища, яке виникло у другій половині VIII ст. до н. е. (Шрамко 2006, с. 42).

Ворскла А (середня) — фактори поховального інвентарю (далі фпі) 3, 5, 8.

Ворскла Б (південна) — фпі 4, 5, 8.

Посулля — фпі 3, 6, 7.

Стосовно поховального інвентарю дослідник відмічає, що фактор 1 є властивим Північному Кавказу, а фактор 3 характеризує східних іранців. Посулля та Середня Ворскла корелюються через фпо 2—4. Фактор 5 є характерним Правобережжю та південній Ворсклі. Фактор 4 вказує на значну кількість жіночих поховань на південній Ворсклі (Мачухи та Пожарна Балка). Фактори 6—7 характерні лише для Посулля (Бойко 1996, с. 272).

У цілому, Ю. М. Бойко вважає, що населення Лівобережжя було в своїй основі іранським, але автохтонним, тобто не скіфським (Бойко 1996, с. 277). За логікою посилянь можна припустити, що дослідник дотримується ідеї про походження іраномовної знаті Лісостепу від пізньозрубної культури регіону, що на сьогодні вже може бути предметом лише історіографічного дослідження (Гречко 2010, с. 18). Для ДлЛ відмічається взаємодія різних, іранських у своїй основі, етнічних компонентів та їх співіснування з якимись не іранськими стереотипами поховальної обрядовості, які, на жаль, не розшифровані. Слушними є висновки про перетворення Посулля на некрополь іранської лісостепової аристократії, зв'язки регіону з савроматським світом, та Більськ, який вважається індикатором всіх змін у регіоні (Бойко 1996, с. 277). На жаль, недостатня кількість та якість ознак не дозволили створити типологію, яка б відображала реальне співвідношення різних типів поховальних споруд регіонів у різні хронологічні періоди.

Цікавою є робота Ю. М. Бойка, яка присвячена дослідженню орієнтувань могил та

небіжчиків східноєвропейського Лісостепу скіфського часу (Бойко 1999, с. 59—78). Аналіз було проведено по регіонах та хронологічним періодам¹. Дослідником було зроблено кілька висновків. Поховання з меридіональним орієнтуванням переважають у Лісостепу з самого початку скіфського періоду та складають основу пам'яток ДлЛ. У роботі дослідник вказує кількість комплексів з цим орієнтуванням для ранньоскіфського часу (Посулля — 31 комплекс, Ворскла — 25 поховань), що потребує поточнення. На даний момент відомо про 40 подібних поховань на Ворсклі та 25 — у Посуллі. Комплекси ранньокелермеського часу відомі на Середній Ворсклі, Посуллі та на півдні Правобережжя. У келермеський час дослідник відмічає зменшення долі меридіонального орієнтування на Лівобережжі та одночасне її збільшення на Правобережжі (Бойко 1999, с. 67).

Цікавим є припущення про зв'язок орієнтації по лінії північ—південь з індоарійськими релігійними системами («ведійська» та «авестійська»). Небіжчиків клали головою на південь у напрямку царства Ями (країни душ пращурів) (Пандей 1982, с. 196—197, 200). Ю. М. Бойко вважає, що групи населення, що практикували подібне орієнтування небіжчиків та мали воїнську субкультуру ранньоскіфського типу, були знайомі з «авестійськими» традиціями іранців. Маршрут їх просування до Лісостепу прослідковується з Передньої Азії через Передкавказзя (Бойко 1999, с. 68). Дослідник не зовсім точно пише, що кімерійці та скіфи частіше використовували широтне орієнтування та робили кінські супровідні поховання, що для ранньоскіфського часу не зовсім відповідає дійсності. Ю. М. Бойко пов'язує носіїв «південного» архетипу з будіями-будинами Геродота, які ідентифікуються, як мідійські племена (Бойко 1999, с. 69).

У спеціальному розділі монографії, яка присвячена могильнику біля с. Куп'єваха, Ю. М. Бойко аналізує й інші орієнтування у поховальній обрядовості ДлЛ (Бойко, Берестнев 2001, с. 64—74). Розташування могил по лінії ПнСх—ПдЗх складає у ранньоскіфський час 1 / 5 частину поховань Правобережжя та Ворскли. Комплекси орієнтовані по лінії ПнЗх—ПдСх у ранньоскіфський період характерні для Правобережжя та, здебільшого, Ворскли, що пов'язується з переміщенням носіїв даної традиції з Правобережжя. Стосовно динаміки розповсюдження ознак Ю. М. Бойко відзначає, що на Ворсклі у ранньоскіфський час орієнтування ПнЗх—ПдСх було розповсюджено на периферії, а в центрі домінувало ПнСх—ПдЗх (Бойко Берестнев 2001, с. 71).

1. Використання датування етапів ранньоскіфської культури за І. М. Медведською, принаймні, для ДлЛ, на сьогодні вже не є актуальними (Гречко 2013). Поховання кінця VIII — першої половини VII ст. до н. е., які б відносились до ранньоскіфської культури, не відомі.

Широтне орієнтування у ранньоскіфський період було поширене здебільшого у Правобережжі, а на Лівобережжі її носії жили на північному сході Поворскля разом з ПнЗх—ПдСх (Куп'єваха). Ю. М. Бойко вважає, що серед них немає жодного поховання номадів¹, а всі вони пов'язані з мігрантами з Правобережжя та їх нащадками (Бойко, Берестнев 2001, с. 72).

Дослідник пов'язує меридіональні поховання з будинами та їх міграціями та вважає, що гелони (орієнтування ПнСх—ПдЗх) мешкали у Гелоні (Більське городище). Носії ПнЗх—ПдСх — це неври з Правобережжя, які з собою «прихопили» носіїв широтного орієнтування. Некрополь біля с. Куп'єваха, на думку дослідників, належав неврам та гелонам, а у пізньоскіфський час — будинам (Бойко, Берестнев 2001, с. 74).

С. В. Махортих присвятив окрему роботу поховальним спорудам Перещепинського могильника Більського городища, серед яких представлено два комплекси ранньоскіфського часу (Махортих 2013, с. 223—256).

На сьогодні, орієнтування могил та небіжчиків не дозволяє впевнено співвідносити їх з конкретними народами, про що мова піде нижче. Новітні дослідження, що суттєво розширили джерельну базу, потребують нової типології та подальшого аналізу поховальних пам'яток.

* * *

Нещодавно я запропонував для зручності збору інформації, сортування та аналізу поховальних споруд ввести систему кодування ознак. Могили було поділено на три основні групи відносно їх розміщення у насипу: у ґрунтовій ямі (А), на рівні давнього горизонту (В), у насипу (С). Це обумовлено наявністю схожих поховальних споруд на цих трьох рівнях підкурғанного простору. Деталі влаштування камерних поховань були пронумеровані нами наступним чином: стовпова конструкція (1), канавка на дні могили (2), зруб чи рама (3), дромос (4), вертикальне облицювання стін (5), горизонтальне облицювання стін (6), лаги (7), заплічки (8). Сполучення вищезазначених ознак дозволяють типологізувати абсолютну більшість поховальних споруд. Подібним чином було проаналізовано сіверськонецькі поховання скіфського часу (Гречко 2009, с. 57—68).

Для аналізу поховальних споруд ДлЛ не було потреби у виділенні нових ознак, що показало правильність та ефективність подібного підходу. Як і очікувалось, нові комбінації ознак дозволили виділити кілька нових типів та варіантів поховальних споруд, які не відомі для сіверськонецького регіону.

1. Про приналежність значної частини поховань з широтною та ПнЗх—ПдСх кочовикам ми вже писали (Гречко, Шелехань 2012, с. 55, 80—82).

Основною метою аналізу було дослідження етнокультурних процесів, а не питання соціальної структури населення скіфського часу ДлЛ², відповідно було відібрано ознаки. Виділений набір є лише одним з варіантів і результати можуть бути перевірені дослідниками при аналізі поховальної обрядовості регіону за іншими критеріями.

Скіфологи вже довгий час не використовують окремо речі «скіфського типу» в якості етноіндикаторів іраномовних номадів (Скорый 2003, с. 46). Спроби виділення кочівницьких ознак робилися неодноразово. Найбільший внесок у розробку даного питання зробив С. А. Скорый (2003, с. 44—54). Дослідник виділив і узагальнив всі ознаки, які визначали фахівці до нього. Список складається з 10 власне скіфських ознак поховального обряду (ознаки 16—24) і 15, які носять загальноіранський характер (ознаки 1—15). Критерії були виділені для всього скіфського часу, хоча дослідник справедливо відмічає, що ознаки по-різному представлені по періодам. Визначення етнічних дефініцій для похованих з даними елементами обряду зробити важко. Похоронні доріжки характерні лише для елітних степових поховань (Скорый 2003, с. 163) і в Лісостепу невідомі.

Було виділено два основні блоки ознак, які стосуються поховального обряду та супровідного інвентаря. Перший блок (34 ознаки) репрезентований наявністю рівчак³, 25 типами і варіантами поховальних споруд, наявністю кремації, чотирма основними орієнтування споруд (Пн—Пд, Зх—Сх, ПнСх—ПдЗх, ПнЗх—ПдСх), наявністю залишків коня в могилі, або окремії споруді.

Потрібно зробити декілька зауважень. При виділенні елементів поховальної споруди часто стикаєшся з проблемою нечітких даних при їх описі. Термін «склеп» можна трактувати дуже широко. Часто горизонтальне облицювання та зруб неможливо розрізнити за даними публікацій чи звітів, тому вони були об'єднані в ознаку 9. Зафіксовано лише кілька випадків, де власне зруб було зафіксовано (Шрамко 1987, с. 147). Стосовно орієнтування поховальних споруд також немає чіткості, оскільки часто воно зазначається приблизно, тому частина проміжних орієнтувань може бути пов'язана з сезонними відхиленнями від меридіонального та широтного, про що мова піде нижче. Проблемним є визначення орієнтування споруди квадратної в плані форми, орієнтованої по сторонах світу. В цих випадках ми брали до уваги орієнтування похованого (Каменецький 1983, с. 237).

2. Подібний аналіз було проведено М. Бургхардом (2017, с. 133—184).

3. Важливість цієї ознаки не викликає сумнівів у спеціалістів (Скорый 2003, с. 46, 53). При цьому потрібно відмітити, що рівчаки не завжди фіксувались дослідниками, особливо, у дореволюційний період.

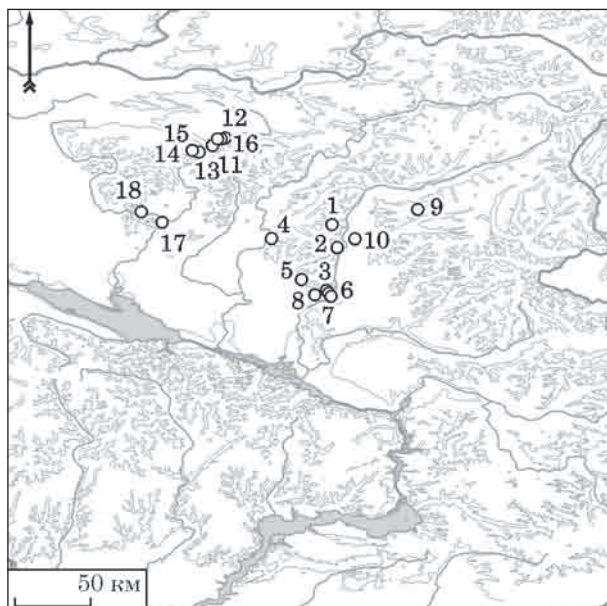

Рис. 1. Поховання ранньоскіфського часу Дніпровського лісостепового Лівобережжя: 1 — Більськ; 2 — Великі Будища, ур. Лапівщина; 3 — Малий Тростянець; 4 — Баранівка; 5 — Карпусі; 6 — Великий Тростянець; 7 — Пожарна Балка; 8 — Мачухи; 9 — Куп'єваха; 10 — Ліхачівка; 11 — Оксютинці (Стайкин Верх, Солодка); 12 — Вовківці; 13 — Герасимівка; 14 — Попівка; 15 — Ярмолинці; 16 — Великі Будки; 17 — Луки; 18 — Поставмуки

Для відбору ознак серед супровідного інвентаря було проведено попередній аналіз, який показав, що для етнокультурних реконструкцій особливо важливими є металеві навершя, м'ясна напутня їжа, передньозійські трофеї¹, парні бронзові жертвні ножи, набори озброєння, кам'яне блюдо / плитка та дзеркало, особливо, поєднання останніх (Гречко 2016, с. 236). Іншими важливими ознаками ми вважаємо деталі кінського спорядження, казан, поховання залежних осіб, чаші з оббивками з дорогоцінних металів або срібний келих (для IV ст. до н. е.), вироби з дорогоцінних металів, набір посуду (більше однієї посудини), набір жіночих прикрас та пращові камені (табл. 1).

Збільшення кількості ознак ускладнить їх аналіз (побудову матриці, обчислення, заплутаність кластерів), але у майбутньому можна додати для аналізу плитки дерну в насипу, дерев'яні шатроподібні та інші споруди над могилами, наявність сірки та сліди вогняного ритуалу. Для ДЛЛ не є актуальними наступні ознаки у якості індикаторів присутності іранців у ДЛЛ: антропоморфна скульптура, ритуальна доріжка, викид навколо могили, втикання зброї в стінки чи підлогу могили, дерев'яні носилки, домовина, підстилка та подушка рослинного походження.

Для аналізу було відібрано 143 комплекси: Посулля (47), Ворскла (96) (рис. 1). Погано

1. Нечасті знахідки, тому вони не виділені в окрему ознаку.

Таблиця 1. Елементи поховальної споруди та інвентар

Ознака	№
Рівчак	1
Яма (А)	2
Стовпи (А1)	3
Стовпи, зруб (А13)	4
Стовпи, горизонтальне облицювання (А16)	5
Канавка (А2)	6
Канавка, стовпи, вертикальне облицювання (А125)	7
Канавка, стовпи, горизонтальне облицювання (А126)	8
Зруб (А3)	9
Дромос (А4)	10
Дромос, горизонтальне облицювання, стовпи (А146)	11
Дромос, зруб, стовпи (А134)	12
А1245	13
Лаги (А7)	14
Лаги, стовпи, горизонтальне облицювання (А167)	15
Лаги, дромос (А47)	16
А 1245	17
Дромос, горизонтальне облицювання, лаги, стовпи / чи без (А1467 / А467)	18
Зруб, лаги (А37)	19
Заплічки (А8)	20
У насипу (В)	21
В125	22
В1245	23
На рівні давнього горизонту (С)	24
С16	25
Катакомба / підбій	26
Грутнове / на поселенні	27
Кремація	28
Орієнтування могили Пн—Пд	29
Зх—Сх	30
ПнСх—ПдЗх	31
ПнЗх—ПдСх	32
Окрема кінська могила	33
Поховання коня в одній могилі з небіжчиком	34
Деталі кінського спорядження	35
Жертвна м'ясна їжа	36
Казан	37
Дзеркало	38
Поховання залежних осіб	39
Набір озброєння (більше 1 найменування)	40
Чаша з оббивками з дорогоцінних металів / срібний келих	41
Вироби з дорогоцінних металів	42
Набір посуду	43
Набір жіночих прикрас	44
Навершя	45
Пращові камені	46
Кам'яне блюдо, плита	47

документовані комплекси не були враховані, оскільки наявність однієї ознаки, наприклад, поховання в ямі, не дозволить визначити спорідненість комплексу з іншими. Спочатку був проведений кластерний аналіз по всім 47 ознакам поховань ранньоскіфського часу¹. Для перевірки ми зробили аналіз матриці поховань окремо для поховального обряду та інвентарю. Він виявився не результативним, а кластери були не показові, тому зупинимось на результатах поєднаного аналізу².

Кластерний аналіз за великою кількістю ознак дав змогу виділити декілька груп поховань, хоча деякі з них не є гомогенними, що обумовлено значними відмінностями у поховальних традиціях, навіть, в межах окремих могильників та недостатньою кількістю інформації про частину комплексів.

На дендрограмі виділяється два великих блоки: кластери 1—4, та 5—12 (рис. 2). Кластер 5 виявився не інформативний, оскільки в ньому програма об'єднала комплекси з неповними наборами ознак і він, по не зовсім зрозумілим причинам, опинився у другому блоці, хоча група 5Б об'єднує меридіональні поховання в ямах та лише відсутність деталей кінської зброї відрізняє його від 3Б.

Перший блок представляє собою поховальні споруди типів / ознак 2, 4—6, 8, які орієнтовано меридіонально. Його можна умовно назвати «посульським», за виключенням монолітної групи 1Б, яка об'єднала меридіональні поховання Ворскли у ямах з лагами.

Кластер 1. Група 1А (Луки (2, 29, 35, 40, 43³), Оксютинці к. 2/1886 (2, 29, 35, 43, 47), Великі Будки (4, 29, 35), Вовківці к. 2/1886 (2, 29, 35, 47), Осняги к. 1/1906 (2 (яма квадратна), 29, 35, 43), на відстані (Плавиниці к. 2 (8, 29, 35), Плавиниці к. 4/1907 (8, 29, 35, 40)) об'єднала поховання Посулля (рис. 3). Осняги опинились в цьому кластері лише із-за припущення про південне орієнтування небіжчика у квадратній у плані ямі, що говорить про досить умовне віднесення цього поховання до цієї групи. Поховальні споруди представлені орієнтованими меридіонально ямами. Інвентар включав деталі кінського спорядження та кам'яне блюдо. Частина поховань містила набори озброєння. Група представлена похованнями іраномовних вершників, два з яких були парними.

1. Поховання VI—IV ст. до н. е. були проаналізовані окремо за аналогічними ознаками по трьом періодам (перехідний час та початок середньоскіфського (сск I) (друга чверть VI — початок V ст. до н. е.), середньоскіфський період II (перша — початок останньої чвертей V ст. до н. е.), пізньоскіфський — кінець V — початок III ст. до н. е.). Результати аналізу будуть наведені у спеціальних роботах у майбутньому.
2. Висловлюю щире вдячність за допомогу у проведенні обчислень к. і. н. Ю. В. Буйнову.
3. Номери ознак.

Група 1Б (Пожарна Балка к. 1/1980 (14, 29, 43), ур. Саранчове Поле (14, 29, 35) Ліхачівка к. 1/1983 (14, 29, 35, 43)) репрезентує ворсклинські меридіонально орієнтовані поховання в ямах з лагами, в інвентарі яких присутні деталі кінського спорядження та набори посуду (рис. 4: 1). Відсутність чітких маркерів номадів, дозволяє припускати належність похованих місцевому землеробському населенню.

Кластер 2 характеризується меридіональним орієнтуванням поховальних споруд різних типів та наявністю деталей кінського спорядження (рис. 5).

Група 2А (Оксютинці к. 467 (6, 29, 35, 40), Шумейко (1, 6, 29, 35, 40, 43), Попівка к. 3 (6, 29, 35, 40, 43, 45)) об'єднала посульські поховання у ямах з канавками уздовж стін, орієнтованими меридіонально, з деталями кінського спорядження, наборами озброєння та посуду. Іраномовні воїни-вершники.

Група 2Б (Оксютинці к. 470 (6, 29, 35, 47), Попівка к. 10 (6, 31, 35)).

Група 2В. (Попівка к. 6 (6, 29, 35, 38, 43) та к. 9 (6, 29, 35, 43), Великий Тростянець, к. 1/1 (2, 29, 35, 43)).

Групи 2 Б і В доволі нечіткі і об'єднали меридіонально орієнтовані поховання у ямах з канавками з деталями кінського спорядження та наборами посуду (рис. 6). Відсутні набори озброєння. Посульські поховання близькі до групи 2А, а 2В — до кластеру 1Б, але відсутні лаги.

Кластер 3. Група А (Вовківці к. 477 (2 («склеп»), 35, 45), Вовківці к. 3 (2, 35, 36, 40), Оксютинці к. 6/1886 (2, 35, 40, 44) та к. 8 (2, 35); на відстані (ур. Марченки 5 поле, к. 1 (2, 30, 35, 40, 42)).

Група нечітка, оскільки об'єднала комплекси без відомостей про орієнтування споруд у склепах⁴ (рис. 7). Поховання в ямі з деталями кінської зброї та набором озброєння з Марченків опинилось в цьому кластері без врахування орієнтування, що, безумовно, виділяє його з цієї групи.

Група Б (Оксютинці к. 3/1886 (2, 29, 35, 40), Вовківці к. 9 (2, 29, 35, 40) та к. 11 (2, 29, 35, 40)) представлена посульськими меридіонально орієнтованими похованнями в ямах, інвентар яких складався тільки з деталей кінської зброї та наборів озброєння. Одинокі поховання воїнів-вершників. Близькі групі 1А.

Кластер 4. Ця група комплексів поєднана зв'язками з кластерами 1—3.

Група А (Старша Могила (1, 5, 29, 35, 36, 40, 45), Вовківці к. 476 (1897—1898 pp.) (5, 29, 35, 36, 38, 45)) представлена похованнями посульської іраномовної верхівки у камерних меридіонально орієнтованих спорудах стовпової конструкції з горизонтальним облицюванням стінок («зруби»), з деталями кінської зброї,

4. Без розшифрування, тому враховувались як ями.

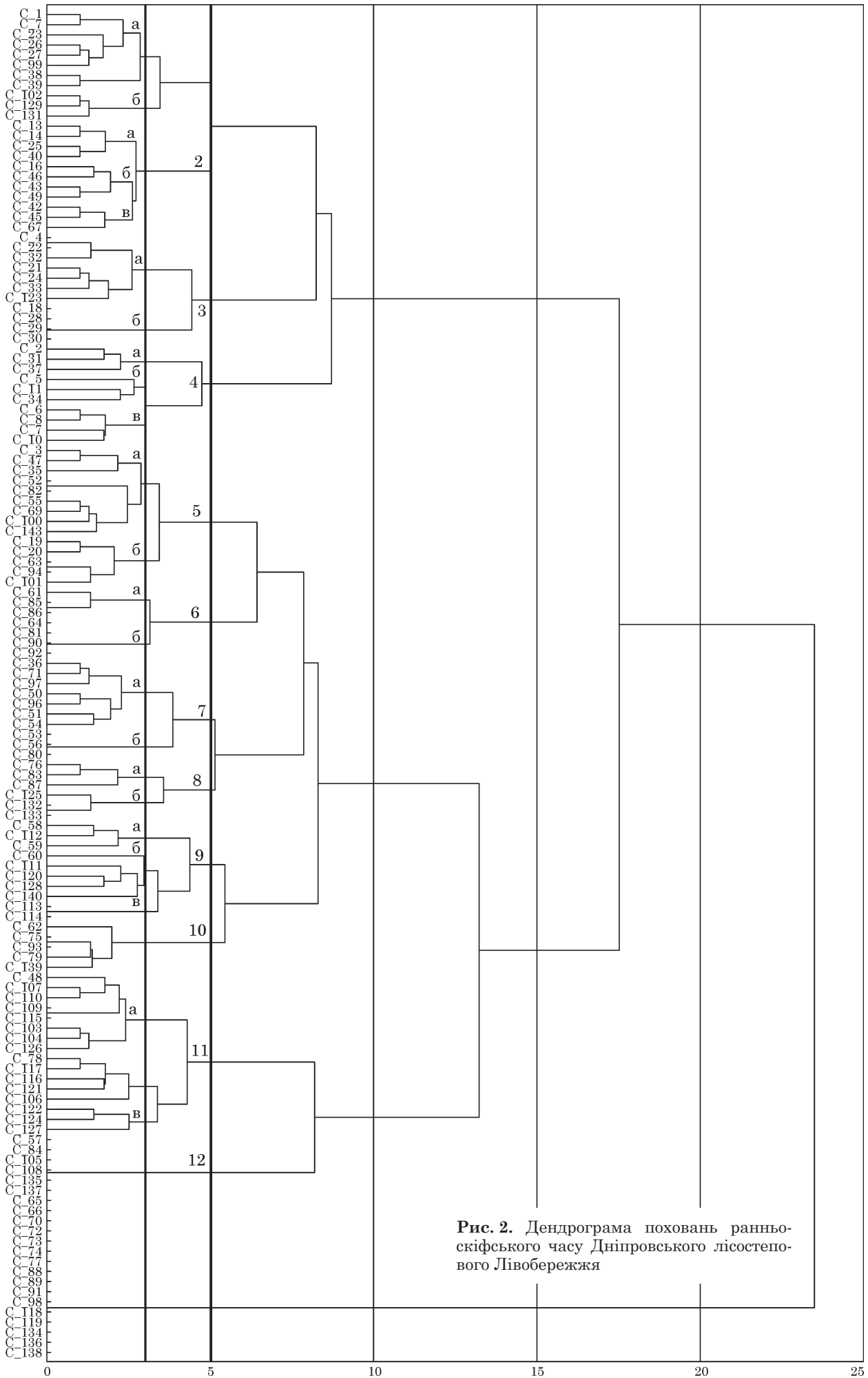

Рис. 2. Дендрограма поховань ранньоскіфського часу Дніпровського лісостепоного Лівобережжя

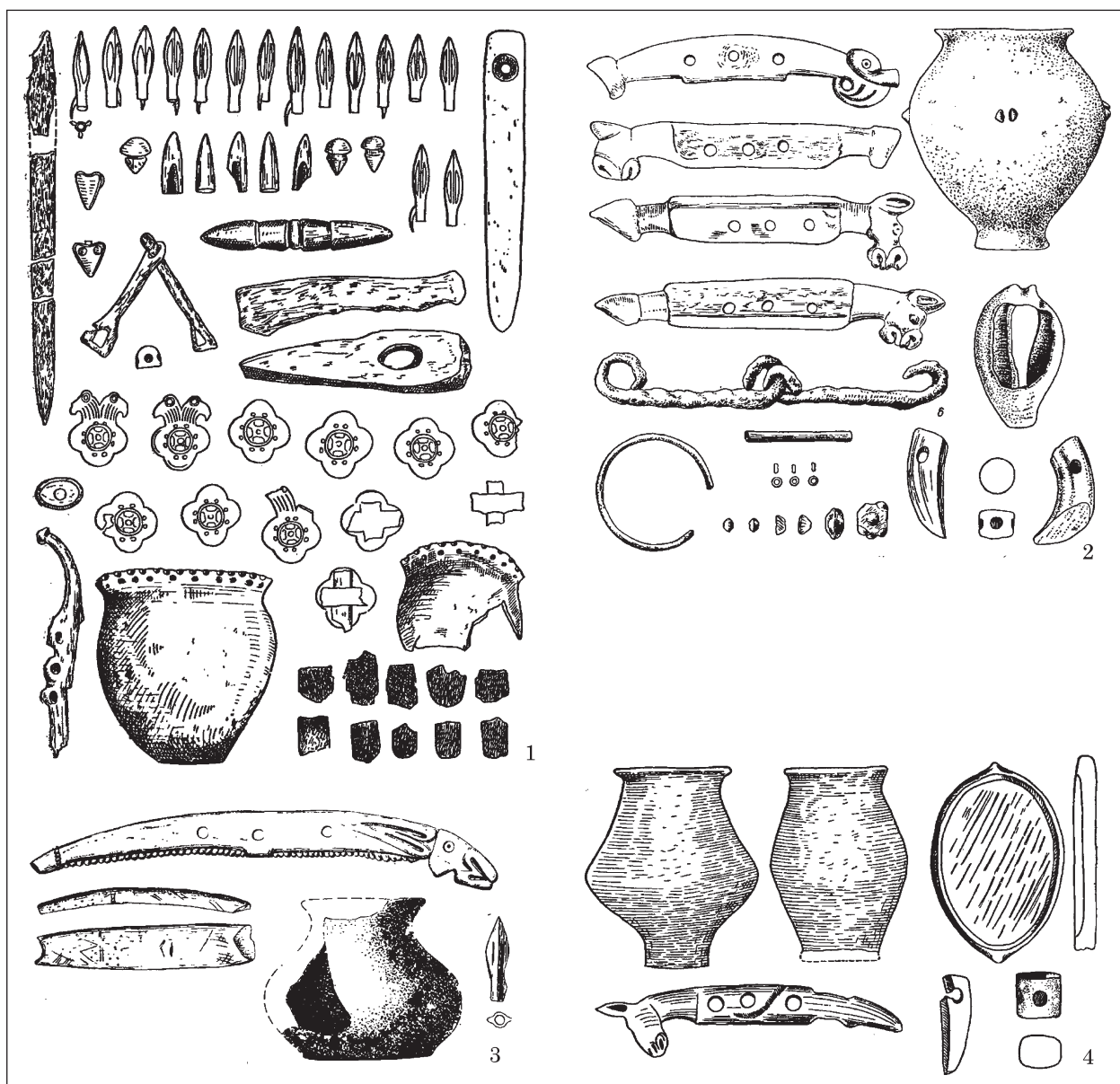

Рис. 3. Інвентар поховань кластеру 1, група А: 1 — Луки; 2 — Вовківці, к. 2/1886; 3 — Великі Будки; 4 — Оксютинці, к. 2/1886 (за Ильинская 1968). Масштаб довільний

наборами озброєння, металічними навершьями, м'ясною напутньою їжею. Два з них були, скоріш за все, парними на що вказують дзеркало та кам'яне блюдо.

Група Б (Стайкин Верх к. 10 (1, 4, 32, 44, 47), Солodka (4, 29, 35, 36, 40, 43, 44, 47), Герасимівка к. 1 (4, 29, 35, 36, 38, 44)) репрезентує посульські меридіонально орієнтовані поховання у камерних гробницях стовпової конструкції («зруби»), з деталями кінської зброї, наборами озброєння, м'ясною напутньою їжею. Відрізняється від групи 4А наявністю наборів прикрас, що вказує на їх парний характер. Два комплекси містили кам'яні блюда.

Група В (Стайкин Верх к. 11 (1, 4, 31, 40), к. 14 (1, 4, 29, 36, 40), к. 15(1, 4, 40), Балябина Могила (1, 4, 31, 35, 36, 40)) репрезентує посульські кургани, оточені ровом та валом, з по-

хованнями (Стайкин Верх та Солodka) у камерних гробницях стовпової конструкції («зруби»), з деталями кінської зброї, наборами озброєння та м'ясною напутньою їжею У мікрогрупу виділені поховання з орієнтуванням могили по лінії ПнСх—ПдЗх. Відрізняється від груп 4А та Б наявністю рівчачка та валу навколо кургану та іншим орієнтуванням частини поховань. Одиночні поховання воїнів-вершників.

Кластери 5—12 репрезентують другий великий блок, який умовно можна назвати «ворклинським». Серед них вирізняється нечіткий кластер 5, у який програма об'єднала різноманітні поховання в ямах. Кластер 7 репрезентує впускні поховання різних регіонів.

Кластер 5. **Група 5А** (Стайкин Верх к. 6 (2, 44), Ярмолинці к. 54 (2, 31, 44) Герасимівка к. 2 (2, 38, 43, 44, 47), Куп'єваха к. 10/3 (2, 30), Осня-

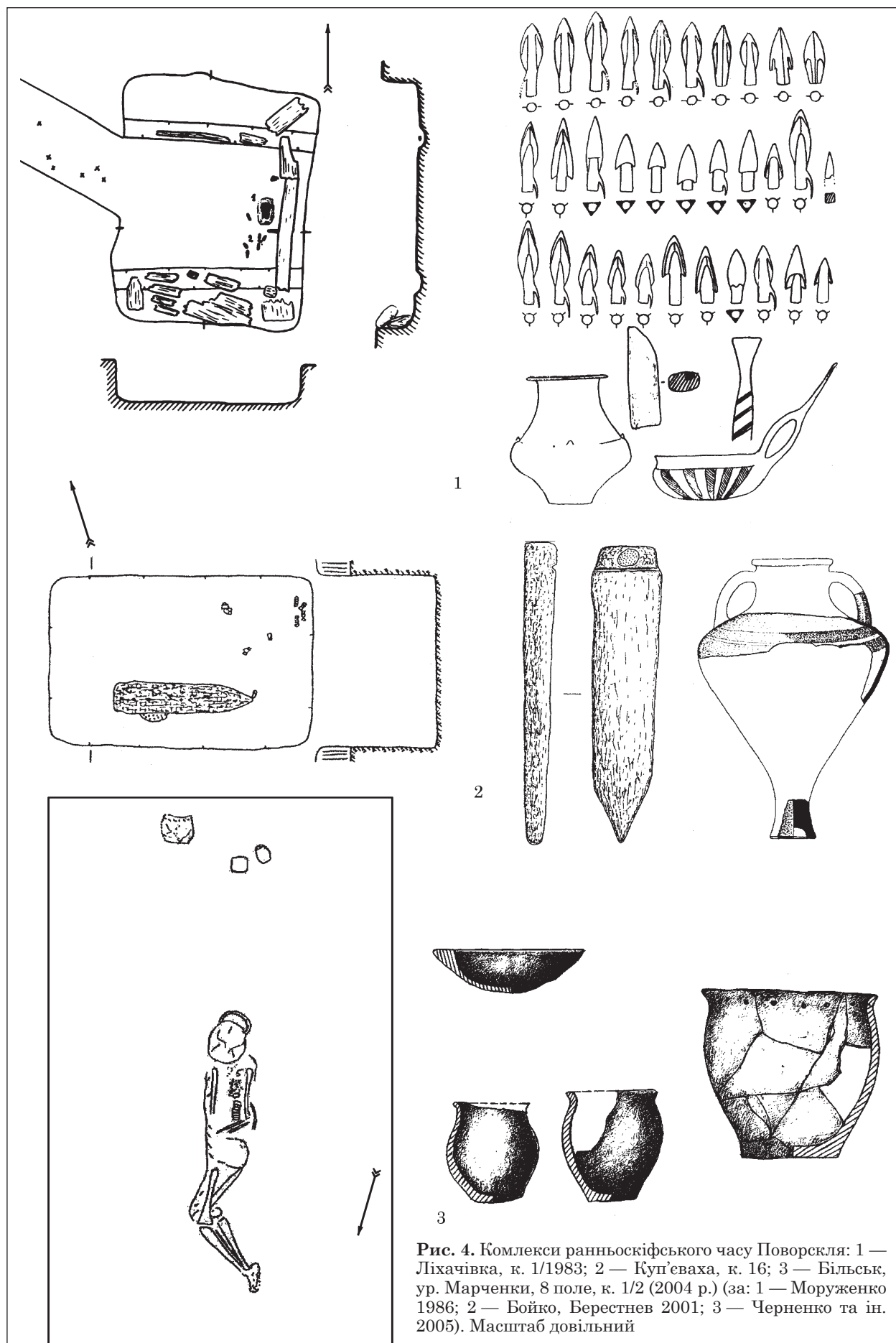

Рис. 4. Комплекси ранньоскіфського часу Поворскля: 1 — Ліхачівка, к. 1/1983; 2 — Куп'єваха, к. 16; 3 — Більськ, ур. Марченки, 8 поле, к. 1/2 (2004 р.) (за: 1 — Моруженко 1986; 2 — Бойко, Берестнев 2001; 3 — Черненко та ін. 2005). Масштаб довільний

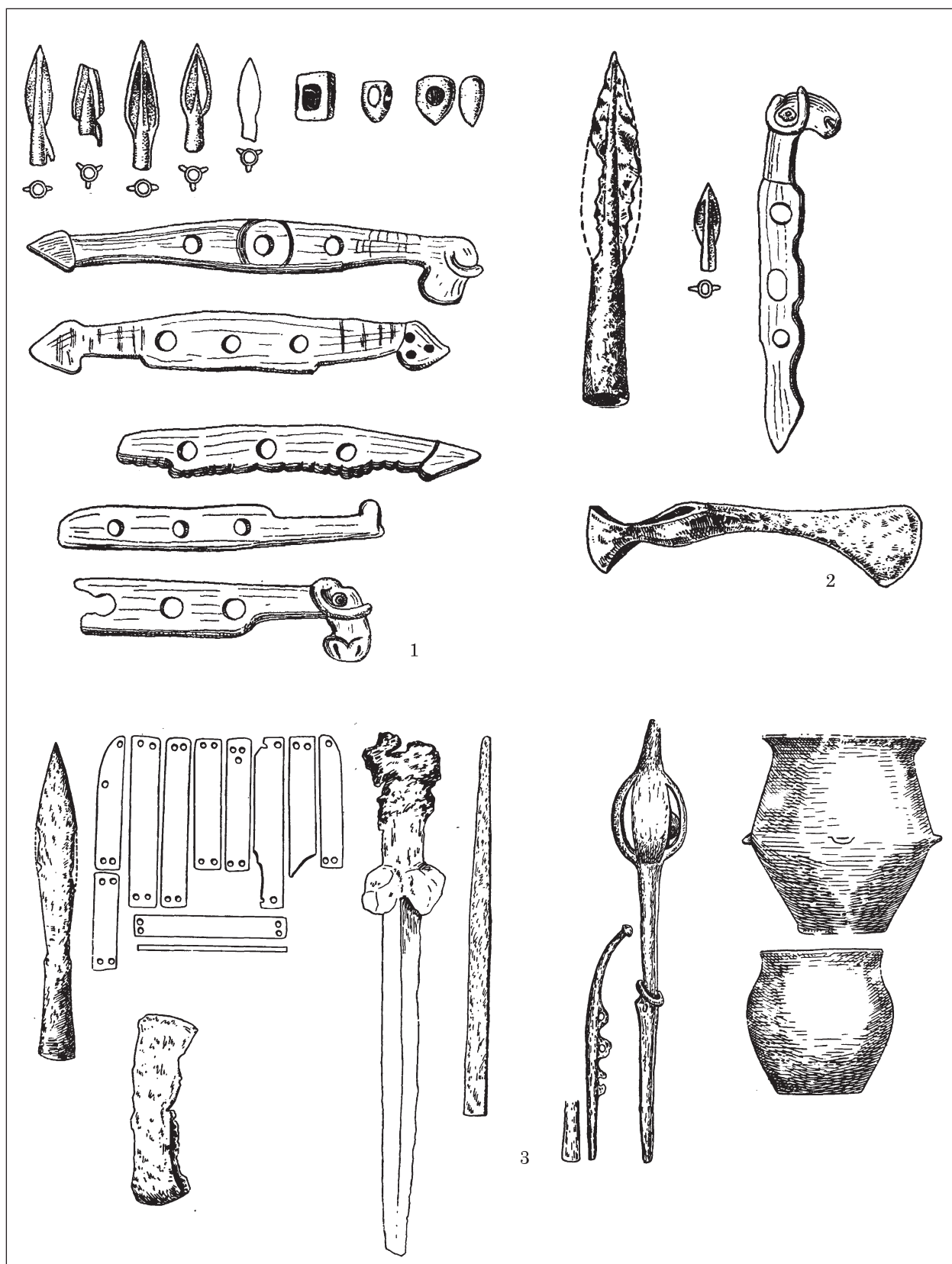

Рис. 5. Кластер 2, група А: 1 — Оксютинці, к. 467; 2 — Оксютинці, к. 468 (за Ильинская 1968). Масштаб довільний

ги к. 2/1906 (2, 42), Поставмуки к. 6 (2, 30, 38, 47)) неінформативна, оскільки в ній об'єднані комплекси з неповними наборами ознак. Це різноманітні поховання в ямах, три з яких

жіночі, на що вказує наявність наборів прикрас.

Група 5Б (Оксютинці к. 4 та 5(2, 29, 40), Малий Тростянець к. 1(1, 2, 29), Мачухи к. 33/2 (2,

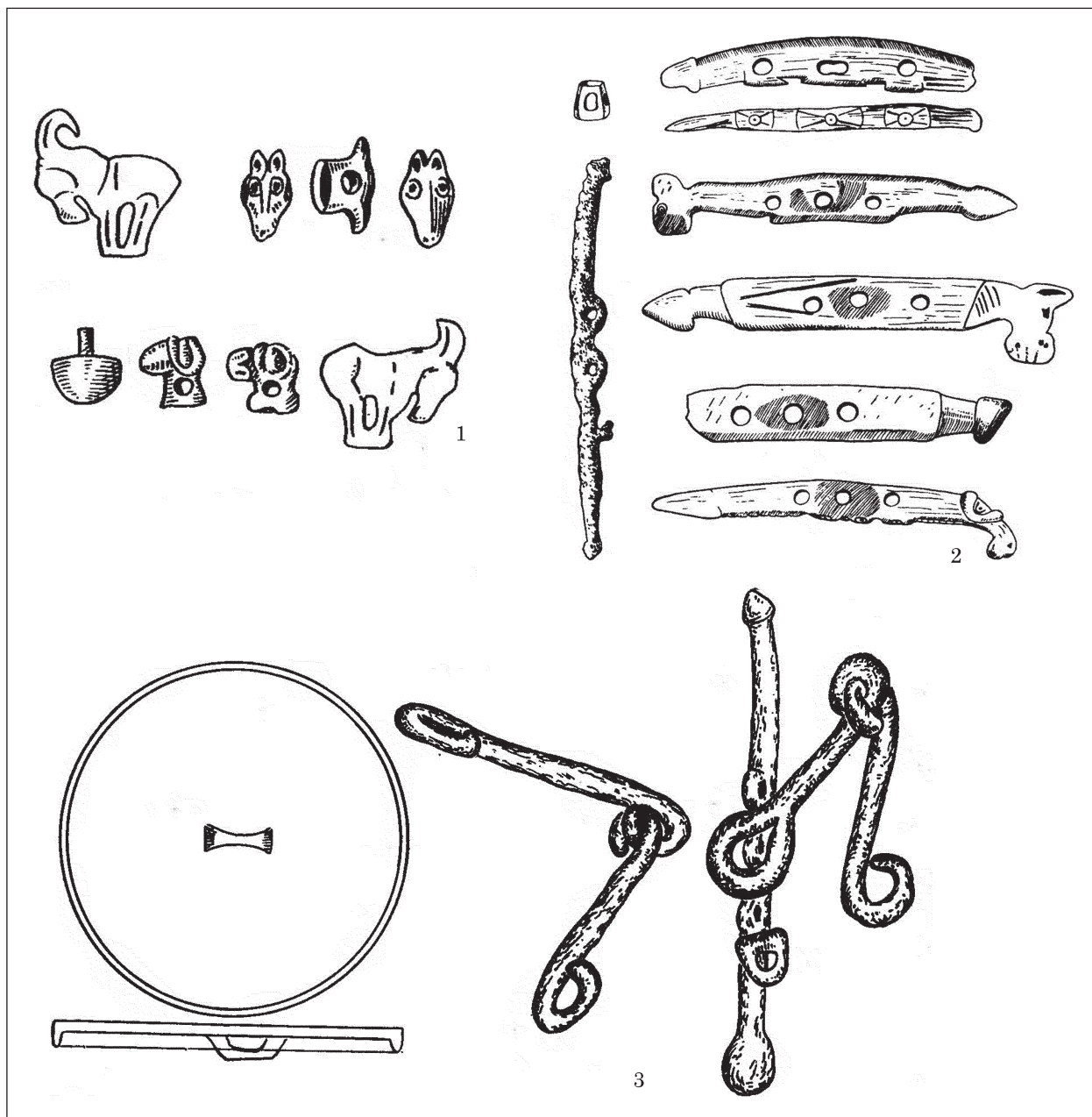

Рис. 6. Кластер 2, групи Б та В: 1 — Попівка, к. 10; 2 — Оксютинці, к. 470; 3 — Попівка, к. 6 (за Ильинская 1968). Масштаб довільний

29, 43), Осняги к. 3/1906 (2, 29, 36)) об'єднала поховання в ямах з меридіональним орієнтуванням. Два посульські поховання містили предмети озброєння.

Кластер 6. Група 6А (Куп'єваха к. 16 (2, 32, 36), Мачухи к. 24/1 (2, 32, 43)).

Група 6Б (Мачухи к. 24/2 (2, 32), к. 19, 29 (2, 32, 43), Малий Тростянець к. 2/1 (2, 32, 43)).

Кластер 6 об'єднав ворсклинські поховання в ямах, орієнтовані по лінії ПнЗх—ПдСх, з наборами посуду. Репрезентують пересічне землеробське населення. Виняток в групі 6А — курган 16 (кенотаф?) Куп'євахи (рис. 4: 2), в якому було виявлено дерев'яну антропоморфну скульптуру, шкіру теля та античну амфору (Бойко, Берестнев 2001, с. 34—35), яке належа-

ло представнику іраномовних номадів. Це вказує на те, що часто тип поховальної споруди та, навіть, її орієнтування можуть бути другорядними ознаками при визначенні етнічної приналежності похованого.

Кластер 7 об'єднує впускні поховання з різних регіонів. Група 7А (Лубни к. 4 (24, 43), Мачухи к. 2/2 (24, 29, 43), к. 38 (24, 43), Куп'єваха к. 2 (24, 29), к. 4/3 (24, 32), к. 10 (24, 32)).

Група 7Б об'єднала впускні поховання Куп'євахи (к. 10/1, 12 / 2 (24, 32)) з орієнтуванням по лінії ПнЗх—ПдСх.

Кластер 8. Група 8А (Мачухи к. 11 (9, 32, 35, 43), к. 21 (9, 32, 43), к. 24/3 (9, 29, 40, 43)) об'єднала поховання Мачухського некрополя у зрубах з орієнтуванням поховань по лінії

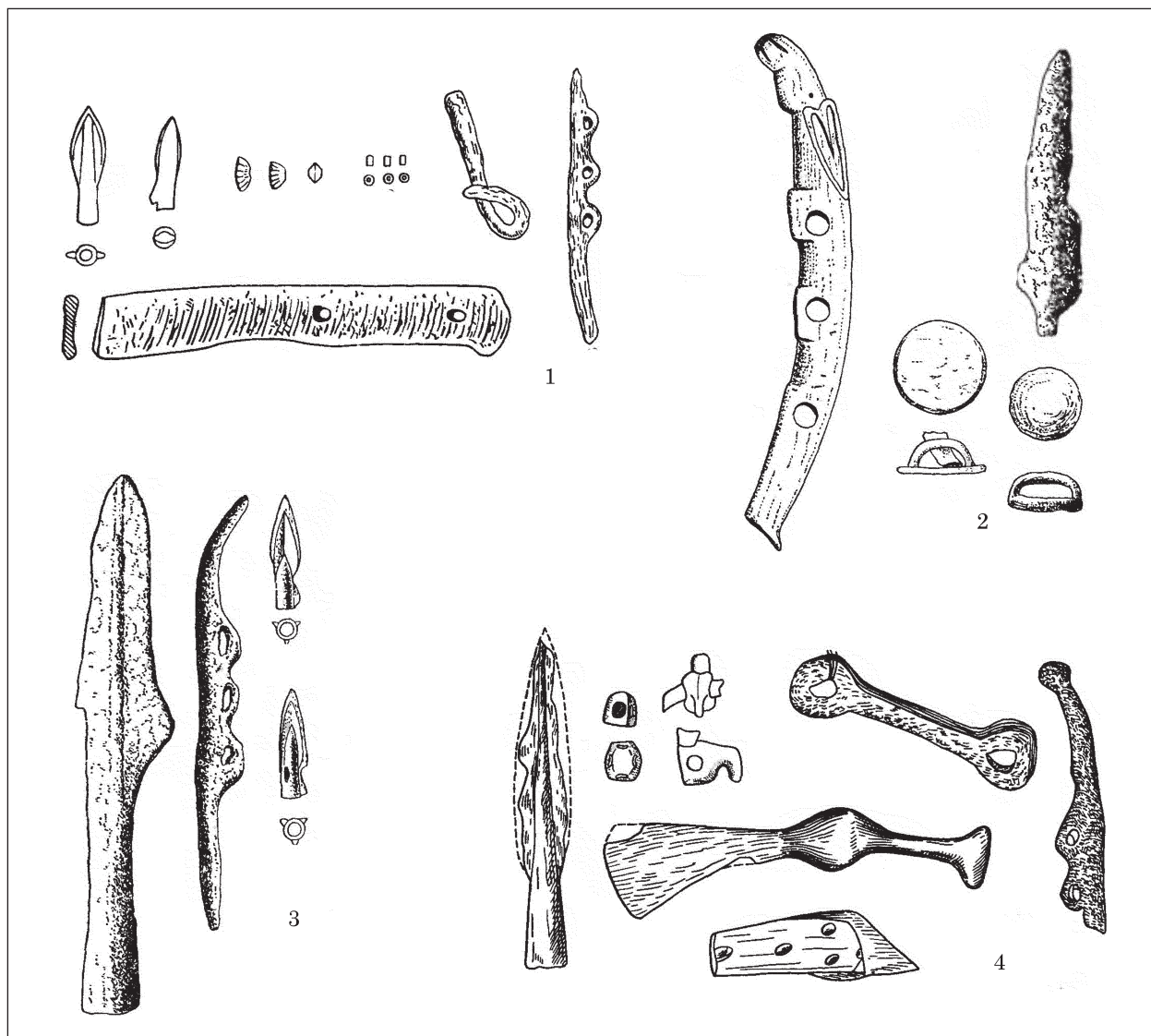

Рис. 7. Кластер 3, група А: 1 — Оксютинці, к. 6/1886; 3 — Вовківці, к. 11; 4 — Оксютинці, к. 3/1886 (за Ильинская 1968). Масштаб довільний

ПнЗх—ПдСх, з наборами посуду. Репрезентує поховання пересічного землеробського населення розташованого через балку поселення в ур. Десяте Поле.

Група 8Б (ур. Марченки 8 поле, к. 1/2 (21, 29, 43), Пожарна Балка к. 2/1980 (21, 43)) ворсклинські поховання з південним орієнтуванням на рівні давнього горизонту з наборами посуду (рис. 4: 3).

Кластер 9. Група 9А (Куп'єваха к. 14 (3, 30, 36, 38, 43, 44), к. 15/1 (2, 30, 36, 42, 44), Скоробір к. 2/1965 (2, 30, 36, 38, 43, 44)) поховання заможних жінок ворсклинського регіону у широтно орієнтованих ямах (одна зі стовпами) з наборами прикрас, дзеркалами та напугною м'ясною їжею (рис. 9). Для Куп'євахи належність поховань номадам, як і всього некрополя, дуже імовірна, на що вказує покладення шкури теля з кінцівками. Цікаво, що поховання зі Скоробору датуються першою половиною VI ст. до н. е., а куп'євахинські — серединою — дру-

гою половиною VII ст. до н. е. Для останнього некрополя, як раз характерне, широтне орієнтування небіжчиків, яке для ранньоскіфського часу у Більських некрополях, крім зазначеного вище комплексу, невідоме. Можна припускати походження скоробірської жінки з родо-плеємної групи, яка ховала своїх небіжчиків біля сучасної Куп'євахи.

Група 9Б (Куп'єваха к. 15/2 (14, 30, 36, 39, 40), Скоробір к. 1/1965 (7, 29, 36), Перещипно к. 6/1993 (1, 2, 29, 36, 39, 43), ур. Марченки 8 поле, к. 4 (1, 15, 29, 36, 43), ур. Марченки к. 1/2014 (1, 12, 31, 35, 36, 39, 43)) виділена програмою за поховальним інвентарем, оскільки не враховує орієнтування та тип поховальної споруди, хоча і бере до уваги наявність ривчака навколо кургану (3 випадки). Інвентар репрезентований м'ясною напугною їжею, наборами посуду та, що дуже важливо, похованнями залежних осіб (рис. 10). Група здебільшого представлена курганами Більського некропо-

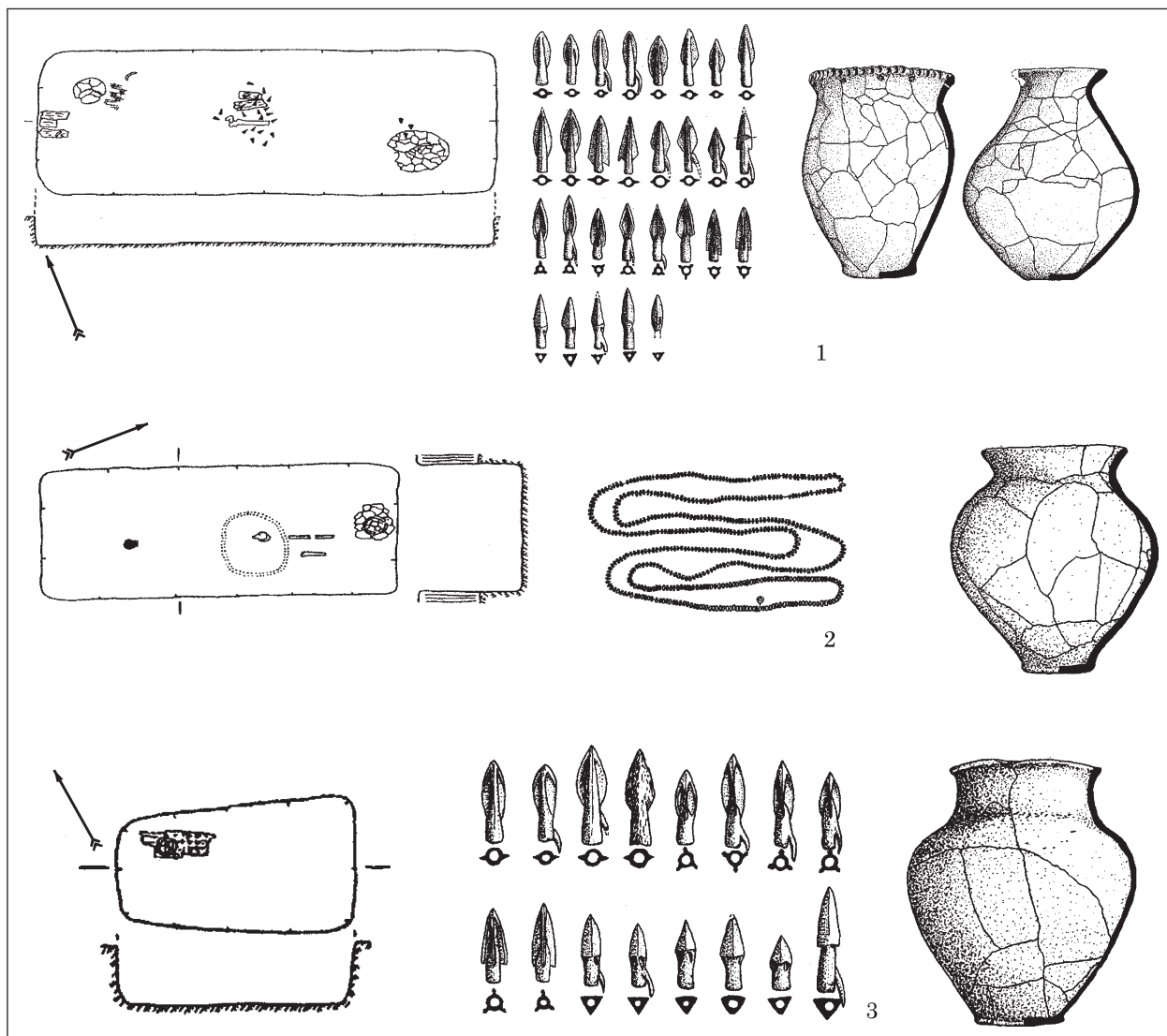

Рис. 8. Кластер 7, група Б. Впускні поховання Куп'євахи: 1 — к. 10/1; 2 — к. 12/2; 3 — к. 12/3 (за Бойко, Берестнев 2001). Масштаб довільний

ля. Інвентар вказує на більш імовірну приналежність цих поховань іраномовним номадам.

Група 9В (Скоробор к. 8/1965, к. 10/1972 (7, 29, 36, 43) представлена двома комплексами Скоробору (яма з канавкою, та вертикальним облицюванням стовбурами, м'ясна напунтя їжа, набори посуду (рис. 11).

Групи 9В і 9Б близькі між собою — це комплекси Скоробору без поховань супровідних осіб.

Цікавими виявилися аналогії похованням кластеру 9. У Придніпровському терасовому Лісостепу¹ близькі до них комплекси виявлені у курганах поблизу Гладківщини (к. 3, 4, 499) (рис. 12: 4—5) (Григорьев, Скорый 2012, с. 440—459). У Дніпровському лісостеповому Правобережжі до цієї групи комплексів близькими є поховання ранньскіфського часу біля

с. Журівка (рис. 12: 1) (Ильинская 1975, с. 24), Реп'яхувата Могила п. 1 (рис. 12: 2) та 2 (Ильинская, Мозолевский, Тереножкин 1980, с. 31—64), Флярівка (Ковпаненко 1984, с. 107—113), а у сіверськодонецькому регіоні — комплекси Караванської групи Люботинського могильника². Всі ці захоронення об'єднує камерна поховальна споруда стовпової конструкції з вертикальним облицюванням стін, яке фіксується у канаві уздовж стін, з / без дромосом, південним орієнтуванням, іноді з відхиленнями, колективний характер поховання (переважно, воїн, жінка та залежна особа), наявність набору озброєння, кісток тварин, металевих наверший (Гладківщина, Журівка, Реп'яхувата Могила), передньоазійських трофеїв (Караван). Приналежність вище зазначених поховань до ірано-

1. У цій роботі поховання цього регіону ранньскіфського часу не аналізувались.

2. Матеріали готує до друку В. М. Окатенко. Комплекси було продемонстровано на виступах автора на засіданнях Відділу археології раннього залізного віку ІА НАНУ.

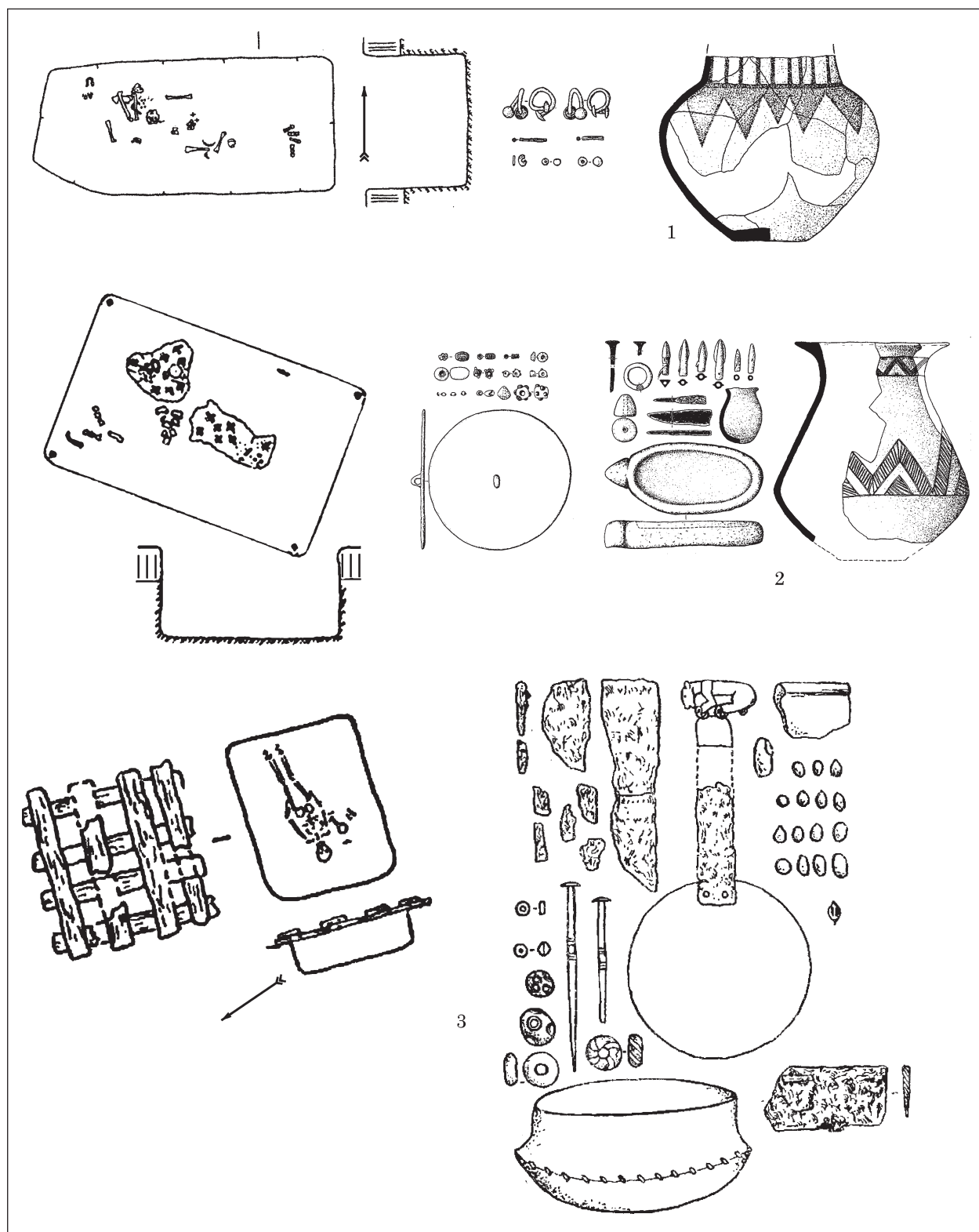

Рис. 9. Кластер 9, група А: 1 — Куп'єваха, к. 15/1; 2 — Куп'єваха, к. 14; 3 — Більськ, ур. Скоробір, к. 2/1965 (за: 1, 2 — Бойко, Берестнев 2001; 3 — Шрамко 1994). Масштаб довільний

мовних номадів майже беззаперечно (Скорый 2003, с. 79; Григорьев, Скорый 2012, с. 457—458; Гречко 2016, с. 234—236). Найдавнішою аналогією подібним поховальним спорудам та набору інвентаря у Лісостепу є комплекс Жаботин к. 524 (Ильинская 1975, с. 20).

Кластер 10 (Баранівка (16, 29, 43, 44), Мачухи к. 8, 18, 32 (2, 29, 43, 44) Скоробір к. 2/2013 (2, 29, 35, 43, 44)) репрезентує поховання пересічних жінок межиріччя Ворскли та Псла в ямах з південним орієнтуванням та посудом. Відділяється від першого блоку лише наявніс-

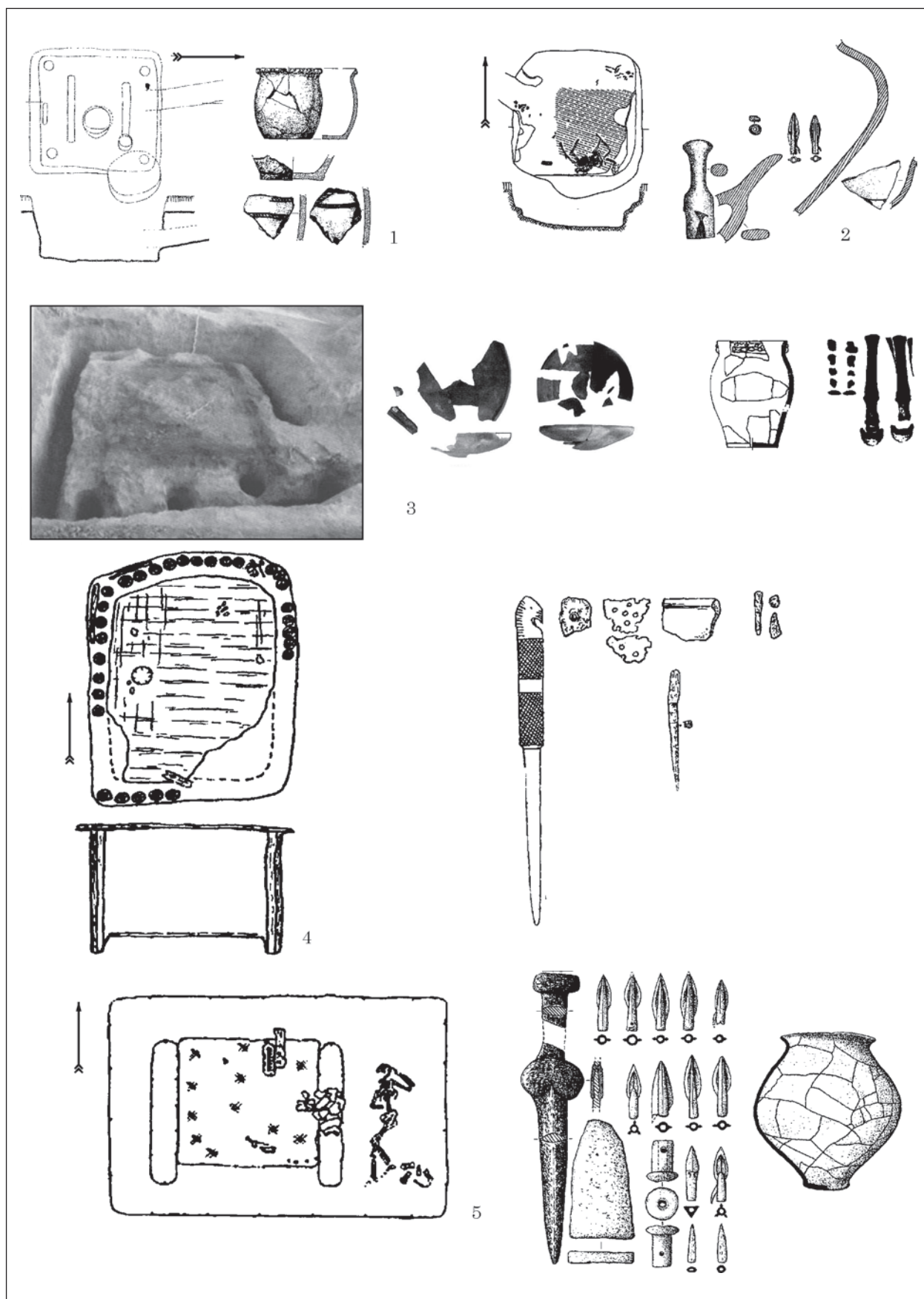
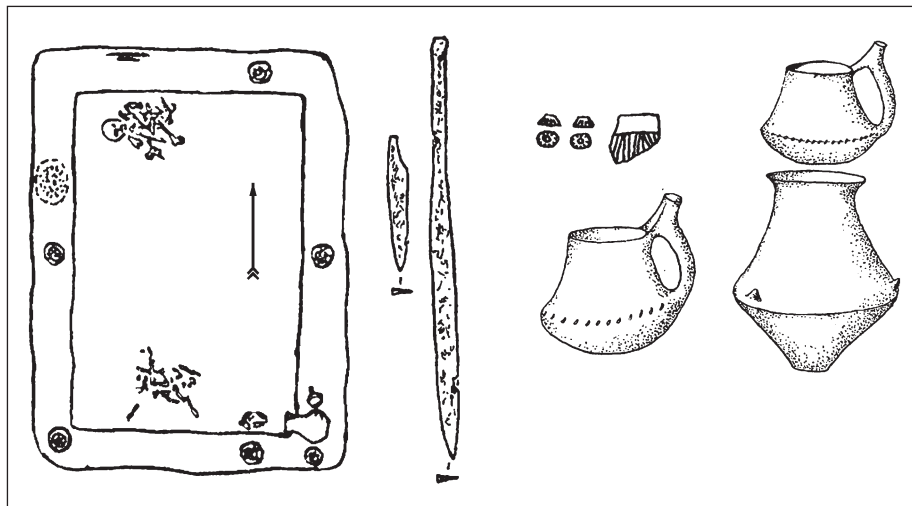

Рис. 10. Кластер 9, група Б: 1 — Більськ, ур. Марченки, 8 поле, к. 4/2006; 2 — Більськ, ур. Перещепино, к. 6; 3 — Більськ, ур. Марченки, к. 1/2014; 4 — Більськ, ур. Скоробір, к. 1/1965; 5 — Куг'єваха, к. 15/2 (за: 1 — Махотрых и др. 2007; 2 — Мурзин и др. 1995; 3 — Шрамко, Задніков 2015; 4 — Шрамко 1994; 5 — Бойко, Берестнев 2001). Масштаб довільний

Рис. 11. Група 9В. Поховання у к. 8/1965 в ур Скоробір, Більськ (за Шрамко 1994). Масштаб довільний

тю набору прикрас та посуду. Це підтверджує висновки дослідників, про наявність специфічного набору посуду у ранньоскіфських похованнях Поворскля (Пеляшенко 2014, с. 46—47).

Кластер 11. Група 11А (Коломак к. 1 (3, 31, 36, 43), Скоробір к. 6/1906 (14, 31, 36, 43), к. 10/1906 (14, 31, 36, 43), к. 8/1906 (14, 31, 43), к. 1/1906 (14, 31, 36, 40), 22/1975 (14, 31, 43), ур. Марченки 5 поле, к. 2 (14, 31)) поховання Скоробору у ямах з лагами, орієнтованих по лінії ПнСх—ПдЗх, з м'ясною напутньою їжею та наборами посуду (рис. 13). Належали мешканцям поселення на місці Західного укріплення Більського городища або його околиць. Імовірно, частина з них належала іраномовним номадам¹. Коломакський курган відрізняється типом поховальної споруди.

Група 11Б (Мачухи, к. 17 (2, 31), Скоробір к. 4/1906 (14, 31, 35, 42, 44), к. 23/1975 (5, 31, 35), к. 24/1975 (2, 31, 43, 44)) також об'єднав поховання Скоробору з аналогічним орієнтуванням², але без м'ясної напутньої їжі, в різних типах поховальних споруд, з деталями кінського спорядження, у двох випадках — з наборами жіночих прикрас (рис. 14). Належали мешканцям поселення на місці Західного укріплення Більського городища або його околиць.

Група 11В (ур. Перемірки, к. 1 (15, 31, 35, 40, 43), ур. Марченки 8 поле, к. 1 (14, 31, 35, 40, 43, 44) та к. 2 (16, 31, 40, 43, 44, 47)) поховання Більського некрополя у ямах різних типів, але з лагами, орієнтованих по лінії ПнСх—ПдЗх, з наборами посуду, деталями вузди та наборами прикрас та зброї (рис. 15). Парні поховання заможних верств мешканців поселення на місці Західного укріплення Більського городища або його околиць.

Кластер 12 (Куп'єваха к. 12/3 (2, 31, 43), Мачухи к. 22 (2, 31, 43), Скоробір к. 3/1906, 7/1906 (2, 31, 43)) об'єднав пересічні ворсклинські по-

ховання в ямах, орієнтованих по лінії ПнСх—ПдЗх, з наборами посуду. Куп'єваха віднесена до цієї групи програмою, що ще раз підкреслює, що лише дослідник може врахувати всю специфіку комплексів.

Основні результати кластерного аналізу поховальних традицій ДЛЛ ранньоскіфського часу близькі висновкам дослідників, які були зроблені в межах «традиційного» підходу та підтверджують відмінність поховальних традицій населення Посулля та межиріччя Ворскли і Псла. Це може говорити про його ефективність, а перенасиченість робіт різними статистичними викладками, не завжди посилює їх евристичність. Виявилось, що нові спостереження при аналізі вкрай фрагментованих даних про поховальний обряд можна зробити лише шляхом досконального вивчення всього масиву даних і подальшому аналізі, фактично, «у ручному режимі» з використанням власного досвіду та інтуїції.

* * *

Окремо варто зупинитись на деяких спостереженнях по репрезентативності ознак по регіонам та могильникам. Спочатку розберемо ознаки, що стосуються деталей облаштування поховальних споруд.

Рівчаки навколо курганів, на жаль, часто не фіксувалися дослідниками. Здебільшого вони є ознакою кочових традиції (Скорий 2003, с. 46, 53), але наявність подібного елемента поховальної споруди у кургані I/II Медвинського некрополя (Ковпаненко 1977, с. 52—53) примушує обережно ставитися до висновків на базі лише однієї ознаки.

Простих ґрунтових ям зафіксовано набагато більше на Ворсклі, але це обумовлено характером дослідження посульських некрополів, оскільки там досліджувались здебільшого значні за розмірами кургани.

Поховальні споруди з канавками уздовж стін добре відомі, як на Ворсклі, так і у Посул-

1. М'ясна напутня їжа дозволяє це припускати, але стверджувати це, наразі, неможливо.

2. За орієнтуванням сюди потрапили Мачухи.

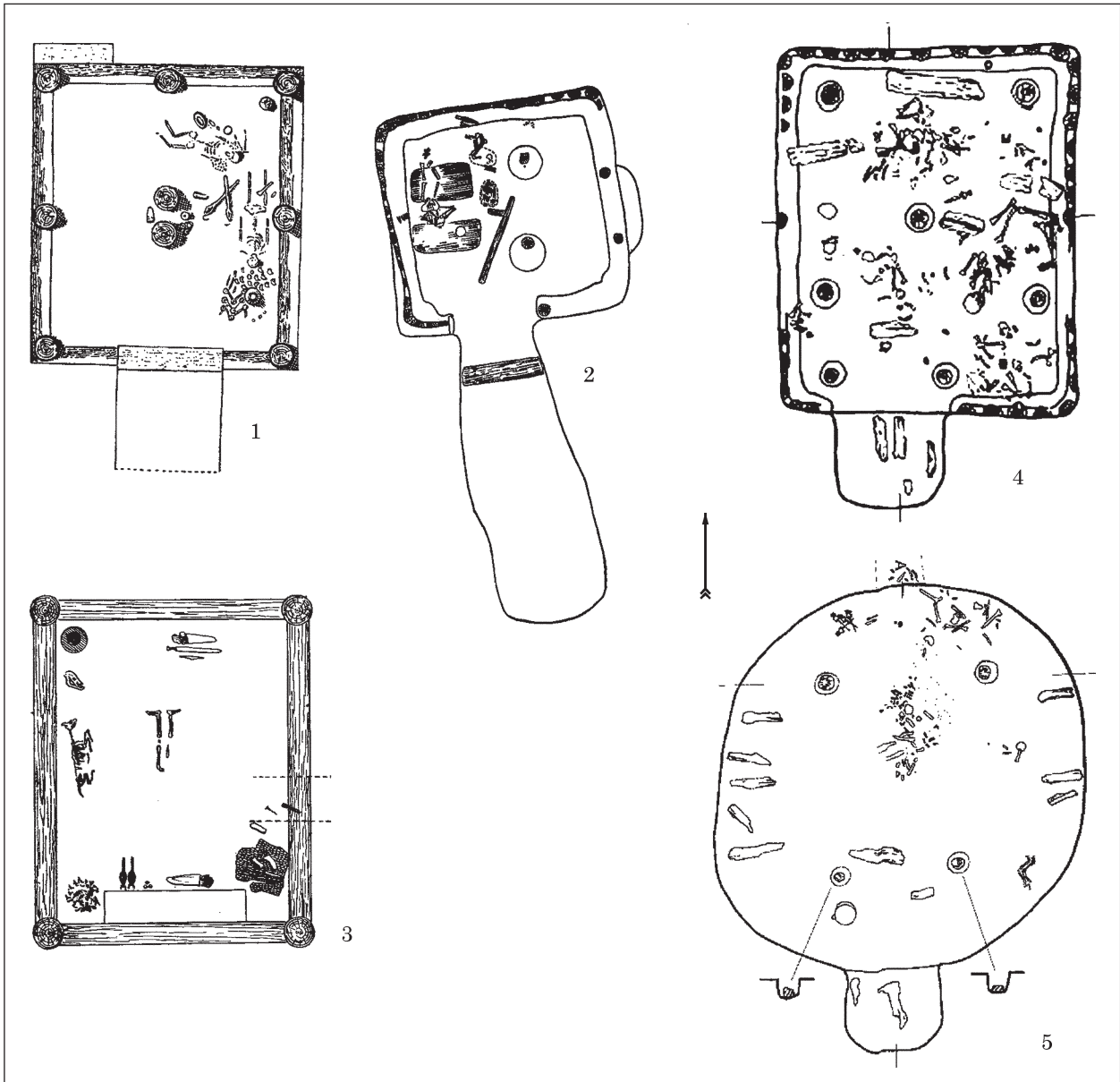

Рис. 12. Плани поховань ранньоскіфського часу: 1 — Журівка, к. 407; 2 — Реп'яхувата Могила, п. 1; 3 — Старша Могила; 4 — Гладківщина, к. 4; 5 — Гладківщина, к. 3 (за: 1 — Ильинская 1975; 2 — Ильинская, Тереножкин, Мозолевский 1980; 3 — Ильинская 1968; 4—5 — Григорьев, Скорый 2012). Масштаб довільний

лі, особливо, у некрополі біля Попівки. Вертикальне облицювання стін, яке фіксувалось у цих канавках, добре відоме лише на Ворсклі.

Ями лише з дромосом невідомі для ранньоскіфського часу. Дромос у поєднанні зі зрубом та стовповою конструкцією репрезентовані лише на Ворсклі. Варто зупинитись на одній проблемі. У 2017 р. нами було досліджено курган в ур. Осняги. Результати робіт показали, що у дореволюційний період дромоси, особливо, неглибокі, могли не фіксувати, навіть, найкращі археологи того часу. У зв'язку з цим, привертає матерікова сходи́нка біля південної стінки могильної ями Старшої Могили¹ (рис. 12: 3).

1. Для поховання у к. 2 в ур. Стайки́н Верх останньої третини V ст. до н. е. сходи́нки у південній

Цей елемент характерний для завершення дромосів у Дніпровському лісостеповому Правобережжі (Журівка к. 407, Реп'яхувата Могила п. 2) (рис. 12: 1—2) (Ильинская 1975, с. 24; Ильинская, Мозолевский, Тереножкин 1980, с. 31—64). Якщо припустити наявність дромосу у Старшій Могилі вона стає в один ряд з серією вищезазначених курганів та втрачає «посульську» специфіку. Враховуючи, що більшість курганів Посулля було розкопано у дореволюційний період, можна припускати, що майбутні дослідження можуть суттєво змінити наші

частині ями фіксуються ще чіткіше (Ильинская 1968, с. 26, рис. 14). Все це дозволяє не відкидати припущення про наявність дромосів з південного боку споруди у Посуллі.

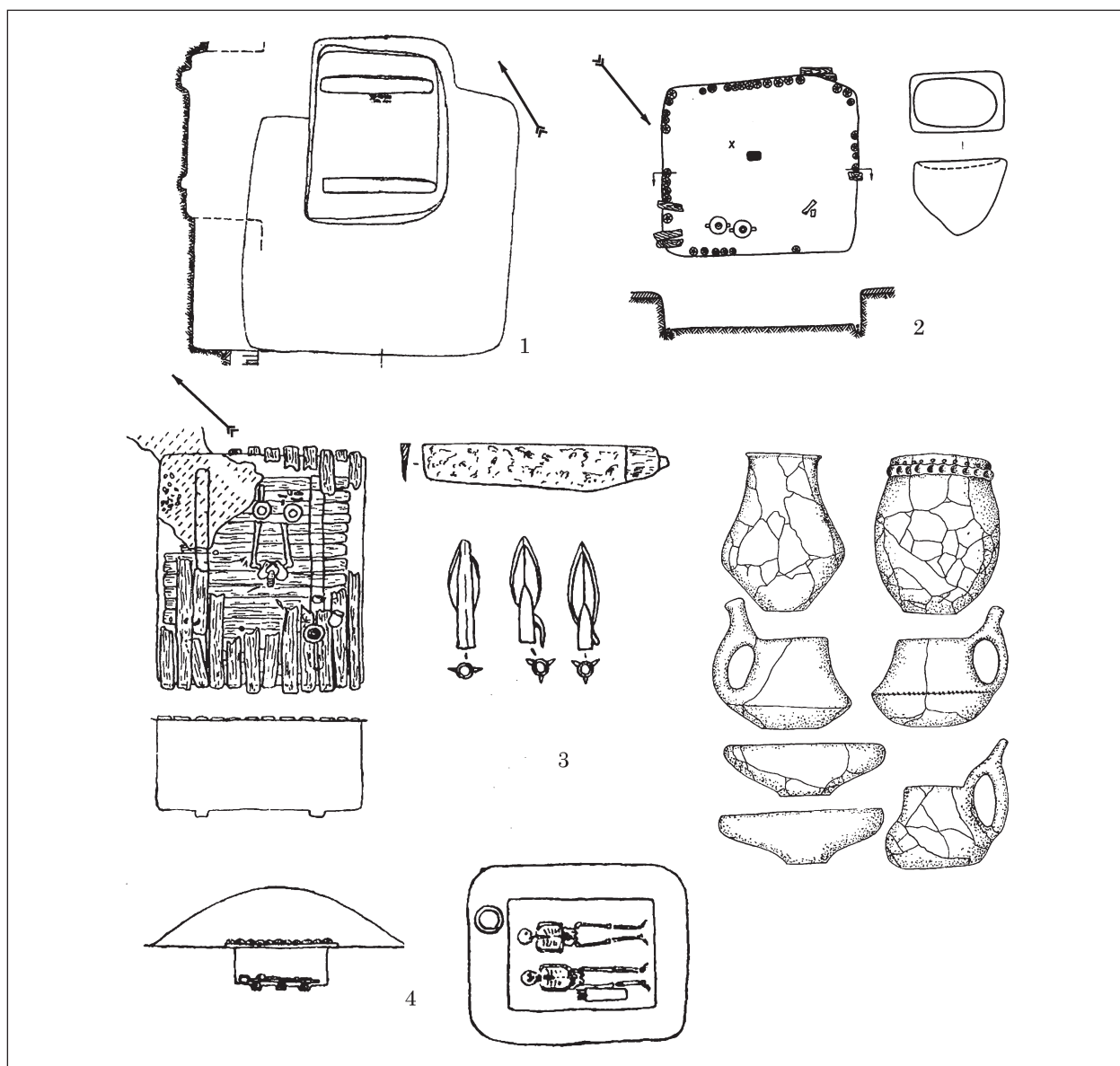

Рис. 13. Кластер 11, група А: 1 — Більськ, ур. Марченки, 5 поле, к. 2/2005; 2 — Коломак, к. 1; 3 — Більськ, ур. Скоробір, к. 22/1975; 4 — Більськ, ур. Скоробір, к. 6/1906 (за: 1 — Махотрых и др. 2006; 2 — Радзиевская 1985; 3 — Шрамко 1994; 4 — Шрамко 1987). Масштаб довільний

уявлення про поховальний обряд населення Посулля скіфського часу.

Використання лаг для влаштування поховального помосту властиве лише для Ворскли, на що вже неодноразово вказували дослідники (Спицын 1918, с. 124—126). Переважна більшість поховань цього типу відоме у некрополях Більського городища та, у меншій мірі, Куп'євасі¹. У ранньоскіфський час кремація небіжчиків у ДлЛ достеменно невідома.

Блок ознак, що стосується орієнтування поховальних споруд потрібно розпочати з деяких загальних питань. Важливим є правильне визначення дослідниками орієнтування споруди, оскільки дуже часто це робиться приблизно, «на око», хоча вчені давно запропонували чіт-

кішу градацію орієнтувань. І. С. Каменецький поділив їх на 8 груп: Пн—Пд (348—11°), ПнПнСх—ПдПдЗх (11—33°), ПнСх—ПдЗх (33—56°), ПнСхСх—ПдЗхЗх (56—78°), Зх—Сх (78—101°), ПнЗхЗх—ПдСхСх (101—123°), ПнЗх—ПдСх (123—146°), ПнПнЗх—ПдПд Сх (146—168°) (Каменецький 1983, с. 237). Цей формальний підхід, на нашу думку, не відповідає історичним реаліям. Максимальні сезонні відхилення від меридіонального та широтного орієнтування складають 23,5°. Відповідно чіткі орієнтування ПнСх—ПдЗх (24—66°) та ПнЗх—ПдСх (114—156°) будуть розташовуватись між максимальними сезонними відхиленнями, та були, скоріш за все, обумовлені іншими чинниками, ніж рух планети протягом року. Все це вносить певні коригування, оскільки поховальну споруду при будівництві, як при широтному,

1. Один випадок зафіксований у Пожарній Балці.

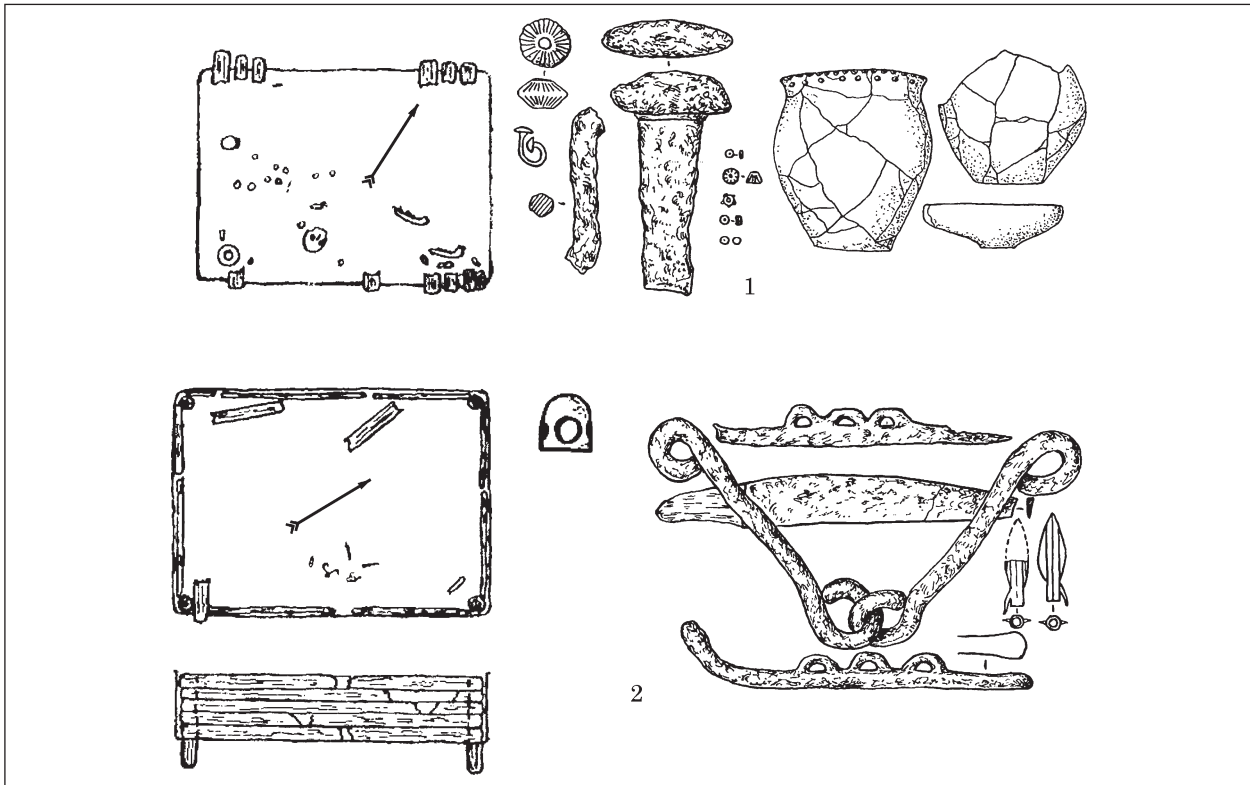

Рис. 14. Кластер 11, група Б. Більськ, ур. Скоробір: 1 — к. 24/1975; 2 — к. 23/1975 (за Шрамко 1994). Масштаб довільний

Таблиця 2. Відхилення від меридіонального орієнтування деяких кошплексів ранньоскіфського часу

Комплекс	Відхилення, град.
Пожарна Балка, к. 5/1 (1984 р.)	37
Скоробір к. 22/1975	48
Скоробір к. 23/1975	28
Ур. Перемірки, к. 1	27
Ур. Марченки 1/2004, 8 поле, к. 1	21
Ур. Марченки, 8 поле, к. 1 (2005 р.)	36
Ур. Марченки 5 поле, к. 1 (2005 р.)	33
Скоробір к. 10/1972	11
Скоробір к. 25/1975	25
Келермес к. 2	8

так і при меридіональному орієнтуванні, розмічали згідно річного руху сонця. Складніше чітко створити меридіональне орієнтування, ніж широтне. Для цього може використовуватись зеніт сонця, Полярна зірка, сузір'я Південний Хрест, або робити просто перпендикулярно до широтного. Найявність скорчених поховань з південним орієнтуванням у Мачухах вказує на те, що небіжчиків клали саме головою у бік потойбічного світу, а не обличчям на північ (табл. 2).

Як показують зібрані дані, меридіональне орієнтування частіше зустрінете на Ворсклі (40 споруд, 42 %), але у відсотковому відношен-

ні Посулля не набагато, але все ж таки, переважає (25 комплексів, 53 % ¹).

Широтне орієнтування відоме лише на Ворсклі (6 комплексів, 7 %). Для Куп'євахи, з урахуванням сезонних відхилень, воно є абсолютно домінуючим. Цікаво, що лише для поховань небіжчиків з високим статусом широтне орієнтування було майже бездоганним ². Для впускних поховань Куп'євахи відхилення перебільшує сезонне і може відображати меншу увагу та точність для створення могил рядового населення.

Варто зупинитись на орієнтуванні споруд по лінії ПнСх—ПдЗх ³. Вони концентруються фактично лише у Більському некрополі ⁴ (24 комплекси, 25 %). Їх картографування ⁵ показало, що вони концентруються на схід від умовної лінії, яку можна провести з півночі на південь через комплекс Малого та Великого Скоробору. Про появу подібного відхилення можна зробити два припущення. Комплекси відхилились ⁶ від традиційного меридіонального орієн-

1. Відсоток може бути більший за рахунок поховань для яких орієнтування не вказано дослідником.
2. Крім к. 14, де наявне сезонне відхилення.
3. Без врахування поховань, де могло мати місце сезонне відхилення від меридіонального орієнтування (понад 23°).
4. Крім Більська, це Пожарна Балка к. 5.
5. Потрібно відмітити вкрай складну локалізацію курганів досліджених у ХХ ст.
6. Південне орієнтування при цьому, скоріш за все, залишається базовим для учасників церемонії.

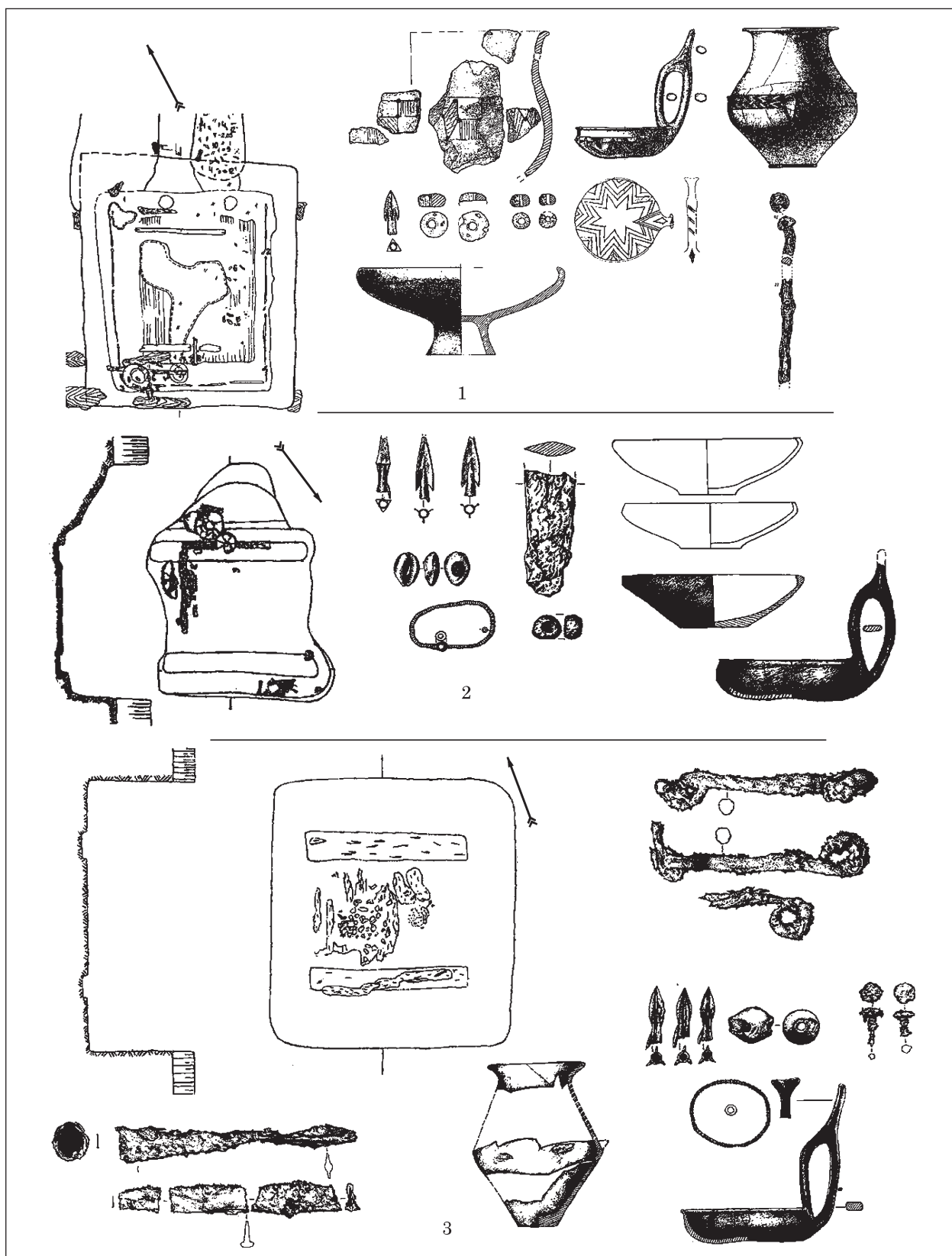

Рис. 15. Кластер 11, група В: 1 — Більськ, ур. Перемірки, група Г, к. 1; 2 — Більськ, ур. Марченки, 8 поле, к. 2/2005; 3 — Більськ, ур. Марченки, 8 поле, к. 1/2004 (за: 1 — Кулатова, Супруненко 2010; 2 — Махортьх и др. 2006; 3 — Черненко и др. 2005). Масштаб довільний

тування внаслідок їх розміщення у напрямку центрального місця некрополя (Смирнов 1997, с. 81—82) — Великого Скоробору, південніше

якого на сьогодні не зафіксовано жодних насипів. Другий варіант — це відхилення у бік Батьківщини мешканців поселення на місці

Західного укріплення. Земля пращурів могла бути ототожнена з міфічним напрямком у потойбічний світ. Обидва припущення не можна довести і вони є лише робочими гіпотезами.

Орієнтування споруд по лінії ПнЗх—ПдСх один раз зафіксовано у Посуллі (Стайкин Верх к. 10). На Ворсклі відомі 13 подібних комплексів (14 %). Вагома частка з них приходить на впускні поховання (Куп'єваха к. 10/1, 12/2, Великий Тростянець к. 1, п. 2, Мачухи к. 18/2, 24/1, 24/2, Малий Тростянець к. 2/1). Інші комплекси, крім Куп'євахи кург. 16¹, виявлені на південній Ворсклі у Мачухах (к. 11, 19, 21, 29—31). Ознайомлення з доволі схематичними кресленнями у щоденниках М. Я. Рудинського показали, що у переважній кількості відхилення від вісі Пн—Пд незначні та є сезонними. На сезонність може вказувати і наявність у цьому гомогенному некрополі місцевого землеробського населення всіх видів орієнтувань у південний сектор. Таким чином, для ранньоскіфського часу орієнтування по лінії ПнЗх—ПдСх не є характерним, а здебільшого пов'язане з відхиленням від широтного (Куп'єваха), чи меридіонального (Мачухи тощо). Самостійного значення воно набуває у V—IV ст. до н. е. та стане одним з маркерів скіфських поховань (Гречко, Шелехань 2012, с. 80—81).

Питання відносно орієнтування складне, оскільки частина дослідників бачать в ньому одну з надійніших етнокультурних ознак. Наприклад, Ю. М. Бойко використовує ці дані для реконструкції переміщень племен у Лісостепу протягом скіфського часу (Бойко, Берестнев 2001). Виявляється, що поховання з різним орієнтуванням зустрінуті одночасно в родових могильниках (Мачухи, Пожарна Балка).

Можна зазначити, що значення орієнтування при етнокультурних реконструкціях, хоч і є більш важливим, ніж тип поховальної споруди, але самостійно не може бути вирішальним. Крім того, ідеологічне навантаження однакових орієнтувань небіжчика може бути обумовленим різними світоглядними причинами. Наприклад, західне орієнтування може бути вказівкою на місце розташування потойбічного світу; у християнстві зовсім по-іншому; у мусульман важливим є положення обличчям до Мекки, що на нашій території відповідає покладенню головою на захід тощо (Косарев 2000, с. 47; Гречко 2017, с. 86).

Поховань коней у одній могилі з небіжчиком, чи в окремій жодного разу не зафіксовано для Лісостепу у ранньоскіфський час. Ця ознака відрізняє цей регіон від Передкавказзя та Прикубанья, але зближує з комплексами Приаралля. Покладення кінської збруї до могили добре

відоме, як на Сулі (36, 77 %), так і на Ворсклі² (11, 12 %). Варто відзначити її повну відсутність у Куп'євасі.

Кістки тварин жодного разу не зафіксовані у могилах землеробського населення (Мачухи, Малий та Великий Тростянець, Пожарна Балка), що підтверджує відсутність цієї традиції у їх середовищі. Натомість, сліди м'ясної напутньої їжі добре відомі у похованнях кочовиків (Старша Могила, Реп'яхувата Могила, Куп'єваха, Скоробір тощо). Дуже специфічні риси мають залишки тварин у Куп'євасі, де вони, імовірно, представлені шкірами тварин, від яких збереглися лише кістки кінцівок та хвосту. Найближчою паралеллю є поховання в ур. Марченки к. 1/2014 (Шрамко, Задніков 2015, с. 62, рис. 6: 9).

Казани ранньоскіфського часу у ДлЛ невідомі. Дзеркала зустрічаються у обох регіонах (Ворскла — 3³, а Посулля — 4 комплекси). Поховання залежних осіб демонструють аналогічну картину (3⁴ та 4 випадки відповідно).

Поховань з наборами озброєння суттєво більше у Посуллі (25, 53 %), про що вже писали дослідники (Ильинская 1968). Для Ворскли показники інші — 15 комплексів (16 %). Цікаво, що набори озброєння, як і м'ясна напутня їжа, жодного разу не зустрінуті у могильниках землеробського населення (Мачухи, Малий та Великий Тростянець, Пожарна Балка). Для останніх характерні поодинокі знахідки наконечників списів (2 комплекси Мачух) та невеликі набори стріл, часто всього декілька екземплярів, хоча комплекси були не пограбовані (Ковпаненко 1970, с. 151, 155—156, 163, 169). Аналогічна ситуація простежена у Медвинському некрополі у Поросі (Ковпаненко 1977, с. 47—48).

Набори посуду, як відмічали дослідники (Пеляшенко 2014, с. 45—47), характерні для Поворскля (65, 68 %). Варто відзначити специфічність кераміки Куп'євахинського могильника, що потребує окремого дослідження.

Наборів прикрас більше на Ворсклі (21, 22 %), ніж на Сулі (8, 17 %). Металеві навершя (4 випадки) та пращові камені (1) відомі лише у Посуллі. Кам'яні блюда знайдені по 9 разів у кожному з регіонів.

Аналіз показав наявність в межах одного могильника груп поховань, які належать до різних кластерів. Частково це пояснюється соціальними та статевими чинниками. Присутність могил різних типів також не виглядає екстраординарним, оскільки часто це також може бути обумовлено вищезазначеними факторами. Для Ворскли можна говорити про належність до пересічних землеробів поховань кластерів 6, 8, 10. Виражені кочові риси мають

1. Культурний комплекс з дерев'яною скульптурою. Можливе сезонне відхилення від широтного (17°). Ритуальний комплекс к. 11 зі шкірою орієнтований так само.

2. Більше половини випадків зафіксовано у Скороборі.

3. Без урахуванням Гнилиця.

4. Куп'єваха та Більськ.

поховання кластерів 9 та груп 11Б та 11В. Невизначений характер мають кластери 5, 7, 12.

На базі цих даних можна говорити про могильники місцевого населення, кочовиків та, скоріш за все, змішані. До першого виду відносяться некрополі пересічного населення, де не виявлено кочівницьких рис (Мачухи, Пожарна Балка, Малий, Великий Тростянець, Карпусі).

До другого можна віднести Куп'єваху, про це, зокрема, свідчить і відсутність синхронної поселенської структури поруч. Слід відзначити яскраві риси поховального обряду цього некрополя (широтне орієнтування, відсутність деталей вузди, предметів виконаних у звіриному стилі, шкури тварин, специфічність форм посуду тощо), що відрізняють його від синхронних могильників Лісостепу. Проблема походження похованих у цьому некрополі засуговує на окрему роботу. На сьогодні можна відмітити, що подібні явища підкреслюють, що у Лісостеп у ранньоскіфський час потрапляли різні родові групи номадів. Могильники ранньоскіфського часу Посулля, біля Куп'євахи, Караванська група Люботинського могильника виникли на території фактично позбавленої поселенської структури. Все це свідчить не на користь інкорпорації груп воїнів у структуру місцевого землеробського населення. Принаймні, Куп'євахинський некрополь дозволяє припускати, що номади могли переміщуватись разом з жінками та іншими членами родин, займаючи відповідні екологічні ніши.

До змішаного виду відноситься некрополь Більського городища¹. Скоріш за все, в цей вид потрапить і частина Посульських могильників, оскільки в них відома значна кількість невеликих за розмірами курганів, які поки що не досліджувались. Питання ще в тому, чи будуть даватися ці комплекси ранньоскіфським часом.

* * *

Проблема ідентифікації локальних груп півдня Східної Європи з племенами Геродота завжди привертала значну увагу провідних дослідників. На території ДлЛ вчені традиційно розміщували автохтонних будинів та андрофагів, та мігрантів — гелонів та неврів.

Питанням етногеографії регіону значну увагу приділяв Б. А. Шрамко. Узагальнене бачення цієї проблематики видатний дослідник виклав у монографії, присвяченій Більському городищу. Вчений вважав, що Дніпровське Лівобережжя було місцем проживання союзу племен будинів, де і розміщувався Гелон (Більське городище). Гелонів було охарактеризовано як іраномовні племена, які мешкали на півдні Східної Європи за-

довго до початку скіфської доби. Античні автори зафіксували їх переміщення з Кавказу, де вони жили між меланхленами та колхами, через Нижній Дон та Приазов'я. Причиною переміщення гелонів, як частини кіммерійців, на Ворсклу, на думку Б. А. Шрамко, було завоювання скіфами Передкавказзя та Прикубання. На землі будинів з Правобережжя переселились неври, які, як і гелони, стали союзниками, а не завойовниками. Гелонам було відведено територію міста Гелону та околиць, за що, як припускав дослідник, будини мали якусь економічну вигоду. Власне Гелон був «своєрідним містом-державою типу полісу». Населення поселень з матеріальною культурою типу Східного укріплення співвідносилось з будинами та гелонами. Будини вважались нащадками племен бондарихінської та пізньозрубної (кіммерійської) культур, які змішались у територіальній общині з гелонами. Носії культури типу Західного укріплення вважались неврами (Шрамко 1987, с. 156—163).

Концепцію Б. А. Шрамка розвивали його учні. А. О. Моруженко внесла деякі деталі: гелони, які переселились у землі будинів на Середню Ворсклу, походили, на думку дослідниці, з Дніпровського Правобережжя. Ворсклинська, дінецька та сейминська групи пам'яток розглядались як гелонські, меланхленські та андрофагські відповідно. Будинам відводилась територія Посулля, Псла, Середнього Дону, верхів'їв Сіверського Дінця та Ворскли. Неври, що переселились у землі будинів за Геродотом, зникають за відсутністю «вільного місця» на етнографічній мапі регіону, поступившись місцем гелонам — мігрантам з Правобережжя (Моруженко 1989, с. 37—38).

Ю. М. Бойко підійшов до вирішення цього питання, базуючись на результатах аналізу поховального обряду Придніпровського Лісостепу. Дослідник пов'язує з меридіонально орієнтованими похованнями Лісостепу будинів. Гелони, які мешкали в Гелоні та його околицях, ховали своїх померлих у могилах орієнтованих по лінії ПнСх—ПдЗх. Неври, носії традиції орієнтування поховальних споруд по лінії ПнЗх—ПдСх та Зх—Сх (споріднене з неврами населення), пов'язуються з Правобережжям. Дослідник відмічає, що неври чомусь у першій половині VII ст. до н. е. переселились на Ворсклу, але оминули місто Гелон (Бойко, Берестнев 2001, с. 72—73). Ціково, що дослідник не рахує будинів автохтонами, а вважає їх іраномовними мігрантами з Передньої Азії («плем'я мідійське») (Бойко 1999, с. 69).

Зовсім з інших позицій до вирішення цього питання підходила В. А. Іллінська. Дослідниця вважала, що у ДлЛ відсутній місцевий субстрат культури скіфського типу. Поява останньої у готовому вигляді пов'язувалась зі складанням Скіфії після завершення передньоазійських походів (Ільинская, Тереножкин 1983, с. 308). Серед населення зі скіфською культурою посульсько-дінецького типу, виділялася Середня Ворскла, яка була заселена вихідцями з Правобережного

1. Варто відмітити умовний поділ Більського некрополя, який розташований на лівому березі Сухої Груні, на окремі урочища (Скоробір, Марченки, Осняги), оскільки у свій час це був єдиний некрополь.

Лісостепу, імовірно Тясминського ареалу, ще в чорноліський час. Підкреслювалась відмінність керамічного комплексу Східного та Західного укріплень Більського городища, яка була обумовлена різним походженням їх населення. Західне укріплення довгий час існувало самостійно. В. А. Іллінська категорично заперечувала ототожнення Більського городища з містом Гелонном. Важливо відмітити, що дослідниця вказала на неможливість ототожнення мігрантів з Правобережжя з гелонами (Ильинская, Тереножкин 1983, с. 344—349). До сих пір актуальним є спостереження, що у Більському некрополі відсутні поховання синхронні найдавнішим шарам поселення на місці Західного укріплення (Ильинская, Тереножкин 1983, с. 352). Заселення Сули, Псла, Сіверського Дінця відбулося значно пізніше Ворскли, напочатку першої половини VI ст. до н. е. племенами скіфів-землеробів Геродота (Ильинская, Тереножкин 1983, с. 366—367).

На сьогодні оновлена джерельна база свідчить про наступне. Дослідження пам'яток кінця доби бронзи — початку раннього залізного віку Лісостепу не дозволяють говорити про бондарихінської культури у якості одного з основних субстратів у процесі генезису скіфоподібних пам'яток посульсько-дінецького типу. Бондарихінська культура не доживає до початку скіфського періоду та припиняє своє існування у Лісостеповому Лівобережжі ще у середині VIII ст. до н. е. Наприкінці IX — початку VII ст. до н. е. на території Лівобережного Лісостепу фіксуються поховання чорногорівського та новочеркаського типів (див. посилання: Гречко 2010, с. 22). На сучасному рівні знань гіпотеза про важливу роль зрубного субстрату у процесі генези пам'яток скіфського часу ДлЛ може розглядатися тільки у історіографічному плані. На сьогодні є підстави вважати, що скіфоподібна культура так званого «посульсько-дінецького» типу з'являється у ДлЛ у готовому вигляді, а не є результатом розвитку місцевих культур доскіфського часу.

На даний момент появу на Ворсклі західних за походженням пам'яток дослідники відносять до другої половини VIII ст. до н. е. (Шрамко 2004, с. 103). Виникнення Східного укріплення можна віднести до часу близького до середини VI ст. до н. е. (Шрамко 2010, с. 38). Ці процеси можна пов'язувати з новою хвилею мігрантів-землеробів з Дніпровського Правобережжя, яка була обумовлена активністю нових груп номадів¹ у другій чверті VI ст. до н. е. Нові переселенці були споріднені з ворсклинськими племенами, але мали дещо відмінну матеріальну культуру та традиції (типу Східного Більська). В цей час відбулося заселення землеробськими племенами з Правобережжя всього Дніпро-Донського Лісостепу. Їх взаємодія з номадами, які вже перебували на цих землях — тема окремого дослідження.

1. Сліди штурмів городищ фіксуються від Дніпра до Центральної Європи.

Для ранньоскіфського часу дуже важко, не перенапружуючи джерела, співвіднести різні групи номадів ДлЛ та землеробське населення Поворскля з племенами Геродота. На сьогодні є можливість припускати, що у південному напрямку ховали померлих як представники землеробських родів (Мачухи, Пожарна Балка), так і кочових (Скоробір, Журівка, Реп'яхувата Могила, Гладківщина). Це може вказувати на наявність єдиних ідеологічних уявлень у частини населення східноєвропейського Лісостепу. Широтне орієнтування у деяких випадках чітко виділяє некрополь (Куп'єваха), а в інших — може зустрічатись у могильниках разом з меридіональним. Ця тема потребує окремого аналізу.

На сьогодні можна стверджувати, що південне орієнтування не може характеризувати лише будинів, а її широке розповсюдження пов'язане з певними ідеологічними уявленнями населення, можливо, іранського походження (носії «авестійських традицій»), які були характерні для ранньоскіфського часу, щонайменше, від Передкавказзя до Середнього Дністра.

* * *

Таким чином, аналіз кластерний аналіз показав його недосконалість за умови вкрай фрагментованих даних та великої варіабельності ознак. Використання традиційних методів дослідження, які базуються на досконалому знанні матеріалу, досвіді та інтуїції дослідника дозволяють зробити більш адекватні стану джерел спостереження.

Аналіз, все ж таки, дозволив виділити два великих блока кластерів: «посульський» та «ворсклинський», що не було несподіванкою та підтвердило попередні висновки дослідників (Ильинская, Тереножкин 1983, с. 314—316, 328—329, 350—352). Єдине, що можна відзначити, що висновки стосовно Посулля базуються на дослідженні значних за розмірами курганів у дореволюційний період і можна у майбутньому очікувати певних змін у статистиці.

Поглиблений аналіз поховального обряду дозволив зробити декілька спостережень стосовно орієнтування поховань. Надалі потрібно більш чітко визначати орієнтування могили. В цілому аналіз показав, що у населення ДлЛ ранньоскіфського часу домінувало уявлення про розміщення потойбічного світу на півдні, як у землеробів, так і у кочовиків. Відхилення від базового орієнтування могли бути сезонними, або пов'язані, як це припускається для ПнСх—ПдЗх, з напрямком у бік землі пращурів, або важливого орієнтира на місцевості (наприклад, Великий Скоробір для Більського некрополя). Для ранньоскіфського часу орієнтування по лінії ПнЗх—ПдСх не є характерним, а здебільшого пов'язане з відхиленням від широтного, чи меридіонального. Виділяється некрополь біля с. Куп'єваха цілою серією оз-

нак, що дозволяє припускати його належність доволі своєрідній групі номадів.

У окремих могильниках зафіксовано поховання, що належать до різних кластерів. На базі цих даних можна говорити про могилиники місцевого населення, кочовиків та, скоріш за все, змішані.

ЛІТЕРАТУРА

Бойко, Ю. Н. 1996. Приднепровская Лесостепь и кочевники скифского времени: факторный дистанционно-динамический вариант модели. В: Супруненко, О. Б. (ред.). *Більське городище в контексті вивчення пам'яток раннього залізного віку Європи*. Полтава, с. 268-279.

Бойко, Ю. Н. 1999. Меридиально ориентированные погребения Приднепровской лесостепи скифского времени. *Древности 1997—1998*, с. 59-78

Бойко, Ю. Н., Берестнев, С. И. 2001. *Погребения VII—IV вв. до н. э. курганного могильника у с. Кур'яваха (Ворсклинский регион скифского времени)*. Харьков: Каравелла.

Гречко, Д. С. 2009. Погребальные сооружения восточноевропейской Лесостепи скифского времени: вариант типологии. *Древности 2009*, с. 57-68.

Гречко, Д. С. 2014. О бескурганых погребениях аборигенного населения восточноевропейской Лесостепи скифского времени. *Revista arheologică*, X, 1—2, с. 79-101.

Гречко, Д. С. 2016. критериях выделения кочевнических захоронений скифского времени в Лесостепи. В: Марина, З. П. (ред.). *Археологія та етнологія півдня Східної Європи*, Дніпро, с. 227-238.

Гречко, Д. С. 2017. О формировании Классической Скифии в V в. до н. э. *Археологія і давня історія України*, 2 (23), с. 78-106.

Гречко, Д. С., Шелехань, А. В. 2012. *Гришковский могильник скифов на Харьковщине*, Киев: ИА НАНУ.

Григорьев, В. П., Скорый, С. А. 2012. Курганы у села Гладковщина — памятники эпохи скифской архаики в Левобережной Приднепровской террасовой Лесостепи. *Peregrinationes archaeologicae in Asia et Europa Joanni Chochorowski dedicatae*, Krakow, с. 441-459.

Ильинская, В. А. 1968. *Скифы Днепровского лесостепного Левобережья*, Киев: Наукова думка.

Ильинская, В. А. 1971. *Скифский период в Днепровском лесостепном Левобережье*. Автореф. дис. ... д-ра ист. наук. Москва.

Ильинская, В. А. 1975. *Раннескифские курганы бассейна р. Тясмин*, Киев: Наукова думка.

Ильинская, В. А., Мозолевский, Б. Н., Тереножкин, А. И. 1980. Курганы VI в. до н. э. у с. Матусов. В: Тереножкин, А. И. (ред.). *Скифия и Кавказ*. Киев, с. 31-64.

Каменецкий, И. С. 1983. Код для описания погребального обряда. *Древности Дона. Материалы работы Донской экспедиции*. Москва, с. 221-250.

Ковпаненко, Г. Т. 1970. Курганы поблизу с. Мачухи на Полтавщині (за матеріалами М. Я. Рудинського). *Археологія*, XXIV, с. 146-169.

Ковпаненко, Г. Т. 1984. «Червона Могила» у с. Флярковка. В: Мелюкова, А. И. (ред.). *Древности Евразии скифо-сарматского времени*. Москва, с. 107-113.

Кулатова, І. М., Супруненко, О. Б. 2010. *Кургани скіфського часу західної округи Більського городища*, Київ.

Махортых, С. В., Ролле-Герц, Р. А., Скорый, С. А., Герц, В. Ю., Белозор, В. П. 2006. *Исследования сов-*

месной Украинско-Немецкой экспедиции в 2005 году. Киев.

Махортых, С. В., Ролле-Герц, Р. А., Скорый, С. А., Герц, В. Ю., Каравайко, Д. В. 2007. *Исследования совместной Украинско-Немецкой экспедиции в 2006 году*. Киев.

Моруженко, А. А. 1986. Скифские погребения в бассейне Ворсклы. В: Ковалева, И. Ф. (ред.). *Проблемы археологии Поднепровья*. Днепропетровск, с. 111-119.

Моруженко, А. А. 1989. Историко-культурная общность лесостепных племен междуречья Днепра и Дона в скифское время. *Советская археология*, 4, с. 25-40.

Мурзин, В. Ю., Ролле, Р., Скорый, С. А. 1995. Дослідження Перещепинського курганного могильника. *Археологія*, 2, с. 63-72.

Пандей, Р. Б. 1982. *Древнеиндийские домашние обряды*. Москва: Высшая школа.

Пеляшенко, К. Ю. 2014. Ліпний посуд із поховань скіфського часу Дніпро-Донецького Лісостепу. *Археологія*, 2, с. 36-50.

Радзиевская, В. Е. 1985. Курганы VI в. до н. э. у пос. Коломак на Харьковщине. *Советская археология*, 1, с. 257-260.

Рудинський, М. Я. 1949. Мачухська експедиція Інституту археології (1946). *Археологічні пам'ятки УРСР*, 2, с. 53-79.

Скорый, С. А. 2003. *Скифы в Днепровской Правобережной Лесостепи (проблема выделения иранско-этнокультурного элемента)*. Киев.

Смирнов, Ю. А. 1997. *Лабирифт: Морфология преднамеренного погребения. Исследование, тексты, словарь*. Москва: Восточная литература.

Спицын, А. А. 1918. Курганы скифов-пахарей. *Известия археологической комиссии*, 65, с. 87-143.

Черненко, Е. В., Ролле-Герц, Р. А., Скорый, С. А., Махортых, С. В., Герц, В. Ю., Белозор, В. П. 2005. *Исследования совместной Украинско-Немецкой экспедиции в 2004 году*. Киев.

Шрамко, Б. А. 1987. *Бельское городище скифской эпохи (город Гелон)*. Киев: Наукова думка.

Шрамко, Б. А. 1994. Новые раскопки курганов в могильнике Скоробор. *Древности 1994*, с. 102-106.

Шрамко, И. Б. 2010. Бельское городище: основные этапы развития. В: Посохов, С. И. (ред.). *Проблемы истории и археологии Украины, 28—29 октября 2010 г.* Харьков, с. 38.

Шрамко, І. Б., Задніков, С. А. 2015. Результати археологічних досліджень кургану скіфського часу в урочища Марченки. *Археологічні дослідження Більського городища — 2014*, с. 56-67.

Burghardt, M. 2017. Social stratification of the population of the forest-steppe area of the Dnieperland in the Early Scythian period (VII — first half of VI cent. BC). *Sprawozdania archeologiczne*, 69, s. 133-184.

REFERENCES

Boyko, Yu. N. 1996. Pridneprovskaya Lesostep' i kochevniki skifskogo vremeni: faktornyy distantsionno-dinamicheskyy variant modeli. In: Suprunenko, O. B. (ed.). *Bil's'ke gorodishche v konteksti vivchennya pam'yatok rann'ogo zaliznogo viku Evropy*, Poltava, s. 268-279.

Boyko, Yu. N. 1999. Meridial'no oriientirovannyye pogrebeniya Pridneprovskoy lesostepi skifskogo vremeni. *Drevnosti 1997—1998*, s. 59-78.

Boyko, Yu. N., Berestnev, S. I. 2001. *Pogrebeniya VII—IV vv. do n. e. kurganного mogil'nika u s. Kur'yevakha (Vorsklynskiy region skifskogo vremeni)*. Khar'kov: Karavella.

Grechko, D. S., 2009. Pogrebal'nyye sooruzheniya vostochnoyevropeyskoy Lesostepi skifskogo vremeni: variant tipologii. *Drevnosti* 2009, s. 57-68.

Grechko, D. S. 2014. O beskurgannykh pogrebeniyakh aborigennogo naseleniya vostochnoyevropeyskoy Lesostepi skifskogo vremeni. *Revista arheologica*, X, 1—2, s. 79-101.

Grechko, D. S. 2016. Kriteriyakh vydeleniya kochevnicheskikh zakhoroneniye skifskogo vremeni v Lesostepi. In: Marina, Z. P. (ed.). *Arkheologiya ta yetnologiya pivdnyia Skhidnoji Evropy*. Dnipro, s. 227-238.

Grechko, D. S. 2017. O formyrovanyy Klassycheskoy Skyyfy v V v. do n. e. *Arkheolohiya i davnya istoriya Ukrayiny*, 2 (23), s. 78-106.

Grechko, D. S., Shelekhan', A. V. 2012. *Grishkovskiy mogil'nik skifov na Khar'kovshchine*. Kiev: IA NANU.

Grigor'yev, V. P., Skoryy, S. A. 2012. Kurgany u sela Gladkovshchina — pamyatniki epokhi skifskoy arkhaiki v Levoberezhnoy Pridneprovskoy terrasovoy Lesostepi. *Peregrinationes archaeologicae in Asia et Europa Joanni Chochorowski dedicatae*, Krakow, s. 441-459.

Il'inskaya, V. A. 1968. *Skify Dneprovskogo lesostepnogo Levoberezh'ya*, Kiev: Naukova dumka.

Il'inskaya, V. A. 1971. *Skifskiy period v Dneprovskom lesostepnom Levoberezh'ye*. Avtoref. dis. ... d-ra ist. nauk. Moskva.

Il'inskaya, V. A. 1975. *Ranneskifskiy kurgany basseyna r. Tyasmin*. Kiev: Naukova dumka.

Il'inskaya, V. A., Mozolevskiy, B. N., Terenozhkin, A. I. 1980. Kurgany VI v. do n. e. u s. Matusov. In: Terenozhkin, A. I. (ed.). *Skifskiy i Kavkaz*, Kiev, s. 31-64.

Kamenetskiy, I. S. 1983. Kod dlya opisaniya pogrebal'nogo obryada. *Drevnosti Dona. Materialy raboty Donskoy ekspeditsii*. Moskva, s. 221-250.

Kovpanenko, G. T. 1970. Kurgany poblizu s. Machukhi na Poltavshchyni (za materialamy M. Ya. Rudinskogo). *Arkheologiya*, XXIV, s. 146-169.

Kovpanenko, G. T. 1984. «Chervona Mogila» u s. Flyarkovka. In: Melyukova, A. I. (ed.). *Drevnosti Yevrazii skifo-sarmatskogo vremeni*. Moskva, s. 107-113.

Kulatova, I. M., Suprunenko, O. B. 2010. *Kurgany skifs'kogo chasu zakhidnoji okrugy Bil'skogo gorodyshcha*. Kyiv.

Makhortykh, S. V., Rolle-Gerts, R. A., Skoryy, S. A., Gerts, V. Yu., Belozor, V. P. 2006. *Issledovaniya sovmesnoy Ukrainsko-Nemetskoy ekspeditsii v 2005 godu*. Kiev.

Makhortykh, S. V., Rolle-Gerts, R. A., Skoryy, S. A., Gerts, V. Yu., Karavayko, D. V. 2007. *Issledovaniya sovmesnoy Ukrainsko-Nemetskoy ekspeditsii v 2006 godu*. Kiev.

Moruzhenko, A. A. 1986. Skifskiy pogrebeniya v basseynе Vorskly. In: Kovaleva, I. F. (ed.). *Problemy arkheologii Podneprov'ya*. Dnepropetrovsk, s. 111-119.

Moruzhenko, A. A. 1989. Istoriko-kul'turnaya obshchnost' lesostepnykh plemen mezhdurech'ya Dnepra i Dona v skifskoye vremya. *Sovetskaya arkheologiya*, 4, s. 25-40.

Murzin, V. Yu., Rolle, R., Skoryy, S. A. 1995. Doslidzhennya Pereshchepyn'skogo kurgannogo mogyl'nika. *Arkheologiya*, 2, s. 63-72.

Pandey, R. B. 1982. *Drevneindiyskiye domashniye obryady*. Moskva: Vysshaya shkola.

Pelyashenko, K. Yu. 2014. Lipniy posud iz pokhovan' skifs'kogo chasu Dnipro-Donets'kogo Lisostepu. *Arkheologiya*, 2, s. 36-50.

Radziyevskaya, V. Ye. 1985. Kurgany VI v. do n. e. u pos. Kolomak na Khar'kovshchine. *Sovetskaya arkheologiya*, 1, s. 257-260.

Rudinskiy, M. Ya. 1949. Machukhs'ka yekspeditsiya Institutu arkheologii (1946). *Arkheolohichni pamjatky URSS*, 2, s. 53-79.

Skoryy, S. A. 2003. *Skify v Dneprovskoy Pravoberezhnoy Lesostepi (problema vydeleniya iranskogo yetnokul'turnogo elementa)*. Kiev.

Smirnov, Yu. A. 1997. *Labirint: Morfologiya prednamerenogo pogrebeniya. Issledovaniye, teksty, slovar'*. Moskva: Vostochnaya literatura.

Spitsyn, A. A. 1918. Kurgany skifov-pakharey. *Izvestiya arheologicheskoi komissii*, 65, s. 87-143.

Chernenko, Ye. V., Rolle-Gerts, R. A., Skoryy, S. A., Makhortykh, S. V., Gerts, V. Yu., Belozor, V. P. 2005. *Issle-*

dovaniya sovmesnoy Ukrainsko-Nemetskoy ekspeditsii v 2004 godu. Kiev.

Shramko, B. A. 1987. *Bel'skoye gorodishche skifskoy epokhi (gorod Gelon)*. Kyiv: Naukova dumka.

Shramko, B. A. 1994. Novyye raskopki kurganov v mogil'nikе Skorobor. *Drevnosti* 1994, s. 102-106.

Shramko, I. B. 2010. Bel'skoye gorodishche: osnovnyye etapy razvitiya. In: Posokhov, S. I. (ed.). *Problemy istorii i arkheologii Ukrainy, 28—29 zhovtnya 2010 r.* Khar'kov, s. 38.

Shramko, I. B., Zadnikov, S. A. 2015. Rezul'tati arkheologichnikh doslidzhen' kurganu skifs'kogo chasu v urochishcha Marchenki. *Arkheologichni doslidzhennya Bil'skogo gorodyshcha — 2014*, s. 56-67.

Burghardt, M. 2017. Social stratification of the population of the forest-steppe area of the Dnieperland in the Early Scythian period (VII — first half of VI cent. BC). *Sprawozdania archeologiczne*. 69, c. 133-184.

D. S. Grechko

FUNERAL RITE OF THE POPULATION OF THE DNEPER FOREST-STEPPE LEFT BANK OF THE EARLY SCYTHIAN TIME: VARIANT OF ANALYSIS

The article is devoted to the results of a cluster analysis of the burials of the Early Scythian time of the Dnieper forest-steppe Left Bank. Clusters and groups are distinguished which have local and ethno-cultural characteristics. The analysis made it possible to distinguish two large blocks of clusters: the «Posulian» and «Vorklinsky» clusters, which confirmed the previous conclusions of the researchers.

An analysis of the orientation of the burials has shown that the population of the Dnieper forest-steppe Left Bank of the Early Scythian time was dominated by the idea of placing the world of the dead in the south, both among farmers and nomads. Deviation from the basic orientation could be seasonal, or associated with the direction of the land of ancestors, or an important landmark (Greater Skorobir for the Belsk necropolis). A necropolis is located in the village. Kupewaha, which allows one to assume that it belongs to a fairly separate group of nomads.

In separate burial grounds there were recorded graves which belonged to different clusters. Burials of Vorskla's ordinary farmers were represented by clusters 6, 8, 10, and burials, most likely, nomads — cluster 9 and groups 11B and 11B. Clusters 5, 7, 12 have an indeterminate nature. The burial grounds can be conditionally divided into necropolises of the local population, nomads and mixed ones.

Keywords: Forest-Steppe zone, Early Scythian time, burials, cluster analysis.

Одержано 15.12.2017

ГРЕЧКО Денис Сергійович, кандидат історичних наук, старший науковий співробітник, Інститут археології НАН України, пр. Героїв Сталінграда 12, Київ 04210, Україна, ukrspadshina@ukr.net.

GRECHKO Denys Sergiyovych, Candidate of Historical Sciences, Senior Researcher, Institute of Archaeology, National Academy of Sciences of Ukraine, Heroiv Stalingradu ave. 12, Kyiv 04210, Ukraine, ukrspadshina@ukr.net.

І. В. Сапожников, Ю. В. Болтрик

ЯГОРЛИЦЬКІ КУРГАНИ НА ЛІВОБЕРЕЖЖІ ДНІСТРА (історія вивчення, картографія та топографія)

*Положение... места между обоими
Яурлыками для обитания кажется
всех выгоднее. Сия выгодность...
была причиною того, что оно...
обсеяно курганами*

Андрей Мейер (1794, с. 109)

Статтю присвячено забутому, проте дуже важливому, скупченню курганів між невеликими степовими річками Мокрий Ягорлик та Сухий Ягорлик на лівобережжі Середнього Дністра. На підставі аналізу різномірних джерел встановлюються назви курганів та окреслюється загальна топографічна ситуація розташування ланцюга насипів, зведених вздовж одного із стародавніх шляхів. Обґрунтовується думка, що кургани були зведені вздовж стародавнього шляху, що вів до гирла Дунаю на півдні, а північні гілки розходились в напрямку поселеньських структур середньої течії Південного Бугу і Середнього Дніпра.

Ключові слова: кургани, лівобережжя Середнього Дністра, історія досліджень, картографія, топографія, торгівельні шляхи.

Здавалось, що на теренах України всі великі кургани вже виявлені, а їх скупчення дозволяють окреслити (принаймні для скіфського часу) певні центри просторових утворень (Болтрик 2013, с. 193—202; 2015, с. 77—83). Проте виявилось, що на сьогодні враховані не всі зони зі значними могильними насипами. Так, на межі Степу з Південним Поділлям існує ще один важливий ланцюжок потужних курганів і він досі практично невідомий широкому загалу дослідників. Цьому витягнутому в просторі скупченню могильних насипів і присвячена наша стаття.

Вервечка курганів займає вододіл, що утворюють дві невеликі річки — Ягорлик (Мокрий Ягорлик) та Сухий Ягорлик (Великий Сухий Ягорлик). Їх заплави сходяться поблизу лівого берега Дністра, а загальна протяжність вододілу від с. Бочманівки Подільського району Одещини складає 44,5 км. Серпоподібний в плані мис 2—4 км завширшки (в нижній час-

тині сягає 5,6 км), в своїй протяжності змінює напрям від меридіонального ближче до широтного. Абсолютні висоти мису падають зверху до низу від 230 до 135 м, а рівні тальвегів нижніх частин заплави Ягорликів до підтоплення в 1954 р. Дубосарським водосховищем перебували на відмітках 9—10 м (зараз 27,5 м). Гребінь мису хвилястий, оскільки місцями його різють бокові яри та балки. Ці особливості, ймовірно, знайшли своє відображення в назвах обох малих річок, адже *ǎgrilik*, *eǎrilik* в перекладі з тюркської означає «звивистий», «кривий».

Ближче до Дністра в бортах долин-каньйонів, нижче лесів та пісків розкриваються відкладення білого вапняку (котельцю), який добувають кар'єрами і шахтами. Зараз мисом протягом 25,8 км (до кордону України і Молдови) прокладено автошлях М13 Полтава — Бухарест. Південний захід вододілу (з сс. Дойбани, Койково і Дубово) належить Молдові. Велика його частина на протязі 31,5 км входить до складу України (площа до 100 км²). Лівий берег р. Ягорлик займають сс. Флора, Окни (райцентр), Новий Орач (бувчий Червоний Орач), Малаївці, Розівка (Ілля), Розівка (Селунська), а правий берег Сухого Ягорлика — сс. Ставрово, Унтилівка, Будаївці, Гулянка, Платонове, Федорівка, Новорозівка.

Цей компактний мікрорегіон є унікальним природно-географічним утворенням і сам по собі, і за місцем свого розташування. Ягорликом пролягає частина межі поміж зонами степу і лісостепу, а межі регіону сягають долин басейну Дністра і його допливів Кучургану, Томашлику. Його протилежний край підступає до верхів'їв долин річок Кодима і Тилигул, які належать до басейну Південного Бугу. З 1540-х рр. до 1793 р. Ягорлик розмежовував землі

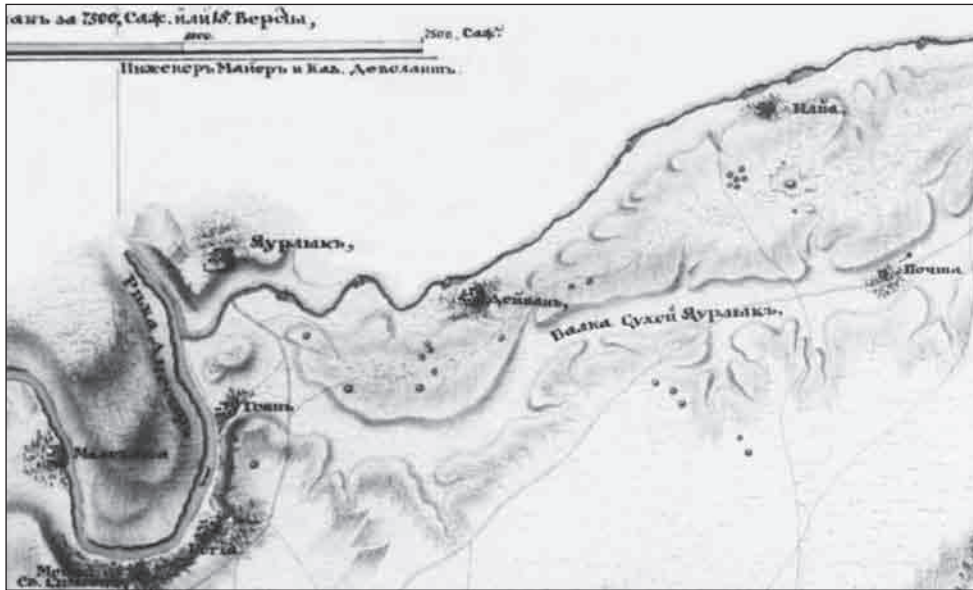

Рис. 1. Ягорлицький мис (нижня частина; «Карта Очаковской обл.» де Волана 1791 р.)

Оттоманської Порти та Російської імперії з Річчю Посполитою, а пізніше був межею Херсонської та Подільської губерній.

Вперше описав і навіть намалював Ягорлицький мис французький художник і військовий інженер на польській службі Ж.-А. Мюнц. В серпні 1781 р. він спустився Дністром на човні до гирла Ягорлика, а потім повернувся коляскою з Бендер до Польщі шляхом Дубоссари — Балта. У підписах до трьох малюнків, що зображають місце впадіння Ягорлику до Дністра і вид на долину річки дещо на північ від с. Окон, він написав: «видно тут більше курганів, ніж мешканців», «на височинах безліч курганів, деякі великих розмірів». Про долину річки він написав, що: «вона оточена горами висотою від 300 до 400 футів [90—120 м]» (Мицик 2005, 37—38, 43—44, рис. 30—31, 37).

Десять років потому А. Мейер, який подорожував тут, теж згадував Ягорлицький мис. Вчений звернув увагу на присутність виходів «зливного каменю»¹, «гарних сінокосів, особливо від гирла Сухого Яурлика до самої пошти», але більш за все його вразила велика кількість курганів (див. епіграф). Про останні він зауважив, що, швидше за все, їх насипали слов'яни, хоча одночасно припустив їх глибшу давнину, бо «навколо цих курганів не видно жодних вибоїн і знижень в місці розташування...», з яких могла бути «взята земля для насипання цих пагорбів» (Мейер 1794, с. 109—112, 201—202).

У тому ж році цю місцевість описав військовий інженер Ф. П. де Волан. Його рапорт містить спостереження з топографії, геології, ботаніки, шляхів, населення тощо. З курганів він описав найприкметніший біля с. Ілля (Розів-

ка): «На височині, біля кургану є зарослі стародавні руїни, а на кургані навіть квадратний фундамент (цоколь) досить міцної будівлі на зразок башти, побудованої з обробленого каменю на розчині» (Петрунь 1928, с. 161; Волан 2002, с. 123). На мапі, яка додається до праці Ф. П. де Волана, навколо цього кургану є щось на зразок хрестоподібної в плані стіни або огорожі (рис. 1). Згадуючи Сухий Ягорлик, він повідомив про пізні, але унікальні для України об'єкти: «Цими місцями проходить частина поштової дороги з Дубазара в Балту і т. д., і тут знаходяться дві поштові станції. Поруч з іншим місцем [друге з них], неподалік від дороги знаходяться залишки турецького караван-сарая, а за 13 верст звідси на тій же дорозі [в бік Балти] ще один караван-сарай, відновлений одним євреєм, який тримає тут заїжджий двір» (Волан 2002, с. 124). Звернемо увагу на караван-сарай, які разом з заїжджими дворами слугують маркерами «відвічних шляхів». До локалізації цих атрибутів шляху повернемося дещо нижче.

Перша задокументована знахідка стародавніх артефактів на цих курганах була зроблена 1805 р. Тоді селянин П. Гончарук «під час оранки на кургані Сорой знайшов три сокирки». Згодом поруч виявили два ручних кам'яних жорна (Ястребов 1894, с. 170). У 1880-х рр. поблизу Дойбани селяни розкопали два невеликих кургани та один (з п'яти) біля Койково, але зустріли тільки людські кістки (Ястребов 1894, с. 169; Гошкевич 1903, с. 54—55).

На початку 1890-х рр. В. М. Ястребов зібрав відомості про старожитності Херсонської губернії, де Ягорлицькі кургани зайняли своє гідне місце. Священик А. Хухровський повідомив, що «в Дубовській волості на р. Ягорлик налічується більш 10 курганів» поблизу самого

1. Щільного, суцільного, непористого (Даль 2001, с. 90).

Рис. 2. Ягорлицький мис (верхня частина; «Карта Очаковской обл.» де Волана 1791 р.)

с. Дубове три великих — один з них висотою 4—5 сажень (8—10 м) і два малих, та два кургани поблизу с. Дойбани. Докладнішу інформацію В. М. Ястребову надіслав К. С. Васіліаді, який налічив на березі р. Ягорлик (в межах другої Малаештської волості) 54 кургани, описав і навів назви найбільших з них (Ястребов 1894, с. 168—170). Через відсутність в добірці В. М. Ястребова карти, ці дані довгі роки залишалися неприв'язаними.

Наприкінці XIX ст. «за 20 м від Трактирної Могили під час оранки на глибині 0,7 м була знайдена плита розмірами 2 × 1 м, під нею лежали людські кістки і безліч каменів різної форми і величини». На початку XX ст. у с. Малаївці «при оранці поля випадково виявлені залізні цвяхи, бурав, коса, леміш, шість серпів, два стремена, сокирка, ланцюг для підвішування казана та шматки металу; мідні три

тарілки, кунган, ще три мідні тарілки металеві» (Фабрициус 1951, с. 37; ОАК 1902, с. 132).

Тут доречно згадати про два відкриття першої третини XX ст. поруч з нашим регіоном біля с. Маяки (Ново-Германівка), на лівобережжі балки Вижній — лівої притоки Сухого Ягорлику. Першим був курган, розкопаний графом С. Г. Карузо на власних землях (Сообщ. 1911, с. 20—21; Фабрициус 1951, с. 39). У ньому відкрили основну могилу пізнього кочовика в супроводі осідланого коня. Оскільки цей об'єкт досі не включено до відповідного зведення пам'яток (Добролюбський 1986 та ін.), його опис наводимо в додатку 1. У свою чергу, виходячи з аналізу карт, є підстави припустити, що цей курган розташовувався за 4 км на північ від с. Маяки, на плато, що примикає до долини балки Вижній. Другою знахідкою є так званий «Червономаяцький скарб ливарника» з 19

Рис. 3. Ягорлицький мис, нижня частина (3-верстова карта, 1840—1850-ті рр.)

кам'яних матриць для відливання кинджалів, списів, кельтів, доліт, ножа, що датується межею 12—11 ст. до н. е. Його випадково знайшли в 1932 р. на поселенні, за 2,5 км на південь від села Окни (Черняков 1965).

Перша розвідка, проведена співробітниками ОАМ в 1954 р. переважно правим берегом Ягорлику (Кравченко 1960), та друга, здійснена Одеським палеолітичним загonom ЛОІА АН СРСР 1962 р., охопили в пошуках пам'яток кам'яного віку частково сам мікрорегион (Борисковский 1964). У 1975 р. спробу розвідки всього Окнянського району зробила експедиція Одеського університету під керівництвом А. Г. Загинайло. На жаль, через відсутність автотранспорту, було обстежено та описано лише кілька курганних груп у смт. Окни і с. Малаївці, до того ж в звіті відсутні схеми, а матеріали залишилися неопублікованими.

У 1988 р. Буго-Дністровська експедиція ІА АН УРСР (нач. І. В. Сапожников) в межах програми «Зводу пам'яток історії та культури УРСР» (Сапожников 1991) виконала суцільну розвідку Ягорлицького мису (Сапожников 1989b, с. 41—55, рис. 19—20, 26—32, фото 9—22; Сапожников, Новицький 1990), дані якої про кургани надані в додатку 2. Наголосимо, що 30 років тому через режим секретності розвідку проводили без карт, спираючись лише на земельний план Окнянського району, а межі згаданих К. С. Васіліаді ділянок генерального межування (так званих «дач») були невідомі.

Згодом, за три роки, кургани молдавської частини Ягорлицького мису описав А. Ган-

ган (Gangan 1993). У 2007 р. регіон обстежив С. І. Коваленко і додав до них ще кілька насипів (Коваленко та ін. 2011; дод. 3).

І, нарешті, в жовтні 2017 р., з метою огляду потенційних об'єктів для майбутніх розкопок, відділ «Польовий комітет» ІА НАНУ здійснив спеціальну поїздку для огляду і оцінки стану української частини Ягорлицьких курганів.

Втім археологічна картографія регіону розпочинається з 1791 р., коли Ф. П. де Волян по всьому вододілу налічив 25 насипів, що стоять окремо і невеликими групами (рис. 1—2). Понад півстоліття ці кургани не цікавили нікого, аж поки військові топографи в середині 1840-х рр. не провели тут зйомку для «карт-трехверстівок». Пізніше поглиблені топографічні роботи тут мали місце в 1880—1990-х рр. («одно-» і «двохверстівки» 1910—1930-х рр.¹), наприкінці 1920-х рр. (Карти Генштабу РСЧА), а також в 1950-х і 1980-х рр. (різні видання карт ВТС Радянської Армії), але більшість з них, наприклад одноверстівки і особливо пізніші карти масштабів 1 : 25000 і 1 : 10000 (і РСЧА, і ВТС), залишаються недоступними. Відзначимо, що цей район охопили зйомки, що проводилися при складанні окремих багатолістових карт: 20-верстової 100-листової (близько 1800 р.), 10-верстових Ф. Ф. Шуберта (1820-і рр.) та І. А. Стрельбицького (1860-і рр.), а також для створення губернських і повітових карт і планів генерального межування (листи

1. За археологічним наповненням вони майже подібні одне одному.

Тираспольського повіту поки недоступні).

У той же час більшість згаданих карт є для нас робочим знаряддям і джерелом важливої інформації, проте їх археологічна наповненість нерівнозначна (Сапожников 1989а; 2003 та ін.). Наприклад, в досліджуваному районі на трьохверстівках (лл. 29-7, 28-8 і 29-8) відзначено 121 курган (рис. 3—4), а на двохверстівках (лл. 41-28, 42-27 і 42-28) — 96 насипів (рис. 5—6). Як бачимо, для пошуку і фіксації курганів більш інформативною є трьохверстівка, хоча поки що ми не можемо порівняти її з картами всього мікрорегіону М 1 : 50000 (рис. 7—8) і більшими. Проте, вдалося відшукати копію одного листа 250-метрівки (Х35—55-В-б; рис. 9), на якому відзначені курганні групи: Окни 2—8 насипів висотою від 1 до 3 м (на трьохверстівці — 10 + 11) і Новий Орач (Червоний Орач) — 5 курганів від 0,7 до 1,3 м (на трьохверстівці — 6 + 2). Це однозначно свідчить на користь трьохверстівок, але при їх використанні на практиці виникає проблема прив'язки до сучасних карт, яка найкраще вирішується шляхом зіставлення (і тих, і інших) з реальними курганами на місцевості.

Тут доречно згадати залишки старої поштової дороги. Ці рештки і досі помітні на окремих ділянках, вони правлять орієнтиром для прив'язки археологічних об'єктів (Додаток. 2). Вперше поштову дорогу згадав Ф.П. де Волян, який не лише описав її ділянку, що проходить по тальвегу Сухого Ягорлику, але і вказав її на карті разом з двома поштовими станціями. Перша з них стояла на правому березі річки біля сучасних сіл Федорівка та Гулянка (Жуляновка), а інша станція Вамська — на високому лівому березі в с. Олександрівка (рис. 1—2). Знаючи це, можна впевнено припустити, що перший із згаданих вище караван-сараїв знаходився біля Вамської станції, а другий — далі шляхом до Балти, поблизу станції Липецької (рис. 11).

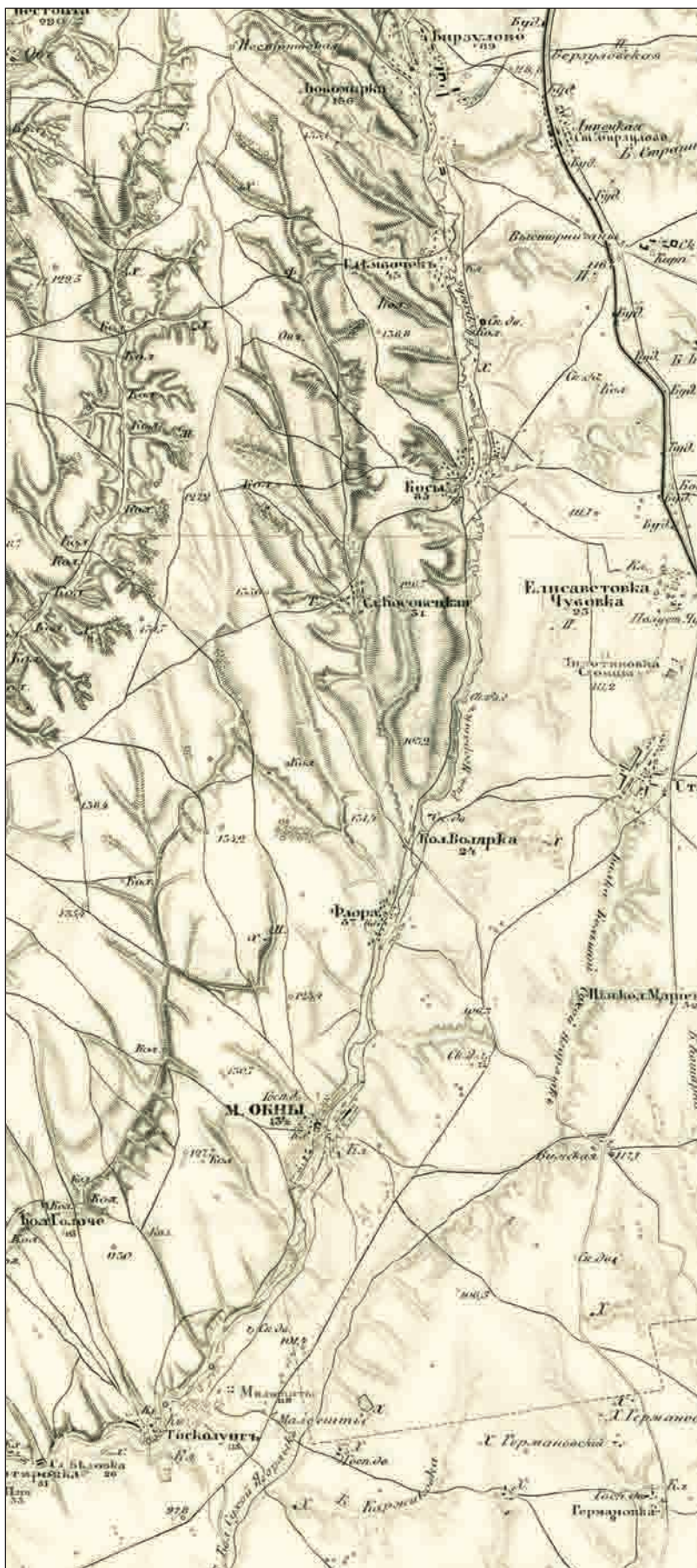

Рис. 4. Ягорлицький мис, верхня частина (3-верстова карта, 1840—1850-ті рр.)

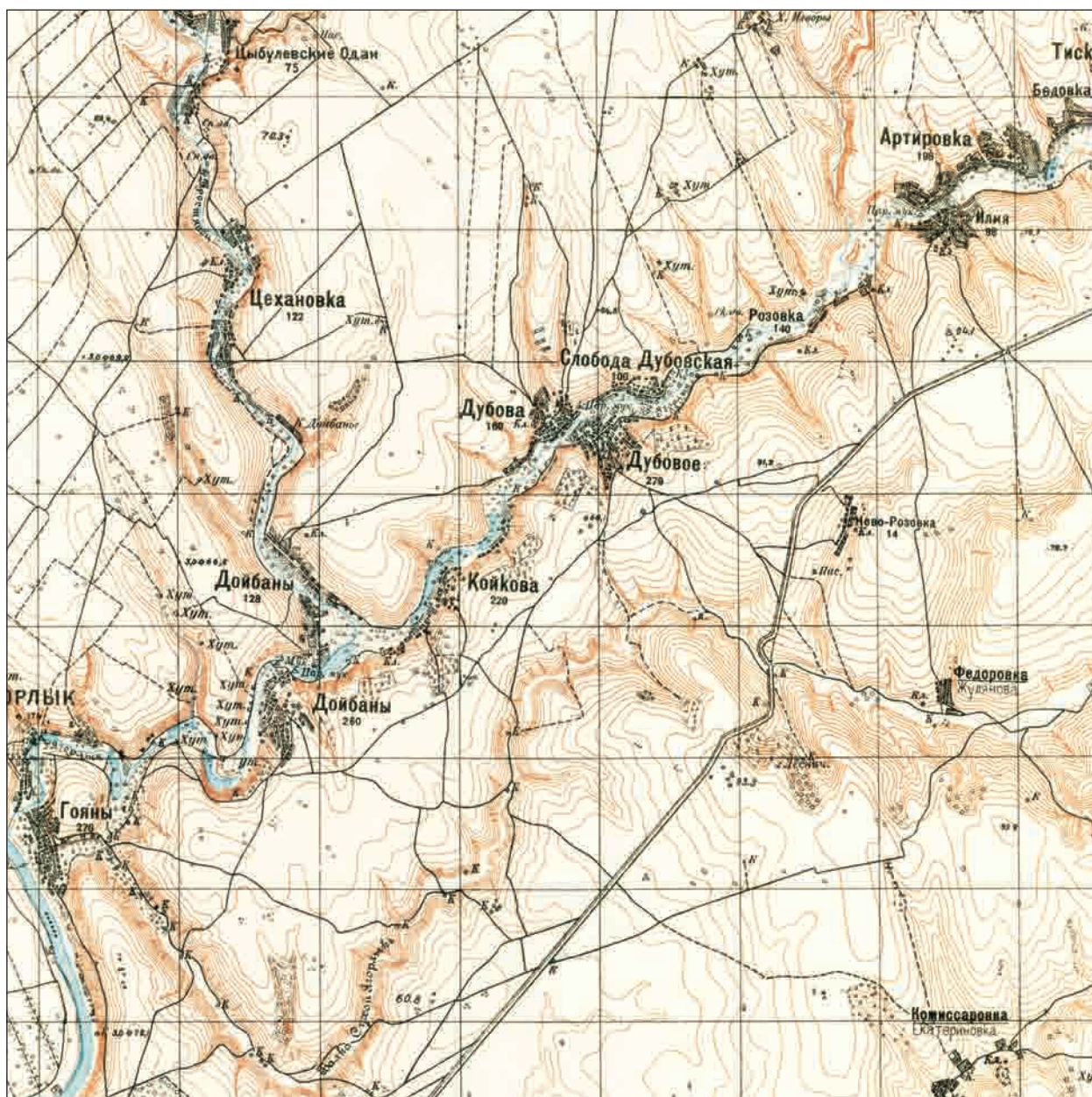

Рис. 5. Ягорлицький мис, нижня частина (2-верстова карта, 1910-ті рр.)

Історію цієї і більш ранніх доріг мікрорегіону раніше виклав Ф. Є. Петрунь. На його думку, не пізніше XVII ст. дорога, що веде з земель південного Поділля вдовж Ягорлика до Дубоссар, була відгалуженням Кучманського шляху (Петрунь 1928, с. 160). З кінця того ж століття цей відрізок став частиною шляху Київ — Константинопіль, а з 1730-х рр. особливої популярності набув маршрут від Ольвіополя на Бузі — вверх Кодимою через Палієве Озеро — «ключі Егорлицькіє» до Дністра і далі до Бендер. У 1770 р. цим шляхом пройшла російська армія, залишивши редути у сс. Бирзулове, Окни і Дубово (Петрунь 1929, с. 34—36), сліди яких поки не виявлені.

З останнього десятиріччя XVIII ст. до 1872 р. регіоном пролягала частина поштової дороги Санкт-Петербург — Київ — Балта — Дубосса-

ри, а до кінця XIX ст. — військово-транзитна дорога Дубоссари — Балта. З 1804 р. фіксується її друга (головна протягом тривалого часу) гілка, що йшла вододілом мису від ст. Ягорлик з трактиром Солунського до Окон (рис. 3—4). Після завершення будівництва залізниці Київ — Одеса поштовий тракт ліквідували разом із Ягорлицькою і Вамською станціями, а замість них влаштували земську поштову станцію Малаїшти поблизу корчми (Соколовський 1894, с. 33—34 та ін.; рис. 4). Стосовно дороги, що пролягає вододілом від Окон до Ставрово, зауважимо, що вона була влаштована після 1894 г. (явно раніше 1917 р.), але втратила своє значення після будівництва Полтавської траси в 1960-х рр.

Тут доречно згадати про земельні наділи мікрорегіону. Відразу ж підкреслимо, що на-

Рис. 6. Ягорлицький мис, верхня частина (2-верстова карта, 1910-ті рр.)

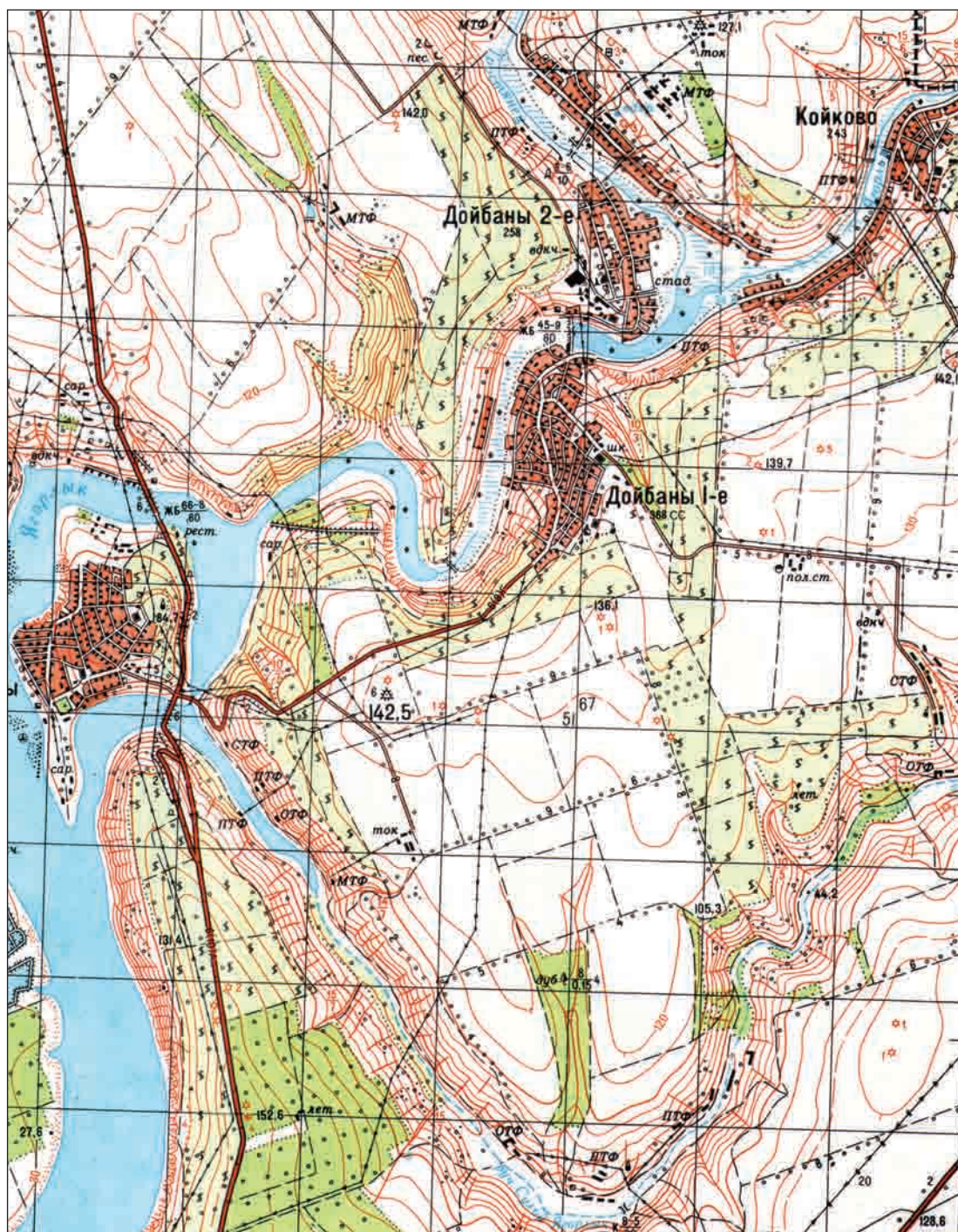

Рис. 7. Ягорльський мис, нижня частина (500-метрова карта, 1980-ті рр.)

прикінці XVIII — початку ХХ ст. землі його нижньої частини (сс. Дойбани, Дубове, згодом Койково) входили до складу великої казенної дачі Дубоссари в Тираспольському повіті Херсонської губернії. Земля решти мису в 1792—1793 рр. була роздана в приватні руки. Назвемо ці дачі від низу до верху: 4. Полковника і кавалера Івана Селунського 1550 десятин; 6. с. Ільїно Іллі Катаржі 12100 дес., ... 12. с. Окон дійсного статського радника Скарлато Стурдзи 12200 дес.; 13. Капітана Крісті Манойло 6100 дес.; 14. с. Флора Івана Макарескула 6050 дес. (Каховський 1875, с. 322—323).

У 1795 р. їх нумерація змінилася: 193. — с. Дубове та ін.; 195. — с. Розівка І. Л. Селунського; 16. — с. Ільїно І. Катаржі; 201. — с. Очки і 202. — с. Флора тих самих власників (Григорович 1876, с. 43—44) (рис. 10—11).

Наприкінці 1834 р. до складу новоствореного Ананьївського повіту перейшли дачі № 201 і вище за течією Ягорлика, причому межа між згаданими повітами в мікрорегіоні збігалася з межею поміж Дубовської і другої Малаїштської волостями (рис. 4). У 1856 р. сс. Дубово, Дойбани та ін. залишалися казенними, інші належали спадкоємцям: сс. Ілля і Малаєшти — ге-

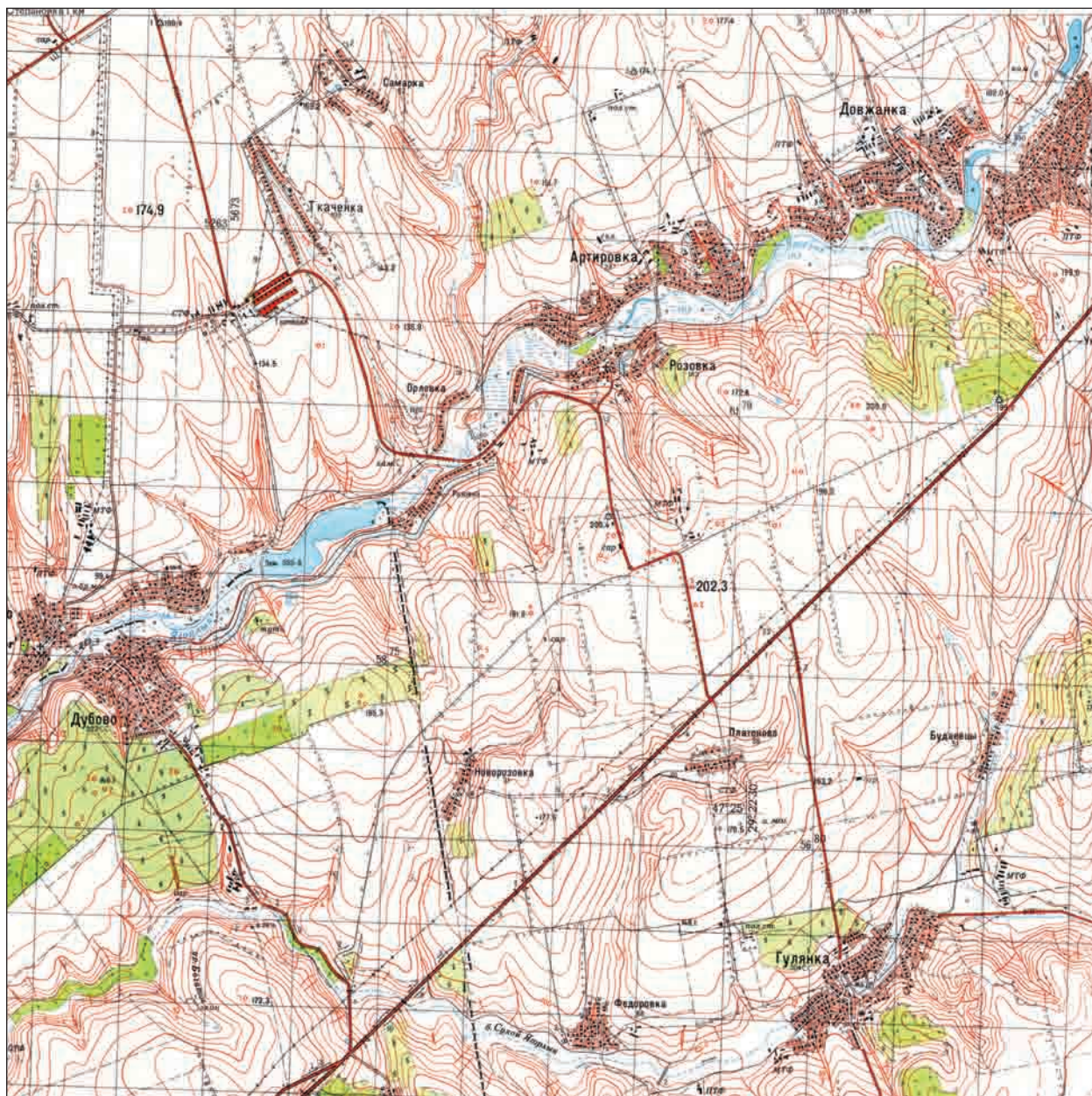

Рис. 8. Ягорлицький мис, середня частина (500-метрова карта, 1980-ті рр.)

нерал-майора Катаржі, с. Розівка — Паруллі, Розівка (Селунка) — Селунская (ДАОО, ф. 14, оп. 1. Д. 1873, лл. 40 об. — 41 об.). Між цією датою і 1873 р. дача Катаржі з селами Малаєшти, Іллі та Гулянкою (Григоро-Павлівкою) перейшла до Ф. П. Родоканакі (Пивовар та ін. 2010, ДАОО, ф. 249, оп. 1, спр. 611), а в 1880—1890-х рр. дача Стурдзи з центром в с. Окни — князю А. Є. Гагаріну (Андреев 1898, с. 194—195).

Повернемося до насипів великих Ягорлицьких могил, описаних К. С. Василяді з північного сходу на південний захід (Ястребов 1894, с. 170) та спробуємо зв'язати їх з нині існуючими, використовуючи інформацію про дороги і дачі. Насипи перераховані в тому ж порядку, разом з даними розвідок 1988 р., наведеними в квадратних дужках (додаток 2; малюнки за: Сапожников, Новицький 1990).

1. *Трактирна Могила*¹ в 1/2 версти від кордону Тираспольського і Ананьївського повітів, в 1 1/2 в. від Мокрого Ягорлика і 20 саж. від дороги з Балти в Дубоссари, на землі кн. Гагаріна [масток в с. Окни], 3 саж. [6,5 м] висоти = [Окни два з шести насипів (к. 1 — 6,6 м); с. 57, рис. 6: 1] (рис. 12).

2. *Скакова Могила* за 320 саж. від попередньої, в 1 1/2 в. від Ягорлику і в 50 саж. від Балтської дороги, на землі П. Ф. Родоканакі, висотою 3 саж. 1 аршин [7,2 м] = [Червоний Орач

1. Швидше за все, це не та Трактирна Могила, про яку в поденнику згадував В. І. Гошкевич (див. вище; Фабрициус 1951, с. 37), оскільки в 1840—1890-х рр. трактир стояв також біля дороги, праворуч біля повороту в с. Малаєшти (рис. 4), на землях П. Ф. Родоканакі.

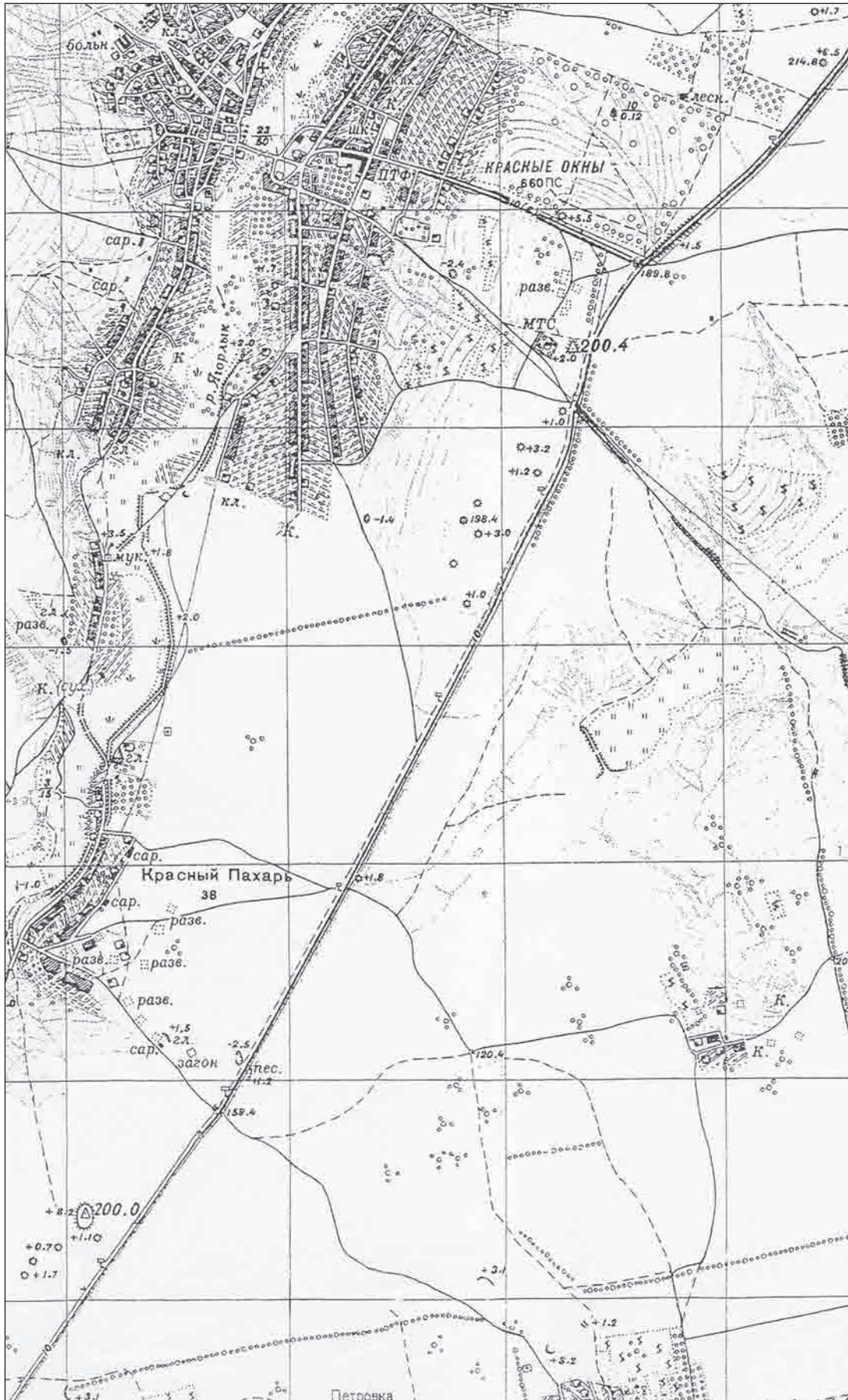

Рис. 9. Курганы району Окоч та Нового Орача (250-метрова карта, 1960-ті рр.)

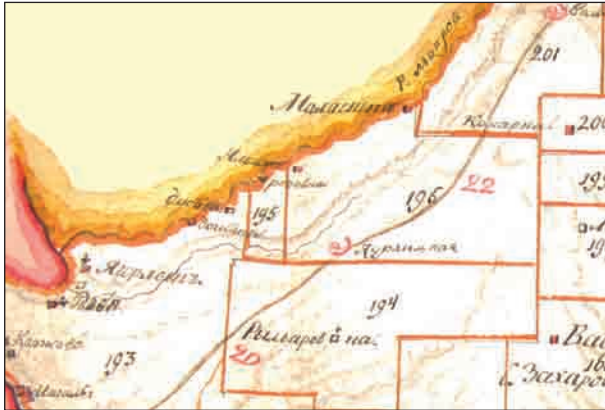

Рис. 10. План земельних дач нижньої частини Ягорлицького мису (1806 р.)

з п'яти курганів (к. 1 — до 9 м)¹; с. 57—58] (рис. 13).

3. *Карпенкова Могила* за 600 саж. від попередньої — група з семи курганів за 1 в. від Ягорлика і за 100 саж. від Балтської дороги, на громадській землі (с. Малаешти); утворюють коло, всередині якого нерівна поверхня = [Малаївці один з п'яти насипів (к. 1 — 4,6 м), праворуч від в'їзду до села; с. 58, рис. 4: 1] (рис. 14).

4. *Сидорова Могила* за 400 саж. від них, за 800 саж. від Ягорлика і в 10 саж. від великої дороги, на селянській землі, 8 арш. [5,8 м] висоти = [Малаївці три, з п'яти курганів (к. 1 — 4,2 м), на краю саду, прямо на колишній поштової дорозі; с. 59, рис. 4: 3].

5. *Могила Сорой* за 400 саж. від попередньої, в 1 в. від Ягорлика і в 320 саж. від великої дороги, на громадській землі (с. Малаешти), 4 саж. [8,6 м — сильно перебільшена] висоти ... = [Малаївці 4, з 12 насипів (к. 2 — 4,5 м); с. 59, рис. 5].

6. *Росчехата Могила* слід за нею, в 800 саж. від Ягорлика і в 40 саж. від великої дороги, на землі П. Ф. Родоканакі, 8 арш. [5,8 м] висоти = [Розівка 1 з 2 курганів (к. 1 — 4,0 м); с. 60] (рис. 15).

7. *Канторова Могила* за 300 саж. від попередньої, в 700 саж. від Ягорлика і в 100 саж. від Балтської дороги, 3 саж. [6,48 м] висоти = [Розівка 3 з курганом Ф. П. де Волана з 14 курганів (к. 1 — 3,2 м), з залишками кам'яної вежі; с. 61, рис. 2] (рис. 16).

8. *Солонська могила* за 700 саж. від попередньої, в 2 ст. від Ягорлика і в 100 саж. від дороги, 7 арш. [5,0 м — сильно перебільшена] висоти = [Розівка чотири, з двох насипів, к. 1 — 1,6 м, поруч смітєва яма з пізньої керамікою, на картах трактир, поштова станція з такою ж назвою; с. 61—62] (рис. 3).

1. Раніше, виходячи із зазначених та реальних висот, було припущено, що найвищий курган групи можна пов'язати з Могилою Сорой (Сапожников, Новицький 1990, с. 58).

Рис. 11. План земельних дач верхньої частини Ягорлицького мису (1806 р.)

Загалом К. С. Васіліаді нарахував на Ягорлицькому вододілі в межах Малаештської волості 54 кургани «розташовані групами неподалік від великої дороги». За нашими підрахунками на трьохверстівках в зазначених межах їх налічується 40 (рис. 2—3), що говорить про те, що до згаданої кількості входила частина насипів, відмічених в 1880—1890-х рр. Як і *Трактирна Могила*, в Ставровській волості, точніше на землях окнянської дачі Гагаріних.

Розвідками 1988 р. на Ягорлицькому мисі в межах української території було виявлено 84 кургани, що стоять окремо (чотири насипи) і в складі 15 груп від південної околиці с. Бочманівка до кордону з Молдовою (додаток 2). На трьохверстівках в тих же межах відзначено 85 насипів². Нагадаємо, що трьохверстівки в тих розвідках не використовувалися, але в 1988 р. були виявлені насипи, яких немає на цих картах і навпаки. Як бачимо, результативна курганна розвідка неможлива без застосування трьохверстівок або більш пізніх карт масштабів не менше 1 : 25 000.

Зауважимо, що на верстівках всіх масштабів, на відміну від карт РСЧА і ВТС (рис. 7—8) висоти курганів не позначалися. Тому наведемо деякі з них за 500-метровими картами ВТС 1980-х рр. Насип заввишки 6 м з абсолютною висотною відміткою 142,5 м в складі курганної групи стоїть на захід — південний захід околиці с. Дойбани I, а за 500 м на схід — південний схід від нього знаходиться насип висотою понад 4 м. Насип висотою понад 5 м у складі

2. На молдовській стороні мису відзначено 25 курганів, в тому числі Велика Могила (Мовіле чя Маре) вис. 7,3 м (додаток 3), а за трьохверстівками там налічується 36 насипів (рис. 4).

Рис. 12. Могила Трактирна (фото І.В. Сапожнікова, 18.10.2017)

Рис. 13. Могила Скакова (фото І. В. Сапожнікова, 1988 р.)

курганної групи розташований за 1,5 м на схід від східної околиці того ж села, розорюється. Такий самий по висоті насип (142,1 м) знаходиться за 1,1 км на південь від с. Койкове (рис. 7). В околицях с. Дубово є дві групи курганів. В одній з них, за 2,0 км на схід від села і за 600 м на захід від україно-молдовського кордону знаходиться Велика Могила вис. 8 м (195,3 м; рис. 7—8). Далі наведемо висоти могил, що мають назви: Солонська — більше 4 м (191,0 м), Канторова — 5 м (200,4 м), Розчехата — більше 4 м, Сорой — 6 м (205,0 м), Сидорова — 4 м (199,2 м), Карпенкова — більше 3,0 м (188,1 м), Скакова — більше 8 м (200,0 м) (рис. 8), а також на 250-метровій карті: Скакова — 8,2 м та Трактирна — 6,5 м (214,8 м) (рис. 9).

Якщо порівняти розміри насипів з висотами Ягорлицьких курганів, визначених археологами в 1988, 1991 і 2007 рр. (див. вище і додатки 2—3), то ми побачимо досить великі розход-

ження в цифрах як в бік перебільшення, так і навпаки. Більше того, бачимо, що деякі висоти топографів явно не відповідають дійсності, а часом і зменшені. Сказане демонструє, що багато курганів археологи визначали на око, чого слід уникати.

Тепер звернемося до топографії описаних насипів. У першій їх публікації зроблено висновок, що на Ягорлицькому мисі, на відміну від правого берега заплави р. Ягорлик і лівого берега заплави р. Сухий Ягорлик, переважають насипи в групах, до того ж вони є найбільш високими з них. Ця обставина може свідчити про високий статус похованих тут представників давніх громад (Сапожніков, Новицький 1990, с. 63—64). Схоже, що топографія цих курганів обумовлена будовою долин обох річок, в яких нижні тераси виражені слабо, а їх частини біля гирл є по суті каньйонами. Так, ще в 1738 р. козаки повідомляли: «Від Полєєва озера [Палієва в р-ні Балти на Кодимі] до ключів Егорлицьких

Рис. 14. Могила Карпенкова (фото Ю. В. Болтрика, 18.10.2017)

Рис. 15. Могила Розчехата (фото Ю. В. Болтрика, 18.10.2017)

[р-н Окон¹] 6 миль або 60 верст, де порожня і вкрай безводна степ і криниці. Копати не можна і для маршу армії прохід між крутих байраків і вершин тільки в ширину на версту» (Петрунь 1929, с. 35).

Тому заплавлених курганів тут немає, а насипи, які стоять на мисах нижче вододілів, можна перелічити на пальцях однієї руки. Не важко переконатися, що переважна кількість насипів мікрорегіону зведено або на ділянках плато, або на гребнях його останців, кургани стоять переважно групами, а поодинокі серед них трапляються рідко (додаток 2—3; рис. 3—8) і

це обумовлено геоморфологією вузького Ягорлицького мису.

Давно визнано, що кургани, розташовані ланцюжками, були зведені колись уздовж доріг, найчастіше вододілами або ж уздовж країв плато (Болтрик 1990). Проте в нашому мікрорегіоні кургани утворюють ланцюжки не тільки уздовж (Дойбани, Дубово, Малаївці I, Новий Орач), але і впоперек лінії вододілу (Малаївці 2, 4, Розівка 3). Крім того, є випадки, коли вони стоять у дві лінії (Окни 3, по обидва боки шляху) та безсистемними групами (Створово, Окни 2 та ін.) (додатки 2 і 3). Зауважимо, що розташування курганів впоперек вододілів в інших місцевостях Північного Причорномор'я практично не відомо. Виключення складають некрополі античних міст. У нашому випадку, це доречно пояснювати тяжінням курганів до місць перехрестя основних шляхів.

Під час поїздки 2017 р. були оглянуті майже всі великі Ягорлицькі кургани в межах української частини мису. Основне спостереження полягає в тому, що більшу частину насипів активно розорюють (повністю або частково). В той же час, на жодній з цих пам'яток не було

1. *Окни (окна)* — традиційно вважається, що цей гідронім походить від молдавського ключі (джерела). О. М. Трубочов зауважує, що на теренах Румунії багато топонімів *Осна*, але оскільки цей гідрографічний термін досить поширено і в слов'янських мовах, теж переважно в значенні джерела, то існує він ще з праслов'янських часів — *окъно* (Трубочов 1968, с. 145; 2003, с. 213). Для нашої ситуації цікаво, як одна з версій, що в словенській мові *окно*, означає: вир, глибоке місце в річці, що перегукується із згаданими Ягорлицькими ключами (Трубочов 1968, с. 145).

Рис. 16. Могила Канторова — курган Ф. П. де Волана (фото Ю. В. Болтрика, 18.10.2017)

виявлено залишків діяльності грабіжників. Єдине істотне порушення верхньої частини Сидорової Могили пов'язане з будівництвом земляного укріплення (вогневої точки) в ході нещодавніх польових навчань Збройних сил України. Разом з тим найбільший молдавський курган з ланцюга Ягорлицьких — Велика Могила біля с. Дубово має на вершині свіжі сліди пограбування у вигляді воронки діаметром до 20 м, глибиною 3,5 м, з якої були вилучені великі плити і брили вапняку (додаток 3).

Таким чином, на території мікрорегіону площею до 100 км² на підставі аналізу різноманітних карт та рекогносцировки на місцевості вдалося знайти, атрибутувати і описати понад 120 курганів, з яких 15—20 % сягають висоти від 3—4 до 8 і 9 м. При плануванні їх розкопок слід врахувати, що більшість з них розорюється, а на поверхні часто зустрічаються залишки кам'яних закладів могил, кромлехів і може бути навіть панцирів і насипів¹, що обумовлено близькими виходами вапняку.

Виходячи з наведених вище даних, форми і пропорцій самих насипів, можна сказати, що більша частина Ягорлицьких курганів містить в собі поховання доби енеоліту і бронзи.

Крім того, на поверхні курганів 2 і 3 групи Розівка 3 виявлені фрагменти світлоглиняних амфор перших століть нашої ери. Там само на Канторовій Могилі фрагментарно і досить погано збереглися залишки кам'яного фундаменту прямокутної в плані форми розмірами близько 25 × 25 м (Сапожников, Новицький 1990, с. 61, рис. 2; фото 6). Навколо цього кургану перспективу мають пошуки зазначених Ф. П. де Воланом в 1791 р. залишків інших будівель, а

1. Останнє є ймовірним через те, що чотири кургани з кам'яними панцирами були виявлені розвідками 1988 р. поблизу с. Горячівка Окнянського району на лівому березі долини р. Тростянця, всього за 8—10 км від Ягорлицького мису (Сапожников, Новицький 1990, с. 55).

також решток караван-сараю на березі Сухого Ягорлика.

Заслужують на увагу деякі назви місцевих курганів: Могила Солонська, наречена за трактиром генерал-майора І. Л. Селунського, імення Росчехатої Могили походить від українського слова *розчехата* — широко розкрита, інакше — розкопана могила, а Канторова побіжно свідчить про близькість кордону, оскільки польською *кантор* означає *мінjala* (що відповідає сучасному пункту обміну валют). Це дозволяє припустити, що руїни на вершині цього кургану і навколо нього можуть належати турецькій митниці, яка стояла неподалік від кордону Порти Оттоманської і Речі Посполитої. На користь такого припущення свідчить наявність на кордоні мікрорегіону не одноразово згаданої поштової станції Вамської (*vamă* — митниця молдавською) і назва села Вама, розташованого на північ від с. Ставрово на мапі Ф. П. де Волана (рис. 2). Крім цього, за даними В. Ф. Петруня, на карті «Очаковской области с показанием всей подробной ситуации» 1790 р. в цьому районі в заплаві Сухого Ягорлика також відзначені «Стара Вама» і вище за течією «Вама або митниця» (Петрунь 1928, с. 166—167; РГВИА, ф. 846, оп. 16, д. 2593; Петрунь 1929, с. 40).

Ми переконані в тому, що кургани мікрорегіону так чи інакше маркують більш давню дорогу, яка могла пов'язувати згадані вище регіони. З огляду ж на глибокі ерозійні форми рельєфу, утворені річками, що беруть початок на південно-східних схилах Подільської височини, маємо тут на увазі правобережні допливи Південного Бугу (Саврань, Кодима) та річки басейну Чорного моря — Тілігул, Великий та Середній Куяльники, рух всіх видів давнього сухопутного транспорту тут був неможливий. Саме тому, обходячи з заходу ці незручні ділянки, з давніх давен діяв прокладений вододілом Ягорликів шлях з півночі в

напрямку гирл Дністра та Дунаю. На тривале використання Ягорлицької ділянки шляху від доби бронзи і до скіфських часів (і безсумнівно в більш пізні епохи) свідчить випадкова знахідка залізного меча V ст. до н. е. за 4 км на північний захід від м. Подільська (Охотников, 1984, с. 112—113). Власне місце цієї знахідки маркує північний край Ягорлицького вододілу, неподалік верхів'їв однойменної річки, за якими власне після сучасної станції Слобідка відкривається напрям на зручний Дністро-Бузький вододіл. Слід зазначити, що лівобережне вузьке плато за м. Подільськ і його північно-західне продовження до м. Кодима має низку поселенських структур від енеоліту до римського часу. Слід очікувати, що ця смуга осілості була значно ширшою та охоплювала південну частину Поділля, а саме зону різотравно-типчачово-ковилового степу. На це вказують численні пам'ятки¹ та випадкові знахідки (приміром, знані золота дворучна чаша з Крижовліна² та бронзовий кимерійський меч з Гербіно³). Їх концентрацію тут слід пояснювати наявністю потенційних водних джерел, на що вказують верхні течії численних річок цього регіону. Своєрідний вузол пам'яток регіону дозволяє припустити, що давні торгівельні каравани могли саме тут завершувати свій шлях чи перерозподіляти свої товари, або ж після двох—трьох зупинок для перепочинку в межах регіону рухатись далі. Саврансько-куяльницькі поселенські структури разом з Ягорлицькими курганами вимальовують багатообіцяюче скупчення пам'яток між степом та південним кордоном Лісостепу, яке ще належить всебічно дослідити.

Раніше, на підставі картографії знахідок, один з авторів припустив існування в античні часи трьох дорожніх гілок з околиць Ольвії, Березані та Ніконія (Тіри) в напрямку Кучманського шляху і городищ скіфського часу Східного

Поділля. Мається на увазі Северинівське городище, що замикає верхню частину вододілу Дністра та Південного Бугу та Немирівське — центральне городище Середнього Побужжя. Важливо, що вони зливалися в один шлях саме між долинами рр. Ягорлик і Тилігул на вододілі біля сучасного м. Подільськ (Болтрик 2009, рис. 2, с. 394—398). Тепер ми маємо усі підстави пов'язати їх з дорогою долиною Тилігулу, і далі через Ягорлицький мис до району Дубосар і Григоріополя, де на лівому березі Дністра відзначено та розкопано декілька значних скупчень скіфських курганів.

У перспективі в цьому унікальному археологічному мікрорегіоні можна буде організувати і провести багаторічні дослідження пам'яток дуже широкого часового діапазону від міднокам'яного віку до пізнього середньовіччя. Маємо надію, що наведена в статті інформація буде в нагоді майбутнім дослідникам Ягорлицьких курганів, а нам залишається побажати їм гарних здобутків і цікавих відкриттів.

На останок ми складаємо слова щирої подяки: заступнику директора ІА НАНУ Ю. Б. Олійнику за сприяння в вояжі 2017 р., А. В. Пивовару за надання копій матеріалів з картографії та перебування, С. С. Аргатюку і С. І. Коваленку за допомогу в пошуках бібліографічних та архівних джерел.

Додаток 1

ПИСЬМО С. Г. КАРУЗО⁴ О РАСКОПКАХ В ТИРАСПОЛЬСКОМ УЕЗДЕ

(Сообщение 1911, с. 21—22)

Сообщил Э. Р. фон Штерн: «В марте месяце сего года одна из 4-х могил, находящаяся в имени моем Ново-Вьрна (оно же Германово) Тираспольского уезда, Херсонской губ., была разрыта мною. Насыпь имеет в высоту над горизонтальной ее поверхностью около 2 аршин; у основания могила обведена каменной стеной толщиной около аршина, высотой до 3/4 аршина. Камень не тесан, собран, судя по его строению, в рывинах и водомоинах и легко крошится. В центре могилы на глубине 2 1/2 арш. найден остов лошади и рядом с ним гроб с человеческим остовом. Человек и лошадь лежали рядом, голова к голове с запада по восток. При остове лошади найдены пара стремьян, пряжки и кольца от сбруи и какие-то украшения (как-бы костяные) от седла. Во рту лошади оказались удила. Истлевшее седло (вероятно, и чепрак) оставили на приставшей к нему земле как-бы след (окрашение); в одном месте (величиной с гривенник) земля была окрашена в красный (суриковый) цвет. Голова лошади показалась целиком, но когда хотели ее поднять, рассыпалась на части. Весь костяк, за исключением костей четырех ног, истлел совершенно.

Рядом с лошадью показался человеческий череп, раздавленный; при прикосновении кости крошились

1. Вони виявлені численними розвідками, проведеними П. Й. Борисковським, А. С. Островерховим, В. П. Ванчуговим, І. В. Сапожниковим, О. М. Дзиговським та ін. (Ванчугов 1983; Дзиговський та ін. 2003).
2. Чаша з Крижовліна була втрачена чи привнесена в жертву при місці вірогідної переправи через невеличку степову р. Смолянку притоку Саврані. Припускаємо це тому, що культурного шару навколо місця знахідки невиявлено (Дзис-Райко, Черняков 1981, с. 151). Прикметно, що точка знахідки чаші знаходилась за два дні шляху від північного краю низки Ягорлицьких курганів, а за 10 км на північ від неї знайдено меч з Гербіно.
3. Цей меч карасуцького типу був віднесений О. І. Тереножкіним до найраніших кимерійських артефактів на теренах Східної Європи, а разом з подібним до нього кинджалом з Суботова з Середнього Подніпров'я (Тереножкін 1975, с. 6, рис. 3—5; 18,1; 1976, с. 40, 106) вказують один вірогідних транспортних напрямків до Південного Сибіру від берегів Середнього Дністра.

4. Карузо Сергій Григорійович (20.07.1876—17.02.1912) — граф, землевласник в Херсонській губернії, відомий конезаводчик.

и только зубы сохранились хорошо. Позвоночника, ребер, тазовых костей и костей рук нет; сохранились только кости бедра, голени и ступни. Руки не были сложены на груди, а лежали вдоль туловища, так как найдено кольцо (перстень) на месте, где должна была лежать левая рука. С левой же стороны остова найдены три куса железа (остатки какого-нибудь оружия), в ногах найдена костяная пластинка. Дуб, из которого сделан был гроб, при прикосновении растирался в порошок; боковые стены гроба сделаны были из бревен толщиной более 2-х вершков; нижняя часть гроба и верхняя не сохранились, а оставили только след, едва заметный, и то местами. 4-го апреля 1910 года».

Постановили: напечатать в протоколе заседания г. Карузо выразить благодарность за доклад, за фотографии и за обещание передать находки Музею.

Додаток 2

И. В. Сапожников

ОПИСАНИЕ ЯГОРЛЫЦКИХ КУРГАНОВ ОКНЯНСКОГО РАЙОНА 1988 года

(Сапожников 1989b, с. 46—55)¹

с. Ставрово. Курганный могильник в 2,1 км к ЮЗ от ЮЗ окраины села и в 150—250 м к СЗ от старой дороги Окны — Подольск. Состоит из 4 насыпей, три из которых полукольцом окружают четвертую. Центральный курган имеет h 2,1 м, диаметр 40 м; в 40 м к Ю—З от него — второй h 0,6 м, диаметр 25 м; в 20 м к С—З от первого — третий h 2,4 м, диаметр 40 м и в 60 м к С—В от первого — четвертый h 2,3 м, диаметр 40 м с пирамидой геодезического пункта. Все распахиваются.

с. Флора. Курган на 10—15-метровом террасовидном уступе левого берега долины реки в 0,6 км к Ю—В от Ю—З окраины села и в 250 м к востоку от ставка, h 0,7 м, диаметр 35 м, распахивается.

пгт Окны. Курганный могильник I в 3,8 км к северу от восточной окраины поселка по обеим сторонам старой дороги на Подольск. Два кургана, расстояние между которыми 120 м, вытянуты по линии С—З — Ю—В. Юго-восточный курган стоит вплотную к лесопосадке справа от дороги — h 0,6 м, диаметр 40 м, распахивается. Слева от дороги расположена вторая курганная насыпь с геодезическим пунктом — h 4,8 м, диаметр 60 м, не распахивается.

пгт Окны. Курган на вершине 55—60-метрового мыса левого берега долины реки, образованного двумя левосторонними балками-притоками в 2,2 км к северу от северной окраины поселка, h 0,6 м, диаметр 40 м, распахивается.

пгт Окны. Курганный могильник 2 в 0,8 км к северу от СВ окраины поселка, в 200 м к СЗ от поворота шоссе Кишинев — Полтава на старую дорогу в Подольск. В 50 м к З от дороги находится самый крупный курган h 6,6 м, диаметр 60 м с пирамидой геодезического пункта; в 50 м к ЮЗ от него — второй h 0,5 м, диаметр 25 м; в 80 м к ССЗ от первого — тре-

тий h 0,7 м, диаметр 30 м; в 100 м к ЗСЗ от третьего — четвертый h 1,0 м, диаметр 45 м; в 70 м к СЗ от третьего — пятый h 0,4 м, диаметр 30 м и в 50 м к С от третьего — шестой h 0,6 м, диаметр 30 м. Все курганы, кроме первого, распахиваются.

пгт Окны. Курганный могильник 3 в 0,2—1,0 км к ЮЮЗ от ЮВ окраины поселка, слева от дороги Кишинев — Полтава. Десять насыпей вытянуты двумя параллельными цепями по линии ССВ—ЮЮЗ. Первая из них (три кургана) стоит вдоль шоссе в 50—120 м к СЗ от него. Первый курган h 0,4 м, диаметр 25 м находится в 150 м к югу от автостанции; в 500 м к югу от него — второй h 3,2 м, диаметр 40 м; в 320 м к югу от второго — третий h 0,5 м, диаметр 30 м. Вторая цепь находится в 170—250 м к З от дороги. Из нее первый курган расположен в 200 м к ЮЗ от автостанции — h 2,6 м, диаметр 30 м; второй — в 300 м к ЮЮЗ от него — h 0,5 м, диаметр 35 м; далее в 30 м к югу — третий h 0,6 м, диаметр 35 м; еще в 120 м к ЮЮЗ — четвертый h 0,3 м, диаметр 20 м; в 30 м к ЮЮВ от четвертого — пятый h 3,3 м, диаметр 40 м; в 60 м к югу от пятого — шестой h 0,3 м, диаметр 15 м и в 100 м к Ю от шестого — седьмой h 0,4 м, диаметр 45 м. Все курганы, за исключением 2-го первой и 5-го второй группы (№ 8), распахиваются.

с. Новый Орач. Курганный могильник в 1,7 км к ЮЮВ от центра села, в 250—300 м к ЗСЗ от дороги Кишинев — Полтава. Состоит из 5 насыпей, четыре из которых вытянуты цепью по линии ССВ—ЮЮЗ. Северный курган имеет h около 9 м, диаметр диаметра 70—80 м, на вершине пирамида геодезического пункта, не распахивается. Возможно, этот курган является Сорой Могилой, упомянутой в сводке В.Н. Ястребова (1894). В 130 м к ЮЗ от него — второй h 0,3 м, диаметр 25 м; в 120 м к югу от второго — третий h 0,3 м, диаметр 40 м; в 60 м к ЮЮЗ от третьего — высотой 1,2 м, диаметр 40 м. Пятая насыпь h 0,6 м, диаметр 45 м находится в 40 м к ЮВ от первого кургана. Насыпи 2—5 распахиваются.

с. Малаевцы. Курган в 3,2 км к СВ от села, в 1,3 км к С от бывшей тракторной бригады к-за «Правда», в 150 м к З от дороги Кишинев — Полтава, в 100 м к С от склада удобрений, h 2,2 м, диаметр 50 м, распахивается.

с. Малаевцы. Курганный могильник I в 1,8 км к СВ от центра села, в 150—200 м к З от шоссе Кишинев — Полтава. Состоит из 5 насыпей, вытянутых цепью по линии С—Ю. Разделен на две части дорогой, ведущей от шоссе в село. Справа от этой дороги находится 3 кургана: самый крупный h 4,6 м, диаметр 70 м расположен в 40 м к С от нее и в 250 м к СВ от бывшей тракторной бригады; в 150 м к С от него — второй h 1,2 м, диаметр 50 м; в 20 м к С от второго — третий h 0,8 м, диаметр 45 м. Слева от дороги стоят два кургана: в 180 м к ЮЮЗ от первого — четвертый h 1,0 м, диаметр 45 м и в 150 м к Ю от четвертого — пятый h 0,8 м, диаметр 45 м. Все насыпи распахиваются, кроме первой.

с. Малаевцы. Курганный могильник 2. Находится на мысовидном выступе плато левого берега долины реки в 1,7 км к ЮВ от центра села, в 1,2 км к ЮЮЗ от бывшей тракторной бригады и в 300—800 м к ЗСЗ от дороги Кишинев — Полтава. Состоит из 7 насыпей, вытянутых по линии СЗ — ЮВ. Крайний с СЗ курган имеет h 1,1 м, диаметр 35 м; в 130 м к ЮВ от него — второй h 1,2 м, диаметр 40 м; в 120 м к ЮВ от второго — третий h 1,0 м, диаметр 35 м; в 30 м к ЮЮВ от третьего — четвертый h 1,1 м, диаметр 40 м; в 40 м к В от четвертого — пятый h 0,8 м, диаметр 35 м; в 60 м к ЮЮВ от пятого — шестой h 0,5 м,

1. Текст наведено зі звіту про польові дослідження 1988 р. з деякими правками. Назви населених пунктів замінені на сучасні. Більшість курганів розташовані на вододілі, утвореному долинами річок Ягорлик і Сухий Ягорлик, крім кількох випадків, описаних спеціально.

діаметр 35 м і в 50 м к ЮВ от шестого — сьомий h 0,6 м, діаметр 35 м. Все кургани, крім першого і третього, в насыпях котрих багато каменей известняка, распахиваються.

с. Малаєвці. Курганний могильник 3 в 2,7 км к Ю от села, в 2,0 км к ЮЗ от основного поворота дороги Кишинев — Полтава к с. Унтиловка. Состоит из пяти насыпей, четыре из которых окружают центральный курган h 4,2 м, діаметр 60 м, примыкающий справа к старой дороге Окны — Дубоссары. Второй курган находится в 90 м к СЗ от него — h 0,6 м, діаметр 40 м; в 130 м к З от первого — третий h 0,3 м, діаметр 20 м; в 90 м к ЗЮЗ от первого — четвертый h 0,7 м, діаметр 40 м. В отличие от предыдущих, пятый курган расположен справа от шоссе в 250 м к ВЮВ от первого — h 0,6 м, діаметр 35 м. Все насыпи, кроме первой, распахиваються. Второй, третий и четвертый курганы заняты фруктовым садом.

с. Малаєвці. Курганний могильник 4 в 3,2—3,7 км к ЮЗ от ЮЗ окраины села, справа от старой дороги Окны — Дубоссары. Состоит из 12 насыпей, 11 из которых вытянуты по линии ССЗ—ЮЮВ на протяжении 800—850 м. Крайний с севера курган имеет h 0,3 м, діаметр 30 м; в 150 м к югу от него — второй h 4,5 м, діаметр 70 м; в 220 м к Ю от второго — шестой h 1,4 м, діаметр 40 м. Между 2-м и 6-м курганами расположены три насыпи h от 0,2 до 0,4 м, діаметр 25—30 м. В 150 м к югу от шестого — девятый h 1,0 м, діаметр 45 м. Между шестым и девятым курганами находятся две насыпи h 0,4—0,6 м, діаметр 35—40 м. В 180 м к ЮЮЗ от девятого — десятый h 0,6 м, діаметр 40 м и в 20 м к Ю от десятого — одиннадцатый h 0,3 м, діаметр 30 м. Двенадцатый курган находится в 800 м к ЮЗ от второго — h 0,8 м, діаметр 35 м. Все насыпи, кроме вершины второго кургана, распахиваються. На поверхности 2-го, 10-го и 11-го курганов много необработанных каменей известняка.

с. Розовка. Курганний могильник I в 2,3 км к В от СВ части села (быв. Илия), в 200 м к ССЗ от старой дороги Окны — Дубоссары. Два кургана, расстояние между которыми 90 м, стоят по линии ССЗ—ЮЮВ. Северный курган h 0,7 м, діаметр 50 м распахиывается. На нем найдена обработанная подпрямоугольная плита и много необработанных каменей известняка. Второй курган h 4 м, діаметр 70 м с геодезическим пунктом не распахиывается.

с. Розовка. Курганний могильник 2. Расположен на мысовидном выступе плато левого берега долины реки в 1,5 км к ВЮВ от центра СВ части села (быв. Илия), в 300 м к СВ от животноводческой фермы и в 250 м к СЗ от старой дороги Окны — Дубоссары. Два кургана, расстояние между которыми 90 м, вытянуты по линии ССЗ—ЮЮВ. Северный имеет h 0,5 м, діаметр 30 м, второй — h 2,1 м, діаметр 45 м, распахиывается.

с. Розовка. Курган на вершине 60—70-метрового мыса, образованного левым берегом долины реки и правым склоном балки, которая впадает в нее слева у центра села, в 1,1 км к ВСВ от СВ части села (бывш. Илия), h 0,9 м, діаметр 35 м, распахиывается.

с. Розовка. Курганний могильник 3 в 1,2 км к югу — 2,8 км к ЮЮВ от центра СВ части села (быв. Илия). Состоит из 14 насыпей, разделенных на три группы дорогой, ведущей из села на шоссе Кишинев — Полтава. Шесть курганов находятся справа от дороги, 4 из них вытянуты цепью по линии С—Ю. Северный, наиболее крупный из них имеет h 3,2 м, діаметр 60 м и пирамиду геодезического пункта. На В поле этого кургана видны остатки каменной

кладки. По-видимому, это сооружение определено в рапорте Ф. П. де Волана как остатки укрепления (Фабрициус 1951, с. 37).

В 300 м к югу от него второй h 2,3 м, діаметр 45 м; в 300 м к ЮЮЗ от второго — третий h 0,8 м, діаметр 35 м; в 320 м к югу от третьего — четвертый h 2,1 м, діаметр 45 м; в 80 м к В от третьего — пятый h 0,6 м, діаметр 35 и в 100 м к В от пятого — шестой h 0,3 м, діаметр 30 м. Четыре кургана второй группы слева от упомянутой дороги вытянуты по линии СВ—ЮЗ. Первый из них расположен в 30 м к СВ от дороги и в 90 м к востоку от кургана с каменной кладкой — h 0,3 м, діаметр 20 м; в 550 м к ЮЮВ от первого, напротив склада удобрений — второй h 0,4 м, діаметр 40 м; в 150 м к ЮВ от второго — третий h 0,4 м, діаметр 50 м и в 150 м к ЮВ от третьего — четвертый h 2,8 м, діаметр 55 м. На втором и третьем курганах этой группы подняты обломки светлоглиняных амфор первых вв. н. э. Третья группа состоит из трех насыпей, вытянутых по линии ССЗ—ЮЮВ, расположенных слева от дороги после ее поворота направо. Первый находится в 400 м к ЮЮВ от поворота — h 3,5 м, діаметр 55 м; в 100 м к Ю—ЮВ — второй h 2,8 м, діаметр 40 м; в 200 м к ЮВ от второго — третий h 0,6 м, діаметр 30 м. На всех курганах третьей группы много необработанных каменей известняка. Вторую и третью группы как бы связывает в одну цепь курган № 11 h 0,9 м, діаметр 40 м, расположенный в 60 м справа от дороги и в 120 м к Ю от ее поворота направо. Все курганы, кроме первого, распахиваються.

с. Розовка. Курганний могильник 4 в 2,2 км к ЮЮВ от центра основной, ЮЗ части села, в 200 м к СЗ от старой дороги Окны — Дубоссары. Два кургана, расстояние между которыми 40 м, вытянуты по линии СВ—ЮЗ параллельно дороге. СВ курган имеет высоту 1,6 м, діаметр діаметр 40 м, второй — h 1,8 м, діаметр 40 м. Обе насыпи распахиваються.

с. Розовка. Курганний могильник 5 в 2,2 км к Ю от центра основной, ЮЗ части села и в 300 м к СЗ от старой дороги Окны — Дубоссары. Два кургана, расстояние между которыми 35 м, вытянуты по линии ССЗ—ЮЮВ. Северный курган имеет h 3,2 м, діаметр 55 м, второй — h 0,9 м, діаметр 40 м. ЮЗ поля первого из них занята лесопосадкой, перпендикулярной дороге. Оба распахиваються.

Додаток 3

ОПИСАНИЕ ЯГОРЛИЦЬКИХ КУРГАНОВ ДУБОССАРСКОГО РАЙОНА

(Gangan 1993; Коваленко и др. 2011, с. 35—36, 40—41, 46—47)

с. Дубово

Курган 1 известен среди местного населения как *Мовилэ чя Марэ*. Расположен на пастбище в 2 км к В от села, к северу от лесополосы и грунтовой дороги, h 7,3 м, діаметр 85 м. Вершина срезана при установке геодезического знака (с отметкой 195,3 м), от которого остались металлические опоры и заплывший ровик. СВ край насыпи и её центр заросли терновником, скрывающим огромную грабительскую яму. На поверхности выступают блоки известняка длиной до 1,5 м, часто встречаются камни до 30 см в поперечнике и множество мелких до 5—7 см. Опывшая грабительская яма в виде воронки діаметр 20 м имеет выход в восточном направлении. Предполагаемый выброс из ямы располагался с ЮВ сто-

роны. Отвал в виде площадки впечатляет своими размерами. Его протяженность по краю составляет почти 20 м. Глубина грабительской ямы — 2,5 м. В её центре заметны остатки более узкой заплывшей ямы диаметр 1,5 м и глубиной 1 м, с выброшенными из неё известняковыми плитами и камнями до 60 см в длину. В насыпи кургана заметны признаки прожога (карта VI: 1⁴; Gangan 1993, p. 10, № 83).

Курган 2 находится в 2 км к В от села, в 75 м к СЗ от кургана 1. h 1,6 м, диаметр 40 м. До недавнего времени курган распахан, сейчас используется под пастбище. На его поверхности встречаются редкие известняковые камни до 20 см в поперечнике (карта VI: 2; Gangan 1993, p. 10, N 82).

Курган 3 находится в 1 км к В от села, в 0,2 км к С от полевой дороги и лесополосы. Некогда 3-метровая насыпь сейчас уменьшилась до h 1,1 м, а диаметр увеличился до 40 м. В настоящее время не распахан. На ней встречаются редкие известняковые камни до 20 см в поперечнике (карта VI: 3; Repertoriul 1993, p. 10, N 84).

Курган 4 находится у Ю окраины села, в 200 м к Ю от здания детского сада, в 170 м к З от тракторной бригады и асфальтной дороги, h 1,4 м, диаметр 40 м. На распаханной поверхности у северной половины кургана несколько камней известняка — плит длиной до 35 см (карта VI: 4; Repertoriul 1993, p. 10, N 85).

Курган 5 (карта VI: 5) находится в 100 м к З от шоссе и тракторной бригады, в 75 м к СВ от кургана 4, в 20 м к З от водонапорной башни. Открыт в 2007 г. С. И. Коваленко. h 0,3 м, диаметр 25 м. Поверхность распахан. На ней встречаются редкие известняковые камни до 20 см в поперечнике.

с. Койково

Курган 1 находится в 1,3 км к В от северной границы, в 0,6 км к ЮЗ от с. Дубово, в 120 м к ЮВ от наибольшей насыпи курганной группы, h 2 м, диаметр 40 м. На распаханной насыпи изредка встречаются камни до 30 см в поперечнике (карта Пн: 13; Repertoriul 1993, p. 7, N 51).

Курган 2 находится в 1,1 км к ЮВ от с. Койково, в 0,5 км к ЮЗ от с. Дубово, вблизи полевой дороги. Это самый крупный курган в могильнике — диаметр 50 м, h 2,7 м (146,1 м). На распаханной поверхности найдены человеческие кости (фрагмент черепа) и зубы лошади (карта Пн: 14; Repertoriul 1993, p. 7, N 50).

Курган 3 находится в 1,2 км к В от северной границы с. Койково, в 0,7 км к ЮЗ от с. Дубово, в 160 м к Ю от самой крупной насыпи в курганном могильнике, h 0,8 м, диаметр 35 м. На распаханной поверхности обнаружен фрагмент кости человека, а у её западной половины камень известняка размерами 25 × 12 × 10 см (карта Пн: 15; Repertoriul, 1993, p. 7, № 52).

Курган 4 находится в 1,1 км к В от северной окраины села, в 0,2 км к СЗ от лесополосы и грунтовой дороги. Открыт в 2007 г. С. И. Коваленко, h 0,4 м, диаметр 25 м. На поверхности встречаются известняковые камни до 25 см в поперечнике (карта Пн: 16).

Курган 5 находится в 1 км к ЮВ от С окраины села, СВ от лесополосы и грунтовой дороги, в 100 м к С от развилки полевых дорог и трансформаторной будки. Его h 1,3 м, диаметр 40 м. Насыпь несколько растянута по линии СЗ — ЮВ. На распаханной глинистой поверхности, у подножья насыпи изредка

встречаются камни известняка до 30 см в поперечнике (карта Пн: 17; Repertoriul 1993, p. 7, N 54).

Курган 6 находится в 0,7 км к ЮВ от села, в 0,6 км к ЮВ от водонапорных вышек, к ЮЗ от полевой дороги, на возвышенности 133,1 м, на территории старого сливового сада. Его h 2 м, диаметр 40 м. Поверхность задернована (карта Пн: 18; Repertoriul 1993, p. 7, N 55).

Курган 7 находится в 0,6 км к ЮВ от села, в 50 м к Ю от кургана 6, в 150 м к СЗ от лесополосы и полевой дороги. Его h 1,2 м, диаметр 32 м. Насыпь задернована, но нарушена глубокой межрядной пропашкой бывшего сливового сада (карта Пн: 19; Repertoriul 1993, p. 7, N 56).

Курган 8 находится в 0,9 км к ЮВ от С границы села, на территории складов у тракторной бригады, с геодезическим знаком на вершине на (142,1 м). Его h 5 м, диаметр 35 м. Насыпь задернована, СЗ край кургана нарушен при строительстве здания, а СВ часть имеет признаки поздней подсыпки (карта Пн: 20; Repertoriul, 1993, p. 7, N 57).

Курган 9 находится в 1,2 км к Ю от села, в 0,7 км к С от полевого стана, в 0,1 км к В от полевой дороги. Его h 0,6 м, а размеры насыпи 25 × 50 м (сильно растянута по линии ЮЗ—СВ). На распаханной поверхности курган выделяется по более светлому глинистому пятну и отдельным известняковым камням до 25 см в поперечнике (карта Пн: 21; Repertoriul 1993, p. 7—8, N 58).

Курган 10 находится в 1,2 км к Ю от села, в 0,6 км к СЗ от полевого стана, в 250 м к В от полевой дороги, обсаженной орехами, h распаханной насыпи 1,7 м, диаметр 60 м (карта Пн: 22; Repertoriul 1993, p. 8, N 59).

Курган 11 находится в 1,7 км к Ю от села, в 250 м к СЗ от полевого стана, в 130 м к С от щебневой дороги, лесополосы и ЛЭП, h распаханной насыпи 1 м, диаметр 35 м (карта Пн: 23; Repertoriul 1993, p. 8, N 60).

с. Дойбаны 1

Курган 1 находится в 1,3 км к ЮЗ от села, в 0,4 км к Ю от щебневой дороги, h 5,3 м, диаметр 60 м. От бывшего на задернованной вершине геодезического знака (142,5 м) ныне осталась яма и заплывший ровик, а рядом остатки легкой постройки. Западная половина растянута вспашкой, восточная деформирована у подножья двумя террасками (карта Пн: 1; Repertoriul 1993, p. 8, N 62).

Курган 2 находится в 1,4 км к ЮЗ от села, в 350 м к Ю от щебневой дороги, в 60 м к северу от кургана 1, h 1,6 м, диаметр 40 м (карта Пн: 2; Repertoriul 1993, p. 8, N 61).

Курган 3 находится в 1,1 км к ЮЮЗ от села. Пересекается по северной стороне лесополосой и грунтовой дорогой, которая подрезает насыпь более чем на 1 м, обнажая блок известняка диаметром более 1,5 м. Курган имеет овальную в плане форму, растянута по линии С—Ю. Его h 3,6 м, размеры 50 × 35 м. Центр и Ю половина насыпи задернованы и поросли редким кустарником, северная — деревьями. На вершине видны старые перекопы. Ю оконечность насыпи вытянута распашкой. На поверхности встречаются известняковые камни до 20 см в поперечнике и щебень (карта Пн: 3; Repertoriul 1993, p. 8, N 64).

Курган 4 находится в 1,1 км к ЮЮЗ от села, в 0,4 км к Ю от щебневой дороги, в 350 м к С от кургана 1, h 0,6 м, диаметр 25 м. Выделяется на пашне по глинистому пятну (карта Пн: 4; Repertoriul 1993, p. 8, N 63).

Курган 5 находится в 0,6 км к ЮВ от села, в 150 м к З от ЛЭП, на возвышенности 136,1 м. Повер-

1. Тут і далі наведені посилання на карти видання (Коваленко і др. 2011).

хность кургана интенсивно распаивается, h 1,6 м, диаметр 40 м. В 15 м от ЮВ края кургана заметен подземный водовод от системы орошения (карта Пп: 5; Repertoriul 1993, p. 8, N 66).

Курган 6 находится в 0,5 км к ЮВ от села, в 200 м к З от ЛЭП, в 45 м к СЗ от кургана 5. Н 1,6 м, диаметр 37 м. Расположен в зоне орошения, интенсивно распаивается (карта Пп: 6; фото 053; Repertoriul 1993, p. 8, N 65).

Курган 7 находится в 0,7 км к ЮВ от села, в 150 м к С от лесополосы, в 70 м к ЮЗ от кургана 5. Открыт в 2007 г. С. И. Коваленко, h 0,7 м, диаметр 25 м. Заметен в поле по более светлому грунту (карта Пп: 7).

Курган 8 находится в 1,7 км к ЮВ от села, в 20 м к В от полевой дороги у лесополосы, h 1 м, диаметр 35 м. На сильно распаиванной поверхности заметны камни до 25 см в поперечнике (карта Пп: 8; Repertoriul 1993, p. 9, N 68).

Курган 9 находится в 1,4 км к ЮВ от села, в 140 м к СЗ от кургана 8, на границе с землей с. Гояны. Вся З часть насыпи, пересекаемая грунтовой дорогой и ЛЭП (с опорой № 30), срезана до основания. Остатки насыпи видны в лесополосе, примыкающей с В. Её h 1,1 м, диаметр 30 м. На ней заметны камни размерами до 10 см (карта Пп: 9; Repertoriul 1993, p. 8—9, N 67).

ЛІТЕРАТУРА

Андреев, П. Н. 1898. *Иллюстрированный путеводитель по Юго-Западным казен. железн. дорогам*. Киев: С. В. Кульженко.

Болтрик, Ю. В. 1990. Сухопутные коммуникации Скифии (по материалам новостроечных исследований от Приазовья до Днепра). *Советская археология*, 4, с. 30-44.

Болтрик, Ю. В. 2009. Древние пути сообщений Правобережной Украины. В: Васильев, С. А., Кулаковская, Л. В. (ред.). *С. Н. Бибииков и первобытная археология*. Санкт-Петербург: Элексис-Принт, с. 381-389.

Болтрик, Ю. В. 2013. Территориальные центры Скифии. В: Коваленко, А. Н. (ред.). *Причерноморье а античное и средневековое время*. Ростов на Дону: Южный Федеральный университет, с. 193-202.

Болтрик, Ю. В. 2015. Элитные курганы как маркеры территориальной структуры Скифии. В: Бейсенов, А. З. (ред.). *Сакская культура Сарыарки в контексте изучения этносоциальных процессов Степной Евразии*. Алматы: Бегазы-Тасмола, с. 77-83.

Борисковский, П. О. 1964. Разведки памятников каменного века в Одесской области *Краткие сообщения Одесского археологического музея за 1962 г.* Одесса: Маяк, с. 12-17.

Ванчугов, В. П. 1983. Балтская группа памятников эпохи поздней бронзы. В: Дзис-Райко, Г. А. (ред.). *Материалы по археологии Северного Причерноморья*. Киев: Наукова думка, с. 88-101.

Волян, Ф. П. 2002. Отчет относительно географического и топографического положения Провинции Озу или Едисан, обычно называемой Очаковская степь, служащий пояснением к картами планам, снятым по высочайшему указанию В: Сидоров, О. О. (ред.). *Наследие Ф. П. Де-Волана: из истории порта, города, края*. Одесса: Астропринт, с. 74-200.

Гошкевич, В. И. 1903. *Клады и древности Херсонской губернии*. Херсон: Юг.

Григорович, В. 1876. Записка о пособиях к изучению южнорусской земли, находящихся в военно-ученом архиве Главного штаба. *Записки Новороссийского университета*, XX, с. 1-45.

Даль, В. 2001. *Толковый словарь живого великорусского языка*, 4. Москва: Олма-пресс.

Дзиговський, О. М., Самойлова, Т. Л., Смольянінова, С. П., Ванчугов, В. П. 2003. *Археологічні пам'ятки Тилігуло-Дністровського межиріччя*. Одеса: Астропринт.

Дзис-Райко, Г. А., Черняков, И. Т. 1981. Золотая чаша вылчетрыновского типа из Северо-Западного Причерноморья. *Советская археология*, 1, с. 151-161.

Добролюбовский, А. О. 1986. *Кочевники Северо-Западного Причерноморья в эпоху средневековья*. Киев: Наукова думка.

Каховский, В. 1875. Ведомости четырех уездов, составляющих новоприобретенную область от Порты Оттоманской и присоединенную к Екаторинославскому наместничеству. *Записки Одесского общества истории и древностей*, IX, с. 320-331.

Коваленко, С. И., Синика, В. С., Тельнов, Н. П. 2011. *Свод археологических памятников Дубоссарского района Приднестровской Молдавской Республики*. Тирасполь: Полиграфист.

Кравченко, А. А. 1960. Археологічні пам'ятки в долинах річок Тростянець і Ягорлик. *Матеріали з археології Північного Причорномор'я*, III, с. 167-175.

Мейер, А. 1794. *Повестовенное, землемерное и естествословное описание Очаковская земля, содержащееся в двух донесениях*. Санкт-Петербург: Печ. у И. К. Шнора.

Мицик, О. Ю. 2005. *Південна Україна кінця XVIII ст. в альбомі Жана Анрі Мюнца*. Запоріжжя: Тандем-У.

Отчет Археологической комиссии за 1902 г. 1904. Санкт-Петербург: Типография Главного управления Уделовъ.

Охотников, С. Б. 1984. Скифский меч из г. Котовска Одесской области. В: Дзис-Райко, Г. А. (ред.). *Северное Причерноморье: материалы по археологии*. Киев: Наукова думка, с. 112-113.

Петрунь, Ф. 1928. Нове про татарську старовину Бозько-Дністрянського степу. *Східний світ*, 6, с. 155-175.

Петрунь, Ф. О. 1929. Старовинні шляхи Одещини. *Вісник Одеської комісії краєзнавства: серія соціально-історична*, 4—5, с. 32-43.

Пивовар, А. В., Пеший, О. І., Шляховий, К. В. 2010. *Земельні банки Новоросійського краю: за описами фондів Одеського, Дніпропетровського та Кіровоградського архівів*. Київ: Академперіодика.

Сапожников, И. В. 1989а. Археологическое картографирование: методика и практика. В: Виноградов, Ю. Г., Тошев, Г. Н. (ред.). *Проблемы скифо-сарматской археологии Северного Причерноморья. Тезисы докладов конференции*. Запорожье: Коммунар, с. 141-142.

Сапожников, И. В. 1989б. *Отчет о работах Буго-Днестровской новостроечной экспедиции ИА АН УССР в 1988 г.* НА ІА НАНУ, 1988/24.

Сапожников, І. В. 1991. Археологічні розвідки для «Зводу пам'яток історії та культури УРСР» і краєзнавство. *Розвиток історичного краєзнавства в контексті національного і культурного відродження України*. Тези доповідей V-ї Всеукраїнської конференції. Київ, Кам'янець-Подільський: б. в., с. 498-499.

Сапожников, І. В. 2003. Картографія та її методи в археології. В: Сосса, Р. І. (ред.). *Національні картографування: стан, проблеми та перспективи розвитку*. Київ: Картографія, с. 317-319.

Сапожников, І. В., Новицкий, Е. Ю. 1990. Курганы в долинах рек Ягорлык и Тростянец (опыт топографического анализа) В: Добролюбский, А. О. (ред.). *Охранные историко-археологические исследования на Юго-Западе Украины*. Одесса, Запорожье: Одесский облполиграфиздат, с. 49-70.

Соколовский, В. Г. 1895. *Земские дороги и дорожные сооружения Тираспольского уезда*. Одесса: Славянские тип.

Сообщение Э. Р. фон Штерном письма г. Карузо о раскопках в Тираспольском. 1911. *Записки Одесского общества истории и древностей*, XXIX, с. 20-21.

Тереножкин, А. И. 1975. Киммерийские мечи и кинжалы. В: Тереножкин, А. И. (ред.). *Скифский мир*. Киев: Наукова думка, с. 3-34.

Тереножкин, А. И. 1976. *Киммерийцы*. Киев: Наукова думка.

Трубачев, О. Н. 1968. *Названия рек Правобережной Украины. Словообразование. Этимология. Этнолическая интерпретация*. Москва: Наука.

Трубачев, О. Н. 2003. *Этногенез и культура древнейших славян. Лингвистические исследования*. Москва: Наука.

Фабрициус, И. В. 1951. *Археологическая карта Причерноморья Украинской ССР*, I. Киев: АН УССР.

Черняков, И. Т. 1965. Красномаяцкий клад литейщика. В: Синицын, М. С. (ред.). *Краткие сообщения Одесского археологического музея за 1963 г.* Одеса: Маяк, с. 87-123.

Ястребов, В. 1894. Опыт топографического анализа древностей Херсонской губернии. *Записки Одесского общества истории и древностей*, XVII, с. 63-177.

Gangan, A. 1993. *Repertoriul monumentelor arviceologice din raionul Dubăsari*. Arhiva MNIM, n 19.

REFERENCES

Andreyev, P. N. 1898. *Illyustrirovannyi putevoditel po Yugo-Zapadnym kazen. zhelezn. dorogam*. Kiev: S.V. Kulzhenko.

Boltrik, Yu. V. 2009. Drevniye puti soobshcheniy Pravoberezhnoy Ukrainy. In: Vasilyev, S. A., Kulakovskaya, L. V. (ed.). *S. N. Bibikov i pervobytnaya arkheologiya*. Sankt-Peterburg: Eleksis-Print, s. 381-389.

Boltrik, Yu. V. 1990. Sukhoputnyye kommunikatsii Skifii (po materialam novostroyechnykh issledovaniy ot Priazovia do Dnepra). *Sovetskaya arkheologiya*, 4, s. 30-44.

Boltrik, Yu. V. 2013. Territorialnyye tsentry Skifii. In: Kovalenko, A. N. (ed.). *Prichernomor'ye a antichnoye i srednevekoye vremya*. Rostov na Donu: Yuzhnyy Federalnyy universitet, s. 193-202.

Boltrik, Yu. V. 2015. Elitnyye kurgany kak markery territorialnoy struktury Skifii. In: Beysenov, A. Z. (ed.). *Sakskaya kultura Saryarki v kontekste izucheniya etnosotsiokulturnykh protsessov Stepnoy Evrazii*. Almaty: Begazy-Tasmola, s. 77-83.

Boriskovskiy, P. O. 1964 Razvedki pamyatnikov kamenno-go veka v Odesskoy oblasti. *Kratkiye soobshcheniya Odesskogo arkheologicheskogo muzeya za 1962 g.* Odessa: Mayak, s. 12-17.

Vanchugov, V. P. 1983. Baltskaya gruppa pamyatnikov epokhi pozdney bronzy. In: Dzis-Rayko, G. A. (ed.). *Materialy po arkheologii Severnogo Prichernomoria*. Kiev: Naukova dumka, s. 88-101.

Volan, F. P. 2002. Otchet otnositelno geograficheskogo i topograficheskogo polozheniya Provintsii Ozu ili Edisan. obychno nazyvayemoy Ochakovskaya step. sluzhashchiy po-

yasneniyem k kartami planam. snyatym po vysochaysheму ukazaniyu In: Sidorov, O. O. (ed.). *Naslediye F. P. De-Volana: iz istorii porta, goroda, kraya*. Odessa: Astroprint, s. 74-200.

Goshkevich, V. I. 1903. *Klady i drevnosti Khersonskoy gubernii*. Kherson: Yug.

Grigorovich, V. 1876. Zapiska o posobiyakh k izucheniyu yuzhnorusskoy zemli, nakhodyashchikhsya v voyenno-uchennom arkhive Glavnogo shtaba. *Zapiski Novorossiyskogo universiteta*, XX, s. 1-45.

Dal, V. 2001. *Tolkovyy slovar zhivogo velikorusskogo yazyka*, 4. Moskva: Olma-press.

Dzyhovskiy, O. M., Samoilo, T. L., Smolianinova, S. P., Vanchuhov, V. P. 2003. *Arkheolohichni pam'iatky Tylihulo-Dnistrovskoho mezhyrichchia*. Odesa: Astroprint.

Dzis-Rayko, G. A., Chernyakov, I. T. 1981. Zolotaya chasha vylchetrynovskogo tipa iz Severo-Zapadnogo Prichernomoria. *Sovetskaya arkheologiya*, 1, s. 151-161.

Dobrolyubskiy, A. O. 1986. *Kochevniky Severo-Zapadnogo Prichernomoria v epokhu srednevekovia*. Kiev: Naukova dumka.

Kakhovskiy, V. 1875. Vedomosti chetyrekh uyezdov, sostavlyayushchikh novopriobretennuyu oblast ot Porty Ottomanskoy i prisoyedinennuyu k Ekaterinoslavskomu namestnichestvu. *Zapiski Odesskogo obshchestva istorii i drevnostey*, IX, s. 320-331.

Kovalenko, S. I., Sinika, V. S., Telnov, N. P. 2011. *Svod arkheologicheskikh pamyatnikov Dubossarskogo rayona Pridnestrovskoy Moldavskoy Respubliki*. Tiraspol: Poligrafist.

Kravchenko, A. A. 1960. Arkheolohichni pam'iatky v dolynakh richok Trostianets i Yahorlyk. *Materialy z arkheolohii Pivnichnoho Prychornomor'ia*, III, s. 167-175.

Meyer, A. 1794. *Povestvoennoye, zemlemernoye i estvoslovnnoye opisaniye Ochakovskaya zemlya, soderzhashcheyesya v dvukh doneseniyyakh*. Sankt-Peterburg: Pech. u I. K. Shnora.

Mytsyk, O. Iu. 2005. *Pivdenna Ukraina kintsia XVIII st. v albomi Zhana Anri Miuntsa*. Zaporizhzhia: Tandem-U.

Otchet Arkheologicheskoy komissii za 1902 g. 1904. Sankt-Peterburg: Tipografiya Glavnogo upravleniya Udelov.

Okhotnikov, S. B. 1984. Skifskiy mech iz g. Kotovska Odesskoy oblasti. In: Dzis-Rayko, G. A. (ed.). *Severnnoye Prichernomor'ye: materialy po arkheologii*. Kiev: Naukova dumka, s. 112-113.

Petrin, F. 1928. Nove pro tatarsku starovynu Bozko-Dnistrianskoho stepu. *Skhidnyi svit*, 6, s. 155-175.

Petrin, F. O. 1929. Starovynni shliakhy Odeshchyny. *Visnyk Odesskoi komisii kraieznavstva: seriia sotsialno-istorychna*, 4—5, s. 32-43.

Pyvovar, A. V., Pieshyi, O. I., Shliakhovyi, K. V. 2010. *Zemelni banky Novorosiiskoho kraiu: za opysamy fondiv Odesskoho, Dnipropetrovskoho ta Kirovohradskoho arkhiviv*. Kyiv: Akadempriodyka.

Sapozhnikov, I. V. 1989a. Arkheologicheskoye kartografirovaniye: metodika i praktika. In: Vinogradov, Yu. G., Toshchev, G. N. (ed.). *Problemy skifo-sarmatskoy arkheologii Severnogo Prichernomoria. Tezisy dokladov konferentsii*. Zaporozhye: Kommunar, s. 141-142.

Sapozhnikov, I. V. 1989b. *Otchet o rabotakh Bugo-Dnestrovskoy novostroyechnoy ekspeditsii IA AN USSR v 1988 g.* NA IA NANU, 1988/24.

Sapozhnikov, I. V. 1991. Arkheolohichni rozvidky dlia «Zvodu pamiatok istorii ta kultury URSS» i kraieznavstvo. *Rozvytok istorychnoho kraieznavstva v konteksti natsionalnoho i kulturnoho vidrodzhennia Ukrainy. Tezy dopovidei V-i Vseukrainskoi konferentsii*. Kyiv, Kamianets-Podilskiy: b. v., s. 498-499.

Sapozhnikov, I. V. 2003. Kartohrafiia ta yii metody v arkheolohii. In: Sossa, R. I. (ed.). *Natsionalne kartohrafuvania: stan, problemy ta perspektyuy rozvytku*. Kyiv: Kartohrafiia, s. 317-319.

Sapozhnikov, I. V., Novitskiy, E. Yu. 1991. Kurgany v dolinakh rek Yagorlyk i Trostyanets (opyt topograficheskogo analiza) In: Dobrolyubskiy, A. O. (ed.). *Okhrannyye istoriko-arkheologicheskyye issledovaniya na Yugo-Zapade Ukrainy*. Odessa, Zaporozhye: Odesskiy oblpoligrafizdat, s. 49-70.

Sokolovskiy, V. G. 1895. *Zemskie dorogi i dorozhnyye sooruzheniya Tiraspol'skogo uyezda*. Odessa: Slavyanskaya tip.

Soobshcheniye E. R. fon Shternom pisma g. Karuzo o raskopkakh v Tiraspol'skom. 1911. *Zapiski Odesskogo obshchestva istorii i drevnostey*, XXIX, s. 20-21.

Terenozhkin, A. I. 1975. Kimmeriyskiye mechi i kinzhaly. In: Terenozhkin, A. I. (ed.). *Skifskiy mir*. Kiev: Naukova dumka, s. 3-34.

Terenozhkin, A. I. 1976. *Kimmeriytsy*. Kiev: Naukova dumka.

Trubachev, O. N. 1968. *Nazvaniya rek Pravoberezhnoy Ukrainy. Slovoobrazovaniye. Etimologiya. Etnicheskaya interpretatsiya*. Moskva: Nauka.

Trubachev, O. N. 2003. *Etnogenez i kultura drevneyshikh slavyan. Lingvisticheskiye issledovaniya*. Moskva: Nauka.

Fabritsius, I. V. 1951. *Arkheologicheskaya karta Prichernomoria Ukrain'skoy SSR*, I. Kiev: AN USSR.

Chernyakov, I. T. 1965. Krasnomayatskiy klad liteyshchika. In: Sinitsyn, M. S. (ed.). *Kratkiye soobshcheniya Odesskogo arkheologicheskogo muzeya za 1963 g.* Odesa: Mayak, s. 87-123.

Yastrebov, V. 1894. Opyt topograficheskogo analiza drevnostey Khersonskoy gubernii. *Zapiski Odesskogo obshchestva istorii i drevnostey*, XVII, s. 63-177.

Gangan, A. 1993. *Repertoriul monumentelor arheologice din raionul Dubăsari*. Arhiva MNIM, n 19.

I. V. Sapozhnykov, Yi. V. Boltryk

YAGORLYK KURGANS OF THE LEFT BANK OF THE DNIESTER: HISTORY OF EXPLORATION, CARTOGRAPHY AND TOPOGRAPHY

The article is devoted to the kurgans which are located on the 45 km long cape, formed by the valleys of the Yagorlyk and Sukhyi Yagorlyk rivers, which merge at the left bank of the Dniester. These burial mounds were mentioned and even painted by J. A. Münz (1781),

and then described and put on cards by A. K. Meyer and F. P. de Volan (1791).

Topographers and archaeologists have noted up to 120 mounds reaching a height of 8—9 m in this local region. Most of them are stretched along the top of the watershed, some groups stand with two parallel lines, a number of chains of kurgans are oriented across the watershed. In general, they mark the site of the ancient trade route, along which it was possible to travel from the Dniester to the north to the forest-steppe; to the east to the Dnipro region and to the south-east to the Danube delta and the Black Sea.

Keywords: the kurgans, Left Bank of the Middle Dniester, Yagorlyk and Sukhyi Yagorlyk; the watershed cape, the history of exploration, cartography, topography, trade routes, roads, excavation perspectives.

Одержано 3.12.2017

БОЛТРИК Юрій Вікторович, кандидат історичних наук, завідувач відділу, Інститут археології НАН України, пр. Героїв Сталінграда 12, Київ, 04210, Україна, *boltryk@ukr.net*.

BOLTRYK Yurii, Candidate of Historical Sciences, Head of the Department, Institute of Archaeology, National Academy of Sciences of Ukraine, Heroiv Stalingradu ave. 12, Kyiv, 04210, Ukraine, *boltryk@ukr.net*.

САПОЖНИКОВ Ігор Вікторович, доктор історичних наук, провідний науковий співробітник Інституту археології НАНУ, Героїв Сталінграда 12, Київ, 04210, Україна. *igors@gcn.ua*.

SAPOZHNYKOV Igor, Doctor of Historical Sciences, Institute of Archaeology National Academy of sciences of Ukraine [12, av. Geroyiv Stalingrad, Kyiv, 04210, Ukraine, *igors@gcn.ua*.

А. О. Корвін-Піотровський

АРХЕОЛОГІЧНІ КАРТИ ПІВДНЯ УКРАЇНИ

У статті розглядаються археологічні карти південних регіонів України, укладені від другої чверті XIX до кінця XX ст. Простежується генеза тематики, наповненості, способів упорядкування матеріалу, вибору картографічної основи археологічних карт. Висвітлюються обставини укладання низки карт, окреслюються основні віхи розвитку археологічного картографування в якості окремого напрямку наукових досліджень.

Ключові слова: археологічна карта, історія археології, південь України.

ВСТУП

Південь України — регіон, де системні археологічні дослідження розпочалися раніше, ніж на решті території нашої держави. Романтика античних руїн та величних курганів здавна вабила любителів старовини, які з плином часу віднаходили все нові й нові пам'ятки і, зрештою, постала необхідність їх просторового упорядкування. Так виникли археологічні карти, які є цінним джерелом як у конкретно-наукових дослідженнях, так і у розвідках з історії науки.

ПЕРШІ АРХЕОЛОГІЧНІ КАРТИ ПІВДНЯ УКРАЇНИ

Найпершою з відомих археологічних карт на території України є «Carte du Vosphore Cimmerien», складена орієнтовно 1827 р. відомим дослідником боспорських старожитностей П. Дюбрюксом. Опис більшості досліджених П. Дюбрюксом пам'яток, які знайшли відображення на цій карті, наведено у його фундаментальній праці (Дюбрюкс 1858), що вийшла друком вже після смерті дослідника, і була перекладена з французької його онуком.

© А. О. КОРВІН-ПІОТРОВСЬКИЙ, 2018

У фондах сектора картографічних видань Національної бібліотеки України ім. В. І. Вернадського зберігається примірник цієї карти (Carte... 1827, N 6327), який вочевидь потрапив туди разом із іншими картографічними матеріалами Одеського товариства історії і старожитностей через Київський університет Св. Володимира (Шовкопляс 2008, с. 42). Карта рукописна, багатоколірна, виконана аквареллю на полотні. Розміри карти — 45 × 35 см, масштаб — 4 версти в англійському дюймі (1 : 168000), мова карти — французька.

Карта Боспору Кіммерійського П. Дюбрюкса разом з його фундаментальною працею є на сьогодні вкрай важливим історичним джерелом, оскільки фіксує місцезнаходження та подає обміри архітектурних решток станом на початок XIX ст., до активного освоєння територій Російською імперією, результатом якого стало повсюдне плондрування античних руїн та розбирання їх на будівельні матеріали.

Значний внесок у розвиток археологічної науки усього причорноморського регіону колишньої Російської імперії зробило Одеське товариство історії і старожитностей, яке було засноване 1839 р., і проіснувало формально до 1922 р., але активну діяльність фактично припинило кількома роками раніше. Майже усі відомі дослідники старожитностей Північного Причорномор'я були членами Товариства; у «Записках» Товариства, 33 томи яких побачили світ упродовж 1844—1919 рр. ми знаходимо скарбницю наукових даних з археології краю, у тому числі й деякі узагальнюючі роботи у вигляді археологічних карт.

Вже на одному з перших засідань, тодішній президент Товариства Д. Княжевич звернув особливу увагу на необхідність укладання кар-

ти курганів. У своєму виступі він наголошував: «Що ж, якби увесь цей величезний, незмірний натовп насипів, що вкриває наші степи, був з усією вірністю відзнятий і покладений на папір, який кожен дослідник міг би мати перед очима й піддавати міркуванням своїм не дрібними частинами, а у сукупній цілісності? Безсумнівно, це було б великим кроком до відкриття прихованої в них таємниці» (Княжевнич 1840, с. 6—7).

Перші археологічні карти, виконані професійно за допомогою інструментальної зйомки, ілюструють величезний каталог «Старожитності Боспору Кіммерійського, що зберігаються в Імператорському музеї Ермітажу», який побачив світ у 1854 р. Одна з них — це «Карта Боспору Кіммерійського», складена Військово-топографічним депо у 1853 р. (Древности... 1854, карта № 2). Карта одноколірна, виготовлена методом літографського друку, розміром 78 × 62 см. Масштаб — 4 версти в англійському дюймі (1 : 168000), легенда — російською та французькою мовами. На топографічній основі з нанесенням рельєфу, сучасних населених пунктів та доріг позначені давні місцезнаходження, кургани та руїни. Друга — «Топографічна карта околиць м. Керч та його курганів» (Древности... 1854, карта № 1). Карта одноколірна, виготовлена методом літографського друку, розміром 61 × 58 см. Масштаб — 1 верста в англійському дюймі (1 : 42000), легенда — російською та французькою мовами. Кургани на карті позначені символами різного розміру в залежності від висоти та діаметра насипу. Укладання цих карт біло першим досвідом співпраці археологів та військових топографів, співпраці, яка тривала до початку ХХ ст. і була перервана революцією, після чого великомасштабна карта стала секретною, і як наслідок археологічна картографія занепадала в якості окремого напрямку наукових досліджень.

ПІВДЕНЬ УКРАЇНИ НА АРХЕОЛОГІЧНИХ КАРТАХ КІНЦЯ ХІХ — ПОЧАТКУ ХХ ст.

Одним із найбільш значущих явищ у суспільному та науковому житті Російської імперії другої половини ХІХ — початку ХХ ст. були археологічні з'їзди, на яких питання необхідності укладання археологічних карт набуло системного характеру. Вперше воно постало на п'ятому археологічному з'їзді, що відбувся у Тифлісі 1881 р., і за результатами було визнано за потребу створити уніфіковану археологічну карту Росії та утворено відповідну підготовчу комісію (Труды V... 1881, с. ХСІ).

Вже у процесі підготовки до наступного, шостого археологічного з'їзду, що проходив у Одесі 1884 р., розпорядчий комітет, враховуючи значну цікавість, що її являють історико-

географічні питання місцевого краю, дав доручення професору Л. В. Воеводському скласти «Карту давніх поселень на півдні Росії» (Труды VI... 1886, с. XLV—XLVI). Карта ця була прикладена до членських квитків учасників з'їзду. У фондах Львівської наукової бібліотеки ім. В. Стефаніка зберігається примірник членського квитка з такою картою, під № 103, виписаний на ім'я Якова Федоровича Головацького (Билет... 1884, № 1293-НД).

На цьому ж, шостому археологічному з'їзді, Д. Анучін прочитав реферат «До питання про легенду для карти з російської доісторичної археології» (Труды VI... 1886, с. LXVIII), у якому запропонував використовувати прийняту в Європі ще десятиріччя тому систему умовних позначень із використанням відповідних символів та кольорів.

Загалом з'їзди дали значний поштовх археологічному картографуванню території Російської імперії — були укладені універсальні археологічні карти багатьох регіонів, серед яких Україна представлена картами Київської, Волинської, Подільської та Харківської губерній. І хоча для південних регіонів нашої держави ця діяльність на той час не втілилась у конкретні результати у губернському масштабі, все ж було укладено низку цікавих археологічних карт.

У 1885 р. П. О. Бурачковим, херсонським нумізматом і колекціонером, підготовлене видання «Археологічна карта Новоросійських губерній і Криму» (Бурачков 1888). Базуючись головним чином на літературних джерелах, автор наніс на карту 6 пунктів палеолітичного часу, 31 — неолітичного та 27 — епохи бронзи на території Херсонської, Таврійської, Катеринославської та частини Бессарабської губерній. На карту також нанесено 6 курганів з речами історичного часу (не мають цифрових позначень та не описані у тексті). Карта виготовлена методом літографського друку, одноколірна та розфарбована вручну. Масштаб — у 20 верстах 19/32 дюйма (приблизно 1 : 1415000).

Карту не можна відзначити ані за повноту, ані за змістовність наведеної інформації навіть для свого часу, однак вона цікава з двох причин. По-перше, увага у цьому виданні приділяється лише пам'яткам первісного часу, що є новим для територій, де в археологічній науці протягом десятиліть безроздільно панувало антикознавство. По-друге, вперше на археологічній карті пам'ятки різних епох позначено різним кольором (палеолітичні — жовто-оранжевим, неолітичні — червоним, бронзового віку — зеленим, кургани з речами історичного часу — жовтим). У науковій бібліотеці Інституту археології НАН України зберігається цікавий примірник окремого відтиску цієї карти (Бурачков... 1888а). Він не містить друкованої назви карти та легенди, які дописані чорнилом вручну.

Вельми цікавою для свого часу стала робота ще одного херсонця — любителя старожитностей і мецената, одного з фундаторів Херсонського археологічного музею, Г. Л. Скадовського «Білозерське городище Херсонського повіту, Білозерської волості та сусідні городища й кургани між пониззям р. Інгульця та початком Дніпровського лиману» (Скадовский 1897). Дана праця присвячена результатам розкопок курганів, проведених автором на території власного маєтку та суміжних землях, досліджених ним у кількості 52 одиниць, про що він виступив із доповіддю на восьмому археологічному з'їзді у Москві 1890 р.

Статтю доповнює «Карта курганів Білозерської дачі Херсонського повіту, Білозерської волості». Карта багатоколірна, виготовлена методом літографського друку, має розміри 56 × 27 см, масштаб — 1 верста в англійському дюймі (1 : 42000). Кургани на карті позначені чотирма різними символами червоного кольору залежно від їх розмірів, розкопані — обведені кружечком із позначенням номеру згідно зі щоденником розкопок. Місця імовірного розташування поселень позначено жовтим, а безсумнівні городища додатково обведено червоною лінією (Скадовский 1897, табл. XIV).

Ця карта є першою мікрорегіональною археологічною картою, яка містить дані про кілька поселенських структур та понад 300 курганів і дає можливість проаналізувати їх топографічне розташування, особливості групування, у тому числі за розміром, що дало можливість автору зробити відповідні висновки та узагальнення. Ніколи раніше археологічна карта не була результатом настільки ретельного суцільного обстеження території та не містила такої кількості окремих археологічних об'єктів.

І хоча Г. Л. Скадовський був не професійним археологом, а радше аматором, яких вистачало того часу, і багато з яких спаплюжили тисячі пам'яток, до його честі належать перші розкопки, які сьогодні ми назвали б рятівними, адже він дуже переймався необхідністю дослідження у першу чергу розораних, вже на той час ледве помітних насипів. Як він сам зазначав, «важко всидіти серед степів пасивним свідком зникнення від науки цієї множини решток старовини... через постійні розорювання їх плугом чи не більш небезпечні для науки, аніж спустошення їх скарбушачами» (Скадовский 1897, с. 107).

У Науковому архіві Інституту археології НАН України міститься дуже цікавий примірник рукописної археологічної карти. Вона фактично повторює «Карту курганів Білозерської дачі...», але охоплює більшу територію на схід і північ. Вона підписана як «Карта курганів і городищ між Дніпровським лиманом та річкою Інгулець від с. Федорівки до с. Широкого» (Карта... б. р., № 40). Карта багатоколірна (туш, акварель, папір на колєнкорі), розміром 115 × 135 см, без

масштабу. На жаль, жодної інформації про автора та обставини укладання цієї карти немає, однак очевидно, що вона виконана тією самою рукою, що і попередня.

Фундаментальною для свого часу стала праця В. М. Ястребова «Досвід топографічного вивчення старожитностей Херсонської губернії» — дуже змістовне дослідження, у якому автор, щоправда, використав незвичну систему розподілу відомостей. Матеріал згруповано за населеними пунктами наступним чином: знахідки зброї та знарядь (39 пунктів), знахідки монет (16 пунктів), менгіри, зображення і написи на каменях, кам'яні баби (32 пункти), знахідки старожитностей різного роду (33 пункти), майстерні і копії (31 пункт), печери і підземні ходи (20 пунктів), дольмени (15 пунктів), городища та селища (137 пунктів), кургани (170 пунктів). В середині кожної категорії пункти поділено за повітами — Олександрійський, Єлисаветградський, Херсонський, Одеський, Тираспольський, Ананівський (Ястребов 1894). Та робота ця багато втратила через відмову Одеського товариства історії і старожитностей надрукувати карту, ілюстрації та креслення, додані до рукопису (Фабрициус 1951, с. 6).

Значний внесок у створення археологічних карт всієї Російської імперії зробив Д. Я. Самоквасов, завдяки старанням якого Центральним Статистичним Комітетом через структуру губернських статистичних комітетів було зібрано великий обсяг відомостей про городища та кургани, що знаходились у різних місцевостях імперії, і які у тогочасній бібліографії нерідко зустрічаються під умовною назвою «відомості 1873 р.». Проте якщо матеріали по низці губерній були опубліковані вже у 1870-х рр., то до восьми з них, серед яких південь України представляють Херсонська та Таврійська губернії, справа дійшла лише 1902 р. (Спицин 1902). Інформація по Таврійській губернії дуже змістовна і охоплює десятки населених пунктів у восьми повітах; по Херсонській губернії наводяться дані лише по м. Миколаїв. Та незважаючи на майже тридцятирічну затримку з публікацією, актуальність цих даних не зменшилась, адже сам О. А. Спицин у передмові до видання зазначає, що «нічого більш систематичного і повного про російські старожитності ми не маємо... Яку місцевість Європейської Росії ми не брали б для вивчення, без відомостей 1873 р. неможливо обійтися» (Спицин 1902, с. 2).

З кінця XIX ст. на півдні України виникає новий науковий археологічний осередок — Херсонський археологічний музей (згодом — історико-археологічний, краєзнавчий), який заснував та довгий час очолював невтомний дослідник старожитностей Херсонщини та усього українського півдня Віктор Гошкевич, а згодом — його прийомна донька, учениця й послідовниця Ірина Фабрициус. Саме багатолітньою працею В. Гошкевича зібрано вели-

чезний масив матеріалів, які він готував для фундаментальної праці «Археологічна мапа Українського Причорномор'я» (Літопис... 1929, с. 5), яку, щоправда через тяжку хворобу вченому так і не довелося завершити.

Доопрацювати дослідження батька взялася І. Фабриціус, яка підготувала протягом 1933—1936 рр. рукопис «Матеріали для археологічної карти Дністро-Буго-Дніпровського пониззя, зібрані В. І. Гошкевичем по 1923 р.», однак книжка у такому вигляді не була опублікована. Згодом вона додала до рукопису результати досліджень 1924—1936 рр., і станом на 1939 р. узагальнене видання «Археологічна карта Причорномор'я Української РСР» було готове до друку. Воно було замислене у трьох частинах, поділених за географічним принципом: 1 — міжріччя Дніпра та Південного Бугу, 2 — міжріччя Південного Бугу та Дніпра, 3 — Дніпро з його лиманами та лівобережжям приблизно до меридіану Перекопа (Фабриціус 1951, с. 8—9). У 1945 р. І. В. Фабриціус захистила цю роботу в якості кандидатської дисертації.

На жаль, через бюрократичні перепони і війну, видання побачило світ лише через 12 років, до того ж не у повному обсязі — вийшла друком лише перша частина. Вона охоплює 233 пункти різних епох з докладними описами місцезнаходження, обставин виявлення та історії дослідження, характеристикою виявленого археологічного матеріалу, культурно-хронологічною атрибуцією тощо. Текст видання супроводжується картою регіону з номерами пунктів згідно каталогу та умовними позначеннями типів виявлених археологічних пам'яток. Карта дрібномасштабна (близько 1 : 1650000), однокольорова, має розмір 20 × 16 см, а тому лише схематично відображає розташування об'єктів відносно один одного та гідрографічної мережі (Фабриціус 1951, с. 152).

І хоч це видання побачило світ із великою затримкою, опубліковане частково (тільки перший випуск), воно стало першою комплексною археологічною картою в українській радянській історіографії. За переконанням сучасника І. Фабриціус, Л. Славіна, до цієї праці неодмінно звертаються усі, хто цікавиться археологією Північного Причорномор'я (Славін 1966, с. 297), і що важливо, так відбувається і дотепер.

Продовження цього видання так і не було надруковане. Але у Науковому архіві Інституту археології НАН України зберігається рукопис другого випуску «Археологічної карти Причорномор'я Української РСР», затверджений до друку Вченою радою Інституту археології АН УРСР 06.07.1951 р. зі схвальними відгуками О. Ф. Лагодівської та Л. Д. Дмитрова, а також папки з підготовчими матеріалами до третього випуску. Рукопис другого випуску складається з трьох розділів — узбережжя

низового Дніпра, Кінбурнська коса та лівобережжя низового Дніпра, узбережжя Чорного моря та прилеглий до нього степ (Фабриціус 1951а).

АРХЕОЛОГІЧНЕ КАРТОГРАФУВАННЯ УКРАЇНСЬКОГО ПІВДНЯ У ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ ХХ — НА ПОЧАТКУ ХХІ ст.

У післявоєнний час карта зайняла важливе місце в арсеналі археолога як при проведенні польових досліджень, так і при публікації його результатів. Знайдеться небагато узагальнюючих статей та монографій за останні кілька десятків років, які не були б проілюстровані картою поширення археологічних знахідок, пам'яток, культур, або тих чи інших явищ. Тому розглядаючи археологічні карти півдня України другої половини ХХ — початку ХХІ ст., варто зупинитись лише на тих, для яких карта стала не дослідницьким інструментом, а власне результатом дослідження, яке полягало в узагальненні наявної інформації про археологічний контекст регіону та ілюструванні цієї інформації відповідною археологічною картою.

Такі дослідження можна умовно розподілити на дві великі групи. До першої належать універсальні археологічні карти, що містять інформацію про всі відомі пам'ятки на тій чи іншій території, і які у свою чергу можуть охоплювати територію усєї держави, одного або кількох регіонів, а також окремих мікрорегіонів. До другої належать тематичні — карти пам'яток певної епохи або культури (культур), що можуть мати таку саму географічну ієрархію, як і попередні.

Першою археологічною картою, що охоплює всю територію України є видання «Археологічні пам'ятки Української РСР (короткий список)», підготовлене Інститутом археології за даними публікацій, звітів про дослідження, а також за інформацією, наданою іншими науковими установами, університетами та музеями, станом на 1960 р. (ред. Телегін 1966). У списку налічується близько семи тисяч пам'яток, згрупованих за обласним принципом, а всередині області — за хронологічним. Дуже стисла інформація про пам'ятку прив'язана до населеного пункту, окремо подається посилання на літературні, архівні джерела чи колекції матеріалів. Додатковим списком наведено пам'ятки археології, взяті на державний облік та охорону, яких на той час було лише 136, причому тільки ці пам'ятки відображені на невеликій схематичній карті.

Незважаючи на неповноту, вкрай лаконічний виклад матеріалу, відсутність належного картографічного забезпечення, «короткий список» став першим, і упродовж півстоліття з дати опублікування лишається єдиним зводом

пам'яток, який охоплює всю територію нашої держави. Виданням цієї книги Інститут археології розпочав важливу і вкрай потрібну роботу з реєстрації та обліку археологічних пам'яток, яка, на жаль, не була гідно продовжена у наступні роки і не виділилась у окремий напрямок наукових досліджень.

Пам'ятки різних регіонів півдня України висвітлені на археологічних картах дуже нерівномірно. Узагальнюючі видання регіонального рівня є лише для двох південних областей — Херсонської (Ратнер 1984; Оленковський 2004) та Одеської (Гудкова, Охотников, Субботин, Черняков 1991). Ці важливі для науки й змістовні зводи стали підсумком багаторічної праці поколінь археологів, і науковці досі звертаються до них щодня. Та все ж вони багато в чому застаріли і не відповідають вимогам сьогодення, у першу чергу в контексті пам'яткоохоронної роботи. Наведені відомості зазвичай окомірно прив'язують об'єкти на місцевості, дуже приблизно вказують на розміри і межі пам'яток. Все це, помножене на вкрай схематичну дрібно-масштабну картооснову та беручи до уваги неоднорідність вивченості тих чи інших районів, багато в чому девальвує їх у якості надійного наукового джерела та пам'яткоохоронного ресурсу.

У якості прикладу тематичних археологічних карт можна навести зокрема дослідження «Пам'ятки палеоліту й мезоліту Північно-Західного Причорномор'я» (Красковский 1978). Видання є першим зводом пам'яток палеоліту й мезоліту на території Одеської області. По кожній зі 121 переліченої пам'ятки дається історія виявлення та дослідження, коротка характеристика матеріалу, бібліографія. На дві картосхеми нанесено пам'ятки, пронумеровані згідно з каталогом. Інше тематичне видання — «Античні поселення Нижнього Побужжя. Археологічна карта» (Крыжицкий, Буйских, Отрешко 1990) узагальнює багаторічні дослідження сільської хори Ольвійського полісу. Дослідниками картографовано 106 пам'яток архаїчного часу, 152 — класично-елліністичного та 64 пам'ятки — римського часу, кожна з яких докладно охарактеризована у каталозі. Видання містить зведену археологічну карту, а кожен з трьох періодів проілюстрований окремою картосхемою. Насамкінець вельми цікавою є робота «Гідроархеологічна карта чорноморської акваторії України (Назаров 2003). Вона є першим і на сьогодні єдиним у вітчизняній історіографії зводом пам'яток підводної археологічної спадщини та охоплює пам'ятки античного і середньовічного часу в українській акваторії чорноморського шельфу.

ВИСНОВКИ ТА УЗАГАЛЬНЕННЯ

Отже, за результатами майже двохсотлітнього екскурсу історією укладання археологічних карти півдня України, можна зробити деякі узагальнення. Археологічна карта з'являється на етапі накопичення та систематизації наукового археологічного знання, коли постає потреба в просторовому впорядкуванні наявної інформації про археологічні пам'ятки того чи іншого регіону. Спершу на археологічних картах з'являються пам'ятки, які мають явне ландшафтне вираження — кургани, городища, вали, руїни тощо. Велике значення для розвитку археології причорноморського регіону відіграло Одеське товариство історії та старожитностей, і враховуючи пріоритетність антикознавчих студій в його діяльності, саме це наклало свій відбиток на тематиці археологічних карт другої — третьої чвертей XIX ст. Археологічні з'їзди дали поштовх подальшому бурхливому розвитку науки, і наприкінці XIX — на початку XX ст. було укладено низку змістовних археологічних карт, важливу роль у чому відігравали місцеві наукові осередки, серед яких на розглянутій території чи не найактивнішим був херсонський.

Дослідники у міжвоєнний період продовжили роботу своїх попередників, узагальнюючи наявну інформацію та доповнюючи її результатами власних досліджень. На початку 1960-х рр. Інститутом археології було розпочато роботу зі створення кадастру пам'яток археології, яка вилілась у перший універсальний довідник, однак свого продовження вона, на жаль, не знайшла. Незважаючи на масштабні археологічні дослідження 1950—80-х рр., які значно збагатили науку новими пам'ятками, цілеспрямованої роботи по створенню археологічних карт не проводилось або вона не була успішною. Існуючі зводи охоплюють лише деякі регіони, при чому наявна в них інформація не відповідає сьогоденним викликам як із суто наукової, так і з пам'яткоохоронної точки зору.

Час виносить на порядок денний пошук цілковито нових підходів до створення археологічних карт як електронних баз даних, якими могли б користуватись як науковці для вирішення своїх дослідницьких завдань, так і всі зацікавлені особи, так чи інакше пов'язані з проектами освоєння територій та охороною пам'яток. Лише такі археологічні карти, інтегровані у земельний, містобудівний кадастр, зі встановленням зон охорони та відповідних обмежень діяльності на їх території, забезпечать надійний захист археологічних пам'яток, якого вимагають як національне законодавство України, так і норми міжнародного права.

ЛІТЕРАТУРА

Билет члену Шестого Археологического съезда в Одессе. 1884. Кабинет картографії ЛННБУ, № 1293-НД.

Бурачков, П. О. 1888. *Археологическая карта Новороссийских губерний и Крыма*. Наукова бібліотека ІА НАНУ, № 12.

Бурачков, П. О. 1888. *Объяснение к археологической карте Новороссийских губерний и Крыма*. Москва: Типография А. И. Мамонова и К°.

Гудкова, А. В., Охотников, С. Б., Субботин, Л. В., Черняков, И. Т. 1991. *Археологические памятники Одесской области (справочник)*. Одесса.

Древности Босфора Киммерийского. Атлас. 1854. Санкт-Петербург.

Дюбрюкс, П. 1858. Описание развалин и следов древних городов и укреплений, некогда существовавших на Европейском берегу Боспора Киммерийского от входа в пролив близ Еникальского маяка до горы Опух при Черном море. *Записки Одесского общества истории и древностей*, IV, с. 3-102.

Каталог карт, планов, чертежей и рисунков, хранящихся в музее Императорского Одесского общества истории и древностей. 1888. Одесса.

Карта курганов и городищ между Днепровским лиманом и рекой Ингульцом от с. Федоровки до с. Широкого. Б. д. НА ІА НАНУ, ф. 14, № 40.

Корвін-Піотровський, А. О. 2012. Становлення археологічного картографування в Україні (XIX — початок XX ст.). *Археологія і давня історія України*, 9, с. 135-138.

Княжевич, Д. 1840. О способах к достижению цели, положенной Уставом Одесского общества любителей истории и древностей. *Торжественное собрание Одесского общества любителей истории и древностей 4 февраля 1840 года*. Одесса, с. 3-20.

Красковский, В. И. 1978. *Памятники палеолита и мезолита Северо-Западного Причерноморья (археологическая карта)*. Киев: Наукова думка.

Крыжицкий, С. Д., Буйских, С. Б., Отрешко, В. М. 1990. *Античные поселения Нижнего Побужья (археологическая карта)*. Киев: Наукова думка.

Літопис музею. 1929. Херсон, 9.

Назаров, В. В. 2003. *Гидроархеологическая карта черноморской акватории Украины*. Киев: Стилоос.

Оленковський, М. П. 2004. *Археологічні пам'ятки Херсонської області*. Херсон.

Ратнер, І. Д. 1984. *Довідник з археології України (Херсонська область)*. Київ: Наукова думка.

Скадовский, Г. Л. 1897. Белозерское городище Херсонского уезда, Белозерской волости и соседние городища и курганы между низовьем р. Ингульца и началом Днепровского лимана. *Труды VIII Археологического съезда 1890 г.*, 3, с. 75-107, табл. XIV.

Славин, Л. М. 1966. И. В. Фабрициус. Некролог. *Советская археология*, 3, с. 296-297.

Спицын, А. А. 1902. Сведения 1873 г. о городищах и курганах: Архангельская, Витебская, Могилевская, Оренбургская, Таврическая, Тамбовская, Херсонская, Черниговская губернии. *Известия Императорской археологической комиссии*, 5, с. 1-95.

Телегин, Д. Я. (ред.). 1966. *Археологічні пам'ятки УРСР (короткий список)*. Київ: Наукова думка.

Труды V Археологического съезда в Тифлисе в 1881 г. 1887. Москва.

Труды VI Археологического съезда в Одессе в 1884 г. 1886. Одесса, 1.

Фабрициус, И. В. 1951а. *Археологическая карта Причерноморья Украинской ССР*. Киев, 1.

Фабрициус, И. В. 1951б. *Археологическая карта Причерноморья Украинской ССР. Рукопись*. НА ІА НАНУ, ф. 63, спр. 150.

Шовкопляс, Т. И. 2008. Археологические карты Северного Причерноморья XIX века (из фондов НБУВ). *Північне Приазов'я*. Донецьк, с. 42-47.

Ястребов, В. Н. 1894. Опыт топографического обозрения древностей Херсонской губернии. *Записки Одесского общества истории и древностей*, 17, с. 63-176.

Carte du Bosphore Cimmerien. 1827. Сектор картографії НБУВ. № 6327.

REFERENCES

Bilet chlenu Shestogo Arkheologicheskogo syezda v Odesse. 1884. Kabinet kartografii LNNBU. N 1293-ND.

Burachkov, P. O. 1888. *Arkheologicheskaya karta Novorossiyskikh guberniy i Kryma*. Naukova biblioteka IA NANU. N 12.

Burachkov, P. O. 1888. *Obyasneniye k arkheologicheskoy karte Novorossiyskikh guberniy i Kryma*. Moskva: Tipografiya A. I. Mamontova i K°.

Gudkova, A. V., Okhotnikov, S. B., Subbotin, L. V. Chernyakov, I. T. 1991. *Arkheologicheskiye pamyatniki Odesskoy oblasti (spravochnik)*. Odessa.

Drevnosti Bosfora Kimmeriyskogo. Atlas. 1854. Sankt-Peterburg.

Dyubryuks, P. 1858. Opisaniye razvalin i sledov drevnikh gorodov i ukrepleniye, nekogda sushchestvovavshikh na Evropeyskom beregu Bospora Kimmeriyskogo ot vkhoda v proliv bliz Enikalskogo mayaka do gory Opuk pri Chernom more. *Zapiski Odesskogo obshchestva istorii i drevnostey*, IV, s. 3-102.

Katalog kart, planov, chertezhey i risunkov, khranyashchikhsya v muzeye Imperatorskogo Odesskogo obshchestva istorii i drevnostey. 1888. Odessa.

Karta kurganov i gorodishch mezhdu Dneprovskim limanom i rekoj Ingultsom ot s. Fedorovki do s. Shirokogo. B. d. NA IA NANU, f. 14, N 40.

Korvin-Piotrovskiy, A. O. 2012. Stanovlennya arkheologichnogo kartografuvannya v Ukraini (XIX — pochatok XX st.). *Arkheologiya i davnya istoriya Ukraini*, 9, s. 135-138.

Knyazhevich, D. 1840. O sposobakh k dostizheniyu tseli. polozhennoy Ustavom Odesskogo obshchestva lyubiteley istorii i drevnostey. *Torzhestvennoye sobraniye Odesskogo obshchestva lyubiteley istorii i drevnostey 4 fevralya 1840 goda*. Odessa, s. 3-20.

Kraskovskiy, V. I. 1978. *Pamyatniki paleolita i mezolita Severo-Zapadnogo Prichernomoria (arkheologicheskaya karta)*. Kiev: Naukova dumka.

Kryzhitskiy, S. D., Buyskikh, S. B., Otrushko, V. M. 1990. *Antichnyye poseleniya Nizhnego Pobuzhia (arkheologicheskaya karta)*. Kiev: Naukova dumka.

Litopis muzeyu. 1929. Kherson, 9.

Nazarov, V. V. 2003. *Gidroarkheologicheskaya karta chernomorskoy akvatorii Ukrainy*. Kiev: Stilos.

Olenkovskiy, M. P. 2004. *Arkheologichni pam'yatki Khersonskoy oblasti*. Kherson.

Ratner, I. D. 1984. *Dovidnik z arkheologii Ukrainy (Khersonska oblast)*. Kyiv: Naukova dumka.

Skadovskiy, G. L. 1897. Belozerskoye gorodishche Khersonskogo uyezda. Belozerskoy volosti i sosedniye gorodishcha i kurgany mezhdu nizovyyem r. Ingultsa i nachalom Dneprovskogo limana. *Trudy VIII Arkheologicheskogo syezda 1890 g.*, 3, s. 75-107, tabl. XIV.

Slavin, L. M. 1966. I. V. Fabritsius. Nekrolog. *Sovetskaya arkheologiya*, 3, s. 296-297.

Spitsyn, A. A. 1902. Svedeniya 1873 g. o gorodishchakh i kurganakh: Arkhangelskaya, Vitebskaya, Mogilevskaya, Orenburgskaya, Tavricheskaya, Tambovskaya, Khersonskaya, Chernigovskaya gubernii. *Izvestiya Imperatorskoy arkheologicheskoy komissii*, 5, s. 1-95.

Telegin, D. Ya. (ed.). 1966. *Arkheologichni pam'yatki USSR (korotkiy spisok)*. Kyiv: Naukova dumka.

Trudy V Arkheologicheskogo syezda v Tiflise v 1881 g. 1887. Moskva.

Trudy VI Arkheologicheskogo syezda v Odessa v 1884 g. 1886. Odessa, 1.

Fabritsius, I. V. 1951. *Arkheologicheskaya karta Prichernomoria Ukrainskoy SSR.* Kiev, 1.

Fabritsius, I. V. 1951a. *Arkheologicheskaya karta Prichernomoria Ukrainskoy SSR. Rukopis.* NA IA NANU, f. 63. spr. 150.

Shovkoplyas, T. I. 2008. *Arkheologicheskiye karty Severnogo Prichernomoria XIX veka (iz fondov NBUV). Pivnichne Priazov'ya.* Donetsk, s. 42-47.

Yastrebov, V. N. 1894. *Opyt topograficheskogo obozreniya drevnostey Khersonskoy gubernii. Zapiski Odesskogo obshchestva istorii i drevnostey,* 17, s. 63-176.

Carte du Bosphore Cimmerien. 1827. Sektor kartografii NBUV. N 6327.

A. O. Korvin-Piotrovskiy

ARCHAEOLOGICAL MAPS OF THE SOUTH UKRAINE

Archaeological investigations of southern regions of our country have a long story. By the efforts of amateurs and connoisseurs of antiquities, and as time academics were discovered hundreds of the new sites that got its place on archaeological maps. The history of archaeology operates by dozen archaeological maps created since 2nd quarter of 19th century to the present day. They were good spotlighted of territories explora-

tion degree at certain stages of scientific development, illustrated priority subject matters for researchers, and the level of demand of special knowledge and instruments required for creating a qualitative cartography product. A significant role in the emergence of archaeological maps of the region played by Odesa Society of History and Antiquities and Kherson museum, Archaeological Congresses, large-scale archaeology investigations of 1960^s—80^s. Archaeological cartography was born within science since 19th century and on the crossroads of centuries is make a claim for being separate science line. But in Soviet Period it was relegated to almost illustrative only. And even still it had not become a powerful tool as in archaeology, and more, in the field of protection of archaeological sites.

Keywords: archaeological map, history of archaeology, the South of Ukraine.

Одержано 11.02.2018

КОРВІН-ПІОТРОВСЬКИЙ Антон Олексійович, директор, державне підприємство «Науково-дослідний центр «Охоронна археологічна служба України», Інститут археології НАН України, просп. Героїв Сталінграда, 12, м. Київ, 04210, Україна, *korvin_oasu@ukr.net*.

KORVIN-PIOTROVSKYI Anton O., director, the State Enterprise «Science Research Centre «Protective Archaeology Service of Ukraine», Institute of Archaeology of the NASU Heroes of Stalingrad ave., 12, Kyiv, 04210, Ukraine, *korvin_oasu@ukr.net*.

Е. Е. Фиалко

АМАЗОНКИ ЭПОХИ ВИКИНГОВ

В статье рассматривается серия захоронений женщин с оружием периода раннего средневековья на землях Восточной Европы и Скандинавии. Исходя из номенклатуры и количества оружия, амазонки эпохи викингов входили в состав легковооруженных подразделений.

Ключевые слова: амазонки, оружие, погребения, Восточная Европа, Скандинавия, эпоха викингов, раннее средневековье.

Амазонки — отважные женщины-воительницы ассоциируются, как правило, с периодом раннего железного века. Именно этим временем датируется наибольшее число могил женщин с оружием. Однако, как показал предпринятый ранее обзор разновременных погребальных памятников на различных территориях, женщины брались за оружие на просторах Евразии начиная с периода верхнего палеолита (Фиалко 2015, с. 46).

«Эпохой викингов» в странах Скандинавии (Швеции, Норвегии, Дании) называют период 9 — первой половины 1 вв. — «время воинственных и дерзких дружин отважных морских воинов-викингов, первых скандинавских королей-конунгов, древнейших дошедших до нас эпических песен и сказаний, эпоха викингов открывает начало письменной истории этих стран и народов» (Лебедев 1985, с. 4). Иными словами, это важный период раннесредневековой истории Скандинавии, Эстонии, Британских островов, Франции, Киевской Руси и Сицилии, связанный с военной, торговой и демографической экспансией скандинавов (Brink 2008, р. 4—11).

Женщины периода средневековья играли весьма неоднозначную роль. К примеру, в

письменных источниках раннесредневековых тюрок, наряду с сообщениями о высоком положении женщин, особенно во внутрисемейных отношениях, об отправлении определенных культовых функций, сообщается и о том, что жена правителя державы тюрок принимала участие в «военных предприятиях» (Лю Маоцай 2002, с. 40; Серегин 2012, с. 67). С. А. Плетнева метко назвала это остатками «матриархальной вуали» (Плетнева 1998, с. 531). Материалы погребальных памятников степных регионов в различные периоды эпохи средневековья подтверждают существование женщин-воительниц, представлявших различные социальные страты. Так, в **Дмитриевском могильнике**, исследованном в верховьях р. Северский Донец у с. Дмитриевское Шебекинского р-на Белгородской обл., принадлежавшем оседлому и полуседлому алано-болгарскому населению круга салтово-маяцкой культуры — культуры Хазарского каганата, около 30 % женских захоронений всех возрастов сопровождалось оружием, при преобладании топориков (Плетнева 1967, с. 180—190; 1983, с. 13). Выяснилось, что 70 % всех находок оружия соотносится с захоронениями молодых (18—25 лет) и старческого возраста (50—60 лет) женщин. В то же время полный набор оружия (топор, лук со стрелами, нож-кинжал и даже сабля) нередко полагался юным воительницам. Вооруженные женщины погребены в индивидуальных могилах-какомбах, иногда в сопровождении женщин или детей (Плетнева 1989; Фиалко 2015, с. 81, рис. 55: 1—3). Основная масса погребений Дмитриевского могильника датируется 9 в. (Плетнева 1998, с. 534). Здесь следует отметить два важных обстоятельства. 1. Большинство могил женщин с оружием этого могильника

локализовано в окраинной его части (Плетнева 1983, с. 15), т. е. там, где обычно располагаются мужские **воинские** могилы. 2. Хронология могил вооруженных женщин соотносится с ранней фазой существования могильника (т. е. периодом захвата новых территорий) и заключительной фазой (когда в конце 9 — начале 10 вв. происходит резкий переход от мирной к военной жизни, связанной с угрозами нападений и битвами) (Плетнева 1983, с. 18).

Известны женские могилы с оружием ранне-средневековых тюрок и в Центральной Азии. На территории Саяно-Алтая в двух женских могилах тюркской культуры — **Бертек 34, Юстыд XII, курган 2** предметы вооружения, представленные клинковым оружием (кинжалами), сочетались с конской амуницией и характерными «женскими принадлежностями» (зеркалом, гребнем, специфическими ушными украшениями и предметами рукоделия) (Савинов 1994; Кубарев 2005; Фиалко 2015, с. 81, рис. 56: 1—2). В социуме тюрок второй половины I тыс. н. э. предметы вооружения относились к наиболее значимым атрибутам воина-кочевника (Серегин 2013, с. 116—117). При этом клинковому оружию — сабле, мечу и кинжалу — отводилась особая культурная и социальная значимость (Дмитриев 2001). С одной стороны, кинжал в раннем средневековье рассматривался не только как предмет вооружения, но и как элемент костюма, и отличительный знак ранга знатного воина (Распопова 1980, с. 79; Овчинникова 1990, с. 83; Серегин, 2011). С другой стороны, мечи, кинжалы и копья упоминаются в письменных источниках как стандартное для тюркских воинов оружие (Худяков 2007, с. 115—117). Н. Н. Серегин, подробно рассмотрев предметы комплекса вооружения и их контекст в погребальном обряде ранне-средневековых тюрок Центральной Азии, заключил, «что такие находки являются отличительным показателем захоронений мужского населения. Зафиксированные традиции расположения рассматриваемых изделий в могиле в большинстве случаев определялись особенностями их ношения людьми при жизни» (Серегин 2013, с. 120). Нарушение же гендерных стереотипов при создании погребений, по мнению этого исследователя, было призвано подчеркнуть особое положение погребенных женщин (Серегин 2012, с. 64). Думается, в этом есть определенное противоречие, поскольку наличие кинжалов в двух женских могилах (исходя из выше изложенного) позволяет причислить этих персон к воинскому сословию, причем высокого ранга. И в таком случае клинковое оружие не может выступать маркером исключительно «захоронений мужского населения».

Среди половецких древностей Северного Приазовья 10—11 вв. уместно вспомнить погребение 3 кургана № 3 из недавно раскопанного курганного могильника (№ 2701) близ

с. Дмитровка Бердянского р-на Запорожской обл. (Папанова, Тощев 2014). При похороненной в нем девушке, помимо украшений, были витая железная гривна и два железных наконечника стрел (Папанова, Тощев, Голик 2015, рис. 3). Гривны у половцев соотносятся только с женщинами, причем представительницами высокого социального ранга (Потемкина 2010, с. 137; 2012, с. 11, 24; Папанова, Тощев, Голик 2015, с. 54, 58). Наконечники стрел в этой могиле подтверждают мнение С.А. Плетневой о том, что половецкие женщины обладали той же властью и выполняли те же обязанности, что и мужчины и могли быть воинами / амазонками (Плетнева 2003, с. 163).

Погребения воительниц эпохи викингов открыты и на территории Скандинавии. Викинги — ранне-средневековые обитатели Скандинавии, территории современных Дании, Норвегии и Швеции (Брей, Трамп 1990, с. 48).

На сегодняшний день не существует единого мнения о происхождении и значении термина «викинг». В разных местностях его определяют как: поход или участник морских походов скандинавов, древнескандинавский воин, морской разбойник, пират; морской воин, ушедший в поход за добычей; древнескандинавский национальный герой (Askeberg 1944, s. 182—183; Гуревич 1966, с. 80—81; Комарова 1994, с. 125; Хлевов 2002, с. 648; Вурне 2005; Семотюк 2008, с. 123). В исландских сагах XIII в. викингами называли необузданных и кровожадных людей, занятых грабежом и пиратством (Гуревич 1966, с. 80).

Роль и место женщины в обществе эпохи викингов Скандинавии неоднократно обсуждались и корректировались специалистами (Dommasnes 1979; 1982; Jesch 1991; Callmer 2006; Norrman 2008; Gardela 2013b и др.)¹. Археологическими исследованиями зафиксированы захоронения женщин с оружием 8—11 вв. в могильниках Дании, Норвегии и Южной Швеции. В то же время на землях Исландии, а также Западной и Центральной Европы (в частности Франции, Германии и Польши) такие захоронения пока не отмечены (Gardela 2013b, p. 276). О присутствии амазонок в Скандинавии эпохи викингов свидетельствует относительно небольшая серия, насчитывающая шестнадцать погребальных комплексов.

На территории **Дании** известно три захоронения женщин с оружием, совершенных по обряду ингумации.

Могила ВВ из могильника Bogøvej (Langeland) представляла собой яму с обугленными деревянными конструкциями (стены и крыша) внутри, отмеченную на поверхности

1. Выражаю искреннюю благодарность ст. н. с. отдела археологии энеолита — бронзового века ИА НАНУ, к. и. н. А. В. Дяченко за рекомендацию научных работ по этой проблематике.

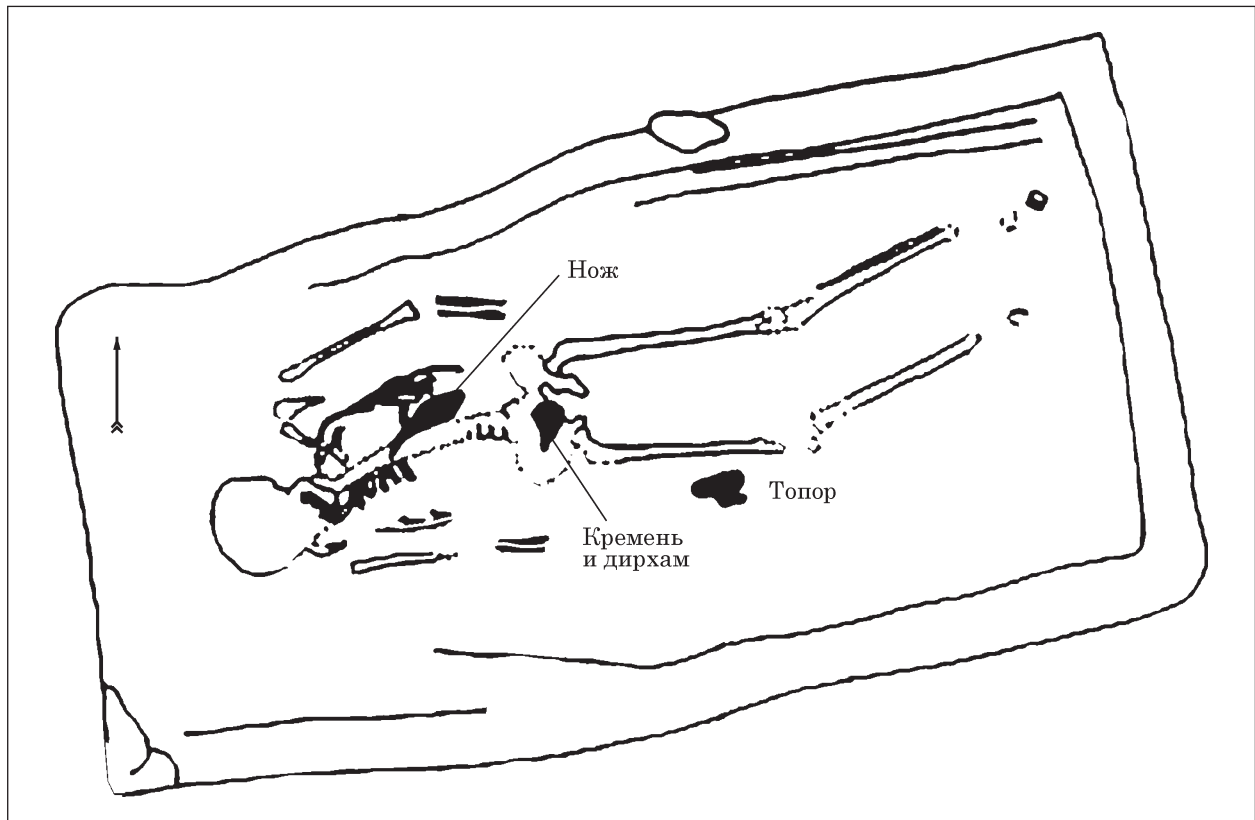

Рис. 1. Погребение женщины с оружием из могилы ВВ могильника Вогшвеј (Дания) (по: Gardela 2013b)

крупным камнем, поставленным вертикально. Молодую женщину 16—18 лет положили в гроб вытянуто на спине, головой на запад (рис. 1). Сопроводительный инвентарь составили: железный топор (у правого колена), железный нож (на груди), кремень, фрагмент серебряного арабского дирхема (дирхама), еще несколько фрагментов обожженного кремня и фрагменты керамики (Grøn, Hedeager, Bennike 1994, p. 154, 156). Эта могила была одной из наиболее удаленных (или уединенных, по определению Лешека Гарделы) от остальных в могильнике (где открыто 49 могил), что может означать особый статус похороненной в ней женщины (Gardela 2013b, p. 279).

Могила из могильника Gerdrup (Sjælland) самая известная из женских захоронений викингов с оружием (Christensen 1981; 1997; Lauritsen, Kastholm Hansen 2003; Gardela 2012; 2013a и др.). Парное захоронение совершено в обширной яме (рис. 2). Оба погребенных лежали параллельно на спине, головами на север. Антропологический анализ показал, что мужчина, вероятно, умер через повешение, ноги его были связаны веревкой. При нем был лишь железный нож на груди. В правой части камеры лежала женщина, тело которой придавили двумя валунами. С ней соотносятся: костяная игольница с железной иглой и железный нож, лежавший на талии, и длинный железный наконечник копья у ее правой ноги. Дата последнего определяется 9 в. Это погребение

отличают две детали: 1 — каменный «заклад», благодаря которому, очевидно, опасную (воинственную и слишком агрессивную?) покойницу надежно изолировали от мира живых; 2 — наличие копья — крайне редкой находки для женских захоронений викингов (в Дании отмечено два случая, в то время как в Швеции копья соотносятся и с женщинами) (Gardela 2013b, p. 280—281).

Могила A-505 из могильника Trekroner-Grydehøj (Sjælland) представляла собой большую яму, в которую положили женщину 25—30 лет вытянуто на спине, головой на север (рис. 3). Сопроводительный инвентарь лежал у правой руки — деревянный сундук с железным крепежом, два ножа, деревянный ковш с железной дужкой-ручкой и копье с бронзовым наконечником, примотанным бронзовой проволокой к тонкому деревянному древку. В ногах женщины положили собаку и части туши овцы, а слева вдоль стенки, частично перекрывая тело женщины, уложили лошадь. Затем погребенных «накрыли» крупными камнями и сверху засыпали слоем мелких камней и грунта (Ulriksen 2011, p. 175, 178, 193). Необычным в этой могиле оказалось копье. Оригинальная форма наконечника подвела исследователей к мысли о том, что этот предмет является своеобразным магическим жезлом, который мог использоваться во время магических ритуалов (Ulriksen 2011, p. 217; Gardela 2012; 2013b, p. 284).

Рис. 2. Погребение женщины с оружием из могильника Gerdrup (Дания): 1, 2 — фото; 3 — план (1, 2 — ножи; 3 — костяная игольница; 4, 5 — фрагменты овечьих черепов; 6 — железный наконечник копья); 4, 5 — фрагменты овечьих черепов; 6 — железный наконечник копья; 5 — железная игла; 6 — костяная игольница (по: Gardela 2013b)

Для всех трех могил характерна несколько удаленная от остального массива могил локализация. Кроме того, в них найдены редкие для женщин предметы — топор и копья. Эти обстоятельства позволили Л. Гарделе выдвинуть предположение об особом статусе похороненных в них женщин, которые могли заниматься магией или колдовством (Gardela 2012; 2013b, p. 284).

На территории **Норвегии** отмечено две одиночных могилы с оружием.

В могильнике **Морем (Mårem (Telemark))** раскопано три могилы, одна из которых прина-

длежит женщине (Engh 2009). Захоронение совершено в большой яме размерами 2,20—2,30 × 1,0 м, по обряду ингумации — вытянуто на спине, головой на юг. Вещевой набор ее состоял из: трех бронзовых фибул (две с позолотой); пары ожерелий и браслета из бусин, бронзовой трубки-амулетницы, напоминающей игольницы; серебряного кольца на пальце правой руки; железного топора у левой руки; железного серпа в ногах. Кроме того, в могиле сохранились остатки шерстяной, льняной и шелковой тканей. Наличие импортных вещей (византийского или ближневосточного производства)

позволили усматривать в этой женщине чужестранку или особу, контактировавшую с людьми из дальних земель (Gardela 2013b, p. 287).

Могила в Лёве близ Ларвик в Вестфолде (Løve near Larvik (Vestfold)) была устроена в пределах каменного кольца эпохи бронзы. Девочку-подростка 10 лет похоронили в богатой одежде, дополненной шалью хорошего качества (по-видимому, сделанной в 8 в.). Убор дополняли низка бус из стекла и янтаря, и импортное византийское кольцо 8 века на пальце. У головы лежал топор, в ногах — обезглавленная лошадь, на месте головы которой сохранилась уздечка с бронзовыми деталями (четырьмя колокольчиками и погремушкой). Кроме того обнаружены четыре железные подковы (Gardela 2013b, p. 286).

На этой территории известно еще несколько могил, где присутствовали останки женщин и оружие: парное (?) захоронение в **могиле Усеберг (Oseberg grave (Vestfold))** и несколько могил в наиболее полно раскопанном могильнике **Каупанг (Vestfold)**, совершенных по обряду кремации, содержавших топоры (№ 3, 10) и набор из топора, меча и конской сбруи (№ 16). Однако, относительно могильника Каупанг ввиду кремаций нет полной уверенности в том, что захоронения были одиночными (Stylegar 2007, p. 83—84; Gardela 2013b, p. 288—290), поэтому ограничусь здесь лишь их упоминанием. Спорной оказалась и интерпретация могилы Усеберг (Oseberg) — на основании последних антропологических определений она рассматривается как захоронение двух женщин (Holck 2006; Varberg 2011), в инвентаре которых, помимо прочего, были два топора и конская сбруя. С учетом этих предметов и главное — подошвы еще одного башмака в этой могиле, помимо двух пар обуви, Ф. Андрошчук сделано предположение о захороненном тут третьем покойнике — мужчине. При этом отсутствие каких-либо реальных признаков мужского захоронения (кроме подошвы) объясняется «ритуальным» изъятием его из могилы для использования его костей в магических ритуалах (к примеру, для изготовления амулетов) (Androshchuk 2005, p. 124—126) либо политическим актом, связанным с осквернением могилы предков (Bill, Daly 2012, p. 808). Как справедливо отметил Л. Гардела, оба эти предположения пока бездоказательны (Gardela 2013b, p. 291), поэтому и здесь пока ограничусь лишь упоминанием комплекса.

Стоит отметить, что в упомянутых выше норвежских погребальных комплексах, захоронения совершены как по обряду ингумации, так и по обряду кремации. Оружие представлено преимущественно топорами. При этом сопутствующий инвентарь довольно дорогой, что должно маркировать высокий статус похороненных женщин.

К числу погребений женщин с оружием на территории **Южной Швеции** безоговорочно

относится два комплекса, совершенных по обряду кремации.

Широко известна **могила 59:3 из Клинта (Klint (Öland))**. Считается, что женщина и мужчина (из могилы 59:2) были кремированы вместе на корабле, затем их останки с наборами заупокойного инвентаря похоронили в индивидуальных могилах. В могильную яму сложили кремированные останки женщины. Среди вещевого набора здесь присутствовали: железные жезл и топор, ювелирные изделия, бронзовые сосуды, инструменты для деревообработки, гончарный сосуд с частью останков мужчины. Сверху яму перекрыли шестиугольной крышкой, сплетенной из прутьев, обмазанных глиной. Поверх отмечены остатки погребального костра и кости кремированных животных (кошки, коровы, собаки, лошади, свиньи, овцы и птицы), перекрытые затем каменной насыпью кургана (Price 2002, p. 144—145).

В **кургане А-24 на берегу озера Далсторп (Lake Dalstorp (Västergötland))** 10 в. останки кремированной женщины были разбросаны по кругу. Среди костей найдены: 10 ножей, бусы, броши и гребни. Через какое-то время, когда огня уже не было, в могилу вертикально воткнули пять копий и перекрыли грунтовой насыпью. Позднее в центре насыпи вырыли углубление, в которое поместили нож и пару овальных фибул-брошей (Artelius 2005, s. 264—266). Такое необычно большое количество колющих и режущих предметов в одной могиле расценивается как защита от агрессивных покойников, предотвращение возможности их возвращения в мир живых (Artelius 2005, s. 271—272). В иных комплексах этой же цели служила каменная наброска в могиле.

Еще три женских кремационных могилы, наряду с разнообразным инвентарем и костями животных, содержали по несколько наконечников стрел: в **могильнике Неннесмо (Nennesmo (Finnveden))** могила 4 — два экземпляра, могила 22 — три экземпляра; могила из **Кепингсвик (Köpingsvik in Öland)** — один экземпляр. В последнем случае в комплексе найден и миниатюрный бронзовый наконечник копья (Svanberg 2003, p. 197, 199, 253; Gardela 2013b, p. 296).

Как будто особняком в выборке стоит комплекс **могилы Bj. 834 из Бирки (Birka (Uppland))**, совершенной по обряду ингумации. В ее камере мужчину и женщину похоронили в сидячем положении — женщина сидела на коленях у мужчины. Их сопровождала пара коней и богатый инвентарь (Price 2002, p. 132—139). В его набор входил и комплект оружия: боевой нож, меч в деревянных ножнах, стрелковый набор из лука и 15 стрел; щит с умбоном и жезл с деревянным древком. Судя по расположению в могиле, щит с умбоном и бронзовое копьё (или жезл) предположительно соотносятся с женщиной. В то же время, копьё-

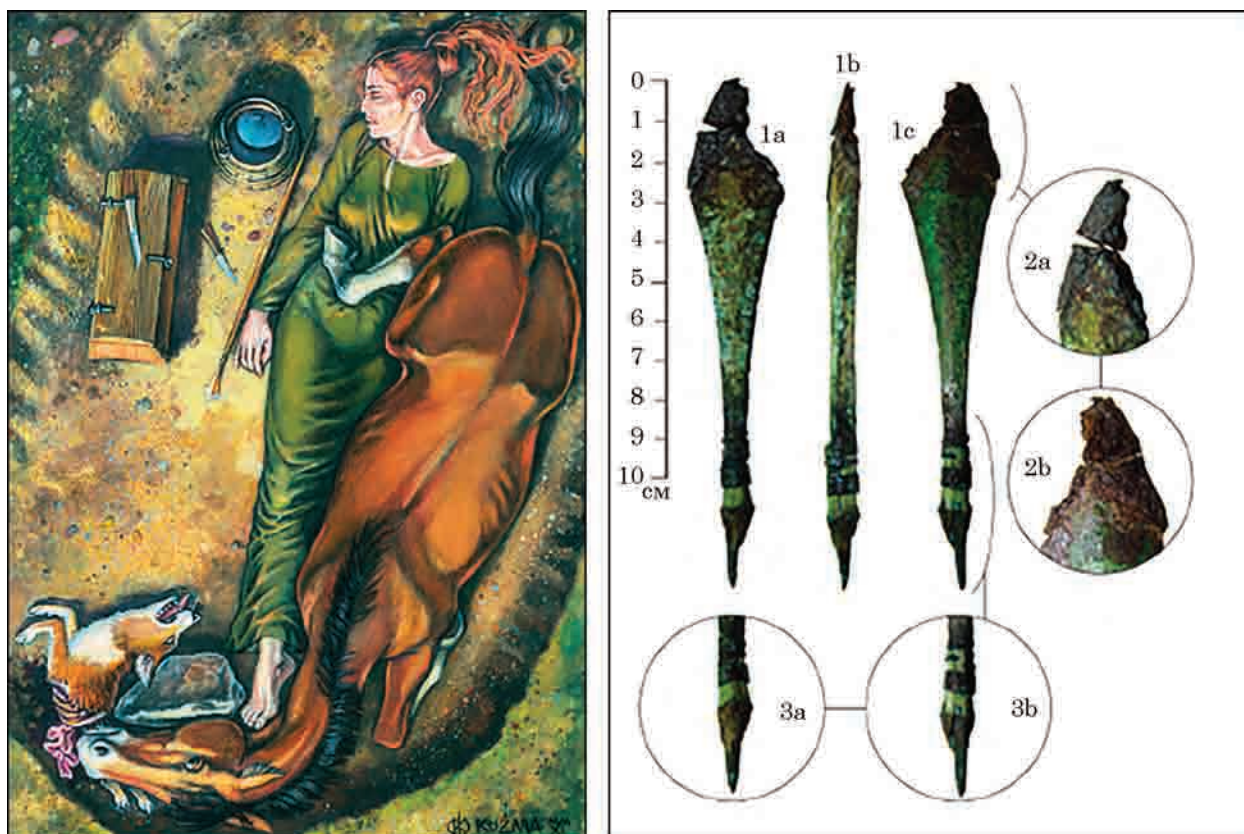

Рис. 3. Погребение женщины с оружием из могилы А-505 могильника Trekrøner-Grydehøj (Дания): 1 — реконструкция (рис. М. Кuzма); 2 — наконечник копья (фото L. Gardela) (по: Gardela 2013b)

жезл рассматривается как атрибут ритуальных отправок, производимых женщиной. Кроме того, здесь, как и в предыдущем случае, копьё было воткнуто в возвышение, на котором лежали кони, как заключительный элемент погребального ритуала перед закрытием могилы (Gardela 2013b, p. 294).

Пожалуй, наиболее интересным и важным в данном контексте является комплекс **могилы Vj. 581 из Бирки**, отличающийся хорошей сохранностью (Stolpe 1889; Arbman 1943, 188—190, abb. 143; Thålin-Bergman 1986). Захоронение также совершено по обряду ингумации (рис. 4). На дне прямоугольной ямы, в центральной ее части, лежал скелет погребенного индивида — на боку, с согнутыми в локтях руками и слабо согнутыми в коленях ногами. В состав заупокойного сопровождения, помимо посуды, входили: меч, топор, копьё, броневой стрелы, боевой нож, два щита, стремяна и две лошади (кобыла и жеребец). Кроме того, здесь обнаружен набор игральных предметов, который, по мнению ряда исследователей, должен свидетельствовать о познаниях погребенного в области тактики и стратегии (van Hamel 1934, Whittaker 2006). Последнее обстоятельство, в сочетании с полным набором снаряжения профессионального воина, позволило усматривать в погребенном мужчину — военачальника высокого ранга (Arbman 1943; Gräslund 1980). В результате предпринятого в 1970-х гг.

osteологического анализа скелет определили как женский. Позже, тщательный контекстуальный анализ и полное исследование osteологического материала позволили заключить, что могила принадлежит женщине старше 30 лет (Kjellström 2016). Однако, некоторые исследователи традиционно сомневались в возможности подобной интерпретации, рассматривая оружие в женских могилах либо как своеобразные реликвии, либо как символы статусности, либо как принадлежности мужского захоронения, первоначально находившегося в могиле (Hernæs 1984; Moen 2011; Gardela 2013b). К тому же, как будто усиливало такие сомнения отсутствие каких-либо аксессуаров, характерных для женских захоронений, и следов травм. Поэтому коллективом ученых были проведены сложные многоступенчатые исследования osteологического материала, включавшие стандартные методы для морфологических показателей, анализ ДНК, изотопный анализ стронция. В итоге геномные результаты выявили отсутствие Y-хромосомы и, следовательно, женский биологический пол индивида из этой могилы. Анализ ДНК показал генетическую близость женщины к современным северным европейцам (жителям Британских островов — Англии и Шотландии, Северных Атлантических островов — Исландии и Оркнейских островов, Скандинавии — Дании и Норвегии и в меньшей степени Восточной Балтийской Европы — Лит-

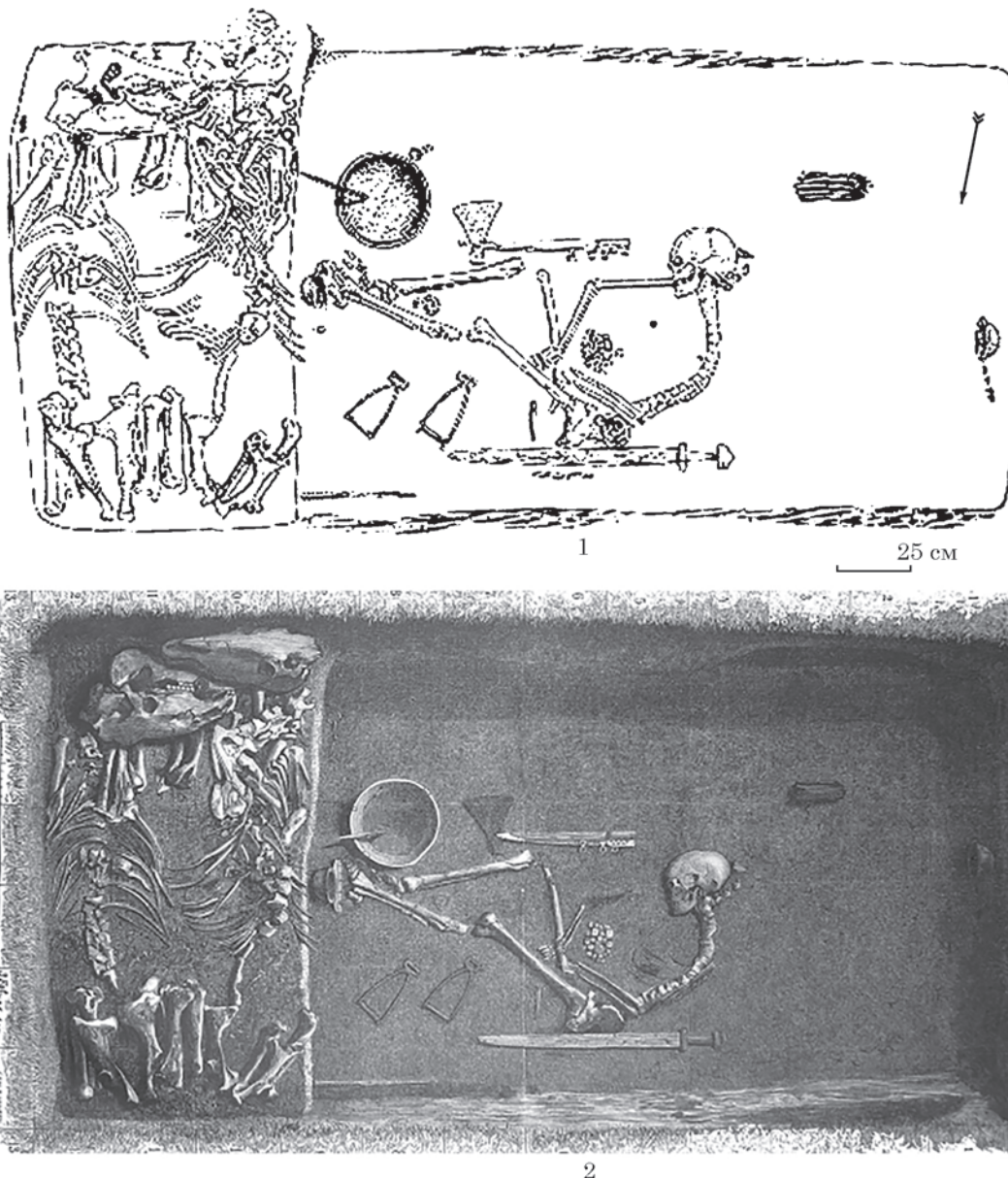

Рис. 4. Погребение воительницы из могилы Bj. 581 из Бирки (Швеция): 1 — план (по: Arbman 1943); 2 — реконструкция Evald Hansen (по: Grooms 2017)

вы и Латвии), а внутри Швеции — к жителям южного и центрального ее регионов. Полученные значения изотопов стронция позволили говорить о подвижном образе жизни женщины в раннем возрасте. А сравнение с данными других индивидуумов Бирки привело к заключению, что эта женщина-воин не локального происхождения (Hedenstierna-Jonson, Kjellström et al. 2017).

Новейшие исследования человеческих останков из могилы Bj 581 дали важные для нас результаты. Они не только подтвердили наличие женщин-воинов в обществе викингов, что, надеюсь, наконец-то поставит точку в многолетних дискуссиях. Предпринятая идентификация впервые засвидетельствовала, что в числе воинов высокого ранга у викингов были и женщины.

* * *

Как видим, в эпоху викингов на территории Западной Европы сосуществовали две формы погребальной практики — ингумация и кремация, причем обе они имели массу нюансов, прежде всего, регионального характера, хотя нередко различия отмечались и внутри одного могильника. Последнее могло быть связано с принадлежностью погребенных женщин к различным этносам (Svanberg 2003; Price 2008; 2012; Gardela 2013b, p. 275).

Рассматривая могилы вооруженных женщин викингов, Л. Гардела более склонен усматривать в них захоронения служительниц культа, а в оружии — принадлежности неких магических действий и обрядов либо атрибутов повседневной хозяйственной жизни (вплоть до того, что «некоторые мечи или копья иног-

да могли быть использованы в процессе ткачества» (Gardela 2013b, p. 284, 299, 306). В то же время автор, как будто в противоречие предыдущей гипотезе, вспоминает произведения искусства с изображениями воительниц и древнескандинавские тексты, в которых говорится, что женские персонажи брались за оружие, чтобы продемонстрировать свою силу, защитить свое доброе имя или честь своих семей (Gardela 2013b, p. 301—302, 306) — то есть оружие ими использовалось по своему прямому назначению. И, тем не менее, подводя итог своих исследований погребальных комплексов викингов, Л. Гардела отметил, что еще слишком рано утверждать о реальном существовании женщин-воинов за пределами страниц средневековых рукописей (Gardela 2013b, p. 307).

Уважая позицию автора и его сомнения в вопросе прямого использования оружия скандинавскими женщинами, позволю себе не согласиться с ним по нескольким причинам. *Во-первых*, Л. Гардела неоднократно отмечал, что оперирует только теми археологическими комплексами, для которых проводились антропологические определения, т. е. они достоверно принадлежат к числу женских. *Во-вторых*, оружие в них представлено разными типами, что не противоречит художественным и литературным источникам. *В-третьих*, даже отдавая дань изобретательности женщин в умении адаптировать имеющиеся под рукой предметы к сложившимся обстоятельствам, вряд ли меч и топор им служили в качестве кухонной утвари, как собственно и мужчинам. *В-четвертых*, дважды в могилах женщин найдены так называемые копьё-жезлы с неординарными бронзовыми наконечниками. Их рассматривают как некий ритуальный атрибут, но в **могиле Vj. 834 из Бирки** ему сопутствует щит, что, на мой взгляд, склоняет к мысли о принадлежности этого предмета (древка с металлическим наконечником) к разновидности оружия. *В-пятых*, оружие викингов, как правило, клали в могилы воинов, хотя в некоторых случаях единичные экземпляры наконечников стрел (особенно архаичных) могли входить в некий ритуальный набор, но в таком случае должны быть в наличии и иные его элементы. В могилах викингов оружие полагалось бондам — свободным представителям общества, и оно призвано было подчеркивать и сохранять социальный статус умершего в загробном мире. Думается, именно в этом качестве его положили и в женские могилы викингов.

Приведенные выше погребальные комплексы раннего средневековья позволяют сделать ряд наблюдений.

1. Воительниц, как правило, погребали в индивидуальных могилах и лишь изредка в сопровождении женщины или ребенка. Только в двух случаях из шестнадцати (могильник Gerdrup, Дания; могила Vj. 834 из могильника

Бирка, Швеция) в одной могиле захоронили пару — женщину и мужчину. При этом по социальному статусу женщина не уступала мужчине.

2. Могилы амазонок обычно не составляли особой группы в некрополе, а локализованы среди воинских захоронений.

3. Относительно обряда захоронения амазонок можно отметить, что если для территории Восточной Европы и Центральной Азии характерно труположение, то в некрополях Западной Европы наблюдаются проявления биритуализма. При этом на территории Дании для них отмечен только обряд ингумации, в то время как на территории Норвегии и Южной Швеции оба обряда представлены одинаковым количеством могил. Не исключено, что таким образом маркировалась этническая принадлежность погребенных женщин.

4. Возрастной диапазон воительниц достаточно широк — от 10 до 50—60 лет, при этом среди них преобладают молодые женщины.

5. Оружие представлено экземплярами, предназначенными как для дистанционного (луки и стрелы, копьё), так и для ближнего боя (мечи, ножи, топоры). Причем совершенно очевидно, что женщины в этот период отдавали явное предпочтение топорам (что совершенно не характерно для более раннего времени). При этом стоит отметить, что количество единиц оружия в одном комплексе, как правило, невелико — одна — две единицы. И лишь в одном комплексе (курган А-24 на берегу озера Далсторп) отмечено пять вертикально воткнутых копий и 10 ножей, что не характерно и для мужских захоронений, и еще в одном (могила Vj. 581 из Бирки) — полный набор воинского снаряжения (меч, топор, копьё, бронебойные стрелы, боевой нож, два щита).

6. Несколько могил воительниц сопровождался одним конем (могила А—505 из могильника Trekrøner-Grydehøj; могила в Лёве близ Ларвик в Вестфоле) и одна (могила Vj. 581 из Бирки) парой коней, или набором конской амуниции (Бертек 34; Юстыд XII, курган 2; могила 16 могильнике Каупанг; могила Усеберг). Следовательно, женщины могли воевать и в конном бою.

7. Наборы сопроводительного инвентаря воительниц демонстрируют их принадлежность к различным социальным стратам, включая военачальников.

К сказанному выше добавлю, что женщины эпохи викингов, как и амазонки раннего железного века, брались за оружие наравне с мужчинами в моменты острой необходимости — периоды захвата новых территорий либо обороны своих земель от внешнего врага. Военная подготовка была, видимо, обычным занятием части женского населения, начиная с детства, о чем свидетельствует возраст похороненных с оружием (могила девочки 10 лет в Лёве близ

Ларвик в Вестфоле, Норвегия). При этом, судя по номенклатуре и количеству оружия, амазонки и здесь входили преимущественно в состав легковооруженных подразделений.

ЛИТЕРАТУРА

- Брей, У., Трамп, Д. 1990. *Археологический словарь*. Москва: Прогресс.
- Гуревич, А. Я. 1966. *Походы викингов*. Москва: Наука.
- Дмитриев, С. В. 2001. К вопросу о культурном статусе холодного оружия в традиционной культуре народов Средней Азии. В: Фроянов, И. Я., Астахов, С. Н. (ред.). *Евразия сквозь века*: Сборник научных трудов, посвященный 60-летию со дня рождения Д. Г. Савинова. Санкт-Петербург: СПбГУ, с. 234-237.
- Комарова, Л. Н. (ред.). 1994. *Современный словарь иностранных слов*. Санкт-Петербург: Дуэт.
- Кубарев, Г. В. 2005. *Культура древних тюрок Алтая (по материалам погребальных памятников)*. Новосибирск: ИАЭТ СО РАН.
- Лебедев, Г. С. 1985. *Эпоха викингов в Северной Европе*. Ленинград: ЛГУ.
- Лю Маоцай. 2002. Сведения о древних тюрках в средневековых китайских источниках. *Бюллетень Общества востоковедов*, приложение 1.
- Овчинникова, Б. Б. 1990. *Тюркские древности Саяно-Алтая в VI—X вв.* Свердловск: УрГУ.
- Папанова, В. А., Тощев, Г. Н. 2014. Курганы у с. Дмитровка Бердянского района Запорожской области. *Старожитності Степового Причорномор'я і Криму*, XVII, с. 107-121.
- Папанова, В. А., Тощев, Г. Н., Голик, А. А. 2015. Раскопки курганного могильника у с. Дмитровка Бердянского района Запорожской области. *Старожитності Степового Причорномор'я і Криму*, XVIII, с. 52-76.
- Плетнева, С. А. 1967. *От кочевий к городам. Салтово-маяцкая культура*. Москва: Наука. Материалы и исследования по археологии СССР, 142.
- Плетнева, С. А. 1983. Средневековые «амазонки» в европейских степях. В: Пряхин, А. Д. (ред.). *Археологические памятники лесостепного Подонья и Поднепровья I тысячелетия н. э.* Воронеж: ВГУ, с. 9-20.
- Плетнева, С. А. 1989. *На славяно-хазарском пограничье. Дмитровский археологический комплекс*. Москва: Наука.
- Плетнева, С. А. 1998. «Амазонки» как социально-политическое явление. В: Кукушкин, Ю. С. (ред.). *Культура славян и Русь*. Москва: Наука, с. 529-537.
- Плетнева, С. А. 2003. *Кочевники южнорусских степей в эпоху средневековья (IV—XIII века)*. Воронеж: ВГУ.
- Потемкина, Т. М. 2009—2010. Социокультурный аспект женских половецких погребений со статусными предметами. *Донецкий археологічний збірник*, 13—14, с. 135-144.
- Потемкина, Т. М. 2012. Иерархия половецкой знати (по погребениям со статусными предметами). *Степи Европы в эпоху средневековья*, 10: Половецкое время, с. 7-36.
- Распопова, В. И. 1980. *Металлические изделия раннесредневекового Согда*. Ленинград: Наука.
- Савинов, Д. Г. 1994. Могильник Бертек 34. В: Молодин, В. И. (ред.). *Древние культуры Бертекской долины*. Новосибирск: Наука, с. 104-124.
- Семотюк, О. П. 2008. *Сучасний словник іноземних слів*. Харків: Ранок.
- Серегин, Н. Н. 2011. Опыт выделения социально значимых элементов погребального обряда населения тюркской культуры Саяно-Алтая. *Известия Алтайского государственного университета. Серия: История, политология*, 4/2 (72/1), с. 180-185.
- Серегин, Н. Н. 2012. Общие и особенные характеристики женских погребений раннесредневековых тюрок Центральной Азии (к реконструкции некоторых аспектов гендерной истории). *Вестник археологии, антропологии и этнографии*, 2 (17), с. 61-69.
- Серегин, Н. Н. 2013. Социальный контекст комплекса вооружения в погребальном обряде раннесредневековых тюрок Центральной Азии. *Краткие сообщения Института археологии*, 231, с. 113-122.
- Фиалко, Е. Е. 2015. Амазонки во времени и пространстве. *Археологія і давня історія України*, 4 (17): Археологія і простір, с. 46-99.
- Хлевов, А. А. 2002. *Предвестники викингов. Северная Европа в I—VIII веках*. Санкт-Петербург: Евразия.
- Худяков, Ю. С. 2007. *Золотая волчья голова на боевых знаменах: Оружие и войны древних тюрок в степях Евразии*. Санкт-Петербург: Петербургское востоковедение.
- Androshchuk, F. 2005. En man i Osebergsgraven? *Fornvännen*, 100, S. 115-128.
- Arbman, H. 1943. *Birka. Undersökningar och Studien*, I: Die gräber. Stockholm: Almqvist & Wiksell.
- Artelius, T. 2005. The Revenant by the Lake. Spear Symbolism in Scandinavian Late Viking Age Burial Ritual. In: Artelius, T., Svanberg, F. (eds.). *Dealing with the Dead. Archaeological Perspectives on Prehistoric Scandinavian Burial Ritual*. Stockholm: National Heritage Board, p. 261-276.
- Askeberg, F. 1944. *Norden och Kontinenten i gammal tid. Studier i forngermansk kulturhistoria*. Uppsala: Almqvist & Wiksells boktr.
- Bill, J., Daly, A. 2012. The Plundering of the Ship Graves from Oseberg and Gokstad: an Example of Power Politics? *Antiquity*, 86, p. 808-824.
- Brink, S. 2008. Who were the Vikings? In: Brink, S., Price, N. (eds.). *The Viking World*. London, New York: Routledge, p. 4-11.
- Byrne, F. J. 2005. The Viking age. In: Cróinín, D. Ó. (ed.). *A New History of Ireland: Prehistoric and early Ireland*, 1. Oxford University Press, p. 609-634.
- Callmer, J. 2006. Ornaments, Ornamentation, and Female Gender. Women in Eastern Central Sweden in the Eighth and Early Ninth Centuries. In: Andrén, A., Jennbert, K., Raudvere, C. (eds.). *Old Norse Religion in Long Term Perspectives. Origins, Changes and Interactions*. An International Conference in Lund, June 3—7, 2004. Lund: Nordic Academic Press, p. 189-194.
- Christensen, T. 1981. Gerdrup-graven. *Romu*, 2, p. 19-28.
- Christensen, T. 1997. The Armed Woman and the Hanged Thrall. In: Birkebæk, F. (ed.). *The Ages Collected from Roskilde Museum*. Roskilde: Roskilde Museum, p. 34-35.
- Dommasnes, L. H. 1979. Et gravmateriale fra yngre jernalder brukt til e belyse kvinners stilling. *Viking*, 42, S. 95-114.
- Dommasnes, L. H. 1982. Late Iron Age in Western Norway. Female Roles and Ranks as Deduced from an Analysis of Burial Customs. *Norwegian Archaeological Review*, 15, p. 70-84.
- Engh, A. K. 2009. Rike importfunn i vikingtidsgravner. In: Bergstam, J. (ed.). *Arkeologiske undersøkelser*

2003—2004. *Katalog og artikler*. Oslo: Kulturhistorisk Museum Fornminneseksjonen, p. 147-165.

Gardela, L. 2012. Pochywk i groby atypowe w świecie wikingów. Dawne problemy i nowe pytania. *Obcy. Funeralia Lednickie*, 14, s. 379-401.

Gardela, L. 2013a. The Dangerous Dead? Rethinking Viking Age Deviant Burials. *Studia Mediaevalia Septentrionalia*, 23, p. 99-136.

Gardela, L. 2013b. «Warrior-women» in Viking Age Scandinavia? A preliminary archaeological study. *Analecta Archaeologica Ressoiviensia*, 8, p. 273-340.

Gräslund, A-S. 1980. *Birka: Untersuchungen und Studien IV, The burial customs: A study of the graves on Björkö*. Stockholm: Almqvist & Wiksell.

Grooms, K. 2017. The Bones Didn't Lie: DNA Proves Viking Warrior was a Woman. *Promega Connections*. September 22.

Grøn, O., Hedeager Krag, A., Bennike, P. 1994. *Vikingetidsgavpladser på Langeland*. Rudkøbing: Langelands Museum.

van Hamel, A. G. 1934. The Game of the Gods. *Arkiv For Nordisk Filologi*, 50, p. 218-242.

Hedenstierna-Jonson, C., Kjellström, A., Zachrisson, T., Krzewińska, M., Sobrado, V., Price, N., Günther, T., Jakobsson, M., Götherström, A., Stora, J. 2017. A female Viking warrior confirmed by genomics. *American Journal of Physical Anthropology*, 8, p. 1-8.

Hernæs, P. 1984. C 22541 a—g. Et gammelt funn tolkes på ny. *Nicolay*, 43, s. 31-39.

Holck, P. 2006. The Oseberg Ship Burial, Norway: New Thoughts on the Skeletons from the Grave Mound. *European Journal of Archaeology*, 9 (2—3), p. 185-210.

Jesch, J. 1991. *Women in the Viking Age*. Woodbridge: Boydell.

Kjellström, A. 2016. People in transition: Life in the Mälaren Valley from an Osteological Perspective. In: Turner, V. (ed.). *Shetland and the Viking World: Papers from the Proceedings of the Seventeenth Viking Congress 2013*. Lerwick: Shetland Amenity Trust, p. 197-202.

Lauritsen, T., Kastholm Hansen, O. T. 2003. Transvestite Vikings? *Viking Heritage Magazine*. 1, p. 14-17.

Moen, M. 2011. *The Gendered Landscape. A discussion on gender, status and power in the Norwegian Viking Age landscape*. Oxford: Archaeopress. British Archaeological Reports International Series, 2207.

Normann, L. E. 2008. *Viking Women. The Narrative Voice in Woven Tapestries*. Amherst, New York: Cambria Press.

Price, N. S. 2002. *The Viking Way: Religion and War in Late Iron Age Scandinavia*. Uppsala: Department of Archaeology and Ancient History Uppsala University.

Price, N. S. 2008. Dying and the Dead: Viking Age Mortuary Behaviour. In: Brink, S., Price, N. (eds.). *The Viking World*. London, New York: Routledge, p. 257-273.

Price, N. S. 2012. Mythic Acts. Material Narratives of the Dead in Viking Age Scandinavia. In: Raudvere, C., Schjmdt, J. P. (eds.). *More than Mythology. Narratives, Ritual Practices and Regional Distribution in Pre-Christian Scandinavian Religions*. Lund: Nordic Academic Press, p. 13-46.

Stolpe, H. 1889. Ett och annat på Björkö. Ny Illustrerad. *Tidning*, 25. S. 4-16.

Stylegar, F. A. 2007. The Kaupang Cemeteries Revisited. In: Skre, D. (ed.). *Kaupang Excavation Project Publication Series*, I. Aarhus: Aarhus University Press, p. 65-101.

Svanberg, F. 2003. *Death Rituals in South-East Scandinavia AD 800—1000. Decolonizing the Viking*

Age 2. Lund: Institute of Archaeology University of Lund. *Acta Archaeologica Lundensia Series 4*, 24.

Thålin-Bergman, L. 1986. Die Waffengräber von Birka. In: Arwidsson, G. (ed.). *Birka II: 2: Untersuchungen und Studien. Systematische Analysen der Gräberfunde*. Stockholm: Vitterhets Historie och Antikvitets Akademien, p. 4-10.

Ulriksen, J. 2011. Spor af begravelsesritualer i jordfæstegrave i vikingetidens Danmark. *Årbog for Jysk Arkæologisk Selskab og fagområdet Arkæologi. KUML*, S. 161-245.

Varberg, J. 2011. A Norwegian Viking Queen and a Warrior Prince. In: Skov, H., Varberg, J. (eds.). *Aros and the World of the Vikings. The Stories and Travelogues of Seven Vikings from Aros*. Højbjerg: Moesgerd Museum, p. 104-105.

Whittaker, H. 2006. Game-boards and gaming-pieces in funerary contexts in the Northern European iron age. *Nordlit*, 20, p. 103-112.

REFERENCES

Brey, U., Tramp, D. 1990. *Arkheologicheskij slovar*. Moskva: Progress.

Gurevich, A. Ya. 1966. *Pokhody vikingov*. Moskva: Nauka.
Dmitriyev, S. V. 2001. K voprosu o kulturnom statuse kholodnogo oruzhiya v traditsionnoy kulture narodov Sredney Azii. In: Froyanov, I. Ya., Astakhov, S. N. (ed.). *Euraziya skvoz veka: Sbornik nauchnykh trudov. posvyashchenny 60-letiyu so dnya rozhdeniya D. G. Savinova*. Sankt-Peterburg: SPbGU, s. 234-237.

Komarova, L. N. (ed.). 1994. *Sovremennyy slovar inostrannykh slov*. Sankt-Peterburg: Duet.

Kubarev, G. V. 2005. *Kultura drevnikh tyurok Altaya (po materialam pogrebalnykh pamyatnikov)*. Novosibirsk: IAET SO RAN.

Lebedev, G. S. 1985. *Epokha vikingov v Severnoy Evrope*. Leningrad: LGU.

Lyu Maotsay. 2002. Svedeniya o drevnikh tyurkakh v srednevekovykh kitayskikh istochnikakh. *Byulleten Obshchestva vostokovedov*, prilozheniye 1.

Ovchinnikova, B. B. 1990. *Tyurkskiye drevnosti Sayano-Altaya v VI—X vv*. Sverdlovsk: UrGU.

Papanova, V. A., Toshchev, G. N. 2014. Kurgany u s. Dmitrovka Berdyanskogo rayona Zaporozhskoy oblasti. *Starozhitnosti Stepovogo Prichornomor'ya i Krimu*, XVII, s. 107-121.

Papanova, V. A., Toshchev, G. N., Golik, A. A. 2015. Raskopki kurgannogo mogilnika u s. Dmitrovka Berdyanskogo rayona Zaporozhskoy oblasti. *Starozhitnosti Stepovogo Prichornomor'ya i Krimu*, XVIII, s. 52-76.

Pletneva, S. A. 1967. *Ot kocheviy k gorodam. Saltovo-mayatskaya kultura*. Moskva: Nauka. Materialy i issledovaniya po arkheologii SSSR, 142.

Pletneva, S. A. 1983. Srednevekovyye «amazonki» v evropeyskikh stepyakh. In: Pryakhin, A. D. (red). *Arkheologicheskoye pamyatniki lesostepnogo Podonia i Podneprovia I tsysacheletiya n. e*. Voronezh: VGU, s. 9-20.

Pletneva, S. A. 1989. *Na slavyano-khazarском pograniichye. Dmitrovskiy arkheologicheskij kompleks*. Moskva: Nauka.

Pletneva, S. A. 1998. «Amazonki» kak sotsialno-politicheskoye yavleniye. In: Kukushkin, Yu. S. (ed.). *Kultura slavyan i Rus*. Moskva: Nauka, s. 529-537.

Pletneva, S. A. 2003. *Kochevniki yuzhnorusskikh stepy v epokhu srednevekovia (IV—XIII veka)*. Voronezh: VGU.

Potemkina, T. M. 2009—2010. Sotsiokulturnyy aspekt zhenskikh polovetskikh pogrebeniy so statusnymi predmetami. *Donetskiy arkheologichniy zbirnik*, 13—14, s. 135-144.

Potemkina, T. M. 2012. Ierarkhiya polovetskoy znati (po pogrebeniyam so statusnymi predmetami). *Stepi Evropy v epokhu srednevekovia*, 10: Polovetskoye vremya, s. 7-36.

Raspopova, V. I. 1980. *Metallicheskiye izdeliya rannesrednevekovogo Sogda*. Leningrad: Nauka.

Savinov, D. G. 1994. Mogilnik Bertek 34. In: Molodin, V. I. (ed.). *Drevniye kulturny Bertekskoy doliny*. Novosibirsk: Nauka, s. 104-124.

- Semotyuk, O. P. 2008. *Suchasnyy slovník inshomovnikh sliiv*. Kharkiv: Ranok.
- Seregin, N. N. 2011. Opyt vydeleniya sotsialno znachimykh elementov pogrebalnogo obryada naseleniya tyurksskoy kultury Sayano-Altaya. *Izvestiya Altayskogo gosudarstvennogo universiteta. Seriya: Istoriya, politologiya*, 4/2 (72/1), s. 180-185.
- Seregin, N. N. 2012. Obshchiye i osobennyye kharakteristiki zhenskikh pogrebeniy rannesrednevekovykh tyurok Tsentralnoy Azii (k rekonstruktsii nekotorykh aspektov gendernoy istorii). *Vestnik arkheologii. antropologii i etnografii*, 2 (17), s. 61-69.
- Seregin, N. N. 2013. Sotsialnyy kontekst kompleksa vooruzheniya v pogrebalnom obryade rannesrednevekovykh tyurok Tsentralnoy Azii. *Kratkiye soobshcheniya Instituta arkheologii*, 231, s. 113-122.
- Fialko, E. E. 2015. Amazonki vo vremeni i prostranstve. *Arkheologiya i davnaya istoriya Ukrainy*, 4 (17): Arkheologiya i prostir, s. 46-99.
- Khlevov, A. A. 2002. *Predvestniki vikingov. Severnaya Evropa v I—VIII vekakh*. Sankt-Peterburg: Evraziya.
- Khudyakov, Yu. S. 2007. *Zolotaya volchia golova na boyevykh znamenakh: Oruzhiye i voyny drevnikh tyurok v stepyakh Evrazii*. Sankt-Peterburg: Peterburgskoye vostokovedeniye.
- Androshchuk, F. 2005. En man i Osebergsgraven? *Fornvännen*, 100, S. 115-128.
- Arbman, H. 1943. *Birka. Untersuchungen und Studien*, I: Die gräber. Stockholm: Almqvist & Wiksell.
- Artelius, T. 2005. The Revenant by the Lake. Spear Symbolism in Scandinavian Late Viking Age Burial Ritual. In: Artelius, T., Svanberg, F. (eds.). *Dealing with the Dead. Archaeological Perspectives on Prehistoric Scandinavian Burial Ritual*. Stockholm: National Heritage Board, p. 261-276.
- Askeberg, F. 1944. *Norden och Kontinenten i gammal tid. Studier i forngermansk kulturhistoria*. Uppsala: Almqvist & Wiksells boktr.
- Bill, J., Daly, A. 2012. The Plundering of the Ship Graves from Oseberg and Gokstad: an Example of Power Politics? *Antiquity*, 86, p. 808-824.
- Brink, S. 2008. Who were the Vikings? In: Brink, S., Price, N. (eds.). *The Viking World*. London, New York: Routledge, p. 4-11.
- Byrne, F. J. 2005. The Viking age. In: Cróinín, D. Ó. (ed.). *A New History of Ireland: Prehistoric and early Ireland*, 1. Oxford University Press, p. 609-634.
- Callmer, J. 2006. Ornaments, Ornamentation, and Female Gender. Women in Eastern Central Sweden in the Eighth and Early Ninth Centuries. In: Andrén, A., Jennbert, K., Raudvere, C. (eds.). *Old Norse Religion in Long Term Perspectives. Origins, Changes and Interactions*. An International Conference in Lund, June 3—7, 2004. Lund: Nordic Academic Press, p. 189-194.
- Christensen, T. 1981. Gerdrup-graven. *Romu*, 2, p. 19-28.
- Christensen, T. 1997. The Armed Woman and the Hanged Thrall. In: Birkebæk, F. (ed.). *The Ages Collected from Roskilde Museum*. Roskilde: Roskilde Museum, p. 34-35.
- Dommasnes, L. H. 1979. Et gravmateriale fra yngre jernalder brukt til e belyse kvinners stilling. *Viking*, 42, S. 95-114.
- Dommasnes, L. H. 1982. Late Iron Age in Western Norway. Female Roles and Ranks as Deduced from an Analysis of Burial Customs. *Norwegian Archaeological Review*, 15, p. 70-84.
- Engh, A. K. 2009. Rike importfunn i vikingtidsgraver. In: Bergstøl, J. (ed.). *Arkeologiske undersøkelser 2003—2004. Katalog og artikler*. Oslo: Kulturhistorisk Museum Fornminneseksjonen, p. 147-165.
- Gardela, L. 2012. Pochywyki i groby atypowe w świecie wikingów. Dawne problemy i nowe pytania. *Obcy. Funeralia Lednickie*, 14, s. 379-401.
- Gardela, L. 2013a. The Dangerous Dead? Rethinking Viking Age Deviant Burials. *Studia Medievalia Septentrionalia*, 23, p. 99-136.
- Gardela, L. 2013b. «Warrior-women» in Viking Age Scandinavia? A preliminary archaeological study. *Analecta Archaeologica Ressoviensia*, 8, p. 273-340.
- Gräslund, A.-S. 1980. *Birka: Untersuchungen und Studien IV, The burial customs: A study of the graves on Björkö*. Stockholm: Almqvist & Wiksell.
- Grooms, K. 2017. The Bones Didn't Lie: DNA Proves Viking Warrior was a Woman. *Promega Connections*. September 22.
- Gron, O., Hedeager Krag, A., Bennike, P. 1994. *Vikingetidsgravpladser på Langeland*. Rudkøbing: Langelands Museum.
- van Hamel, A. G. 1934. The Game of the Gods. *Arkiv For Nordisk Filologi*, 50, p. 218-242.
- Hedenstierna-Jonson, C., Kjellström, A., Zachrisson, T., Krzewińska, M., Sobrado, V., Price, N., Günther, T., Jakobsson, M., Götherström, A., Stora, J. 2017. A female Viking warrior confirmed by genomics. *American Journal of Physical Anthropology*, 8, p. 1-8.
- Hernæs, P. 1984. C 22541 a—g. Et gammelt funn tolkes på ny. *Nicolay*, 43, s. 31-39.
- Holck, P. 2006. The Oseberg Ship Burial, Norway: New Thoughts on the Skeletons from the Grave Mound. *European Journal of Archaeology*, 9 (2—3), p. 185-210.
- Jesch, J. 1991. *Women in the Viking Age*. Woodbridge: Boydell.
- Kjellström, A. 2016. People in transition: Life in the Mälaren Valley from an Osteological Perspective. In: Turner, V. (ed.). *Shetland and the Viking World: Papers from the Proceedings of the Seventeenth Viking Congress 2013*. Lerwick: Shetland Amenity Trust, p. 197-202.
- Lauritsen, T., Kastholm Hansen, O. T. 2003. Transvestite Vikings? *Viking Heritage Magazine*. 1, p. 14-17.
- Moen, M. 2011. *The Gendered Landscape. A discussion on gender, status and power in the Norwegian Viking Age landscape*. Oxford: Archaeopress. British Archaeological Reports International Series, 2207.
- Normann, L. E. 2008. *Viking Women. The Narrative Voice in Woven Tapestries*. Amherst, New York: Cambria Press.
- Price, N. S. 2002. *The Viking Way: Religion and War in Late Iron Age Scandinavia*. Uppsala: Department of Archaeology and Ancient History Uppsala University.
- Price, N. S. 2008. Dying and the Dead: Viking Age Mortuary Behaviour. In: Brink, S., Price, N. (eds.). *The Viking World*. London, New York: Routledge, p. 257-273.
- Price, N. S. 2012. Mythic Acts. Material Narratives of the Dead in Viking Age Scandinavia. In: Raudvere, C., Schjmdt, J. P. (eds.). *More than Mythology. Narratives, Ritual Practices and Regional Distribution in Pre-Christian Scandinavian Religions*. Lund: Nordic Academic Press, p. 13-46.
- Stolpe, H. 1889. Ett och annat på Björkö. *Ny Illustrerad Tidning*, 25. S. 4-16.
- Stylegar, F. A. 2007. The Kaupang Cemeteries Revisited. In: Skre, D. (ed.). *Kaupang Excavation Project Publication Series*, I. Aarhus: Aarhus University Press, p. 65-101.
- Svanberg, F. 2003. Death Rituals in South-East Scandinavia AD 800—1000. Decolonizing the Viking Age 2. Lund: Institute of Archaeology University of Lund. Acta Archaeologica Lundensia Series 4, 24/
- Thålin-Bergman, L. 1986. Die Waffengräber von Birka. In: Arwidsson, G. (ed.). *Birka II: 2: Untersuchungen und Studien. Systematische Analysen der Gräberfunde*. Stockholm: Vitterhets Historie och Antikvitets Akademien, p. 4-10.
- Ulriksen, J. 2011. Spor af begravelsesritualer i jordfæstegrave i vikingetidens Danmark. Årbog for Jysk Arkæologisk Selskab og fagområdet Arkæologi. *KUML*, S. 161-245.
- Varberg, J. 2011. A Norwegian Viking Queen and a Warrior Prince. In: Skov, H., Varberg, J. (eds.). *Aros and the World of the Vikings. The Stories and Travelogues of Seven Vikings from Aros*. Højbjerg: Moesgerd Museum, p. 104-105.
- Whittaker, H. 2006. Game-boards and gaming-pieces in funerary contexts in the Northern European iron age. *Nordlit*, 20, p. 103-112.

O. Ye. Fialko

AMAZONS IN VIKING AGE

Amazons are usually associated with the period of the early Iron Age. However, a large number of graves of armed women of the early Middle Ages are known in the territory of Eurasia. In the Scandinavian countries, the period of the 9th — the first half of the 11th centuries was called the «Viking Age». This period is related to the military, commercial and demographic expansion of the Scandinavians. During the archaeological researches, burials of women with weapons were recorded in the cemeteries of Denmark, Norway and Southern Sweden. They constitute a small series of 16 funerary complexes.

Typically, the female warriors were buried in individual graves, and only occasionally they were accompanied by a woman or a child. Only in two cases armed man and woman of equal social level were placed in one grave. In the necropolis, the graves of the Amazons are usually localized among the military graves. On the territory of Western Europe, both rites of burial of warriors — inhumation and cremation are registered.

The age range of female warriors is quite wide — from 10 to 50—60 years, with the domination of young

women. The material complex showed that women's weapons were intended for both remote (bows and arrows, spears) and close combat (swords, knives, axes). And in this period preference was given to axes. Several graves of female warriors were accompanied by a horse or a set of horse ammunition. This means that women could also fight in the equestrian battles.

Based on the range and the number of weapons, the Amazons of the Viking Age mainly were part of the lightly armed units. These women took up arms on a par with men in moments of acute necessity — periods of seizing of new territories or defending their lands from an external enemy.

Keywords: Amazons, Burials, Weapons, Eastern Europe, Scandinavia, the Viking Age, the Early Middle Ages.

Одержано 12.05.2017

ФІАЛКО Олена Євгенівна, кандидат історичних наук, старший науковий співробітник, Інститут археології НАН України, пр. Героїв Сталінграда 12, Київ, 04210, Україна, *ofialka@ukr.net*.

FIALKO Olena, Candidate of Historical Sciences, Senior Researcher, Institute of Archaeology, National Academy of Sciences of Ukraine, Heroiv Stalingradu ave. 12, Kyiv, 04210, Ukraine, *ofialka@ukr.net*.

С. О. Біляєва

ТЮРКСЬКИЙ ФАКТОР У ГЕОПРОСТОРІ УКРАЇНИ (за матеріалами археологічних досліджень)

У статті стисло розглянуті особливості участі тюркського фактору у цивілізаційному процесі на території України з середини I — у II тисячолітті.

Ключові слова: тюркський фактор, простір України, слов'янські спільноти, археологічні дослідження, взаємини, інтеграція культур.

ВСТУП

Великий простір українських земель, якому притаманне розмаїття фізико-географічного та природного середовища, надзвичайно важливе геополітичне розташування, репрезентує цікаву та специфічну модель взаємодії протилежних господарських та соціально-економічних систем упродовж тисячоліть історичного процесу. Для усвідомлення глибини та варіантності етнокультурних та міжцивілізаційних процесів потрібне запровадження багатофакторного аналізу із урахуванням всіх можливих складових кожного етапу розвитку та його наслідків, досліджень багатьох ще далеко не з'ясованих питань, картографування та розгортання археологічних розкопок, здійснення комплексу міждисциплінарних та узагальнюючих робіт. Утім вже на сьогоднішній стан теоретичних напрацювань та археологічної бази дозволяє розглянути деякі особливості факторів впливу на історико-культурний процес на теренах українських земель.

ОСНОВНА ТЕМАТИКА ТА МЕТОДИКА ДОСЛІДЖЕНЬ В ІСТОРІОГРАФІЇ

Із виходом на шлях історичного розвитку простір України не позбувся поліваріантності етнокультурного наповнення та різноманітності господарських типів, але поступово набув стриж-

невих факторів, серед яких провідна роль належить слов'янському та тюркському. Останньому, внаслідок ідеологічних уподобань та амбіцій в історіографії імперської Росії, найчастіше було відведено місце на задвірках історії та у абсолютизованому негативному сенсі (Біляєва 2012, с. 13—15). Тим більше, що основні міркування вірували навколо монголо-татарської навали і її наслідків. З іншого боку, якщо для історіографії кінця XVIII — початку XX ст. переважала тематика взаємовідносин між Руссю та кочовиками Степу, і особливо тема негативного впливу монголо-татарської навали на історичний розвиток Руських князівств, з другої половини XIX ст. — на початку XX ст. має місце поступове розширення тематики щодо вивчення тюркського фактору в історії України. Це особливо стосується праць українських істориків та археологів за матеріалами писемних джерел (В. Б. Антоновича, М. С. Грушевського, В. Г. Ляскоронського, П. Г. Клепатського, Д. Я. Яворницького та ін.). Виняткову роль у дослідженні ролі Кримського ханства в історії України відіграли праці В. Д. Смирнова, які не втратили свого сенсу і досі. Визначною подією в розвитку тюркології з початків Української держави (гетьманату) постала наукова діяльність А. Ю. Кримського, яким вперше було надано загальну картину та історичну оцінку вторгнення тюркських хвиль у європейське середовище від гунів «до русько-літописних татарів, які під проводом другого народу, монголів, завоювали Русь... Всі ці турки, писав А. Кримський, що йшли потік за потоком через північночорноморські степи, встигали засновувати на європейських завойованих землях свої держави, іноді осіли, іноді кочові; але потім ті турки без сліду тонули серед завойованих народів, або ті народи раніш-пізніш винищували зайд, виганяли їх,

одпирали до Азії» (Кримський 1996, с. 14). Стилий висновок А. Кримського звичайно потребує детального розгляду та поетапного аналізу історичної ситуації, але він відображає загальний зміст та наслідки руху тюрків у європейський світ та українські землі, зокрема. На жаль, після 1929 р. продовження досліджень у цьому напрямку практично припинилось під пресом ідеологічних уподобань тоталітарної системи.

Проте, у 1930-ті рр. у науковому середовищі починають з'являтися думки (Б. Д. Греков, О. Ю. Якубовський) про необхідність розібратися із спектром взаємовідносин руських князівств із кочівниками, помітити, що переважали не військові дії, а товарообмін. Наголошувалося про необхідність відмовитись від оцінки кочовиків (переважно це стосувалося печенігів та половців) як темної, чисто зовнішньої сили, визнати певну етнічну інтеграцію кочовиків та русичів (М. Н. Покровський, Б. Д. Греков, О. Я. Якубовський та ін.). Певною мірою це був прорив, новий підхід не лише до Русі, але й до розуміння стосунків взаємодії провідних факторів тривалого історичного процесу: слов'янського і тюркського. Проте, серед багатьох невирішених питань взаємостосунків кочового та осілого населення продовжувала домінувати військова тематика.

Складнощі у визначенні та вивченні проблематики стосувалися не лише методологічних підходів, ідеологічних та політичних обставин, які були обумовлені імперським і тоталітарним становищем України, але й специфікою джерельної бази. Її основу склали писемні джерела, не вільні від позиції їх автора, часом односторонні, із доповненням інтерпретації відповідних істориків. За зауваженням О. В. Чернецова відносно оцінки гучних подій монгольської навали, «історики дожовтневого та радянського періодів дивилися переважно з одного боку — з боку постраждалих» (Чернецов 2003, с. 12). До того ж, повідомлення писемних джерел відображують лише частину історичного процесу: історію відносин, опис подій, способи життя та побуту. Але об'єктивні свідчення — археологічні матеріали почали накопичуватися лише з другої половини XIX ст. — початку XX ст., від випадкових знахідок до розкопок курганних поховань кочовиків М. Ю. Бранденбургом у Середньому Подніпров'ї, археологічних досліджень Д. Я. Самоквасова, Д. Я. Яворницького 1903—1905 рр., В. І. Гошкевича 1909—1914 рр., зокрема поселенських пам'яток золотоординського періоду, та інших досліджень. Із накопиченням археологічних матеріалів, виходячи з інформації нових джерел, постала можливість побудови історичних концепцій. Проте, парадокс історіографії був таким, що артефакти протягом тривалого часу виконували ілюстративну роль, з метою підтвердження певних думок автора, і не становили самостійне джерело історичних

знань. Істотне збільшення джерельної бази за рахунок археологічних матеріалів, що забезпечувало дослідження багатьох питань проблематики, сталося наприкінці 1940—80 рр., завдяки суцільним розвідкам і картографуванню пам'яток Причорномор'я, пам'яток району Дніпровського каскаду водосховищ, Центральної України, зокрема пам'яток Поросся. Нові матеріали стали підґрунтям для визначення та класифікації артефактів культур кочовиків південноруського степу XIII—XIV ст. Серед таких розробок провідне місце належить численним працям 1960—70 рр. Г. О. Федорова-Давидова. Основою теоретичних побудов щодо етапів розвитку тюркських спільнот Євразії, і території України зокрема, були дослідження С. О. Плетнєвої. На особливу увагу заслуговували обґрунтування золотоординської цивілізації М. Г. Крамаровського, привертала увагу різнопланові дослідження істориків та археологів А. О. Добролюбовського, В. В. Дорофєєва, О. П. Моці та інших авторів. Комплексному аналізу ролі кочовиків в історії Русі присвячена спеціальна монографія П. П. Толочка. На його думку «етнічне збагачення давньоруського народу за рахунок періодичного входження в нього груп кочового населення супроводжувалося також і певними культурними надбаннями». Проте, це «не дає підстав стверджувати про симбіоз слов'яноноруської та кочівницької культур, але переконливо засвідчує помітну роль тюркського етнокультурного елемента у формуванні давньоруської етнічної та культурної спільноті» (Толочко 1999, с. 197).

За результатами досліджень О. П. Моці, «найбільший відсоток контактів південноруських земель належить слов'яно-кочівницьким відносинам» (Моця 1992, с. 41). До них він зараховує і торговельні, і міжетнічні шлюбні відносини (Моця 2006, с. 133). Свечасним та надзвичайно актуальним підсумком досліджень тематики взаємовідносин землеробів та кочовиків за часів Київської Русі постало монографічне дослідження О. П. Моці (Моця 2015). Слід також зауважити, що тюркський фактор не був обмежений лише взаємодією осілого і кочового населення, оскільки на етапі пізнього середньовіччя — раннього модерну маємо справу із потужними тюркськими утвореннями змішаної економіки, якими, приміром, були Кримсько-Татарський ханат, Османська імперія.

У 1990-х рр. — перших десятиліттях XXI ст. на Півдні України були розгорнуті цілеспрямовані дослідження сельджуцьких, золотоординських, османських пам'яток (Біляєва 2012, с. 34—60). Чисельні експедиційні роботи у Криму також здобули великий масив джерел, зокрема Кримсько-татарської культури, що дозволило визначити її взаємодії із культурами багатоетнічного середовища півострова.

Формування нової основи досліджень співпало у часі із реформацією у справі археологічно-

го джерелознавства, методології та переформування підходів до визначення хронологічної межі археології та її спроможностей. Археологічні матеріали поступово ставали неупередженим, самостійним джерелом історичного пізнання, основою концептуальних побудов із необмеженим хронологічним порогом. Евристичне передбачення такої ролі археології належить М. Ю. Брайчевському. Ще на початку 1970-х рр. він писав: «Археологічні матеріали стали повноцінним джерелом, що дає можливість усвідомити й відтворити соціальну картину минувшини і навіть перебіг конкретних подій... Власне кажучи, важко визначити хронологічний рубіж, за яким археологія повністю втрачає своє значення» (Брайчевський 1971, с. 20). Як відомо, теоретичні підґрунтя нової методології та методичних підходів до археологічного знання і його застосування у історичному дослідженні були розроблені у європейській археології у 1980 рр. і увійшли до науки як «borrowed from archaeology» (запозиченого з археології) (Lukas 2013; Біляєва, Фіалко 2014, с. 34—37). У такому напрямку пізнанню передувала не концепція, під яку підбиралися матеріали, а навпаки, археологічні матеріали були фундаментом наукового пізнання, історичних концепцій. Це було надзвичайно важливим у дослідженні проблематики тюрксько-слов'янських відносин, засміченій політизованими висновками. На жаль, в історіографії і досі бракує праць із дослідження сутності дії тюркського фактору у його історичному та етнокультурному розвитку, від початків до сьогодення, його періодизації, змісту та особливостей кожного періоду. З іншого боку, протягом такого тривалого часу відбувалися контакти на різних історико-культурних рівнях, у різному просторовому охопленні, глибині проникнення

у господарську систему, мали місце зв'язки та впливи стійкого і нестійкого характеру, та інші особливості. Отже потрібна конкретизація кожного етапу взаємозв'язків із залученням археологічних матеріалів.

МЕТА ДОСЛІДЖЕННЯ ТА ЇЇ РЕАЛІЗАЦІЯ

У запропонованій статті ми ставимо на меті відстежити деякі специфічні риси тюрксько-слов'янської історії в часі та просторі. Для цього необхідно згадати загальний спектр тюркських спільнот від середини I тис. до кінця XVIII ст., основні етапи та відмінності їх розташування у географічному просторі українських земель, синхронізацію із етапами історичного розвитку автохтонного населення України, відзначити деякі відмінні риси взаємин та матеріальної культури суспільств.

Початок дії тюркського фактору в історії Східної Європи корелюється із кінцем праслов'янсько-венедського етапу слов'янського періоду в історії України (Горелов та ін. 2006, с. 126). Як відзначив О. В. Сухобоков (2004, с. 266) за писемними джерелами (Аміан Марцелін, Йордан, Прокопій) та даними археологічних досліджень (В. В. Седов, В. Д. Баран, Д. Н. Козак, Р. В. Терпиловський), першій хвилі тюрків передували серйозні зміни на теренах Південно-Східної Європи (II — друга половина IV ст. н. е.), коли під тиском готів основна маса праслов'янського населення була змушена залишити землі Волині, Поділля, а наприкінці III ст. і всього Дніпровського Правобережжя, зосередившись по окраїнах ареалу черняхівської культури у зоні безпосередньої близькості до майбутніх воєнно-політичних подій наступного періоду (рис. 1). З прихо-

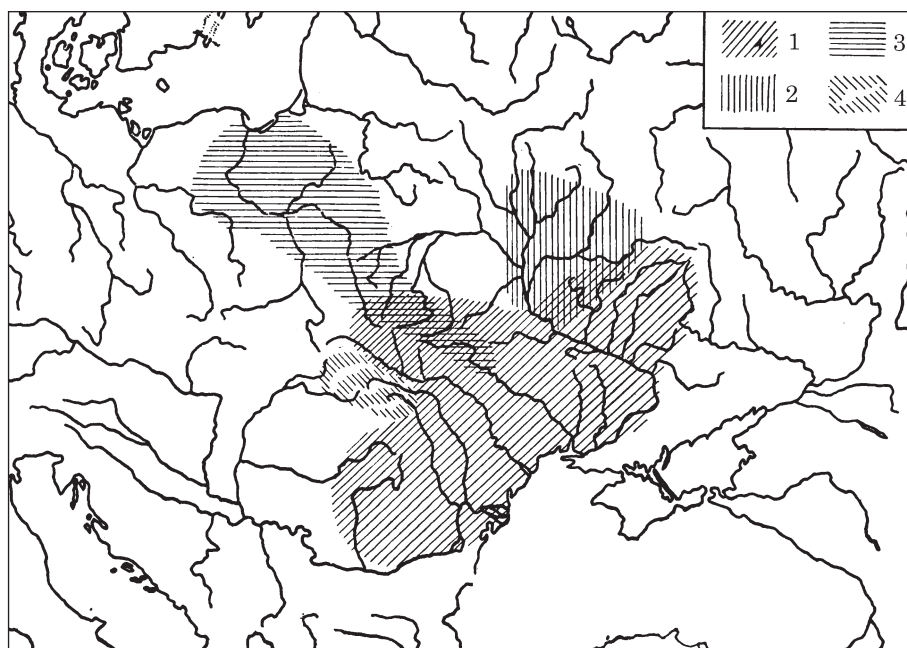

Рис. 1. Ареал археологічних культур другої чверті I тис. н. е. напередодні гунської навали, **культури:** 1 — черняхівська; 2 — кийівська; 3 — вельбарська; 4 — карпатських курганів (Баран 1985, с. 46)

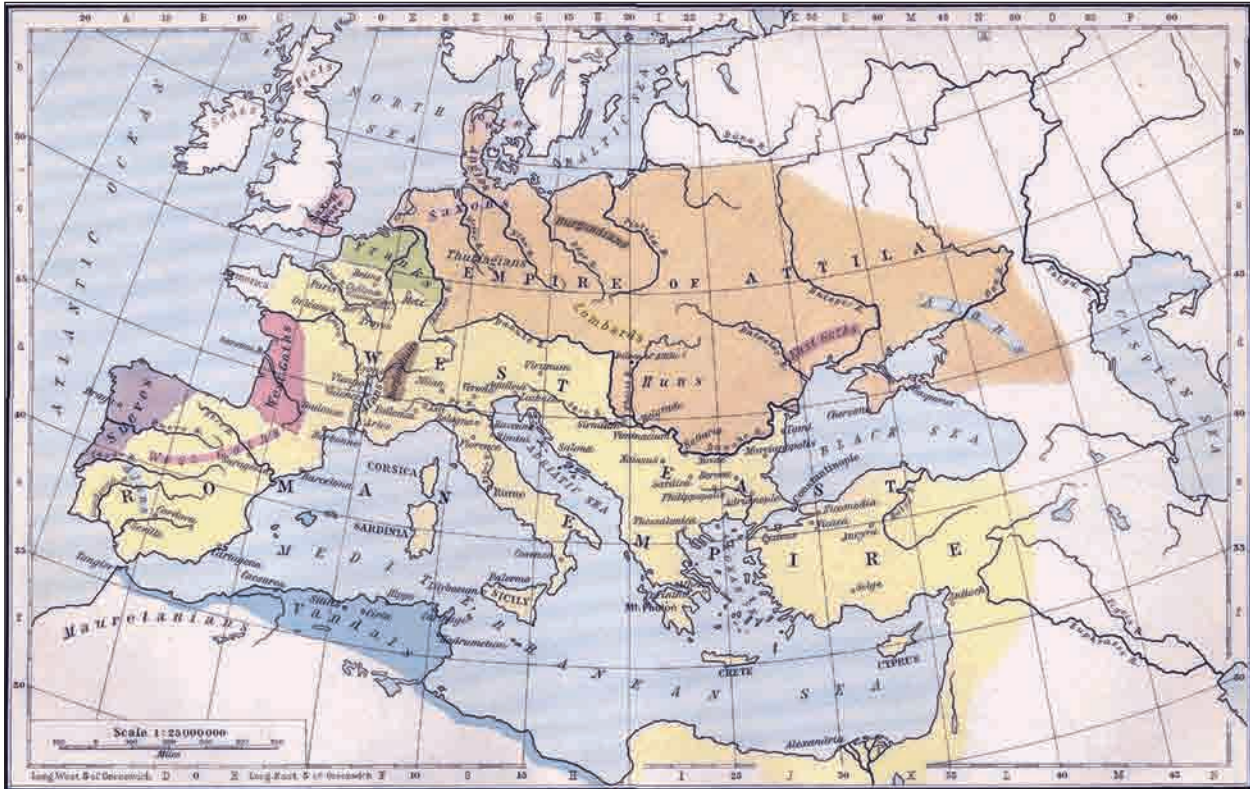

Рис. 2. Імперія Аттіли (Shepherd 1911)

дом першої хвилі тюрків — гунської навали у 370 рр. н. е. починається низка подій величезного значення для подальшого історичного розвитку Центральної та Східної Європи. Вірогідно, гуни рушили двома потоками, один з яких потрапив у Північне Причорномор'я, а другий у Крим, що простежується за типами поховального обряду та інвентарем. Археологічно їх перебування підтверджується десятками поховань на теренах Запорізької, Херсонської, Одеської областей та Криму, що свідчить про строкатість етнічного складу. Поховання часом супроводжувалися рештками та спорядженням коня, багатим інвентарем, до якого відносяться прикраси з коштовних металів поліхромного стилю, зброя, металеві казани тощо, але його склад та пріоритети залишаються різними у окремих типах поховань (Івченко 2003, с. 41—47). Зауважу, що такі складові елементи інвентарю залишаються і у наступні етапи тюркської експансії, але із певними типологічними змінами.

Перша тюркська хвиля — гунська навала мала декілька позитивних наслідків для подальшого розселення слов'ян. Вона поклала кінець готському пануванню у Причорномор'ї; уможливила успішну війну за визволення слов'ян від готів за підтримки гунів. Вона докорінно змінила карту Європи, створивши імперію Аттіли (рис. 2). Особливо важливими наслідками першої хвилі тюркських племен було не лише повернення слов'янського населення на території Волині, Поділля та Се-

реднього Подніпров'я (Рыбаков 1982, с. 46; Сухобоков 2004, с. 267), а і поява сприятливих умов подальшого великого розселення слов'ян у V—VII ст. (рис. 3), створення першого в історії слов'янства воєнно-політичного об'єднання дулібів, які зібрали навколо себе основні слов'янські племена між Віслою та Дніпром. В археологічному співставленні це, швидше за все, були носії праязкої культури, яка пізніше переоформлюється в райковецьку культуру (Сухобоков 2004, с. 267).

У середині другого етапу слов'янського періоду в історії України (V—VII ст.) (Горелов та ін. 2006, с. 126) мають місце складні події у стосунках слов'ян і нової хвилі тюрків, якими постали авари, які у VI ст. перейшли Дон і посунулися у бік Візантії. У 568 р. перший аварський каган Боян підкорив землеробські слов'янські племена Середнього Подунав'я та Західної Словачії (Поп 1988, с. 12). У центрі Європи народжується нова держава — Аварський каганат, який був «прямим нащадком гунської імперії Аттіли» (Плетнева 1982, с. 48). За територіальними межами поховальні пам'ятки авар відомі в Запорізькій, Херсонській областях та у Криму. Обряд поховання — трупопокладення із конем, порівняно багатим складом інвентарю, у якому репрезентовані розкішні поясні набори з використанням золота, срібла, гранатів, колчани, кістяні накладки луків та ін. Спорадично, за деякими поховальними пам'ятками, фіксується проникнення аварів у східнослов'янські землі Правобережжя та Лівобережжя Дніпра.

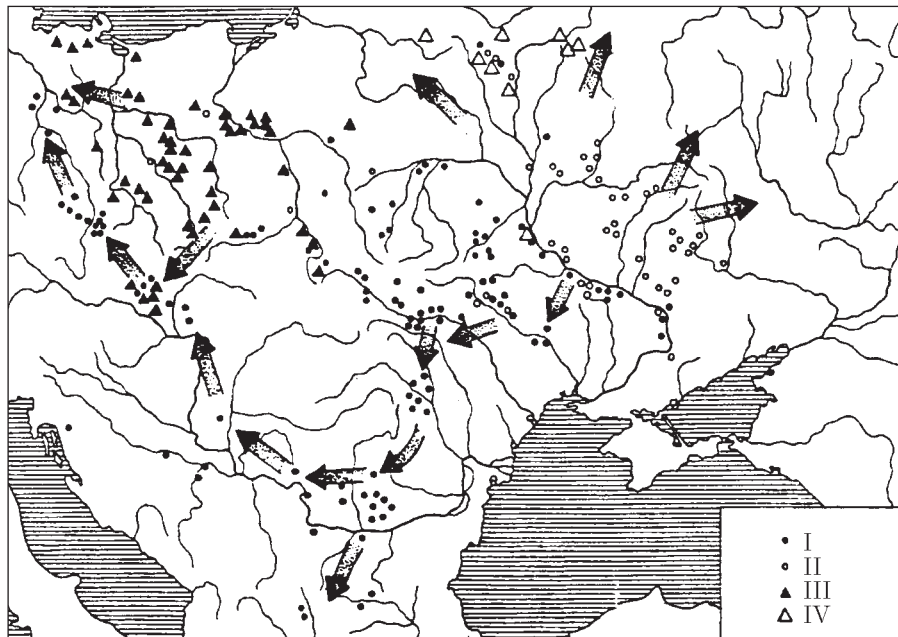

Рис. 3. Карта-схема слов'янських поселень V—VIII ст. і напрямки розселення слов'ян (Баран 1998, с. 35, рис. 1)

Оцінка ролі авар в історії слов'янських племен Східної Європи має певні розбіжності. Відносно долі Дулібського союзу, загибель їх держави під ударами аварів не викликає дискусій. Але, стосовно Середнього Подніпров'я і Лівобережної України існують різні точки зору. За даними візантійських авторів, аварський каган надіслав велике військо щоб знищити антів. Вірогідно, як вважає П. П. Толочко, після цього удару відновити свою могутність анти не змогли (Толочко 1999, с. 13). На думку О. В. Сухобокова, перебування авар у вищезазначеному регіоні було короткочасним і не залишило помітних наслідків (Сухобоков 2004, с. 267). У археологічному співвідношенні мова іде про пеньківську культуру, яку дослідники ототожнюють з антами. Є всі підстави пов'язувати її загибель із вторгненням аварів у південноруський степ (Толочко 1999, с. 12). Проте, деякі автори вважають, що навіть загибель під ударами аварів держави дулібів не призвела до катастрофічних для слов'ян наслідків: «Як і гунни, авари були носіями державних ідей, які втілювали у життя... Аварська держава зробила багато для розвитку слов'янських племен на території України. Саме авари стали організаторами перших крупних походів східних слов'ян проти Візантії» (Манько 2003, с. 49). Видатний тюрколог О. Прицак вважав, що «тюрки появилися в історії як творці однієї з так званих «степових» (евразійських) імперій із центром у нинішній Монголії (552—744). Такі степові імперії включали в себе й Україну, аж до Угорщини» (Кримський 1996, с. 5). В той же час, не викликає сумніву значний вплив авар на розвиток військової справи слов'ян та деякі сторони матеріальної культури: організацію кінного війська, спорядження вершника і коня, металеві прикраси, поясні набори тощо.

Що стосується подальшої долі слов'ян, ані поразка дулібів, ані поразка антів не були катастрофою у подальшому поступальному розвитку, що засвідчується на третьому етапі слов'янського періоду — VIII—X ст., коли утверджується їх самоназва, а велика кількість поселень і городищ конкретних племен «густо вкривають значну частину Європи від верхів'їв Дніпра, Дону, Волги на сході, до Подунав'я і Балканського півострова на заході (Горелов та ін. 2006, с. 127).

Але, і відносно слов'ян-землеробів, і відносно перших хвиль тюрків-кочовиків мова іде про добу ранніх форм державних відносин — союзів племен у слов'ян чи імперій гунів та аварів — це були не стійкі і нетривалі об'єднання, які не мали міцної державотворчої основи, сталих організмів феодальних відносин і цивілізацій, й зазнавали руйнації під впливом як зовнішніх, так і внутрішніх факторів. Ні поразка дулібського союзу, ані Антського не призвели до знищення слов'янського анклав, він не лише витримав, а й продовжив шлях до нового союзу племен «Руська земля» саме в той час, коли імперія Аттіли та Аварський каганат назавжди зійшли з історичної арени. Окремі гунські племена залишилися у Центральній Європі, інші увійшли до Аварського, а згодом Хозарського каганату. Аварський каганат був розгромлений об'єднаними силами південних та західних слов'ян у 622—623 рр. (Поп 1988, с. 13). Але обидві хвилі тюркських племен та формування ранніх імперій відіграли роль певних каталізаторів державотворчого процесу у Східній та Центральній Європі, що втілювалось в утворенні Угорщини, Болгарії та інших держав.

Серед тюркських народів, які мали безпосереднє або часткове відношення до території Українських земель, були й болгарські пле-

мена, які до переселення у Балкано-Дунайському напрямку займали великий простір на Нижньому Дону, Приазов'ї, Північному Причорномор'ї. Вірогідно, за час проходження болгар на Дунай відбувається певний слов'яно-болгарський культурний синтез, прикладами якого є археологічні пам'ятки (приміром Пастирське городище). У 635 р. було створене воєно-політичне об'єднання племен під назвою Велика Болгарія, яке існувало до 642 р. Болгар не цікавило Середнє Подніпров'я, їх головний інтерес був спрямований на центральну Європу, переважно на Візантійські провінції. Після розпаду Великої Болгарії під тиском хозар причорноморські болгары переселяються у Нижнє Подунав'я і далі у 70—80 рр. на Балкани, де і створюють Перше Болгарське царство. Інші переселилися на Волгу, де заснували Волзьку Булгарію. Болгары частково розселилися і в середовищі слов'янського етносу на Лівобережній Україні, який згодом сформував євєрянський плеємний союз, археологічним еквівалентом якого, на думку багатьох дослідників (Д. Т. Березовець, В. В. Сєдов, О. В. Сухобоков А. М. Москаленко, А. З. Вінников та ін.), була волинсько-роменська культура (Сухобоков 2004, с. 269).

Деякі болгарські роди увійшли до складу Хозарії, нової тюркської держави, що утворилася на рубежі VII—VIII ст., у складі якої інтегрувалися різні, переважно тюркські, племена. Її державною культурою, за визначенням С. О. Плетнєвої, була Салтівська, одна з найбільш яскравих культур раннього середньовіччя Східної Європи (Плетнева 1987, с. 189). Проте, на думку О. В. Комара, залишаються недослідженими питання виникнення, формування салтівської культури та її зникнення (Комар 1999, с. 111). Під владу Хозарії підпали східно-слов'янські племена Дону та Середнього Подніпров'я, головним чином Дніпровського Лівобережжя. За даними Повісті минулих літ це в'ятичі, сіверяни, радимичи та поляни, які зберегли власні етнокультурні особливості і не розчинилися у середовищі тюрків (Сухобоков 2003, с. 64). Існування Хозарської держави, населення якої представляло конгломерат багатьох (переважно тюркських або тюркізованих) етносів припадає на час останнього етапу слов'янського періоду історії України, існування Руської землі, а кінець — на перший період Київської Русі (965 р.).

Дослідники по-різному оцінюють історичну роль Хозарського каганату в історії Київської Русі. Найбільш крайню позицію щодо політичного становища українських земель у другій половині першого тисячоліття, тобто на слов'янському етапі історії України, посідав О. Прицак, який вважав ранню Русь хазарським каганатом, а Київ — хазарським містом (Кримський 1996, с. 5; Golb, Pritsak 1982, р. 20, 44—49). У своїх твердженнях історик

спирався на писемні джерела й протягом тривалого часу із сумнівом відносився до археологічних матеріалів, які складають доказову базу багатьох сучасних досліджень. Проте, в останні роки життя в Україні він почав значно більше цікавитися археологічними джерелами, про що свідчить його інтерес до археологічних матеріалів османського Очакова та його золотоординського минулого, відкритих у 1990-х рр.

У контексті сучасного цивілізаційного підходу можна погодитися з деякими висновками щодо певних позитивних чинників періоду існування Хозарського каганату. На відміну від нестійких ранніх тюркських імперських формувань гунів та авар, Хозарський каганат є прикладом стабільної і могутньої імперії, яка проіснувала три століття та поєднала дві господарські системи: кочову та осілу, кочове скотарство і землеробство із поступовим збільшення долі останнього у господарстві та високою розвинутою міжнародною торгівлю. Існування різних господарських систем було можливим завдяки зональному сполученню степу та лісостепу на теренах держави. Це була і висока цивілізація із писемністю, монотеїстичною релігією. Народи Євразії, в тому числі і середньодніпровські слов'яни, що були в орбіті Хозарії, були «втягнуті у систему транснаціональної торгівлі, завдяки гілці Шовкового шляху, що проходила з держави Саманідів та Центральної Азії скрізь Хорезм та Ітіль, а потім скрізь Донецький кряж та Київ, далі у Візантію та Західну Європу» (Сухобоков 2004, с. 273). Завдяки цьому територія України постала частиною системи світової торгівлі тодішнього світу, що безумовно сприяло становленню економічної могутності, прискоренню темпів розвитку. Подруге хозарська цивілізація у державотворчому процесі безумовно вплинула на організацію та специфіку владної структури, можливо, це і форма дуумвірату (Аскольд-Дір), можливо, і титул великого князя «каган»-«хакан». Прикладом досконалого зразка доби середньовіччя VII—X ст. було озброєння та військова справа Хозарії. Крім того, Хозарська держава за своїм розташуванням та могутністю була певним стримуючим фактором руху кочових племен Азії у бік Європи, Причорноморського степу і, відповідно, на Русь, яка ще була на стадії оформлення та становлення державних інститутів. Прикладом цього є протидія хозарів печенігам у союзі з гузами (огузами). Але із послабленням Хозарії і її подальшим занепадом шлях нових хвиль кочовиків у простір Русі та Північне Причорномор'я був відкритим (рис. 4).

Синхронно першому ранньофеодальному етапу історії Київської Русі (X — початок XII ст.) з'являються нові чинники і у взаємовідносинах із тюркськими світами. По-перше, якісно змінюються сторони контактів. Лісову та лісостепову зони українського простору репрезентує нова імперія — Київська Русь, основу якої

Рис. 4. Східні слов'яни, тюрки та їх сусіди у VIII—XI ст. (Толочко 1999, с. 11)

складали слов'янські етноси, а також населення не слов'янського походження. Переважає землеробсько-скотарська основа господарства, а також заняття мисливством, рибальством та іншими промислами, ступінь розповсюдження яких залежить від природного оточення та кліматичних умов. З іншого боку, степовий регіон межиріччя Дніпра і Дону, вірогідно, вже у IX ст. займають печеніги, які поступово поширюють область розселення до середини X ст. від Дона до Карпат (Толочко 1999, с. 54). У другій половині X ст. печеніги проникають у Верхнє Потисся, яке постало основним районом їх розселення у Карпатському регіоні (Прохненко 2011, с. 70—87).

Поблизу кордонів Русі вони вперше згадуються у Повісті минулих років під 915 р., коли вони створюють мир із князем Ігорем, але на думку Г. А. Федорова-Давидова та С.О. Плетньової перші сутички русичів з печенігами ста-

лися у 898 р. (Толочко 1999, с. 55). З того часу у писемних джерелах є згадки про дванадцять військових конфліктів. На наш погляд, цілком слушна думка П.П. Толочко: «навіть якщо якась частина конфліктів не потрапила в поле зору літописців, то і тоді неможливо уявити майже півторастолітню історію русько-печенізьких відносин як суцільне військове протистояння». Структура печенізького суспільства, яка включала окремі орди, цілком дозволяла мати військові дії з однієї ордою і мир з іншою (Толочко 1999, с. 71). Але єдність та стабільність поховального обряду печенігів, однотиповість поховального інвентарю демонструє етнокультурну спільність печенігів на великому степовому просторі від Дону до Дунаю, де кочували їх орди. Поховання впускні у більш ранніх курганах, інколи у скіфських катакомбах, із обрядом трупопокладення з конем або чучелом коня, орієнтовані на захід. Інвентар поховань —

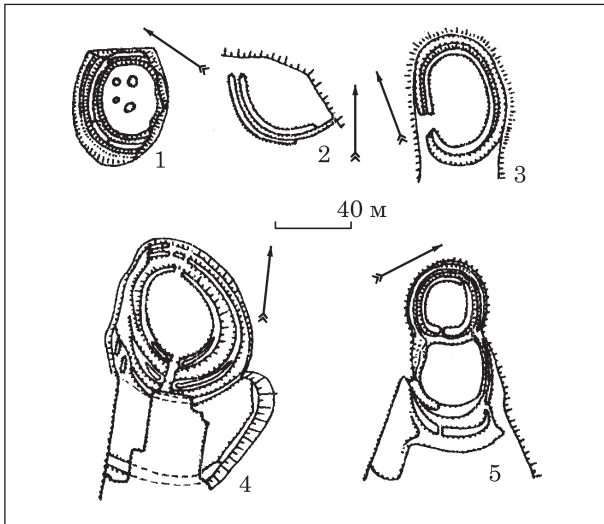

Рис. 5. Торки «Київські». Плани городищ у Пороссі (Моця 2015, рис. 71)

зброя, спорядження вершника та коня, репрезентовані деталями узди з срібла, срібла із золоченням високохудожнього рівня. Як і інші тюркські племена, вони мають чудову поясну гарнітуру місцевого виробництва. Матеріальну культуру печенігів репрезентують поховальні пам'ятки Одеської, Миколаївської, Херсонської, Полтавської областей та Карпатського регіону. За матеріалами писемних джерел та археологічних досліджень відомо про активну участь печенігів у торгівлі із Руссю, Херсонесом та Візантією, та у посередницькій торгівлі. У другій половині X—XI ст. деякі печенізькі роди з дозволу руських князів оселяються у Пороссі, несуть вартову службу, поступово асимілюються у середовищі торків. Роди, які залишилися у степах Причорномор'я, увійшли до половецького племінного союзу. Печеніги залишилися на рівні воєнної демократії, не створили держави і, відповідно, посідали нижчу ступінь суспільного розвитку, ніж суспільство Русі ранньофеодального часу.

Другою половиною X ст. датується прихід нової хвилі тюркських племен — північного потоку огузів, які отримали іншу назву у писемних джерелах — торки. На початковому етапі вони також були доволі неспокійними сусідами руських земель, але дуже швидко перейшли із сусідів до співмешканців великого простору південноруських земель, про що свідчать назви: «торки київські», «торки чернігівські» та «торки переяславські». За писемними джерелами та археологічними матеріалами підтверджується їх розселення на великому просторі Лівобережного та Правобережного Подніпров'я. Проте, карта огузьких старожитностей на території Південної Русі вимагає подальшого уточнення. Фрагментарною є і загальна картина матеріальної культури торків. Опинившись під тиском половців, вони звертаються до руських князів і отримують землі південного та півден-

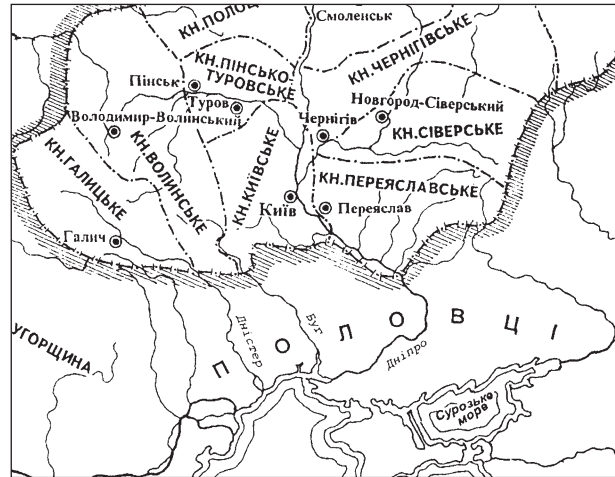

Рис. 6. Руські князівства та кордони половецької землі в XI—XIII ст. (Моця, 2015, рис. 6)

но-східного прикордоння, стають активними учасниками подій історії Русі, створюють у Пороссі союз Чорних клобуків із столицею у Торческу. Такий прецедент у тюрксько-словянській історії відбувається вперше. Заслуговує на подальші археологічні дослідження територія союзу, й зокрема Торческа, площа якого перевищує 93 га, і також інших торчеських пам'яток Київщини (рис. 5), Черніговщини, Переяславщині.

У XII — першій половині XIII ст. в культурі Русі спостерігається проникнення впливу носіїв південного потоку огузів — сельджуків, що опанували більшу частину території Анатолії і зменшили терен Візантії до невеличкого приморського князівства. Цей вплив широко розповсюджується в ареалі візантійського культурного кола, зокрема на півдні Східної Європи: Дунайсько-Дністровському міжріччі, Нижньому Подніпров'ї, Криму. У декорі давньоруської архітектури, різьбленні, тератологічному стилі рукописів, ювелірних виробів мають місце східні елементи (Рыбаков 1987, с. 698—699), які дозволяють провести певні паралелі із зразками сельджуцького стилю, особливо у деяких типах прикрас (браслети, колти) (Біляева 2012, с. 115; Біляева, Рябцева 2014, с. 140—150).

Інші е відносини Русі і половецької протоцивілізації. Починаючи з першої появи на південноруському кордоні у 1055 р., на кінець XI ст. вони впевнено зайняли місця краших павосивськ донецьких, нижньодонських та приазовських степів, а згодом просунулися і на захід (рис. 6). Агресивність половецьких орд та прагнення якомога більших багатств, постійні пересування призводили до значних втрат. Лише на середину XII ст. відбувається певна стабілізація половецького життя та визначаються її кордони між Волгою та Дніпром (Горелов та ін. 2006, с. 191—192). Наприкінці 1990-х рр. настає новий період відносин половців і ру-

сичів, які відзначаються мирним характером. Проте, половці беруть активну участь у міжусобних конфліктах руських князів. Вони мирно ставились до купців, що проходили степову ділянку, яка входила до їх території, позаяк отримували мито від перетинання теренів (Плетнева 1990, с. 153; Толочко 1999, с. 137; Горелов та ін. 2006, с. 195). З іншого боку, Русь і половці залишалися конкурентами на чорноморських ринках Корсуня (Херсонеса), Сурожу (Судака), Тмутаракані. Половці мали активні торговельні відносини в Криму. Як і руські купці, привозили хутро, зокрема бобрів і білок, з північно-східних районів кочування у Поволжі. Ще до приходу генуезців половці привозили на ринок невольників, серед яких були не лише військовополонені, але й жінки, яких забирали в полон, переважно із земель Русі (Тизенгаузен 1884, с. 25—25). У матеріальній культурі і половців, і русичів відмічаються взаємовпливи, що простежуються за інвентарем поховальних пам'яток. Кургани кочовиків, як наприклад у Пороссі, інколи розміщувалися поряд або на тих самих некрополях, що і поховання слов'янського населення. У деяких комплексах навіть важко відрізнити належність поховання до певної етнічної спільноти. Серед предметів, які належать до обладунку воїна, повністю аналогічними давньоруським XII—XIII ст. є шолом, панцирний обладунок, бойові ножі. Русичі сприйняли вплив половців в організації кінноти та перейняли від них шаблі, деякі типи списів, тугі луки, сідла тощо (Толочко 1999, с. 155). Прикраси представлено шийними гривнами, браслетами. Спостерігається проникнення в середовище давньоруського населення специфічних половецьких прикрас — «рогатих» трьохнамістинних скроневих кілець та різноманітних амулетів, знахідки яких відомі на багатьох поселеннях, городищах, присутні у складі скарбів. Багато тожонних давньоруським артефактів є у складі побутових речей.

На території Половецької землі зафіксовано два масиви населення — осілий і кочовий. У складі осілого населення нащадки салтівської культури, що мали власні традиції. Вздовж обох берегів Дніпра від кордонів Русі до самого Пониззя у середовищі осілого населення був значний компонент слов'ян із давньоруським характером матеріальної культури (Козловський 1992).

Однією зі звичайних рис взаємовідносин слов'янської та тюркської спільнот були міжетнічні династичні шлюби, які уклалися з кінця XI ст. до першої половини XIII ст. між князівськими синами та дочками половецьких ханів. Шлюбами закріплювався черговий мир між руськими та половцями, уклалися дипломатичні шлюби, мало місце поступове розростання змішаних тюрксько-слов'янських родин (Горелов та ін. 2006, с. 133). Як відмічає П. П. Толочко, у реальному житті етнічне змі-

шення було набагато більшим, через те, що з половецькою приходили на Русь і її подруги, які тут виходили заміж, і кількість дітей, народжених у шлюбах, була численною. Крім того, руські полонянки, яких забирали половці під час військових походів, залишалися у половецькому суспільстві, продавалися на південнокримських невольничих ринках. Військовополонені під час взаємних походів також натуралізувалися у руському та половецькому суспільствах. У цьому разі вже йдеться про тисячі людей (Толочко 1999, с. 154).

Особливості взаємодії Південної Русі та Половецької землі були обумовлені об'єктивними відмінностями їх існування, різними рівнями цивілізаційного процесу, системою розселення та засвоєння екотонів, необхідних для господарства кожного суспільства, етнічним складом і культурою. Половці не встигли дійти до створення самостійної державності і залишилися протоцивілізаційним осередком на етапі формування ранньофеодальної кочівницької держави. У зв'язку з монголо-татарською навалюю русько-половецькі відносини втратили свою гостроту, обидва суспільства опинилися під владою монголів.

Монгольська навала збіглась із часом внутрішніх історичних зсувів у розвитку Русі та прискорила перебіг та руйнацію старих канонів, але не була єдиною причиною трансформацій (Макаров 2003, с. 10). Тривалий процес втручання принципово іншої цивілізаційної системи зашкодив формуванню нової економічної моделі Русі, затримав та уповільнив перехід до іншої стадії цивілізаційного розвитку. Цей період мав значні відмінності від попередніх часів існування тюркських племен у просторі українських земель. Крім того, «не зважаючи на віросповідальну різницю, християнська й мусульманська цивілізації не мали чітких постійних кордонів. Існували й великі зони, в межах яких побутували синкретичні культурні феномени, де простежуються взаємовпливи (Горелов та ін. 2006, с. 110—111). Воєнні акції монголів 1237—1270 рр. за масштабами загарбання, охоплення території та ступенем нищення були не сумірними з попередніми набігами кочівників, зокрема половців (Ивакин 2003, с. 61). Таких величезних втрат людського й економічного потенціалу Русь не знала за всі століття історичного розвитку держави. Південноруські землі, зокрема Київщина, Переяславщина, інші території Русі та Половецький степ потрапили до володінь старшого сина Чингізхана Улусу Джучі, частини Монгольської світової імперії Євразії. Вони отримали в руських літописах XVI ст. назву «Золота Орда», яка представляла специфічний тип локальних цивілізацій Євразії, із включенням осілих та кочових спільнот, різних систем господарства; конгломерат народів ніколи не складав окремих етнос, який включав значний відсоток

Рис. 7. Володіння Золотої Орди у Північному Причорномор'ї (Моця 2009, рис. 9)

тюркомовних масивів; із синкретичною культурою; різними релігійними конфесіями та ідеологічними уявленнями (Моця 2009, с. 36—37). Це порівняно нетривале державне формування проіснувало не більше 200—250 років. Наприкінці XIII — у першій половині XIV ст. Золота Орда сягає найвищого підйому. Вона увібрала величезні досягнення Китаю, Середньої Азії, здобутки Волзької Булгарії та Русі, культурний і етичний досвід ісламу, який поєднала із досвідом кочової цивілізації. Із включенням половецького степу під владу монголів та освоєнням Венецією та Генуєю Чорного моря склалася «нова концептуальна схема історичного розвитку», що обумовила «взаємодію тюрко-монгольського Сходу та греко-латинського Заходу» (Крамаровський 1990, с. 66—67). Ніколи «торгівля Азії з південно-східною Європою, а через неї і з західною не досягала таких розмірів, як у добу Золотої Орди» (Греков, Якубовський 1950, с. 8). Включення східноєвропейського ареалу до кола безпосередньої залежності та контролю Золотої Орди призвело до суттєвих змін у напрямках і масштабах контактного середовища, «...принципово змінило економічну та культурну ситуацію в Євразії і створило умови для прямих зв'язків між країнами, які ніколи раніше між собою не контактували (наприклад, між Китаєм та Руссю)» (Жоваль 2003, с. 361). Головні зусилля монголи спрямували на функціонування Північного Шовкового шляху по лінії Хорезм — Поволжя — Причорномор'я та безпеку просування караванів. Уперше в історії для торгівлі було створено мережу караван-сараїв і поштових станцій. Ямська повинність була од-

нієї з найважливіших державних повинностей (Усманов, Хакимов 2009, с. 193).

Золотоординська цивілізація, як кочова цивілізація з іншою системою цінностей і джерел зростання, ніж у цивілізаційних систем осілих спільнот, побудувала свої степові міста як складові частини єдиної структури торгівлі Євразії. Вони розташовувалися на ділянках поблизу гирла річок і переправ. Існування та розвиток Золотої Орди вимагали великого простору (рис. 7). Збільшення стада могло бути лише за умов резерву ресурсної зони. Але навіть з урахуванням просторового розташування осілого та кочового населення регіону, дослідження останніх десятиліть свідчать про відсутність так званого Дикого поля. Якщо раніше здавалося, що північний кордон між васальними руськими князівствами та землями, що входили до складу Золотої Орди, проходив за природним поділом лісостепу та степу, то дослідження останніх десятиліть свідчать «що передстепові та північні степові райони контактної зони з давньоруським населенням були включені в орбіту формування територіально-адміністративної структури Західного улусу Золотої Орди (Супруненко, Приймак, Мироненко 2004, с. 76). Межа лісостепу та степу не була визначальною для розташування поселень давньоруського часу та золотоординських пам'яток. Під час міграцій кочівники заходили далеко вглиб лісостепової смуги, пасовиська могли підніматися на Наддніпрянщині аж до межі Києва. На Правобережжі широкі лісостепові смуги створювали можливості проходів до волинських лісів, позаяк поняття «кордон»

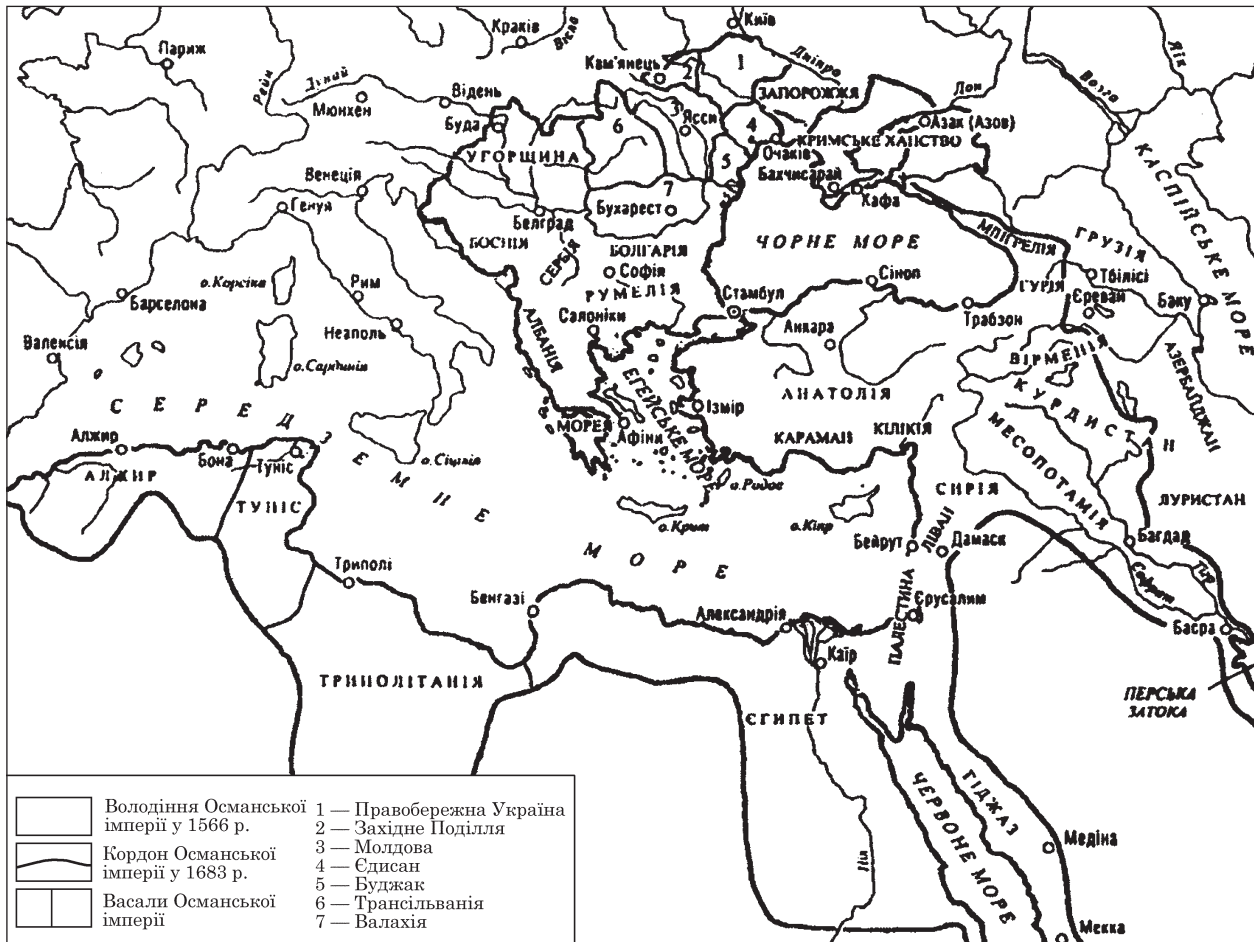

Рис. 9. Володіння Османської імперії в XVI—XVII ст. (Моця 2009, рис. 15)

реалій, що встановилися на степовому кордоні між Європою та Азією в середині XVI ст.» (Дашкевич 2004, с. 61). До складу Османської імперії та її васалів у різні періоди «протягом другої половини XV ст. — першої половини XIX ст. входила значна частина України» в сучасних політичних кордонах — Крим, Північне Причорномор'я та Приазов'я, Північна Буковина, Східне Закарпаття, Західне Поділля, Правобережна Наддніпрянщина, Нижнє Подніпров'я (рис. 9) (Кресін 2004, с. 195). При цьому вони мали особливий статус, багатокладну систему державного та правового устрою: кримсько-молдавську, ногайсько-українську (Кресін 2004, с. 197).

На відміну від золотоординської, османська цивілізація, що включала і кочову, і осілу частину, була побудована на пріоритеті осілого землеробського ареалу, підсиленого осілими землеробськими суспільствами Південної Європи. Проте і османи віддають належне розвитку торгово-економічної діяльності, яка була вкрай необхідною бурхливому зростанню Стамбула, інших міст Анатолії. Відбувається становлення та розвиток торгівельно-економічних стосунків через найбільші порти чорноморського узбережжя. Усі завойовані землі були проголошені власністю держави (Орешкова 2010, 262—264).

У її просторі існували різні конфесії та етноси, склався своєрідний режим, який відрізнявся від інших країн — і мусульманських, і християнських. Відбулися спроби знайти раціональні форми міжконфесійних відносин. У конкретно-історичному плані територія Османської імперії у Північному Причорномор'ї являла собою кочовий світ номадів васального Кримського ханства та форпости османів з військовою мусульманською владою. Цей регіон розглядався як важливе джерело поповнення бюджету.

Взаємини цивілізаційних систем терену України та Османської імперії визначили форми захисту та створення умов їхнього функціонування. Простір України мав тенденцію до розширення за рахунок просування українських колоністів усе далі на південь, і засвоєння ними родючих земель степу. Але там вони піддавалися нападам з боку номадів і повинні були зводити оборонні споруди. Водночас територіальне зближення масивів української та тюркських культур сприяло процесу культурних запозичень і інтеграції. Османська матеріальна культура різними шляхами входила у буття українського суспільства і її сприйняття було підготовлене попередніми синкретичними культурами тюрків. Завдяки цьому вона

не була чужинським елементом для Північно-Причорномор'я, мала чимало рис, спільних для Чорноморсько-Малоазійсько-Балканського та Кавказького ареалів, за участі компонентів української, молдавської і інших культур цього багатоетнічного середовища. Динаміка взаємодії української та османської спільнот простежується на значному археологічному матеріалі, що дає ключ до розуміння особливостей трьохсотрічного процесу контактів. Завдяки археологічним дослідженням останніх десятиліть були засвідчені такі прояви взаємодії культур як: формування та розвиток деяких галузей господарської діяльності, тютюнництва; наявність артефактів турецького походження в різних частинах українських земель; вплив османської культури у таких сферах української матеріальної культури як: військова справа, декоративно-ужиткове мистецтво та побут, зокрема гончарство (посуд, кахлі, люльки). Розповсюдження османської культури на території України відбувалося через торговельні стосунки, отримання трофеїв внаслідок воєнних дій, які потрапляли до різних щаблів суспільства, подарунки престижних речей представникам української еліти, колекціонування.

Перехідна доба від середньовіччя до раннього модерну в розвитку української цивілізації засвідчує три основних компоненти. Це існування самобутньої української культури; орієнтація на західноєвропейські культурні досягнення; наявність орієнтальних рис, які склалися протягом багатьох століть слов'яно-тюркських контактів. Антропологічний матеріал дає підстави відзначити, що на окремих, а особливо ранніх періодах свого існування, степовики та їх нащадки стали однією з складових майбутнього українського козацтва, населення Середнього Подніпров'я (Рудич 2014, с. 204—205). Водночас українські землі залишалися частиною загальноєвропейського історичного процесу. Не дивлячись на модні тенденції орієнтального стилю, це був час, коли втрачало сенс існування імперій світових масштабів.

ВИСНОВКИ

Ретроспективний аналіз входження тюркського фактору до українського геополітичного простору дозволяє відмітити деякі риси цього процесу:

тривалий термін співіснування в межах сучасної території України (середина I тис. н. е. — кінець XVIII ст.);

існування тюркських спільнот в умовах різних природних зон, з перевагою лісостепового та степового розташування, відповідно до способу господарювання;

наявність переддержавних та державних форм організації суспільства: союзи племен етапу воєнної демократії, ранні імперії; імперії розвинутого феодалізму та раннього модерного

часу; існування кочових спільнот протоцивілізаційного та цивілізаційного рівня;

співіснування кочових і осілих типів господарської діяльності тюркських спільнот у різні періоди існування; поступове опанування степового простору Північного Причорномор'я землеробським осілим населенням, зокрема, й внаслідок технологічного прогресу; поступове просування, особливо козацької частини населення, в бік узбережжя Азовського та Чорного морів, як природно-історичного кордону українських земель;

наявність різних форм та ступенів етнічної та культурної інтеграції тюркського та слов'янського населення на окремих історичних етапах; асиміляційні процеси та генетична складова тюркського компоненту у консолідації української нації; переважання інтеграційних факторів над насильницькими методами співіснування. Збереження головної ролі слов'янського етнокультурного компоненту у державотворенні та формуванні української нації.

Територія України у сучасному вимірі залишається країною різних національних меншин, серед яких, як і в попередні часи, провідне місце посідають слов'янський та тюркський анклав, які мають різний характер розселення, зокрема райони компактного помешкання, зокрема Криму, історичної батьківщини кримських татар. Подальший розвиток та інтеграція різних національних осередків сприятиме зміцненню держави, яка постала єдиною спільною країною предків і сучасних творців сучасної України.

ЛІТЕРАТУРА

- Баран, В. Д. 1998. Велике розселення слов'ян. *Археологія*, 2, с. 30-37.
- Баран, В. Д. (ред.). 1985. *Етнокультурная карта территории Украинской ССР в I тыс. н. э.* Київ: Наукова думка.
- Біляєва, С. О. 2012. *Слов'янські та тюркські світи в Україні*. Київ: Університет України.
- Біляєва, С. А., Рябцева, С. С. 2014. *Образ сирин в древнерусском и малоазийском искусстве*. В: Толочко, П. П. (ред.). *Міста Давньої Русі*. Київ: Стародавній світ, с. 140-150.
- Біляєва, С. О., Фіалко, О. Є. 2014. Внесок археології у дослідження історичного минулого Південної України. В: Гріффен, Л. О. (ред.). *Матеріали 13-ї Всеукраїнської наукової конференції «Актуальні питання історії науки і техніки»*, 16—18 жовтня, 2014 р. Київ: Центр пам'яткознавства і УТОПН, с. 34-37.
- Брайчевський, М. Ю. 1971. Перспективи дослідження українських старожитностей XIV—XVIII ст. В: Шевченко, Ф. П. (ред.). *Середні віки на Україні*, I. Київ: Наукова думка, с. 20-31.
- Горелов, М. Є., Моця, О. П., Рафальський, О. О. *Цивілізаційна історія України. Нариси*. 2006. Київ: ЕксОб.
- Греков, Б. Д., Якубовский, А. Ю. 1950. *Золотая Орда и ее падение*. Москва, Ленинград: АН СССР.

Дашкевич, Я. Р. 2004. Протурецька орієнтація XVI—XVII ст. в Україні та міжнародні відносини. В: Туранли, Ф. Г. (упоряд.). *Україна—Туреччина: минуле, сучасне та майбутнє*. Київ: Денеб, с. 60-66.

Егоров, В. Л. 1985. *Историческая география Золотой Орды*. Москва: Наука.

Ивакин, Г. Ю. 2003. Историческое развитие Южной Руси и Батьево нашествие. Русь в XIII веке. В: Макаров, Н. А., Чернецов, А. В. (ред.). *Древности темного времени*. Москва: Наука, с. 59-65.

Івченко, А. В. 2003. Поява гунів у Північному Причорномор'ї. *Археологія*, 3, с. 41-47.

Коваль, В. Ю. 2003. Керамика Востока на Руси в XIII веке. В: Макаров, Н. А., Чернецов, А. В. (ред.). *Русь в XIII веке. Древности темного времени*. Москва: Наука, с. 361-371.

Козловський, А. О. 1992. *Историко-культурний розвиток Південного Подніпров'я в IX—XIV ст.* Київ: Наукова думка.

Комар, А. В. 1999. Предсалтовские и раннесалтовский горизонты Восточной Европы (вопросы хронологии). *Vita Antiqua*, 2, с. 111-136.

Крамаровський, М. Г. 1990. Парадигма «Восток—Запад» в культуре Северного Причерноморья XIII—XV вв. В: Бачинский, А. Д. (ред.). *Проблемы истории и археологии Нижнего Поднепровья*. Белгород-Днестровский, І: История, с. 66-68.

Кресін, О. 2004. Османська імперія: роль в історії України. В: Туранли, Ф. Г. (упоряд.). *Україна—Туреччина: минуле, сучасне та майбутнє*. Київ: Денеб, с. 192-198.

Кримський, А. 1996. *Історія Туреччини*. Київ, Львів: Олір.

Литвинова, Л. В. 2012. *Населення Нижнього Подніпров'я 12 — початку 15 ст.* Київ: ІА НАНУ.

Макаров, Н. А. 2003. Русь в XIII веке: характер культурных изменений. В: Макаров, Н. А., Чернецов, А. В. (ред.). *Русь в XIII веке. Древности темного времени*. Москва: Наука, с. 5-11.

Манько, В. О. 2003. Авари у історії східних слов'ян. В: *Україна і Туреччина*. Тези доповідей міжнародної наукової конференції з нагоди 80-річчя заснування Турецької Республіки 10—12 листопада 2003 р. Київ: Шлях, с. 45-50.

Моця, О. П. 1992. Етнічний склад населення південноруських земель (за матеріалами поховальних пам'яток X—XIII ст.), *Археологія*, 1, с. 38-45.

Моця, О. П. 2006. Місце Київської Русі в середньовічному європейському світі. В: Толочко, П. П., Коваленко, В. П. (ред.). *Русь на перехресті світів (міжнародні впливи на формування Давньоруської держави) IX—XI ст.* Чернігів: Сіверянська старовина, с. 126-134.

Моця, О. П. 2009. *«Русь», «Мала Русь», «Україна» в післямонгольські та козацькі часи*. Київ: Наукова думка.

Моця, О. П. 2015. *Землероби та кочівники на Великому кордоні Східної Європи за часів Київської Русі*. Київ: Інститут історії НАНУ.

Орешкова, С. Ф. 2010. Становление Османской империи: ислам и византийское наследие. В: Зайцев, И. В., Орешкова, С. Ф. (ред.). *Османский мир и османистика: сборник статей к 100-летию со дня рождения А. С. Твиретиновой (1919—1973)*. Москва: ИВ РАН, с. 248-268.

Плетнева, С. А. 1982. *Кочевники средневековья: поиски исторических закономерностей*. Москва: Наука.

Плетнева, С. А. 1987. *От кочевий к городам. Салтово-маяцкая культура*. Москва: Наука. Материалы и исследования по археологии СССР, 142.

Плетнева, С. А. 1990. *Половцы*. Москва: Наука.

Поп, И. И. 1988. От первобытной общины к государству. В: Клеванский, А. Х., Марьина, В. В. (ред.). *Краткая история Чехословакии (с древнейших времен до наших дней)*. Москва: Наука.

Прохненко, І. 2011. Взаємини Печенігів та Київської Русі за даними поховальних пам'яток Верхнього Потисся. *Військово-історичний Альманах*, 2 (23), с. 70-87.

Рудич, Т. О. 2014. *Населення Середнього Подніпров'я I—II тисячоліття за матеріалами антропології*. Київ: ІА НАНУ.

Рыбаков, Б. А. 1982. *Киевская Русь и русские княжества XII—XIII вв.* Москва: Наука.

Рыбаков, Б. А. 1987. *Язычество Древней Руси*. Москва: Наука.

Супруненко, О. Б., Приймак, В. В., Мироненко, К. М. 2004. *Старожитності золотоординського часу Дніпровського лісостепового Лівобережжя*. Київ, Полтава: Археологія.

Сухобоков, О. В. 2003. Славяне и этнические тюрки на Днепровском Левобережье в I тыс. н. э. (по археологическим данным). В: *Україна і Туреччина*. Тези доповідей міжнародної наукової конференції з нагоди 80-річчя заснування Турецької Республіки 10—12 листопада 2003 р. Київ: Шлях, с. 63-66.

Сухобоков, О. В. 2004. Слов'яни та тюрки на Лівобережній Україні: до історії ранніх взаємовідношень (середина — перша половина I тис. н. е.). В: Туранли, Ф. Г. (упоряд.). *Україна—Туреччина: минуле, сучасне та майбутнє*. Київ: Денеб, с. 266-275.

Тизенгаузен, В. Г. 1884. *Сборник материалов, относящихся к истории Золотой Орды*. Санкт-Петербург: Императорская академия наук, 1.

Толочко, П. П. 1999. *Кочевые народы степи и Киевская Русь*. Київ: Абрис.

Усманов, М., Хакимов, Р. (ред.). 2009. *История татар с древнейших времен: в 7 т.* Казань: Институт истории им. Ш. Марджани АН РТ, III.

Чернецов, А. В. 2003. К проблеме оценки исторического значения монголо-татарского нашествия как хронологического рубежа. В: Макаров, Н. А., Чернецов, А. В. (ред.). *Русь в XIII веке. Древности темного времени*. Москва: Наука, с. 12-17.

Шабульдо, Ф. 2003. Синьоводська битва 1362 р. у сучасній науковій інтерпретації. В: Шабульдо, Ф. (ред.). *Центральна Україна за доби класичного середньовіччя: студії з історії XIV ст.* Київ: Інститут історії України, с. 8-26.

Golb, H., Pritsak, O. 1982. *The Khasarean Hebrew Documents of the Tenth Century*. London: Itaska.

Lucas, G. 2014. Theory of Building, Theory of Borrowing. Keynote lecture abstract. *Nordic TAG, 22—26 April 2014*. Stockholm: Universitetservice, p. 9.

Shepherd, W. R. 1911. *Historical Atlas*. New York: Henry Holt and Company.

REFERENCES

Baran, V. D. 1998. Velyke rozselennia slov'ian. *Arkheologia*, 2, s. 30-37.

Baran, V. D. (ed.). 1985. *Etnokulturnaia karta terrytoryy Ukraynskoj SSR v I tys. n. e.* Kyiv: Naukova dumka.

Biliaieva, S. O. 2012. *Slov'ianski ta tiurkiski svity v Ukraini*. Kiev: Universytet Ukraina.

Beliaeva, S. A., Riabtseva, S. S. 2014. Obraz syryn v drevnerusskom y maloazyiskom yskusstve. In: Tolochko, P. P. (ed.). *Mista Davnoi Rusi*. Kyiv: Starodavnii svit, s. 140-150.

Biliaieva, S. O., Fialko, O. Ie. 2014. Vnesok arkheolohii u doslidzhennia istorychnoho mynuloho Pivdennoi Ukrainy. In: Hriffen, L. O. (ed.). *Materialy 13-i Vseukrainskoj nauko-*

- voi konferentsii «Aktualni pytannia istorii nauky i tekhniki», 16—18 zhovtnia, 2014 r. Kyiv: Tsentri pam'iatkoznavstva i UTOPIK, s. 34-37.
- Braichevskiy, M. Iu. 1971. Perspektivy doslidzhennia ukrainskykh starozhytnosti XIV—XVIII st. In: Shevchenko, F. P. (ed.). *Seredni viky na Ukraini*, I. Kyiv: Naukova dumka, s. 20-31.
- Horielov, M. Ie., Motsia, O. P., Rafalskiy, O. O. 2006. *Tsyvilizatsiina istoriia Ukrainy. Narysy*. Kyiv: EksOb.
- Hrekov, B. D., Yakubovskiy, A. Iu. 1950. *Zolotaia Orda y ee padenye*. Moskva, Lenynhrad: AN SSSR.
- Dashkevych, Ia. R. 2004. Proturet'ska oriantatsiia XVI—XVII st. v Ukraini ta mizhnarodni vidnosyny. In: Turanly, F. H. (uporiad.). *Ukraina—Turechchyna: mynule, suchasne ta maibutnie*. Kyiv: Deneb, s. 60-66.
- Ehorov, V. L. 1985. *Ystorycheskaia heohrafiya Zolotoi Ordy*. Moskva: Nauka.
- Ivakyn, H. Iu. 2003. Ystorycheskoe razvytye Yuzhnoi Rusy y Batyevy nashestvye. Rus v XIII veke. In: Makarov, N. A., Chernetsov, A. V. (ed.). *Drevnasty temnoho vremeny*. Moskva: Nauka, s. 59-65.
- Ivchenko, A. V. 2003. Poiava huniv u Pivnichnomu Prychornomor'i. *Arkheolohiia*, 3, s. 41-47.
- Koval, V. Iu. 2003. Keramyka Vostoka na Rusy XIII veka. In: Makarov, N. A., Chernetsov, A. V. (ed.). *Drevnasty temnoho vremeny*. Moskva: Nauka, s. 361-371.
- Kozlovskiy, A. O. 1992. *Istorko-kulturniy rozvitok Pivdenogo Podniprov'ia v IX—XIV st.* Kyiv: Naukova dumka.
- Komar, A. V. 1999. Predsaltovskyye y rannsaltovskyye horyzonty Vostochnoi Evropy (voprosy khronolohyy). *Vita Antiqua*, 2, s. 111-136.
- Kramarovskiy, M. H. 1990. Paradyhma «Vostok Zapad» v kul'ture Severnogo Prychernomoria XIII—XV vv. In: Bachynskiy, A. D. (ed.). *Problemy ystorry i arkheolohyy Nyzhneho Podnestrovia*. Belhorod-Dnestrovskiy, I: Ystoria, s. 66-68.
- Kresin, O. 2004. Osmanska imperiia: rol v istorii Ukrainy. In: Turanly, F. H. (uporiad.). *Ukraina—Turechchyna: mynule, suchasne ta maibutnie*. Kyiv: Deneb, s. 192-198.
- Krymskiy, A. 1996. *Istoriia Turechchyny*. Kyiv, Lviv: Olir.
- Lytvynova, L. V. 2012. *Naseleння Nyzhnoho Podniprov'ia 12 — pochatku 15 st.* Kyiv: IA NANU.
- Makarov, N. A. 2003. Rus v XIII veke: kharakter kul'turnykh yzmenenyi. In: Makarov, N. A., Chernetsov, A. V. (ed.). *Rus v XIII veke. Drevnasty temnoho vremeny*. Moskva: Nauka, s. 5-11.
- Manko, V. O. 2003. Avary u istorii skhidnykh slov'ian. In: *Ukraina i Turechchyna. Tezy dopovidei mizhnarodnoi naukoyi konferentsii z nahody 80-richchia zasnuvannia Turetskoi Respubliki 10—12 lystopada 2003 r.* Kyiv: Shliakh, s. 45-50.
- Motsia, O. P. 1992. Etnichniy sklad naseleння pivdenoruskyykh zemel (za materialamy pokhvalnykh pam'iatok X—XIII st.). *Arkheolohiia*, 1, s. 38-45.
- Motsia, O. P. 2006. Mistse Kyivskoi Rusi v serednovichnomu yevropeiskomu sviti. In: Tolochko, P. P., Kovalenko, V. P. (ed.). *Rus na perekhrestii svitiv (mizhnarodni vplyvy na formuvannia Davnoruskoi derzhavy) IX-XI st.* Chernihiv: Siverianska starovyna, s. 126-134.
- Motsia, O. P. 2009. «Rus», «Mala Rus», «Ukraina» v pisliamoholski ta kozatski chasy. Kyiv: Naukova dumka.
- Motsia, O. P. 2015. *Zemleroby ta kochivnyky na Velykomu kordoni Skhidnoi Yevropy za chasy Kyivskoi Rusi*. Kyiv: Instytut istorii NANU.
- Oreshkova, S. F. 2010. Stanovlenye Osmanskoi ympery: yslam y vyzantyskoe nasledstvo. In: Zaitsev, Y. V., Oreshkova, S. F. (ed.). *Osmanskyy myr y osmanystyka: sbornik statei k 100-letiyu so dnia rozhdeniya A. S. Turyretynovoi (1919—1973)*. Moskva: YV RAN, s. 248-268.
- Pletneva, S. A. 1982. *Kochevnyky srednevekoviya: poysky ystorycheskykh zakonornosti*. Moskva: Nauka.
- Pletneva, S. A. 1987. *Ot kochevyi k horodam. Saltovomaiatskaia kul'tura*. Moskva: Nauka. Materyaly y yssledovanyia po arkheolohyy SSSR, 142.
- Pletneva, S. A. 1990. *Polovtsy*. Moskva: Nauka.
- Pop, Y. Y. 1988. Ot pervobytnoi obshchyny k hosudarstvu. In: Klevanskiy, A. Kh., Maryna, V. V. (ed.). *Kratkaia ystoriia Chekholovakyy (s drevneishykh vremen do nashykh dni)*. Moskva: Nauka.
- Prokhnenko, I. 2011. Vzaemny Pechenihiv ta Kyivskoi Rusi za danymy pokhvalnykh pam'iatok Verkhnoho Potysya. *Viiskovo-istorychnyi Almanakh*, 2 (23), s. 70-87.
- Rudych, T. O. 2014. *Naseleння Serednoho Podniprov'ia I-II tysyacholittia za materialamy antropolohii*. Kyiv: IA NANU.
- Rybakov, B. A. 1982. *Kyevskaia Rus y russkyye kniazhestva XII—XIII vv.* Moskva: Nauka.
- Rybakov, B. A. 1987. *Yazychestvo Drevnei Rusi*. Moskva: Nauka.
- Suprunenko, O. B., Pryimak, V. V., Myronenko, K. M. 2004. *Starozhytnosti zolotoordynskoho chasu Dniprovskoho lisostepovoho Livoberezhzhia*. Kyiv, Poltava: Arkheolohiia.
- Sukhobokov, O. V. 2003. Slaviane y etnycheskye tiurky na Dneprovskom Levoberezhze v I tys. n. e. (po arkheolohycheskym dannym). In: *Ukraina i Turechchyna. Tezy dopovidei mizhnarodnoi naukoyi konferentsii z nahody 80-richchia zasnuvannia Turetskoi Respubliki 10—12 lystopada 2003 r.* Kyiv: Shliakh, s. 63-66.
- Sukhobokov, O. V. 2004. Sloviany ta tiurky na Livoberezhnii Ukraini: do istorii rannikh vzaemovidnoshen (seredyna — persha polovyna I tys. n. e.). In: Turanly, F. H. (uporiad.). *Ukraina-Turechchyna: mynule, suchasne ta maibutnie*. Kyiv: Deneb, s. 266-275.
- Tyzenhauzen, V. H. 1884. *Sbornik materyalov, otnosiashchyhsia k istoriyi Zolotoi Ordy*. Sankt-Peterburg: Tipohrafiya Ymperatorskoi Akademyy Nauk, 1.
- Tolochko, P. P. 1999. *Kochevye narody stepy i Kyevskaia Rus*. Kyiv: Abrys.
- Usmanov, M., Khakymov, R. (ed.). 2009. *Ystoria tatar s drevneishykh vremen: v 7 tomakh*. Kazan: Ynstytut ystorry ym. Sh. Mardzhany AN RT, III.
- Chernetsov, A. V. 2003. K probleme otsenky ystorycheskoho znacheniya monholo-tatarskoho nashestvyia kak khronolohycheskoho rubezha. In: Makarov, N. A., Chernetsov, A. V. (ed.). *Rus v XIII veke. Drevnasty temnoho vremeny*. Moskva: Nauka, s. 12-17.
- Shabuldo, F. 2003. Synovodska bytva 1362 r. u suchasni naukovii interpretatsii. In: Shabuldo, F. (ed.). *Tsentralna Ukraina za doby klasychnoho serednovichchia: studii z istorii XI st.* Kyiv: Instytut istorii Ukrainy, s. 8-26.
- Golb, H., Pritsak, O. 1982. *The Khasarean Hebrew Documents of the Tenth Century*. London: Itaaka.
- Lucas, G. 2014. Theory of Building, Theory of Borrowing. Keynote lecture abstract. *Nordic TAG, 22—26 April 2014*. Stockholm: Universitetsservice, p. 9.
- Shepherd, W. R. 1911. *Historical Atlas*. New York: Henry Holt and Company.

S. O. Biliaieva

TURKISH FACTOR IN THE GEOGRAPHICAL SPACE OF UKRAINE (BY ARCHAEOLOGICAL MATERIALS)

The article is devoted to the peculiarities of the participation of Turk's factor in the civilization process on the territory of Ukraine from the middle of the first — in the second millennium AD.

The study of the relations between Turks and Slavs for the long time was under press of negative views on the role of nomads, especially events of Mongol and Tatar's invasion on the Old Russ in the middle of the XIII cent. The records were limited by written sources, and first archaeological materials come under observation only from the second part of XIX century. The results of mass archaeological excavation become the base of the investigation till the end of XX — at the beginning of the XXI century. It was the time of transformation of methodological position also. Due to achievements in the study of Turks monuments in Ukraine, the new aspects of the problem can be investigated.

First of all, it is needed to stress the specific of natural environment of the Ukrainian lands, which provid-

ed the possibility of the development of the settled and nomadic mode of life. For the second one, the position on the crossroads of Asian and European worlds was one of the main reasons of the coming of Turk's tribes into Ukraine, which became of the place of the obliged contacts and interrelations of Slav's and Turk's societies.

The great attention was done to the problem of social organization of different Turk's societies on the way to civilization, its contacts with Slavs on the different stages of the historical development, ethno and cultural integration. In the results of the archaeological and anthropological investigations the assimilation of the great part of Turks population on the territory of the Ukrainian lands was established. Besides of it, genetic features of Turks not only registries, but increased in the population of the Middle Dnieper area of Late Medieval and Modern periods. But in spite of that, in the formation of the Ukrainian nation the

Slav's component dominated. The movement of population, especially Cossacks to the direction of the Azov and Black sea was fixed, as of the natural and historical frontiers of Ukrainian lands.

Keywords: Turks factor, the space of Ukraine, Slav's societies, archaeological investigations, integration of cultures.

Одержано 19.02.2018

БІЛЯЄВА Світлана Олександрівна, доктор історичних наук, професор, кафедра Уманського державного педагогічного університету ім. П. Тичини, вул. Садова, 2, Умань, 20300, Україна, *svitbil@ukr.net*.

BILIAIEVA Svitlana O., doctor of historical sciences, professor, Departament of Uman's State pedagogical university named after P. Tichina, Sadova str., 2, Uman, 20300, Ukraine, *svitbil@ukr.net*.

УДК: 902/903:930.85(1-924.7/.9)°-33/-22°

С. В. Иванова, А. Г. Никитин, Д. В. Киосак

МАЯТНИКОВЫЕ МИГРАЦИИ В ЦИРКУМ-ПОНТИЙСКОЙ СТЕПИ И ЦЕНТРАЛЬНОЙ ЕВРОПЕ В ЭПОХУ ПАЛЕОМЕТАЛЛА И ПРОБЛЕМА ГЕНЕЗИСА ЯМНОЙ КУЛЬТУРЫ

Статья посвящена проблеме происхождения и распространения ямной культурно-исторической общности (ЯКИО) в контексте недавно высказанной генетиками гипотезы о массовой миграции популяционных групп, генетически связанных с ЯКИО и несших в себе генетические детерминанты иранских неолитических земледельцев, охотников и рыболовов северного Кавказа из Понто-Каспийской степи в центральную и северную Европу в начале бронзового века.

Ключевые слова: *энеолит-ранний бронзовый век, ямная культурно-историческая общность (ЯКИО), митохондриальная ДНК (мтДНК), палеогенетика, маятниковые миграции.*

ПОСТАНОВКА ПРОБЛЕМЫ

На основании углубленного археологического и генетического анализа мы предполагаем, что генетическое «вторжение» ирано-кавказского элемента в Европу в начале бронзы было не результатом миграции представителей ямной культурно-исторической общности (ЯКИО), а следствием глобальных популяционных и культурных изменений в Евразии в конце атлантического климатического оптимума. Мы также предполагаем что до того, как в Европу попала степная генетика в начале бронзы, в степи оказалась центрально-европейская генетика в энеолите, и что перемещение степного элемента в Европу было, по крайней мере отчасти, второй фазой «маятниковой» миграции европейских экспатриантов, возвращавшихся в историческую зону обитания. Мы также приходим к выводу, что сама концепция выделения ЯКИО неправомерна, и что группы кочевых племен Понто-Каспийской степи, скорее всего, существовали как дискретные сообще-

© С. В. ИВАНОВА, А. Г. НИКИТИН, Д. В. КИОСАК, 2018

ства, хотя и объединённые общей идеологией и генетическим родством, включавшим в себя как ирано-кавказский (по всему ареалу), так и европейский фермерский (локально) генетические элементы.

Вопросы происхождения, развития, трансформации археологических культур часто связывают с перемещением групп населения на новые территории. Особое внимание представителями различных наук уделяется ЯКИО, поскольку именно с ней ряд исследователей связывает миграцию предков индоевропейцев в Европу. Несмотря на то, что многие археологи отказались от концепции Г. Чайлда — М. Гимбутас об индоевропейском нашествии на запад «курганых культур», тем не менее, существуют приверженцы точки зрения Н. Я. Мерперта о сложении ямной культуры в Волго-Уральском регионе и распространении её на другие территории. На основании сравнения геномных маркеров из останков представителей волго-уральской ЯК и представителей Европейских популяций от мезолита до бронзового века, западные археогенетики недавно предложили свой вариант концепции массовой миграции представителей этой культуры из Понто-Каспийской степи в Центральную Европу (Naak et al. 2015).

Анализ археологических данных, сопоставление их с результатами изотопного анализа позволили нам прийти к определенным выводам, которые не согласуются с данной концепцией. С одной стороны, они связаны с географическим аспектом, который указывает на тот факт, что предполагаемая миграция демонстрирует масштабное переселение из одной географической зоны (восточноевропейская степь) в другую — зону лесов. Такое рез-

кое изменение хозяйственной парадигмы является весьма сомнительным. Кроме того, на наш взгляд, основные связи прослеживаются между европейскими культурами энеолита — раннебронзового века и западным крылом ЯКИО — в основном с буджакской культурой Северо-Западного Причерноморья (СЗП), а не с Волго-Уральским регионом (откуда брался материал для генетического исследования ЯКИО). Следовательно, исходной территорией, откуда степное население могло продвигаться в Балкано-Карпатский регион и, возможно, в Центральную Европу, следует считать ареал распространения буджакской культуры и ее генетических предшественников.

Именно из СЗП начинался «дунайский путь ямной культуры» (Włodarczak 2010). Заметим, что и антропологические типы, характерные для Волго-Уралья, отсутствуют на западе Степного Причерноморья и в Степном Причерноморье в целом (Круц 1997), что еще более уменьшает достоверность существования «восточной прародинь» ЯКИО. Не решен однозначно вопрос и о причинах переселения ямного населения на запад. Мы полагаем, что из имеющихся интерпретаций буджакской миграции вполне можно исключить такие объяснения, как: вынужденная миграция, военная экспансия, «первое крупномасштабное переселение эпохи бронзы» или «мощную волну степняков, которая ассимилировала на своем пути ряд местных культур» (Гимбутас 2006, с. 444; Дергачев 2000, с. 189, 190; Бочкарев 2002, с. 48; Коробкова и др. 2005—2009, с. 224). Достаточно спорным является также тезис о том, что ЯКИО оказала мощное воздействие на процесс культурной трансформации Европы (Harrison, Neud 2007, p. 194—201; Демченко 2013, с. 153). Возникновение синкретичных ямных анклавов в различных местностях Балкано-Карпатского ареала могло быть связано с продвижением к источникам металлов и установлением не только тесных контактов с местным населением (что отразилось в погребальных обрядах), но и отношений обмена природными ресурсами. Процесс расселения был постепенным и поэтапным, в нем участвовали сравнительно небольшие группы населения, в которых доминировали, судя по данным антропологии, лица мужского пола. Это и определило включение мигрантов не только в экономическую, но и в социальную жизнь населения местных культур — вероятно, во многом через брачные связи.

Данные генетики. Археологи чаще всего могут фиксировать проявление инноваций в материальной культуре. Но перемещение артефактов не всегда связано с перемещением населения. Казалось бы, более определенные ответы могут дать антропологи и генетики, реконструируя продвижение на другие территории носителей определенного антропологи-

ческого типа или генетических мутаций. Но полученные выводы достаточно противоречивы, на что уже обращалось внимание (Клейн 2016; 2017 и др.). Данные генетиков о связи восточного крыла носителей ЯК («самарских ямников») с группами культур шнуrowой керамики (КШК), казалось бы, подтвердили выводы, имеющие многолетнюю историю: именно миграция «ямников» в Центральную и Северную Европу привели к её индоевропеизации и изменению генофонда (рис. 1). Но вне поля зрения генетиков осталась территория многих регионов ЯКИО, которая не является однородной: именно различия в материальной культуре способствовали выделению в ней отдельных локальных вариантов и культур.

С точки зрения генетики существует факт наличия общих генетических детерминантов у населения ЯКИО и КШК. За время после выхода статей, показавших эту связь (Allentoft et al. 2015; Naak et al. 2015; Mathieson et al. 2015), в обсуждениях результатов генетиками и археологами укрепилась идея, что причиной этой связи служит происхождение культур шнуrowой керамики от ямной. Идея эта развивалась параллельно с основной идеей о массовой миграции представителей ЯКИО в Европу (Naak et al. 2015). Проблема в том, что с археологической точки зрения ни эта массовая миграция, ни происхождение «шнуrowиков» от «ямников» не прослеживаются. Тем не менее, если нет оснований говорить о масштабных миграциях, необходимо объяснить выводы генетиков о сходстве по генофонду населения КШК Европы с носителями ЯКИО и ряд других вопросов.

Согласно генетическим данным, общий генетический элемент в ЯКИО и в КШК начинает прослеживаться у представителей хвалынской культуры из южного Урала (Самара) в энеолите (Mathieson et al. 2015). До его появления генетической подосновой в Понто - Каспийской степи являлись детерминанты на основе местного мезолита, по большей части сходные у хвалынцев и культур, оставивших после себя могильники Мариупольского типа (Mathieson et al. 2017). В начале энеолита в Самарской степи и в Днепровском Надпорожье появляется генетический элемент иранских неолитических фермеров с примесью кавказского элемента охотников и собирателей, но один от другого отделить не всегда возможно. Этот элемент становится преобладающим у самарских и нижнеднепровских ямных племен в раннем бронзовом веке. Одновременно этот элемент появляется и в юго-западном Причерноморье (энеолитический некрополь Варна I, 4600—4500 до н. э. и некрополь бронзового века в Медникарово, юго-восточная Болгария, 3000—2900 до н. э.) (Mathieson et al. 2017). В то же время в медникаровской и нижнеднепровской (Озера) пробах также присутствует генетический элемент, характеризующий неолитических фермеров Ана-

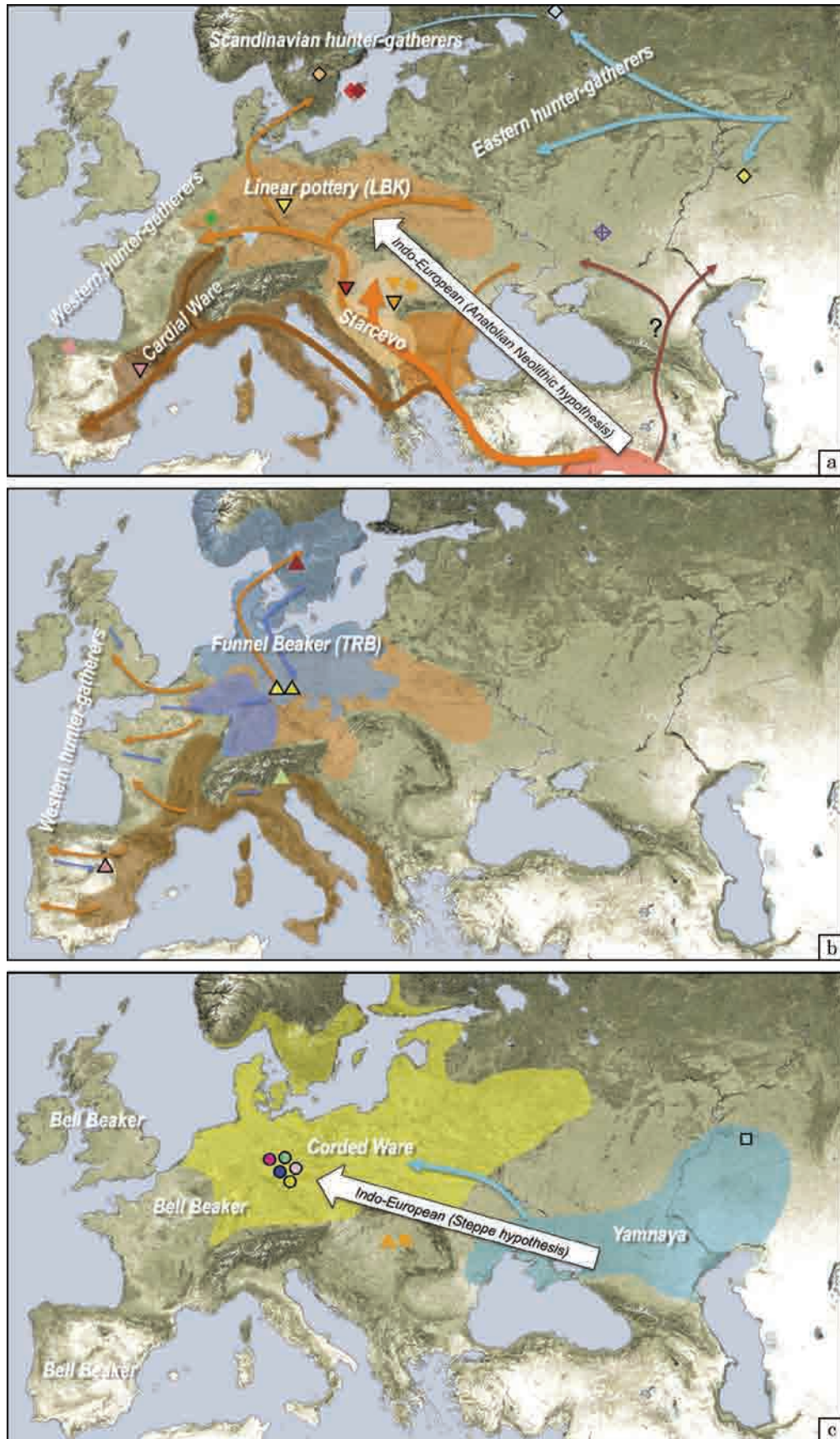

Рис. 1. Предполагаемые маршруты миграций по данным генетики (Haak et al. 2015): а — предлагаемые маршруты миграции ранних фермеров в Европу ~9000—7000 лет назад; б — возрождение происхождения охотника-собирателя во время среднего неолита 7000—5000 лет назад; с — Прибытие степной родословной в Центральной Европе во время позднего неолита ~4500 лет назад. Белые стрелки указывают на два возможных сценария прибытия индоевропейских языковых групп

толии и Европы. Происхождение ирано-кавказского элемента и начало (и локализация) его появления в Понто-Каспийской степи остаются неясными, но ясно то, что этот элемент присутствовал на всем степном ареале от Самары до Варны, по крайней мере, с энеолита. Неясно также и появление Анатолийского фермерского элемента у ямного населения юго-восточной Болгарии и Украины.

В статье проанализирована археологическая и культурная ситуация в СЗП в позднем энеолите — раннем бронзовом веке (рис. 2—4). Этот регион выбран не случайно — именно он, судя по археологическим артефактам, теснее других был связан с миром Центральной Европы и Балкано-Карпатским ареалом в позднем энеолите и раннем бронзовом веке (рис. 5; 6). Следовательно, в нем могут быть найдены ответы на наиболее актуальные вопросы, посвященные гипотетическим миграциям. Авторы присоединяются к мнению ряда исследователей, определяющих бронзовый век, как век торговли (Kristiansen, Larsson 2005) и отмечающих тенденцию построения торговых сетей, с локализацией социально значимых объектов в «узлах» этих сетей (Jaeger, Czebreszuk 2010, s. 232; Иванова 2010). Поэтому концепции миграций и переселений, возродившиеся в последнее время, должны уступить место иным, не столь радикальным. Авторы работы полагают, что население Европы в энеолите и бронзовом веке активно осваивало торговые пути, связывающие порой весьма отдаленные территории,

передвигаясь в различных направлениях и возвращаясь, возможно, не в полном составе, в места изначального обитания.

На фоне рассмотренных проблем анализируются данные антропологии и генетики. Один из соавторов (А. Г. Никитин) предлагает возможное объяснение ситуации с точки зрения генетики.

Миграции, их причины и следствия. Миграции (и другие варианты передвижения населения), торговля и обмен, трансферт технологических или определенных культурных традиций являются своеобразными формами межкультурных контактов в любую историческую эпоху. Долгое время в археологической науке существовал подход, согласно которому любые инновации объяснялись миграцией, появлением новой группы населения, принесшей с собой новые элементы материальной культуры, навыки хозяйства и производства, мировоззренческие компоненты. Со временем роль миграций была пересмотрена.

Е. Неуступный, рассматривая миграции с позиций постпроцессуальной археологии, моделирует внутренние ее структуры, которые, в отличие от внешних, не проявляются в археологических артефактах (Neustupný 1982, s. 278—293). Он отмечает важность для человеческих коллективов создания социальных связей и формирования определенных социальных сетей, без которых любой социальный организм оказывается в изоляции со всеми вытекающими отсюда негативными последстви-

Рис. 2. Поздний энеолит Северо-Западного Причерноморья (ред. Бруяко, Самойлова 2013)

Рис. 3. Ямная культура и её окружение (ред. Бруйко, Самойлова 2013)

Рис. 4. Катакомбная культура и её окружение (ред. Бруйко, Самойлова 2013)

ями. Межобщинные контакты, по его мнению, шли по нескольким направлениям:

- 1) экономические отношения через обмен товаров или выполнение работ;
- 2) общественные отношения через браки и войны (что приводит к тому, что люди становились членами семьи, союзниками или врагами);

3) отношения с остальным миром через ритуал. В этом случае погребальные ритуалы отражают «установление» социальных связей с предками и включение их в общие социальные сети, поскольку предки представляли собой специальную и очень важную группу из «иного мира».

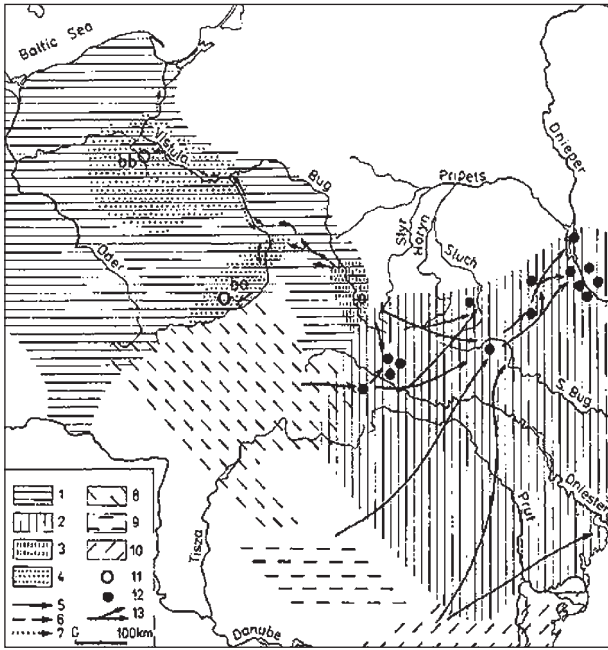

Рис. 5. Культурные взаимодействия в период 3500—2750 BC: 1 — культура воронковидных кубков; 2 — культуры позднего Триполья; 3 — трипольское влияние; 4 — распространение трипольских образцов; 5 — пути инфильтрации трипольских образцов; 6 — предполагаемые пути инфильтрации образцов; 7 — культурный комплекс Матву; 8 — культура Баден; 9 — культура Коцопени; 10 — культура Чернавода; 11 — центры регионов; 12 — местонахождения Триполья с западными традициями; 13 — предполагаемые пути инфильтрации культур Центральной и Южной Европы (по: Videiko 2000)

Рис. 6. Культуры позднего Триполья на западе Причерноморской степи (карту выполнил М. Ю. Видейко)

Экономические отношения с другими общинами сосредоточены на создании социальных связей; их мотивацией была необходимость получения природных материалов или арте-

фактов, хотя реальная потребность в таких вещах могла быть минимальной. Экономические и социальные связи создавали стабильность в обществе, были условием непрерывности подавления «нежелательной изменчивости» и вносили изменения, где они необходимы. Миграции всегда связаны с разрывом всех социальных связей, поэтому представить себе немотивированную миграцию просто невозможно. Причем не только были бы разорваны все социальные связи, но и возникли бы серьезные трудности как у мигрантов, так и у населения, на чьей территории оказались пришельцы в результате миграции. Единственный вид миграции, корни которой лежат вне социального мира, — это миграция как результат природного явления в виде неконтролируемого роста численности населения. Причем даже в этом случае миграция не будет обязательной, чаще всего общество реагирует на различные демографические и природные (экологические) события путем адаптации (Neustupný 1982, s. 286) ¹. Таким образом, доминирующее значение для развития социального организма имели социальные связи, миграция (как переселение коллектива) могла быть отражением стрессовой ситуации при невозможности адаптации.

По мнению С. Кадрова, миграция представляет собой политический и социокультурный факт. В основе миграций лежит социологический фактор, при этом мотивы действий человека формируются культурой и историей, а не прямым воздействием природных или экономических предпосылок. Природная среда (климатические изменения) могла быть лишь одной из необходимых предпосылок миграций человеческих коллективов, но никак не достаточной, потому что они определяются, в первую очередь, социальными механизмами. Концепцию, согласно которой миграции степного населения повлияли на культурно-цивилизационную ситуацию в Центральной Европе в эпоху ранней бронзы, исследователь считает «научным мифом» (Kadrow 2010, p. 55—57). Заметим, что влияние Степи на европейские культуры подвергалось сомнению уже достаточно давно (Häusler 1996; Николова 2000).

Таким образом, миграция может казаться простым объяснением инноваций лишь в области реконструкций, но не в реальной жизни.

Но с другой стороны, бытует расхожее мнение о том, что бронзовый век Европы характеризуется «не миграцией людей, а миграцией идей». Так ли это? Далеко не все идеи могут

1. Выводы Е. Неуступного подтвердились более поздними исследованиями. Например, изучение структуры поселений в южной Словакии в неолите-энеолите дало возможность выявить корреляцию между климатическими изменениями и изменением в социально-политической структуре, что проявилось в изменении моделей поселений (Tóth et al. 2011, p. 318—319).

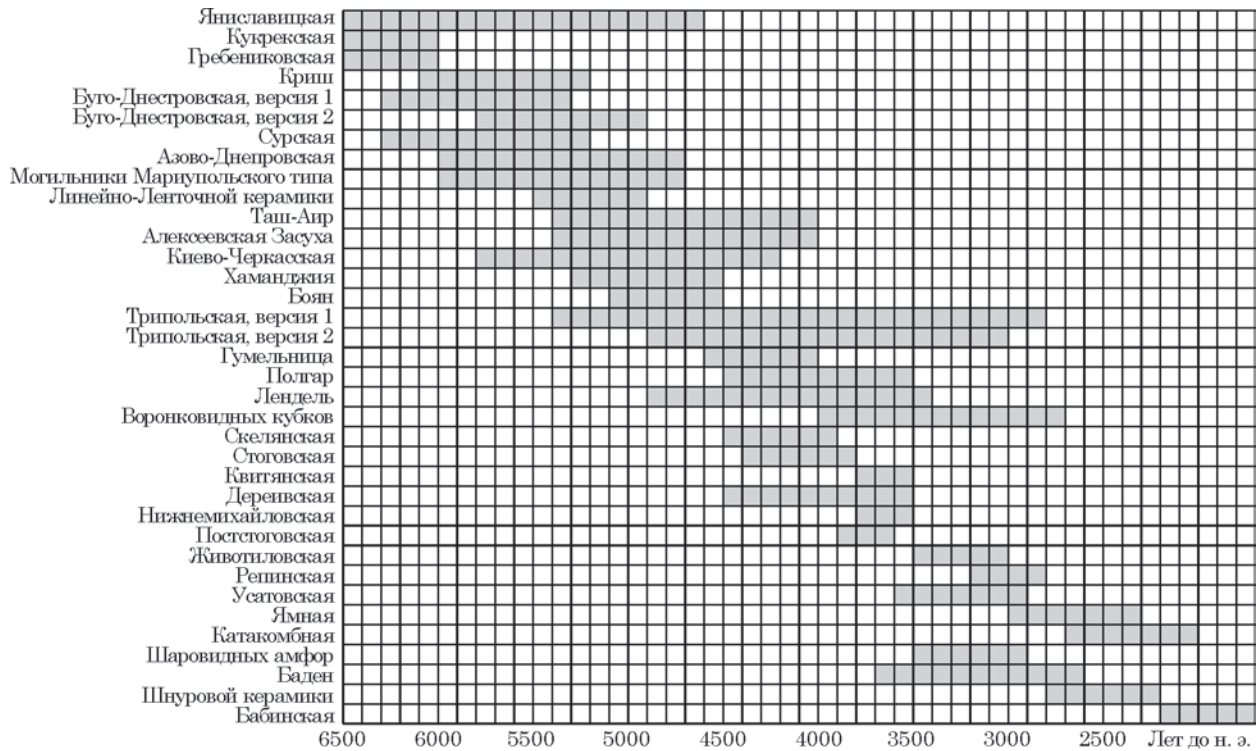

Рис. 7. Хронологическая шкала культур Северного Причерноморья в VII—II тыс. до н. э. (по: Nikitin et al. 2017b, датировка культур по: Толочко та ін., 2008)

быть распространены без носителя информации. Например, достаточно простым является восприятие традиций орнаментации или формы керамики. И в то же время передача знаний металлургических технологий или календарно-астрономических методов невозможна без контакта с человеком, обладающим определенными знаниями. Точно так же антропологический тип или генетический маркер не может распространяться без своего физического носителя — человека. Мы полагаем, что сопоставление данных археологии, антропологии и генетики позволит в некоторой степени пролить свет на появление инноваций, формирование и распространение культур и возможных контактов их носителей. Отметим, что вопросы происхождения, развития и хронологии (рис. 7) ряда культур дискуссионны и не решены к настоящему времени, тем не менее, мы считаем, что отказываться от привлечения их к анализу не следует¹.

Рассмотрение культурно-исторических процессов, происходивших в СЗП на протяжении длительного хронологического периода (мезо-

лит — бронзовый век) может явиться своеобразным «тестом», позволяющим в какой-то степени привести данные разных наук к общему знаменателю.

Археологическая культура и её проявления. Под археологической культурой мы, вслед за А. Л. Монгайтом (1967), понимаем совокупность памятников, которые расположены на определенной территории, относятся к одной хронологической эпохе и имеют общие черты. Под культурно-исторической областью / общностью (КИО) понимается группа родственных культурных групп (культурных вариантов, культур), которые объединены значительной территорией, родственной материальной культурой, хозяйственным укладом и социальным строем, а также общими путями развития (Формозов 1959).

На самом деле все несколько сложнее. В контексте работы особо актуальными оказались связи носителей ЯКИО и КШК. Обе культуры в реальности являются культурными общностями, состоящими из отдельных культур (КШК) или культур и культурных групп/локальных вариантов (ЯКИО). Соответственно, нет смысла предполагать этническое и генетическое единообразие внутри каждой общности. К тому же давние и многолетние споры о соответствии (или несоответствии) археологической культуры и этноса не привели к выработке единого решения. Не менее сложен вопрос и с археологической культурой как таковой. Понятие «археологическая культура» уже понятия

1. Наше внимание направлено на реконструкцию культурной ситуации в Северо-Западном Причерноморье в энеолите и бронзовом веке. Вполне логично привлечение сведений, происходящих на других территориях. Мы ограничились лишь констатацией выводов и положений различных исследователей, поскольку ограниченный объем работы не позволяет их обсуждать или аргументировать

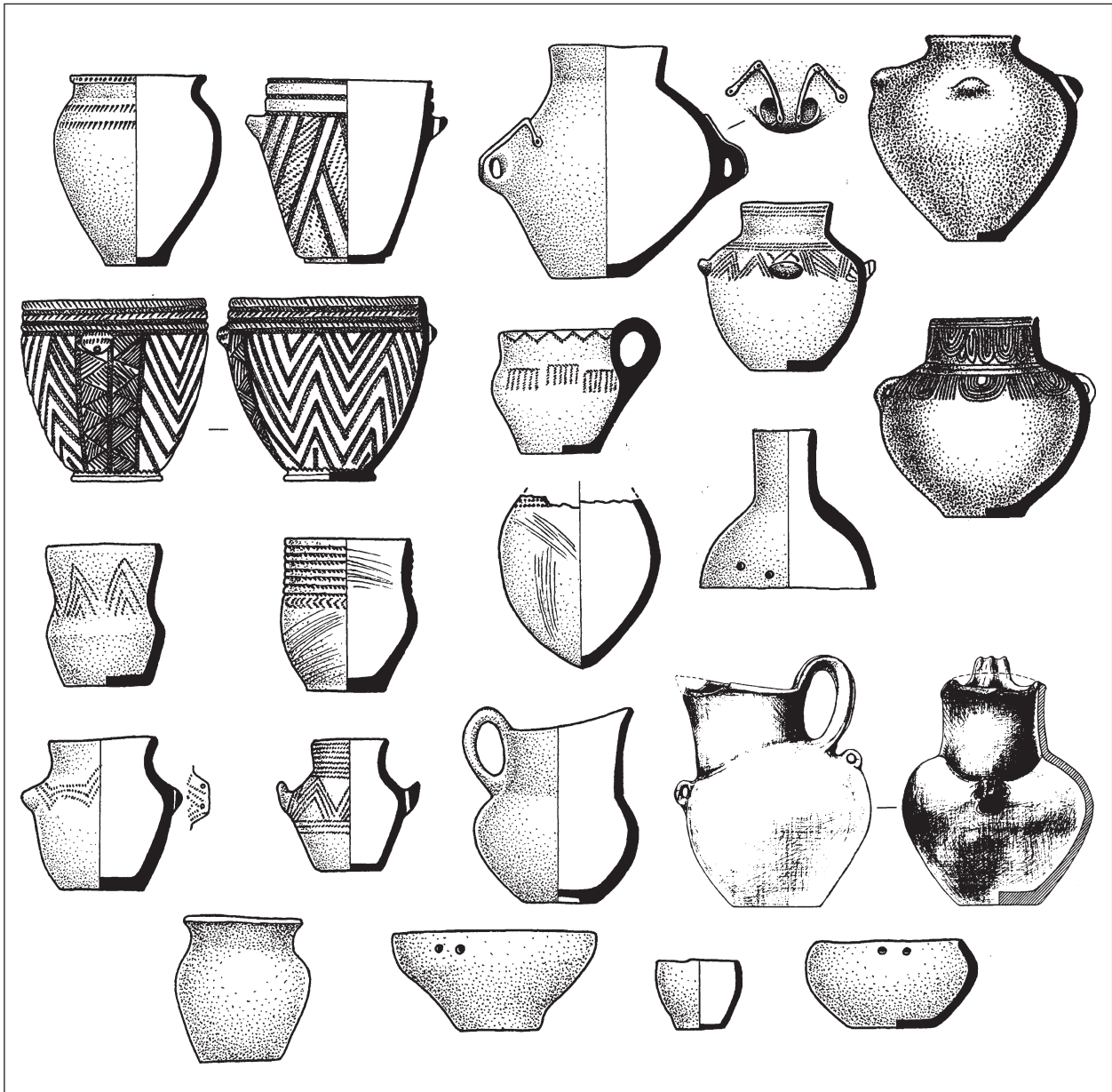

Рис. 8. Керамика буджакської культури Северо-Западного Причорномор'я

культури в цілому, включаючого в себе все, що створено людським суспільством. Крім того, існує значительне количество определений этого понятия. Археологічним решаткам присущи специфічна природа і принципиальное отличие от результатов деятельности реально функционирующих обществ (Захарук 1975, с. 4—6). Археологіческие культуры (крупные общности археологического материала, выявляемые территориально и разграничиваемые на карте) далеко не всегда совпадают с общностями этническими — народами, племенными группами. Причем не только в границах, но и в содержании (Клейн 1978, с. 52). В научных работах археологическая культура выступает то как совокупность материальных остатков, то как живой и действующий социальный организм. Все же следует признать, что

археологическая культура — это не прежняя историческая действительность, а плод наших интеллектуальных усилий по упорядочению археологических источников и их исторической интерпретации (Смирнов 2003, с. 13—14). Понятие «археологическая культура» в какой-то степени искусственное. И не по той причине, что мы не знаем самоназвание стоящего за ней человеческого коллектива, его структуру, язык, обычаи и т. п. А потому, что условны (а, возможно, недостаточно разработаны) критерии, по которым выделяются археологические культуры. Это приводит к различному пониманию одной и той же культуры различными авторами. Обычно основой выделения археологических культур является материальный комплекс, чаще всего — керамика, реже — другие артефакты. При этом сведения, дошедшие до

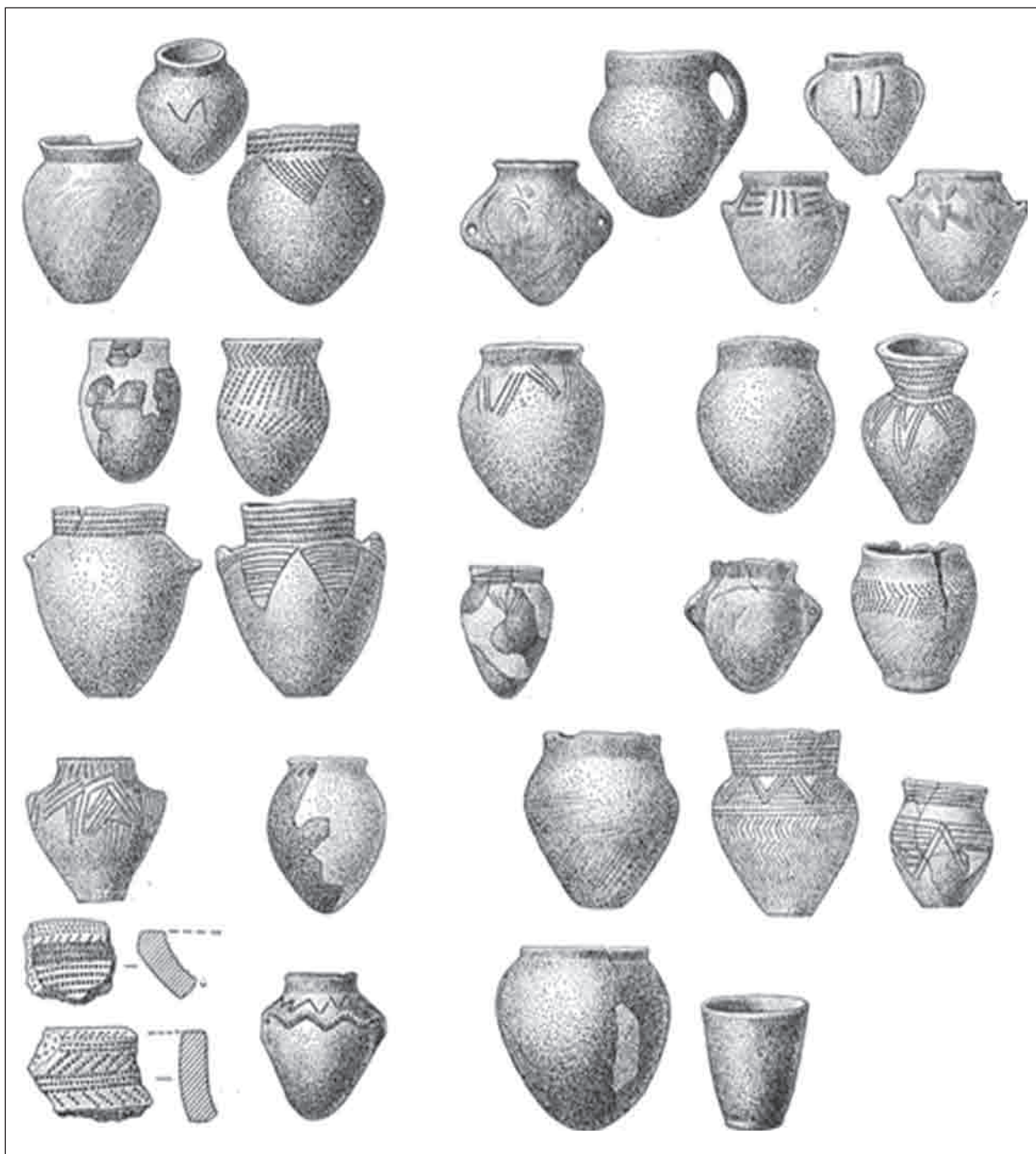

Рис. 9. Керамика ямной культурно-исторической общности Буго-Ингульского междуречья (по: Шапошникова, 1985)

нас, зачастую деформированы: в ряде случаев одни культуры представлены исключительно бытовыми памятниками, другие — погребальными. Последние имеют свои особенности: это закрытые комплексы, сознательно формируемые людьми, совершающими погребальный ритуал. Поэтому заложенная в них информация, в основном, отражает мировоззренческие и социальные аспекты бытия. Этнокультурная специфика выражена слабее: порой отнесение погребений к определенной культуре является весьма затруднительным, даже при наличии

инвентаря. Неизбежно возникает вопрос: правильно ли мы делаем, когда за общими чертами в предметах материальной культуры видим отдельные социальные организмы древности?

В последнее время в археологии наметилась тенденция к пересмотру сущности целого ряда европейских культур энеолита и бронзового века. Были поставлены вопросы о принципах их формирования, сущности этих культур и роли миграционных процессов.

Трипольская культура (ТК) и культура воронковидных кубков (КВК). Обратимся

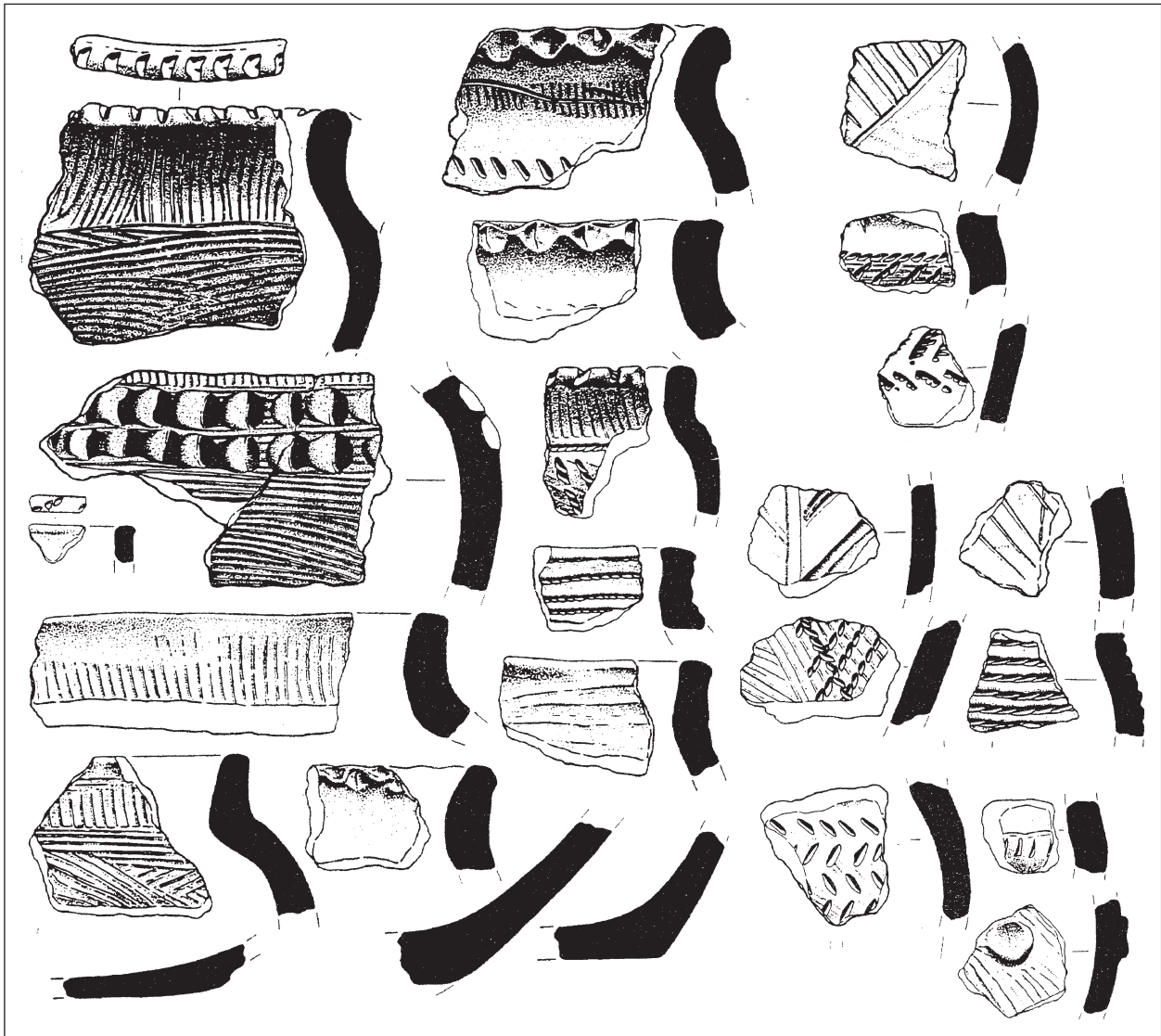

Рис. 10. Керамика с поселения ямной культурно-исторической общности на острове Десятина (бассейн Днепра) (по: Сыволап 1999)

к трипольской культуре (ТК), или Триполье—Кукутени, которую современные румынские археологи именуют Precucuteni—Cucuteni—Trypolie (Lazarovici, Lazarovici 2010, с. 86). Предложено выделить «хронологический горизонт Прекукутень», как часть культурного комплекса Прекукутень—Ариушд—Кукутень/Триполье, в целом соответствующего фазе Триполье А (по периодизации Пассек) (Ursu 2016). Таким образом, некогда единая ТК распалась не только на культурные группы, но и на горизонты, оказавшись сложным социальным организмом, к которому стали применять термин «цивилизация» (Видейко 2003).

Структурно подобную картину рисуют и специалисты по культуре воронковидных кубков (КВК). Так, М. Фурхольт отмечает, что использование концепции культуры по-прежнему ограничивает способность объяснять социальные явления, происходящие в пространственно-временном отрезке КВК. Замена понятия

«культура» на «комплекс» похоже решает эту проблему на очень поверхностном, номинальном уровне. Наиболее очевидный недостаток концепции культуры — интерпретация археологических культур как единых социальных групп с общим образом жизни в определенной географической области. Сравнивая различные культуры, исследователи не задумываются о том, правильными ли были критерии их разграничения. Общая концепция комплекса КВК в европейском масштабе, очевидно, является следствием определенных событий в истории исследований, переоценивающих специфические черты керамики, ставшие определенным маркером или эмблемой культуры. Сопоставление именно «эмблематических» форм посуды в качестве аргумента любого рода сходства и связей отдаленных территорий (например, восточная Швеция и Юго-Восточная Польша) приводит к неверным выводам и заблуждениям. Проанализировав различные проявления

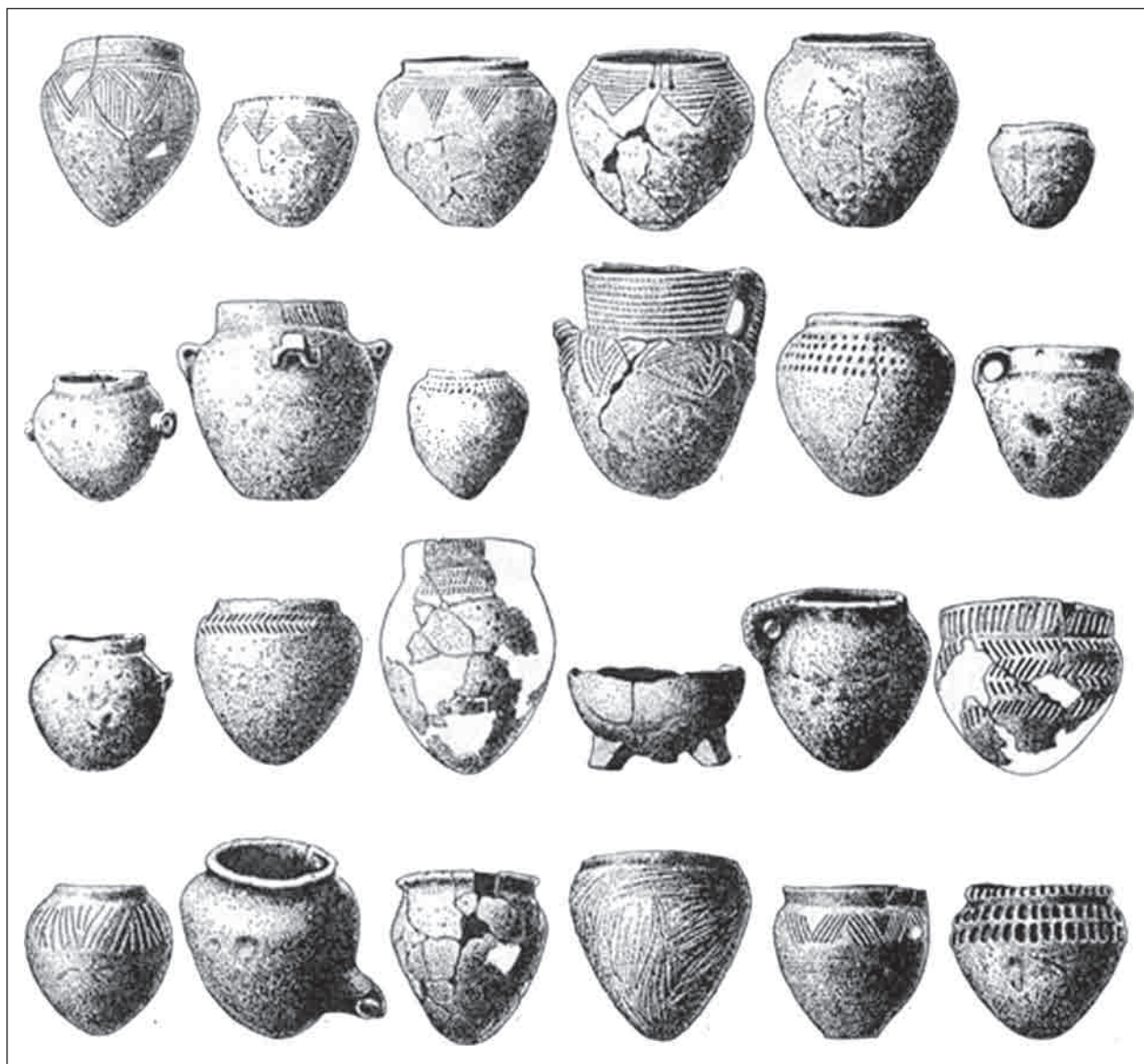

Рис. 11. Керамика ямной культурно-исторической общности Днепро-Донецкого междуречья (по: Шапошникова 1985)

КВК (поселения, погребения, материальную культуру, систему хозяйства), автор пришёл к выводу о том, что термин КВК необходимо рассматривать как обозначение археологического периода времени в определенном пространстве. Он не может обозначать единицу или группу социальных явлений, или материальных остатков (Furholt et al. 2014, p. 17—26).

Культуры шнуровой керамики (КШК) и колоколовидных кубков (ККК). Анализ радиоуглеродных и дендрохронологических дат центральноевропейских культур шнуровой керамики (КШК) позволил этому же исследователю реконструировать процесс формирования и осветить проблемы так называемого «А-Горизон». Оказалось, что керамические формы в Польше развиваются раньше, чем в западной и южной частях Центральной Европы, где происходит формирование основных черт погребального ритуала. Это указывает на рас-

пространение культурных особенностей через широкую коммуникационную сеть, а не через миграцию (Furholt 2003). Этот же исследователь пересматривает различные компоненты одной из наиболее мощных культур европейского бронзового века — Баден — и ставит вопрос о том, что же она из себя представляет — определенный керамический стиль, культуру или население (Furholt 2008). Культуру колоколовидных кубков (ККК, поздний энеолит — ранний бронзовый век Западной и Центральной Европы) уже достаточно давно считают не единой культурой, а «традицией колоколовидных кубков». Исследователи рассматривают её как культурный «пакет». Важным элементом этого пакета должен был быть ритуал возлияния, в котором использовался колоколообразный кубок. Остальные элементы этого пакета, такие как набор для стрельбы из лука или кинжал, принадлежат к различным сферам жизни: вой-

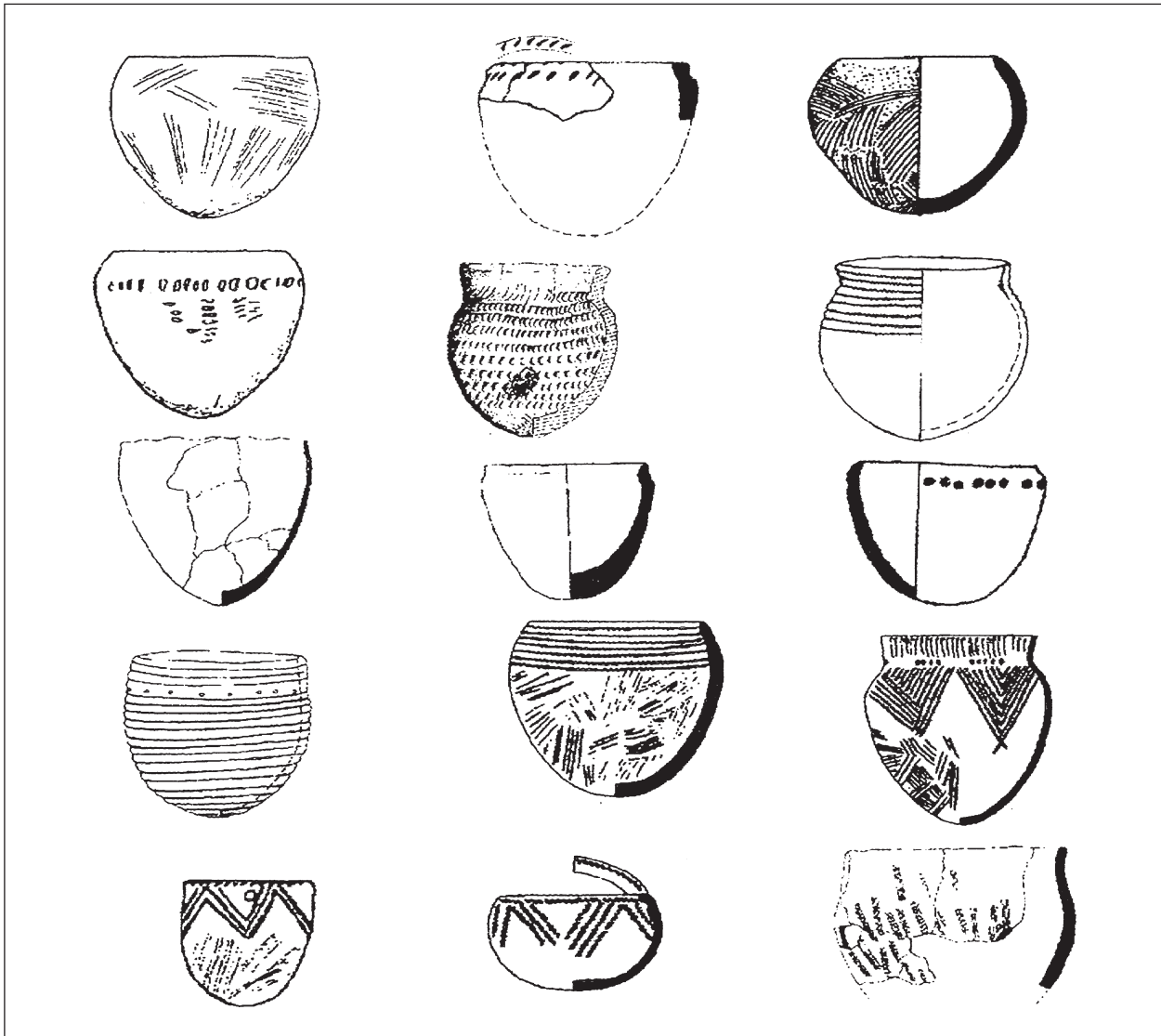

Рис. 12. Керамика ямной культурно-исторической общности Волго-Уральского междуречья (по: Мочалов 2009)

не и охоте. Предполагается, что характерные артефакты комплекса вполне могли послужить символом статуса новой элиты, чье присутствие стало яснее в эпоху ранней бронзы. Такие теории указывают на ККК как на важную часть длительного процесса, сформировавшего касту воинов в обществах поздней доисторической Европы (Kunst 2001). Распространение традиции ККК связывают с массовыми торговыми контактами эпохи раннего бронзового века (Szebreszuk 2004).

Ямная культурно-историческая общность (ЯКИО). Особенно рельефно выступают все эти противоречия при рассмотрении феномена, традиционно обозначаемого как ямная культурно-историческая область (общность). Один из соавторов работы ранее уже обращался к данному вопросу (Иванова 2006). Группы энеолитического населения, проживавшие на всей территории сформировавшейся впоследствии ЯКИО, имели не только разную

материальную культуру, но и придерживались разных погребальных традиций. Это свидетельствует не только об этнокультурных особенностях, но и о разнице в духовной культуре, мировосприятии отдельных племен. Последовавшая унификация погребальной обрядности на огромной территории в эпоху ранней бронзы отразилась в археологических реалиях, что и привело к конструированию ямной культуры (области, общности). Этому способствовала и неразработанность самой концепции археологической культуры, о чем упоминалось выше. Наблюдаемое в эпоху ранней бронзы определенное ритуальное единство указывает, прежде всего, на духовную общность населения. Тем не менее, ЯКИО в различных регионах имеет разную подоснову, разные антропологические типы, различный хозяйственно-бытовой уклад, различную материальную культуру, разные векторы этнокультурных связей. Основополагающими при включении памятников в

ЯКИО являются, прежде всего, признаки мировоззренческого уровня, отраженные в единообразии погребального ритуала. Черты материальной культуры на всей территории имеют определенные отличия, что проявилось, прежде всего, в керамике (рис. 8—12)¹. Отражившись в археологических реалиях как единство, унификация погребальной обрядности, «новая идеология» стала основой для выделения культуры или культурной области / общности.

Для захоронений буджакской культуры СЗП имеется около 40 достаточно корректных радиоуглеродных дат (рис. 13), позволяющих датировать буджакские памятники региона в диапазоне 3400/3200—2200/2100 ВС (Иванова 2009), что, в целом, соответствует хронологической позиции ямных памятников Украины (Telegin et al. 2003, p. 150). Анализ дат по регионам, проведенный Ю. Рассамкиным и А. Николовой, показывает, что в регионе Донец — Северо-Западное Приазовье представлены наиболее ранние даты (3380—2880 ВС), (Rassamakin, Nikolova 2008). Однако связаны они с погребениями репинского типа. Памятники ЯКИО междуречья Южного Буга и Ингульца оказались самыми молодыми (2600—2200 ВС). На данный аспект ранее обращали внимание Е. Н. Черных и Л. Б. Орловская (2004).

Важно, на наш взгляд, что для восточной периферии (Заволжье и Зауралье) хронологические рамки ЯКИО удревлены за счет включения в неё памятников репинской культуры, отличной от ямной. Они датируются в пределах 3800—3300 ВС (Моргунова 2014, с. 585—591). Соответственно, собственно ямные памятники восточного и западного ареалов синхронны.

Такая ситуация еще раз подчеркивает сложность и неоднозначность феномена «ямная культурно-историческая общность», поскольку невозможно формирование культуры в периферийных регионах и продвижение к центру занимаемой территории. Хронологические данные указывают и на несостоятельность концепции зарождения ЯКИО в Волго-Уральском регионе и продвижении ее на запад. Антропологический состав населения ЯКИО был весьма неоднородным. Таким образом, говорить о нашествии ямных племен с территории «ядра культуры» — с Поволжья — нет оснований. Для более восточных территорий распространения ЯКИО (Нижнего Поволжья, Северо-Западного Прикаспия) характерен, в основном, брахикранный, с широким и низким лицом,

1. О. Д. Мочалов, изучив керамику (в том числе технологию её изготовления, структуру и качество глины и т. п.) всего региона ЯКИО, пришёл к выводу о том, что при внешнем сходстве рисунков сосудов, они имеют существенную разницу в остальных параметрах. Выраженная граница между двумя обширными «технологическим» регионами проходит по линии Дон—Донец (Мочалов 2008; 2009).

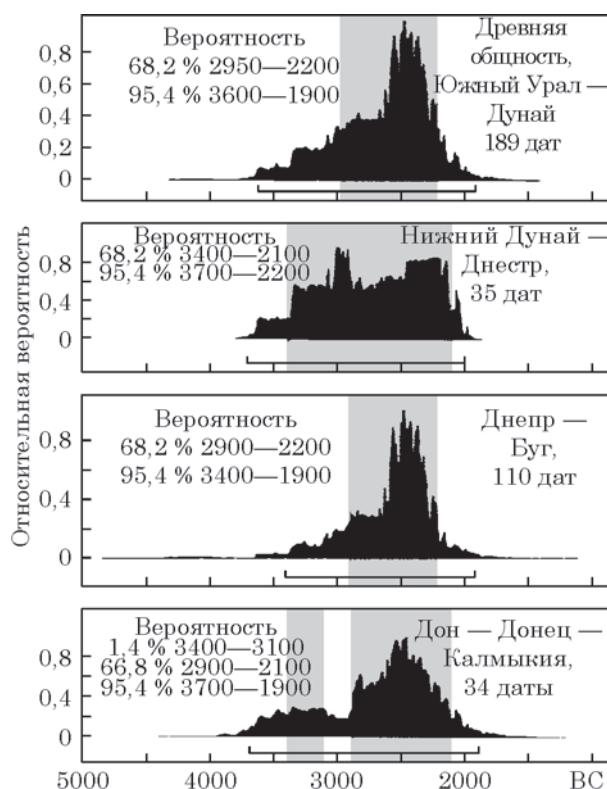

Рис. 13. Радиоуглеродные даты ямной культурно-исторической общности (по: Черных, Орловская 2004)

антропологический тип, на Украине компактно не представленный (Круц 1997). Напротив, можно проследить «средиземноморский импульс», который постепенно угасает по направлению к восточному ареалу. Сравнительно недавно средиземноморский тип прослежен даже в ЯКИО Южного Приуралья, на позднем ее этапе, наряду с распространенным там протоевропейским мезокранным, долихоцефальным и уралоидным типами (Хохлов 2003). Но в целом говорить о массовых миграциях носителей ЯК ни с востока на запад, ни с запада на восток не приходится. С. И. Круц считает, что почти все антропологические типы энеолита и бронзового века Украины имеют местные, но разные корни. Динамика развития их во времени не дает возможности утверждать о каком-то массовом переселении народов на этом историческом этапе, за исключением местных перемещений (Круц 1997).

Хронологическая неравномерность распределения черт ЯКИО в пространстве (более молодые даты в центральной части, одновременные — в восточном и западном ареалах) может быть объяснена тем фактом, что ЯКИО является не культурой в её традиционном понимании, а определенным мировоззрением, проявившимся в погребальной обрядности. А мировоззренческие традиции могут распространяться по иным законам, нежели миграции населения, которые, кстати, не подтверждены антропологическими данными.

КУЛЬТУРНАЯ СИТУАЦИЯ В СЕВЕРО-ЗАПАДНОМ ПРИЧЕРНОМОРЬЕ В ПОЗДНЕМ ЭНЕОЛИТЕ — РАННЕМ БРОНЗОВОМ ВЕКЕ

Поздний энеолит Северо-Западного Причерноморья, с одной стороны, отражает общие культурно-исторические тенденции степного Причерноморья в целом (интеграционные процессы различных культурных традиций — квинтянской, нижнемихайловской, животиловско-волчанской), а с другой — отличается своеобразием, вызванным сложением усатовской культуры и импульсами из ареала выхватинской культурной группы — на начальном этапе, и гординештской — на позднем. Особый «колорит» придает также распространение населения — носителей культурных традиций Чернавода (рис. 3; 5; 6). Отметим, что и в Запрутской Молдове известны памятники «степного энеолита», аналогичные распространенным в СЗП (Burtanescu 2002).

Памятники трипольской культуры известны в СЗП с раннего её этапа. Они расположены в северных районах и являются частью культуры Триполье—Кукутени или же Трипольской цивилизации. Трипольская культура интересна не только как яркий культурный феномен, но и связями с культурами Центральной Европы, что отразилось в её материальном комплексе. Отметим, что некоторые группы центральноевропейского населения продвинулись далеко на восток: в районы современных Прикарпатья и Волыни, где известны поселения и могильники КВК, КШК, КША.

На этапе С-II ТК началось особенно интенсивное освоение СЗП позднеэнеолитическим населением. Несколько последовательных волн миграций из лесостепной зоны (выхватинская, а затем гординештская группы Триполья), наряду с мигрантами с востока (нижнемихайловская культура) и запада (культура Чернавода I) привели к формированию и дальнейшему развитию усатовской культуры. Однако финал ТК являлся не только периодом ее наибольшего территориального распространения во всех направлениях (на севере трипольцы продвинулись в лесную зону Волыни, на юге — в Причерноморскую степь), но и периодом серьезного кризиса. Попытки его разрешения были достаточно традиционны и неоднократно опробованы трипольским обществом. Исследователи отмечают, что увеличение населения при экстенсивном характере земледелия вело, прежде всего, к дисбалансу между обществом и природной средой, и далее — к обострениям отношений и конфликтам в человеческих коллективах. Полагают, что выходом из создавшейся ситуации были миграции — переселения избыточного населения на другие территории, причем вектор их был различным на разных этапах ТК. Традиционно это были лесостепные

территории и лишь в финале трипольское население устремилось в степь (Манзура 2000, с. 289—287). С этим же хронологическим периодом связаны не очень многочисленные памятники, оставленные населением постмариупольской/квинтянской культуры. Генетические данные по захоронениям в Маяках в целом пока подтверждают общую концепцию образования Усатова как слияния носителей генетических маркеров Анатолийских земледельцев и их генетических наследников в центральной Европе, к числу которых относятся и трипольцы, и автохтонных обитателей северочерноморской степи. Однако на данный момент существуют ещё не опубликованные генетические и новые радиоуглеродные данные, которые удревяют как начальную дату утилизации таких Усатовских памятников как Маяки, так и дату начала интеграции фермерских генетических детерминантов в генетику автохтонного населения СЗП, но эти данные пока еще находятся в начальной стадии анализа. Тем не менее, стоит упомянуть, что, согласно пока еще неопубликованным данным, полученным в археогенетических лабораториях Упсальского Университета (Швеция) и Государственного Университета Гранд Вaley (США), мтДНК гаплогруппы из Маяковских погребений, которые по происхождению можно отнести к автохтонным до-неолитическим вариантам, все без исключения принадлежат к разновидностям гаплогруппы U4, которая была широко распространена как по всей территории северо-черноморской степи, так и по южному берегу Балтийского моря, от мезолита до энеолита.

Некоторые исследователи к миграциям относят передвижения населения синкретичной животиловской (животиловско-волчанской) культурной группы, которая связывала значительные степные территории — от ареала обитания гординештских племен до майкопской культуры Предкавказья. Памятники ее известны в СЗП, Побужье, Поднепровье. Кроме позднетрипольской (гординештской) и майкопской посуды, благодаря животиловским племенам, в степи распространяются плоскодонные кубки, чашки с петельчатыми ручками, лощеные неорнаментированные амфорки и, возможно, повозки. Эпицентр миграции был связан с ареалом позднетрипольских (гординештских) племен, зоной наиболее сильных проявлений гординештского и майкопского влияний было Поднепровье (Рассамакін 1997, с. 292—294; Rassamakin 2002, р. 54—55). В результате передвижек в степных культурах (постмариупольская / квинтянская, дереивская, молдохобургская) наблюдаются трипольские влияния как в погребальной практике, так и в производственной сфере. Наиболее интересной и актуальной нам представляется концепция Т. Демченко (2016). Проанализировав материалы Причерноморских степей и сопредельных

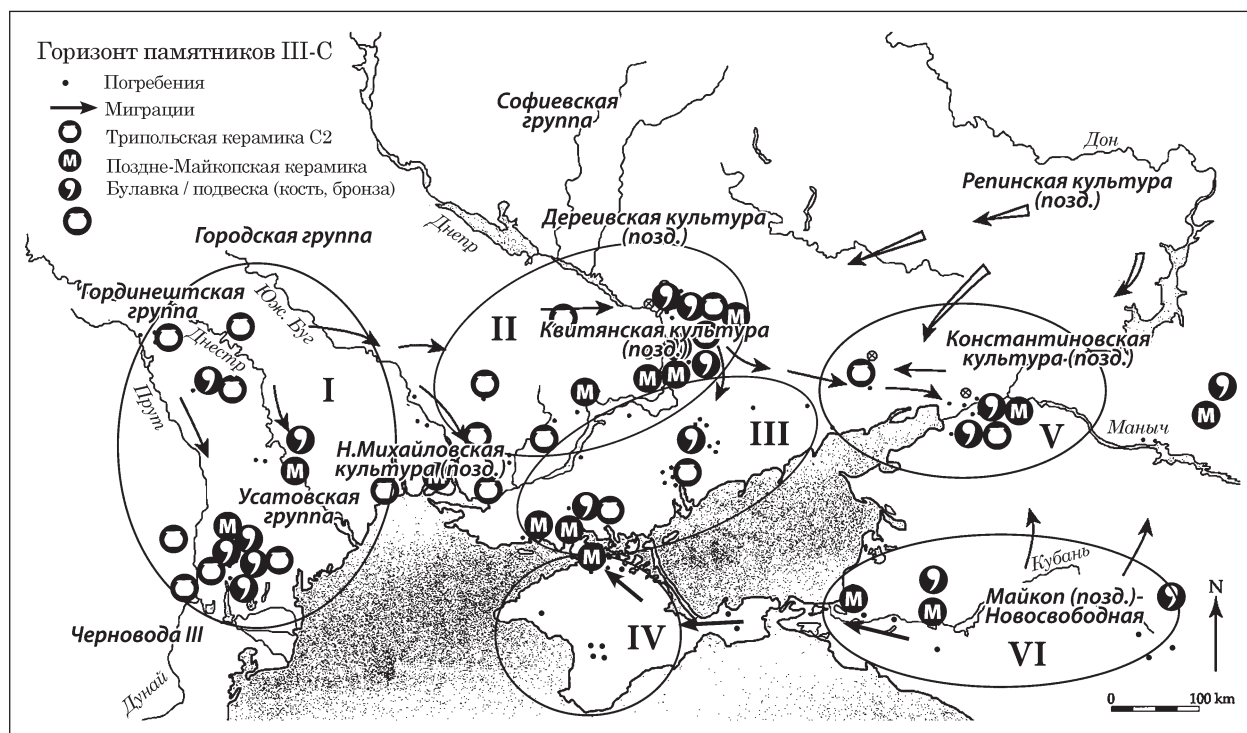

Рис. 14. Система позднейших энеолитических культурных формирований Азово-Черноморского региона. Гордишеско-позднемайкопский феномен, группы: I — Бурсученская; II — Животиловская; III — Волчанская; IV — Крымская; V — Нижнедонская; VI — Прикубанская (по: Демченко 2016)

территорий, относящиеся к позднему энеолиту — раннему бронзовому веку, она приводит к выводу о существовании Гордишеско-позднемайкопского феномена (рис. 14). В рамках этого феномена исследовательница выделяет шесть групп: I — Бурсученская (Карпато-Поднестровье), II — Животиловская (Поднепровье), III — Волчанская (Приазовье), IV — Крымская (п-ов Крым), V — Донская (нижний Дон), VI — Прикубанская (северный Кавказ). Выделение культурной группы Бурсучень финала энеолита на территории Карпато-Поднестровья имеет, по мнению автора, принципиальное значение. «Вероятно, именно эта зона являлась областью исходного формирования культурного феномена, вышедшего из земледельческой среды, двинувшегося на восток с целью освоения новых пространств и ставшего маятниковой миграцией¹. Носители традиций позднего Триполья в составе группы III-C² оказались определенным связующим звеном между культурами Карпато-Балканского региона с сильными Анатолийско-Эгейскими традициями и влияниями и культурами северного Кавказа, сформировавшимися на периферии Передне-

азиатского культурного центра. Учитывая масштабы процесса, происходившего на рубеже IV—III тыс. до н. э. в Черноморско-Азовском регионе, в его названии целесообразно отразить полярные географические точки (они же исходные культурные), которыми являются группа Гордишеская ТК и поздний период МК» (Демченко 2016, с. 84).

Что касается усатовского населения, то следы его проникновения в другие ареалы незначительны и в восточном (Рассамакин 1997, с. 293), и в западном направлениях (Дергачов 2004, с. 111; Nikolova 2000, р. 4). Крайним северо-восточным проникновением Усатова является урочище Гард на южном Буге. В то же время в буджакской культуре выделены кубки, имеющие аналогии в животиловской культуре (Петренко 1991). Отметим керамику усатовского типа, выделенную польским исследователем П. Влодарчаком в культуре Злота, входящей в круг КШК (рис. 15). Появление этой керамики на территории Малопольши он объясняет наличием посредника в виде культуры шаровидных амфор (Włodarczyk 2008).

Особое место в энеолите СЗП занимает достаточно разнородная группа погребений с вытянутым на спине положением погребенных. Ряд исследователей (Л. Субботин, И. Манзура) полагают, что нет достаточных оснований объединять их в отдельную археологическую культуру. Несмотря на сходство положения погребенного, они отличаются формой ямы и стратиграфической позицией в рамках курган-

1. Польские исследователи выделяют трипольскую керамику на памятниках КВК, и это керамика именно гордишеского типа (Kosko, Szmyt 2011). А вот непосредственные контакты КВК Вольни и ТК связаны с выхватинской культурной группой (Щібор 1994, с. 43—44).

2. По классификации Ю. Я. Рассамкина (Rassamakin 2004).

Рис. 15 Кераміка культури Злота (культура шнурової кераміки), існуюча аналогії в культурі Усатово (по: Włodarczak 2008)

них комплексів. Проісходження традицій витягнутого обряду захоронень зв'язують з впливом населення нижнедунайського регіону або ж з місцевою (пруто-дністровського регіону) мезолітичної традицією, уриваючи находку мезолітичного могильника Сакарівка на севері Молдови з аналогічним обрядом захоронення. Ця група «вирянутих» захоронень неоднорідна ні в хронологічному, ні в типологічному відношенні. Считается, що в хронологічному відношенні «вирянуті» захоронення соотносяться з різними періодами енеоліта (Levićki et al. 1996, p. 59—61). Такі погребення не представляють некую єдиную археологічну культуру, а можуть рассматриваться як принадлежащие к нескольким типологічним і при этом різновірним групам. Найбільше архаїчною вважається група захоронень в широким овальним ямах (синхронна етапу Трипольє VI). Захоронення в узких продолговатих ямах датуються в діа-

пазоні від Трипольє VII до Трипольє VIII включительно. Позднейшая из них, в прямоугільних ямах, должна рассматриваться в границах раннього бронзового века и в рамках ЯК. Часть захоронень позднего етапу все же может относиться к постмариупольской / квітчанській культурі. В целом, ця традиція існувала на протязенні всього енеолітичного періоду і в началі бронзового века. В то же время исследователь обратил внимание на то, что витянутый обряд захоронення распространен в КВК (Манзура 2013, с. 150—152).

Привлекают внимание подкурганні захоронення, в которых умершие уложены в «ямной» позе — скорчено на спине с вирянутими вдоль туловища руками или же с небольшим наклоном. При всем их сходстве с ЯКИО они могут отличаться деталями оформления погребального пространства (наличие кромлев, рвов), формой ямы, даними стратиграфії; для некоторых из них имеются радиоуглерод-

Рис. 16. Сохранение энеолитических традиций. Погребения постстоговского типа в Северо-Западном Причерноморье

ные даты, позволяющие связать их с энеолитической эпохой. Погребения с аналогичным положением скелета, но выполненные в овальной яме, Ю. Я. Рассамкин отнес к постстоговскому типу, а В. Г. Петренко предложил назвать типом Катаржино¹. В СЗП их даты смыкаются с

датами буджакской / ямной культуры. Несомненно, эта группа захоронений, вместе с другими позднеэнеолитическими группами, явилась одним из её составных компонентов (рис. 16).

Ранний бронзовый век. На смену достаточно мозаичной картине энеолитической эпохи приходят относительно стабильные и унифицированные образования — ямная, а затем *катакомбная* культурно-исторические общности (рис. 3; 4). Внутри них выделяют определенные локальные варианты и отдельные культуры, тем не менее, общность их истори-

1. Это название связано с первой находкой подобного захоронения, сопровождавшегося инвентарем, что позволило уточнить хронологическую позицию всей группы в рамках периодов СІ и СІІ ТК (Иванова и др. 2005, с. 109).

ческого и культурного развития не вызывает сомнения среди исследователей. Правда, отсутствует единство в вопросах происхождения этих общностей.

Происхождение ямной культуры. Часть исследователей вслед за Н. Я. Мерпертом (1974) считают, что прародиной ЯКИО был Волго-Уральский регион, откуда культура распространилась далеко на запад. Центр формирования ЯКИО некоторыми исследователями переносится в Попрутье: полагают, что она сложилась на основе культуры воронковидных кубков (КВК) в степных и лесостепных районах, близких к Прикарпатыю; в ней же зародился древнейший курганный обряд и основные типы керамики, известные в ЯКИО (Сафронов 1989; Николаева 2011). Эта теория была поддержана рядом исследователей других специальностей (Шевченко 1986; Трубачев 1989), но не стала доминирующей. С точки зрения генетики, ЯКИО не демонстрирует родства с КВК на уровне цельно-геномного анализа, хотя присутствие фермерских генетических детерминантов у представителей ЯКИО Болгарии и юго-восточной Украины (Mathieson et al., 2017) не исключает такую возможность. Однако, связь ЯКИО СЗП и КВК (Bernburg) была прослежена на уровне анализа частот мтДНК (Nikitin et al. 2017a). С другой стороны, существует предположение о том, что сложение ямной культуры происходило в Причерноморских степях на основе среднестоговской культуры (Лагодовська та ін. 1962; Телегін 1973; Рычков 1990) либо последняя рассматривалась как один из этапов ямной (Даниленко 1974). Полагают, что ЯКИО могла быть результатом трансформации локальных культур энеолитического периода на территории степной Украины. В ней выделяется два основных субстрата — среднестоговский и репинский (Рассамакин, Евдокимов 2001). Некоторые исследователи считают репинскую культуру начальным этапом ямной (Моргунова 2002; Николова 2002 и др.).

Предполагается сложение различных вариантов и культур, которые входят в состав ЯКИО, на широкой местной энеолитической основе (отличной в различных регионах), а не распространение её носителей из единого центра (Иванова 2015)¹. В СЗП «протоямный» энеолитический горизонт выступает как конгломерат различных культурных образований, имеющих корни как к востоку от него (в Днепро-Бугском ареале), так и к западу (в Балкано-Карпатском регионе). На стыке разнохарактерных традиций на рубеже IV—III тыс. до н. э. в СЗП формируется буджакская культура, связанная

с ЯКИО. Не подтверждают миграционную концепцию распространения ямного населения из единого (восточного) центра и данные естественных наук (радиоуглеродное датирование). Имеющиеся ранние даты позволили предполагать одновременность памятников восточной и западной окраины ЯКИО (Черных, Орловская 2004, с. 93).

С формированием ЯКИО меняется вектор миграций, он теперь направлен из ареала СЗП, а не по направлению к нему, как это имело место в энеолитическую эпоху. На западное направление движения населения указывают многочисленные памятники Балкано-Карпатского варианта ЯКИО, датируемые в диапазоне 29—24 вв. до н. э. Среди исследователей эпохи палеометалла СЗП основными факторами считаются ухудшение климата (под которым понимается аридизация) и изменение культурной ситуации (появление в регионе на позднем этапе катакомбных племен и вытеснение под их воздействием буджакских). Именно эти причины, как полагают, были основными стимулами миграций, они вынудили ямные племена искать новые районы обитания, а поиск новых пастбищ заставил степных скотоводов мигрировать на запад (Черняков 1996, с. 63; Яровой 1985, с. 114; 2000, с. 42 и др.).

Характер взаимоотношения местных и пришлых племен также объяснялся исследователями по-разному. Предполагалось разрушительное движение «курганных народов» на Балканы (Гимбутас 2006; Даниленко 1974; Дергачев 2000 и др.), крупномасштабное переселение степных скотоводов на запад Восточной Европы (Бочкарев 2002, с. 48), постепенное и довольно длительное проникновение, сопровождающееся относительно мирными отношениями между скотоводами и земледельцами (Мерперт 1978, с. 58; Яровой 1985, с. 114). Одна из концепций предполагает вариант, который в современной терминологии получил название «маятниковые миграции»; отмечается движение населения не только на запад, но и возвращение его на исконные места обитания (Шмаглей, Черняков 1970, с. 107). Возникают «поливариантные» концепции, пытающиеся совместить «милитаристские» и «мирные» миграции, осуществляемые группами ямных племен (Коробкова и др. 2005—2009, с. 225).

Мы полагаем, что роль ямного населения в культурогенезе Европы несколько преувеличена, продвижение на запад имело большее значение для населения СЗП, чем для европейских культур бронзового века, хотя точку зрения М. Гимбутас в том или ином контексте используют и современные археологи. Из Юго-Восточной Европы буджакским населением импортируются металлы, усваиваются технологии их обработки, воспринимаются отдельные типы керамики и элементы оформления, создаются серии подражательных форм посуды, способ-

1. Это предположение может объяснить и наличие определенной культурной дифференциации внутри ЯКИО, и зафиксированные антропологами различные антропологические типы (Круц 1997).

твужа процессам культууроенеа непосредственно в СЗП.

С другой стороны, имеющиеся данные могут свидетельствовать о возникновении в СЗП в III тыс. до н. э. оптимальных природных условий для занятия подвижным скотоводством, расширении территорий, пригодных под пастбища. Можно говорить о стабилизации хозяйства и экономики в раннем бронзовом веке, о чем свидетельствует выраженное увеличение населения по сравнению с энеолитом — так, известно около 500 погребений позднего энеолита и усатовской культуры (за период 3500—2800 BC) и более 2500 погребений буджакской культуры (за период 3100—2200 BC). Однако, даже при таких темпах роста (и предполагая, что увеличение количества захоронений в эпоху бронзы было связано именно с демографическими, а не социально-культурными изменениями), плотность степного населения все равно была бы недостаточной чтобы оказать влияние на генофонд Европы, который предлагают западные генетики на основе геномного анализа, и согласно их концепции о масштабной миграции ямного населения в Европу на заре бронзового века (Naak et al. 2015). Мы полагаем, что не было крупной миграционной волны или нашествия, а имело место постепенное и поэтапное расселение в западном направлении определенной группы населения из СЗП¹. К сожалению, небольшое количество дат и их широкие временные интервалы не позволяют восстановить последовательность освоения Балкано-Карпатского региона. Картографирование памятников на территориях современной Румынии и Болгарии, рассмотрение их материальной культуры подтверждают предположение Н.Я. Мерперта о продвижении ямных племен на запад. Исследователь несколько иначе, чем авторы данной статьи, трактовал характер передвижек: он считал территорию СЗП «плацдармом» вторжения степных племен в Подунавье и на Балканы (Мерперт 1982, с. 329).

В данном контексте важные данные предоставляет изотопный анализ. Так, изучение скелетных останков некоторых ямных курганов с территории Большой Венгерской равнины продемонстрировало следующую ситуацию: часть погребенных были местными жителями, т. е. не первым поколением ямных переселен-

цев, а часть пришла сюда из Трансильвании, с Западных Румынских гор (Апусени), с территории, которая расположена на расстоянии около 200 км к востоку от мест своего захоронения. Исследователи трактуют эти результаты как отражение системы сезонного отгонного скотоводства, с использованием высокогорных пастбищ летом и зимовками в Альфельде (Gerling et al. 2012, p. 1107—1109). Но при использовании высокогорных пастбищ в летнее время, зимние пастбища, обычно, располагались в предгорьях, а поселения — между ними, в средней части (Гамкрелидзе 1983). В данной ситуации речь может идти об определенных и устойчивых отношениях между двумя анклавами ЯКИО (Трансильвании и Альфельда), приведших к переселению какой-то части обитателей из Апусени на запад. Для Балканской территории Л. Николова предполагает ежегодные откочевки ямного населения на зиму с территории Добруджи во Фракию, т. е. на расстояние более 200 км (Nikolova 2010). Однако специалисты считают, что естественным для степных пастухов были меридиональные перемещения со стадами, к тому же столь большие расстояния между летними и зимними пастбищами (как это предполагается: Апусени — Альфельд и Южная Добруджа — Фракия) характерны для других природных зон с малой обводненностью, небольшим количеством ежегодных осадков и склонностью к частым засухам, например, для Западного Казахстана (Андрианов 1985, с. 62). Скорее всего, в рамках территории Балкано-Карпатского варианта ЯКИО такие перемещения населения на запад представляли собой колонизацию новых местностей. Освоив один регион, часть населения передвигалась в новый, при этом поддерживая связи со своей территорией, на это указывают, например, захоронения нескольких поколений людей, пришедших в Альфельд с высокогорья Апусени. Косвенным подтверждением такого принципа заселения новых территорий являются не только данные изотопного анализа, но и связи между соседними регионами на уровне материальной культуры. Следовательно, население, освоив новые регионы, продолжало контакты с исходной территорией, со временем продвигаясь далее и далее на запад. В итоге сформировавшаяся структура состояла не из изолированных, а из связанных в какой-то степени анклавов, что и позволило нам объединить их в рамках единого культурного варианта (Иванова 2014). В то же время такая сеть способствовала распространению артефактов, соединяя Северное Причерноморье, прежде всего его северо-западный регион, с отдаленными территориями Юго-Восточной и Центральной Европы. Колонизация, таким образом, могла носить торговый характер и была направлена в металлорудные зоны Балкано-Карпатского региона.

1. В северо-западной Болгарии соотношение мужчин, женщин и детей определяется как 14 : 3 : 4 (Панайотов 1989, с. 163), в Альфельде — как 12 : 3 (Gerling et al. 2012, p. 1103). Для ЯКИО (и буджакской культуры) также характерно преобладание мужских захоронений, но совершенно в ином соотношении — 2 : 1 (Иванова 2001, с. 123). Такая диспропорция полов в Балкано-Карпатском регионе указывает, скорее всего, на переселенческие специализированные группы населения, а не на тотальную миграцию.

Для буджакской культуры (как и для всего ареала ЯКИО) в интервале 28—22 вв. до н. э. фиксируется культурно-экономическое развитие, расширение ареала, освоение новых ремесленных технологий и формирование нового культурно-хозяйственного типа. Именно с нею связан расцвет курганного строительства в регионе, «построение» торговых путей на запад, к медным месторождениям Балкано-Карпатского региона, импорт цветных и драгоценных металлов. Следует отметить, что памятники, проявляющие в той или иной степени сходство с ямной/буджакской культурой СЗП, распространены на достаточно большой территории — преимущественно, в Карпато-Балканском регионе (Escedy 1979; Панайотов 1989; Burtanescu 2002), гораздо реже — в Центральной Европе (Klochko, Koško 2009, p. 279, fig. 7).

Разработки Е. Неуступного вполне применимы к той культурно-исторической ситуации, которая связана с распространением ямного населения на запад. Главная особенность культурно-экономической эволюции отдельных культурных сообществ СЗП (прежде всего, буджакской, в меньшей степени — катакомбных культур) заключается в том, что их развитие и расцвет приходится, на первый взгляд, на эпохи неблагоприятных природных условий, выраженных в стремительных климатических изменениях (аридизация, «событие 5300 cal BP») и регрессиях Черноморского бассейна (хаджибейская регрессия). Тем не менее, на протяжении всего III тыс. до н. э. наблюдается широкое распространение в регионе населения буджакской культуры, а с середины III тыс. до н. э. — приток катакомбного. Эти данные свидетельствуют о высоких адаптивных возможностях населения и позволяют предположить, что не природные катаклизмы, а новые хозяйственные возможности явились тем фактором, который обусловил продвижение населения из СЗП на территории Юго-Восточной и Центральной Европы. Параллельное развитие в раннем бронзовом веке двух регионов — СЗП и Балкано-Карпатского ареала, двусторонние контакты в различные хронологические периоды, достаточно высокий социальный и экономический уровень, расширение границ обитания указывают на стабильность социума. В такой ситуации общество интересуют не только продукты питания (кормовая база для скота), но имеются и иные аттракторы для продвижения в новые регионы. По-видимому, именно металлы и изделия из них занимают особое место в жизни буджакского общества. С получением его могло быть связано продвижение населения на запад, в ареалы рудных проявлений. Поэтому, помимо расширения территорий для занятия подвижным скотоводством, можно говорить и о торговой направленности освоения Карпато-Балканского ареала в раннем бронзовом веке, о построении торгово-меновых

путей и активном участии буджакских племен региона в обменных операциях с синхронным населением западных земель. Следовательно, климатические изменения не могли вызвать вынужденную миграцию буджакских племен на запад уже на рубеже IV и III тыс. до н. э.¹ в Балкано-Карпатском ареале. Картографирование медных рудопроявлений и памятников ямной КИО демонстрирует их достаточно определенную корреляцию, что может указывать на цели расселения ямных племен в определенных участках Балкано-Карпатского ареала. Стимулом передвижений на новые территории мог быть металл, а не только новые пастбища для скота. Задачей было не разрушение балканских земледельческих культур и цивилизаций, а обоюдодовыгодные связи и контакты.

Колонизация: направления и цели. Рассмотрим возможные пути, по которым ямные племена могли продвигаться в Карпато-Балканском регионе. Собственно, два направления могут быть связаны с получением меди — это пути в Горную Фракию и в Трансильванию. Путь на Балканы начинался из Добруджи, куда можно было попасть, воспользовавшись переправой через Дунай. На левом берегу Дуная, в районе переправы (у с. Орловка Одесской области), расположен многослойный памятник, где известны захоронения эпохи позднего энеолита (Чернавода I) и ямной культуры. Транскультурный характер феномена уже отмечался в литературе, при этом Каменная гора господствует на равнинной местности, а дунайские берега удобны для переправы (Бруяко, Ярошевич 2001). Курганы на территории Румынии, расположенные вдоль Дуная и у г. Килия-Веке, возможно, маркируют еще одну переправу, которой могли пользоваться в период регрессивного состояния Черноморского бассейна. Добруджа была, по-видимому, освоена ямными племенами как своеобразная транзитная территория, при этом ямные памятники концентрируются в южной ее части. Из Южной Добруджи шел путь вдоль Дуная на запад, в Банат, и на юг, к медным рудникам Горной Фракии. Памятники ямной культуры во Фракии, вблизи месторождений меди, достаточно многочисленны, однако изделия из нее в ямных захоронениях региона не зафиксированы, несмотря на выделение здесь особого металлургического очага Эзеро, металл из которого известен в СЗП. Но встречены разного типа серебряные подвески — в курганах Голяма Детелина, Пет могилы, Медникарово (Николова 2000, с. 447, табл. 3). Украшения из зо-

1. Лишь последствия климатической катастрофы 4200 calBP оказались губительны для целой свиты скотоводческих культур раннебронзового века и привели к определенной деградации населения Северо-Западного Причерноморья, к кризисным ситуациям (Иванова, Киосак, Виноградова 2011).

лота и серебра обнаружены в кургане Трояново (Панайотов 1989, с. 83).

Во Фракии ямное население проживало совместно с населением культуры Эзеро, имея тесные взаимосвязи и контакты. При этом внимание привлекает тот факт, что керамика из погребений этого региона относится к культуре Коцофени, а не Эзеро (Панайотов 1989). Вероятно, такая ситуация может указывать на взаимоотношения этой группы населения с другими ареалами ямной культуры, в частности с западом Нижнего Дуная (Тырнава), где связь с культурой Коцофени очень выражена. Металл из очага Эзеро в СЗП поступал в достаточном количестве, учитывая тот факт, что снабжались им и сопредельные регионы. На территории современного рудника Трояново найдено погребение ямной культуры, что позволяет вспомнить захоронение подростка-металлурга на Каргалах (рудник Горный), также относящееся к ямной культуре. Правда, в Приуралье при погребенном была найдена литейная форма, а повышенная концентрация меди в костях рук уверенно позволила определить его профессию (Черных Е. 2005, с. 181—183). Во Фракии о профессиональной принадлежности умерших никаких данных нет. Обращают на себя внимание ранние даты ямной культуры, связанные именно с Фракией (Kaiser, Winger 2015).

Путь в Потисье начинался с территории Румынской Молдовы, куда ямное население попадало, используя, судя по топографии курганов, исторические переправы на реке Прут¹. Маршруты движения в Альфёльд можно восстановить, опираясь и на археологические находки, с привлечением для сопоставлений письменных источников и исторических данных более поздних эпох, например, о продвижении средневековых кочевников в Паннонию. Печенеги и половцы освоили три пути из южнорусских степей в средневропейскую равнину, в Венгрию: первый — через Железные ворота; второй — через Южные Карпаты по верховьям рек Олта, Муреша и Сомеша; третий — с верховьев Сирета и Прута на Тису (Расовский 1933, с. 3). Первые два пути связаны с переправой через реку Прут, третий путь не требует пересечения крупных водных преград. В. А. Дергачев полагает, что в Среднее и Верхнее Потисье ямные племена попадали по Сучавской высокогорной дороге, проходящей на севере Трансильвании (Дергачев 1986, с. 81). Долину Дуная пересекают многочисленные притоки (Жиу, Олт,

1. Переправы известны из исторических источников. Были использованы, к примеру, в Прутском походе 1711 г., в казачьих рейдах, в первой и второй мировых войнах: к востоку от Черновцов на Украине, у с. Корпач — на севере Республики Молдова, Унгены — Яссы — в центральной части Прута, Котумори, Леушени, Леово — Фальчиу, Кагул — в южной части Молдовы.

Арджеш, Яломица, Сирет и др.), тем не менее, Нижнедунайская низменность (равнина) много века служила транзитным путем для древнего населения при его движении на запад, в исторические области Центральной Европы. Реки здесь имеют снегово-дождевое питание, с весенними паводками и летней меженью (т. е. низким уровнем воды в реке, который возникает всегда в одно и то же время года), поэтому не представляют проблем при переправах в летнее время.

Особо следует остановиться на территории Трансильвании. Небольшое количество раскопанных здесь ямных погребений связано со слабой изученностью региона, тем не менее, роль этого региона трудно переоценить. Многие аспекты исторического развития Трансильвании обусловлены наличием в ней богатых природных ресурсов (медь, золото, серебро). Н. В. Рындина отмечает наличие тисо-трансильванского металлургического очага, функционировавшего в энеолите; с ранним бронзовым веком она сопоставляет очаг Эзеро (Рындина 1993). Заметим, что связи между населением Трансильвании и энеолитическими племенами Северного Причерноморья прослеживаются с середины V тыс. до н. э. Но исследователями предполагаются в это время различного рода контакты, в том числе торговые, а также двусторонние локальные переселения и миграции, которые продолжались и в бронзовом веке (Gogâltan, Ignat 2011, р. 36—37). Эти данные в совокупности дают нам основание пересмотреть роль Трансильвании не только как транзитной дороги в Альфёльд, но и как возможной цели продвижения ямных племен. Анализ металла с тринадцати медных месторождений Трансильвании (методами рентгеновской дифрактометрии, оптической и электронной микроскопии) показал в некоторых из них значительное количество мышьяка, олова. Полученные результаты позволили предположить, что легирование меди носило естественный характер (Papalas 2008, р. 236). Таким образом, мышьяковые бронзы могли поступать в Северное Причерноморье не только (или не столько?) из кавказских рудников, а из Трансильвании, где они были освоены уже в позднем энеолите — раннем бронзовом веке населением культуры Коцофени. Уточнить это можно лишь специальными методами естественных наук.

Немаловажным условием для плавки руд является наличие лесов, дополнительное топливо необходимо и при подготовке к плавке сульфидных медных руд (они требуют предварительного обжига). В СЗП на существование необходимой топливной базы косвенно указывает значительное количество погребений с деревянным перекрытием, находки повозок, изготовленных из дерева. Имелись локальные участки густых прирусловых ленточных лесов (Секерская 1989, с. 132). Таким образом,

доставка в регион именно руды логична, что подтверждается и находками в погребениях орудий для обработки медной руды. В этом контексте интересны наблюдения и выводы исследователей о природных изменениях на территории Большой Венгерской долины в суббореале. Отмечают, что в неолите 85 % территории Венгрии было покрыто дубово-буковыми лесами; близ болот и озер произрастали ива и тополь, в настоящее время эта цифра составляет 17 %. Полагают, что природные условия изменились, в основном, в результате деятельности человека, хотя определенную роль могли играть и климатические колебания. Обезлесение при этом связывают с увеличением металлопроизводства в медном и бронзовом веке, которое невозможно без наличия топлива (Duffy 2010, p. 90—97). Поэтому мы считаем возможным предположить, что Трансильвания и Альфельд были связаны производственными отношениями. Исследователи отмечают, что в Альфельде отсутствуют месторождения важных природных минералов (медь, олово, соль).

Тем не менее, уже в середине III тыс. до н. э. территория Альфельда была наиболее высоко развитой в Карпатском бассейне, а в позднебронзовом веке здесь формируется один из наиболее значительных металлургических центров в Европе. Сырье для бронзолитейных мастерских было привозным и это вполне естественно — перевозить руду гораздо рациональнее, чем древесину (Каврук 2012, с. 30). На наш взгляд, вполне вероятно, что население перевозило руду в Альфельд для последующей плавки (в том числе и ямными племенами), этим может объясняться и огромное количество находящихся здесь курганов, и регулярные, в течение нескольких поколений, перемещения населения из региона Западных Румынских гор, что было выявлено в результате изотопного анализа.

Катакомбная культура (КК). Археологи традиционно придерживались либо автохтонной, либо миграционной концепций её происхождения. Первые полагают, что катакомбная культура генетически восходит к ямной (Городцов 1917; Кривцова-Гракова 1938 и др.), вторые считают ее в той или иной степени пришлой. Поиск исходных корней в последнем случае ведется в двух регионах: южных (Фисенко 1967; Нечитайло, Гаджиев 1990; Пустовалов 1992) и западных (Клейн 1970; Сафронов, Николаева 1981; Сафронов 1989; Санжаров 1990; Николаева 2011). Согласно одной из последних концепций, анализ территориального распределения ранних памятников катакомбных культур позволяет выделить первичный очаг катакомбного культурогенеза в степной зоне Восточного Приазовья (от Кубани до Нижнего Днепра). Предполагается формирование на этой территории основных катакомбных культур (донецкой, днепро-азовской/ингуль-

ской и предкавказской) на основе взаимодействия вариантов ямной культуры и синхронных групп населения Предкавказья, в том числе новотиторговской культуры (Братченко 2001, с. 73). С точки зрения генетики, материнские корни как катакомбной так и ямной культур СЗП, уходят в автохтонный мезолит (Nikitin et al. 2017a). Причем в КК, во всем её ареале, за исключением СЗП (что, скорее всего, связано с малочисленностью исследованного материала КК, происходящего из этого региона), преобладает митохондриальная гаплогруппа U4, характерная как для мезо-неолита днепровского Надпорожья (Вовниги, Деревивка) (Jones et al. 2017; Mathieson et al. 2017), так и для скандинавско-балтийского мезо-неолита (Pitted Ware, Звейнеки) (Malmström et al. 2015; Jones et al. 2017; Mathieson et al. 2017). Эта же гаплогруппа была обнаружена в одном из самых ранних захоронений энеолита СЗП (Ревава 19a) (Nikitin et al. 2017a) и она же, как упоминалось выше, характерна для усатовских погребений из Маяк.

Заслуживают внимания выводы, сделанные на основе изучения посуды катакомбной культуры. С.Н. Братченко, останавливаясь на генезисе КК, отмечает, что многие мотивы орнаментации посуды «прорезают ямную подоснову и достигают нео-энеолитических глубин» (Братченко 2001, с. 73). Но он замечает, что речь идет не о сохранении какой-либо части населения, а о возрождении традиций, присущих культурам скотоводческого или охото-рыболовецкого типа хозяйств. В то же время, исследователем отмечается многокомпонентность и сложность в формировании керамического стиля катакомбных культур, влияние других археологических культур (в частности, Северного Кавказа, а также ямной культуры), возможные связи с Передней Азией (Братченко 2001, с. 59—60). И. Ф. Ковалева, рассматривая ингульские погребения Орель-Самарского междуречья, отмечает группу своеобразной керамики, имеющей, по ее мнению, определенное сходство с посудой такого далеко отстоявшего во времени памятника, как раннеэнеолитический Никольский могильник (Ковалева 1991, с. 23). Следовательно, генетические (и антропологические) данные позволяют акцентировать внимание на том компоненте КК, который почти не привлекал внимания археологов и который связан с местным неолитическим населением.

Исследователи определяют период существования КК в целом в рамках 2700—2000 ВС, с выделением раннего этапа — периода сложения катакомбных культур — в диапазоне 2700—2500 ВС (Отрощенко и др. 2008, с. 245—250). Небольшая серия радиоуглеродных дат, полученных для катакомбных памятников СЗП, укладывается в диапазон от 2580—2341 до 2267—1981 ВС, что указывает на более поздний их характер по сравнению со всем ареа-

лом КК. Можно говорить о сосуществовании буджакского и катакомбного населения на протяжении второй половины III тыс. до н. э. Финал катакомбных культур в регионе совпадает с начальным этапом культурного круга Бабино (около XXII в. до н. э.). Анализ территориального распределения ранних памятников катакомбных культур позволил выделить первичный очаг катакомбного культурогенеза в степной зоне Восточного Приазовья (от Кубани до Нижнего Днепра).

В СЗП катакомбное население (соотносимое с донецкой и ингульской культурами), в отличие от других территорий, появляется достаточно поздно, в середине III тыс. до н. э. Оно немногочисленно и занимает только те территориальные ниши, которые им оказались доступны и на которые не претендовали буджакские племена. Так, от них оказалась практически отрезана переправа через Дунай вблизи с. Орловка, где доминировало, а не оказалось в «резервации» (Тоцев 1992) ямное население. Это заставило «катакомбников» продвигаться на север региона, к прутским переправам, где известны крупные катакомбные могильники (Кодру-Ноу, Тецканы, Безеда).

Фиксируется проникновение катакомбного населения и в центральноевропейский регион (Klochko, Koško 2009, p. 277—296), но, по всей видимости, «катакомбники» СЗП оказались в стороне от этих связей и передвижек. В отличие от ямного населения, на территорию Карпато-Балканского региона катакомбные племена также практически не продвинулись, около двух десятков погребений известно в Румынской Молдове и Добрудже (Burtanescu 2002).

Бабинская культура (БК). Не так давно археологи полагали, что катакомбная культура сменяет ямную, а ей на смену приходит культура многоваликовой керамики (культура Бабино). Но теперь научная парадигма изменилась. Предположение о том, что памятники БК следуют во времени непосредственно и катакомбным, и ямным/буджакским памятникам (Дергачев 1986, с. 142) подтвердилось и радиоуглеродными датами (Литвиненко 2009). Необходимо указать на буджакское наследие в БК. В керамическом ассамбляже БК имеются единичные находки банок, амфор, кубков. Эти типы не характерны собственно для БК, и, по-видимому, имеют истоки в буджакской керамике. Отчасти это влияние проявляется в погребальной обрядности (Дергачев 1986, с. 145). В могильнике Брэвичени выделяется группа погребений (курганы 4 и 16), сочетающая, по мнению исследователей, буджакские и бабинские черты (Ларина и др. 2008). Бабинская культура (или культуры Бабинского культурного круга), как полагают, продвинулись на территорию СЗП с востока (Литвиненко 2009), хотя существует точка зрения и о западном ее происхождении (Черняков 1996). Данные по генетике БК

указывают на присутствие в ее представителях фермерских гаплогрупп мтДНК (Nikitin et al. 2017a), которые до настоящего момента не наблюдались ни в ямной, ни в катакомбной культурах, но были составляющим компонентом материнских линий Триполья (Nikitin et al. 2010, 2017b), а также встречались в неолитических популяциях культуры линейно-ленточной керамики, Лендель, Старцево и представителях КВК (Rossen, Schöningen, Baalberge, Salzmünde). Бабинские погребения известны в ареале культуры Монтеору на территории Румынии. В СЗП бабинскую культуру сменяет население сабашиновской и белозерской культур, время существования которых приходится на поздний бронзовый век.

ПОЗДНИЙ ЭНЕОЛИТ — РАННИЙ БРОНЗОВЫЙ ВЕК СЕВЕРО-ЗАПАДНОГО ПРИЧЕРНОМОРЬЯ: ДАННЫЕ ЕСТЕСТВЕННЫХ НАУК

Антропологические данные¹. Антропологические данные указывают на то, что почти все **поздне трипольские** памятники имеют в своем составе два антропологических компонента — средиземноморский и протоевропейский варианты европеоидного краниологического типа, при преобладании первого. Фиксируется некоторая территориальная дифференциация антропологического состава доямного пласта погребенных. В Поднепровье он формировался на основе различных вариантов протоевропеоидного гиперморфного типа. В СЗП известны черепа с мезосредиземноморскими, а также с протоевропеоидными чертами. Черепа с таким смягченным вариантом средиземноморского типа встречаются в погребениях трипольской и усатовской культур СЗП. На большей части Левобережной Украины в доямное время был распространен массивный протоевропеоидный тип: могильник Александрия, новоданиловская, скелянская и постмариупольская/квитянская культуры в Орель-Самарском междуречье. Протоевропейские черты выявлены у населения нижнемихайловской культуры.

В **усатовской культуре** прослежены средиземноморский и протоевропейский варианты, с преобладанием протоевропейского. Средиземноморский компонент связан лесостепным населением Триполья—Кукутени. Усатовцы демонстрируют близость с низколицыми вариантами средиземноморского типа (Выхвятицы, Винча, Вучедол, Деветашка). Истоки протоевропейского компонента, возможно, связаны с группами степного энеолита Северного Причерноморья.

1. По материалам разделов, опубликованных С. И. Круц в коллективной монографии «Давня історія України» (1997).

Антропологический анализ черепов **ямной культуры** с территории Украины продемонстрировал следующее. Протоевропейский антропологический тип занимал территорию лесостепного Правобережья Украины, бассейн Северского Донца и Среднего Дона. «Смягченный» протоевропейский антропологический тип известен в междуречье Буга и Ингульца, левого и правого берегов Нижнего Днепра. Население Самарско-Орельского междуречья и верховьев Ингульца по комплексу признаков отличается от других групп ямного населения протоевропейского типа.

Носители средиземноморского типа проживали в СЗП, степном Крыму, на самом юге Херсонской области, в бассейне р. Молочной, степном левобережье Приднепровья (Запорожская группа). К ним относятся и кеми-обинцы. С. И. Круц считает, что в процессе формирования ямной культуры на территории Украины принимали участие наследники днепро-донецких племен. Особенно это касается Правобережья Днепра (могильник Баштечки, Черкасская область), в меньшей степени — района Северского Донца. В формировании ямного населения междуречья Буга и Ингульца прослежен вклад среднестоговских племен (Круц 1997, с. 381). Что касается буджакской культуры СЗП, то в ней выявлены носители средиземноморского типа. С другой стороны, среди буджакских черепов выделены признаки строения зубов, распространенные среди различных групп древнего населения Балкан, Кавказа и Средней Азии (Сегеда 1991). Наличие восточно-евразийского элемента в буджакской культуре подтверждается генетикой (Nikitin et al. 2017a).

Почти все антропологические типы ямного населения Украины имеют местные (но разные) корни и не были привнесены извне. Типы, характерные для восточных территорий (Нижнее Поволжье, Северо-Западный Прикаспий), в Украине компактно не представлены. Таким образом, нет оснований говорить о каком-либо массовом переселении народов на этом историческом этапе, за исключением отдельных местных перемещений (Круц 1997, с. 381, 383).

Наше предположение о формировании буджакской ямной культуры на основе местного субстрата косвенным образом подтверждается выводами антропологов, изучавших материалы различных регионов. Ими были выделены местные антропологические компоненты, уходящие корнями не только в местный энеолит, но, порой, в неолит и мезолит. Так, А. Хохлов и Е. Китов, рассматривая краниологические материалы из погребений ямной культуры с территории Западного Казахстана, при сопоставлении с палеоантропологическими данными степей и лесостепей Евразии, синхронными и предшествующего времени, приходят к определенным выводам. Их анализ показывает

сходство ямных черепов, в первую очередь, с черепами эпохи нео-энеолита Казахстанских степей. Формулируется вывод, что часть основных морфологических черт, присущих данному ямному населению, могла быть унаследована от местных древних популяций человека (Хохлов, Китов 2012).

Модель межпопуляционных взаимодействий восточно-европейских популяций в IV—II тыс. до н. э., построенная на основе представительной антропологической базы, была предложена А. А. Казарницким (2013, 2014 и др.). Правда, интерес автора направлен, в основном, на более восточные регионы. По его мнению, население ямной культуры сложилось на основе двух сосуществовавших здесь популяционных пластов различного происхождения, известных по мезолитическим и неолитическим погребениям. Потомки неолитического населения оставили памятники ямной культуры в Северо-Западном Прикаспии. На основе мезолитических популяций сформировались энеолитические сообщества носителей хвальнской и среднестоговской культур, а также большинство региональных групп ямной культуры. Возможно, некоторые ямные группы Северного Причерноморья включали в свой состав коллективы из кавказского региона.

Археологические и антропологические данные свидетельствуют о том, что в Северном Причерноморье обитало несколько **катакомбных культур**, отличающиеся и антропологическим типом, и происхождением. Такой вариант предполагался исследователями (Пустовалов 1995, 2005 и др.), но вызывал многочисленные дискуссии в археологической среде (Николова, Черних 1997; Отрощенко 2001 и др.). Археологические данные достаточно противоречивы и не всегда могут трактоваться как однозначное подтверждение культурных связей.

Судя по антропологическим данным, основным для большинства ингульских племен Северного Причерноморья был мезобрахикефальный комплекс, с широким ортогнатным лицом. Мезобрахикефальный широколицый антропологический комплекс на территории Украины встречался лишь в эпоху неолита, у населения Надпорожья и Приазовья. В раннем и среднем бронзовом веке они известны на смежных территориях — у населения позднего этапа ямной и северокавказской культур Калмыкии и Предкавказья.

В некоторых регионах катакомбные группы донецкого населения очень близки по физическому типу ямному и кеми-обинскому населению, что позволяет говорить о том, что они имеют местные корни. Это касается длинноголового населения с широким и с узким лицом. Его появление связывают также с племенами культур шнуровой керамики Средней Европы, в особенности — Польши. Подобный антропологический тип присущ некоторым группам

узколицких «ямников» и кеми-обинцев, т. е. может иметь местные корни. Но и в Калмыкии, и в Предкавказье в катакомбное время также встречается и узколицкое долихокранное население, которое антропологи считают пришлым. Появление этого типа в Предкавказье может быть связано с продвижением части катакомбного населения через Крым. В Причерноморской степи встречается и более грацильный мезобрахикранный тип, похожий на средиземноморский, который пока не коррелируется с определенными обрядовыми признаками.

Таким образом, данные антропологии связывают происхождение части катакомбного населения с местным неолитом. В частности, С. И. Круц указывает на регион Надпорожья и Приазовья (Круц 1997), связанный в неолитическую эпоху с ДДКО. На эту же общность указывает и генетический анализ.

По мнению А. А. Казарницкого, по результатам антропологического анализа в эпоху средней бронзы в степной полосе Восточной Европы есть основания выделить три круга популяций: 1) катакомбное население Украины и Ставрополя, сформировавшееся, вероятно, в результате переселения потомков носителей ямной культуры Ставропольского края в северо-западном направлении и смешения их с причерноморскими представителями ямной культуры; 2) популяции представителей КК Ростовской, Волгоградской областей и полтавской культуры Самарской и Оренбургской областей, субстратной основой для которых послужили носители ямной культуры тех же территорий; 3) катакомбное население азово-каспийских степей, в состав которых, видимо, вошли популяции с южно-европеидным краниологическим комплексом (Казарницкий 2013, с. 45).

Отмечается, что для населения культуры **Бабино** характерен длинноголовый и узколицкий антропологический тип (Круц 1997, с. 537), т. е. сходный с тем, который прослежен у части ямного населения (например, у носителей буджакской культуры). Таким образом, нет ничего удивительного в родстве двух культур, которое проявляется на уровне антропологических и (лишь отчасти) археологических данных. В то же время отмечается значительный вклад европейских культур шнуrowой керамики в формирование БК (Казарницкий 2013). Связи этих двух культур подтверждены и археологическими данными (Lytvynenko 2013). По археогенетическим данным, полученным по общегеномным маркерам, находящимся в начальной стадии анализа, наблюдается генетическое сходство между представителями культур Бабино и колоколовидных кубков из центральной Европы (Чехия, Германия).

По мнению А. В. Шевченко (1986), все узколицие долихокраны юга Восточной Европы с морфологической точки зрения близки вариан-

там одного и того же типа, который был присущ населению Средней Европы в неолите. В то же время, С. И. Круц предполагает, что юг Украины входил в территорию, где происходило формирование южно-европеидного краниологического типа еще в мезолите, и здесь имели значение долговременные контакты с Закавказьем и Ближним Востоком. Также длинноголовость, узколициесть и сравнительно высокое лицо были характерны для трипольского населения (Круц 1997, с. 382).

Сложная и динамичная культурная ситуация в СЗП на протяжении длительного хронологического периода (каменный век — эпоха палеометалла) заставляет искать новые пути решения многих спорных вопросов — происхождения, взаимосвязей, миграций. По-видимому, определенную роль в этом может сыграть палеогенетика.

Данные генетического анализа (рис. 17; табл. 1; 2). Информация о генетическом составе доисторического населения Понто-Каспийской степи значительно расширилась благодаря исследованиям Гарвардской группы генетиков и их коллег, а также работами генетиков из Копенгагенского университета, и работами нашей группы. Рассматриваемые ниже данные основываются на работах (Allentoft et al. 2015; Haak et al. 2015; Lazaridis et al. 2016; Mathieson et al. 2015; 2017; Nikitin et al. 2010; 2017a; 2017b). Эти данные опираются на информацию, полученную путём секвенирования ядерной ДНК, выделенной из костных останков, а также анализ митохондриальной ДНК.

Материал для археогенетических исследований путём секвенирования всего генома изначально брался в основном из Самарского региона. По его анализу было сделано заключение, что генетика северокаспийской степи в эпоху энеолита и ранней бронзы характеризуется присутствием генетических элементов, характерных для земледельцев неолитического Ирана и охотников-рыболовов мезолитического Кавказа, тогда как неолитическая генетика Европы несёт в себе генетические показатели Анатолийских земледельцев с небольшой примесью охотников-рыболовов западной Европы. В конце энеолита — начале бронзы эта степная генетика появилась в Европе на всём ее ареале, откуда был сделан вывод о внезапной и масштабной миграции носителей степной генетики, отождествлённых с ЯКИО, в Европу из самарских степей. Дальнейшие изучения показали, что степная генетика северо-Понтийской степи была практически неотличима от Самарской, хотя у «ямников» Понтийской степи обнаружилась примесь Анатолийских земледельческих генов, что не наблюдалось у самарских «ямников». Но, в общем, степная генетика начала бронзы оказалась однородной по всему степному ареалу, причем однородной одновременно. Поскольку данные о энеолитической генетике

Таблица 1. Матрица генетических расстояний между древними популяциями Евразии, полученная на основе сравнения частот линий мтДНК с использованием корреляции Пирсона

Культуры	ENR	ENL
TC	-0,098	0,554
BKG	-0,085	0,133
BZG	-0,020	-0,029
MTC	0,425	0,128
ENE	1,000	-0,099
YAW	0,235	0,163
YAE	0,107	0,135
CAE	0,533	0,109
CAI	0,487	-0,027
PWC	0,825	0,155
MNE	0,389	0,126
MSB	-0,076	-0,103
EBAS	-0,061	-0,194
MBAS	-0,076	-0,050
BANE	0,134	-0,056
LBK	-0,113	0,332
ANA	-0,088	0,319
LBKT	-0,095	0,197
BFGF	-0,052	0,185
STA	-0,039	0,507
CWC	0,119	0,242
BBC	0,107	0,177
RC	-0,101	0,632
AMN	-0,089	0,235
SCG	-0,092	0,363
TRE	-0,110	0,497
ALP	-0,089	-0,070
EES	-0,103	0,450
ENS	-0,067	0,003
BAC	-0,110	0,414
SMC	0,119	0,165
FBC	-0,071	-0,031
UC	-0,033	0,219
BEC	-0,098	0,516
MCE	0,029	0,209
MNS	0,004	0,601
PLGM	-0,081	0,033

Здесь и в табл. 2: расчеты выполнил А. Г. Никитин на программе IBM SPSS Statistics, 20 версия. Коэффициент вариации от 1 (максимальная близость) до -1 (максимальная дистанция).

степных культур Понтийской степи отсутствуют, то появление ирано-кавказского генетического элемента пока связывается с энеолитом Самары и с такими культурами, как Хвалынский. Вполне вероятно, что с появлением данных по энеолитической генетике Понтийской степи и таких культур, как Средний Стог, мы получим сходную с Хвалыньским генетическую картину. Но и сейчас очевидно, что появление факти-

Таблица 2. Матрица генетических расстояний между древними популяциями Евразии полученная на основе сравнения частот линий мтДНК с использованием корреляции Пирсона

Культуры	ENE	YAW	CAE	CAI	YAF	YAS
TC	-0,098	-0,208	-0,084	0,127	0,190	0,015
BKG	-0,085	-0,033	-0,045	0,392	0,513	0,164
BZG	-0,020	-0,017	0,055	0,716	0,840	0,053
MTC	0,425	0,574	0,668	0,844	0,502	0,623
ENE	1,000	0,140	0,533	0,487	0,190	0,140
YAW	0,140	1,000	0,561	0,381	0,098	0,534
CAE	0,533	0,561	1,000	0,609	0,152	0,421
CAI	0,487	0,381	0,609	1,000	0,732	0,381
PWC	0,825	0,397	0,714	0,687	0,314	0,424
MNE	0,389	0,648	0,698	0,641	0,253	0,579
MSB	-0,076	0,062	-0,008	-0,015	-0,103	0,006
EBAS	-0,061	0,256	-0,083	-0,086	-0,175	-0,092
MBAS	-0,076	0,647	0,097	0,077	-0,023	0,248
BANE	0,134	0,601	0,225	0,189	0,004	0,216
LBK	-0,113	-0,072	-0,090	0,212	0,346	0,248
ANA	-0,088	-0,129	-0,132	-0,069	-0,007	-0,071
LBKT	-0,095	-0,155	-0,115	0,370	0,559	0,233
BFGF	-0,052	0,570	0,522	0,512	0,213	0,587
STA	-0,039	-0,161	-0,086	0,003	0,057	0,151
CWC	0,119	0,143	0,301	0,700	0,541	0,478
BBC	0,107	0,280	0,351	0,692	0,636	0,429
RC	-0,101	-0,063	-0,109	0,118	0,187	0,050
AMN	-0,089	-0,129	0,029	0,022	0,042	-0,189
SCG	-0,092	-0,071	-0,016	0,224	0,264	0,143
TRE	-0,110	0,276	0,274	0,262	-0,077	0,373
ALP	-0,089	0,069	0,000	0,628	0,715	0,017
EES	-0,103	0,049	-0,018	0,365	0,369	0,195
ENS	-0,067	0,109	0,097	0,597	0,675	-0,068
BAC	-0,110	-0,029	-0,072	0,343	0,522	0,175
SMC	-0,119	-0,152	-0,044	0,159	0,026	0,076
FBC	-0,071	-0,151	-0,058	0,580	0,671	0,050
UC	-0,033	0,187	0,198	0,650	0,613	0,244
BEC	-0,098	0,380	0,293	0,466	0,391	0,490
MCE	0,029	0,649	0,609	0,514	0,185	0,616
MNS	0,004	0,328	0,282	0,246	0,042	0,451
PLGM	-0,081	0,346	0,336	0,212	-0,014	0,263
EPP	-0,058	0,489	0,466	0,374	0,104	0,489
ENL	-0,099	0,140	0,109	-0,027	0,022	0,140
GLN	-0,058	0,133	0,124	0,334	0,201	0,105
BEN	0,082	0,157	0,123	0,607	0,640	0,243

чески однородного степного генетического элемента на всём степном ареале к 3300 BC, а тем более появление этого элемента в центральной и северо-западной Европе, не может быть связано с его распространением из Самарского центра. Более вероятно предположить, что у этого степного элемента была общая основа, появившаяся в степи с началом повышенной популяционной мобильности, скорее всего, свя-

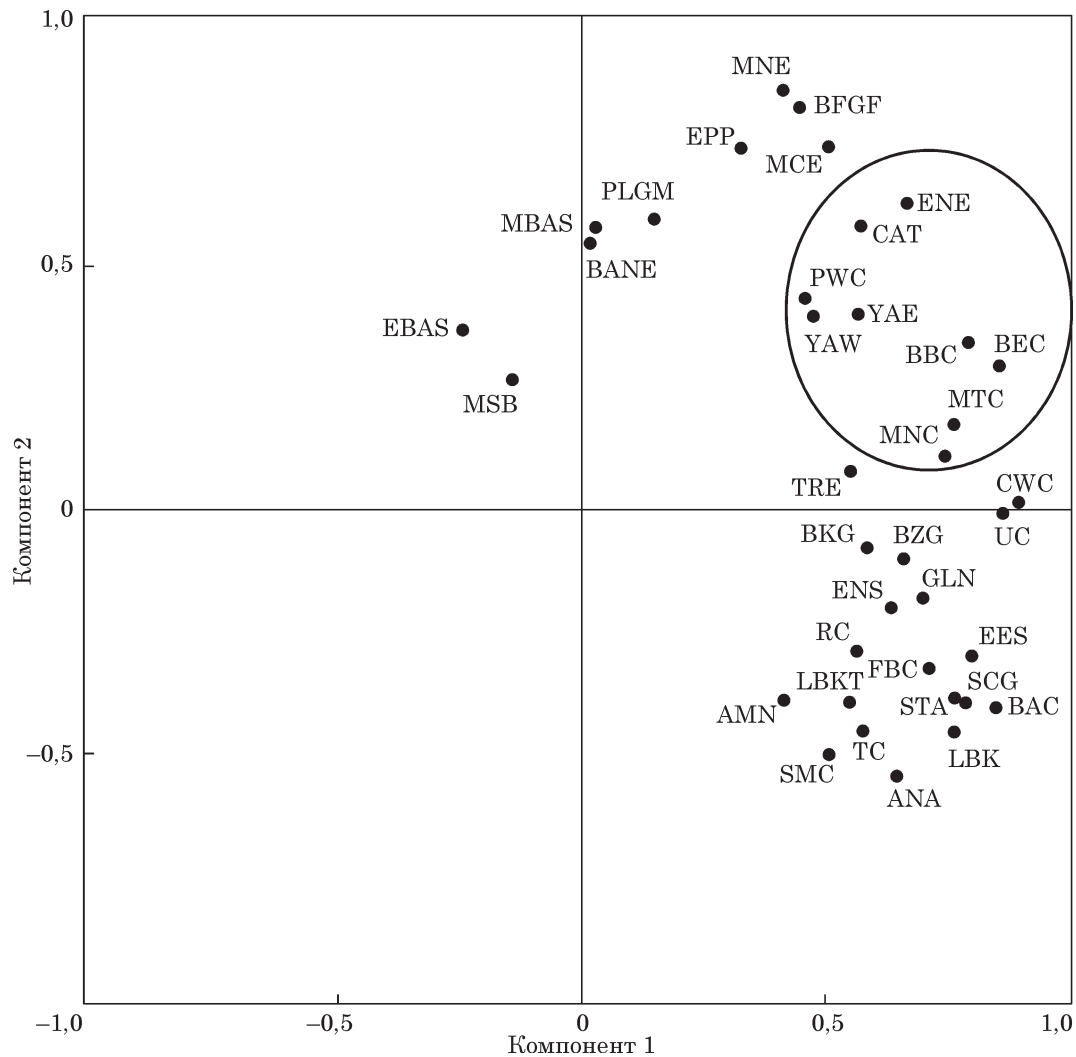

Рис. 17. График принципиальных компонент (PCA), полученном по сравнению частот линий (гаплогрупп) мтДНК у представителей древних популяций Евразии (выполнил А. Г. Никитин). Список публикаций базы данных: Nikitin et al. 2017a, 2017b

занной с зарождением металлургии, а также динамическими изменениями в хозяйственном и демографическом строе как степных, так и фермерских популяций Европы, также как и населения северных районов Кавказа и передней Азии, связанных с концом Атлантического климатического периода к 3900 BC и последующей аридизацией. В Европе конец Атлантического периода связан с развитием КВК (и относимых к ней мегалитическим погребальным конструкциям), тогда как в Понтийской степи это время определяется финалом среднестоговского комплекса. В то же время на северном Кавказе этот временной промежуток связан с развитием Майкопской и Новосвободненской культур. Нам представляется вероятным, что установившаяся генетическая картина к началу бронзы в степи и Европе была результатом взаимодействия КВК, постстоговских степных культур Причерноморья (Чернавода I, нижнемихайловской, квинтянской, дереивской типа Молюхов Бугор, репинской) и культур северного Кавказа в 3900—3300 BC.

Анализ частот мтДНК гаплогрупп энеолита и ранней бронзы Понтийской степи, а также трипольской группы из лесостепной зоны Подолья, показал сходство с частотами мтДНК гаплогрупп у КВК (Nikitin et al. 2017a; b). В то же время, линии мтДНК, присущие Анатолийским земледельцам, были найдены у представителей Майкопской и Новосвободненской культур из северного Кавказа (Sokolov et al. 2016). Эти же линии были обнаружены и у представителей ТК из пещеры Вертеба из лесостепной зоны западной Украины (Nikitin et al. 2017b). Последние, еще не опубликованные, данные полученные нашей группой совместно с археогенетической лабораторией Упсальского университета на материале из Маяков, представленные И. Д. Потехиной, указали на изменение состава групп мтДНК в Маяковских погребениях на рубеже 3900—3800 BC. Как уже упоминалось выше, все раннеэнеолитические захоронения в Маяках, изученные на сегодняшний день, несли в себе варианты гаплогруппы U4. Однако, начиная с 3900 BC, регистрирует-

ся практически полное замещение представителей гаплогруппы U4 митохондриальными группами, характеризующими неолитических фермеров центральной Европы. Особенно примечательна в этом плане гаплогруппа HV, преобладающая в трипольской популяции из пещеры Вертеба, появляющаяся в Маяках с относительно высокой частотой. Таким образом, мы наблюдаем распространение неолитических фермерских генетических признаков, по крайней мере тех, что передаются по материнской линии, по степи и прилегающим к степи территориям от предгорий Карпат до северного Кавказа к концу Атлантического климатического оптимума. Это значит, что изначальные векторы популяционных передвижений между Европой и степью были направлены в сторону степи и шли по восточному Карпатскому хребту через Понтийскую степь и далее вплоть до Северного Кавказа, и включали в себя представителей женской части населения. Наиболее вероятно, что с Кавказа в направлении Понто-Каспийской степи начали продвигаться и ирано-кавказские генетические детерминанты, которые и стали подосновой генетического ландшафта позднего степного энеолита и ранней бронзы. С другой стороны, подобные влияния могли попасть в степь и ранее — еще в мезолите. Так, фиксируются археологические свидетельства закавказского (загросского) происхождения мезолитической кукрекской культуры (Даниленко 1969, Манько 2015). Возможно, влияния КВК или же других представителей фермерского мира Европы, изначально попавших в степь и на Северный Кавказ в среднем энеолите, привели к появлению смешанного генетического комплекса, с кавказскими и степными популяциями. Это положило начало генетике культуры шнуровой керамики, которая развивалась параллельно и одновременно с раннеямной культурной общностью, только ямные популяции так и остались, по большей части, в степи, тогда как КШК продвинулись (вернулись?) назад в Европу, и дальнейшее формирование шнуровых популяций проходило на генетической подоснове европейских фермеров, хотя и с присутствием степного генетического элемента. В пользу этой гипотезы говорит то, что материнские генетические линии представителей ЯКИО, по большей части, несут в себе элементы автохтонного степного мезолита и гаплогруппы, происхождение которых можно связать с Ираном и / или северным Кавказом, тогда как материнские мтДНК гаплогруппы КШК из центральной Европы в основном происходят от Анатолийских и, соответственно, европейских земледельцев.

На графике принципиальных компонент (РСА), полученном по сравнению частот линий мтДНК у представителей древних популяций Евразии (рис. 17), можно обнаружить следующие тенденции.

Степной неолит (МТС, представленный могильниками Мариупольского типа с Днепровского Надпорожья), энеолит (ЕНЕ, Маяки, Дуранкулак, Молухов Бугор, Кагаржино, Редова, Хвалынский) и бронзовый век (включая представителей восточной и западной ямной (YAE и YAW) и катакомбной (САТ) культур) образует немного размытый кластер (обведён на графике), занимающий промежуточное положение между земледельческими неолитическими популяциями центральной Европы и их потомками, с одной стороны, и эпипалеолитом и мезолитом центральной и северной Европы, с другой. В степном кластере также оказались представители скандинавской Pitted Ware (PWC), позднеэнеолитического мегалитического могильника Альто де Рейносо из северной Испании (MNS), популяция воронковидных кубков (Bernburg, BEC) и колоколовидных кубков (BBC) из Германии.

Если разделить степной энеолит и катакомбную культуру на ранний (ENR, CAE) и поздний (ENL, CAI) этапы, то статистический анализ путем измерения меры сходства частот гаплогрупп мтДНК с использованием корреляции Пирсона (Таблица 1) показывает, что самая статистически близкая к раннему энеолиту группа — это скандинавская Pitted Ware (PWC). За ней следуют ранняя катакомбная и могильники Мариупольского типа (МТС). Что же касается позднего энеолита, то к нему самыми близкими являются такие представители КВК как Rossen (RC) и Bernburg (BEC), а также испанский мегалитический энеолит (MNS) и Триполье (ТС).

Углубленный анализ митохондриальных линий показывает их разнообразие у представителей ямной культуры. У ЯКИО присутствуют линии, встречающиеся у неолитических культур Европы, а так же линии, связываемые происхождением из Кавказа, юго-восточной Азии и даже Сибири. С другой стороны, представители КК выглядят достаточно однородно и представлены, в основном, автохтонными мезолитическими линиями (U, U4 и U5) и гаплогруппой H. Гаплогруппа U4 как у восточных, так и у западных «ямников» представлена на уровне 10 %, тогда как у «катакомбников» она встречается у почти четверти всех образцов. Примечательно то, что гаплогруппа H, характерная для представителей Анатолийского неолита и их Центральноевропейских потомков, а также встречающаяся с высокой частотой в популяциях Иберийского полуострова, также распространена и среди представителей степного неолита, энеолита, и бронзового века («катакомбников») и «ямников»). Однако, из всех обитателей степи, принадлежащих к гаплогруппе H, на сегодняшний день не обнаружено H1 или H3, характерных для Франко-Кантабрии, и, согласно археогенетической концепции, распространённых по Европе представителями

культуры колоколовидных кубков (см. Обсуждение в Nikitin et al. 2017b).

Если же выделить в ЯКИО северо-западно-черноморский (YAW), степной (включающий остальную часть Понто-Каспийской степи, YAS) и лесостепной (включающий центральную Украину и Самарский регион, YAF) горизонты, то анализ Пирсона (табл. 2) показывает, что «ямники» СЗП и представители ранней КК по частотам мтДНК обе близки к мезолиту северной Европы (MNE) более чем друг к другу. Среди других близких по частотам мтДНК популяций к «ямникам» СЗП оказываются мезолит центральной Европы (MCE) и средний бронзовый век Сибири (MBAS), а ранние «катакомбники» оказываются наиболее близки к PWC, за которыми следуют мезолит северной Европы и Мариупольские могильники (MTC). С другой стороны, поздняя катакомбная популяция по частотам ДНК наиболее сходна с могильниками Мариупольского типа, за ними следуют представители ЯКИО лесостепной зоны (южный Урал и центральная Украина) и Боян-Гумельница (BZG). Таким образом, на основании данных, полученных на сегодняшний день при изучении частот линий мтДНК, можно заключить, что по материнской линии «катакомбники» и «ямники» хоть и являются родственными, но все же достаточно отдельными популяциями. Ограниченное разнообразие митохондриальных гаплогрупп у «катакомбников» и преобладание у них автохтонных мезолитических линий можно интерпретировать как происхождение «катакомбников» по материнской линии из представителей местного степного мезолита, тогда как «ямники» представляются более собирательной популяцией, включающей в себя материнские генетические корни с обширного ареала, таким образом подтверждая наше предположение о ЯКИО как социально-культурной общности, а не отдельной популяции.

Появление степной генетики в Европе в конце энеолита — начале эпохи бронзы, возможно, следует объяснять взаимодействиями, имевшими место ранее. При этом нельзя не учитывать раннего и глубокого (вплоть до Предкавказья) проникновения генетического комплекса ранних земледельцев в степь. Материальным соответствием этого импульса могут быть многочисленные находки трипольской керамики в степи (Govedarica 2004), возможна и роль Гумельницы (Котова 2013; Манзура 2013). Влияния степного мира и мира «ранних земледельцев» были взаимными и длительными. Вместо однонаправленного движения — миграции, более реалистичным выглядит модель многочисленных взаимных контактов и продвижений отдельных групп населения, не обязательно связанных с радикальной сменой ареалов обитания больших культурных общностей. Обменные сети (кремнем, обсидианом, каменным сырьем и т. д.) (Петрунь 2004),

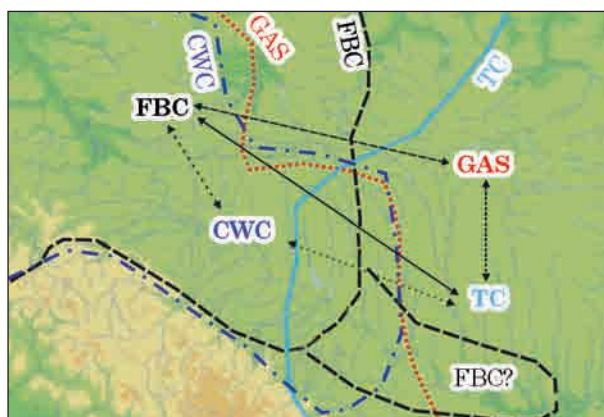

Рис. 18. Культурные взаимосвязи (по: Pelisiak 2007)

легко проникали через межкультурные границы, объединяя самые различные по происхождению культурные группы.

Модель одной супер-миграции определенно упрощает действительность. Во всей Европе в начале бронзового века происходит своеобразная «генетическая реконкиста», когда потомки охотников-собирателей, некогда оттесненных неолитизацией на «задворки Европы», вновь начинают играть генетически значительную роль в Западной, Центральной и Южной Европе. Трипольская культура, плоть от плоти мира ранних земледельцев, распадается на ряд локальных групп, лишь небольшая часть которых — собственно трипольская (Дергачев 1980). Остальные, скорее, больше включают иных, не-земледельческих по происхождению компонентов, в том числе и керамики, орнаментированной шнуром (Котова 2009; Дергачев 2004). В таком контексте появление «степного» генетического комплекса в Центральной Европе видится, в первую очередь, результатом социального кризиса мира ранних земледельцев, мира «Старой Европы», кризиса медленного и прошедшего через ряд этапов, на каждом из которых, «степные» компоненты далеко проникали в ареалы потомков первых земледельцев Европы.

Таким образом, обобщая вышеизложенные наблюдения и представляя ситуацию в упрощенной форме, появление степной генетики в Европе в конце энеолита — начале бронзы, вероятно, надо связывать именно с передвижением (продвижением в степь и возвратом в исходный ареал) европейских культур: воронковидных кубков, шнуровой керамики, шаровидных амфор (рис. 18), а не с массивной экспансией «ямников» на северо-запад. Хотя у «шнуровиков» и «ямников» имелись общие степные корни, эти группы мало что связывает в плане материальной культуры. Возможно, корни носителей шнуровой керамики можно искать в некой локальной группе ТК позднего этапа. В этом контексте примечателен еще один возможный «претендент», путешествующий «туда и обратно» — выделенный не так

давно. Это Гординештско-позднемайкопский феномен, включающий в себя культурную группу Гординешты (поздний этап ТК), давно известные группы (Бурсучень, Животиловка, Волчанск), а также недавно включенные в состав этого комплекса Крымскую (п-ов Крым), Донскую (нижний Дон) и Прикубанскую (северный Кавказ) (Демченко 2016). В контексте работы интерес к майкопско-новосвободненской общности обусловлен также выводами, полученными генетиками: анализ полной нуклеотидной последовательности мтДНК на фоне археологических данных может указывать на возможную связь новосвободненской культуры с культурой воронковидных кубков (Недолужко и др. 2014; Sokolov et al. 2016). Вероятно, и некоторые культуры Карпато-Балканского региона (например, Чернавода I) могли исполнять роль носителей степного культурного (и, возможно, генетического) компонента вглубь мира ранних земледельцев и, в то же время, земледельческого — в степь.

ОБСУЖДЕНИЕ

Данные генетики. За последние годы вышло несколько публикаций результатов совместной работы археологов и генетиков, где особое внимание уделялось, в том числе, и интерпретации данных, полученных по Y-хромосоме¹ (Haak et al. 2015; Allentoft et al. 2015). С одной стороны, они связаны с вопросами миграций древнего населения, с другой — поиском первых индоевропейцев и их прародины. Основным выводом этих комплексных исследований стало утверждение о том, что миграция племен ямной культуры в Центральную Европу привела к формированию культуры шнуровой керамики и распространению в Европе индоевропейских языков. В качестве аргумента приводелись данные по исследованию Y-хромосомы, выявившие сходство между двумя культурными общностями, но, в основном,

1. МтДНК гораздо более информативна, поскольку есть у всех, а Y-хромосома — только у мужчин. МтДНК легче выделять из древних костей, поскольку она лучше сохраняется и количества митохондрий в любом образце больше, чем ядерной ДНК. Сначала все концепции предисторических миграций в основном были построены на сравнительном анализе частот гаплогрупп мтДНК. Постепенно, с улучшением количества и качества выделяемой ДНК, появились данные по Y-хромосоме, но она часть ядерной ДНК, хотя и передается по мужской линии. С получением возможности выделять ядерную ДНК из древних костей появилась и возможность взглянуть на Y-хромосому. К ней особый интерес, поскольку совсем недавно о ней почти ничего не было известно по древнему материалу. С другой стороны, не будем забывать и о гендерном дисбалансе в современной науке, особенно на западе, что может частично объяснить такое пристальное внимание к Y-хромосоме.

акцент делался на неожиданное присутствие ямной генетики в генетике центральной и северо-западной Европы в бронзовом веке. Так, генофонд культуры шнуровой керамики на две трети оказался родственен генофонду ямной культуры. В свою очередь, специфика ямного генома² состоит во включении в него двух неавтохтонных компонентов — иранских фермеров и кавказских охотников и собирателей.

Создалось впечатление, что генетические исследования подтвердили давнюю концепцию, которую часто называют «концепцией Чайлда—Гимбутас», хотя формировалась она на протяжении длительного времени и вклад в неё внесли разные исследователи (О. Шрадер, Э. Вале, В. Г. Чайлд, М. Гимбутас, А. Брюсов и др.). Заметим, что «теория ямного нашествия», якобы изменившая культурную карту Европы, была давно подвергнута критике и археологами, и лингвистами, хотя и по сей день она имеет своих сторонников. Рассмотрение лингвистической концепции не входит в наши задачи.

Интерпретация генетических исследований, предложенная двумя комплексными группами специалистов (Haak et al. 2015; Allentoft et al. 2015), уже вызвала критику ведущих генетиков (Балановский 2015) и археологов (Клейн 2015; 2016; 2017a и др.) — несомненных специалистов в этой сложной проблеме. Их точка зрения заслуживает тем большего внимания, что они владеют знанием археологического материала, связанного с бронзовым веком восточноевропейской степи, бесспорно, в большей степени, чем их зарубежные археологи и генетики. Л. С. Клейн отметил достаточно много спорных моментов (Клейн 2017b). Относительно выводов западных генетиков основные возражения гипотезе ямной миграции это:

1) интенсивность «ямного» генетического вклада наиболее значительна на севере Европы (Норвегия и прилегающие территории), где погребения ЯК не зафиксированы (рис. 19);

2) сходство двух разновременных антропологических типов и, как мы продемонстрировали выше, генетических детерминант, присутствующих в северном мезолите, с одной стороны, и в степном неолите, энеолите и раннем бронзовом веке (ямная и, с генетической стороны, катакомбная культура) — с другой. Это может указывать на движение населения с запада на восток еще в мезолите, о чем пишут и археологи (Зализняк 2012; 2017a; Зализняк 2017b)³.

2. Отметим, что к исследованию привлекались костные остатки из ямных погребений достаточно узкого региона Россия (Присамарье), а также КШК Польши и Германии.

3. Справедливости ради отметим, что впервые о значительной роли поздних охотников-собирателей в индоевропеизации Европы говорил британский археолог чешского происхождения Марек Звелебил, выдвинув концепцию «неолитической креолизации» (Zvelebil 1995).

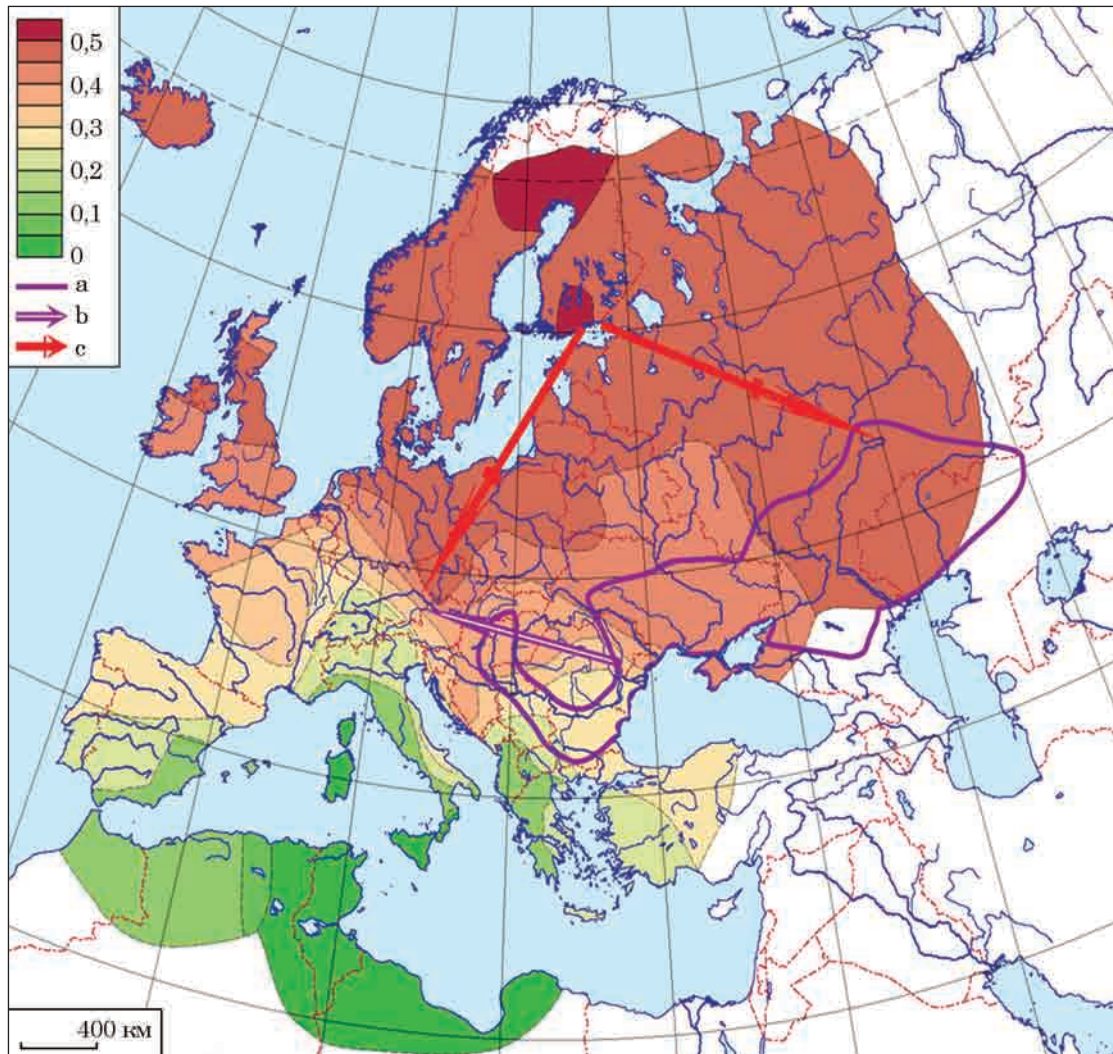

Рис. 19. Распределение «ямного» генетического компонента среди населения Европы. Интенсивность цвета соответствует вкладу этого компонента в разные современные популяции. Шкала интервалов дана слева вверху. Условные обозначения: а — границы ямной культуры; b — направление миграции, постулированное сторонниками ямного происхождения индоевропейцев Европы; с — направление движения «ямного» компонента в соответствии с градиентом представленного распределения (по: Клейн 2017b)

О мезолитических контактах между Европой и Степью недавно начали говорить и генетики (Mathieson et al. 2017).

Современные археологические исследования добавили новый материал, позволяющий показать несостоятельность «ямного нашествия» в Европу. Работы археологов, связанные с исследованием ямных памятников Карпато-Балканского ареала (прежде всего Ф. Хейда с соавторами), по мнению Л. С. Клейна, указывают на невозможность выведения КШК из этого, ближайшего к ней, ареала. А ведь именно в нем находится основная масса «ямных» (а на самом деле синкретичных захоронений), отражающих связи пришлого ямного населения и местных племен. И совсем ничего общего с культурами шнуровой керамики не имеет «доямный» горизонт Нижнего Подунавья и Альфельда.

Подводя итоги анализу генетических и археологических данных, исследователь приходит к выводу о том, что выявленное сходство может

быть следствием общего генетического источника для ямного населения и носителей культур шнуровой керамики, и этот источник может оказаться где-то на севере в более раннее время. Мнение археологов о влиянии ЯКИО на культурные трансформации в Европе он полагает преувеличенным (Клейн 2017b, с. 367).

О. П. Балановский в монографии «Генофонд Европы», сравнивая ЯКИО и КШК, приходит к выводу о «горизонтальном» генетическом родстве между ними, а не о «вертикальной» по времени генетической преемственности. Он обратил внимание на то, что среди мужского ямного населения были носители только гаплогрупп R1b Y-хромосомы, а среди представителей КШК — R1a. Однако, новые данные, полученные в Гарвардской лаборатории, указывают на присутствие обеих ветвей гаплогруппы R1 у представителей КШК, тогда как «ямники», на всем ареале их распространения, из двух ветвей R1 несут в себе только

R1b (Mathieson et al. 2017). Оказалось, что нет единства не только среди археологов, но и среди генетиков. О. П. Балановский считает, что мигрировать могли не «ямники», а представители других культур, генетически похожие на них. При этом он соглашается с тем, что направление миграций в IV—II тыс. до н. э. всегда шло с востока на запад. Отмечая несоответствие археологических и генетических данных, исследователь полагает, что эта научная проблема требует поисков ее решения (Балановский 2015, с. 303—304, 306, 327). Один из авторов данной работы (А. Г. Никитин) предполагает возможную связь населения Анатолии и надднепровских порогов через продвижение с юга на северо-восток по берегу тогда ещё пресного Понтийского озера. По мнению исследователя, это могла быть одна из ветвей миграции анатолийских фермеров (причём самая ранняя), либо же популяции с присущей анатолийским аграриям генетикой проживали с начала голоцена вокруг всего Понтийского озера вплоть до Деревки, но, в связи с затоплением впоследствии восточной части побережья, эти данные в настоящее время недоступны.

Данные археологии. Отметим, что в археологии достаточно часто фиксируют т.н. «маятниковые миграции»¹, когда население с новой территории возвращается на свою «прародину», либо имеет с ней более или стабильные связи. Например, зафиксирован почти тотальный исход носителей культуры Гумельница (вариант Стойкань—Алдень—Болград), продвинувшейся ранее в Добруджу, Мунтению и Северо-Западное Причерноморье (Петренко 2009, с. 15). Двусторонние контакты между КВК и ТК также могут быть связаны с «маятниковыми миграциями». Исследователи отмечают существование поселенческих анклавов культуры воронковидных кубков в западной части Волынской возвышенности. Население КВК проживало здесь вплоть до второй четверти III тыс. до н. э. (Шмит 2001—2002, с. 257). Влияние КВК обнаруживается в ареале между Днестром и Днепром на поселениях культурных групп Гординешть, Городск, Троянов. Оно проявляется в оформлении керамики отпечатками штампа круглой или прямоугольной формы, характерной для КВК, в орнаментальных мотивах, насечках—вдавляниях по краю венчика. Есть и некоторые элементы, связанные с формой сосуда — так называемый «воротничковый венчик». Прямые импорты известны на поселении Жванец, к северу от Гординештской группы. Но в целом на Днестре влияние КВК не особо выражено, что объясняют «монолитностью» культурных образований и устойчивости к влиянию извне (Videiko 2000, p. 43—44).

1. Термин взят из отрасли социологии, занимающей современной миграционными процессами.

Сложно решить проблему с происхождением шнуrowого орнамента в позднем Триполье. Некоторые его мотивы на памятниках КВК связывают с трипольским влиянием. Но, в то же время указывается на хронологический приоритет именно комплексов КВК с подобным стилем оформления, поэтому предполагается его заимствование с памятников КВК бассейна Вислы. Происхождение глиняных моделей топоров в трипольском ареале, в том числе на памятниках Гординештской группы, также связывают с влиянием КВК. Извилистые линии, порой, в сочетании с прямоугольными наклонными отпечатками, находят аналоги в культурах Злота, Жуцево, КША (Videiko 2000, p. 45—47). В. Г. Петренко отмечал сходство формы ручек на некоторых амфорах усатовской культуры и КВК. Но он предполагает не прямые влияния, а опосредованные, через трипольские племена (Патокова и др. 1989, с. 111). Предполагаются миграции населения Баден, КВК и КША, сперва в Пруто-Днестровский регион, а затем на Волынь и в Среднее Поднепровье. Эти процессы нашли отражение в материальной культуре и погребальной обрядности, порой влияние было достаточно сильным. Отмечается, что связи и контакты трипольского населения и КВК происходят в период «баденизации» последних в Малопольше (Щібор 1994, с. 44). Появление целого ряда новых культурных типов на этапе СП Трипольской культуры было связано с определенным влиянием культур Центральной Европы.

Движение носителей шнуrowой керамики (появившейся сперва в ареале современной Польши) на запад, где произошло «обретение» основных черт погребального обряда, сочетается с возвращением их назад уже в «завершенном» виде (Furhol 2003). Эта концепция известного немецкого исследователя в то же время дополняет выводы Л. С. Клейна о невозможности выведения культуры шнуrowой керамики из ямной.

Западные влияния и передвижки населения из Центральной и Западной Европы в Восточную фиксируются, как мы отмечали выше, уже с мезолитической эпохи и продолжались, с разной степенью интенсивности в последующие периоды. Продвижение населения с запада сочетается с прибытием его с юга и юго-востока. Исследования ведущих украинских археологов (Н. С. Котова, А. Ф. Горелик) указывают на продвижение групп населения через Кавказ на Дон и далее — в Степное Причерноморье, в раннем неолите. С ними связывают генезис Буго-Днестровской культуры (БДК). Впоследствии наблюдается волна из Анатолии по территории Болгарии и Румынии (через Молдавскую возвышенность), которая оказала своё влияние на БДК. Ещё один путь неолитизации — морской («кардиумный») из Средиземноморья также дошел до БДК (Д. Л. Гаскевич, Н. С. Кото-

ва). В то же время, имело место и продвижение населения из Юго-Восточной Европы в понтийскую степь (носители культур Гумельница, Чернавода I, Чернавода III и др.).

В. А. Сафронов и Н. А. Николаева в течение многих лет обосновывали концепцию влияния КВК, КШК и КША на формирование степных культур (прежде всего, Предкавказья) позднего энеолита и раннего бронзового века (Сафронов 1989; Николаева 2011 и др.). Но, с другой стороны, что важно в контексте рассматриваемых выводов генетиков, польские археологи видят совершенно незначительное влияние ямного населения на КВК (Włodarczak 2011) и КША (Szmyt 1999), связанное с контактами, а не масштабной миграцией. П. Влодарчак отмечает, что курган не является обязательным элементом во всех ареалах КШК: их нет в южной Швеции, Финляндии, Литве или северной зоне Среднеднепровской культуры. Более чем тысячелетнее взаимодействие между курганными обществами Востока и Запада, которое предшествовало генезису КШК, должно было привести к появлению нескольких «смешанных» моделей, отличающихся друг от друга в различных регионах (Włodarczak 2011, s. 35—36). А. Косько и М. Шмит пишут о «тактике контактов», которая установилась между населением Центральной Европы и Причерноморья и привела к формированию определенных маршрутов в IV—III тыс. до н. э., но не о миграциях населения (Kosko, Szmyt 2011).

Обратимся вновь в Гординештско-позднемайкопскому феномену. Как отмечает Т. Демченко, «баденизация» гординештского населения, о которой писали археологи и ранее, «включает его в общий процесс становления раннего бронзового века в Карпатском регионе. В своей основе он являлся процессом накопления знаний и формирования стратегии выживания в новых экономических условиях, связанных с установлением кочевого образа жизни. Для успешного существования на новом пути необходимо было перестроить ряд основополагающих составляющих культуры. Появление отдельной группы людей, занятых в пастушеской сфере, четко организованных, вооруженных идеологией и определенными знаниями, технически оснащенной благодаря наличию мастеров, с глубокими культурными корнями, обогащенными контактами с Западом [КВК, Баден (Videiko 2008, p. 290)] и Востоком [культурные формирования степи, МНО (Rassamakin 2002, p. 57)], знаменует новый этап развития в хозяйстве бывших земледельцев лесостепного ареала» (Демченко 2016, с. 89—90).

Таким образом, с археологической точки зрения, в качестве одного из кандидатов на роль «преобразователя» европейской генетики можно назвать культурный комплекс Баден, предшествовавший и ЯКИО, и КШК. Курга-

ны встречаются в нем начиная с горизонта Болераз; помимо кремации в нем известна и ингумация (Włodarczak 2011). Отмечается комплексный характер происходивших преобразований в Польской низменности под влиянием культуры Баден, что позволило поставить вопрос о «баденизации» носителей культуры КВК (Przybył 2015, p. 471—494). Отмечается и «баденизация» культуры воронковидных кубков, которая охватывает материальные, экономические, социальные и идеологические преобразования, произошедшие среди общин бассейна Одера и Вислы. Предполагается трактовка термина «баденизация» как всеобъемлющего культурного феномена (Przybył 2015). Возможно, этот процесс и послужил толчком к культурной интеграции и трансформации, приведшей, в конечном итоге, к формированию КШК.

«Воронковидный» субстрат (как и КША) в Баденском комплексе не вызывает сомнения среди археологов. В то же время отмечается и южный импульс в формировании культурного комплекса Баден. Роль культуры Баден в европейской истории переоценить трудно. Серединой IV тыс. до н. э. датирует Э. Шерратт «горизонт культурных изменений в Европе», знаменующий начало бронзового века в Центральной Анатолии, Закавказье, на Эгейском море и на Балканах. К «переходному периоду» он относит распространение поздних культур Триполья и усатовскую культуру в Украине, Баден в Центральной Европе, средний неолит в Северо-Западной части Европы и энеолит в Юго-Восточной Европе (Sherratt 1981, p. 261—305)¹. Разного рода источники позволяют реконструировать сложную и динамичную картину исторического развития Юго-Восточной Европы в раннем бронзовом веке. Прежде всего, это касается места культуры Баден в европейской истории позднего энеолита-раннего бронзового века: оказывается, что все основные инновации в европейских культурах этого периода так или иначе связаны с «баденизацией» Европы (Horvath et al. 2008). «Революция вторичных продуктов», достижения которой распространились на огромной территории почти одновременно, позволила исследователям по-иному взглянуть на пути и скорость распространения инноваций в этой сфере (Sherratt 1981). Так же стремительно распространялись и идеи («миграция идей» является достаточно популярным термином), к

1. Этим же периодом датируются не только культурные трансформации, но и такие инновации, как появление плуга, повозок, выючных животных, новые породы длинношерстных овец и использование их шерсти, приручение эквидов, а чуть позже и верблюдов, использование продуктов молочного брожения, новые формы посуды, связанные с молочным хозяйством, виноградное вино и пр., т. е. явления, которые выделил Э. Шерратт, озаглавив их как «Secondary Products Revolution».

примеру, металлургические приемы (Черных Е. и др. 2000). Технологические инновации привели к интенсификации культурных контактов в финале медного и начале бронзового века; они проявлялись в движении людей, товаров и идей по огромной территории Центральной и Юго-Восточной Европы. Инновации могли распространяться, конечно, и в ходе миграций на макро- и микроуровнях, в результате войн и набегов, в виде актов обмена, торговли, приобретения престижных и утилитарных товаров. Дальнейшие последствия нововведений нашли отражение в более тесных связях между культурами, образовании культурных блоков, установлении отношений между далекими геокультурными регионами и группами (Spasić 2008, p. 31—45). Традиционно полагают, что основные нововведения в Центрально-Восточной Европе, ассоциированные с культурой Баден, происходят из Анатолии, Леванта и Юго-Восточной Европы. Скорость распространения инноваций на огромной территории позволила исследователям (Sherratt 1981) предположить, что технологическая революция распространялась в двух направлениях одновременно:

1) из Западной и Центрально-Восточной Европы. За этим направлением уже закрепился термин «Badenization», который в значительной степени в археологическом материале представлен распространением материалов Болераз-Чернавода III;

2) из Юго-Восточной Анатолии в Европу в связи с экспансией Урука (вынужденные эмигрировать «беженцы» из Трои II—V)¹.

Предполагается, что скорость дисперсии этих нововведений была настолько высока, что сотни километров были покрыты в течение очень коротких отрезков времени (десяти лет или менее, что не может быть прослежено на радиоуглеродных датах). Инновации распространились быстро и на большой территории в силу своего революционного характера, причем в различных регионах воспринимались отдельные дискретные черты. Считают, что два направления пересеклись в ареале Карпатского бассейна (Horvath et al. 2008, p. 455). Были ли «баденцы» носителями искомого ирано-кавказского генома? Такая вероятность не исключена, поскольку население, продвинувшееся из Анатолии в финальной фазе энеолита — начале бронзового века, теоретически могло включать в себя и более восточные компоненты. Это предположение получило подтверждение при генетическом анализе представителей анатолийского бронзового века (2800—2400 до н. э.), у которых было обнаружено присутствие ирано-кавказских генетических детерминант (Mathieson et al. 2017).

1. Существует точка зрения других исследователей о противоположной направленности вектора движения населения.

Данный обзор демонстрирует сложность существующей проблемы в контексте археологии и генетики, неоднозначность возможных решений. Поэтому категоричность выводов генетиков о масштабной ямной миграции кажется сомнительной со всех точек зрения — археологии, генетики, физической и социальной антропологии, археологической географии. Более осторожный подход позволяет предпринять попытку несколько иной интерпретации существующих на сегодняшний день генетических данных

Важную информацию предоставляют памятники ТК позднего этапа. Одним из немногих памятников ТК, содержащих человеческие останки, является пещера Вертеба на западе Украины. Результаты генетического анализа свидетельствуют о том, что трипольская популяция в Вертебе по большей части несет типичный неолитический фермерский пакет мтДНК, прослеживаемый у анатолийских и центрально-европейских земледельцев эпохи неолита (Nikitin et al. 2010; 2017b). В то же время обнаружение гаплогруппы U8b1 в Вертебе можно рассматривать как связь ТК с энеолитическими популяциями северного Кавказа, в которых эта линия также присутствовала (Sokolov et al. 2016). На уровне частот гаплогрупп мтДНК, популяция ТК из Вертебы демонстрирует тесную генетическую связь с группами населения комплекса КВК из центральной и северной Европы (около 3950—2500 BC) (Nikitin et al. 2017b). На уровне ядерной ДНК, вертебская популяция ТК, хотя и неоднородная по составу, располагается между анатолийскими и ранее-европейскими земледельцами — с одной стороны, и поздним энеолитом — ранней бронзой центральной Европы — с другой (Mathieson et al. 2017). «Воронковидники» находятся ближе к первой группе, но пока непонятно, на каком расстоянии от Вертебской популяции.

Данные генетики указывают на то, что у некоторых представителей ЯКИО на всем ареале ямного распространения (Болгария, Калмыкия, Самара) присутствуют две родственные линии мтДНК (передающейся в почти неизменной форме по материнской линии), T2a1a и T2a1b, обнаруженные у представителей германской КШК, а также у культуры колоколовидных кубков (ККК) из Германии и Англии (Allentoft et al. 2015; Brandt et al. 2013; Olalde et al. 2017). Ранее эти линии (вернее, одна из них, T2a1b) были обнаружены в Европе только у мегалитической культуры Alto de Reinoso из северной Испании (Alt et al. 2016). Однако, типично фермерские линии мтДНК, характерные для неолитических земледельцев Европы и Анатолии, а также для КВК, у «ямников» пока отсутствуют. По показателям ядерной ДНК (где генетические признаки каждое поколение перемешивает в результате генетической рекомбинации во время формирования половых клеток) близости «ямников» и неолитических

аграриев Европы и Анатолии в целом не наблюдается, хотя евро-анатолийские «фермерские» детерминанты присутствуют у представителей ЯКИО из Болгарии и юго-восточной Украины. В целом из приведенного выше можно сделать вывод, что между Европой, Понто-Каспийской степью и прилегающей к ней лесостепью в западном ареале, а также северным Кавказом, существовала генетическая связь, начиная со среднего неолита, в которой, с европейской стороны, были задействованы представители мегалитических культур юго-западной Европы, а также КВК и ККК.

ВЫВОДЫ

Исследования ДНК позволяют говорить о том, что население ЯКИО было генетически достаточно однородно, хотя и с присутствием локальных региональных особенностей, таким образом, демонстрируя разнообразие генетических интеграций как с запада, так и с востока. Именно данные генетики, на наш взгляд, позволяют поставить точку в 100-летнем споре о происхождении ямной культуры. По-видимому, есть достаточно данных признать формирование ЯКИО на разнообразной основе местных энеолитических культур и культурных групп, а не на монокультурном субстрате.

Для объяснения присутствия генетического сходства носителей культур шнуровой керамики Центральной Европы и «ямников» Волго-Самарского междуречья предложен целый ряд моделей. Среди них — и контакты через малоизученные археологически (и в особенности палеогенетически) регионы («лесной коридор»), и распространение общего компонента из некоего единого центра во время, предшествующее раннему бронзовому веку, и многочисленные, хотя и не такие масштабные, подвижки разнообразного по происхождению энеолитического населения степи, лесостепи и Карпато-Дунайского региона, которые привели к «просачиванию» степного генетического наследия в центральноевропейский регион (движения «туда и обратно», «маятниковые», «циркулярные» миграции и т. д.). Медленное проникновение степных компонентов в первоначально все-таки достаточно однородный культурно и генетически мир ранних земледельцев фиксируется многократно в течение энеолита и заслуживает отдельного рассмотрения.

По одной из гипотез, которая все же является лишь возможностью, нуждающейся в проверке, степное подвижное население частично к формированию культуры Чернава I в Нижнем Подунавье. Возможно, именно носители этой культуры были передатчиками земледельческого влияния далеко в степь. В то же время, они могли выступать и носителями степного культурного (и, возможно, генетического, по крайней мере по материнской линии)

компонента вглубь мира ранних земледельцев, в частности приняв участие в формировании культурной группы Болераз и, в конечном счете, культурного аспекта Баден. Последний, в свою очередь, в непосредственном контакте с культурами воронковидных кубков, мог быть источником культурного импульса, преобразовавшего общество ранних земледельцев в общества раннего бронзового века. Таким образом, формирование культуры шнуровой керамики следует представлять как социальный процесс, развивавшийся параллельно с формированием ямной культурной общности, но также и на общем генетическом субстрате. Схожесть генетических детерминантов у ЯКИО и КШК не является результатом формирования одной культуры из другой, а указывает на общую генетическую подоснову, появившуюся в результате сложных процессов взаимодействия фермерских и степных популяций, но в дальнейшем развивающихся по своим индивидуальным культурным траекториям.

Существенное значение имело и обратное влияние — из мира ранних земледельцев в мир степей. Отдельные компоненты материальной культуры объединяют общества культур воронковидных кубков и степные культуры, в первую очередь, нижнемихайловской линии развития. Ныне открыты и мегалитические сооружения в степях Причерноморья, и секторные городища (*causewayed enclosures*) (Тубольцев, Радченко 2017)¹, параллели могут быть прослежены и в керамических комплексах. Некоторые исследователи говорят о баденизации Триполья (Videiko 2000).

Таким образом, генетическое сходство населения Центральной Европы и Понто-Каспийской степи могло сформироваться в течение энеолита и представлять собой закономерное следствие «генетической реконкисты», когда генетический набор ранних земледельцев, доминирующий в неолите, медленно уступал первенствующее положение древнеевропейским и восточным генетическим детерминантам.

Данные генетики в некоторой степени служат дополнительным аргументом против концепций исследователей, которые ее формирование связывают с единым центром, независимо от локализации этого центра (Волго-Уральский регион, Днепро-Азовский) и единой культурой (хвалынской или среднестоговской), либо с хвалынской-среднестоговской общностью, или же синтезом среднестоговской и репинской культур. Рассмотрение ЯКИО в различных её аспектах² (археологическом, генетическом,

1. Благодарим О. Тубольцева и С. Радченко за предоставленную неопубликованную информацию.
2. Данные генетики не отрицают существования общей генетической подосновы, что не противоречит идее общего начального ядра, только ядро это должно было существовать до формирования ЯКИО и на всем степном ареале.

антропологическом) позволяет пересмотреть характер продвижения ямного населения на запад и признать его не миграцией, а интрузией, т. е. своеобразным «внедрением» в местную среду. Можно предположить, что имела место «торговая колонизация» с образованием анклавов, включающих в себя пришлое и местное население и постепенным продвижением на запад. Исходной территорией следует признать СЗП.

Менее определена — и более неожиданна — ситуация с катакомбной культурой¹. Отчасти подтверждается предположение С.Н. Братченко о неолитических корнях катакомбной культуры, по крайней мере, какой-то ее части. Более того, изучение набора митохондриальных гаплогрупп у представителей катакомбной культуры показывает, что, по крайней мере, по материнской линии, катакомбная популяция, особенно на ранней стадии своего развития, генетически связана с европейским мезолитом, однако у ее представителей также присутствуют генетические маркеры, характеризующие раннеземледельческие популяции Европы. На связи катакомбной культуры с европейскими аграриями также указывали и археологи (Rassamakin 1999). С другой стороны, нельзя исключить, что обнаруженные у «катакомбников» гаплогруппы H и J, распространение которых, по большей части, связывают с неолитической аграрной экспансией, были унаследованы представителями катакомбной культуры от популяций, оставивших после себя могильники мариупольского типа. Вопрос происхождения у последних нетипичных для популяций охотников и рыболовов гаплогрупп H (Nikitin et al. 2012), J и T2 (неопубликованные данные) пока остается открытым, но некоторые предположения были нами освещены выше в данной статье. В целом, судя по частоте встречаемости у представителей КК гаплогрупп U4 и U5, а также по общему сравнительному анализу частот митохондриальных гаплогрупп, «катакомбники» связаны по материнской линии как с мариупольскими могильниками, так и с Усатово и подкурганскими энеолитическими захоронениями СЗП, такими как Ревова, откуда, на данном этапе генетического исследования, можно сделать вывод, что КК в целом (или отчасти) развилась на местном субстрате. Уместно предположить, что в начале бронзового века, некоторые популяци-

онные группы, связанные с ЯКИО, оттеснили степные племена (на основе которых возникла КК), из их привычной зоны обитания. Куда они в скором времени вернулись и сосуществовали параллельно с представителями ЯКИО какое-то время и даже их пережили.

Отсутствие однозначного решения рассмотренной проблемы связано со многими данными, в том числе — с отсутствием информации по мезолиту—энеолиту западной Понтийской степи, отсутствием генетических исследований многих европейских культур эпохи палеометалла, и немногочисленность имеющихся генетических анализов на фоне мощных культурных массивов, предоставивших данные.

Проблемная ситуация, вызванная публикацией данных палеогенетики о ЯКИО Волго-Самарского региона и КШК Центральной Европы (Haak et al. 2015; Allentoft et al. 2015), имеет и некоторые методологические импликация. Как уже указывалось (Heyd 2017), генетики и археологи из упомянутых групп исследователей основывались на упрощенном понимании археологической культуры как образования скорее этнического характера, составленного исключительно однородным по происхождению населением. Культуры, как в несколько позабытые времена преобладания культурно-исторического подхода в археологии, вновь зажили насыщенной половой жизнью — начали знакомиться, скрещиваться, давать плодородное потомство (Клейн 1991). Подход этот методически не оправдан — палеогенетические данные характеризуют конкретных людей, а не культуры. Какое выражение факт биологического скрещивания найдет в материальной культуре носителей генов (и найдет ли его вообще?) — отдельная неоднозначная проблема.

В первую очередь, археологическая культура — отражение общественной реальности, некой зоны социального и культурного взаимопонимания, которая часто не является моноэтнической. Без понимания особенностей социальной природы конкретной археологической культуры любые гипотезы о ее исторической судьбе обречены оставаться лишь предположениями. С этой точки зрения можно отметить, что блоки ямных и шнуровых культур занимают разные экологические зоны. «Ямники» — ярко выраженные степняки, а «шнуровики» — в основном лесные жители. Адаптация к иной экологической зоне требовала принципиально другой социально-экономической организации. В литературе высказан ряд предположений о хозяйстве ямных племен (Бунятян 2011) и ряд ученых попытались реконструировать способ адаптации носителей КШК. В целом, предложенные экономические модели достаточно сильно отличаются. Вряд ли можно говорить о соподчиненности или преемственности между ними. Поэтому рассматривать блок шнуровых культур как прямой результат ямной мигра-

1. Но напомним, что в чем-то сходная ситуация наблюдается с марьяновской культурой, памятники которой известны в северной части Левобережной Украины. Культура относится к бронзовому веку, тем не менее, типологическая близость между марьяновской и неолитической ямочно-гребенчатой керамикой (параллельно с совпадением территорий распространения культур) позволила предположить и генетическую связь между ними (Телегин 1957; Березанская 1985).

ции в Центральную Европу — явное упрощение сложной социальной реальности раннего бронзового века, которая, наряду с процессами перемещения населения, включала и процессы адаптации к новой среде, перестройки социального организма на новых территориях, различные формы взаимодействия между «колонистами» и «метрополией».

По-видимому, на основании имеющихся данных следует говорить о постепенном и — самое важное — поэтапном заселении различных территорий Европы в позднем энеолите — раннем бронзовом веке. Имело место дальнейшее продвижение населения из одного освоенного региона в другой, реконструируются связи различных ареалов, формирование торговых путей. Нет оснований видеть в этих процессах масштабные миграции и переселения, учитывая возвращения значительной части «мигрантов» на родину. Анализ культурной ситуации с точки зрения теории коммуникаций позволяет определить передвижки населения как своего рода двустороннюю коммуникацию, которая определяется как «циклы или петли обратных связей» (О'Коннор, Сеймор 1997).

Более того, этнос первобытности — сложное и не до конца понятое явление (Куббель 1982). Ныне примордиалистское понимание этнических группировок первобытного времени является преобладающим в археологии. Этнические группировки трактуются как общности, основанные на кровной близости в широком смысле, объединенные общим происхождением. Хотя нельзя исключать существование таких групп людей, все же более общим представляется конструктивистский подход к этносу (Андерсон 2001, с. 21—24), когда надобщинные идентичности значительных групп людей не являются прямым коррелятом их генетического сходства. Идентичности первобытных групп могли выбираться и конструироваться подобно современным идентичностям. Видимо, моменты конструирования идентичностей, построения нового социального единства — это переходные моменты при рождении археологической культуры, когда из групп людей разного происхождения, утративших старые надобщинные идентичности, синтезируется новое единство с новой объединяющей идеологией, выраженной в общности материальной культуры. Возможно, таким образом — синтезом многих частей в рамках нового мировоззрения и происходило формирование ямной культурно-исторической общности.

Приложение

СОКРАЩЕНИЯ, ПРИНЯТЫЕ В СТАТЬЕ (рис. 17, табл. 1 и 2)

Культуры, использованные в расчетах принципиальных компонент: ALP — Alföld; AMN — Неолит Малой Азии; ANA — Неолит Анатолии;

BAC — Baalberge; BANE — Бронзовый век северной Европы; BBC — Bell Beaker; BEC — Bernburg; BFGF Blätterhöhle; BKG — Lengyel; BZG — Bojan-Gumelnița; CAE — ранняя катакомбная культура; CAI — поздняя катакомбная культура; CAT — Катакомбная культура; CWC — Corded Ware; EBAS Ранний бронзовый век Сибири; ENE — Энеолитическая Понто-Каспийская степь; ENR — ранний степной энеолит; ENL — поздний степной энеолит; ENS — Ранняя неолитическая Испания; EPP — Эпипалеолитическая Европа; MNE — Мезолитическая северная Европа; FBC — Funnel Beaker; GLN — Неолитический южный парижский бассейн; LBK — Культура линейно-ленточной керамики; LBKT — Трансдунайская линейная керамика; MBAS — Средний бронзовый век Сибири; MCE — Мезолитическая центральная Европа; MNS — Мегалитическая Испания Неолит; MSB — Сибирь мезолита; MTC — Могильники Мариупольского типа; PLGM Европа до последнего ледникового периода; PWC — Pitted Ware; RC — Rossen; SCG — Schöningen; SMC — Salzmünde ; STA — Kriš—Starčevo; TC — Триполье (пещера Вертеба); TRE — Treilles; UC — Unetice; YAF — Лесо-степной горизонт ямной культуры; YAE — Ямная культура восточной степи и Предуралья; YAE — Ямная культура восточной степи и Предуралья; YAS — Понто-Каспийский степной горизонт ямной культуры; YAF — лесостепной горизонт ямной культуры; YAS — Понто-Каспийский степной горизонт ямной культуры; YAW — Ямная культура северо-западного Причерноморья.

ЛИТЕРАТУРА

- Андерсон, Б. 2001. *Уявлені спільноти. Міркування щодо походження й поширення націоналізму*. Київ: Критика.
- Андреанов, Б. В. 1968. ХКТ и исторический процесс. *Советская этнография*, 2, с. 22-34.
- Балановский, О. П. 2015. *Генофонд Европы*. Москва: КМК.
- Березанская, С. С. 1985. Памятники марьяновского типа. В: Артеменко, И. И. (ред.). *Археология УССР*. Киев: Накова думка, 1, с. 397-402.
- Бочкарев, В. С. 2002. Эпоха бронзы в степной и лесостепной Евразии. В: Усманов, М., Хакимов, Р. (ред.). *История татар с древнейших времен*. Казань: Рухият, 1, с. 46-68.
- Братченко, С. Н. 2001. *Донецька катакомбна культура раннього етапу*. Луганськ: Шлях.
- Бруяко, И. В., Самойлова Т. Л. (ред.). 2013. *Древние культуры Северного Причерноморья*. Одесса: СМІЛ.
- Бруяко, И. В., Ярошевич, Ю. И. 2001. *Городище у с. Новосельское на Нижнем Дунае*. Одесса: Гермес.
- Бунятян, К. П. 2011. Економіка доби бронзи В: Литвин, В. М. (ред.). *Економічна історія України*. Київ: Ніка-Центр, 1, с. 49-68.
- Відейко, М. Ю. 2003. *Трипільська цивілізація*. Київ: Академперіодика.
- Гамкрелидзе, Б. В. 1983. *Социально-культурные проблемы скотоводства горцев Центрального Кавказа*. Автореферат диссертации докт. ист. наук. Тбилиси.
- Гимбутас, М. 2006. *Цивилизация Великой Богини: мир Древней Европы*. Москва: РОССПЭН.
- Городцов, В. А. 1917. Классификация погребений Одесского кургана. В: *Отчет исторического музея в Москве за 1915 год*. Москва: Синодальная тип., с. 17-28.

- Даниленко, В. Н. 1969. *Неолит України*. Киев: Наукова думка.
- Даниленко, В. Н. 1974. *Энеолит України*. Киев: Наукова думка.
- Демченко, Т. И. 2013. Сосуд в виде птицы с территории Пруто-Днестровского междуречья. *Stratum plus*, 2, с. 141-168.
- Демченко, Т. 2016. К вопросу о выделении культурной группы Бурсучень в рамках Гордишепско-позднемайкопского феномена. In: Sîrbu, L. (ed.). *Culturi, procese și contexte în arheologie*. Chișinău: Garamont-Studio, с. 84-99.
- Дергачев, В. А. 1980. *Памятники позднего Триполья: (опыт систематизации)* Кишинев: Штиинца.
- Дергачев, В. А. 1986. *Молдавия и соседние территории в эпоху бронзы*. Кишинев: Штиинца.
- Дергачев, В. А. 2000. Два этюда в защиту миграционной концепции. *Stratum plus*, 2, с. 188-236.
- Дергачев, В. О. 2004. Пізній період Трипільської культури. В: Відейко, М. Ю. (ред.). *Енциклопедія трипільської цивілізації*. Київ: Укрполіграфмедіа, 1, с. 109-114.
- Залізник, Л. Л. 2012. *Стародавня історія України*. Київ: Темпора.
- Залізник, Л. Л. 2017а. Балтійська культурно-історична провінція як підґрунтя найдавніших індоєвропейців Європи. В: *Міграції та інновації: у пошуках первинності ідей, речей і людей. Тези доповідей учасників міжнародної наукової конференції*. Вінники: Історико-краєзнавчий музей, с. 2-3.
- Залізник, Л. Л. 2017б. Балтійський мезолітичний субстрат перших індоєвропейців Європи. *Происхождение языка и культуры: древняя история человечества*, 4 (1), с. 5-26.
- Захарук, Ю. Н. 1975. К вопросу о предмете и процедуре археологического исследования. В: Массон, В. М., Боряз, В. Н. (ред.). *Предмет и объект археологии и вопросы методики археологических исследований*. Ленинград: ЛОИА, с. 4-6.
- Иванова, С. В. 2001. *Социальная структура населения ямной культуры Северо-Западного Причерноморья*. Одесса: Друк.
- Иванова, С. В. 2006. Ямная культурно-историческая общность: радиоуглеродное датирование и проблемы формирования. *Российская археология*, 2, с. 113-120.
- Иванова, С. В. 2009. Исторические процессы в Юго-Восточной Европе (энеолит-ранний бронзовый век) В: Моргунова, Н. Л. (ред.). *Проблемы изучения культур раннего бронзового века степной зоны Восточной Европы*. Оренбург: ОГПУ, с. 49-58.
- Иванова, С. В. 2010. Природные ресурсы и экономика древних обществ. *Stratum plus*, 2, с. 49-99.
- Иванова, С. В. 2014. Балкано-Карпатский вариант ямной культурно-исторической области. *Российская археология*, 2, с. 5-20.
- Иванова С. В. 2015. «Протобуджакский горизонт» Северо-Западного Причерноморья. *Stratum plus*, 2, с. 275-294.
- Иванова, С. В., Петренко, В. Г., Ветчинникова, Н. Е. 2005. *Курганы древних скотоводов междуречья Южного Буга и Днестра*. Одесса: ОІТ.
- Иванова, С., Киосак, Д., Виноградова, Е. 2011. *Палеоэкология и культурная динамика. Голоцен Северо-Западного Причерноморья*. Saarbrücken: LAP.
- Каврук, В. 2012. Олово и соль в Карпатском бассейне в бронзовом веке (ч. II). *Revista Arheologică, serie nouă*, VIII, 1—2, с. 16-36.
- Казарницкий, А. А. 2013. Краниология носителей посткатакомбных культур. В: Бочкарев, В. С. (ред.). *Проблемы периодизации и хронологии в археологии эпохи раннего металла Восточной Европы*. Материалы научной конференции. Санкт-Петербург: Скифия-Принт, с. 54-60.
- Казарницкий, А. А. 2014. О краниологических особенностях населения ямной археологической культуры Северо-Западного Прикаспия. *Археология, этнография и антропология Евразии*, 1 (57), с. 142-150.
- Клейн, Л. С. 1970. Катакомбная культура или катакомбные культуры? В: Колчин, Б. А., Шер, Я. А. (ред.). *Статистико-комбинаторные методы в археологии*. Москва: Наука, с. 165-169.
- Клейн, Л. С. 1978. *Археологические источники*. Ленинград: ЛГУ.
- Клейн, Л. С. 2015. Геномы и археологические культуры в новой статье команды Д. Райха. *Генофонд РФ*. Электронный ресурс: http://генофонд.рф/?page_id=5357.
- Клейн, Л. С. 2016. Общие проблемы культурогенеза энеолита и бронзового века степной зоны Северной Евразии. В: Бочкарев, В. С., Алёшкин, В. А. (ред.). *Внешние и внутренние связи степных (скотоводческих) культур Восточной Европы в энеолите и бронзовом веке (V—II тыс. до н. э.)*. Санкт-Петербург: ИИМК РАН, с. 6-13.
- Клейн, Л. С. 2017а. Степная прародина индоевропейцев как гипотеза. *Генофонд РФ*. Электронный ресурс: http://генофонд.рф/?page_id=24226.
- Клейн, Л. С. 2017б. Ямная, не ямная (обзор современных работ о курганных погребениях Подунавья). *Stratum plus*, 2, с. 361-378.
- Ковалева, И. Ф. 1991. Погребения с майкопским инвентарем в левобережье Днестра (к выделению живтиловского культурного типа) В: Ковалева, И. Ф. (ред.). *Проблемы археологии Поднепровья*. Днепропетровск: ДГУ, с. 69-88.
- Коробкова, Г. Ф. 2005—2009. Проблемы изучения древнеямной культурной общности в свете исследования Михайловского поселения. *Stratum plus*, 2, с. 10-267.
- Котова, Н. С. 2009. Шнуровая орнаментация керамики степных культур эпохи раннего и среднего энеолита. *Матеріали та дослідження з археології Східної України*, 8, с. 7-31.
- Котова, Н. С. 2013. *Деревская культура и памятники Нижнемихайловского типа*. Киев, Харьков: Майдан.
- Кривцова-Гракова, О. А. 1938. Генетическая связь ямной и катакомбной культуры. *Труды ГИМ*, 8, с. 33-38.
- Круц, С. І. 1997. Антропологічний склад населення. В: Толочко, П. П. (ред.). *Давня історія України*. Київ: Наукова думка, 1, с. 374-383.
- Куббель, Л. Е. 1982. Этнические общности и посттарно-политические структуры доклассового и раннеклассового общества. В: Бромлей, Ю. В. (ред.). *Этнос в доклассовом и раннеклассовом обществе*. Москва: Наука, с. 124-146.
- Лагодовська, О. Ф. Шапошникова, О. Г., Макаревич, М. І. 1962. *Михайлівське поселення*. Київ: Наукова думка.
- Ларина, О., Манзура, И., Хахеу, В. 2008. *Брэвиценские курганы*. Кишинев: Институт культурного наследия.
- Литвиненко, Р. О. 2009. *Культурне коло Бабине (за матеріалами поховальних пам'яток)*. Автореферат ... докт. істор. наук. Київ.
- Манзура, И. В. 2000. Владеющие скипетрами. *Stratum plus*, 2, с. 237-295.

- Манзура, И. В. 2013. Культуры степного энеолита. В: Бруяко, И. В., Самойлова, Т. Л. (ред.). *Древние культуры Северо-Западного Причерноморья*. Одесса: СМІЛ, с. 115-153.
- Манько, В. 2015. Походження кукурецької культури. *Наукові студії*, 8, с. 33-68.
- Мерперт, Н. Я. 1974. *Древнейшие скотоводы Волго-Уральского междуречья*. Москва: Наука.
- Мерперт, Н. Я. 1978. О племенных союзах древнейших скотоводов Восточной Европы. В: Кропоткин, В. В. (ред.). *Проблемы советской археологии*. Москва: Наука, с. 18-24.
- Мерперт, Н. Я. 1982. Энеолит юга СССР и евразийские степи. В: Рыбаков, Б. А. (ред.). *Археология СССР*. Москва: АН СССР, 3: Энеолит СССР, с. 321-331.
- Монгайт, А. Л. 1967. Археологические культуры и этнические общности. *Народы Азии и Африки*, 1, с. 53-76.
- Моргунова, Н. Л. 2002. Проблемы изучения ямной культуры Южного Приуралья. В: Мунчаев, Р. М. (ред.). *Проблемы археологии Евразии: к 80-летию Н. Я. Мерперта*. Москва: Гриф ИК, с. 104-116.
- Моргунова, Н. Л. 2014. О культурном статусе и хронологии памятников репинского типа в Заволжье и Приуралье. *Известия Самарского научного центра Российской академии наук*, 16 (2—3), с. 585-591.
- Мочалов, О. Д. 2008. *Керамика погребальных памятников эпохи бронзы лесостепи Волго-Уральского междуречья*. Самара: СГПУ.
- Мочалов, О. Д. 2009. Диагностические признаки керамики ямной культурно-исторической области. В: Моргунова, Н. Л. (ред.). *Проблемы изучения культур раннего бронзового века степной зоны Восточной Европы*. Оренбург: ОГПУ, с. 78-87.
- Недолужко, А. В., Булыгина, Е. С., Соколов, А. С., Цыганкова, С. В., Груздева, Н. М., Резепкин, А. Д., Прохорчук, Е. Б. 2014. Секвенирование полного митохондриального генома древнего человека, представителя Новосвободненской культуры, указывает на ее возможную связь с культурой воронковидных кубков. *Acta Naturae* (русскоязычная версия), 2 (21), с. 34-39.
- Нечитайло, А. Л., Гаджиев, М. Г. 1990. Традиции древних культур Дагестана в катакомбных памятниках Украины. В: Тощев, Г. Н. (ред.). *Проблемы изучения катакомбной культурно-исторической общности*. Тезисы докладов Всесоюзного семинара. Запорожье: ЗГУ, с. 50-52.
- Николаева, Н. А. 2011. *Этно-культурные процессы на Северном Кавказе в III—II тыс. до н. э. в контексте древней истории Европы и Ближнего Востока*. Москва: МГОУ.
- Николова, Л. 2000. Ямная культура на Балканах (Динамика структуры погребального обряда и соотношение с другими культурами ранней бронзы). *Stratum plus*, 2, с. 423-458.
- Николова, А. В. 2002. О месте «репинских» памятников в ямной культурно-исторической общности (некоторые вопросы историографии). В: Ковалева, И. Ф. (ред.). *Проблемы археологии Подніпр'я*. Дніпропетровськ: ДГУ, с. 37-59.
- Николова, А. В., Черних, Л. А. 1997. До однієї з концепцій соціального розвитку носіїв катакомбної культури. *Археологія*, 1, с. 107-119.
- О'Коннор, Дж., Сеймор, Д. 1997. *Введение в нейролингвистическое программирование*. Челябинск: Версия.
- Отрощенко, В. В. 2001. *Проблемы периодизации культур средней та півзньої бронзи півдня Східної Європи (культурно-стратиграфічні зіставлення)*. Київ: ІА НАНУ.
- Отрощенко, В. В., Рассамакін, Ю. Я., Черних, Л. А. 2008. Доба бронзи на теренах України В: Толочко, П. П. (ред.). *Україна. Хронологія розвитку*. Київ: КВШЦ, 1, с. 219-331.
- Панайотов, И. 1989. *Ямната култура в Българските земи*. София: БАН.
- Патокова, Э. Ф., Петренко, В. Г., Бурдо, Н. Б., Полищук, Л. Ю. 1989. *Памятники трипольской культуры в Северо-Западном Причерноморье*. Киев: Наукова думка.
- Петренко, В. Г. 1991. Курган бронзового века у с. Старые Беляры. В: Ванчугов, В. П., Загинайло, А. Г., Кушнир, В. Г., Петренко, В. Г. *Вороновка II. Поселение позднебронзового века в Северо-Западном Причерноморье*. Киев: Наукова думка, с. 77-91.
- Петренко, В. Г. 2009. Проблема «Триполье и Степь» и памятники энеолита — ранней бронзы Северо-Западного Причерноморья. *Материалы по археологии Северного Причерноморья*, 9, с. 10-38.
- Петрунь, В. Ф. 2004. Використання мінеральної сировини населенням трипільської культури. В: Відейко, М. Ю. (ред.). *Енциклопедія трипільської цивілізації*. Київ: Петроімпекс, 1, с. 199-216.
- Пустовалов, С. Ж. 1992. *Этническая структура катакомбного населения Северного Причерноморья*. Киев: Наукова думка.
- Пустовалов, С. Ж. 1995. О возможности реконструкции сословно-кастовой системы по археологическим материалам. *Древности Степного Причерноморья и Крыма*, V, с. 21-35.
- Расовский, Д. А. 1933. Печенеги, торки и берендеи на Руси и в Угрии. *Сборник статей по археологии и византиноведению*, 6, с. 82-142.
- Рассамакін, Ю. Я. 1997. Світ скотарів. В: Толочко, П. П. (ред.). *Давня історія України*. Київ: Наукова думка, 1, с. 273-301.
- Рассамакін, Ю. Я., Евдокимов, Г. Л. 2001. Новый энеолитический могильник на р. Ингулец и проблема выделения «постстоговских» погребений. *Археологический альманах*, 10, с. 71-86.
- Рындина, Н. В. 1993. *Древнейшее металлообработкающее производство юго-восточной Европы (источники и развитие в неолите-энеолите)*. Автореферат диссертации докт. ист. наук. Москва.
- Рычков, Н. А. 1990. *Этническая характеристика населения ямной культуры Северного Причерноморья*. Автореферат ... канд. ист. наук. Киев.
- Санжаров, С. Н. 1990. О сопоставлении раннекатакомбных древностей Юго-Восточной Европы с культурой Злоты Малополюши. В: Тощев, Г. Н. (ред.). *Проблемы изучения катакомбной культурно-исторической общности*. Тезисы докладов Всесоюзного семинара. Запорожье: ЗГУ, с. 62-65.
- Сафронов, В. А. 1989. *Индоевропейские прародины*. Горький: Волго-Вятское книжное издательство.
- Сафронов, В. А., Николаева, Н. А. 1981. Древнейшая катакомбная культура Северного Кавказа и проблема появления катакомбного обряда в Восточной Европе В: Мунчаев, Р. М. (ред.). *Катакомбные культуры Северного Кавказа*. Орджоникидзе: СОУ, с. 4-26.
- Сегеда, С. П. 1991. Позднеямное население Северо-Западного Причерноморья по антропологическим данным. В: Яровой, Е. В. (ред.). *Древнейшие общности земледельцев и скотоводов Северного Причерноморья (V тыс. до н. э. — V в. н. э.)*. Киев: РАМУС АН УССР, с. 97-99.
- Секерская, Е. П. 1989. Новые остеологические материалы поселения Маяки. В: Патокова, Э. Ф., Пет-

- ренко, В. Г., Бурдо, Н. Б., Полищук, Л. Ю. *Памятники трипольской культуры в Северо-Западном Причерноморье*. Киев: Наукова думка, с. 131-133.
- Смирнов, С. В. 2003. Археологічна культура: суперечливі моменти розробки проблеми. *Археологія*, 1, с. 7-21.
- Телегін, Д. Я. 1957. Неолітичні поселення лісостепового Лівобережжя і Полісся України. *Археологія*, XI, с. 70-86.
- Телегін, Д. Я. 1973. *Середньостогівська культура епохи міді*. Київ: Наукова думка.
- Тощев, Г. Н. 1992. *Курганы эпохи бронзы междуречья Ялгуза и Кагула*. Запорожье: ЗГУ.
- Трубачев, О. Н. 1989. Рец.: Сафронов, В. А. Индоевропейские прародины. В: Сафронов, В. А. *Индоевропейские прародины*. Горький: Волго-Вятское книжное издательство, с. 394-397.
- Тубольцев, О., Радченко, С. 2017. Генералка 2 в контексте сооружений типа causewayed enclosures. *Patrimoniu cultural: cercetare, valorificare, promovare*, IX, с. 59.
- Фисенко, В. А. 1967. *Племена катакомбной культуры Северо-Западного Прикаспия*. Автореферат ... канд. ист. наук. Ленинград.
- Формозов, А. А. 1959. *Этнокультурные области на территории Европейской части СССР в каменном веке*. Москва: АН СССР.
- Хохлов, А. А. 2003. О специфике антропологического типа населения Южного Приуралья в эпоху ранней и средней бронзы. В: Шишлина, Н. И. (ред.). *Чтения, посвященные 100-летию деятельности В.А. Городцова в ГИМ*. Москва: ГИМ, I, с. 193-195.
- Хохлов, А. А., Китов, Е. П. 2012. К антропологии раннего этапа бронзового века Западного Казахстана. *Вестник археологии, антропологии и этнографии*, 1 (16), с. 64-71.
- Черных, Е. Н. 2007. *Каргалы: феномен и парадоксы развития*. Москва: Языки славянской культуры.
- Черных, Е. Н., Орловская, Л. Б. 2000. *Металлургические провинции и радиоуглеродная хронология*. Москва: ИА РАН.
- Черных, Е. Н., Орловская, Л. Б. 2004. Радиоуглеродная хронология древнейшей общности и истоки курганных культур. *Российская археология*, 1, с. 84-99.
- Черняков, И. Т. 1996. Культура многоваликовой керамики — восточный ареал Карпато-Балканского очага культурогенеза. В: Горбов, В. Н. (ред.). *Северо-Восточное Приазовье в системе евразийских древностей (энеолит — бронзовый век)*. Материалы международной конференции. Донецк: ДонГУ, 1, с. 59-64.
- Шевченко, А. В. 1986. Антропология населения Южнорусских степей. В: Гохман, И. И., Козинцев, А. Г. (ред.). *Антропология современного и древнего населения европейской части СССР*. Ленинград: Наука, с. 121-215.
- Шмаглий, Н. М., Черняков, И. Т. 1970. Исследования курганов в степной части междуречья Дуная и Днестра. *Материалы по археологии Северного Причерноморья*, 6, с. 5-90.
- Шмит, М. 2001—2002. Из исследований контактов между культурами шаровидных амфор и позднего Триполья. *Stratum plus*, 2, с. 246-259.
- Щібор, Й. 1994. Культури пізнього Трипілья та лінійчастого посуду на Волині. *Археологія*, 4, с. 30-48.
- Яровой, Е. В. 1985. *Древнейшие скотоводческие племена юго-запада СССР* (классификация погребального обряда). Кишинев: Штиинца.
- Allentoft, M. E., Sikora, M., Sjögren, K.-G. et al. 2015. Population genomics of Bronze Age Eurasia. *Nature*, 522, p. 167-172. doi:10.1038/nature14507.
- Alt, K. W., Zesch S., Garrido-Pena, R. et al. 2016. A community in life and death: The late neolithic megalithic tomb at Alto de Reinoso (Burgos, Spain). *PLoS One*, 11, doi:10.1371/journal.pone.0146176.
- Brandt, G., Haak, W., Adler, C. J. et al. 2013. Ancient DNA reveals key stages in the formation of central European mitochondrial genetic diversity. *Science*, 342, p. 257-61, doi:10.1126/science.1241844.
- Burtănescu, F. 2002. *Epoca timpurie a bronzului între Carpați și Prut*. București: Vavila Edinf SRL.
- Czebreszuk, J. 2004. Bell Beakers from West to East. In: Bogucki, P., Crabtree, P. (eds.). *Encyclopedia of the Barbarian World*. London: Charles Scribner's Sons, p. 476-485.
- Duffy, P. R. 2010. *Complexity and autonomy in Bronze Age Europe: assessing cultural developments in Eastern Hungary*. Dissertation ... Doctor of Philosophy (Anthropology). Michigan.
- Ecsedy, I. 1979. *The People of the Pit-grave Kurgans in Eastern Hungary*. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- Furholt, M. 2003. *Absolutchronologie und die Entstehung der Schnurkeramik*. Режим доступа: http://www.jungsteinsite.uni-kiel.de/pdf/2003_furholt.pdf. Название с экрана.
- Furholt, M. 2008. Pottery, cultures, people? The European Baden material re-examined. *Antiquity*, 82, p. 617-628.
- Furholt, M. 2014. What is the Funnel Beaker complex? Persistent troubles with an inconsistent concept. In: Furholt, M., Hinz, M., Mischka, D. (eds.). *Landscapes, Histories and Societies in the Northern European Neolithic. Frühe Monumentalität und soziale Differenzierung*, 4, s. 17-26.
- Gerling, C., Banffy, E., Dani, J. 2012. Immigration and transhumance in the Early Bronze Age Carpathian Basin: the occupants of a kurgan. *Antiquity*, 86, p. 1097-1111.
- Gogăltan, F., Ignat, A. 2011. Transilvania și spațiul nord-pontic. Primele contacte (4500—3500 a. Chr.). *Tyragetia. Serie nouă*, V (XX), 1, p. 7-38.
- Govedarica, B. 2004. *Zepftrager: Herrscher der Steppen. Die frühen Ockergraber des älteren Aeneolithikums im karpatenbalkanischen Gebiet und in Stepperraum Südost- und Osteuropas*. Mainz: Von Zabern.
- Haak, W., Lazaridis, I., Patterson, N., et al. 2015. Massive migration from the steppe was a source for Indo-European languages in Europe. *Nature*, 522, s. 207-211, doi:10.1038/nature14317.
- Harrison, R. J., Heyd V. 2007. The Transformation of Europe in the Third Millennium BC: The Example of 'Le Petit Chasseur I+III' (Sion, Valais, Switzerland). *Praehistorische Zeitschrift*, 82 (2), s. 129-214.
- Häusler, A. 1996. Invasionen aus der nordpontischen Steppen nach Mitteleuropa im Neolithicum und in der Bronzezeit. Realität oder Phantasieprodukt? *Archäologische Informationen*, 19, s. 75-88.
- Heyd, V. 2017. Kossina's smile. *Antiquity*, 91 (356), p. 348-359.
- Horváth, T., Svingor, E., Molnar, V. 2008. New radiocarbon dates for the Baden culture. *Radiocarbon*, 50 (3), p. 447-458.
- Jaeger, M., Czebreszuk, J. 2010. Does a Periphery Look Like that? The Cultural Landscape of the Unetice Culture's Kościan Group. *Univesitätsforschungen zur prähistorischen Arhäologie*, 191, p. 217-237.
- Jones, E. R., Zarina, G., Moiseyev, V., Lightfoot, E., Nigst, P. R., Manica, A., Pinhasi, R., Bradley, G. 2017. The Neolithic Transition in the Baltic Was Not Driven by Admixture with Early European Farmers. *Current Biology*, 27, p. 1-7.

- Kadrow, S. 2010. Examples of Migration in the Early Phases of the Metal Ages from a Contemporary Sociological Perspective. In: Dziegielewski, K., Przybyła, M., Gawlik, A. (eds.). *Migrations in Bronze and Early Iron Age Europe*. Krakow: Jagiellonian University, p. 47-62.
- Kaiser, E., Winger, K. 2015. Pit graves in Bulgaria and the Yamnaya Culture. *Praehistorische Zeitschrift*, 90 (1—2), s. 114-140.
- Klochko, V., Koško, A. 2009. The societies of Corded Ware Cultures and those of Black Sea steppes (Yamnaya and Catacomb Grave Cultures) in the route network between the Baltic and Black Seas. *Baltic-Pontic studies*, 14, p. 269-301.
- Kosko, A., Szmyt, M. 2011. Udział społeczności Nizy Środkowoeuropejskiego w poznawaniu środowisk biokulturowych Płyty Nadczarnomorskiej: IV—IV/III tys. BC. In: Ignaczak, M., Koško, A., Szmyt, M. (eds.). *Miedzy Bałtykiem a Morzem Czarnym. Szlaki między morza IV—I tys. przed Chr.* Poznań: Uniwersytet im. A. Mickiewicza, s. 205-216.
- Kristiansen, K., Larsson, T. 2005. *The rise of Bronze Age society*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Kunst, M. 2001. Invasion? Fashion? Social Rank? Consideration concerning the Bell Beaker Phenomenon in Copper Age Fortifications of the Iberian Peninsula. In: Nicolis, F. (ed.). *Bell Beakers Today: Pottery, People, Culture, Symbols in Prehistoric Europe*. Trento: Ufficio Beni Archeologici, p. 81-90.
- Lazaridis, I., Nadel, D., Rollefson, G., et al. 2016. Genomic insights into the origin of farming in the ancient Near East. *Nature*, 536, p. 419-424. doi:10.1038/nature19310.
- Lazarovici, C.-M., Lazarovici, Gh. 2010. Despre fazele A1 ale grupelor Ariuşd și Cucuteni. *Angustia*, 14, p. 27-108.
- Levički, O., Manzura, I., Demcenco, T. 1996. *Necropola tumulară de la Sărăteni*. Bucureşti: Vavila Ed-int SRL. Bibliotheca Thracologica, XVII.
- Lytvynenko, R. O. 2013. Central European parallels to the Dnieper-Don centre of Babyno Culture. *Baltic-Pontic studies*, 18, p. 121-138.
- Mathieson, I., Alpaslan Roodenberg, S., Posth, C., et al. 2018. The Genomic History Of Southeastern Europe. *Nature*, 555, p. 197-203, doi: 10.1038/nature25778.
- Mathieson, I., Lazaridis, I., Rohland, N., et al. 2015. Genome-wide patterns of selection in 230 ancient Eurasians. *Nature*, 528, p. 499-503, doi:10.1038/nature16152.
- Neustupný, E. 1982. Prehistoric migrations by infiltration. *Archeologický Rozhledy*, 34, s. 278-293.
- Nikitin, A. G., Sokhatsky, M. P., Kovalyukh, M. M., Videiko, M. Y. 2010. Comprehensive site chronology and ancient mitochondrial DNA analysis from Verteba Cave — a Trypillian culture site of Eneolithic Ukraine. *Interdisciplinaria Archaeologica*, 1 (1—2), p. 9-18.
- Nikitin, A. G., Newton, J. R., Potekhina, I. D. 2012. Mitochondrial haplogroup C in ancient mitochondrial DNA from Ukraine extends the presence of East Eurasian genetic lineages in Neolithic Central and Eastern Europe. *Journal of Human Genetics*, doi:10.1038/jhg.2012.69.
- Nikitin, A. G., Ivanova, S., Kiosak, D., Badgerow, J., Pashnick, J., 2017 a. Subdivisions of haplogroups U and C encompass mitochondrial DNA lineages of Eneolithic—Early Bronze Age Kurgan populations of western North Pontic steppe. *Journal of Human Genetics*, doi:10.1038/jhg.2017.12.
- Nikitin, A. G., Potekhina, I., Rohland, N., Mallick, S., Reich, D., Lillie, M., 2017 b. Mitochondrial DNA analysis of eneolithic trypillians from Ukraine reveals neolithic farming genetic roots. *PLoS One*, 12, e0172952. doi:10.1371/journal.pone.0172952.
- Nikolova, L. 2000. Social transformations and evolution in the Balkans in the fourth and third millennia BC. *Reports of Prehistoric Research Projects*, 4, p. 1-8.
- Nikolova, L. 2010. Malkata Momina Mogila (Bulgaria): Early Bronze Age. *Examiner*, 12. <http://www.archeolog-home.com/pages/content/malkata-momina-mogila-bulgaria-early-bronze-age.html>.
- Olalde, I., Brace, S., Allentoft, M. E., et al. 2018. The Beaker Phenomenon And The Genomic Transformation Of Northwest Europe. *Nature*, 555, p. 190-196, doi: 10.1038/nature25738.
- Papalas, C. A. 2008. Bronze Age metallurgy of the Eastern Carpathian Basin: A holistic exploration: The Dissertation ... Doctor of Philosophy (Anthropology). Tucson. <http://www.docstoc.com/docs/47021444/Bronze-Age-metallurgy>.
- Pelisiak, A. 2007. The Funnel Beaker culture settlements compared with other Neolithic cultures in the upper and middle part of the Dnister basin. Selected issues. State of the research. *Analecta Archaeologica Ressoviensia*, 2, p. 23-56.
- Przybył, A. 2015. The Baden complex and the Funnel Beaker culture in the Polish Lowlands. The problem of «lowland Badenization». In: Nowak, M., Zastawny, A. (eds.). *The Baden culture around the Western Carpathians. Via Archaeologica. Źródła z badań wykopaliskowych na trasie autostrady A 4 w Małopolsce*. Kraków: Krakowski Zespół do Badań Autostrad, p. 471-494.
- Rassamakin, Yu. Ya. 1999. The Eneolithic of the Black Sea Steppe: Dynamics of Cultural and Economic Development 4500—2300 BC. In: Levine, M., Rassamakin, Y., Kislenko, A., Tatarintseva, N. (eds.). *Late Prehistoric Exploitation of the Eurasian Steppe*. Cambridge: McDonald Institute, p. 59-182.
- Rassamakin, Yu. Ya. 2002. Aspects of Pontic Steppe Development (4550—3000 BC) in Light of the New Cultural-chronological Model. In: Boyle, K. A., Renfrew, C., Levine, M. *Ancient interactions: east and west in Eurasia*. Cambridge: McDonald Institute, p. 49-73.
- Rassamakin, Yu. Ja. 2004. *Die nordpontische Steppe in der Kupferzeit. Gräber aus der Mitte des 5. Jts. bis Ende des 4. Jts. v. Chr.* Mainz: P. von Zabern. Archäologie in Eurasien, 17.
- Rassamakin, Y. Ya., Nikolova, A. V. 2008. Carpathian Imports and Imitations in Context of Eneolithic and Bronze Age of the Black Sea Area. In: Biehl, P., Rassamakin, Yu. Ya. (eds.). *Import and Imitation in Archeology*. Langenweibach: Beier & Beran, p. 51-88.
- Sherratt, A. 1981. Plough and pastoralism: aspects of these secondary products revolution. In: Hodder, I., Glynn, I., Hammond, N. (eds.). *Pattern of the Past: The studies in honour of David Clark*. Cambridge: Cambridge University Press, p. 261-305.
- Sokolov, A. S., Nedoluzhko, A. V., Boulygina, E. S., et al. 2016. Six complete mitochondrial genomes from Early Bronze Age humans in the North Caucasus. *Journal of Archaeological Science*, 73, p. 138-144. doi:10.1016/j.jas.2016.07.017.
- Spasič, N. 2008. Horizontal and vertical communication axis in the Middle and Late Eneolithic. *Analele Banatului. Arheologie — Istorie*, XVI, p. 31-45.
- Szmyt, M. 1999. *Between West and East. People of the Globular Amphora Culture in Eastern Europe 2960—2350 BC*. Poznań: Adam Mickiewicz University.
- Telegin, D. Y., Pustovalov, S., Kovaluch, N. N. 2003. Relative and Absolute Chronology of Yamnaya and

Catacomb Monuments, the issue of coexistence. *Baltic-Pontic studies*, 12, p. 132-184.

Tóth, P., Demján, P., Griačová, K. 2011. Adaptation of settlement strategies to environmental conditions in southern Slovakia in the Neolithic and Eneolithic. *Documenta Praehistorica*, XXXVIII, p. 307-321.

Ursu, C.-E. 2016. Precucuteni — a culture or a chronological horizon? В: Церна, С., Говедарица, Б. (ред.). *Культурные взаимодействия. Динамика и смыслы*. Кишинев: Университет ВАШ, с. 73-80.

Videiko, M. Y. 2000. Tripolye and the cultures of Central Europe: facts and character of interactions: 4200—2750 BC. *Baltic-Pontic studies*, 9, p. 13-68.

Videiko, M. 2008. Baden culture influences to the East of the Carpathian mountains. In: Furholt, M., Szmyt, M., Zastawny, A., Schalk, E. (eds.). *Baden complex and the outside World. Studien zur Archäologie in Ostmitteleuropa*, 4, s. 289-298.

Włodarczak, P. 2008. Kultura zlocka i problem genety kultury ceramiki sznurowej w Małopolsce. In: Makarewicz, P., Szmyt, M. (ed.). *Na pograniczu światów. Studia z pradziejów międzymorza bałtycko-pontyjskiego ofiarowane Profesorowi Aleksandrowi Koško w 60 rocznicę urodzin*. Poznań: Wydawnictwo Poznańskie, s. 511-532.

Włodarczak, P. 2010. Dunajski szlak kultury grobów jamowych a problem genety kultury ceramiki sznurowej. Włodarczak. In: Czopek S. (ed.). *Mente et rutro. Studia archeologica Johanni Machnik viro doctissimo octogesimo vitae anno ab amicis, collegis et discipulis oblata*. Rzeszów: Archaeologica Ressoiviensis, s. 299-325.

Włodarczak, P. 2011. Późnoneolityczne i wczesnobrązowe kurhany w Europie środkowej, południowej i wschodniej — zarys problematyki. In: Kowalewska-Marszałek, H., Włodarczak, P. *Kurhany i obrządek pogrzebowy w IV—II tysiącleciu p.n.e.* Kraków, Warszawa: IAE PAN, IA UW, s. 29-36.

Zvelebil, M. 1995. At the Interface of Archaeology, Linguistics and Genetics: Indo-European Dispersals and the Agricultural Transition in Europe. *Journal of European Archaeology*, 3 (1), p. 33-71.

REFERENCES

Anderson, B. 2001. *Uyavleni spilnoti. Mirkuvannya shchodo pokhodzhennya y poshirennya natsionalizmu*. Kyiv: Kritika.

Andrianov, B. V. 1968. HKT i istoricheskiy protsess. *Sovetskaya etnografiya*, 2, s. 22—34.

Balanovskiy, O. P. 2015. *Genofond Evropy*. Moskva: KMK.

Berezanskaya, S. S. 1985. Pamyatniki marianovskogo tipa. In: Artemenko, I. I. (ed.). *Arkheologiya USSR*. Kiev: Naukova dumka, 1, s. 397-402.

Bochkarev, V. S. 2002. Epokha bronzy v stepnoy i lesostepnoy Evrazii. In: Usmanov, M., Khakimov, R. (ed.). *Istoriya tatar s drevneyshikh vremen*. Kazan: Rukhiyat, 1, s. 46-68.

Bratchenko, S. N. 2001. *Donetska katakombna kultura rannego etapu*. Lugansk: Shlyah.

Bruyako, I. V., Samoylova, T. L. (ed.). 2013. *Drevniye kul'tury Severnogo Prichernomor'ya*. Odessa: SMIL.

Bruyako, I. V., Yaroshevich, Yu. I. 2001. *Gorodische u s. Novoselskoe na Nizhnem Dunae*. Odessa: Germes.

Bunyatyan, K. P. 2011. Ekonomika dobi bronzi In: Litvin, V. M. (ed.). *Ekonomichna istoriya Ukrainy*. Kyiv: Nika-Tsentr, 1, s. 49-68.

Videyko, M. Yu. 2003. *Tripilska tsivilizatsiya*. Kiev: Akademperiodika.

Gamkrelidze, B. V. 1983. *Sotsialno-kulturnyye problemy skotovodstva gortsev Tsentralnogo Kavkaza*. Avtoreferat disertatsii dokt. ist. nauk. Tbilisi.

Gimbutas, M. 2006. *Tsivilizatsiya Velikoy Bogini: mir Drevney Evropy*. Moskva: ROSSPEN.

Gorodtsov, V. A. 1917. Klassifikatsiya pogrebeniy Odesskogo kurgana. *Otchet istoricheskogo muzeya v Moskve za 1915 god*. Moskva: Sinodalnaya tip., s. 17-28.

Danilenko, V. N. 1969. *Neolit Ukrainy*. Kiev: Naukova dumka.

Danilenko, V. N. 1974. *Eneolit Ukrainy*. Kiev: Naukova dumka.

Demchenko, T. I. 2013. Sosud v vide ptitsy s territorii Pruto-Dnestrovskogo mezhdurechia. *Stratum plus*, 2, s. 141-168.

Demchenko, T. 2016. K voprosu o vydelenii kulturnoy grupy Bursuchen v ramkakh Gordineshtsko-pozdnemaykopskogo fenomena. In: Sirbu, L. (ed.). *Culturi, procese si contexte in arheologie*. Chisinau: Garamont-Studio, p. 84-99.

Dergachev, V. A. 1980. *Pamyatniki pozdnego Tripolia: (opyt sistematzatsii)*. Kishinev: Shtiintsa.

Dergachev, V. A. 1986. Moldaviya i sosednie territorii v epohu bronzy. Kishinev: Shtiintsa.

Dergachev, V. A. 2000. Dva etyuda v zashchitu migratsionnoy kontseptsii. *Stratum plus*, 2, s. 188-236.

Dergachov, V. O. 2004. Pizniy period Tripil'skoy kul'tury. In: Videyko, M. Yu. (ed.). *Entsiklopediya tripil'skoy tsivilizatsii*. Kyiv: Ukrpoligrafmedia, 1, s. 109-114.

Zaliznyak, L. L. 2017. Baltiyskiy mezolitieskiy substrat pervykh indoevropetsyev Evropy. *Proiskhozhdeniye yazyka i kul'tury: drevnyaya istoriya chelovechestva*, 4 (1), s. 5-26.

Zaliznyak, L. L. 2012. *Starodavnaya istoriya Ukrainy*. Kyiv: Tempora.

Zaliznyak, L. L. 2017a. Baltiyska kulturno-istorichna provintsiya yak pidgruntia naydavnishikh indoevropetsyev Evropy. In: *Migratsii ta innovatsii: u poshukakh pervinosti idey, rechey i lyudey. Tezi dopovidey uchasykh mizhnarodnoyi naukovoji konferentsii*. Vinniki: Istorikokraeznavchiy muzey, s. 2-3.

Zakharuk, Yu. N. 1975. K voprosu o predmete i protsedure arkheologicheskogo issledovaniya. In: Masson, V. M., Boryaz, V. N. (eds.). *Predmet i obyekt arkheologii i voprosy metodiki arkheologicheskikh issledovaniy*. Leningrad: LOIA, s. 4-6.

Ivanova, S. V. 2001. *Sotsialnaya struktura naseleniya yamnoy kul'tury Severo-Zapadnogo Prichernomor'ya*. Odessa: Druk.

Ivanova, S. V. 2006. Yamnaya kulturno-istoricheskaya obshchnost: radiouglerodnoye datirovaniye i problemy formirovaniya. *Rossiyskaya arkheologiya*, 2, s. 113-120.

Ivanova, S. V. 2009. Istoricheskiye protsessy v Yugo-Vostochnoy Evrope (eneolit-ranniyy bronzovyy vek). In: Morgunova, N. L. (ed.). *Problemy izucheniya kultur rannego bronzovogo veka stepnoy zony Vostochnoy Evropy*. Orenburg: OGPU, s. 49-58.

Ivanova, S. V. 2010. Prirodnyye resursy i ekonomika drevnikh obshchestv. *Stratum plus*, 2, s. 49-99.

Ivanova, S. V. 2014. Balkano-Karpat'skiy variant yamnoy kulturno-istoricheskoy oblasti. *Rossiyskaya arkheologiya*, 2014, 2, s. 5-20.

Ivanova, S. V. 2015. «Protobudzhanskiy gorizont» Severo-Zapadnogo Prichernomor'ya. *Stratum plus*, 2, s. 275-294.

Ivanova, S. V., Petrenko, V. G., Vetchinnikova, N. E. 2005. *Kurgany drevnikh skotovodov mezhdurechia Yuzhnogo Buga i Dnestra*. Odessa: OGT.

Ivanova, S., Kiosak, D., Vinogradova, E. 2011. *Paleoekologiya i kulturnaya dinamika. Golotsen Severo-Zapadnogo Prichernomor'ya*. Saarbrücken: LAP.

Kavruk, V. 2012. Olovo i sol v Karpatskom basseynе v bronzovom veke (ch. II). *Revista Arheologică, Serie nouă*, VIII, 1—2, s. 16-36.

Kazarnitskiy, A. A. 2013. Kraniologiya nositeley postkatakombnykh kultur. In: Bochkarev, V. S. (ed.). *Problemy periodizatsii i hronologii v arheologii epohi rannego metalla Vostochnoy Evropy*. Materialy nauchnoy konferentsii. Sankt-Peterburg: Skifiya-Print, s. 54-60.

Kazarnitskiy, A. A. 2014. O kraniologicheskikh osobennostyakh naseleniya yamnoy arheologicheskoy kul'tury Severo-Zapadnogo Prikaspiya. *Arheologiya, etnografiya i antropologiya Evrazii*, 1 (57), s. 142-150.

Kleyn, L. S. 1970. Katakombnaya kultura ili katakombnyye kul'tury? In: Kolchin, B. A., Sher, Ya. A. (ed.). *Statistiko-kombinatornyye metody v arheologii*. Moskva: Nauka, s. 165-169.

- Kleyn, L. S. 1978. *Arkheologicheskiye istochniki*. Leningrad: LGU.
- Kleyn, L. S. 2015. Genomy i arkheologicheskiye kultury v novoy statye komandy D. Raykha. *Genofond RF*. Elektronnyy resurs: http://genofond.rf/?page_id=5357.
- Kleyn, L. S. 2016. Obschchiye problemy kulturogeneza eneolita i bronzovogo veka stepnoy zony Severnoy Evrazii. In: Bochkarev, V. S., Alekshin, B. A. (ed.). *Vneshniye i vnutrenniye svyazi stepnykh (skotovodcheskikh) kultur Vostochnoy Evropy v eneolite i bronzovom veke (V—II tys. do n. e.)*. Sankt-Peterburg: IIMK RAN, s. 6-13.
- Kleyn, L. S. 2017a. Stepnaya prarodina indoyevropeytssev kak gipoteza. *Genofond RF*. Elektronnyy resurs: http://genofond.rf/?page_id=24226.
- Kleyn, L. S. 2017b. Yamnaya. ne yamnaya (obzor sovremennykh rabot o kurgannykh pogrebeniyakh Podunavia). *Stratum plus*, 2, s. 361-378.
- Kovaleva, I. F. 1991. Pogrebeniya s maykopskim inventarem v levoberezh'e Dnepra (k vyideleniyu zhivilovskogo kulturnogo tipa). In: Kovaleva, I. F. (ed.). *Problemy arheologii Podneprov'ya*. Dnepropetrovsk: DGU, s. 69-88.
- Korobkova, G. F. 2005—2009. Problemy izucheniya drevneyamnoy kulturnoy obschchnosti v svete issledovaniya Mikhaylovskogo poseleniya. *Stratum plus*, 2, s. 10-267.
- Kotova, N. S. 2009. Shnurovaya ornamentatsiya keramiki stepnykh kultur epokhi rannego i srednego eneolita. *Materiali ta doslidzhennya z arkheologii Shhidnoi Ukrainy*, 8, s. 7-31.
- Kotova, N. S. 2013. *Dereivskaya kultura i pamyatniki Nizhnemikhaylovskogo tipa*. Kiev, Kharkov: Maydan.
- Krivtsova-Grakova, O. A. 1938. Geneticheskaya svyaz yamnoy i katakombnoy kultury. *Trudy GIM*, 8, s. 33-38.
- Kruts, S. I. 1997. Antropologichniy sklad naseleynya. In: Tolochko, P. P. (ed.). *Davnaya istoriya Ukrainy*. Kyiv: Naukova dumka, 1, s. 374-383.
- Kubbel, L. E. 1982. Etnicheskiye obschchnosti i potestarnopoliticheskiye struktury doklassovogo i ranneklassovogo obschestva. In: Bromley, Yu. V. (ed.). *Etnos v doklassovom i ranneklassovom obschestve*. Moskva: Nauka, s. 124-146.
- Lagodovska, O. F., Shaposhnikova, O. G., Makarevich, M. I. 1962. *Mikhaylivske poselennya*. Kyiv: Naukova dumka.
- Larina, O., Manzura, I., Haheu, V. 2008. *Brevichenskie kurgany*. Kishinev: Institut kulturnogo naslediya.
- Litvinenko, R. O. 2009. *Kulturne kolo Babine (za materialami pohovalnih pam'yatok)*. Avtoreferat disertatsii dokt. ist. nauk. Kyiv.
- Manzura, I. V. 2000. Vladeyushchiye skipetrami. *Stratum plus*, 2, s. 237-295.
- Manzura, I. V. 2013. Kultury stepnogo eneolita. In: Bruyako, I. V., Samoylova, T. L. (ed.). *Drevniye kultury Severo-Zapadnogo Prichernomoria*. Odessa: SMIL, s. 115-153.
- Manko, V. 2015. Pokhodzhennya kukretskoi kulturi. *Naukovi studii*, 8, s. 3368.
- Merpert, N. Ya. 1974. *Drevneyshiye skotovody Volgo-Uralskogo mezhdurechia*. Moskva: Nauka.
- Merpert, N. Ya. 1978. O plemennykh soyuzakh drevnyshikh skotovodov Vostochnoy Evropy. In: Kropotkin, V. V. (ed.). *Problemy sovetskoy arkheologii*. Moskva: Nauka, s. 18-24.
- Merpert, N. Ya. 1982. Eneolit yuga SSSR i evraziyskiye stepi. In: Rybakov, B. A. (ed.). *Arkheologiya SSSR*. Moskva: AN SSSR, 3: Eneolit SSSR. s. 321-331.
- Mongayt, A. L. 1967. Arkheologicheskiye kultury i etnicheskiye obschchnosti. *Narody Azii i Afriki*, 1, s. 53-76.
- Morgunova, N. L. 2002. Problemy izucheniya yamnoy kultury Yuzhnogo Priuralia. In: Munchayev, R. M. (ed.). *Problemy arkheologii Evrazii: k 80-letiyu N. Ya. Merperta*. Moskva: Grif IK, s. 104-116.
- Morgunova, N. L. 2014. O kulturnom statuse i khronologii pamyatnikov repinskogo tipa v Zavolzhye i Priuralye. *Izvestiya Samarskogo nauchnogo tsentra Rossiyskoy akademii nauk*, 16 (2—3), s. 585-591.
- Mochalov, O. D. 2008. *Keramika pogrebalnykh pamyatnikov epokhi bronzy lesostepi Volgo-Uralskogo mezhdurechia*. Samara: SGPU.
- Mochalov, O. D. 2009. Diagnosticheskiye priznaki keramiki yamnoy kulturno-istoricheskoy oblasti. In: Morgunova, N. L. (ed.). *Problemy izucheniya kultur rannego bronzovogo veka stepnoy zony Vostochnoy Evropy*. Orenburg: OGPU, s. 78-87.
- Nedoluzhko, A. V., Bulygina, E. S., Sokolov, A. S., Tsygankova, S. V., Gruzdeva, N. M., Rezepkin, A. D., Prokhorchuk, E. B. 2014. Sekvenirovaniye polnogo mitokhondrialnogo genoma drevnego cheloveka. predstavatelya Novosvobodnenskoy kultury. ukazyvayet na eye vozmozhnyy svyaz s kulturoy voronkovidnykh kubkov. *Acta Naturae (russkoazychnaya versiya)*, 2 (21), s. 34-39.
- Nechitaylo, A. L., Gadzhiev, M. G. 1990. Traditsii drevnih kultur Dagestana v katakombnykh pamyatnikah Ukrainy. In: Toschev, G. N. (ed.). *Problemy izucheniya katakombnoy kulturno-istoricheskoy obschnosti*. Tezisy dokladov Vsesoyuznogo seminaru. Zaporozhe: ZGU, s. 50-52.
- Nikolayeva, N. A. 2011. *Etno-kulturnyye protsessy na Severnom Kavkaze v III—II tys. do n. e. v kontekste drevney istorii Evropy i Blizhnego Vostoka*. Moskva: MGOU.
- Nikolova, L. 2000. Yamnaya kultura na Balkanakh (Dinamika struktury pogrebalnogo obyryada i sootnosheniye s drugimi kulturami ranney bronzy). *Stratum plus*, 2, s. 423-458.
- Nikolova, A. V. 2002. O meste «repinskikh» pamyatnikov v yamnuy kulturno-istoricheskoy obschchnosti (nekotoryye voprosy istoriografii). In: Kovaleva, I. F. (ed.). *Problemy arkheologii Podneprov'ya*. Dnepropetrovsk: DGU, s. 37-59.
- Nikolova, A. V., Chernykh, L. A. 1997. Do odniyei z kontseptsiy sotsialnogo rozvitku nosiyiv katakombnoyi kultury. *Arheologiya*, 1, s. 107-119.
- O'Konnor, Dzh., Seymor, D. 1997. *Vvedeniye v neyrolingvisticheskoye programmirovaniye*. Chelyabinsk: Versiya.
- Otoschenko, V. V. 2001. *Problemy perIodizatsiyi kultur srednoy ta piznoy bronzy pivdnaya Shhidnoy Evropy (kulturno-stratigrafichni zistavlennya)*. Kyiv: IA NANU.
- Otoschenko, V. V., Rassamakin, Yu. Ya., Chernih, L. A. 2008. Doba bronzy na terenah Ukrainy. In: Tolochko, P. P. (ed.). *Ukrayina. Hronologiya rozvitku*. Kyiv: KVShTs, 1, s. 219-331.
- Panayotov, I. 1989. *Yamnata kultura v Blgarskite zemi*. Sofia: BAN.
- Patokova, E. F., Petrenko, V. G., Burdo, N. B., Polishchuk, L. Yu. 1989. *Pamyatniki tripolskoy kultury v Severo-Zapadnom Prichernomor'ye*. Kiev: Naukova dumka.
- Petrenko, V. G. 1991. Kurgan bronzovogo veka u s. Staryye Belyary. In: Vanchugov, V. P., Zaginaylo, A. G., Kushnir, V. G., Petrenko, V. G. *Voronovka II. Poseleniye pozdnebronzovogo veka v Severo-Zapadnom Prichernomor'ye*. Kiev: Naukova dumka, s. 77-91.
- Petrenko, V. G. 2009. Problema «Tripolye i Step» i pamyatniki eneolita — ranney bronzy Severo-Zapadnogo Prichernomoria. *Materialy po arkheologii Severnogo Prichernomoria*, 9, s. 10-38.
- Petrin, V. F. 2004. Viktoristannya mineralnoi siroviny naseleynnykh tripilskoi kulturi. In: Videyko, M. Yu. (ed.). *Entsiklopediya tripilskoi tsivilizatsii*, 1. Kyiv: Petroimpeks, s. 199-216.
- Pustovalov, S. Zh. 1992. *Etnicheskaya struktura katakombnogo naseleniya Severnogo Prichernomoria*. Kiev: Naukova dumka.
- Pustovalov, S. Zh. 1995. O vozmozhnosti rekonstruktsii soslovno-kastovoy sistemy po arheologicheskim materialam. *Drevnosti Stepnogo Prichernomoria i Kryma*, V, s. 21-35.
- Rasovskiy, D. A. 1933. Pechenegi, torki i berendei na Rusi i v Ugrii. In: *Sbornik statey po arkheologii i vizantinovedeniyu*, 6, s. 82-142.
- Rassamakin, Yu. Ya. 1997. Svit skotariv. In: Tolochko, P. P. (ed.). *Davnaya istoriya Ukrainy*. Kyiv: Naukova dumka, 1, s. 273-301.
- Rassamakin, Yu. Ya., Evdokimov, G. L. 2001. Novyy eneoliticheskyy mogilnik na r. Ingulets i problema vydeleniya «poststogovskikh» pogrebeniy. *Arkheologicheskiy almanakh*, 10, s. 71-86.
- Ryndina, N. V. 1993. *Drevneyshiy metalloobrabatyvayusheey proizvodstvo yugo-vostochnoy Evropy (istoki i razvitiye v eneolite-eneolite)*. Avtoreferat disertatsii dokt. ist. nauk. Moskva.
- Rychkov, N. A. 1990. *Etnicheskaya kharakteristika naseleyniya yamnoy kultury Severnogo Prichernomoria*. Avtoreferat disertatsii kand. ist. nauk. Kiyev.
- Sanzharov, S. N. 1990. O sopostavlenii rannekatakombnykh drevnostey Yugo-Vostochnoy Evropy s kulturoy Zloty

- Malopolshi. In: Toshev, G. N. (ed.). *Problemy izucheniya katakombnoy kulturno-istoricheskoy obschnosti. Tezisy dokladov Vsesoyuznogo seminar. Zaporozhe: ZGU, s. 62-65.*
- Safronov, V. A. 1989. *Indoyevropeyskiye prarodiny*. Gorkiy: Volgo-Vyatskoye knizhnoye izdatelstvo.
- Safronov, V. A., Nikolaeva, N. A. 1981. Drevneyshaya katakombnaya kultura Severnogo Kavkaza i problema poavleniya katakombnogo obryada v Vostochnoy Evrope In: Munchaev, R. M. (ed.). *Katakombnyie kultury Severnogo Kavkaza*. Ordzhonikidze: SOU, s. 4-26.
- Segeda, S. P. 1991. Pozdneymnoe naselenie Severo-Zapadnogo Prichernomor'ya po antropologicheskim dannym. In: Yarovoy, E. V. (ed.). *Drevneyshie obschnosti zemledeltsev i skotovodov Severnogo Prichernomor'ya (V tys. do n. e. — V v. n. e.)*. Kiev: RAMUS AN USSR, s. 9799.
- Sekerskaya, E. P. 1989. Novye osteologicheskie materialy poseleniya Mayaki. In: Patokova, E. F., Petrenko, V. G., Burdo, N. B., Polischuk, L. Yu. *Pamyatniki tripolskoy kultury v Severo-Zapadnom Prichernomore*. Kiev: Naukova dumka, s. 131-133.
- Smirnov, S. V. 2003. Arkheologichna kultura: superechlyvi momenti rozrobki problemi. *Arkheologiya*, 1, s. 7-21.
- Telegin, D. Ya. 1957. Neolitichni poselennya lisostepovogo Livoberezhzhya i Polissya Ukrayini. *Arheologiya*, XI, s. 70-86.
- Telegin, D. Ya. 1973. *Serednostogivska kultura epokhi midi*. Kyiv: Naukova dumka.
- Toshev, G. N. 1992. *Kurgany epokhi bronzy mezhdurechya Yalpusa i Kagula*. Zaporozhe: ZGU.
- Trubachev, O. N. 1989. Rez.: Safronov, V. A. *Indoyevropeyskiye prarodiny*. In: Safronov, V. A. *Indoyevropeyskiye prarodiny*. Gorkiy: Volgo-Vyatskoye knizhnoye izdatelstvo, s. 394-397.
- Tuboltsev, O., Radchenko, S. 2017. Generalka 2 v kontekste sooruzheniy tipa causewayed enclosures. *Patrimoniul cultural: cercetare, valorificare, promovare*, IX, s. 59.
- Fisenko, V. A. 1967. *Plemena katakombnoy kultury Severo-Zapadnogo Prikaspiya*. Avtoreferat disertacii kand. ist. nauk. Leningrad.
- Formozov, A. A. 1959. *Etnokulturnyye oblasti na territorii Evropeyskoy chasti SSSR v kamennom veke*. Moskva: AN SSSR.
- Khokhlov, A. A. 2003. O spetsifike antropologicheskogo tipa naseleniya Yuzhnogo Priuralia v epokhu ranney i sredney bronzy. In: Shishlina, N. I. (ed.). *Chteniya. posuyashchenyye 100-letiyu deyatel'nosti V. A. Gorodtsova v GIM*. Moskva: GIM, I, s. 193-195.
- Khokhlov, A. A., Kitov, E. P. 2012. K antropologii rannego etapa bronzovogo veka Zapadnogo Kazahstana. *Vestnik arheologii, antropologii i etnografii*, 1 (16), s. 64-71.
- Chernykh, E. N. 2007. *Kargaly: fenomen i paradoksy razvitiya*. Moskva: Yazyiki slavyanskoy kultury.
- Chernykh, E. N., Orlovskaya, L. B. 2000. *Metallurgicheskyye provintsii i radiouglerodnaya khronologiya*. Moskva: IA RAN.
- Chernykh, E. N., Orlovskaya, L. B. 2004. Radiouglerodnaya khronologiya drevneyamnoy obschnosti i istoki kurgannykh kultur. *Rossiyskaya arkheologiya*, 1, s. 84-99.
- Chernyakov, I. T. 1996. Kultura mnogovalikovoy keramiki - vostochnyy areal Karpato-Balkanskogo ochaga kulturogenеза. In: Gorbov, V. N. (ed.). *Severo-Vostochnoye Priazovye v sisteme evraziyskikh drevnostey (eneolit — bronzovyy vek)*. Materialy mezhdunarodnoy konferentsii. Donetsk: DonGU, 1, s. 59-64.
- Shevchenko, A. V. 1986. Antropologiya naseleniya Yuzhnorusskikh stepey. In: Gokhman, I. I., Kozintsev, A. G. (ed.). *Antropologiya sovremennogo i drevnego naseleniya evropeyskoy chasti SSSR*. Leningrad: Nauka, s. 121-215.
- Shmagliy, N. M., Chernyakov, I. T. 1970. Issledovaniya kurganov v stepnoy chasti mezhdurechia Dunaya i Dnestra. *Materialy po arkheologii Severnogo Prichernomoria*, 6, s. 5-90.
- Shmit, M. 2001—2002. Iz issledovaniy kontaktov mezhdru kulturami sharovidnykh amfor i pozdnego Tripolia. *Stratum plus*, 2, s. 246-259.
- Shchibor, Y. 1994. Kulturi piznogo Tripillya ta liychastogo posulu na Volini. *Arkheologiya*, 4, s. 30-48.
- Yarovoy, E. V. 1985. *Drevneyshie skotovodcheskiye plomena yugo-zapada SSSR (klassifikatsiya pogrebal'nogo obryada)*. Kishinev: Shtiintsa.
- Allentoft, M. E., Sikora, M., Sjögren, K.-G. et al. 2015. Population genomics of Bronze Age Eurasia. *Nature*, 522, p. 167-172. doi:10.1038/nature14507.
- Alt, K. W., Zesch S., Garrido-Pena, R. et al. 2016. A community in life and death: The late neolithic megalithic tomb at Alto de Reinoso (Burgos, Spain). *PLoS One*, 11, doi:10.1371/journal.pone.0146176.
- Brandt, G., Haak, W., Adler, C. J. et al. 2013. Ancient DNA reveals key stages in the formation of central European mitochondrial genetic diversity. *Science*, 342, p. 257-61, doi:10.1126/science.1241844.
- Burtănescu, F. 2002. *Epoca timpurie a bronzului între Carpați și Prut*. București: Vavila Edinf SRL.
- Czebreszuk, J. 2004. Bell Beakers from West to East. In: Bogucki, P., Crabtree, P. (eds.). *Encyclopedia of the Barbarian World*. London: Charles Scribner's Sons, p. 476-485.
- Duffy, P. R. 2010. *Complexity and autonomy in Bronze Age Europe: assessing cultural developments in Eastern Hungary*. Dissertatation of Doctor of Philosophy (Anthropology). Michigan.
- Ecsedy, I. 1979. *The People of the Pit-grave Kurgans in Eastern Hungary*. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- Furholt, M. 2003. *Absolutchronologie und die Entstehung der Schnurkeramik*. Режим доступа: http://www.jungstein-site.uni-kiel.de/pdf/2003_furholt.pdf. Название с экрана.
- Furholt, M. 2008. Pottery, cultures, people? The European Baden material re-examined. *Antiquity*, 82, p. 617-628.
- Furholt, M. 2014. What is the Funnel Beaker complex? Persistent troubles with an inconsistent concept. In: Furholt, M., Hinz, M., Mischka, D. (eds.). *Landscapes, Histories and Societies in the Northern European Neolithic. Frühe Monumentalität und soziale Differenzierung*, 4, s. 17-26.
- Gerling, C., Banffy, E., Dani, J. 2012. Immigration and transhumance in the Early Bronze Age Carpathian Basin: the occupants of a kurgan. *Antiquity*, 86, p. 1097-1111.
- Gogăltan, F., Ignat, A. 2011. Transilvania și spațiul nord-pontic. Primele contacte (4500—3500 a. Chr.). *Tyragetia. Serie nouă*, V (XX), 1, p. 7-38.
- Govedarica, B. 2004. *Zeptertrager: Herrscher der Steppen. Die fruhen Ockergraber des alteren Aeneolithikums im karpatenbalkanischen Gebiet und in Steppenraum Sudost- und Osteuropas*. Mainz: Von Zabern.
- Haak, W., Lazaridis, I., Patterson, N., et al. 2015. Massive migration from the steppe was a source for Indo-European languages in Europe. *Nature*, 522, s. 207-211, doi:10.1038/nature14317.
- Harrison, R. J., Heyd V. 2007. The Transformation of Europe in the Third Millennium BC: The Example of 'Le Petit Chasseur I+III' (Sion, Valais, Switzerland). *Prähistorische Zeitschrift*, 82 (2), s. 129-214.
- Häusler, A. 1996. Invasionen aus der nordpontischen Steppe nach Mitteleuropa im Neolithikum und in der Bronzezeit. Realität oder Phantasieprodukt? *Archäologische Informationen*, 19, s. 75-88.
- Heyd, V. 2017. Kossina's smile. *Antiquity*, 91 (356), p. 348-359.
- Horváth, T., Svingor, E., Molnar, V. 2008. New radiocarbon dates for the Baden culture. *Radiocarbon*, 50 (3), p. 447-458.
- Jaeger, M., Czebreszuk, J. 2010. Does a Periphery Look Like that? The Cultural Landscape of the Unetice Culture's Kościan Group. *Universitätsforschungen zur prähistorischen Archäologie*, 191, p. 217-237.
- Jones, E. R., Zarina, G., Moiseyev, V., Lightfoot, E., Nigst, P. R., Manica, A., Pinhasi, R., Bradley, G. 2017. The Neolithic Transition in the Baltic Was Not Driven by Admixture with Early European Farmers. *Current Biology*, 27, p. 1-7.
- Kadrow, S. 2010. Examples of Migration in the Early Phases of the Metal Ages from a Contemporary Sociological Perspective. In: Dziegielewska, K., Przybyła, M., Gawlik, A. (eds.). *Migrations in Bronze and Early Iron Age Europe*. Krakow: Jagiellonian University, p. 47-62.
- Kaiser, E., Winger, K. 2015. Pit graves in Bulgaria and the Yamnaya Culture. *Prähistorische Zeitschrift*, 90 (1—2), s. 114-140.
- Klochko, V., Koško, A. 2009. The societies of Corded Ware Cultures and those of Black Sea steppes (Yamnaya and

- Catacomb Grave Cultures) in the route network between the Baltic and Black Seas. *Baltic-Pontic studies*, 14, p. 269-301.
- Kosko, A., Szmyt, M. 2011. Udział społeczności Nizy Środkowoeuropejskiego w poznawaniu środowisk biokulturowych Plyty Nadeznomorskiej: IV—IV/III tys. BC. In: Ignaczak, M., Koško, A., Szmyt, M. (eds.). *Między Bałtykiem a Morzem Czarnym. Szlaki międzymorza IV—I tys. przed Chr.* Poznań: Uniwersytet im. A. Mickiewicza, s. 205-216.
- Kristiansen, K., Larsson, T. 2005. *The raise of Bronze Age society*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Kunst, M. 2001. Invasion? Fashion? Social Rank? Consideration concerning the Bell Beaker Phenomenon in Copper Age Fortifications of the Iberian Peninsula. In: Nicolis, F. (ed.). *Bell Beakers Today: Pottery, People, Culture, Symbols in Prehistoric Europe*. Trento: Ufficio Beni Archeologici, p. 81-90.
- Lazaridis, I., Nadel, D., Rollefson, G., et al. 2016. Genomic insights into the origin of farming in the ancient Near East. *Nature*, 536, p. 419-424. doi:10.1038/nature19310.
- Lazarovici, C.-M., Lazarovici, Gh. 2010. Despre fazele A1 ale grupelor Ariuşd și Cucuteni. *Angustia*, 14, p. 27-108.
- Levițki, O., Manzura, I., Demcenco, T. 1996. *Necropola tumulară de la Sărăteni*. București: Vavila Edint SRL. Bibliotheca Thracologica, XVII.
- Lytvynenko, R. O. 2013. Central European parallels to the Dnieper-Don centre of Babyno Culture. *Baltic-Pontic studies*, 18, p. 121-138.
- Mathieson, I., Alpaslan Roodenberg, S., Posth, C., et al. 2018. The Genomic History Of Southeastern Europe. *Nature*, 555, p. 197-203, doi: 10.1038/nature25778.
- Mathieson, I., Lazaridis, I., Rohland, N., et al. 2015. Genome-wide patterns of selection in 230 ancient Eurasians. *Nature*, 528, p. 499-503, doi:10.1038/nature16152.
- Neustupný, E. 1982. Prehistoric migrations by infiltration. *Archeologicky Rozhledy*, 34, s. 278-293.
- Nikitin, A. G., Sokhatsky, M. P., Kovalyukh, M. M., Videiko, M. Y. 2010. Comprehensive site chronology and ancient mitochondrial DNA analysis from Verteba Cave — a Trypillian culture site of Eneolithic Ukraine. *Interdisciplinaria Archaeologica*, 1 (1—2), p. 9-18.
- Nikitin, A. G., Newton, J. R., Potekhina, I. D. 2012. Mitochondrial haplogroup C in ancient mitochondrial DNA from Ukraine extends the presence of East Eurasian genetic lineages in Neolithic Central and Eastern Europe. *Journal of Human Genetics*, doi:10.1038/jhg.2012.69.
- Nikitin, A. G., Ivanova, S., Kiosak, D., Badgerow, J., Pashnick, J., 2017a. Subdivisions of haplogroups U and C encompass mitochondrial DNA lineages of Eneolithic — Early Bronze Age Kurgan populations of western Pontic steppe. *Journal of Human Genetics*, doi:10.1038/jhg.2017.12.
- Nikitin, A. G., Potekhina, I., Rohland, N., Mallick, S., Reich, D., Lillie, M., 2017b. Mitochondrial DNA analysis of eneolithic trypillians from Ukraine reveals neolithic farming genetic roots. *PLoS One*, 12, e0172952. doi:10.1371/journal.pone.0172952.
- Nikolova, L. 2000. Social transformations and evolution in the Balkans in the fourth and third millennia BC. *Reports of Prehistoric Research Projects*, 4, p. 1-8.
- Nikolova, L. 2010. Malkata Momina Mogila (Bulgaria): Early Bronze Age. *Examiner*, 12. <http://www.archeolog-home.com/pages/content/malkata-momina-mogila-bulgaria-early-bronze-age.html>.
- Olalde, I., Brace, S., Allentoft, M. E., et al. 2018. The Beaker Phenomenon And The Genomic Transformation Of Northwest Europe. *Nature*, 555, p. 190-196, doi: 10.1038/nature25738.
- Papalás, C. A. 2008. Bronze Age metallurgy of the Eastern Carpathian Basin: A holistic exploration: The Dissertation ... Doctor of Philosophy (Anthropology). Tucson. <http://www.docstoc.com/docs/47021444/Bronze-Age-metallurgy>.
- Pelisiak, A. 2007. The Funnel Beaker culture settlements compared with other Neolithic cultures in the upper and middle part of the Dniester basin. Selected issues. State of the research. *Analecta Archaeologica Ressoviensis*, 2, p. 23-56.
- Przybył, A. 2015. The Baden complex and the Funnel Beaker culture in the Polish Lowlands. The problem of «lowland Badenization». In: Nowak, M., Zastawny, A. (eds.). *The Baden culture around the Western Carpathians*. *Via Archaeologica. Źródła z badań wykopaliskowych na trasie autostrady A 4 w Małopolsce*. Kraków: Krakowski Zespół do Badań Autostrad, p. 471-494.
- Rassamakin, Yu. Ya. 1999. The Eneolithic of the Black Sea Steppe: Dynamics of Cultural and Economic Development 4500—2300 BC. In: Levine, M., Rassamakin, Y., Kislenko, A., Tatarintseva, N. (eds.). *Late Prehistoric Exploitation of the Eurasian Steppe*. Cambridge: McDonald Institute, p. 59-182.
- Rassamakin, Yu. Ya. 2002. Aspects of Pontic Steppe Development (4550—3000 BC) in Light of the New Cultural-chronological Model. In: Boyle, K. A., Renfrew, C., Levine, M. *Ancient interactions: east and west in Eurasia*. Cambridge: McDonald Institute, p. 49-73.
- Rassamakin, Yu. Ja. 2004. Die nordpontische Steppe in der Kupferzeit. Gräber aus der *Mitte des 5. Jts. bis Ende des 4. Jts. v. Chr.* Mainz: P. von Zabern. Archäologie in Eurasien, 17.
- Rassamakin, Y. Ya., Nikolova, A. V. 2008. Carpathian Imports and Imitations in Context of Eneolithic and Bronze Age of the Black Sea Area. In: Biehl, P., Rassamakin, Yu. Ya. (eds.). *Import and Imitation in Archeology*. Langenweibach: Beier & Beran, p. 51-88.
- Sherratt, A. 1981. Plough and pastoralism: aspects of thesecondary products revolution. In: Hodder, I., Glynn, I., Hammond, N. (eds.). *Pattern of the Past: The studies in honour of David Clark*. Cambridge: Cambridge University Press, p. 261-305.
- Sokolov, A. S., Nedoluzhko, A. V., Boulygina, E. S., et al. 2016. Six complete mitochondrial genomes from Early Bronze Age humans in the North Caucasus. *Journal of Archaeological Science*, 73, p. 138-144. doi:10.1016/j.jas.2016.07.017.
- Spasič, N. 2008. Horizontal and vertical communication axis in the Middle and Late Eneolithic. *Analele Banatului. Arheologie — Istorie*, XVI, p. 31-45.
- Szmyt, M. 1999. *Between West and East. People of the Globular Amphora Culture in Eastern Europe 2960—2350 BC*. Poznań: Adam Mickiewicz University.
- Telegin, D. Y., Pustovalov, S., Kovaluch, N. N. 2003. Relative and Absolute Chronology of Yamnaya and Catacomb Monuments, the issue of coexistence. *Baltic-Pontic studies*, 12, p. 132-184.
- Tóth, P., Demján, P., Griačová, K. 2011. Adaptation of settlement strategies to environmental conditions in southern Slovakia in the Neolithic and Eneolithic. *Documenta Praehistorica*, XXXVIII, p. 307-321.
- Ursu, C.-E. 2016. Precucuteni — a culture or a chronological horizon? In: Tserna, S., Govedaritsa, B. (ed.). *Kulturnye vzaimodeistviia. Dinamika i smysly*. Kishinev: Universitet VASH, s. 73-80.
- Videiko, M. Y. 2000. Tripolye and the cultures of Central Europe: facts and character of interactions: 4200—2750 BC. *Baltic-Pontic studies*, 9, p. 13-68.
- Videiko, M. 2008. Baden culture influences to the East of the Carpathian mountains. In: Furholt, M., Szmyt, M., Zastawny, A., Schalk, E. (eds.). *Baden complex and the outside World*. *Studien zur Archäologie in Ostmitteleuropa*, 4, s. 289-298.
- Włodarczak, P. 2008. Kultura złocka i problem genezy kultury ceramiki sznurowej w Małopolsce. In: Makarewicz, P., Szmyt, M. (ed.). *Na pograniczu światów. Studia z pradziejów międzymorza bałtycko-pontyjskiego ofiarowane Profesorowi Aleksandrowi Koško w 60 rocznicę urodzin*. Poznań: Wydawnictwo Poznańskie, s. 511-532.
- Włodarczak, P. 2010. Dunajski szlak kultury grobów jamowycha problem genezy kultury ceramiki sznurowej. Włodarczak. In: Czopek S. (ed.). *Mente et rutro. Studia archaeologica Johanni Machnik viro doctissimo octogesimo vitae anno ab amicis, collegis et discipulis oblata*. Rzeszów: Archaeologica Ressoiviensis, s. 299-325.
- Włodarczak, P. 2011. Późnoneolityczne i wczesnobrązowe kurhany w Europie środkowej, południowej i wschodniej — zarys problematyki. In: Kowalewska-Marszałek, H., Włodarczak, P. *Kurhany i obrządek pogrzebowy w IV—II tysiącleciu p.n.e.* Kraków, Warszawa: IAE PAN, IA UW, s. 29-36.
- Zvelebil, M. 1995. At the Interface of Archaeology, Linguistics and Genetics: Indo-European Dispersals and the Agricultural Transition in Europe. *Journal of European Archaeology*, 3 (1), p. 33-71.

S. V. Ivanova, A. G. Nikitin,
D. V. Kiosak

PENDULUM MIGRATIONS IN THE CIRCUM-PONTIC STEPPE AND CENTRAL EUROPE DURING THE PALEOMETAL EPOCH AND THE PROBLEM OF GENESIS OF THE YAMNA CULTURE

This article is dedicated to the problem of the origin and spread of the Yamna cultural-historical community (YCHC) in the context of the hypothesis recently expressed by geneticists about the massive migration of population groups genetically related to YCHC and carrying the genetic determinants of the Iranian Neolithic agrarians and hunters and fishers of the North Caucasus from the Ponto-Caspian steppe to central and northern Europe at the beginning of the Bronze Age. Based on an in-depth archeological and genetic analysis, we propose that the genetic «invasion» of the Iranian-Caucasian genetic element into Europe at the beginning of the Bronze Age, recently proposed by paleogenetics on the basis of a large-scale study of ancient DNA, was not the result of a large-scale migration of representatives of YCHC from the Ponto-Caspian steppes to central and northern Europe, but the result of global population and cultural changes in Eurasia at the end of the Atlantic climatic optimum. We further suggest that before the steppe genetics appeared in Europe at the beginning of the Bronze Age, central European genetic determinants appeared in the steppe in the Eneolithic, and that the movement of the steppe genetic element to Europe was at least in part the second phase of the «pendular» migration of European expatriates, returning to the historical zone

of habitation. We also come to the conclusion that the very concept of distinguishing YCHC as a monolithic entity is inappropriate, and that the groups of nomadic tribes of the Ponto-Caspian steppe most likely existed as discrete communities, although united by a common ideology and a genetic relationship that included both the Iranian-Caucasian (throughout the entire range), and European / Anatolian agricultural (locally) genetic elements.

Keywords: Aeneolithic — Early Bronze Age, Yamna cultural and historical entity, mitochondrial DNA, paleogenetics, pendulum migrations.

Одержано 16.05.2017

ІВАНОВА Світлана Володимирівна, доктор історичних наук, провідний науковий співробітник, Інститут археології НАН України, пр. Героїв Сталінграда 12, Київ, 04210, Україна, svitlana_ivanova@iananu.org.ua.

IVANOVA Svitlana, Doctor of Historical Sciences, Main Researcher, Institute of Archaeology, National Academy of Sciences of Ukraine, Heroiv Stalingradu ave. 12, Kyiv, 04210, Ukraine, svitlana_ivanova@iananu.org.ua.

КІОСАК Дмитро Володимирович, кандидат історичних наук, доцент, Одеський Національний університет ім. І. І. Мечникова, Одеса, 65082, вул. Дворянська, 2, dmytro.vl.kiosak@gmail.com.

KIOSAK Dmytro, PhD, docent, Odessa I. I. Mechnikov National University, Dvoryanskaya str. 2, Odessa, 65082, Ukraine, dmytro.vl.kiosak@gmail.com.

НІКІТІН Олексій Геннадійович, доктор філософії, професор біології, Державний університет Гранд Валлей, Аллендейл, США, nikitin@gvsu.edu.

NIKITIN Alexey, PhD, Professor of Biology, Grand Valley State University 1 Campus Drive, Allendale, MI, 49401, USA, nikitin@gvsu.edu.

Ю. В. Болтрик,
В. М. Окатенко, Г. М. Тощев

ТЕРЕНИ ЦЕНТРУ СКИФІЇ (від Солохи до Чортомлика)

Статтю присвячено просторовій характеристиці двох найбільших городищ Східноєвропейського степу — Капулівського і Кам'янського, та поселень з їх оточення. Ці дві потужні структури біля зручних бродів переправ Нижнього Дніпра, утворювали головне ядро скіфської держави VIII ст. до н. е., в якому Капулівське городище відіграло функції столиці, а Кам'янське було його економічним партнером.

Важливість цієї зони підкреслюють скупчення курганів та могильників, розміщені по різних берегах. За допомогою безпілотного літального апарату, разом з іншими об'єктами лівобережжя, з повітря було відзнято поселення майстрів на схилах Сорокіної балки, час існування якого (все IV ст. до н. е.) фіксують знахідки монет міст Північного Понту, Мармурового моря та Македонії.

Ключові слова: *городище, курган, брід (?), шлях, наверхи з Папаєм, Солоха, Сорокіна балка, Май-Гора.*

Поштовхом для цієї спільної статті стала ініціатива директора ДП ОАСУ НАНУ «Слобідська археологічна служба» В. М. Окатенка, підтримана Ю. В. Болтриком, що до створення серії знімків з повітря помітних в ландшафті археологічних пам'яток округи Кам'янського городища за для «свіжого» погляду на ситуацію. Таку роботу було зроблено разом з іншим харків'янином Д. В. Следюком в першій декаді грудня 2017 р. Д. В. Следюк є одним з найдосвідченіших в Україні фотографів — операторів квадрокоптерів (дронів), він пропонує їх називати «дистанційно пілотовані летальні апарати» або ДПЛА. Слід зазначити, що досвід спільної роботи цих двох фахівців на помітних в ландшафті пам'ятках басейну Сіверського Дінця дав позитивні результати (Окатенко, Следюк 2017, с. 428—441). В цьому вояжі, в якості знавця міс-

цевості, брав участь і Г.М. Тощев. Крім всього іншого, він показав членам маленької експедиції місцезнаходження нової, раніше не відомої, пам'ятки округи Кам'янського городища — виробничого поселення скіфського часу на схилах Сорокіної балки. В результаті, на основі фотознімків пам'яток з різної висоти, були зроблені цифрові моделі курганних груп та окремих курганів, валу городища і головне — була здійснена спроба зрозуміти їх місце і значення в оточуючому ландшафті. Ця інформація, поєднана з аналізом різночасового картографічного матеріалу, лягла в основу даної статті.

Отже, метою запропонованої роботи є уточнення просторової ситуації в центральній частині Скіфії та привертати увагу до необхідності сукупного пошуку ще невідомих або маловідомих елементів комплексу поселенських структур та поховальної периферії навколо заплави Дніпра в районі Микитського Рогу.

Власне центром Скіфії слід вважати благодатну (на жаль в минулому) зону навколо сучасного міста Нікополь та його лівобережного партнера — м. Кам'янка-Дніпровська. Інтенсивне життя тут вирувало від часів правління Аріапейта до життя нащадків царя Атея (Граков 1954, с. 172; Болтрик 2004а, с. 39—40). Крім наявності тут потужних поселенських структур — Капулівського та Кам'янського городищ¹, значення цієї зони підкреслюють майже симетрично скупчення курганів та могильників, розміщені по різних берегах. В най-

1. Зауважимо, що Б. М. Граков пов'язував Кам'янське городище зі ставкою царя Атея, Ю. В. Болтрик схильний вбачати столицю Скіфії в Капулівському городищі (Граков 1954, с. 172; Болтрик 2004а, с. 39—40).

ближчому оточенні городищ знаходяться практично рівні за значенням поховальні пам'ятки рядового населення та представників вищого соціального щабля. Очільники скіфів безпомилково опанували найкраще місце в просторі Східноєвропейського степу — зону стику Великого Лугу та Великої плавні та смуги різнотравно-типчакково-ковилового степу навколо них.

Плавні та броди-переправи через них.

Плавні Нижнього Дніпра — єдине у світі внутрішнє річкове гирло, найширша частина якого знаходилась за 230—240 км від моря. Утворилось воно завдяки впадінню до великої долини Дніпра річок Кінської, Базавлука та Білозерки. Тому численні автори, від Геродота до наших часів, порівнювали Дніпро з найвизначнішими річками світу, вбачаючи в ньому одну з колисок цивілізації. Батько історії повідомляє про степову рівнину, якою лише вздовж берегів річок тяглися ліси (Herod. IV, 19, 61), про те, що Борисфен надає чудові пасовиська для свійської худоби, врожай на його берегах бувають прегарні, а там, де не сіють, росте надзвичайно густа трава (Herod. IV, 53).

Посеред зони степу існувала гігантська оаза з багатим тваринним і рослинним світами. Більш ніж 60 дрібних річок, протоки, болота, озера та лимани формували гідромережу Великого Лугу, що істотно поліпшувало місцевий клімат. Численні водойми заплави Дніпра були повні риби цінних порід. У лісових нетрях і чагарниках водилися ведри, дикі кози, олені, зайці, борсуки, вовки, лисиці. По всій долині панувало птаство: дикі голуби, качки, лебеді, орли, баклани, пелікани, чаплі, пугачі. Росли: дуб, осика, дика груша, верба, осокір, по над протоками, озерами і лиманами буйніли очерет, рогоза, осока, куга; луки вкривалися високими травами. Ці тучні пасовища дозволяли в часи посух або джудів¹ утримувати тут косяки коней та рогатої худоби (Яворницький 1990, с. 72).

Створення більш ніж 60 років тому Каховського водосховища знищило Дніпрово-Кінські плавні з усіма їх природними принадами та археологічними пам'ятками, і на берегах, і в заплаві. Зникла найбагатша місцевість Європи, яку звали «країною квітів і звірів». Багаторічна ерозія берегів водосховища час від часу руйнує

культурний шар вже відомих пам'яток або розкриває нові археологічні об'єкти. Цей процес не оминає і Капулівське городище, минулу велич якого демонструють чергові падіння та зсуви ґрунту, які руйнують нові житла та господарчі ями. Тому кількість монет та амфорних клейм, що падають в смугу прибою, з цієї нерозкопаної пам'ятки² вже в декілька разів перевищила подібні категорії артефактів з частково розкопаного Кам'янського городища. І саме ця обставина дотичним чином істотно підіймає статус Капулівського городища.

Броди — переправи. Огляд згадок про броди через Дніпро та інші ріки Північного Причорномор'я здійснив Є. В. Черненко, аналізуючи перепони на шляху військ Дарія (Черненко 1984, с. 77—79). Зважаючи на ретельну інформацію М. І. Максимовича відносно мілин Нижнього Дніпра, слід визнати, що завдяки особливостям меандруючого річища, можливостей для бродів через головне русло було достатньо. Існування бродів в плавневій частині Дніпра відбилося і в місцевій топоніміці. О. С. Стрижак наводить три топоніми «брод», зафіксовані в плавнях біля Ушкалки та Великої Знам'янки (Стрижак 1967, с. 36, 37). Тобто нижче за течією від Микитинської переправи.

Між Капулівським і Кам'янським городищами найзначніші з проток-бакаїв були: Ляпинка, Павлюк, Скарбна, Підлісна. Тут поміж густих чагарів заливними луками пролягали гужові шляхи. Мережею бродів-переправ вони з'єднували поселенські структури обох берегів, які, в свою чергу, були пов'язані з виїздами на основні сухопутні торгівельні шляхи³, що сходились до них (Болтрик 1999, с. 45—47).

На найкоротшому шляху через заплаву біля Микитинського Рогу, тут її ширина становить 4,3 км, була влаштована в середньовіччя переправа, яка проіснувала практично до часів створення Каховського водосховища. Дорога

1. Прямий переклад казахського слова «*жұт*» — пожирач (російською *джут* або *джуд*), що означає масову загибель, падіж худоби через брак паші, що утворювався внаслідок глибокого снігу та крижаного насту на ньому. Тому за несприятливих кліматичних ситуацій кочовики, безумовно, використовували плавні, як гарантовану кормову базу для своїх табунів та отар, зважаючи, що зимові морози в очеретах заплави і худобі, і людям переносити легше. Слід згадати систему перекочівок, наведену Страбоном: «*вони (скіфи) слідуєть за пасовиськами, завжди вибираючи багаті травою місця, зимою на болотах Меотиди, а літом на рівнинах*» (Strabo VII, III, 17).

2. Постійне збільшення корпусу епіграфічного матеріалу з Капулівського городища демонструють роботи О. В. Фатеева (Фатеев 2002—2016).

3. Зважаючи на безліч розбитих амфор на місцях поселенських структур обох берегів, слід очікувати, що великі партії тарного посуду надходили сюди і водою. Проте на заваді могли бути мілини та перекати на звивистому головному руслі, що місцями губилося серед численних проток заплави. До того ж, античні кораблі були пристосовані для плавання морями, вони мали значну осадку. Серед річок Скіфії найприємливішою для плавання вантажних суден вважали річку Істр (Петерс 1982, с. 78). Можливості фарватеру Дніпра були обмежені, у деяких місцях було лише 3—4 фути глибини. До речі, й Страбон вказував, що Борисфен судноплавний уверх за течією на 600 стадій (Strabo VII, III, 17), а це дорівнює відстані трохи більшої, ніж 100 км. Тобто Дніпро був судноплавним десь до рівня сучасної Каховки. Цілком вірогідно, що сполучення Дніпром здійснювалось малими судами, в той же час проблема перевалки вантажів потребувала послуг порту.

через північно-східний кут Кам'янського городища спускалася на дерев'яний міст через широке річище Конки, далі ще одним невеличким містком сунула в бік порогу через головне русло Дніпра, та далі на Нікополь. Проте, для більш ранніх часів слід віддати перевагу довгому варіанту перетину заплави між Капулівським та Кам'янським городищами. Цей шлях базувався саме на декількох бродах або ж бродах-переправах, оскільки тут Конка розливалася на кілька дрібних річок, а русло Дніпра двома потоками повертало під прямим кутом на південь. На користь існування тут головного переходу через спільну долину Дніпра та Конки для скіфського і більш раннього часів свідчить і саме розташування на протилежних берегах двох найважливіших городищ степу (рис. 1; див. вклейку). За картами ген. Шуберта тут відстань між берегами сягала 9,2 км, а хвилі водосховища збільшили її на 1—1,5 км.

Місця переправ фіксуються наявністю млинів та переكاتів в руслі ріки та відповідних структур на берегах, якими були залишки поселень, траси давніх шляхів, що фіксуються ланцюжками курганів, а в деяких випадках концентрацією випадкових знахідок артефактів. За М. Максимовичем, саме на ділянці навпроти Кам'янського городища та його акрополя (Велика Знамянка), в смузі в 2 км, було три переكاتи: Кам'янський (довжиною близько 600 м, гл. 1,2 м), Нижньо-Кам'янський (дов. 500 м, гл. 1,2 м) та Британський (біля острова Британ, дов. 300 м, гл. 1,1 м). Безумовно, течія Дніпра пересувала ці переكاتи¹, змінювала їх параметри та навіть кількість, але можливість зручного переходу в цьому місці залишалась. І схоже, що діяв варіант переходу через Дніпро, де каравани могли не заходити до Кам'янського городища.

Вірогідно, один з головних шляхів через заплаву починався біля Акрополя на північній околиці Великої Знамянки. Цей брід могли забезпечували відкладення в річищі Конки, утворені виносами з гирла р. Білозерки. Через заплавні луки шлях мав декілька варіантів проходів, в залежності від рівня води в річках, але виходив він чи то на Капулівський мис, чи то на гирло Чортomlaка (рис. 1: 1). Відомо, що перед Капулівкою знаходився невеликий острівцець, на якому з 1652 року до 25 травня 1709 року знаходилась Чортomlaцька Січ. Розлогий опис цього місця наводить Д. І. Яворницький (1990, с. 131—133). Дмитро Іванович зазначає, що навколо острова були сім гілок (протоків) та одна річка: від Чортomlaка до Павлюка та Підпільної². Сама Січ

1. Стан заплави Дніпра, віддзеркалений на картах різних часів, переконує, що річки, броди, острови та протоки між ними, вірогідно, під впливом великих повеней змінювали свою форму або зовсім зникали.
2. Схема «Старої Січі» біля Капулівки дає підстави говорити лише про п'ять річок та протоків (НА ІА НАНУ, ф. «Музей старожитностей при Київському університеті св. Володимира», № 22/III).

знаходилась на північній частині півострова, що мала підвищення до 8,5—12 м (рис. 2). Оцінюючи в 1944 р. збитки, нанесені Другою Світовою війною, Б. М. Граков бачив залишки Чортomlaцької (Капулівської) Січі, а в берегових осипах зафіксував шар битих амфор та скіфської ліпної кераміки (Граков 1954, с. 157). Тобто, на січовому острові могла знаходитись важлива просторова структура скіфського часу. Ця обставина дотичним чином свідчить, що тут могла проходити давня дорога через заплаву. Проте, після знищення в 1709 р. Чортomlaцької Січі, вся інфраструктура, пов'язана з нею, була закинута, а на картах наступних часів всі ознаки її існування проігноровані. В той же час нещодавня знахідка слідів виробничого поселення на Сорокіній балці дотичним чином вказує на можливість існування лівобережного входу до заплави, практично навпроти Чортomlaцького острова, з підніжжя Мамай-Гори (рис. 1: 2).

Сполучення через броди, глибина яких сягала 3—3,5 футів (тобто десь близько одного метра), було цілком можливим. Такий брід вершник міг здолати, не змочивши ніг (Максимович 1901, с. 33). За приписами Російської армії початку ХХ ст. для переправи піхоти глибина броду мала бути не більш трьох футів (хоча були приклади переправ і через більш глибокі броди), для кавалерії чотири фути, а для артилерії — два фути (Крюков 1909, с. 219). Не виключаємо, що головні дніпровські броди могли бути поліпшені за рахунок укладання фашин, каміння та дерев'яних конструкцій, як це відомо з більш пізніх часів (Крюков 1909, с. 219).

Для переправ кочовики використовували бурдюки та човни зі шкір тварин (биків, верблюдів), плоти та мости з очерету чи міст, збудований із скріплених та завантажених камінням возів (Івлєв, Івлєв 1995, с. 32—34; Тортика 1999, с. 32—42). Приміром, підйомна сила бурдюка зі шкіри вола сягає 20—25 пудів, а пліт з чотирьох кінських бурдюків перевозить до 18 чоловік (Крюков 1909, с. 151—153). Проте, ці засоби були потрібні під час переправ війська або великої маси людей. В умовах постійних комунікацій між берегами використовували надійніші засоби: великі човни, плоти чи пороми, що їх надавало тубільне населення, яке мешкало біля місць перевозів³.

3. Зважаючи на велику кількість знайдених (але не розкопаних) поселень скіфського часу навколо Великого Лугу та Великої Плавні, частина їх мешканців могла сприяти караванам долати водні перешкоди в заплаві або ж доглядати тут за різними гідротехнічними спорудами (гатками, мостами та ін.). Ці мешканці могли бути перевізниками торговцями, подібними до середньовічних бродників. Якщо останніх сприймати в розумінні В. М. Татищева або низки інших авторів, які вбачали в бродниках змішане населення, що мешкало біля місць переправ. Є припущення, що з часом феномен бродників трансформувався в інститут козацтва (Бубенок 1997, с. 133—136).

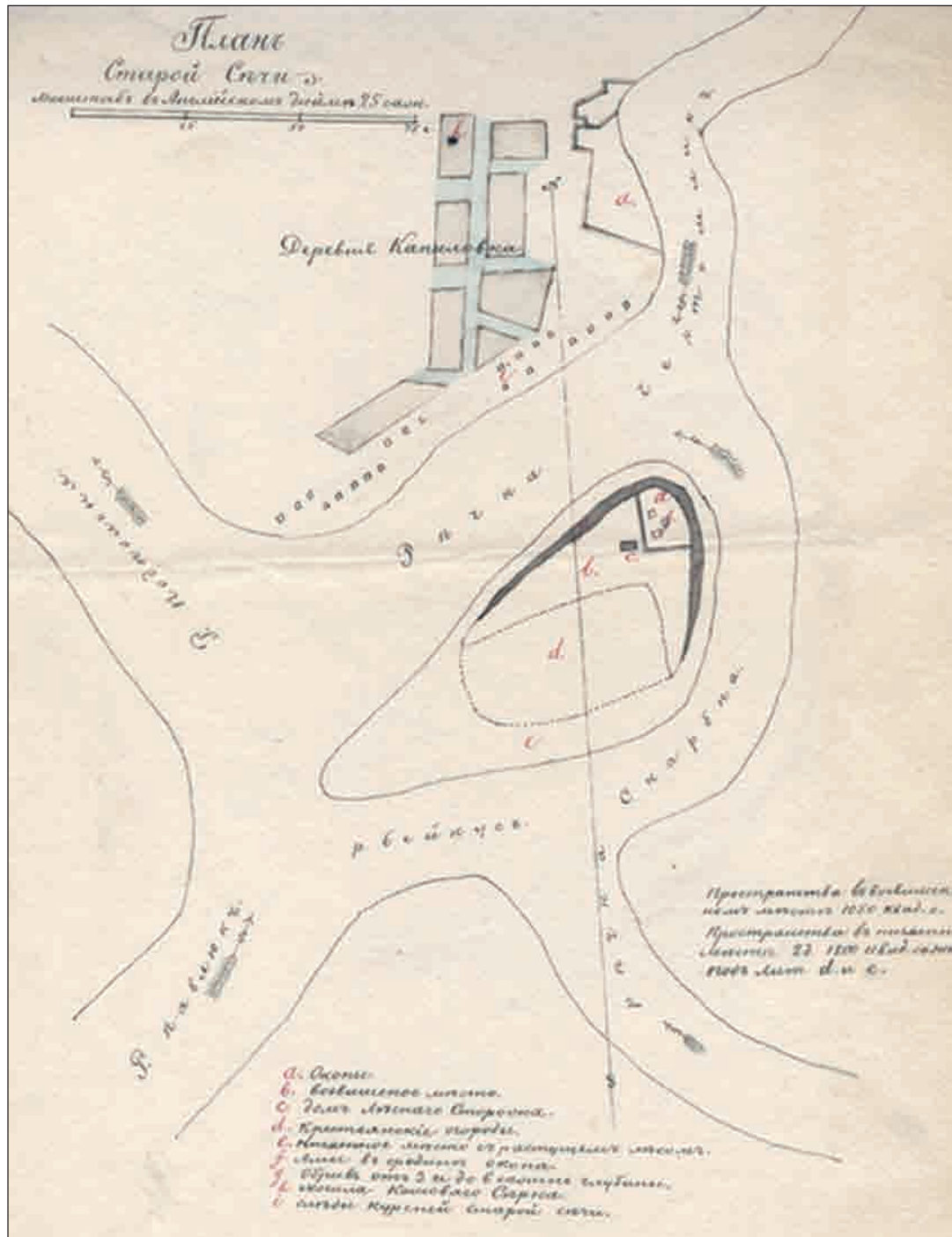

Рис. 2. Схема «Старої Січі» біля с. Капулівки (НА ІА НАНУ ф. «Музей старожитностей при Київському університеті св. Володимира», № 22/III)

Археологічною прив'язкою правобережного виходу з заплави слугує Капулівське городище, в створі якого знаходиться Товста Могила і дещо відхилений від неї на схід курган Чортюк. Лівобережними реперами виступають кургани Мамай-Гори, Великої Знамянки, Солаха та Лемешеві Могили. Слід зазначити, що в пізньому середньовіччі використовували переправу через заплаву по лінії Микитин Ріг — Кам'яний Затон, запоріжці називали її «Микитиним перевозом» або «Микитиною заставою» (Яворницький 1990, с. 69, 115). Ця переправа

обслуговувала торгівельні каравани, що рухались Кримським шляхом, якій проходив вдовж низки великих курганів лівого берега. Шлях, яким користувались чумаки, а раніше і скіфи (Болтрик 1990, с. 38—39), був найкоротшою та найзручнішою дорогою з Середнього Подніпров'я в Крим.

Капулівське городище та його поховальна периферія. Різномасштабні археологічні пам'ятки навколо та в самому селі Капулівка Нікопольського району Дніпропетровської області досить відомі, їх ранньому сегменту при-

свячено ґрунтовний історіографічний огляд (Дровосекова 2002, с. 131—154). Наприкінці тридцятих років минулого сторіччя цю місцевість оглядали співробітники ІА АН УРСР Ф. Б. Кошилов та М. Л. Макаревич. Інформації про знахідки скіфського часу ці дослідники не залишили. Проте, ще раніше співробітник Нікопольського музею Т. М. Кіранов в районі Капулівки знайшов синопське клеймо, що за визначенням Б. М. Гракова (1954, с. 157) датується III ст. до н. е.

Кількість різночасових артефактів з Капулівки різко зросла після створення Каховського водосховища і спричиненого його хвилями руйнування берегів. Винятково плідними були розвідки О. В. Бодяньського¹ 1957—1962 рр., згодом до нього приєднався Дніпровський загін ІА АН УРСР під керівництвом О. Г. Шапошникової. Особливо продуктивною була розвідка навесні 1957 р. Тоді, після майже річного періоду заповнення, було злито водосховище і О. В. Бодяньський першим потрапив на Капулівське узбережжя, на якому далеко відійшла вода. Йому вдалося зафіксувати вісім ділянок скупчень скіфського та пізньочерняхівського матеріалів, їх довжина сягала 200—350 м, в окремих місцях ці пункти майже зливалися, а в двох інших мали лакуни до 700 м. Тоді матеріали скіфського часу опублікованими не були, проте об'єкти неоліту та ґрунтовий могильник маріупольського типу з цих теренів були введені до наукового обігу (Шапошникова, Бодяньський 1970, с. 112—118; Телегін 1991, с. 49—50; Телегін, Титова 1998, с. 18; Телегін та ін. 2001, с. 16; Дровосекова 2002). На поселенні, відкритому О. В. Бодяньським, у 1959 р. місцеві мешканці в розмитому березі р. Підпільної знайшли скарб золотих речей часів гунської навали, через Олександра Всеволодовича ці речі потрапили до Інституту археології АН УРСР² (Рутківська 1970, с. 194, 198—199). В наступні роки було продовжено шурфування та збір скіфського матеріалу на ділянці від Олексіївки — Капулівки до Покровського. Серед вістер стріл, кружалець, амфорного і монетного матеріалу було знайдено литик з жовтого матового скла з заглибленим профільним зображенням менади (Бодяньський 1971, с. 193—195). Заслуговує на увагу, що литик було знайдено між Капулівкою та Покровським, а між цими селами «степи на цілі кілометри усяні уламками амфор» і «в

кручах в цьому районі почали вимиватися цілі амфори».

Ця інформація перегукується з повідомленням Б. М. Гракова про шурфовані скіфські селища Нижнє та Верхнє Покровське, що тягнуться узбережжям від Капулівського городища (Граков 1954, с. 157—160). Практично початок селища Нижнє Покровського відповідає пункту № 8 біля Капулівки (за щоденником О. В. Бодяньського 1957 р.). Тому терени Капулівського протоміста (а схоже на те, що вони зливалися та утворювали єдиний масив з селищами с. Покровського) слід оцінювати мінімум в 1100 га, зважаючи на те, що частина узбережжя та заплави перебувають під дзеркалом Каховського водосховища.

Публікації матеріалів розвідок О. В. Бодяньського і оглядів пізніших приватних нікопольських колекцій (Плешивенко 2000, с. 222—236; Плешивенко, Фатеев 2001, с. 70—71; Фатеев 2002а, с. 174—196; 2002 б; 2004 а; 2004 б; 2006; 2009; 2012; 2014), демонструють, що колекція амфорних клейм з Капулівки суттєво кількісно і якісно перевершує колекцію клейм з розкопок Кам'янського городища. Ця ж тенденція стосується і чернолакової кераміки, якої на Кам'янському городищі відомо лише близько 15 уламків (Граков 1954, с. 81). Це непрямим чином свідчить про використання стародавніми мешканцями Капулівки більш широкого діапазону імпортованих товарів, ніж мешканцями протилежного берегу, і ця обставина відповідно підносить їх соціальний статус. Але головне, що античний імпорту вказує на значний економічний підйом цього центру у другій половині IV — першій чверті III ст. до н. е. Свідчить про це і скарб з 280 ольвійських монет³, що датується початком III ст. до н. е., його було знайдено протягом 2011—2012 рр. на оранці на Панських кручах біля Капулівки (Фатеев, Третьяков 2012).

Тобто, активне торговельно-економічне життя відбувалось тут навіть в фінальну фазу історії Скіфії. Ця обставина дотичним чином демонструє стрімке зростання економіки, що відрізняє столицю від будь-якого іншого міста (Боже-Гарнье, Шабо 1967, с. 185).

На пріоритетне положення Капулівського городища вказує і його розташування на високому правому березі та в заплаві біля нього. Ця традиція відповідає розташуванню як європейських, так і губернських міст на Дніпрі. Позиція пари городищ Капулівка — Кам'янка на протилежних берегах є подібною до дислокації міст на європейському і азійському берегах Боспору Кімерійського. Місцезонаження Капулівки подібне до розташування Пантіка-

1. Олександр Всеволодович Бодяньський — блискучий археологічний розвідник, відкрив багато різночасових пам'яток в Надпоріжжі та на берегах Нижнього Дніпра. В різні роки був співробітником трьох музеїв: Київського, Дніпропетровського, Запорізького і тридцять років був старшим лаборантом (1946—1976). Про нього докладніше див. (ред. Толочко 2016, с. 349—350).

2. Зараз він експонується в Музеї історичних коштовностей України.

3. Кількість монет наведена за підрахунками О. В. Фатеева, оскільки декілька збирачів старовини шукали на полі розвіяний при оранці скарб.

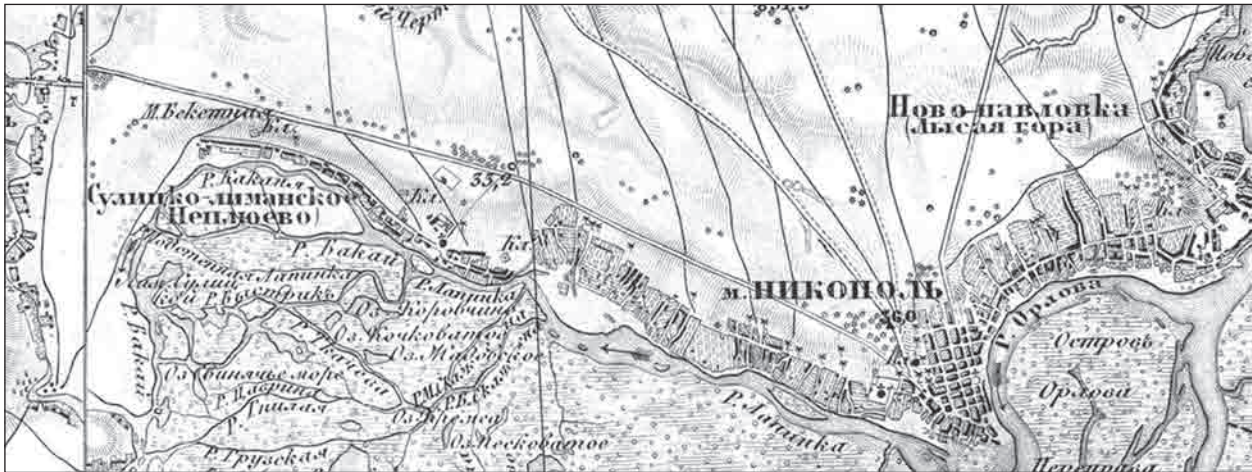

Рис. 3. Фрагмент карти Шуберта із смугою курганів біля Нікополя

Рис. 4. Схема ситуації біля с. Капулівки з щоденника О. В. Бодяньського

пею, а Кам'янка відповідає Фанагорії. Лише відстань між Капулівкою та Кам'янкою була в чотири рази коротшою, ніж відстань між боспорськими столицями. Причому, як і на Боспорі, обидва береги Дніпровської агломерації супроводжуються поселеннями меншого рівня, розтягнутими на ділянці до півсотні кілометрів.

Навершшя з Папаєм як порубіжні знаки Капулівської агломерації. Своєрідними порубіжними символами Капулівської агломерації, на нашу думку, виступала пара стовпів, увінчаних бронзовими навершшями з Папаєм. Тут важливою обставиною виступає відкоригована локалізація знахідки навершшя з Лисої Гори (рис. 1). Виявилось, що воно походить з району Нікополя, а не з Дніпропетровська, як раніше помилково вказували на місце її знахідки в багатьох виданнях. Лиса Гора локалізується біля села Новопавлівка (Лисогірка), тапер це східний край м. Нікополя (Вахтина, Скорый,

Ромашко 2010, с. 161—178). У цьому ж районі на узбережжі локалізується Новопавлівське поселення та скупчення курганів на пагорбі над заплавою (рис. 3). Інший прирубіжний стовп-символ з подібним навершшям знаходився на західній околиці Капулівської агломерації. Йдеться про два фрагменти (гілки), подібні лисогірському навершшю, знайдені в 1963 р. під час розвідки О. І. Тереножкіна на насипу одного з курганів біля с. Мар'янське Апостолівського р-ну (Тереножкін 1963; Бессонова 1983, с. 41; Treasures 1998, р. 47). Тобто ці два артефакти були знайдені на протилежних краях від Капулівського городища, на відстані близькій до півдня шляху, виступають маркерами території. Тут своєрідною точкою відліку може слугувати Могила Баба біля Капулівки понад р. Чортомлик. В щоденнику 1957 р. О. В. Бодяньський повідомляє, що в насипу цього кургану (в окопі) знайдено скіфський бронзовий меч (рис. 4). В цьому кургані, з огляду на те, що повз нього проходив важливий шлях з заплави, є підстави (з певними пересторогами) вбачати святилище Аресу (Болтрик 1978).

Повертаючись до навершшя з Папаєм, слід підкреслити, що воно є символом світового дерева (дерева життя). А над головою бога-творця Папая зображений «його прообраз — орел, який став його символом» (Бессонова 1983, с. 41). Хижі орлиноголові птахи на верхів'ях гілок дерева репрезентують Папая, а разом з ним і всю небесну сферу або верхівку світового дерева. А гілки навершшя, прикрашені фігурками вовків, що біжать, символізують чотири сторони світу. Символіка світового дерева, в свою чергу, (крім інших значень) пов'язана із **стовпом та шляхом**. Тому подібні знаки цілком доречні на роздоріжжях, а в нашому випадку вони ще й перебували на кордонах великого просторового утворення. На знаходження 35-сантиметрових навершш на верхівках стовпів вказує їх бронзова конічна основа, що асоціюється із загостреною кінцівкою. До того ж,

ці наверхшя не лише великі, а разом із стовпом ще й важкі для їх переміщення. Отже, є всі підстави схилитись до думки, що вони були встановлені стаціонарно. Свого часу думка про зв'язок наверхш з жертковними стовпами була вже висловлена (Переводчикова, Раевский 1981, с. 48—50), проте вона дещо загубилася на тлі інших менших наверхш, які пов'язані з декором накриття скіфських повозів (Болтрик 1997; 2009, с. 43—45). Тут слід згадати ще одне велике наверхшя (висотою 28,9 см та шириною 28,5 см) з конічною втулкою з трьома гілками, але тут їх прикрашали фігурки птахів з дзвониками в дзьобах. Це відоме наверхшя з кургану Олександрополь. Проте менш відомою є та обставина, що його випадково знайшли в південній полі насипу в 1851 р. ще до початку розкопок кургану (Артамонов 1966, с. 55, рис. 191). Тобто це наверхшя могло насаджуватись на стовп. А конічна втулка, як і лисогірська теж є отвір для фіксації його на дерев'яній основі. Дещо ускладнює ситуацію обставина, що поруч знайшли менші бронзові парні наверхшя, які є всі підстави вважати елементами повозу (Артамонов 1966, с. 55). Вірогідно, велике наверхшя з Александрополя репрезентувало своєрідний штандарт правителя, що позначав його ставку.

За аналогією з комплексом наверхш з Александрополя, є спокуса віднести й артефакти з Папаєм до залишків поховального поїзду. Але тут на заваді стоять розміри курганів, біля яких були знайдені останні. Повірити в те, що п'ятигілкове наверхшя, ще й з антропоморфною фігурою (Папаєм), входило до майнового комплексу курганів, соціальний рівень яких (з огляду на їх розміри) нижче середнього рівня, досить важко. А з огляду на симетричне розташування наверхш з Папаєм відносно центральної поселенської структури, припускаємо, що вони виконували функцію маркерів території, вірогідно, на в'їздах з ключових шляхів.

Правобережна поховальна периферія. Концентрація на невеликій території значних різночасових ґрунтових могильників вказує на тривалість інтенсивного життя в певному місці. Локація могильників одного часу дотичним чином відбиває зону розселення, територіальне скупчення поселень або невеликих селищ, більша частина з яких, хоч і не досліджена, але дозволяє вважати їх об'єднаними в єдине ціле (складну багатокомпонентну динамічну систему) з різними функціональними, у тому числі економічними, соціальними та культурно-етнічними особливостями.

Стосовно Капулівсько-Кам'янської агломерації слід додати, що її досить значна поховальна периферія, крім могил рядового населення, позначена ще й курганами представників вищих соціальних ланок, серед яких чотири поховальні комплекси, що можуть бути співвіднесені з могилами царів. Маємо на увазі курган 1884 р.

біля Великої Знам'янки (вірогідна могила Аріапейта) та кургани Солоха, Чортотлик та Огуз. Поза колом царських залишаємо курган Александрополь, який має менший обсяг ніж інші гіганти, а в декорі супроводжуючих коней срібла більше, ніж царського золота.

Масив поховань навколо Капулівської агломерації демонструє приналежність могильників до різних ландшафтних зон, а отже до різних соціальних груп населення. І чим далі від узбережжя в степ знаходяться могили, тим вище соціальний статус похованих. Не виключено, що могильники в заплаві або поруч з нею залишили носії скіфської матеріальної культури, проте вони могли мати інше етнічне забарвлення.

За даними антропології, черепи з Кутянського курганного могильника мають істотні відмінності від черепів Нікопольського курганного поля. Їм притаманні: мале виступання носових кісток та невеликі розміри черепної коробки (Мартьянов, Алексеев 1986, с. 46, 57). Докладний та повний аналіз всіх антропологічних матеріалів з курганів Степової Скіфії, проведений С.І. Круц, дарує ще одну несподіванку. На рівні морфологічних зав'язків, черепи з Кута найближче стоять до краніологічної серії з Александрополя. Більше того, Світлана Іванівна наголошує, що ці серії не мають аналогів в Північному Причорномор'ї, але мають схожість з черепами савроматів або ранніх сарматів (Круц 2017, с. 83—84). Несподіванка тут полягає в тому, що похованих в Кутянському могильнику сприймали як мешканців зони заплави Дніпра і відрізняли їх від степовиків, що залишили могильники на плато. Їх сприймали як осіле або напівосіле населення скіфського часу в межах берегової смуги Нижнього Дніпра (Гаврилюк, Пашкевич 1991, с. 61—62; Былкова 1995, с. 114—115)¹. Виходячи з формалі-

1. Тут важко погодитись з одним з висновків статті Н. О. Гаврилюк та Г. О. Пашкевич про те, що зародження землеробства відбувалось в кочовому середовищі на потребу скотарства. Землеробська традиція в Північному Причорномор'ї існувала ще за доби бронзи (Шарафутдинова 1982, с. 40, 113 і наст.). І схоже на те, що в скіфські часи по заплавах річок залишилась частина осілого населення. Безпосередньою ознакою давнього землеробства в регіоні Великого Лугу може бути знахідка рала катакомбної культури з Високої Могили (Никитенко 1977, с. 44—46). Природні умови Нижнього Дніпра — безмежна кормова база, захист від негоди та ворогів створювали сприятливі умови для життя, тому культурні традиції в цьому регіоні зберігалися досить тривалий час. Археологічні підстави для локалізації осілого скіфського населення в плавневій частині Дніпра та його узбережжя є, хоча для широких узагальнень вони поки що недостатні. Мав рацію Б. М. Граков, який ще в сорокових роках минулого сторіччя зауважував, що землеробські племена мали в собі багато елементів попереднього киммерійського населення та були найбільш мішаними (Граков, 1947, с. 17).

зованого аналізу восьми скіфських курганних могильників степу, К. П. Бунятян вирізняла могильники Любимівка та Кут як такі, що їх залишило напівосіле населення (Бунятян 1985, с. 102—108). Тим самим підтвердила емпіричні висновки дослідників цих могильників — Д. Т. Березовця та О. М. Лескова (Березовець 1960, с. 85—87; Лесков 1981, с. 128—135). Кутянський могильник знаходився в заплаві, майже в плавнях, а могильник біля Любимівки — на плато лівого берега. Якщо перший був залишений населенням з досить невисокими статками, то другий, при значній схожості з попереднім, мав більш диференційовану соціальну картину, що, ймовірно, пояснюється розташуванням Любимівських курганів на межі степу та плавень.

Стосовно Нікопольського поля К. П. Бунятян відзначила, що майновий статус його мешканців був досить невисоким, проте переважав добробут кутянців (Бунятян 1985, с. 110). Це і не дивно, оскільки Нікопольське курганне поле і в ландшафтному плані займало домінуюче положення над заплавою. Вважається, що Нікопольське поле мало 136 насипів, серед них досліджено 79 курганів, 53 з яких були скіфськими. В той же час, на сьогоднішній день скіфський могильник Мамай-Гора виступає як найбільший з досліджених в степах Північного Понту, а, можливо, і є одним з найбільших в Євразійському степовому поясі. Втім, зазначимо, що одинадцятикілометровий ланцюг насипів Нікопольського курганного поля (Граков 1962, с. 56) дає підстави очікувати, що і там міжкурганний простір був заповнений могилами. Є підстави вважати, що цей ланцюг, чи точніше смуга поховальних комплексів, була значно довшою, оскільки фрагмент її з великим скупченням насипів потрапив під центральну частину міста Нікополь і низка курганів простягнулася в північно-східному напрямку ще мінімум на 5 км понад Дніпром. У той же час західне крило курганного поля майже досягало р. Чортомлик і повертало на південь по вододілу миса між ним та протокою Бакай (рис. 3).

Майже близькі за своїм соціальним статусом до Нікопольського курганного поля п'ять скіфських курганів біля Капулівки. Майже, тому що в одному з курганів (№ 9, групи 1) могилу супроводжували два коня, покладені у глибоку (4,5 м) вхідну яму, а парне поховання супроводжувала зброя та золота каблучка. Ці кургани, найближчі до Капулівського городища, досліджувала в 1964—1965 рр. Скіфська Нікопольська експедиція ІА АН УРСР під проводом О. І. Тереножкіна. Від Капулівки на північ, вздовж правого берегу Чортомлика, на чотири кілометри простягалася вервечка з 64 насипів, половина з яких — скіфські (Тереножкин та ін. 1973, с. 114). Їх приналежність Олексій Іванович визначив за допомогою буріння, шукаючи в насипах потужні лінзи

глиняних викидів — ознак наявності глибоких скіфських могил.

Від іншого, західного краю Капулівської просторової структури, від північної околиці с. Покровське на північ відходив ще один ланцюг з 18 курганів, відомий як група Сторожової Могили. Тут досліджено три насипи V ст. до н. е., а одне поховання IV ст. до н. е. було впущеним до кургану доби бронзи (Мозолевский 1980, с. 71). Протяжність могильника 2,3 км, від його північного кінця при просуванні на північ залишалася 10,5 км до довгої Свинаревої Могили і ще 0,5 км до Товстої Могили.

Цілком вірогідно, що ці два напрямки, позначені курганами, були пов'язані із шляхами, які продовжувались на північ далі від Дніпра. Але на рівні корінної частини лівого берега р. Солонної (допливу Базавлука) західна гілка виходила на довгу Свинареву Могили та її курганну групу, а за 0,5 км за нею знаходилась Товста Могила. Не виключено, що і східний шлях від Капулівки міг приходити сюди. Але головний напрям від Капулівки вів до Чортомлика і далі вододілами повз інші великі насипи вів на м. Крюків (правобережну частину сучасного Кременчука). На ділянці лівого берегу р. Солонної від Товстої Могили до Чортомлика концентруються декілька скупчень скіфських курганів. З заходу на схід тут на дузі в 15 км знаходяться: гр. Страшної Могили, Завадські Могили, гр. Лисячої Могили, кургани біля с. Нагорного та група Іспанових Могили (Мозолевский 1980, с. 78, 86, 116—117, 136—138). Ці поховальні комплекси скіфської знаті різного соціального рівня в часі охоплюють діапазон майже в 200 років — від I Завадської до Хоминої Могили.

Певними початковими точками цього меморіального династичного поля¹ слугують два довгі кургани. Це Свинарева Могила (неподалік від неї звели Товсту Могили) та Довга Могила біля Чортомлика. Присутність цих насипів, що вирізнялись і розмірами, і формою, які скіфи нерідко використовували як святилища Аресу (Болтрик 1978, с. 61—62), надавали цій чималій ділянці простору характеру меморіалу. А власне простір довкола Довгих могили, і вони самі, були місцями поклоніння. Тобто тут був своєрідний Геррос для царя та його найближчого оточення. Слід зазначити, що в цій смузі розміри поховальних споруд ранжуються і залежать від соціальної позиції, якій померлий відповідав за життя (Болтрик 2004 б, с. 85—91). Втім, схоже статус похованих над р. Солонною, навіть в невеликих курганах, був вищим від небіжчиків з могильників рядових скіфів в заплаві та смузі узбережжя біля неї.

Стосовно розміщення курганів вищої еліти, ми помітили ще одну неочікувану обставину.

1. Термін запропонував пітерський дослідник А. Г. Акулов (2017).

Заміри на картах або ж космічних знімках показали, що відстань від капулівського мису до Товстої Могили дорівнює 17,8 км, а до Чортomlaка — 22,4 км. Але ж, якщо перевести ці дистанції в милі, виходить відповідно 11 та 14 миль. Викликає подив, що в милях відстань виходить круглою. Віддалення Солохи від акрополя Кам'янського городища теж становить 11 миль. Тобто Солоха та Товста Могила знаходяться на однаковій відстані від найближчих поселенських утворень. Відстань між Солохою та Лемешовою Могилою становить 6 миль. Схоже, що обрання місця для зведення могил задалегідь обиралися шляхом попереднього вимірювання. Тут варто нагадати, що одиниця відстаней походить від латинського *milia passuum* — тисяча подвійних кроків. Різна довжина кроків різних людей давала різну довжину милі від 1,4 до 1,9 км. Проте, для скіфського часу, схоже, використовували середнє значення, близьке до 1,6 км. Ця цифра дорівнює сучасній статутній милі 1609,344 м. Можливо, цей збіг обумовлений тим, що скіфи часів Атея користувалися в якості одиниці виміру стадієм, який коливався в діапазоні 150—200 м і був ближче до аттичного стадія ніж до іонійського (Доватур, Каллистов, Шишова 1982, с. 326).

Кам'янське городище та виробниче селище біля нього. Кам'янське городище виникло на дюнному мисі, що мав підквадратну в плані форму і далеко заходив в заплаву. Цей мис розділяв Велику Плавню та Великий Луг. Південна частина городища, разом з акрополем, розміщувалася на сусідньому мисі, що зі сходу омивалася водами р. Білозерки, а з заходу — річкою Конкою. Схоже, що акрополь розмістили саме тут через те, що в цій місцевості берегові кручі були найвищі. Із східного боку дюнну ділянку городища захищав вал висотою від 2 до 4 м, а з інших сторін, що виходили на заплаву, межі городища захищали високі кручі від 8 до 20 м (Граков 1954, с. 46). Тобто спуститись до заплави було можливим лише в певних місцях або ж використовуючи сусідні балки. Не виключаємо, що і балки могли розвинути в місцях колишніх спусків, з часом залишених.

У більшій (дюнній) частині городища культурний шар залягає лінзами. Це можна пояснити тим, що повені та вітрова ерозія переміщували пісок, що призвело до дискретного розташування культурного шару, який зберігався в пониженнях і руйнувався в верхніх частинах. Артефакти з шару та об'єктів репрезентують: столовий посуд — чорнолаковий, розписний, сіроглиняний; фрагменти амфор, скляні речі; вироби з бронзи (серед них і прикраси), заліза, кістки та рогу (Плешивенко 1992). Ці категорії матеріалу свідчать про технологічний, культурний, традиційний рівень життя мешканців городища, який досить широко розпливається в цей час. Є всі підстави вважати, що спектр майстрів-ремісників на горо-

дищі не обмежувався ковалями, ливарниками, косторізами. Знахідки тут декількох бронзових штампів для продукування золотих платівок-аплікацій свідчать про роботу майстрів-горевтів, вірогідних мешканців грецького кварталу (Болтрик, Ліфантій 2016, с. 224).

Дрібну хронологічну шкалу вимальовують монети, що віддзеркалюють новітні зміни в житті спільноти, ті чи інші торговельні пріоритети головного економічного центру Скіфії. Функції Кам'янського городища, як своєрідного терміналу на перетині шляхів караванів античних купців, засвідчують монети різних центрів: Пантікапея, Херсонесу, Ольвії, Тіри, Істрії, Македонії (фракійський вектор) і навіть далекого міста Гістієї на великому острові Евбея в Егейському морі, на схід від Аттики (Граков 1954, с. 146—147). Ці монети свідчать, що економічне життя на Кам'янському городищі вирувало і в IV—III ст. до н. е. і продовжувало існувати, можливо менш інтенсивно, і в римський час.

Б. М. Граков оцінював площу городища в 1200 га. Від більшої східної частини Кам'янського поду терени городища відокремлював земляний вал, середньою висотою 3 м (рис. 5; див. вклейку).

У центральній і північно-західній частинах городища виявлено залишки садиб з каркасними, напівземлянковими та наземними житловими спорудами, господарськими ямами, бронзоліварних майстерень та майстерень з обробки кістки та рогу, кузні. У той же час Б. М. Граков зазначив, що в середній частині городища, серед інших типів жител, існували наземні приміщення, де зафіксовані стовпи, але немає обмазки стін. Він підозрівав, що стіни замінювали кошмами (Граков 1954, с. 61). Відсутність в цих приміщеннях опалювальних пристроїв дозволяє припустити, з огляду на їх чималу площу, що це були своєрідні торговельні павільйони. Ця здогадка посилює спостереження про те, що між валом городища та заселеною його частиною існував незабудований простір шириною 0,8—1,2 км (Граков 1972, с. 60—61). Борис Миколайович пропонував вбачати в цій лакуні загін для худоби, або ж своєрідний коридор, що мав захищати дерев'яні будівлі від запалювальних стріл (рис. 1: 8). На наш погляд, цей вільний простір був не чим іншим, як ярмарчищем. Як і чумацькі валки (до 600 валів), каравани скіфського часу були великими. Тому в містах для їх розміщення повинні були бути спеціальні зони — ярмаркові площі (так звані ярмарчища). Тобто, з огляду на розміри незабудованої площі Кам'янського городища, десь 180 або 100 га могли правити за майдан для періодичних ярмарок. Зважаючи на те, що учасники цього торговельного свята прибували на своїх возах, поруч з ними перебувала їх худоба, а ще був скот, який продавали, то чисельність учасників могла досягати 10—

Типы и виды Малороссии.—La Petite Russie. № 22.

Рис. 6. Фото українського ярмарку (зі старої поштової картки)

12 тис. людей¹. Моделлю такої ситуації може слугувати старе фото українського ярмарку початку ХХ ст. (рис. 6).

Останнім часом виникла помилкова тенденція вважати Знам'янське городище лише структурою пізньоскіфського часу. Там дійсно є матеріали, що виходять за межі класичної Скіфії. Проте життя тут вирувало і у V, і у IV ст. до н. е. На це вказують загальні схеми Кам'янського городища, старі карти та знімки валу 2017 р. (рис. 5), де добре видно, що Знам'янський акрополь вписано в загальну схему укріплень по обидва боки Білозерського лиману². Б. М. Граков згадує тут культурний шар IV ст. до н. е. (Граков 1954, с. 63). У смузі прибою Каховського водосховища розвідками Запорізької експедиції ІА АН УРСР в 1976—77 рр. були зафіксовані фрагменти хіоських та гераклейських амфор, що походили з господарчих ям, які місцями залишилися понад берегом та дамбою в західній частині акрополя.

Оскільки основні торгівельні шляхи виникли в Понтійських степах ще за доби бронзи, то й місце Кам'янського городища в ті більш давні часи не було порожнім. Схоже, під його

ярмарчищем (або поруч з ним) було поселення Білозерської культури (яке власне і дало назву культурі), а з огляду на сусідство з переправою та великими комунікаціями при ній, торг тут відбувався ще з тих часів.

Давня торгівельна традиція, значна площа поширення культурного шару, фортифікаційні укріплення, разом з великою кількістю залишків ремісничих майстерень, від косторізів до майстрів-ливарників та ковалів, розташування поселенської структури в центрі перетину важливих комунікацій, велика поховальна периферія навколо та курган або кургани царів, схиляє до думки, що Кам'янське городище більше відповідає ознакам урбаністичного ніж протоурбаністичного утворення. В той же час, частина городища на кучугурах поки не дала слідів кам'яних будинків, проте є достатньо підстав очікувати їх в Знам'янській частині городища (Граков 1954, с. 63—64). Є стара аксіома, що міста розвиваються навколо центрів прикладення праці. А також, що місто — це довгострокове скупчення людей та їх помешкань на значній території. Але, як раз виразних слідів помешкань на Кам'янському городищі і немає — дерево під невеликим шаром піску не зберігається, його вимиває вода. Тому тільки розкопки широкими площами з залученням сучасних методів дадуть ствердну відповідь на питання: що це — городище чи укріплене місто?

Виробниче селище скіфського часу Сороки-на балка. Значна урбаністична структура має навколо поселення-сателіти. Про існування

1. За іншими підрахунками кількість учасників ярмарку могла сягати і 20 тис.
2. Узгодженість напрямів валів (або їх слідів на оранці) по обидва боки Білозерського лиману наптовхує на здогад, що в минулому вони могли утворювати єдину лінію по заплаві р. Білозерки. Наступна зміна гідрологічних умов призвела до утворення лиману, який з часом зруйнував ті ділянки валу.

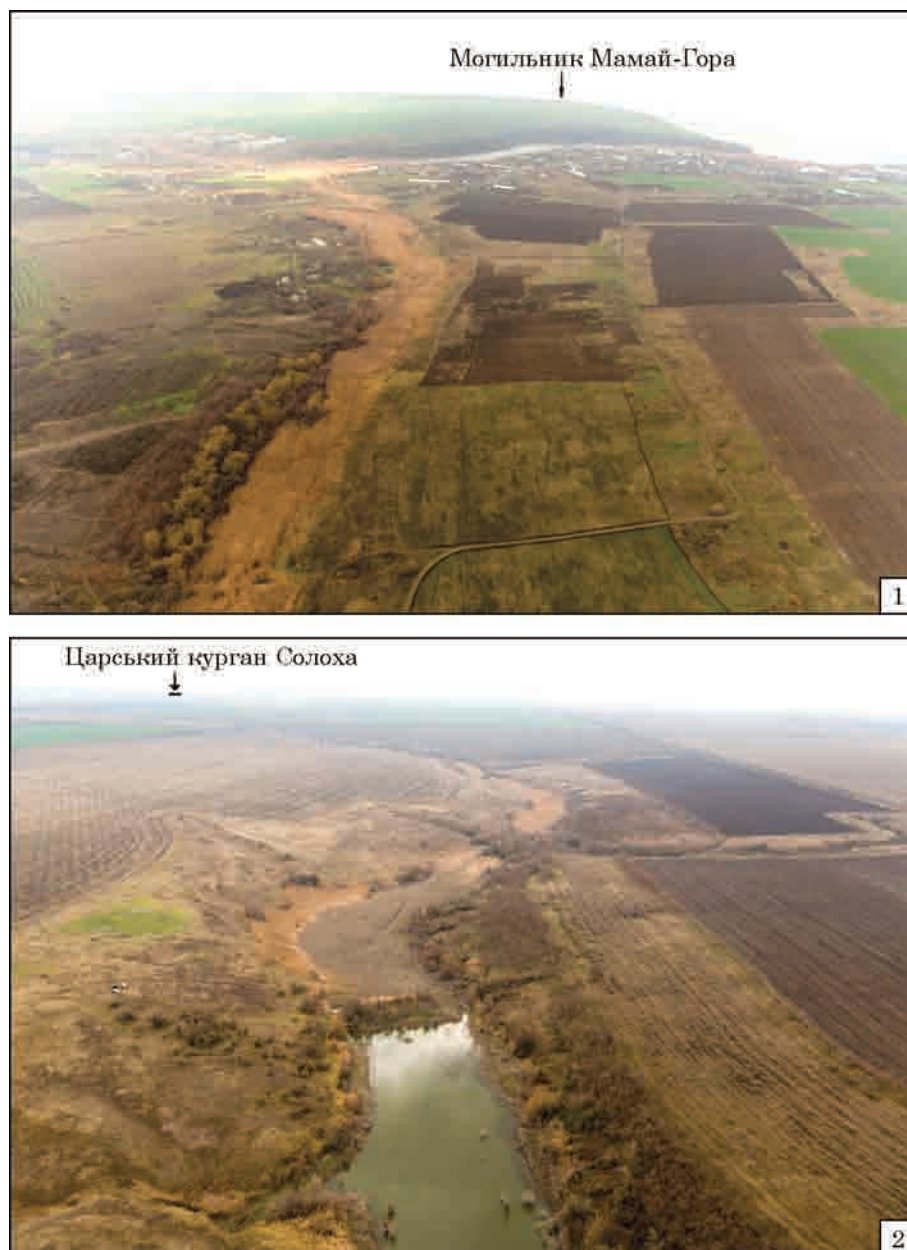

Рис. 7. Вигляд Сорокиної балки з БПЛА: 1 — у напрямку Мамай Гори; 2 — у напрямку кургану Солоха

раніше невідомого подібного поселення одержали інформацію співробітники експедиції Запорізького національного університету. Влітку 2015 р. місцеві мешканці ознайомили їх з артефактами (уламки амфор, вироби з бронзи та свинцю). У цілому матеріал належить до скіфського часу та доби середньовіччя. Поселення розташоване на схилах Сорокиної (Мамайсуркинської або Олексіївської) балки, яка з півдня впадає до Каховського водосховища (рис. 1, 7, 8 — див. вклейку). Балка має декілька джерел води, які живлять невелику водойму. Схили балки розорювались, звідти й походять знахідки.

У 2016 р. А. Г. Тощев провів обстеження Сорокиної балки, її загальна протяжність 8 км. Не зважаючи на цупкі кущі, що тут вкривають місцевість, йому вдалося знайти вістря стріл, свинцеві прясла, уламки амфор, дрібні фраг-

менти ліпної кераміки, середньовічну монету (Тощев, Андрух 2018). Здійснене тут у 2017 р. шурфування засвідчило невиразний культурний шар, представлений фрагментами амфор та ліпної кераміки. Локалізація артефактів дозволяє виділити дві мікрозони на схилах балки, у межах яких концентруються знахідки — східний з матеріалами скіфського часу та західний із середньовічним (рис. 9: 1, 1а).

У сукупності всі знахідки зі схилів Сорокиної балки (і знайдені під час розвідок, і надані для ознайомлення місцевими мешканцями) атестують пам'ятку як поселення майстрів-ливарників, що спеціалізувалися на виробництві стріл і свинцевих пряселець. Матеріал репрезентовано: вістряма стріл та їх необробленими відливками, п'ятьма стрижнями, що застигли в каналах ливарних форм для відливки стріл, значною кількістю свинцевих пряселець різ-

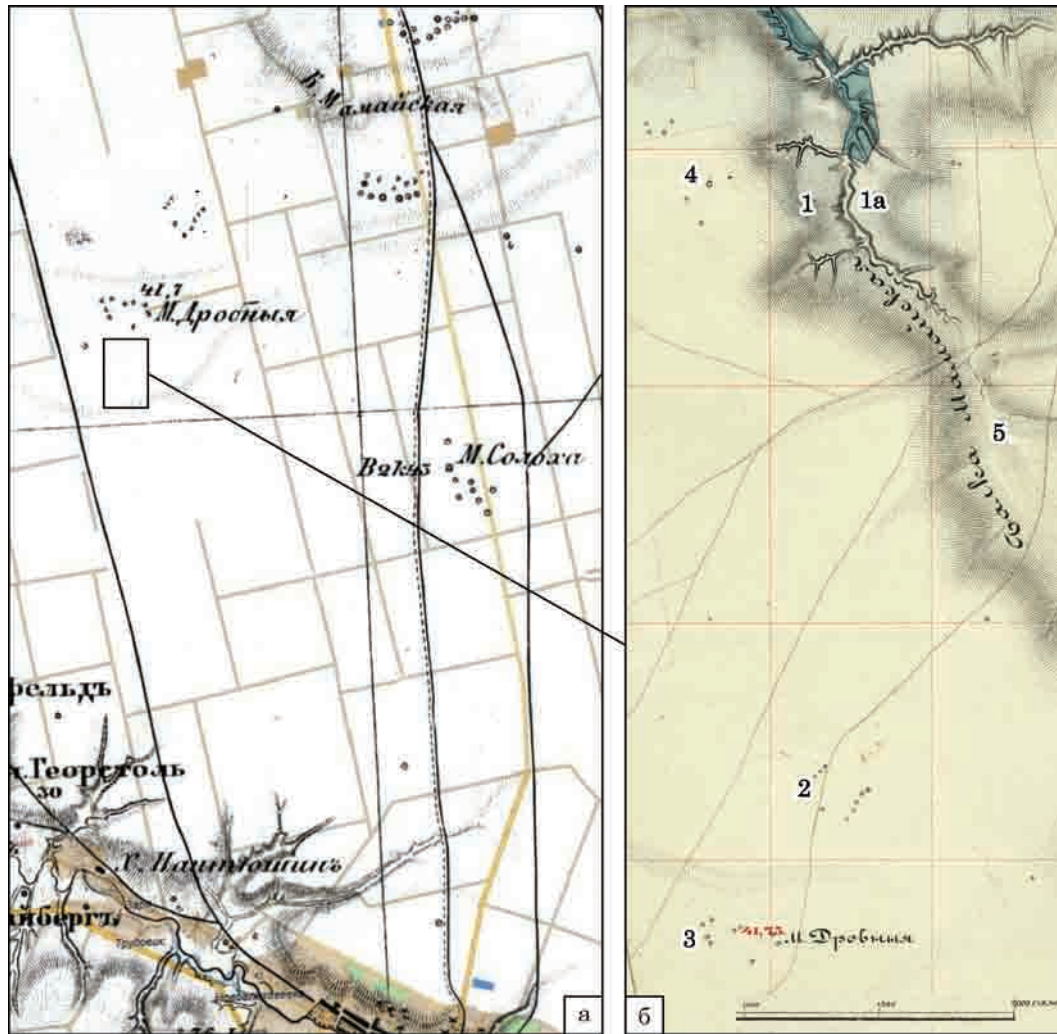

Рис. 9. Кургани поблизу Сорокиної (Мамайської) балки. Основи схеми: а — фрагмент листа 13, ряду 29 карти Шуберта; б — фрагмент листа 12 ряду 3 Військово-топографічної карти північної частини Таврійської губернії 1852 р.: 1 — зона залишків виробничих комплексів скіфського часу біля Сорокиної балки; 1а — зона розповсюдження середньовічних артефактів на західному схилі Сорокиної балки; 2 — алея курганів біля верхньої частини Сорокиної балки; 3 — Дробні Могили; 4 — кургани 14 і 15 біля с. Велика Знам'янка, розкопані 1991 р. (за: Андрух, Тощев, Шахров 1995); 5 — Сорокина Балка

них форм, каблучками із зображенням на щитках, фрагментами бронзових виробів у вигляді голів птаха, свинцевими та бронзовими шпаклами (260 шматочків свинцевого шпаку загальною вагою 2,5 кг), уламками амфор, монетами (Андрух, Тощев 2018, с. 50—52). Серед знахідок також є бронзова фігурка козла (висотою 2,5 см, довжиною 4 см) та три фрагменти бронзових дзеркал.

Особливої уваги заслуговує добірка з п'яти монет, що вимальовує період існування виробничого селища від часів другої могили на кургані Солоха до періоду спорудження кургану Огуз, або від часів царювання Атея до кінця правління його сина. Нижче наводимо опис монет.

1. Ольвія. 400—380 рр. до н. е. На аверсі голова Медузи Горгони в анфас. Волосся Медузи передано рівними пасмами. Куточки рота підняті, язик висунуто. На реверсі — орел на дельфіні вліво, крила складені догори пара-

лельно тулубу; по колу напис О-Λ-Β-Ι. Літера «О» розташована між головою і крилом орла, літера «Ι» — між дзьобом орла і головою дельфіна, літери «Λ» і «Β» — між хвостом орла і дельфіна. Літера «Β» — дзеркально. Монету відлито з мідного сплаву (рис. 10: 4).

2. Срібний діобол з Пантікапею. 390—380 рр. до н. е. Час правління Левкона 1. На аверсі зображено голову Сатіра в вінку з плюща в профіль. На реверсі — голова барана вліво, під нею напис Π-Α-Ν-Τ. Монету відлито зі срібла.

3. Паріон¹. 350—300 рр. до н. е. На аверсі вівтар Паріону з амforoю перед ним, по обидва боки від вівтаря літери одна над одною, злі-

1. Місто Паріон засноване в 709 р. до н. е., його залишки знаходяться біля селі Кемер в провінції Чанаккале. Було велике місто на азійському узбережжі Мармурового моря. Головний митний пункт, через який проходили товари з Греції та Егейських островів.

ва: П-Р; праворуч: А-І. На реверсі бик вправо. Монету відлито з мідного сплаву (рис. 10: 1).

4. Македонія. 336—323 рр. до н. е. На аверсі голова молодого Геракла в левій шкурі вправо, в окружності з точок. На реверсі — палиця Геракла ударним кінцем вправо, під нею горит, розташований отвором вліво; між ними напис ΑΛΕΞΑΝΔΡ [ΟΥ]; під горитом дифферент «Ε» (епсилон). Монету виготовлено з мідного сплаву шляхом карбування (рис. 10: 2).

5. Пантікапей. 320—310 рр. до н. е. На аверсі голова бородатого сатира вправо. На реверсі — протома грифона вліво, знизу осетер, по колу напис з трьох букв Π-Α-Ν. Монету виготовлено з мідного сплаву шляхом карбування (рис. 10: 3).

Простір степу від західного схилу Сорокиної балки до кургану Солоха (дистанція 8,2 км) мав групу невеликих насипів, що утворювали коротку, проте широку (300 м) алею курганів (рис. 9: 2). Це відображено на карті Шуберта (лист 29, ряд 13) та Військово-топографічній карті північної частини Таврійської губернії 1852 р. Східний ряд налічував п'ять насипів, а паралельний йому західний лише три, і між ними ще один насип на південному краю, начебто, закривав цей ансамбль. З огляду на близькість цих курганів до поселення на Сорокиній балці (2,2 км), можна припустити, що могильник залишили мешканці цього поселення. Не виключено, що між рядами курганів проходив синхронний їм шлях, що вів на групу Дробних (Дрібних) Могили (рис. 9: 3), а через них виходив на велику алею курганів, що виводила до грандіозного насипу Солохи.

Солоха та її оточення. Продовжуючи тему алеї біля Солохи, а вона фіксується на старих аерофотознімках та візуальними спостереженнями (рис. 11: 2), слід зазначити, що її ширина є близькою до ширини алеї біля Сорокиної балки. Але кількість насипів біля Солохи значно більша — мінімум 15 насипів з півночі та близько 20 з півдня (вірогідно, частина насипів не фіксується через тривалу та інтенсивну оранку). Переважна частина алеї, довжиною 1,6 км (1 миля), орієнтована на захід, а дальній від кургану-лідера край завертає до півночі, розвертаючи меморіальний комплекс в бік Дробних Могили, до яких від західного краю Солоської алеї залишалось близько 2,5 км. Зараз важко судити, чи утворювали ці скупчення курганів в минулому цілісний комплекс, але відносно недалеко розташування їх одне від одного, разом із збігом розмірів ширини обох алеї, схиляє до подібного припущення.

Тут можна погодитись з А. Г. Акуловим, що, починаючи з ранньоскіфського часу, традиція зведення меморіалів вищої знаті швидко поширюється всім Степом (Акулов 2017, с. 17). У випадку ж із Солохою слід додати, що цю традицію підтримувала, або навіть формувала, верховна влада від часу Атея до його наступ-

Рис. 10. Монети, знайдені на східному схилі Сорокиної балки: 1 — Паріон, 350—300 рр. до н. е.; 2 — Македонія, 336—323 рр. до н. е.; 3 — Пантікапей, 320—310 рр. до н. е.; 4 — Ольвія, 400—380 рр. до н. е.

ників. Подібні комплекси віддзеркалювали багаторівневу ієрархію суспільства шляхом застосування певних канонів та принципів у влаштуванні поховальних споруд. Орієнтація частини меморіального ансамблю відносно сторін світу підкреслює його заздалегідь спланований характер, цьому не заперечує і загальна дата цієї частини могильника. Зв'язок алеї з Солохою, що підходить до кургану з заходу, дотичним чином засвідчують могили коней (Манцевич 1987, с. 8, рис. 2), від яких мали відходити західні поховальні доріжки.

У той же час південно-східна частина є пізнішою і забудована десь ближче до середини IV ст. до н. е. (Кузнецова 2006, с. 230). Забудова цієї частини могильника справляє враження більш хаотичної, а в той же час тут насипи дещо більші і утворюють субмеридіанально орієнтований ланцюг довжиною близько 2 км (рис. 12). Тому є підстави вважати, що десь поруч (на схід від Солохи) проходив торгівельний трансскіфський шлях від Криму, через Огуз, до Кам'янського городища і далі на правий берег Дніпра. Потужний насип Солохи виступав чудовим просторовим орієнтиром (рис. 13), який

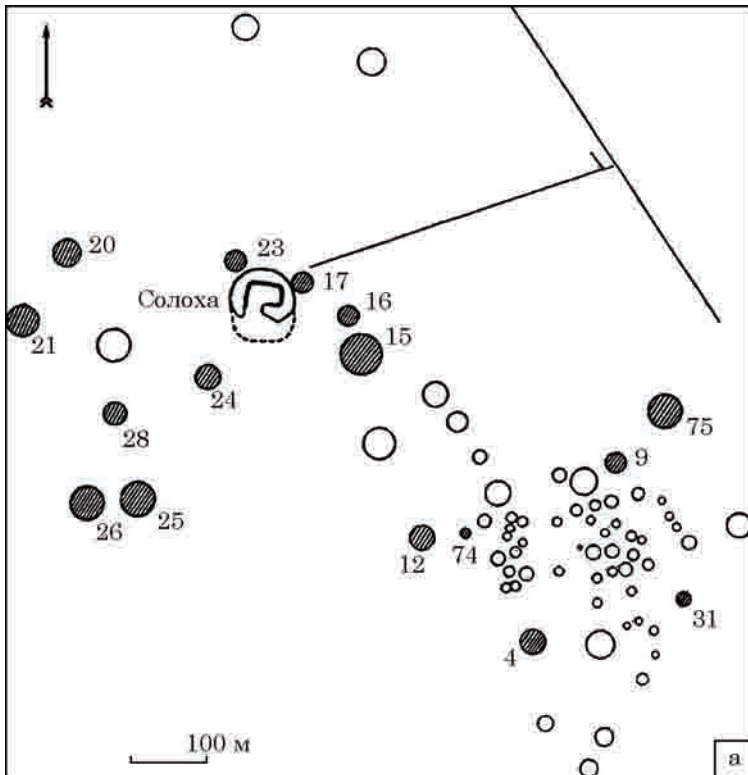
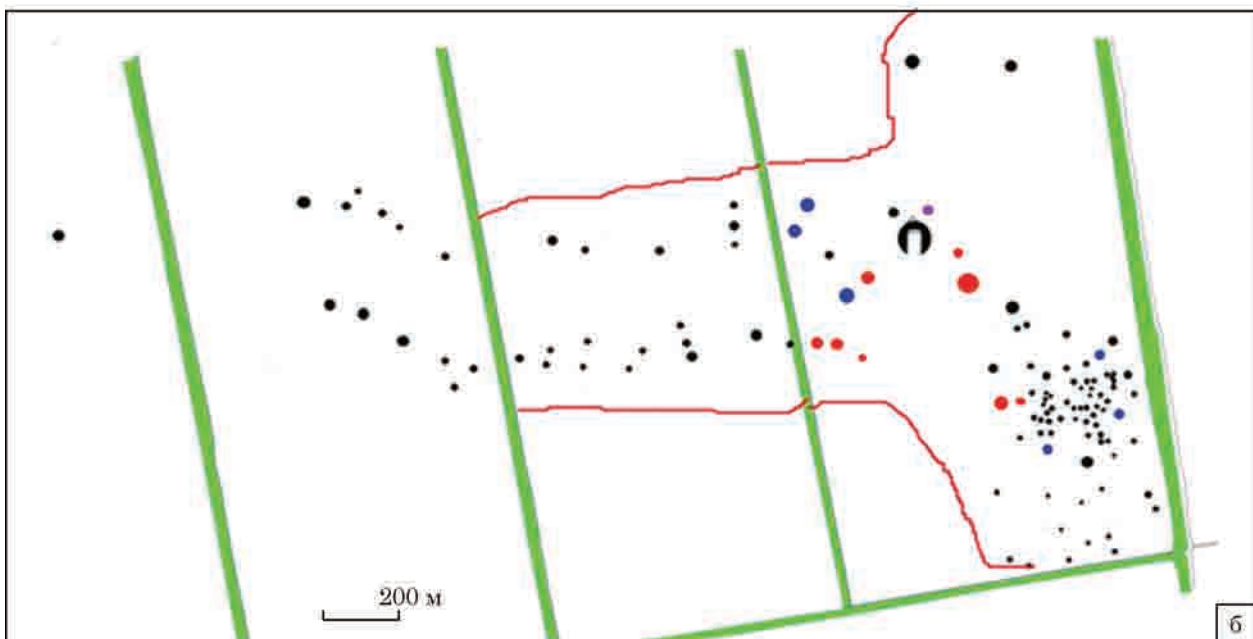

Рис. 11. Плани курганної групи Солохи: 1 — 1960 р. (за Кузнецова 2006, с. 232, рис. 1); 2 — план та алеї курганів, 2017 р. (за О. В. Тубольцевим і Г. М. Тощевим, друкуються вперше)

в степу було видно за 17–18 км. Насип цього кургану і досі домінує над степом, сягаючи висоти 12 м (рис. 14; див. вклейку). Вірогідно, для внутрішніх урочистих (поховальних та меморіальних) процесій користувалися західними алеями, а торгівельні каравани проходили повз Солоху зі сходу. Шлях, який вимальовують насипи середніх курганів східної частини групи Солохи (рис. 12), при його просуванні на північ за 10,3 км дістається кургану з кладовищем та довгим курганом (рис. 15). Слід зазначити, що пролягання цього шляху за 0,7 км на схід від Сорокиної балки фіксується довгою темною

смугою на космічних знімках. На краю плато, над Кам'янським подом, ця смуга як раз виходить до згаданих курганів і біля них губиться. Власне десь в цьому місці починався спуск з плато (рис. 16; див. вклейку). Не виключаємо, що по сусідству були і інші варіанти виходу на акрополь, приміром, біля кургану 13 біля с. Велика Знам'янка або декількох ще довгих курганів на схід від нього. Шляхи без твердого покриття мають тенденцію сходитись та розходитись в пошуках більш зручної дороги, обходячи багно та калюжі. А з іншого боку, певним відлунням пошуків оптимальних спусків мо-

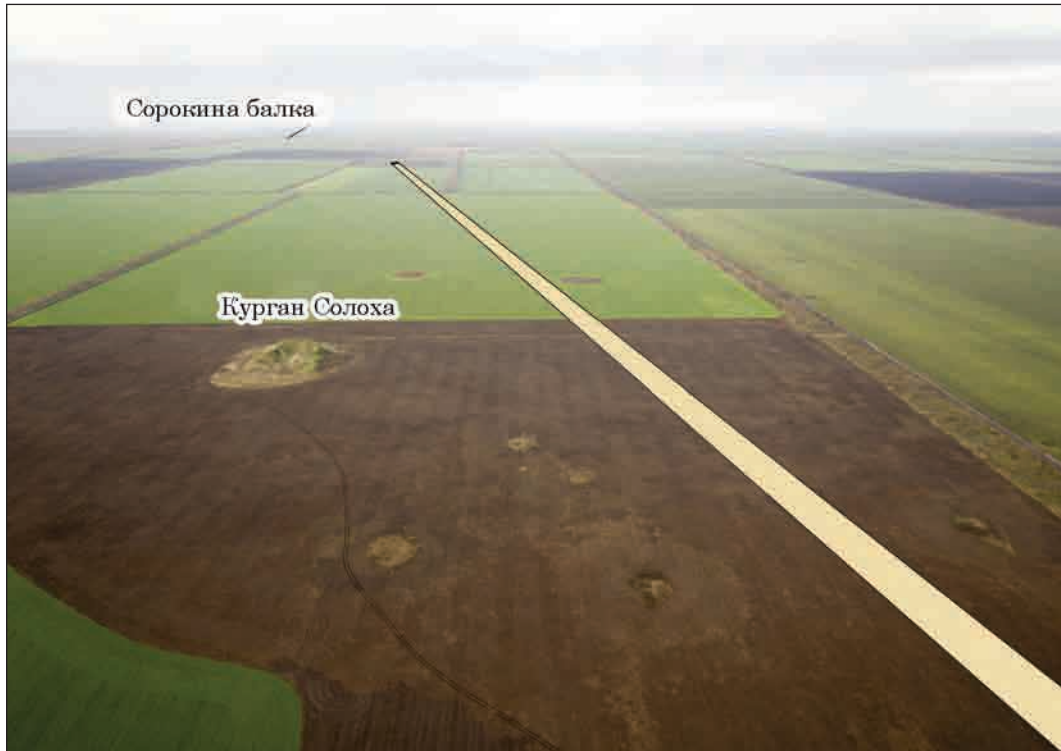

Рис. 12. Аерофото східної частини курганної групи Солоха з нанесеним варіантом проходження давнього торгового шляху

жуть слугувати невеликі курганні могильники та окремі кургани, що були розсіяні краєм тераси за селом Велика Знам'янка.

Торгові каравани з Боспору, а потім із хори Херсонесу, йшли до головного ядра Скіфії повз Солоху та її групу. Не виключаємо, що один з варіантів шляху йшов через майстерні біля Сорокіної балки, де могли поремонтувати зіпсовані в довгій мандрівці елементи повозів та тяглової упряжі.

Мамай-Гора. Після Солохи, з півтора десятка кілометрів до самого узвозу в бік акрополя, ліворуч по ходу руху, погляди подорожніх були прикуті до великих курганів на Мамай-Горі¹.

Кручі Мамай-Гори розташовані над лівим берегом Каховського водосховища, за 7 км на південний захід від Акрополя Кам'янського городища. Якщо ж обходити заплаву, то мешканцям південної частини протоміста доводилося долати на 4,5 км більше (рис. 1). Пам'ятку позначено на картах ХІХ ст., де вона називається Мамаева, Мамайская могила і навіть Святі Гори. Стрижнем могильника є п'ять значних курганів, витягнутих в широтному напрямку, серед них три довгих і два округлих (рис. 17: 1, 2; 18 — див. вклейку). Помітні в рельєфі насипи концентрувалися переважно на південь від цього стрижня.

Дослідження археологічного комплексу Мамай-Гора у 1988 р. почала експедиція За-

порізького національного університету під керівництвом Г. М. Тощева та С. І. Андрух. У перші роки розкопок вивчалися невеликі насипи, згодом перейшли до дослідження сотень окремих «плям», що злилися між собою, а також встановлення меж могильника, площа якого орієнтовно сягала 30 га. Можливо, ділянка пам'ятника була значно більшою і істотно зменшилася у зв'язку з катастрофічними зсувами понад 300 м берегової смуги, спричиненими водами Каховського водосховища (рис. 17: 1). Свідченням тому стали знахідки зруйнованих поховань безпосередньо біля води, першу інформацію про які в 1976 році приніс до табору Запорізької експедиції ІА АН УРСР, розташованого біля с. Гюнівка, О. В. Бодяньський.

Площа могильника на схід та південь від курганного стрижня на початку робіт знімалася за допомогою скреперів. З середини 1990-х рр. і до цього часу роботи провадяться лише вручну (Тощев 1996). Досліджено близько 8 га, на них виявлено понад 600 поховальних комплексів, сконцентрованих в курганах і ґрунтових могилах (Андрух 1999; 2001; Андрух, Тощев 1999; 2004; Тощев, Андрух 2017). Установлено, що край берегового плато використовується для поховань з доби неоліту. Неолітичні поховання (26) виявлені за 200 м на схід від довгих могил (Тощев 2005). За енеолітичної доби в центральній частині пам'ятки були збудовані три кургани, висотою до одного метра. Проте їх насипи використовували і в подальші часи. Свідченням тому є 14 поховань ямної культури. Носії

1. Висота Мамай Гори над рівнем водосховища становить 80 м.

Рис. 13. Вид на насип кургану Солоха та відвалів на південь від нього, аерофото: 1 — з півночі; 2 — із заходу

останньої також звели кілька насипів. Інтенсивніше функціонування могильника відзначається в епоху середньої бронзи. Катакомбні поховання присутні і в згаданих насипах, і в розташованому на південь кургані 4. На північ від довгих могил виявлено скупчення поховань катакомбної культури, що належали або до ґрунтового могильника (Андрух, Тощев 2009), або ж, на думку В. В. Отроценка, зруйнованому зсувами кургану. Поодинокі дев'ять впускних поховань Бабинської культури локалізуються на північ від головного стрижня, а один курган 26 був зведений на північний схід від нього. Тут із зрубними похованнями були пов'язані декілька досипок, а загалом їх, разом з трьома іншими курганами, виявилось 24 (Тощев 2012). Ґрунтовий могильник з п'яти поховань білозерського часу виявлено на північ-

ний захід від головного стрижня курганів (Тощев 2007). Початок доби раннього заліза тут фіксується двома похованнями новочеркаської культури (Тощев 2011).

Три довгі кургани і великий округлий, за аналогією з подібними пам'ятками, слід віднести до доби бронзи. Проте, з огляду на домінуюче в ландшафті положення, не виключено, що їх насипи активно використовували за часів доби заліза в якості святилищ.

Як місце для масових поховань, Мамай Гору почали використовувати в скіфській час. Найдавніше поховання (кінець VII—VI ст. до н. е.) знайдено на захід від довгих курганів. Решта комплексів датується кінцем V—IV ст. до н. е. Найбільш збережені насипи сягали висоти до 1,5 м. Більшість же не фіксувалися в рельєфі, розташовувалися досить купчасто, переважно

Рис. 15. Група курганів з сучасним кладовищем біля с. Велика Знамянка: 1 — курган з кладовищем, вигляд з півдня; 2 — насипи, вигляд зі сходу. Між Довгою Могилою і меншим курганом давній шлях спускався до Кам'янського поду

Рис. 17. Вид курганів Мамай-Гори з повітря: 1 — довгі кургани, вигляд з північного заходу. Аерофото демонструє процес руйнації берегової смуги Мамай-Гори; 2 — довгі кургани, вигляд зі сходу

на південь і схід від головного стрижня, рідше на північ, у бік річкової долини. Випадки порушення комплексів іншими похованнями

поодинокі, це свідчить про те, що могили були позначені на рівні давньої денної поверхні. Загальна кількість могил скіфського часу дорів-

нює 370 (Андрух, Тощев 2012). Багато з них, за аналізом О. Є. Фіалко, належали амазонкам (Фіалко 2010). На цей же час припадає і велика кількість культових ям, наповнених уламками амфор, ліпної кераміки та кістками тварин. Зона культових ям розташована переважно на північний схід і північний захід від довгих курганів, власне, на периферії скифського могильника (Андрух, 2000а: 2000б). Ці ями перекрили могильник білозерської культури. Якщо сармати репрезентовані на могильнику лише одним похованням, впущеним до кургану скифського часу, то печеніги та половці значно наповнили його (25 поховань). Дві групи їх ґрунтових могил розташовані на північ від ядра, окремі впущені в більш ранні насипи або утворюють самостійні комплекси серед скифських могил в східному та південному секторах пам'ятки. За 700 м на схід від могильника Мамай-Гора досліджено ґрунтовий могильник Мамай-Сурка (кінець XIII — початку XV ст.), де досліджено 1162 поховання (Ельников, 2001; 2006). Останніми в XV—XVI ст. використовували Мамай-Гору ногайці, на захід від курганного ядра відкрито 126 поховань (Тощев 2013).

Підсумовуючи, зазначимо, що вивчення топології археологічних об'єктів периферії Кам'яського городища дозволила відкоригувати їх позиції в ландшафті та пов'язати їх між собою. Це, до певної міри, посилило погляд на Капулівсько — Кам'янську агломерацію як на домінуючу в Понтійському степу. Вона тут займала центральне місце, репрезентуючи дві протоурбаністичні структури, розташовані на протилежних берегах. Разом із сусідніми численними, ще не вивченими, поселеннями другого порядку, що сиділи над заплавою Дніпра, вони утворювали єдину економічну систему. Домінантою в цій системі виступало правобережне Капулівське городище — політичний і адміністративний центр держави Атея і його наступників (Болтрик 2004а, с. 38—41). Тоді як Кам'янське городище вимальовується лівобережним супутником столиці Скіфії, з великою торгівельно-ремісничою інфраструктурою, з ярмарковищем, захищеним великим валом.

ЛІТЕРАТУРА

- Акулов, А. Г. 2017. Мемориали нобилитета скифского времени в южносибирских и казахстанских степях. В: Бейсенов, А. З., Ломан, В. Г. (ред). *Археологическое наследие Центрального Казахстана: изучение и сохранение*. Алматы: Бегазы-Тасмола, 2, с. 16-24.
- Андрух, С. И. 1999. Могильник Мамай-Гора — неординарный памятник рядового населения Скифии конца V—IV вв. до н. э. В: Яблонский, Л. Т. (ред.). *Скифы Северного Причерноморья VII—IV вв. до н. э.* Москва: б. и., с. 11-14.
- Андрух, С. И. 2000а. Могильник Мамай-Гора в Нижнем Поднепровье. В: Гуляев, В. И., Ольховский, В. С. (ред). *Скифы и сарматы в VII—III вв. до н. э.: палеоэкология, антропология и археология*. Москва: Наука, с. 110-119.
- Андрух, С. И. 2000б. О некоторых особенностях погребально-поминальной практики на скифском могильнике Мамай-Гора. *Научные работы исторического факультета ЗДУ*, IX, с. 238-243.
- Андрух, С. И. 2001. *Могильник Мамай-Гора*. Запорожье: ЗНУ, П.
- Андрух, С. И., Тощев, Г. Н., Шахров, Г. И. 1995. *Великознаменские курганы (№ 14—15)*. Запорожье: б. и.
- Андрух, С. И., Тощев, Г. Н. 1999. *Могильник Мамай-Гора*. Запорожье: ЗНУ, I.
- Андрух, С. И., Тощев, Г. Н. 2004. *Могильник Мамай-Гора*. Запорожье: ЗНУ, III.
- Андрух, С. И., Тощев, Г. Н. 2009. *Могильник Мамай-Гора*. Запорожье: ЗНУ, IV.
- Андрух, С. И., Тощев, Г. Н. 2012. Могильник скифского времени Мамай-Гора. В: Blajer, W. (ed.). *Peregrinationes archaeologicae in Asia et Europa Joanni Chochorowski dedicatae*. Krakow: Profil-Archeo, с. 485-490.
- Андрух, С. И., Тощев, Г. Н. 2018. Сорокина балка — новый памятник археологии в Нижнем Поднепровье. *Стародавнє Причорномор'я*, 12, с. 50-52.
- Артамонов, М. И. 1966. *Сокровища скифских курганов в собраниях Государственного Эрмитажа*. Прага: Аргия; Ленинград: Советский художник.
- Березовец, Д. Т. 1960. Розкопки курганного могильника епохи бронзи та скифського часу в с. Кут. *Археологічні пам'ятки УРСР*, 9, с. 39-89.
- Бессонова, С. С. 1983. *Религиозные представления скифов*. Киев: Наукова думка.
- Божё-Гарнье, Ж., Шабо, Ж. 1967. *Очерки географии городов*. Москва: Прогресс.
- Бодянский, А. В. 1971. Гемма-печать из с. Капуловки на Никопольщине. В: Толочко, П. П. (ред.). *Археологические исследования на Украине 1968 г.* Киев: Наукова думка, с. 193-195.
- Болтрик, Ю. В. 1978. Святилище Арея в урочище Носаки. В: Генинг, В. Ф., Черненко Е. В. (ред.). *Археологические исследования на Украине в 1976—1977 гг. Тезисы докладов конференции*. Ужгород: б. и., с. 61-62.
- Болтрик, Ю. В. 1990. Сухопутные коммуникации Скифии (по материалам новостроечных исследований от Приазовья до Днепра). *Советская археология*, 4, с. 30-44.
- Болтрик, Ю. В. 1997. Бронзовые навершия скифских повозок. В: Яровой, Е. В. (ред.). *Чобручский археологический комплекс и вопросы взаимовлияния античной и варварской культур (IV в. до н. э. — IV в. н. э.)*. Тирасполь: Археология, с. 16-17.
- Болтрик, Ю. В. 1999. Переправы Нижнего Днепра в скифское время. В: Толочко, П. П., Тощев, Г. М. (ред). *Проблемы скифо-сарматской археологии Северного Причерноморья (к 100-летию Б. Н. Гракова)*. Запорожье: Александр, с. 45-47.
- Болтрик, Ю. В. 2004а. До питання про політичний центр Скіфії. *Старожитності степового Причорномор'я і Криму*, XI, с. 38-41.
- Болтрик, Ю. В. 2004б. Социальная структура Скифии IV в. до РХ, отраженная в погребальных памятниках. In: Chochorowski, J. (ed.). *Kimmerowe, Scytowie, Sarmaci. Księga poświęcona pamięci prof. T. Sulimirskiego*. Krakow: Księgarnia Akademicka, с. 85-91.
- Болтрик, Ю. В. 2009. Повозки как показатель целостности комплекса скифского кургана. В: Бессонова, С. С. (ред.). *Эпоха раннего железа*. Киев, Полтава: ИА НАНУ, с. 39-47.
- Болтрик, Ю. В., Ліфантій, О. В. 2016. Виготовлення золотих аплікацій костюма в Скіфії (пуансон з

- Кам'янського городища). В: Марина, З. П. (ред.). *Археологія та етнологія Півдня Східної Європи*. Дніпро: Ліра, с. 217-226.
- Бубенок, О. Б. 1997. *Ясы и бродники в степях Восточной Европы (VI — начало XIII вв.)*. Киев: Логос.
- Бунятян, Е. П. 1985. *Методика социальных реконструкций в археологии. На материале скифских могильников IV—III вв. до н. э.* Киев: Наукова думка.
- Былькова, В. П. 1995. Греки и варвары в Нижнем Поднепровье в конце V — первой трети III вв. до н. э. (по материалам раскопок поселений). *Вестник древней истории*, 4, с. 111-116.
- Вахтина, М. Ю., Скорый, С. А., Ромашко, В. А. 2010. О месте находки скифского навершия с изображением Папая (Национальный музей Украины). *Записки ИИМК РАН*, 5, с. 161-178.
- Гаврилюк, Н. А., Пашкевич, Г. А. 1991. Земледельческий компонент в экономике степных скифов конца V—IV в. до н. э. *Советская археология*, 2, с. 51-64.
- Граков, Б. М. 1947. *Скифы*. Київ: АН УРСР.
- Граков, Б. Н. 1954. *Каменское городище на Днепре*. Москва: Наука. Материалы и исследования по археологии СССР, 36.
- Граков, Б. Н. 1962. Скифские погребения на Никопольском курганном поле. *Материалы и исследования по археологии СССР*, 115, с. 56-113.
- Граков, Б. Н. 1972. *Скифы*. Москва: МГУ.
- Доватур, А. И., Каллистов, Д. П., Шишова, И. А. 1982. *Народы нашей страны в «Истории Геродота»*. Москва: Наука.
- Дровосекова, О. В. 2002. Материалы эпохи энеолита и бронзового века из с. Капуловка Днепропетровской области. *Старожитності степового Причорномор'я і Криму*, X, с. 131-154.
- Ельников, М. В. 2001. *Средневековый могильник Мамай-Сурка (по материалам исследований 1989—1992 гг.)*. Запорожье: ЗГУ, I.
- Ельников, М. В. 2006. *Средневековый могильник Мамай-Сурка (по материалам исследований 1993—1994 гг.)*. Запорожье: ЗНУ, II.
- Ивлев, Н. П., Ивлев, М. Н. 1995. Переправы и мосты кочевников. *Этнографическое обозрение*, 1, с. 30-35.
- Круц, С. И. 2017. *Скифы степей Украины по антропологическим данным*. Киев, Берлин: Олег Філюк.
- Крюков, Н. 1909. *Военные сообщения (Переправы и обыкновенные дороги)*. Санкт-Петербург: б. и.
- Кузнецова, Т. М. 2006. О хронологии могильника группы кургана Солоха. В: Петренко, В. Г., Яблонский, Л. Т. (ред.). *Древности скифской эпохи*. Москва: ИА РАН, с. 227-236.
- Лесков, А. М. 1981. *Курганы: находки, проблемы*. Ленинград: Наука.
- Максимович, Н. И. 1901. *Днепр и его притоки*. Киев: Тип. С. В. Кульженко.
- Манцевич, А. П. 1987. *Курган Солоха. (публикация одной коллекции)*. Ленинград: Искусство.
- Мартынов, А. И., Алексеев, В. П. 1986. *История и палеоантропология скифо-сибирского мира*. Кемерово: КемГУ.
- Мозолевский, Б. Н. 1980. Скифские курганы в окрестностях г. Орджоникидзе на Днепропетровщине (раскопки 1972—1975 гг.). В: Тереножкин, А. И. (ред.). *Скифия и Кавказ*. Киев: Наукова думка, с. 71-154.
- Никитенко, М. М. 1977. О датировке Балкинского рала. В: Баран, В. Д. (ред.). *Новые исследования археологических памятников на Украине*. Киев: Наукова думка, с. 44-47.
- Окатенко, В. Н., Следюк, Д. В. 2017. Изучение топологии археологических объектов фотограмметрическим методом с использованием беспилотного летательного аппарата. *Археологія і давня історія України*, 2 (23), с. 428-441.
- Переводчикова, Е. В., Раевский, Д. С. 1981. Еще раз о назначении скифских навершия. В: Литвинский, Б. А. (ред.). *Средняя Азия и ее соседи в древности и средневековье*. Москва: Наука, с. 42-52.
- Петерс, Б. Г. 1982. *Морское дело в античных государствах Северного Причерноморья*. Москва: Наука.
- Плешивенко, А. Г. 1992. Торговые связи Каменского городища. *Древности степного Причерноморья и Крыма*, 3, с. 162-172.
- Плешивенко, А. Г. 2000. Капуловский комплекс скифского времени. *Старожитності степового Причорномор'я і Криму*, 8, с. 222-236.
- Плешивенко, А. Г., Фатеев, О. В. 2001. Новая коллекция амфорных клейм Капуловского городища. В: Мещеряков, В. Ф. (ред.). *Проблемы истории и археологии Украины (материалы международной научной конференции)*. Харьков: ХНУ, с. 70-71.
- Рутківська, Л. М. 1970. Поселення IV—V ст. н. е. в с. Капулівка на Нижньому Дніпрі. *Археологія*, 24, с. 194-216.
- Стрижак, О. С. 1967. *Назви річок Запоріжжя і Херсонщини (Нижньонадніпрянське Лівобережжя)*. Київ: Наукова думка.
- Телегин, Д. Я. 1991. *Неолитические могильники Мариупольского типа*. Киев: Наукова думка.
- Телегин, Д. Я., Титова, Е. Н. 1998. *Поселения днепро-донецкой этнокультурной общности эпохи неолита*. Киев: Наукова думка.
- Телегин, Д. Я., Нечитайло, А. Л., Потехина, И. Д., Панченко, Ю. В. 2001. *Среднеэпогівська і новоданилівська культури енеолита Азово-Чорноморського регіону*. Луганск: Шлях.
- Тереножкин, А. И. 1963. *Отчет о раскопках Средне-Днепровской археологической экспедиции*. НА ИА НАНУ, 1963/8.
- Тереножкин, А. И., Ильинская, В. А., Черненко, Е. В., Мозолевский, Б. Н. 1973. Скифские курганы Никопольщины. В: Тереножкин, А. И. *Скифские древности*. Киев: Наукова думка, с. 113-186.
- Толочко, П. П. (ред.). *Институт археології Національної академії наук України*. 2015. Київ: АДЕФ-Україна.
- Тортика, А. А. 1983. Преодоление водных преград кочевыми народами Евразии I-II тыс. н. э.: опыт систематизации. *Вісник ХДУ. Історія*, 31, с. 32-44.
- Тощев, А. Г. 2013. Новые археологические сведения по истории степных кочевников на юге Украины. *Древнее Причерноморье*, X, с. 583-586.
- Тощев, А. Г., Андрух, С. І. 2018. Сорокина балка — пам'ятка скіфського часу та середньовіччя біля с. Велика Знамянка на Запоріжжі. *Археологічні дослідження в Україні 2016 р.*, с. 52-53.
- Тощев, Г. Н. 1996. О методике раскопок крупных могильников степной зоны. В: *Северо-Восточное Приазовье в системе евразийских древностей (энеолит — бронзовый век). Материалы международной конференции*. Донецк: ДонГУ, 2, с. 91-92.
- Тощев, Г. Н. 2007. Белозерский могильник на Мамай-Горе. *Материалы та дослідження з археології Східної України*, 7, с. 262-264.
- Тощев, Г. Н. 2011. Памятники предскифского времени на Мамай-Горе. В: *Древнее Причерноморье*, IX, с. 494-495.

Тоцев, Г. Н. 2012. Памятники эпохи бронзы Мамай-Горы. *Культурологічний вісник. Науково-теоретичний щорічник Нижньої Наддніпряниці*, 31, с. 20-21.

Тоцев, Г. М., Андрух, С. І. 2017. Рятівні дослідження на Мамай-Горі (1988—2017 рр.). *Вісник НІАЗ «Кам'яна Могила»*, 2, с. 79-85.

Фатеев, О. В. 2002а. Синопский амфорный импорт на Капуловском поселении. *Старожитності степового Причорномор'я і Криму*, X, с. 173-195.

Фатеев, О. В. 2002b. Дипинти на Капуловском поселении. *Музейний вісник*, 2, с. 43-46.

Фатеев, О. В. 2004а. Находки амфорных клейм в Нижнем Приднепровье. *Старожитності степового Причорномор'я і Криму*, XI, с. 191-196.

Фатеев, О. В. 2004b. Херсонесский амфорный импорт на скифских поселениях Нижнего Приднепровья. *Старожитності степового Причорномор'я і Криму*, XI, с. 196-200.

Фатеев, О. В. 2006. Гераклеийский амфорный импорт на Капуловском поселении. *Вестник музея*, 4, с. 102-107.

Фатеев, О. В. 2009. Амфоры и клейма Гераклея Понтийской из Капуловки. *Старожитності степового Причорномор'я і Криму*, XV, с. 284-303.

Фатеев, О. В. 2012. Комплекс амфорной тары из Капуловки (находки 2011 года). *Античный мир и археология*, 16, с. 275-281.

Фатеев, О. В. 2014. Боспорский след на скифских перерывах через Днепр. *Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету*, 41, с. 365-368.

Фатеев, О. В., Третяков, Ю. Ю. 2012. Клад ольвийских «борисфенов» из Капуловки. В: Тельнов, Т. Н. (ред.). *Древности Северного Причерноморья III—II вв. до н. э.* Тирасполь: Приднестровский государственный университет им. Т. Г. Шевченко, с. 183-191.

Фиалко, Е. Е. 2010. Погребения амазонок из могильника Мамай-Гора. *Stratum plus*, 3, с. 187-196.

Черненко, Е. В. 1984. *Скифо-персидская война*. Киев: Наукова думка.

Шапошникова, О. Г., Бодянский, О. В. 1970. Капуловский неолитический могильник на Нижньому Дніпрі. *Археологія*, 24, с. 112-118.

Шарафутдинова, И. Н. 1982. *Степное Поднепровье эпохи поздней бронзы*. Киев: Наукова думка.

Яворницький, Д. І. 1990. *Історія запорізьких козаків*. Киев: Наукова думка, 1.

Tošćev, G. N. 2005. Die neolithische Nekropole Mamaj-Gora im unteren Dneprgebiet. *Godišnjak*, XXXIV, s. 21-45.

Treasures from the Ukrainian Steppes. 1998. Montreal: Pointe-a-Calliere: Montreal Museum of Archaeology and History, p. 47.

REFERENCES

Akulov, A. G. 2017. Memorialy nobiliteta skifskogo vremeni v yuzhnosibirskikh i kazakhstanskikh stepyakh. In: Beysenov, A. Z., Loman, V. G. (red.) *Arkheologicheskoye nasledie Tsentralnogo Kazakhstana: izucheniye i sokhraneniye*. Almaty: Begazy-Tasmola, 2, s. 16-24.

Andruk, S. I. 1999. Mogilnik Mamay-Gora — neordinarny pamyatnik ryadovogo naseleniya Skifii kontsa V—IV vv. do n. e. In: Yablonskiy, L. T. (ed.) *Skify Severnogo Prichernomoria VII—IV vv. do n. e.* Moskva: b. i., s. 11-14.

Andruk, S. I. 2000a. Mogilnik Mamay-Gora v Nizhnem Podneprovye. In: Gulyayev, V. I., Olkhovskiy, V. S. (red.) *Skify i sarmaty v VII—III vv. do n. e.: paleoekologiya. antropologiya i arkheologiya*. Moskva: Nauka, s. 110-119.

Andruk, S. I. 2000b. O nekotorykh osobennostyakh pogrebalno-pominalnoy praktiki na skifskom mogilnike Mamay-Gora. *Naukovi pratsi istorichnogo fakultetu ZDU*, IX, s. 238-243.

Andruk, S. I. 2001. *Mogilnik Mamay-Gora*. Zaporozhye: ZNU, II.

Andruk, S. I., Toshchev, G. N., Shakhrov, G. I. 1995. *Velikoznamenskiye kurgany (N 14—15)*. Zaporozhye: b. i.

Andruk, S. I., Toshchev, G. N. 1999. *Mogilnik Mamay-Gora*. Zaporozhye: ZNU, I.

Andruk, S. I., Toshchev, G. N. 2004. *Mogilnik Mamay-Gora*. Zaporozhye: ZNU, III.

Andruk, S. I., Toshchev, G. N. 2009. *Mogilnik Mamay-Gora*. Zaporozhye: ZNU, IV.

Andruk, S. I., Toshchev, G. N. 2012. Mogilnik skifskogo vremeni Mamay-Gora. In: Blajer, W (ed.) *Peregrinationes archaeologicae in Asia et Europa Joanni Chochorowski dedicatae*. Krakow: Profil-Archeo, s. 485-490.

Andruk, S. I., Toshchev, G. N. 2018. Sorokina balka — novyy pamyatnik arkheologii v Nizhnem Podneprovye. *Starodavne Prichernomor'ya*, 12, s. 50-52.

Artamonov, M. I. 1966. *Sokrovishcha skifskikh kurganov v sobranii Gosudarstvennogo Ermitazha*. Praga: Artiya; Leningrad: Sovetskiy khudozhnik.

Berezovets, D. T. 1960. Rozkopki kurgannogo mogilnika epokhi bronzi ta skifskogo chasu v s. Kut. *Archeologichni pamjatky URSSR*, 9, s. 39-89.

Bessonova, S. S. 1983. *Religioznye predstavleniya skifov*. Kiev: Naukova dumka.

Bozhe-Garnye, Zh., Shabo, Zh. 1967. *Ocherki geografii gorodov*. Moskva: Progress.

Bodyanskiy, A. V. 1971. Gemma-pechat iz s. Kapulovki na Nikopolshchine. In: Tolochko, P. P. (ed.) *Arkheologicheskie issledovaniia na Ukraine 1968 g.* Kiev: Naukova dumka, s. 193-195.

Boltrik, Yu. V. 1978. Svyatilishche Areya v urochishche Nosaki. In: Gening, V. F., Chernenko, E. V. (ed.) *Arkheologicheskiye issledovaniya na Ukraine v 1976—1977 gg.* Tezisy dokladov konferencii. Uzhgorod: b. i., s. 61-62.

Boltrik, Yu. V. 1990. Suhoputnye kommunikacii Skifii (po materialam novostroechnykh issledovaniy ot Priazovya do Dnepra). *Sovetskaya arkheologiya*, 4, s. 30-44.

Boltrik, Yu. V. 1997. Bronzovyye navershiya skifskikh povozok. In: Yarovoy, E. V. (ed.) *Chobruchskiy arkheologicheskii kompleks i voprosy vzaimovliyaniya antichnoy i varvarskoy kultur (IV v. do n. e. — IV v. n. e.)*. Tiraspol: Arheologiya, s. 16-17.

Boltrik, Yu. V. 1999. Perepravy Nizhnego Dnepra v skifskoye vremya. In: Tolochko, P. P., Toshchev, G. M. (red.) *Problemy skifo-sarmatskoy arkheologii Severnogo Prichernomoria (k 100-letiyu B. N. Grakova)*. Zaporozhye: Aleksandr, s. 45-47.

Boltrik, Yu. V. 2004a. Do pitannya pro politichnyy tsentr Skifii. *Starozhytnosti stepovoho Prichernomoria i Krymu*, XI, s. 38-41.

Boltrik, Yu. V. 2004 b. Sotsialnaya struktura Skifii IV v. do RH, otrazhennaya v pogrebalnykh pamyatnikakh. In: Chochorowski, J. (ed.) *Kimmerowe. Scytovye. Sarmaci. Księga poświęcona pamięci prof. T. Sulimirskego*. Krakow: Księgarnia Akademicka, s. 85-91.

Boltrik, Yu. V. 2009. Povorok kak pokazatel tselostnosti kompleksa skifskogo kurgana. In: Bessonova, S. S. (red.) *Epokha rannego zheleza*. Kiev, Poltava: IA NANU, s. 39-47.

Boltrik, Yu. V., Lifantiy, O. V. 2016. Vigotovlennyya zolotikh aplikatsiy kostyuma v Skifii (puanson z Kam'yanskogo gorodishcha). In: Marina, Z. P. (ed.) *Arkheologiya ta etnologiya Pivdnyia Shkhidnoi Evropy*. Dnipro: Lira, s. 217-226.

Bubenok, O. B. 1997. *Yasy i brodniki v stepyakh Vostochnoy Evropy (VI — nachalo XIII vv.)*. Kiev: Logos.

Bunyatyay, E. P. 1985. *Metodika sotsialnykh rekonstruktsiy v arkheologii. Na materiale skifskikh mogilnikov IV—III vv. do n. e.* Kiev: Naukova dumka.

Bylkova, V. P. 1995. Greki i varvary v Nizhnem Podneprovye v kontse V — pervoy treti III vv. do n. e. (Po materialam raskopok poseleniy). *Vestnik drevnei istorii*, 4, s. 111-116.

Vakhtina, M. Yu., Skoryy, S. A., Romashko, V. A. 2010. O meste nakhodki skifskogo navershiya s izobrazheniyem Papaya (Natsionalnyy muzey Ukrainy). *Zapiski IIMK RAN*, 5, s. 161-178.

- Gavrilyuk, N. A., Pashkevich, G. A. 1991. Zemledelcheskiy komponent v ekonomike stepnykh skifov kontsa V—IV v. do n. e. *Sovetskaya arkheologiya*, 2, s. 51-64.
- Grakov, B. M. 1947. *Skifi*. Kyiv: AN URSSR.
- Grakov, B. N. 1954. *Kamenskoye gorodishche na Dnepre*. Moskva: Nauka. Materialy i issledovaniia po arkheologii SSSR, 36.
- Grakov, B. N. 1962. Skifskiye pogrebeniya na Nikopolskom kurganном pole. Materialy i issledovaniia po arkheologii SSSR, 115, s. 56-113.
- Grakov, B. N. 1972. *Skify*. Moskva: MGU.
- Dovatur, A. I., Kallistov, D. P., Shishova, I. A. 1982. *Narody nashey strany v «Istorii Gerodota»*. Moskva: Nauka.
- Drovosekova, O. V. 2002. Materialy epokhi eneolita i bronzovogo veka iz s. Kapulovka Dnepropetrovskoy oblasti. *Starozhynnosti stepovoho Prychornomor'ia i Krymu*, X, s. 131-154.
- Elnikov, M. V. 2001. *Srednevekovyy mogilnik Mamay-Surka (po materialam issledovaniy 1989—1992 gg.)*. Zaporozhye: ZGU, I.
- Elnikov, M. V. 2006. *Srednevekovyy mogilnik Mamay-Surka (po materialam issledovaniy 1993—1994 gg.)*. Zaporozhye: ZNU, II.
- Ivlev, N. P., Ivlev, M. N. 1995. Perepravy i mosty kochevnikov. *Etnograficheskoye obozreniye*, 1, s. 30-35.
- Kruts, S. I. 2017. *Skify stepy Ukrainy po antropologicheskim dannym*. Kiev, Berlin: Oleg Filyuk.
- Kryukov, N. 1909. *Voyennyye soobshcheniya (perepravy i obyknovennyye dorogi)*. Sankt-Peterburg: b. i.
- Kuznetsova, T. M. 2006. O khronologii mogilnika grupy kurgana Solokha. In: Petrenko, V. G., Yablonskiy, L. T. (ed.). *Drevnosti skifskoy epokhi*. Moskva: IA RAN, s. 227-236.
- Leskov, A. M. 1981. *Kurgany: nakhodki. problemy*. Leningrad: Nauka.
- Maksimovich, N. I. 1901. *Dnepr i ego pritoki*. Kiev: Tip. S. V. Kulzenko.
- Mantsevich, A. P. 1987. *Kurgan Solokha (publikatsiya odnoy kolleksii)*. Leningrad: Iskustvo.
- Martynov, A. I., Alekseyev, V. P. 1986. *Istoriya i paleoantropologiya skifo-sibirskogo mira*. Kemerovo: KemGU.
- Mozolevskiy, B. N. 1980. Skifskiye kurgany v okrestnostyakh g. Ordzhonikidze na Dnepropetrovshchine (raskopki 1972—1975 gg.). In: Terenozkin, A. I. (ed.). *Skifiya i Kavkaz*. Kiev: Naukova dumka, s. 71-154.
- Nikitenko, M. M. 1977. O datirovke Balkinskogo rala. In: Baran, V. D. (red). *Novyye issledovaniya arkheologicheskikh pamyatnikov na Ukraine*. Kiev: Naukova dumka, s. 44-47.
- Okatenko, V. N., Sledyuk, D. V. 2017. Izucheniyе topologii arkheologicheskikh obyektov fotogrammetricheskim metodom s ispolzovaniem bespilotnogo letatel'nogo apparata. *Arkheolohiia i davnia istoriia Ukrainy*, 2 (23), s. 428-441.
- Perevodchikova, E. V., Rayevskiy, D. S. 1981. Eshche raz o naznachenii skifskikh navershiy. In: Litvinskiy, B. A. (ed.). *Srednyaya Aziya i eye sosedi v drevnosti i srednevekovye*. Moskva: Nauka, s. 42-52.
- Peters, B. G. 1982. *Morskoye delo v antichnykh gosudarstvakh Severnogo Prichernomor'ia*. Moskva: Nauka.
- Pleshivenko, A. G. 1992. Torgovyye svyazi Kamenskogo gorodishcha. *Drevnosti stepnogo Prichernomor'ia i Kryma*, 3, s. 162-172.
- Pleshivenko, A. G. 2000. Kapulovskiy kompleks skifskogo vremeni. *Starozhynnosti stepovoho Prychornomor'ia i Krymu*, 8, s. 222-236.
- Pleshivenko, A. G., Fateyev, O. V. 2001. Novaya kolleksiya amfornykh kleym Kapulovskogo gorodishcha. In: Mesheryakov, V. F. (ed.). *Problemy istorii i arkheologii Ukrainy (materialy mezhdunarodnoy nauchnoy konferentsii)*. Kharkov: HNU, s. 70-71.
- Rutkivska, L. M. 1970. Poselennya IV—V st. n. e. v s. Kapulivka na Nizhnomu Dnipro. *Arkheologiya*, 24, s. 194-216.
- Strizhak, O. S. 1967. *Nazvi richok Zaporizhzhya i Khersonshchiny (Nizhnnonaddnipyrianske Livoberezhzhya)*. Kyiv: Naukova dumka.
- Telegin, D. Ya. 1991. *Neoliticheskiye mogilniki mariupolskogo tipa*. Kiev: Naukova dumka.
- Telegin, D. Ya., Titova, E. N. 1998. *Poseleniya dnepronetskoj etnokulturnoy obshchnosti epokhi neolita*. Kiev: Naukova dumka.
- Telegin, D. Ya., Nechitaylo, A. L., Potekhina, I. D., Panchenko, Yu. V. 2001. *Srednestogovskaya i novodanilovskaya kultury eneolita Azovo-Chernomorskogo regiona*. Lugansk: Shlyakh.
- Terenozhkin, A. I. 1963. *Otchet o raskopkakh Sredne-Dneprovskoy arkheologicheskoy ekspeditsii*. NA IA NANU, 1963/8.
- Terenozhkin, A. I., Plinskaya, V. A., Chernenko, E. V., Mozolevskiy, B. N. 1973. Skifskiye kurgany Nikopolshchiny. In: Terenozkin, A. I. (ed.). *Skifskiye drevnosti*. Kiev: Naukova dumka, s. 113-186.
- Tolochko, P. P. (ed.). Institut arkheologii Natsionalnoi akademii nauk Ukraini. 2015. Kyiv: ADEF-Ukraina.
- Tortika, A. A. 1983. Preodoleniye vodnykh pregrad kochevymi narodami Evrazii I—II tys. n. e.: opyt sistematizatsii. *Visnik KhDU. Istoriya*, 31, s. 32-44.
- Toshchev, G. N. 1996. O metodike raskopok krupnykh mogilnikov stepnoy zony. In: *Severo-Vostochnoye Priazovye v sisteme evraziyskikh drevnostey (eneolit — bronzovyy vek). Materialy mezhdunarodnoy konferentsii*. Donetsk: DonGU, 2, s. 91-92.
- Toshchev, G. N. 2007. Belozerskiy mogilnik na Mamay-Gore. Materialy ta doslidzhennya z arheologii Skhidnoyi Ukrainy, 7, s. 262-264.
- Toshchev, G. N. 2011. Pamyatniki predskifskogo vremeni na Mamay-Gore. *Drevneye Prichernomor'ye*, IX, s. 494-495.
- Toshchev, G. N. 2012. Pamyatniki epokhi bronzy Mamay-Gory. *Kulturolohichniy visnyk. Naukovo-teoretychniy shchornykh Nyzhnoi Naddnipyrianshchyny*, 31, s. 20-21.
- Toshchev, G. N. 2013. Novyye arkheologicheskkiye svedeniya po istorii stepnykh kochevnikov na yuge Ukrainy. *Drevneye Prichernomor'ya*, X, s. 583-586.
- Toshchev, G. N., Andruk, S. I. 2017. Ryativni doslidzhennya na Mamay-Gori (1988—2017 rr.). *Visnik NIAZ «Kam'yana Mogila»*, 2, s. 79-85.
- Fateyev, O. V. 2002 a. Sinopskiy amfornyy import na Kapulovskom poselenii. *Starozhynnosti stepovoho Prychornomor'ia i Krymu*, X, s. 173-195.
- Fateyev, O. V. 2002 b. Dipinti na Kapulovskom poselenii. *Muzeyniy visnyk*, 2, s. 43-46.
- Fateyev, O. V. 2004a. Nakhodki amfornykh kleym v Nizhnem Pridneprov'ye. *Starozhynnosti stepovoho Prychornomor'ia i Krymu*, XI, s. 191-196.
- Fateyev, O. V. 2004b. Khersonesskiy amfornyy import na skifskikh poseleniyakh Nizhnego Pridneprov'ia. *Starozhynnosti stepovoho Prychornomor'ia i Krymu*, XI, s. 196-200.
- Fateyev, O. V. 2006. Gerakleyskiy amfornyy import na Kapulovskom poselenii. *Vestnik muzeya*, 4, s. 102-107.
- Fateyev, O. V. 2009. Amfory i kleyma Geraklei Pontiskoy iz Kapulovki. *Starozhynnosti stepovoho Prychornomor'ia i Krymu*, XV, s. 284-303.
- Fateyev, O. V. 2012. Kompleks amfornoy tary iz Kapulovki (nakhodki 2011 goda). *Antichnyy mir i arkheologiya*, 16, s. 275-281.
- Fateyev, O. V. 2014. Bosporskiy sled na skifskikh pererpavakh cherez Dnepr. *Naukovi pratsi istorichnogo fakultetu Zaporizkogo natsionalnogo universitetu*, 41, s. 365-368.
- Fateyev, O. V., Tretiakov, Yu. Yu. 2012. Klad olviyskikh «borisfenov» iz Kapulovki. In: Telnov, T. N. (ed.). *Drevnosti Severnogo Prichernomor'ia III—II vv. do n. e.* Tiraspol: Pridnestrovskii gosudarstvennyi universitet im. T. G. Shevchenko, s. 183-191.
- Fialko, E. E. 2010. Pogrebeniya amazonok iz mogilnika Mamay-Gora. *Stratum plus*, 3, s. 187-196.
- Chernenko, E. V. 1984. *Skifo-persidskaya voyna*. Kiev: Naukova dumka.
- Shaposhnikova, O. G., Bodyanskiy, O. V. 1970. Kapulivskiy eneolitichnyy mogilnik na Nizhnomu Dnipro. *Arheologiya*, 24, s. 112-118.
- Sharafutdinova, I. N. 1982. *Stepnoye Podneprov'ye epokhi pozdney bronzy*. Kiev: Naukova dumka.
- Yavornitskiy, D. I. 1990. *Istoriya zaporizkikh kozakiv*. Kyiv: Naukova dumka, 1.
- Toščev, G. N. 2005. Die neolithische Nekropole Mamaj-Gora im unteren Dneprgebiet. *Godišnjak*, XXXIV, s. 21-45.
- Treasures from the Ukrainian Steppes. 1998. Montreal: Pointe-a-Calliere: Montreal Museum of Archaeology and History, p. 47.

*Yu. V. Boltryk, V. M. Okatenko,
G. M. Toscev*

THE TERRITORY OF THE CENTRAL SCYTHIA (FROM SOLOKHA TO CHORTOMLYK)

This article is devoted to the extensive description of the environment of the two largest settlement structures of the Eastern European steppes — the Kapuliv and Kamyanka which date V—III centuries BC. These two powerful settlements appeared on the opposite banks near the ancient crossings through the Dnipro. They formed the main core of the Scythian state, in which Kapuliv served as the capital and Kamyanka was its economic partner. Intense life here has arisen from the time of Ariapet's rule to the life of the descendants of King Ateus.

The Scythians chose the best place in the Pontic steppe, where in the zone of floodplain meadows and forests there were numerous straits with lakes surrounded by magnificent pastures. Therefore, along with these two main settlements, on the banks and partly in the floodplain, there were many settlements of the second order.

The importance of this zone is emphasized by the accumulation of kurhans and graveyards placed almost symmetrically on different shores. In the immediate surrounding of the settlements there are almost equal in importance burial mounds of the ordinary population. Among them are the burial ground near the village Kut, the Nikopol mound field and the burial ground of Mamay-Gora. The last one is the largest in the Eastern Europe in terms of the number of excavated burials. This graveyard is unique due to five large kurhans, located in one line: three long kurhans and two round in plan. It is possible that there was a general Scythian cult center.

Further from the Dnipro there were burial memorials of representatives of the higher social stage, among which were the largest burial mounds of Scythia —

Solokha and Chortomlyk. There is a noteworthy mound alley (1.6 km long), which retreated to the west of the Solokha kurhan and turned slightly to the north, where it probably connected with a part of another smaller kurhan alley.

Not far from a smaller alley there was the recently opened manufacturing settlement Sorokina Balka. The time of its existence (all IV BC) is recorded by the findings of the coins of the cities of the North Pontus, the Marmara Sea and Macedonia.

Keywords: Settlement, Kurhan, Ford, Road, Rattles with Papay, Solokha, Sorokina Balka, Mamay-Gora.

Одержано 28.02.2018

БОЛТРИК Юрій Вікторович, кандидат історичних наук, завідувач відділу, Інститут археології НАН України, пр. Героїв Сталінграда, 12, Київ, 04210, Україна, *boltryk@ukr.net*.

BOLTRYK Yurii, Candidate of Historical Sciences, Head of the Department, Institute of Archaeology, National Academy of Sciences of Ukraine, Heroiv Stalingradu ave., 12, Kyiv, 04210, Ukraine, *boltryk@ukr.net*.

ОКАТЕНКО Віталій Миколайович, заступник директора з наукової роботи ДП ОАСУ «Слобідська археологічна служба» Інституту археології НАН України, вул. Культури, 25-А, Харків, 61058, Україна, *okatenkovitalij@gmail.com*.

OKATENKO Vitalii, Deputy Director for Research, SC CASU «Slobidska Archeological Service», Institute of Archeology, the National Academy of Sciences of Ukraine, Kultury str., 25-A, Suite 204, Kharkiv, 61058, Ukraine *okatenkovitalij@gmail.com*.

ТОЩЕВ Геннадій Миколайович, кандидат історичних наук, доцент, Запорізький національний університет, вул. Жуковського, 66, Запоріжжя, 69063, Україна, *tomaigora1.zp@gmail.com*.

TOSCEV Genady, Candidate of Historical Sciences, docent, Zaporizhzhya National University, Zhukovsky str., 66, Zaporozhye, 69063, Ukraine, *tomaigora1.zp@gmail.com*.

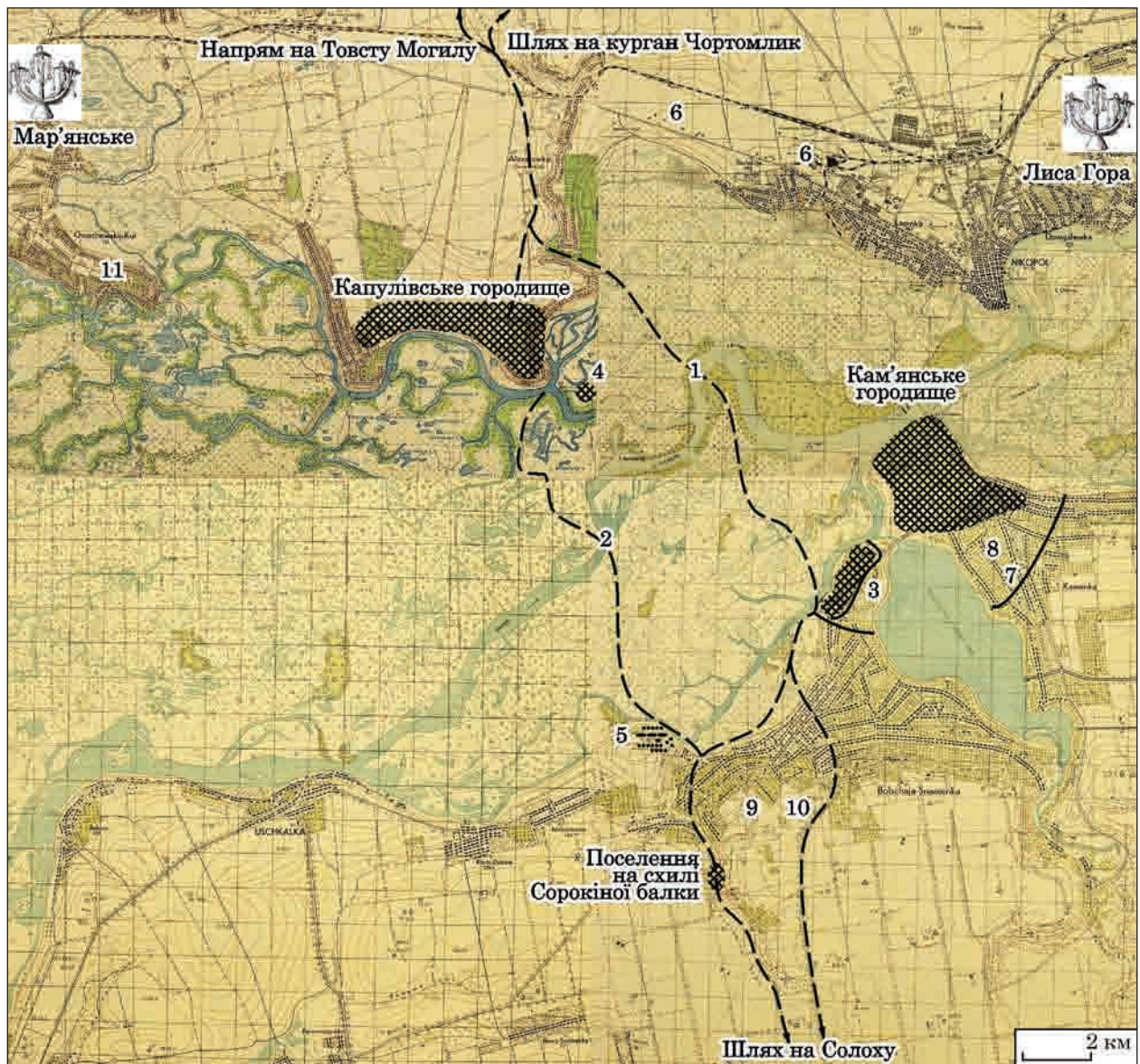

Рис. 1. Карта-схема центральної частини Скіфії V—III ст. до н. е.: 1 — варіант шляху через заплаву від південного краю Акрополя Кам'яньського городища до Капулівського городища (вихід з заплави біля гирла Чортомлика); 2 — варіант шляху через заплаву від гирла Сорокіної балки — берега під Мамай-Горою до південного края мису Капулівського городища; 3 — акрополь та частина Кам'яньського городища на мисі між Конкою та Білозерським лиманом; 4 — місце Чортомлицької Січі та вірогідне місце ставки царя Скіфії на острові в заплаві; 5 — курганний комплекс Мамай-Гори та могильник навколо. В середньовіччя Святи Гори; 6 — Нікопольське курганне поле та Сулицьке і Бистрицьке поселення скіфського або пізньоскіфського (?) часу, вздовж корінного берега перед курганами (за: Граков 1954, с. 155—157); 7 — вал Кам'яньського городища; 8 — незабудована ділянка Кам'яньського городища, місце потенційного ярмарковища; 9 — курган з цвинтарем на ньому та довгий курган поруч з ним; 10 — курган 13 біля с. Велика Знамянка; 11 — курганний могильник Кут на мисі над заплавою Базавлука

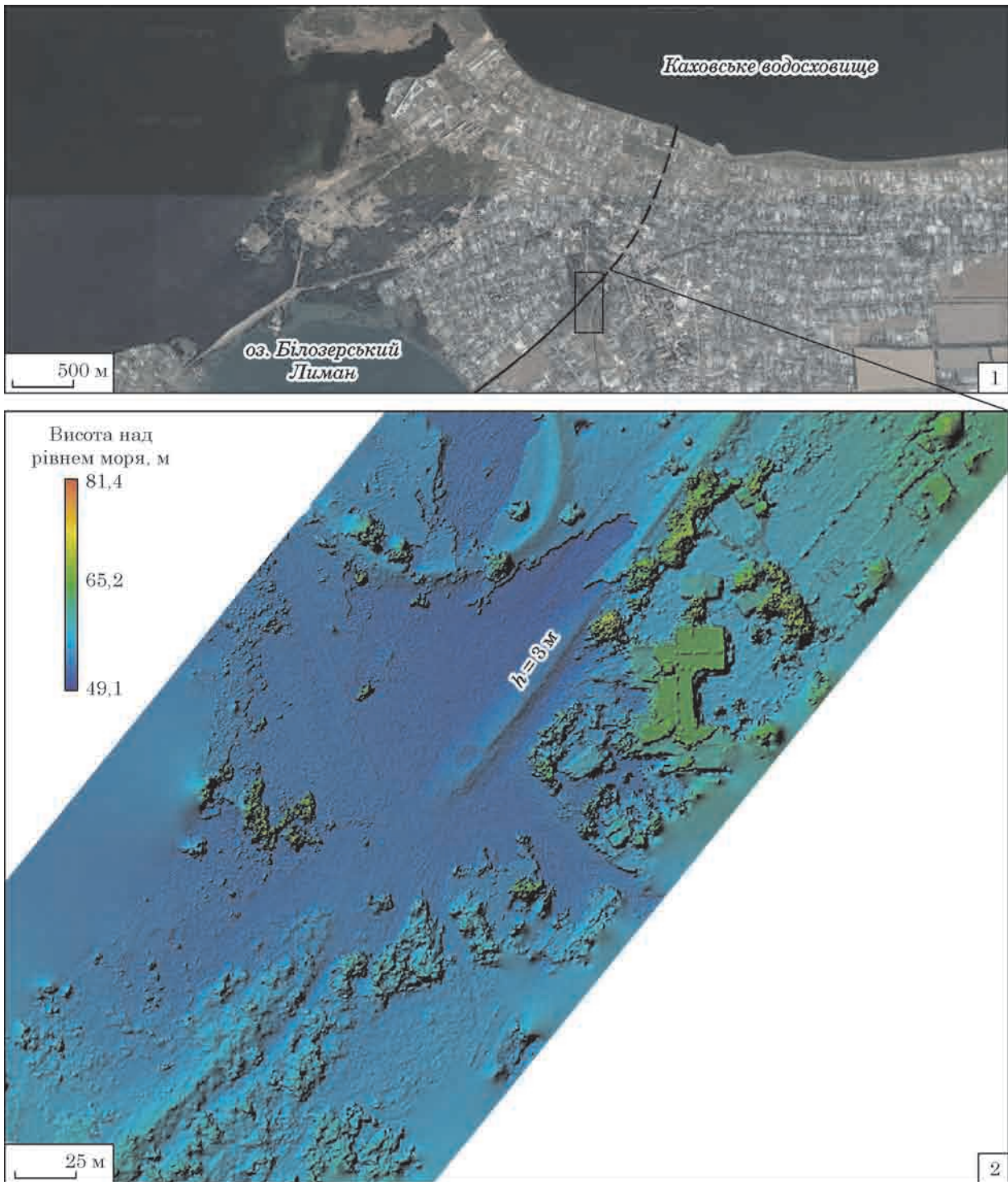

Рис. 5. Вал, що позначає східний край Кам'янського городища: 1 — вал та реконструкція його проходження в просторі м. Кам'янка-Дніпровська (основа: фото Google 2016); 2 — цифровий план та висотна модель збереженої частини валу Кам'янського городища

До статті
Ю. В. Болтрика, В. М. Окатенка, Г. М. Тоцева
«Терени центру Скіфії (від Солохи до Чортомлика)»

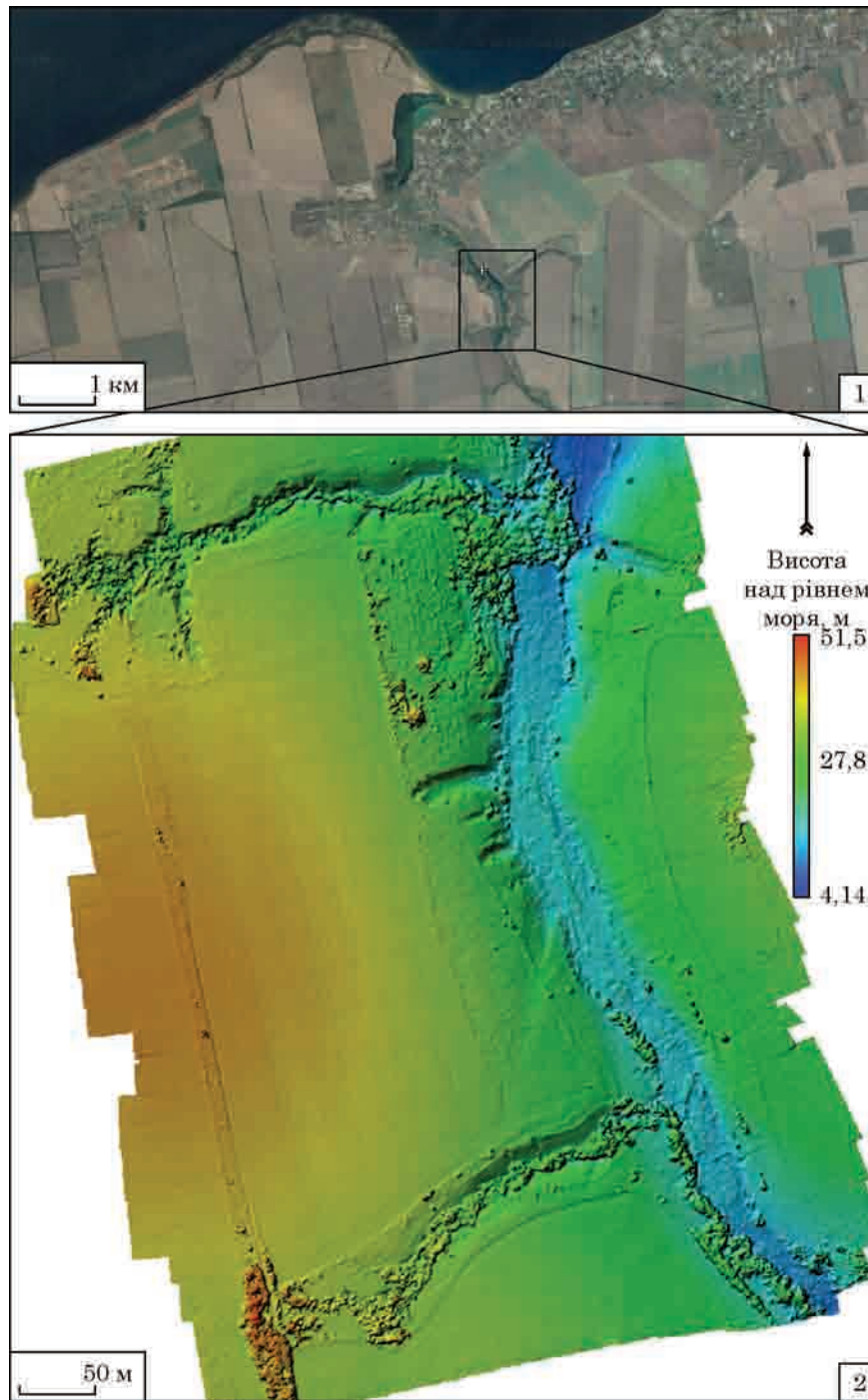

Рис. 8. Місце розташування поселення та виробничих комплексів на схилах Сорокиної балки: 1 — вигляд на космічному знімку; 2 — цифровий план та висотна модель розташування поселення на схилах Сорокиної балки

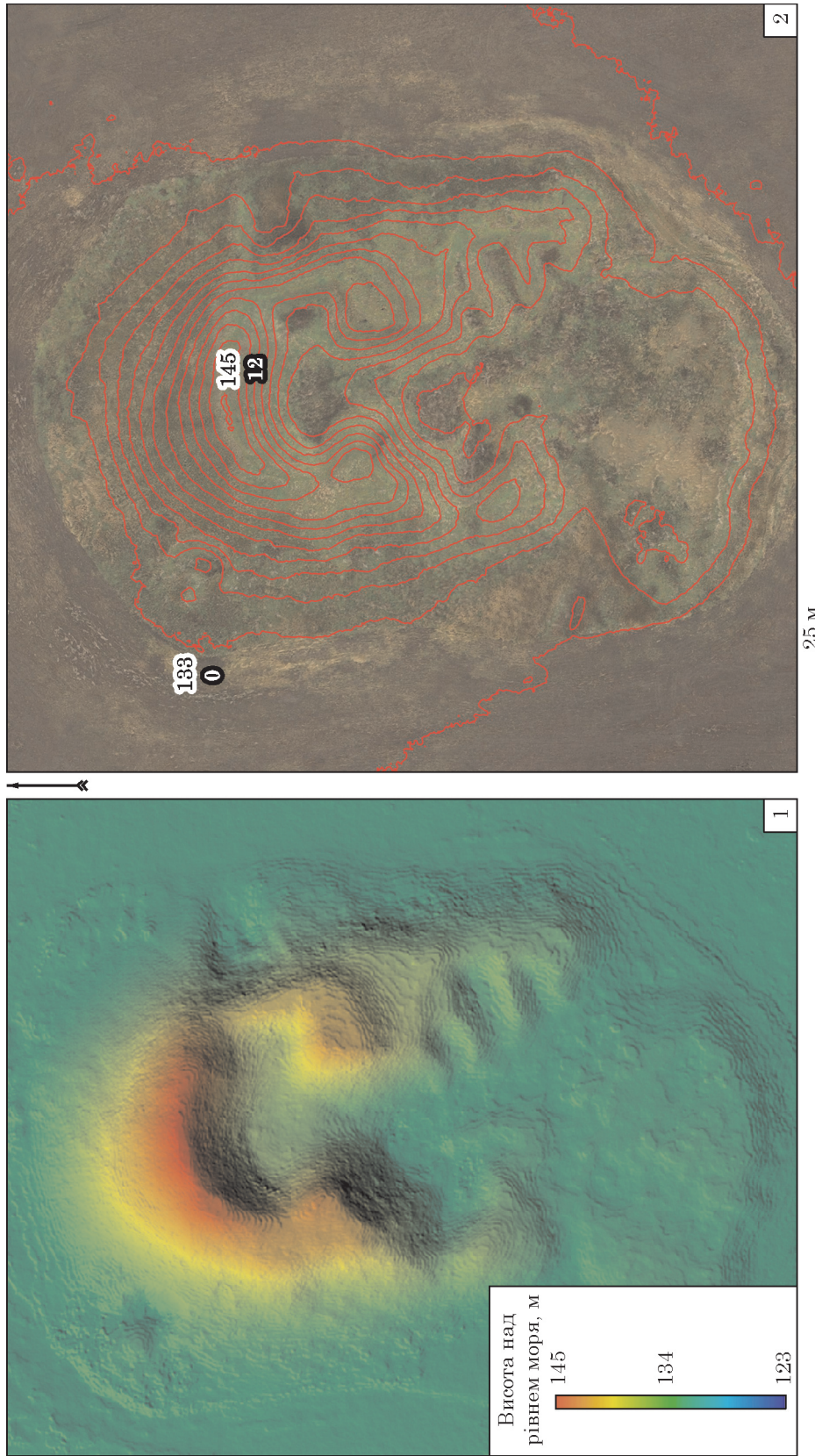

Рис. 14. Ортофотоплан кургану Солоха: 1 — цифрова висотна модель залишків насипу (площа насипу — 21313,7 м²; об'єм ґрунту — 26571,5 м³); 2 — фотоплан кургану Солоха з проведеними горизонтальями, інтервал 1 м

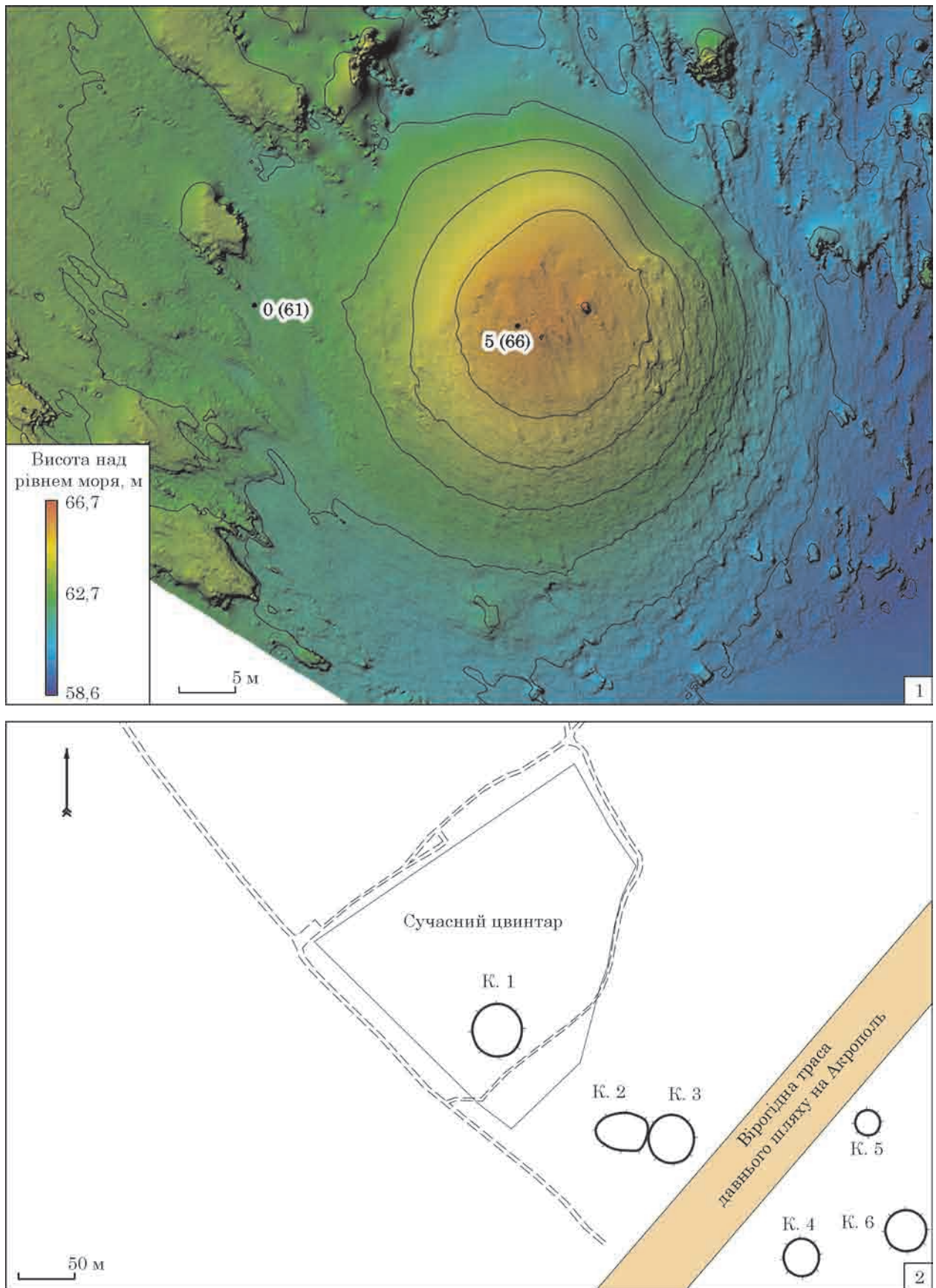

Рис. 16. Кургани біля кладовища с. Велика Знам'янка: 1 — цифрова модель кургану на кладовищі з ізолініями висот; 2 — план групи курганів з позначенням вірогідної траси давнього шляху до Кам'янського поду

До статті
Ю. В. Болтрика, В. М. Окатенка, Г. М. Тоцева
«Терени центру Скіфії (від Солохи до Чортомлика)»

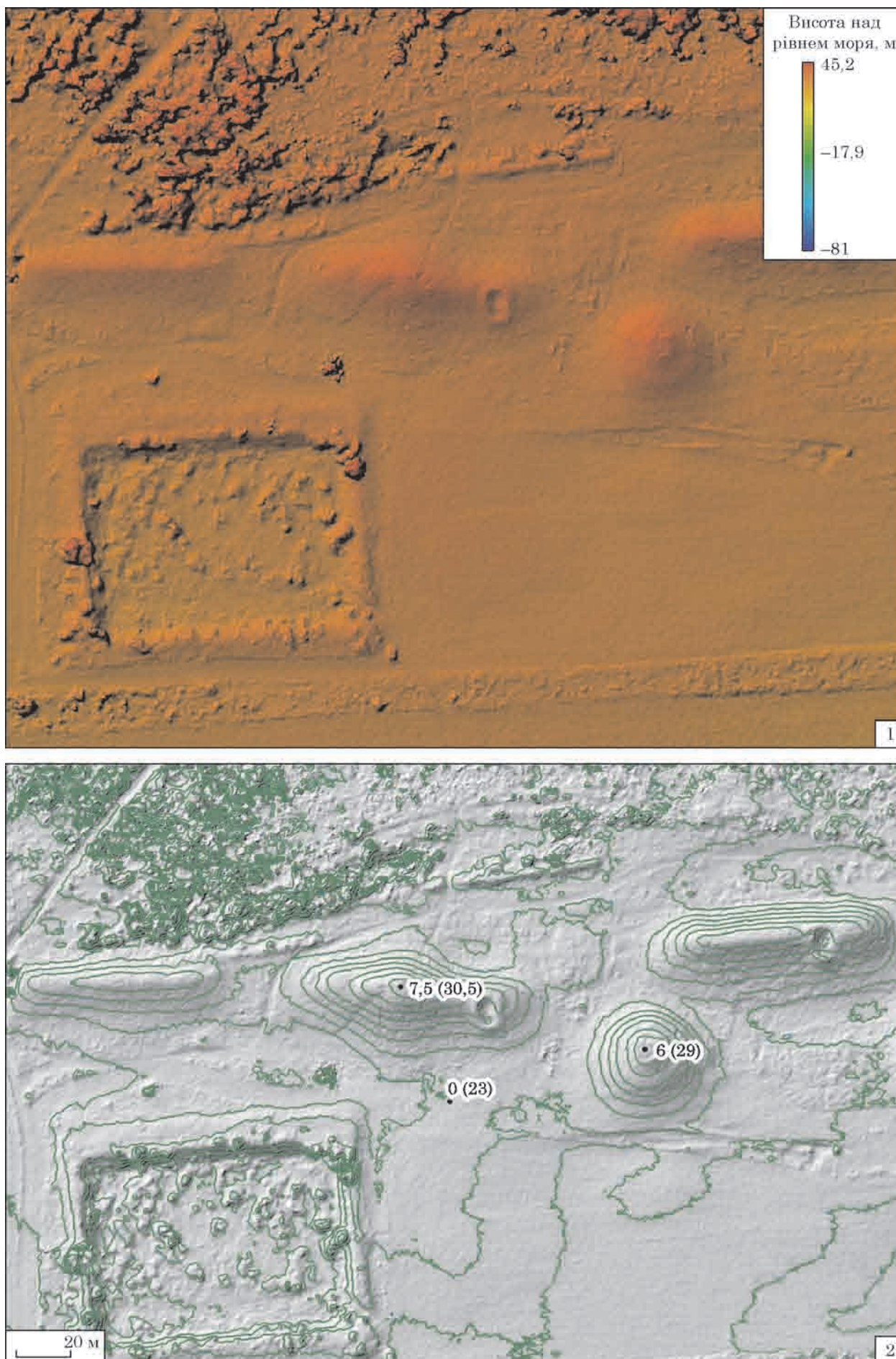

Рис. 18. Ортофотоплани курганів Мамай-Гори: 1 — карта висот курганів; 2 — план курганів з ізолініями висот

А. Д. Деміна

СКЕЛІ, МОРЕ І КУРГАНИ: ПАМ'ЯТКИ СКІФСЬКОГО ЧАСУ У ЛАНДШАФТІ ПІВНІЧНОГО ПРИАЗОВ'Я

У роботі репрезентований аналіз поширених конструктивних особливостей 117 пам'яток скіфського часу у Північному Приазов'ї. Розглядаються тенденції у використанні природних ресурсів, а також географічне розташування курганів скіфського часу і курганів доби бронзи із похованнями скіфського часу.

Ключові слова: скіфський час, курган, Північне Приазов'я, камка, кам'яні конструкції.

ВСТУП

За свідченнями Геродота, на північ від Меотійського озера знаходились землі царських скіфів та амазонок. Сьогодні із цим місцем найчастіше асоціюють північне степове узбережжя Азовського моря. Проте, не зважаючи на більш ніж столітню історію вивчення пам'яток скіфського часу, цей регіон залишається білою плямою на карті Європейської Скіфії, порівняно із сусідніми територіями Придніпров'я, Подоння та Криму. Окремі великі кургани скіфського часу, такі як Шульговка та кургани поблизу м. Ногайськ, досліджувались ще у XIX ст. (ОАК 1892, с. 17—19; Яценко 1956), до цього самого часу належать свідчення про знахідки скіфських поховань у працях XIII Археологічного з'їзду та матеріалах до археологічних карт (Городцов 1907; Трифилев 1907; Скриленко 1905). На жаль, ці джерела часто мають вкрай уривчасту інформацію і лише констатують факт існування пам'ятки. Упродовж першої половини XX століття розвідки та епізодичні розкопки проводять переважно місцеві краєзнавчі музеї у Маріуполі, Бердянську та Мелітополі. У 1927 р. поблизу Маріуполя були знайдені два скіфських поховання, які

входили до складу великої курганної групи доби бронзи (Пиневич 1927, с. 9—11, Черненко 1970, с. 176—181). Комплексні дослідження, а отже і більш численні знахідки скіфських поховань, припадають на середину XX століття і пов'язані із діяльністю Скіфської степової та Донецької експедицій, які проводив Інститут археології УРСР. У результаті були виявлені скіфські поховання, переважно у курганах доби бронзи, у верхів'ях р. Молочної та курганні комплекси скіфського часу на вододілі приток р. Кальчик (Вязьмітіна та ін. 1960, с. 66, 124—128; Братченко и др. 1977, с. 15—17, 25—27). Але справжнім проривом у степовій курганній археології стали новобудовні експедиції 1970—1980-х років, коли у зоні будівництва іригаційних систем на захід від р. Молочної були досліджені десятки скіфських поховань. У східній частині Запорізької та у Донецькій областях також збільшилась кількість відкритих скіфських пам'яток, хоча загальний рівень дослідженості регіону залишився значно нижчим порівняно із північно-західним Приазов'ям. У цей час там були розкопані великі скіфські кургани, які часто асоціюють із похованнями представників скіфської еліти: Бердянський та Мелітопольський кургани у Запорізькій обл. і курган Двогорба Могила поблизу с. Сартана у Донецькій обл. (Болтрик и др. 1994; Чередниченко, Мурзін 1996; Тереножкин, Мозолевський 1988; Привалова, Зарайская, Привалов 1978). Ці експедиції принесли найбільш вагомий результат та склали основу нинішніх уявлень про археологічну ситуацію у регіоні. Проте, лише окремі, великі кургани були включені в ширший контекст досліджень поховальних практик скіфського часу. Інформація про більшість пам'яток залишається описовою і

лише її накопичення дало підстави дослідникам виділити центри скіфських пам'яток на правому березі р. Молочної, у північно-східному Приазов'ї та у Присивашші (Болтрик 1993, с. 83; Купрій 1993, с. 31; Полин, Карнаух 2012, с. 126). Для того, щоб заповнити цю прогалину і створити більш повну та чітку картину археологічних пам'яток скіфського часу у Північному Приазов'ї були проаналізовані 117 курганів, що містять 160 поховань скіфського часу. У даному дослідженні особливу увагу було приділено просторовому аналізу скіфських поховань, а саме питанню: як саме корелюють між собою характерні особливості місцевого ландшафту і стратегії спорудження поховань?

ДЖЕРЕЛА ТА МЕТОДИ

Основний критерій вибору скіфських пам'яток у даному дослідженні — географічний. Усі вони розташовані уздовж північного узбережжя Азовського моря, що складає близько 380 км. Відстань курганів від сучасної берегової лінії починається від 80 м, а саме від найпівденнішого скіфського кургану у Генічеську, до 60 км. на північ. Додатково були включені декілька курганів прикордонної території (понад 70—80 км від берега), такі як кургани біля м. Токмак та курган Передерієва Могила, які розташовані хоча і не у власне географічному Приазов'ї, але у басейнах річок, що впадають до Азовського моря (рис. 1).

Хронологічне визначення мають 72 зі 117 пам'яток. Майже всі вони датовані V—IV ст. до н. е., тобто з'являються на цій території масово і майже одночасно. Більш ранні дати мають лише одиничні поховання у курганах доби бронзи.

Топографічне положення пам'яток — це, за поодинокими винятками, плато річок, передусім річок Молочної, Обіточної, Берди, Кальміусу. У більшості випадків вони знаходились на високих правих берегах та вододілах, тобто у найбільш помітних місцях, де б вони здіймались над степовим ландшафтом, навіть маючи порівняно невелику висоту насипу. Звичайно, стверджувати щось про їх початкову висоту складно через тотальну розораність пам'яток у регіоні. Наприклад, повідомляється, що Двогорба та Передерієва могили не були розорані і мали 5 та 3,2 м у висоту відповідно (Привалова, Зарайская, Привалов 1982, с. 150; Моруженко 1992, с. 68).

Очевидно, що зазначена територія доволі велика, отже спроба дослідження курганних традицій серед таких різноманітних пам'яток виглядає проблемною.

Для подолання цієї проблеми у дослідженні зроблений акцент не на звичному функціональному описі пам'ятки, як «поховання» чи «святилища», а на розумінні її як набору конструкцій та артефактів, пов'язаних між собою у

просторі і часі. Це дало можливість зосередитись не на одному, а на різних типах скіфських пам'яток у регіоні: скіфських курганах, курганах-кенотафах і похованнях скіфського часу у курганах доби бронзи. Аналіз полягав, передусім, у порівнянні особливостей їх розташування, а елементи позапам'яткового аналізу кам'яних конструкцій та архітектурних елементів із використанням морської трави дозволили прослідкувати їх зв'язок із особливостями навколишнього середовища. Вибір параметрів аналізу був зроблений згідно з феноменологічним підходом, за яким вони мали бути частиною практичної діяльності, а отже і конструювати досвід світосприйняття людей, що створили ці пам'ятки (Tilley 1994, р. 31—34). Тому гіпотеза даного дослідження полягає у тому, що саме зазначені вище «скелі», «море», та «кургани» були тими значимими елементами ландшафту, що складала систему, у якій відтворювались, трансформувались і, зрештою, через яку можуть бути досліджені археологічні пам'ятки скіфського часу Північного Приазов'я.

РЕЗУЛЬТАТИ ДОСЛІДЖЕННЯ

Початок скіфського часу у Північному Приазов'ї припадає на останній етап суббореального кліматичного періоду, який має назву «похолодання залізного віку». Тоді типовий степовий аридний клімат став вологішим, у поймах річок розвинулась лісова рослинність, а трав'яний покрив став різноманітнішим (Матишов, Новенко, Красноручкая 2011, с. 41). Це робило землі Приазов'я привабливішими для ведення кочового господарства (Михайлов 1991, с. 25).

Загалом, Північне Приазов'я поділяється на декілька географічних зон, але основну територію займають скеляста Приазовська височина та Донецький кряж, і рівнинні низовини — Приазовська та Причорноморська.

Приазовська височина є частиною українського кристалічного масиву, для якого характерні часті виходи кристалічних порід, таких як граніти. Особливо вони помітні у басейні р. Кальчик (притоки р. Кальміус), течія якого розділяє Приазовську височину та Донецький кряж. Багаті місцеві родовища граніту та вапнякових порід могли бути ресурсом для створення кам'яних елементів, таких як кресли, кромлехи, стели, а також вимостки та перекриття могильних ям. У Північному Приазов'ї більшість великих курганів, за винятком Мелітопольського, мають ті чи інші кам'яні конструкції. Але Кальміуський регіон помітно відрізняється їх кількістю та характером. Загалом, із 20 скіфських пам'яток лише дев'ять є курганами, спорудженими у скіфський час, решта — це поховання скіфського часу у курганах доби бронзи або пам'ятки, про які не збереглося чіткої інформації. При цьому з цих дев'яти кур-

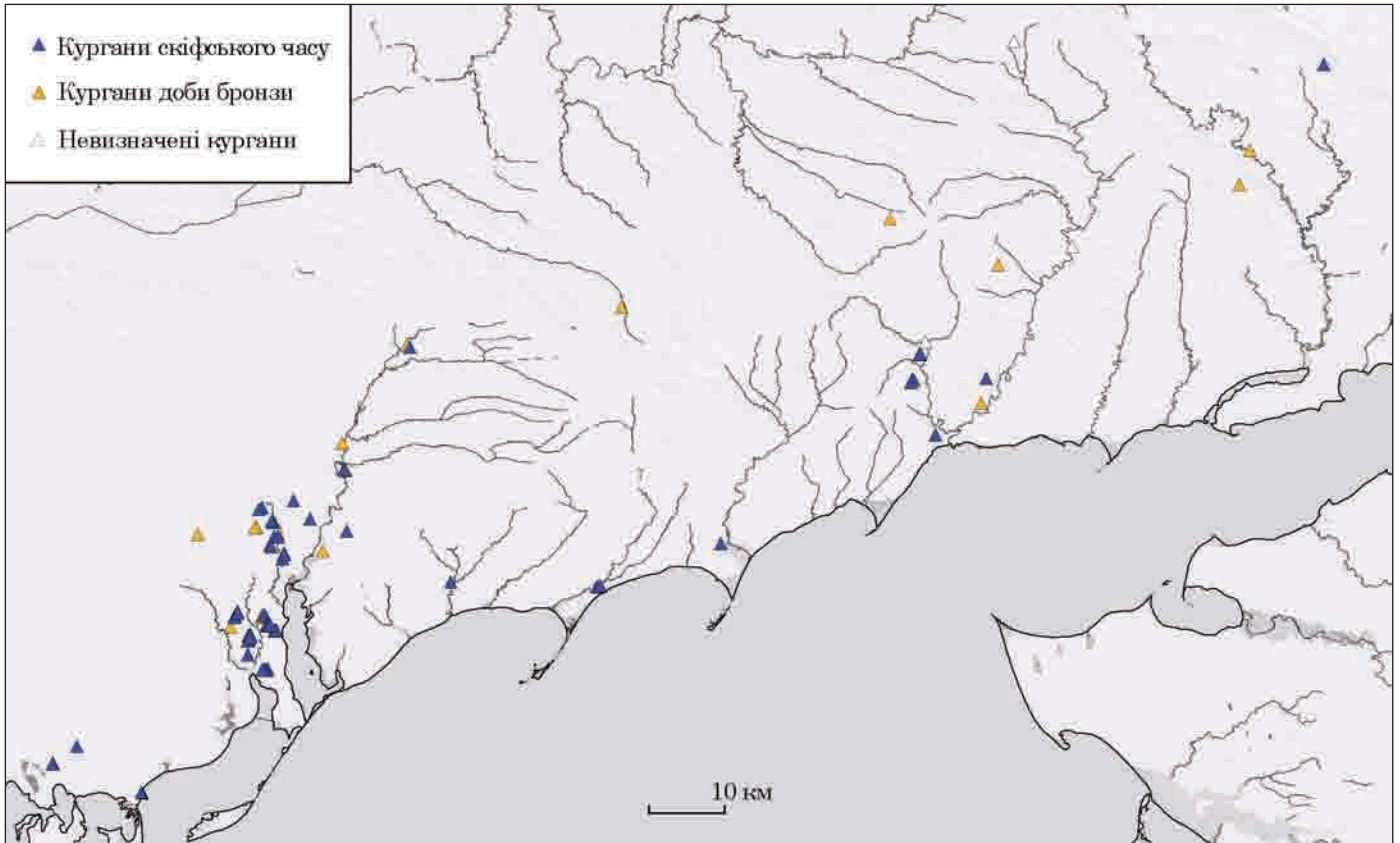

Рис. 1. Пам'ятки скіфського часу на території Північного Приазов'я

ганів — сім мають не лише кресіди, а й, подекуди, кромлехи та стели. Так, у кургані Двогорба Могила західна частина кресіди збереглась гірше і складалась із брил вапняку, у той час як східна частина товщиною доходила до одного метру і складалась із граніту. На межі між двома частинами кільця, яка проходила по лінії ПнПнСх та ПдПдЗх, кресіда була викладена камінням усіх зазначених порід (Привалова, Зарайская, Привалов 1982, с. 154—155). Біля рову у західній частині насипу був знайдений окремий великий камінь із світло-сірого граніту зі слідами обробки, який інтерпретують як заготівку під антропоморфну стелу (Привалова, Зарайская, Привалов 1978, с. 3; Привалова, Зарайская, Привалов 1982, с. 159). З усіх боків курган охоплювали три концентричні ряди каміння, поставленого на ребро, які утворювали кромлех. Він складався з вапнякового каміння на заході та гранітного на сході, і таким чином повторював орієнтацію кресіди за сторонами світу (Привалова, Зарайская, Привалов 1982, с. 159). Скупчення гранітного каміння у східній частині кургану в облаштуванні підземного лазу мав також курган Кара-Тюбе у долині р. Молочної, схожість якого із Двогорбою могилою у конструкції східного лазу відзначалася Ю.В. Болтриком (1993, с. 194).

Кургани 5 і 7 біля с. Кременівка найчастіше інтерпретуються як єдиний культовий комплекс (Братченко и др. 1977, с. 17; Гершкович,

Ромашко 2013, с. 61—72; Полин, Карнаух 2012, с. 116). Проте у даному дослідженні вони розглядаються усе ж як дві окремі пам'ятки, які розташовані у п'яти метрах одна від одної, мають окреслені межі та набір артефактів.

У центральній частині кургану 5 під земляним насипом була знайдена кам'яна конструкція овальної форми розмірами 14 × 17 м і максимальною висотою — 1,75 м, яка у розрізі мала вигляд неправильного зрізаного конусу. С. Н. Братченко зазначає, що щільно викладене гранітне каміння мало гострі грані, що вказує на його видобування у кар'єрі (Братченко и др. 1977, с. 15—16). На схід від нього був розташований курган 7, в якому відкрите кільце гранітного каміння, діаметром 15 м по зовнішньому краю і 10 м по внутрішньому, із значними розривами у південній і північній частинах. У його заповненні була знайдена значна кількість артефактів, переважно уламків амфор та металевих предметів (Братченко 1977, с. 25—26). Обидві споруди не мали ані поховань, ані поховальних ям.

Усього лише в шести кілометрах південніше, також у долині р. Кальчик, знаходяться групи курганів біля с. Шевченко. Там було виявлено п'ять пам'яток скіфського часу, серед яких чотири кургани і одне поховання у кургані доби бронзи. Курган 3 групи 1 і курган 1 групи 2 мали одночасно кресіду та кромлех, а курган 10 — лише кресіду, але із західного боку

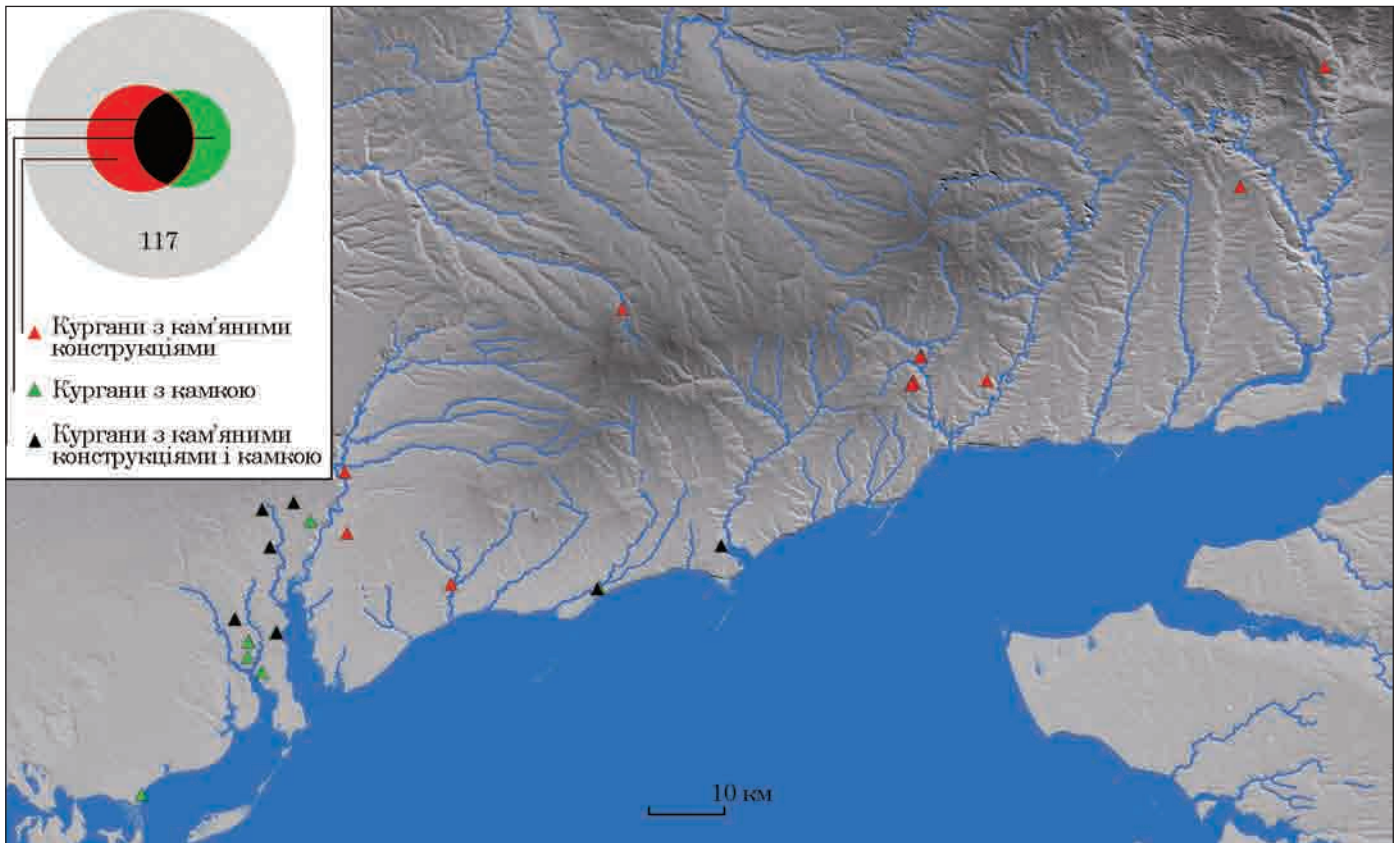

Рис. 2. Пам'ятки скіфського часу із кам'яними конструкціями і камкою

впритул до нього був розташований курган 11, який, вірогідно, складав із ним єдиний комплекс. Як і у кургані 7 біля с. Кременівка, у кургані 11 не було поховальної ями чи кісткових решток. Тут були знайдені лише уламки кераміки та вугілля у заповненні рову, що його оперізував (Моруженко и др. 1981, с. 38). Комплекси, подібні до пам'яток біля сс. Кременівка та Шевченко, зустрічаються також в Придніпров'ї, і найчастіше їх інтерпретують як кургани із місцем тризни (Полин, Карнаух 2012, с. 126). Крепіді скіфських курганів даної групи виглядали не як кам'яні стіни, а як суцільний панцир, щільно викладений гранітним камінням. Особливо виразною є конструкція крепіди кургану 1 групи 2, яка складалась із каміння різних розмірів: великих брил граніту, п'яскового середніх розмірів та зовсім маленького каміння. Усі вони були ретельно розкладені і заповнювали навіть найменші прогалини у панцирі (Моруженко и др. 1981, с. 50).

Що далі на захід знаходяться кургани, то менша кількість із них мають кам'яні конструкції. Так, у Бердянському кургані була відкрита крепіда, яка у вигляді кам'яного кільця оточувала нижню частину насипу (Болтрик, Фіалко, Чередниченко 1994, с. 140—142). В середині обвалування навколо центрального поховання знаходилась вимостка з гранітного каміння, внутрішні схили якої сягали 1—1,5 м. Подібна конструкція також була зафіксова-

на під насипом кургану Ташенак (Болтрик, Фіалко, Чередниченко 1994, с. 142—143). У кургані 6 біля с. Обіточне дещо неоднозначно описується скупчення каміння у насипу, що, на думку І. В. Яценко із посиланням на М. І. Веселовського, свідчило про його належність до «типу курганів, викладених дикарним камінням великих розмірів» і які «зазвичай були оточені кам'яною стіною» (Яценко 1956, с. 157). Судячи з усього, до цього самого типу М. І. Веселовський відносив і курган біля с. Володимирівка, який також мав стіни з дикарного каміння і два кам'яних кола у насипу (Яценко 1956, с. 163). У долині р. Молочної крепіди із вапнякового каміння були у великих скіфських курганах Шульговка і Ташенак, а також у кургані 8 біля с. Шелюги (ОАК 1892, с. 17; Болтрик, Фіалко 1991, с. 7; Кубышев, Куприй 1992, с. 152). У кургані № 3 біля с. Долинське на правому березі р. Ташенак була знайдена стела з вапняку без зображення, а у кургані № 3 біля с. Володимирівка у межиріччі річок Великий Утлюк та Малий Утлюк знаходилась стела із антропоморфними ознаками (Полин, Кубышев 1997, с. 27; Болтрик, Фіалко 2010, с. 247).

Таким чином, у західному напрямку змінюється не тільки кількість кам'яних конструкцій, а й їх різноманіття та матеріал виготовлення. У місцях, близьких до родовищ граніту, останній був пріоритетним матеріалом, у більш

віддалених — переважало вапнякове каміння. Найчастіше їх мали лише найбільш багаті кургани, на будівництво яких витрачалось більше праці і затрат на транспортування. Але у місцях із кращим доступом до матеріалів кромлехи та кресіди були одночасно присутні у помітно більшому відсотку курганів і складали єдиний архітектурний комплекс.

Окрім утилітарного використання геологічних ресурсів в якості будівельних матеріалів, також не можна оминати питання їх значення як елементу природного простору. Такі місця як Кам'яні могили та Кам'яна Могила, але окрім них — Токмак-Могила, сучасний Кальміуський заповідник та ще з десятків подібних місць не випадково мають народні імена, подібні до імен курганів-поховань. Їх природа зовсім різна, але об'єднує їх те, що вони помітно виділялись серед рівнинного ландшафту і цим привертали увагу степових народів, які намагались будувати свої святині впритул до таких місць і, можливо, наслідувати їх формам. Хоча багаторічні дослідження Кам'яної Могили та її околиць підтверджують цю тезу, про Північне та Північно-Східне Приазов'я відомо ще занадто мало для об'єктивних висновків.

Геологічний ландшафт Приазов'я у скіфський час майже не відрізняється від сучасного, тоді як з морем, а саме з береговою лінією могли відбутись більш суттєві трансформації. У палеогеографічних дослідженнях Причорномор'я та Приазов'я поширеною є теорія «фанагорійської регресії», згідно з якою рівень моря у I тис. до н. е. був до 5 м нижчим за сучасний (Конигов 2005, с. 71; Толочко, Польшин 2015, с. 321). Для археології, зокрема, це може означати, що гіпотетичні пам'ятки узбережжя сьогодні знаходяться на дні моря. Передусім, це могли бути грецькі поселення, найвідоміше з яких, Кремни, дослідники локалізували у різних місцях Приазовського узбережжя: від гирла р. Корсак до Таганрозької затоки (Болтрик, Фіалко 1987, с. 45—46; Копылов 2011, с. 231). Саме знахідки великої кількості античної кераміки на дні останньої побічно підтверджують теорію регресії. Проте, серед дослідників немає одностайності у питанні масштабу цієї події, тому археологічні наслідки коливань рівня моря можуть бути перебільшені, а отже потрібно шукати й інші пояснення відсутності античних поселень на північному узбережжі Азовського моря (Giosan et al. 2006, p. 759—760).

Під час будівництва курганів море, а саме морська трава (*zostera marina*) також відіграла важливу роль. Цей вид рослин зустрічається у мілководних затоках та морях у всій Північній Півкулі та століттями використовується багатьма народами у харчуванні та медицині (Felger, Moser 1973, p. 355—356; Alm 2003, p. 640). Висушена морська трава, камка, і сьогодні застосовується у будівельній промисловості через свої теплоізолюючі і аб-

сорбційні властивості. Як неодноразово відзначалось дослідниками, її присутність у якості елементу архітектури є яскравою особливістю скіфських пам'яток саме у Приазов'ї (Тереножкин, Мозолевский 1988, с. 152). Найбільші і найбагатші кургани: Бердянський, Мелітопольський, Тащенак, Шувльовка, а разом із ними ще 12 досліджених курганів, містили камку в облаштуванні поховальних споруд. У Бердянському кургані вона знаходилась під шаром дерну на поховальній доріжці, а також заповнювала проміжки між гранітними брилами в поховальній камері (Болтрик, Фіалко, Чередниченко 1994, с. 144). Найбільш масивний шар камки — 0,7 м, був зафіксований у Мелітопольському кургані, де вона, разом із шарами сирцевого ґрунту, викладала насип гробниці 2 (Тереножкин, Мозолевский 1988, с. 18—19). Єдине скіфське поховання у кургані доби бронзи, що також містило камку, — це поховання у кургані 3 біля с. Обіточне. Знахідка застібки сагайдака дозволила І. В. Яценко датувати його першою половиною VI ст. до н. е. (Яценко 1956, с. 163), а отже це найбільш раннє скіфське поховання із камкою у Північному Приазов'ї.

Помітно, що більша частина курганів із камкою розташована уздовж морського узбережжя із особливо щільною концентрацією між річками Великий та Малий Утлюки, а також у долині р. Тащенак. Немає жодного повідомлення про її наявність у курганах Кальміуського регіону та у верхів'ях р. Молочна. Вірогідно, це пов'язано із тим, що в теплих і мілководних Утлюкському та Молочному лиманах концентрація морської трави була найбільша. Традиція використання камки поширювалась у західному та північно-західному напрямках. Її також знаходили у пам'ятках IV ст. до н. е. у межиріччі р. Дніпро та р. Білозерка, що свідчить про те, що її експортували у значно більш віддалені від морського узбережжя кургани. Це дало підстави дослідникам припускати символічне значення морської трави як елементу місцевого поховального обряду (Тереножкин, Мозолевский 1988, с. 152). У зв'язку із цим, цікавим виглядає твердження Геродота про те, що царські скіфи (тобто саме мешканці узбережжя Меотиди) окрім інших богів шанували Посейдона (Herod. IV, 59). Інтерпретація цього найбільш хтонічного божества скіфського пантеону викликає у дослідників найбільше труднощі, але у культурі Посейдона-Тагімасада, скоріше за все, поєднувались образи коня і водної стихії (Бессонова 1983, с. 50—53).

Звертає на себе увагу той факт, що у семи курганах обидва розглянуті вище матеріали (камка і камінь) зустрічаються одночасно. Зважаючи на те, що кожен із них спостерігається не більше ніж у 15 % пам'яток, їх поєднання виглядає тенденцією. Вірогідно, їх використання було обумовлено не лише утилітарними

потребами найбільш якісних із доступних ресурсів, а й символічним значенням у скіфській культурі (рис. 2).

Інша характерна особливість ландшафту степового Приазов'я мала не природне, а антропогенне походження. Скіфи не першими почали будувати кургани на території Приазов'я. Більшість досліджених тут курганів датується добою енеоліту — бронзи. Серед 117 поховань скіфського часу 33 знаходилися у курганах доби бронзи. Їх хронологічне визначення ускладнене бідним набором інвентарю, але більша частина є синхронною скіфським курганам даної вибірки, тобто належить до V—IV ст. до н. е. Винятками є лише поховання 3 у кургані 1 біля с. Приморське (Сартана), що датується кінцем VIII — початком VII ст. до н. е. (Беляев 1977, с. 5) та поховання у кургані 3 біля с. Обіточне першої половини VI ст. до н. е. (Яценко 1956, с. 163).

Географічне розташування цих типів пам'яток виразно відрізняється. Скіфські кургани знаходяться ближче до морської берегової лінії, у нижніх течіях найбільш повноводних річок Приазов'я, передусім Молочної, Кальміусу, Берди та Обіточної. Найбільші скупчення курганних груп та великих курганів локалізуються у місцях поруч із лиманами і косами, тоді як кургани доби бронзи зі скіфськими похованнями, в групах яких не було знайдено скіфських курганів, розташовані північніше, більш хаотично, хоча і у верхів'ях тих самих річок. Найбільш північні пам'ятки даної вибірки: курган Передерієва Могила, курган 5 біля с. Білоярівка, курган 13 біля с. Щегловка (Донецьк), курган 1 біля с. Лисиче, курган 1 біля ур. Хомуш-Оба, курган 1, групи 2 біля с. Кінські Роздори, курган 1 біля с. Садове та курган 1 біля м. Токмак (Моруженко 1992, с. 68; Зарайская 1992; Братченко 1978, с. 111, Городоцов 1907, с. 248; Кравец 1992, с. 160; Вязьмітіна та ін. 1960, с. 124; Смирнов 1960, с. 177). Ці кургани географічно займають прикордонну територію Приазов'я і переважно були споруджені за доби бронзи.

Більшість скіфських курганних груп не просто розташована поруч із могильниками доби бронзи, а й вписана в їх просторову структуру. Разом вони утворюють видовжені, переважно у меридіональному напрямку, ансамблі, як, наприклад, група Волчанське I та група Рясні могили (Полин, Кубышев 1997, с. 62; Болтрик, Фіалко 2011, с. 130). Часто у таких групах хоча б одне скіфське поховання було у найвищому і найпомітнішому кургані доби бронзи. Це вказує на не випадковий, інтенційний характер розташування скіфських пам'яток. Звичайно, діапазон інтерпретацій цього явища поки надто широкий, але кургани доби бронзи, безсумнівно, були важливим елементом навколишнього середовища і світогляду людей, що жили на території Приазов'я у скіфський час.

ВИСНОВКИ

Запропоноване дослідження дозволило підтвердити спостереження дослідників про конструктивні особливості пам'яток скіфського часу у Північному Приазов'ї та надати кращу базу для аргументації через залучення якомога більшої кількості джерел. Аналіз пам'яток із крєпідями, кромлехами або стелами показав, що вони зустрічаються не тільки в найбагатших курганах, а, передусім, в регіонах із кращим доступом до родовищ гранітів. Ці три види кам'яних елементів найбільше поширені у долині р. Кальміус та р. Кальчик, що, вірогідно, зумовлено близькістю Донецького кряжу та Приазовської височини. Натомість, камка, яка описувалась дослідниками як характерний архітектурний елемент Приазовських курганів, зустрічається лише у 15 % поховань, передусім у пам'ятках, які знаходяться поряд із лиманами. Обидва зазначені матеріали, камка та камінь, часто належать тим самим пам'яткам. Усі кургани скіфського часу вписані в структуру курганних груп доби бронзи і утворюють із ними єдиний ансамбль.

Ці висновки свідчать, що ландшафт Приазов'я за скіфської доби являв собою холистичну систему, елементи природного походження якої були невіддільні від антропогенних. На прикладі дослідження даних пам'яток можна побачити, яким чином від особливостей навколишнього середовища залежав вибір будівельних матеріалів та місця розташування курганів. Проте, його результати показують, що це був не односторонній екологічно детермінований вплив, а скоріше комплексна і динамічна взаємодія природи та людини, у якій кожна із сторін перетворювала іншу.

ЛІТЕРАТУРА

- Бессонова, С. С. 1983. *Религиозные представления скифов*. Киев: Наукова думка.
- Болтрик, Ю. В. 1993. Курган Кара-Тюбе. *Древности степного Причерноморья и Крыма*, IV. Запорожье, с. 183-197.
- Болтрик, Ю. В., Фіалко Е. Е. 1987. К вопросу о локализации гавани Кремны. В: Семенчук, М. Д. (ред.). *Скифы Северного Причерноморья*. Киев: Наукова думка, с. 41-48.
- Болтрик, Ю. В., Фіалко, Е. Е. 2010. Скифские курганы на р. Ташенак в Северо-Западном Приазовье. *Материалы та дослідження з археології Східної України*, 10, с. 220-256.
- Болтрик, Ю. В., Фіалко, Е. Е. 2011. Курганы среднего течения р. Ташенак (по материалам раскопок Приазовской экспедиции ИА НАНУ). *Stratum plus*, 3, с. 127-174.
- Болтрик, Ю. В., Фіалко, О. Є. 1991. Дослідження скіфського «царського» кургану Ташенак. *Археологічні дослідження на Україні у 1990 р.*, с. 7-9.
- Болтрик, Ю. В., Фіалко, Е. Е., Череди́нченко, Н. Н. 1994. Бердянский курган. *Российская археология*, 3, с. 140-156.
- Братченко, С. Н. 1978. *Отчет Донецкой экспедиции за 1978 год*. НА ІА НАНУ, 1978/1.

- Братченко, С. Н., Кротова, А. А., Швецов, М. Л., Гершкович, Я. П., Константінеску, Л. Ф., Смирнов, А. М., Самойленко, В. Г., Шкарбан, А. С. 1977. *Отчет об исследованиях Донецкой экспедиции в 1977 г.* НА ІА НАНУ, 1977/12.
- Вязьмитіна, М. І., Іллінська, В. А., Покровська, Є. Ф., Тереножкін, О. І., Ковпаненко, Г. Т. 1960. Кургани біля с. Ново-Пилипівки і радгоспу «Аккермень». *Археологічні пам'ятки УРСР, VIII*, с. 22-135.
- Гершкович, Я. П., Ромашко, О. В. 2013. Скіфське святилище Ареса: археологічні дані та свідчення Геродота. *Археологія*, 1, с. 61-77.
- Городцов, В. А. 1907. Результаты археологических исследований в Бахмутском уезде, Екатеринославской губернии. *Труды XIII Археологического съезда в Екатеринославе*, 1, с. 211-285.
- Зарайская, Н. П. 1992. Погребение раннего железного века на р. Крынке. *Донецкий археологический сборник*, 1, с. 89-99.
- Конииков, Е. Г. 2005. Колебания уровня Азово-Черноморского бассейна и миграции береговой линии в новозэсине и голоцене. *Геология и полезные ископаемые мирового океана*, 2, с. 68-76.
- Кошылов, В. П. 2011. Таганрогское поселение — гавань Кремны? (письменные источники и археологические реалии). *Античный мир и археология*, 15, с. 223-239.
- Кравец, Д. П. 1992. Раскопки кургана в урочище Хамуш-Оба (Северное Приазовье). *Донецкий археологический сборник*, 2, с. 160-179.
- Кубышев, А. И., Куприй, С. А. 1992. Скифские курганы V в. до н. э. у с. Шелюги. *Древности Степного Поднепровья и Крыма*, 3, с. 149-156.
- Куприй, С. А. 1993. Курганный группа у с. Новомихайловка. В: Асламов, В. Н. (ред.). *Археологічні та історичні дослідження Херсонщини*. Херсон: б. в., с. 31-41.
- Матишов, Г. Г., Новенко, Е. Ю., Красноруцкая, К. В. 2011. Динамика ландшафтов Приазовья в позднем голоцене. *Вестник южного научного центра РАН*, 7 (3), с. 35-43.
- Михайлов, Б. Д. 1991. Природная среда и развитие хозяйственных форм в северном Приазовье. *Древности степного Причерноморья и Крыма*, 2, с. 18-28.
- Моруженко, А. А., Посредников, В. Л., Привалов, А. И., Зарайская, Н. П., Гриб, Б. К. 1981. *Археологический раскопки курганов в зоне строительства мелиоративных систем на территории Володарского и Тельмановского районов Донецкой области*. НА ІА НАНУ, 1980/90а.
- Моруженко, А. О. 1992. Скіфський курган Пердерієва могила. *Археологія*, 4, с. 67-75.
- Отчет императорской археологической комиссии за 1889 год*. 1892. Санкт-Петербург: Типография императорской академии наук.
- Пиневич, П. М. 1927. *Отчет об археологических раскопках в Мариупольском округе 1927 год*. НА ІА НАНУ, 1927/6а.
- Полин, С. В., Карнаух, Е. Г. 2012. Скифский курган IV в. до н. э. у села Кременевка в Северо-Восточном Приазовье. *Археология, этнография и антропология Евразии*, 4 (52), с. 116-128.
- Полин, С. В., Кубышев, А. И. 1997. *Скифские курганы Утлюкского междуречья (в Северо-Западном Приазовье)*. Киев: ІА НАНУ.
- Привалова, О. Я., Зарайская, Н. П., Привалов, А. И. 1978. *Отчет о раскопках кургана «Двугорбий» в 1977 году*. НА ІА НАНУ, 1977/128.
- Привалова, О. Я., Зарайская, Н. П., Привалов, А. И. 1982. *Двугорбая могила*. В: Тереножкін, А. И. (ред.). *Древности степной Скифии*. Киев: Наукова думка, с. 148-178.
- Скриленко, А. 1905. *Материалы для археологической карты Екатеринославской губернии*. Екатеринослав: Тип. Губерн. земства.
- Смирнов, К. Ф. 1960. Кургани біля м. Великого Токмака. *Археологічні пам'ятки УРСР, VIII*, с. 164-189.
- Тереножкін, А. И., Мозолевский, Б. Н. 1988. *Мелитопольский курган*. Киев: Наукова думка.
- Толочко, И. В., Польшин, В. В. 2015. К вопросу о палеогеографической реконструкции дельты Дона в античную эпоху. *Боспорские чтения*, XVI, с. 317-328.
- Трифилев, Е. П. 1907. Археологическая экскурсия по течению рр. Кальмиуса и Кальчика в пределах Мариупольского уезда, Екатеринославской губернии летом, 1904 года. *Труды XIII Археологического съезда в Екатеринославе*, 1, с. 366-368.
- Чередниченко, М. М., Мурзін, В. Ю. 1996. Основні дослідження Бердянського кургану. *Археологія*, 1, с. 69-78.
- Черненко, Є. В. 1970. Скіфські кургани V ст. до н. е. поблизу м. Жданова. *Археологія*, XXIII, с. 176-181.
- Яценко, И. В. 1956. Скифские погребения близ Ногайска. *Вестник древней истории*, 1 (55), с. 157-165.
- Alm, T. 2003. On the uses of *Zostera marina*, Mainly in Norway. *Economic Botany*, 57 (4), p. 640-645.
- Felger, R., Moser, M. B. 1973. Eelgrass (*Zostera marina* L.) in the Gulf of California: discovery of its nutritional value by the Seri Indians. *Science*, 181, p. 355-356.
- Giosan, L., Donnelly, G. P., Constantinescu, S., Filip, F., Ovejanu, I., Vespremeanu-Stroe, A., Vespremeanu, E., Duller, G. A. D. 2006. Young Danube delta documents stable Black Sea level since the middle Holocene: Morphodynamic, paleogeographic, and archaeological implications. *Geology*, 34 (9), p. 757-760.
- Tilley, C. 1994. *A phenomenology of landscape: places, paths and monuments*. Oxford: Berg Publishers.

REFERENCES

- Bessonova, S. S. 1983. *Religioznye predstavleniya skifov*. Kiev: Naukova dumka.
- Boltrik, Yu. V. 1993. Kurgan Kara-Tyube. *Drevnosti stepnogo Prichernomoria i Kryma*, IV, s. 183-197.
- Boltrik, Yu. V., Fialko, Ye. Ye. 1987. K voprosu o lokalizatsii gavani Kremny. In: Semenchuk, M. D. (ed.). *Skify Severnogo Prichernomoria*. Kiev: Naukova dumka, s. 41-48.
- Boltrik, Yu. V., Fialko, Ye. Ye. 2010. Skifskiy kurGAN na r. Tashchenak v Severo-Zapadnom Priazovye. *Materialy ta doslidzhennia z arkhelohii Skhidnoi Ukrainy*, 10, s. 220-256.
- Boltrik, Yu. V., Fialko, Ye. Ye. 2011. Kurgany srednego techeniya r. Tashchenak (po materialam raskopok Priazovskoy ekspeditsii ІА НАНУ). *Stratum plus*, 3, s. 127-174.
- Boltryk, Іu. V., Fialko, O. Іe. 1991. Doslidzhennia skifskoho «tsarskoho» kurhanu Tashchenak. *Arkheolohichni doslidzhennia na Ukraini u 1990 r.*, s. 7-9.
- Boltrik, Yu. V., Fialko, E. E., Cherednichenko, N. N. 1994. Berdyanskiy kurgan. *Rossiyskaya arkheologiya*, 3, с. 140-156.
- Bratchenko, S. N. 1978. *Отчет Donetskoy ekspeditsii za 1978 god*. НА ІА НАНУ, 1978/1.
- Bratchenko, S. N., Krotova, A. A., Shvetsov, M. L., Gershovich, Ya. P., Konstantinesku, L. F., Smirnov, A. M., Samoylenko, V. G., Shkarban, A. S. 1977. *Отчет об исследованиях Донецкой экспедиции в 1977 г.* НА ІА НАНУ, 1977/12.
- Viazmitina, M. I., Illinska, V. A., Pokrovska, Іe. F., Terenozhkin, O. I., Kovpanenko, H. T. 1960. Kurhany bilia s. Novo-Pylypivky i radhospu «Akkermen». *Arkheolohichni pam'iatky URSR, VIII*, s. 22-135.

Hershkovych, Ia. P., Romashko, O. V. 2013. Skifskie sviatylshche Aresa: arkheolohichni dani ta svidchennia Herodota. *Arkheolohiia*, 1, s. 61-77.

Gorodtsov, V. A. 1907. Rezultaty arkheologicheskikh issledovaniy v Bakhmutskom uyezde, Ekaterinoslavskoy gubernii. *Trudy XIII Arkheologicheskogo syezda v Ekaterinoslave*, 1, s. 211-285.

Zarayskaya, N. P. 1992. Pogrebeniye rannego zheleznoogo veka na r. Krynke. *Donetskiy arkheologicheskii sbornik*, 1, s. 89-99.

Konikov, E. G. 2005. Kolebaniya urovnya Azovo-Chernomorskogo basseyna i migratsii beregovoy linii v novoeoksine i golotsene. *Geologiya i poleznye iskopayemye mirovogo okeana*, 2, s. 68-76.

Kopylov, V. P. 2011. Taganrogskeye poseleniye — gavan Kremny? (pismennyye istochniki i arkheologicheskiye realii). *Antichnyy mir i arkheologiya*, 15, s. 223-239.

Kravets, D. P. 1992. Raskopki kurgana v urochishche Khamush-Oba (Severnoye Priazovye). *Donetskiy arkheologicheskii sbornik*, 2, s. 160-179.

Kubyshev, A. I., Kupriy, S. A. 1992. Skifskiy kurgany V v. do n. e. u s. Shelyugi. *Drevnosti Stepnogo Podneprov'ia i Kryma*, 3, s. 149-156.

Kupriy, S. A. 1993. Kurgannaya gruppa u s. Novomikhaylovka. In: Aslamov, V. N. (ed.). *Arkheolohichni ta istorichni doslidzhennia Khersonshchyny*. Kherson: b. v., s. 31-41.

Matishov, G. G., Novenko, E. Yu., Krasnorutskaya, K. V. 2011. Dinamika landshaftov Priazovia v pozdnem golotsene. *Vestnik yuzhnogo nauchnogo tsentra RAN*, 7 (3), s. 35-43.

Mikhaylov, B. D. 1991. Prirodnaya sreda i razvitiye khozaystvennykh form v severnom Priazovye. *Drevnosti stepnogo Prichernomoria i Kryma*, 2, s. 18-28.

Moruzhenko, A. A., Posrednikov, V. L., Privalov, A. I., Zarayskaya, N. P., Grib, B. K. 1981. *Arkheologicheskii raskopki kurganov v zone stroitelstva meliorativnykh sistem na territorii Volodarskogo i Telmanovskogo rayonov Donetskoy oblasti*. NA IA NANU, 1980/90a.

Moruzhenko, A. O. 1992. Skifskiy kurhan Perederiieva mohyla. *Arheolohiia*, 4, s. 67-75.

Otchet imperatorskoy arkheologicheskoy komissii za 1889 god. 1892. Sankt-Peterburg: Tipografiya imperatorskoy akademii nauk.

Pinevich, P. M. *Otchet ob arkheologicheskikh raskopkakh v Mariupolskom okruge 1927 god*. NA IA NANU, 1927/6a

Polin, S. V., Karnaukh, E. G. 2012. Skifskiy kurgan IV v. do n. e. u sela Kremenevka v Severo-Vostochnom Priazovye. *Arkheologiya. etnografiya i antropologiya Evrazii*, 4 (52), s. 116-128.

Polin, S. V., Kubyshev, A. I. 1997. *Skifskiy kurgany Utlyuk'skogo mezhdurech'ia (v Severo-Zapadnom Priazovye)*. Kiev: IA NANU.

Privalova, O. Ya., Zarayskaya, N. P., Privalov, A. I. 1978. *Otchet o raskopkakh kurgana «Dvugorbyy» v 1977 godu*. NA IA NANU, 1977/128.

Privalova, O. Ya., Zarayskaya, N. P., Privalov, A. I. 1982. Dvugorbayaya mogila. In: Terenozhkin, A. I. (ed.). *Drevnosti stepnoy Skifii*. Kiev: Naukova dumka, s. 148-178.

Skrilenko, A. 1905. *Materialy dlya arkheologicheskoy karty Ekaterinoslavskoy gubernii*. Ekaterinoslav: Tip. Gubern. zemstva.

Smyrnov, K. F. 1960. Kurhany bilia m. Velykoho Tokmaka. *Arkheolohichni pam'iatky URSR*, VIII, s. 164-189.

Terenozhkin, A. I., Mozolevskiy, B. N. 1988. *Melitopolskiy kurgan*. Kiev: Naukova dumka.

Tolochko, I. V., Polshin, V. V. 2015. K voprosu o paleogeograficheskoy rekonstruktsii delty Dona v antichnuyu epokhu. *Bosporskiye chteniya*, XVI, s. 317-328.

Trifilyev, E. P. 1907. Arkheologicheskaya ekskursiya po techeniyu rr. Kalmiusa i Kalchika v predela Mariupolskogo uyezda. Ekaterinoslavskoy gubernii letom. 1904 goda. *Trudy XIII Arkheologicheskogo syezda v Ekaterinoslave*, 1, s. 366-368.

Cherednychenko, M. M., Murzin V. Iu. 1996. Osnovni doslidzhennia Berdianskoho kurhanu. *Arkheolohiia*, 1, s. 69-78.

Chernenko, Ie. V. 1970. Skifski kurhany V st. do n. e. poblyzu m. Zhdanova. *Arkheolohiia*, XXIII, s. 176-181.

Yatsenko, I. V. 1956. Skifskiy pogrebeniye bliz Nogayska. *Vestnik drevney istorii*, 1 (55), s. 157-165.

Alm, T. 2003. On the uses of *Zostera marina*, Mainly in Norway. *Economic Botany*, 57 (4), p. 640-645.

Felger, R., Moser, M. B. 1973. Eelgrass (*Zostera marina* L.) in the Gulf of California: discovery of its nutritional value by the Seri Indians. *Science*, 181, p. 355-356.

Giosan, L., Donnelly, G. P., Constantinescu, S., Filip, F., Ovejanu, I., Vespremeanu-Stroe, A., Vespremeanu, E., Duller, G. A. D. 2006. Young Danube delta documents stable Black Sea level since the middle Holocene: Morphodynamic, paleogeographic, and archaeological implications. *Geology*, 34 (9), p. 757-760.

Tilley, C. 1994. *A phenomenology of landscape: places, paths and monuments*. Oxford: Berg Publishers.

A. D. Demina

STONES, SEA AND BARROWS: SCYTHIAN TIME SITES IN THE LANDSCAPE OF NORTHERN AZOV COAST

Herodotus described the land to the north of the Maeotian lake as a place where the royal Scythian tribes lived. Today, the northern coast of the Azov sea is most commonly associated with this land. However, even though nomadic barrows have been excavated there for more than a century, this region remains the blind spot on the archaeological map of European Scythia, in the comparison to the neighboring sites in the Dnieper and Don basins. Only the «elite» Scythian burial sites, such as Melitopol kurgan, Bierdiansk kurgan and Dvohorba mohyla have been analyzed in the broader context of nomadic burial practices. To address this gap, I have made a closer examination of 117 barrows with 160 burials of Scythian time in this region. In particular, I focused on whether the distinctive features of the local landscape correlate to the burial construction patterns. The sites, included in this research, are located within the 60 km area to the north of coastline. The latitudinal extend of this area is approximately 380 km. In addition, several sites, such as Tokmak barrows and Perederiieva mohyla, which are not located in the Azov littoral, but in the upstream basins of coastal rivers are surveyed as well. This territory is divided in several geographic zones, though the high-cliffed Donets ridge and Azov Upland along with flat lowlands of Black Sea and Azov sea occupy the largest part of it. Considering the size and diversity of the territory, the claim of studying some common landscape characteristics seems to be problematic. However, this study shows that land use strategies have reflected in (1) the pattern and frequency of stone constructions, (2) the use of marine eelgrass as architectural material and (3) the arrangement of sites in regard to the bronze age barrows. This analysis contributes to the understanding of regional differentiation of burial sites and land use characteristics in Scythian time.

Keywords: Scythian time, barrow, Azov sea coast, landscape analysis.

Одержано 01.02.2018

ДЕМІНА Аліса Дмитрівна, аспірантка, Національний університет «Києво-Могилянська академія», вул. Г. Сковороди, 2, Київ, 04070, Україна, alisa.demina@ukma.edu.ua.

DEMINA Alisa, Ph D student, National university of «Kyiv-Mohyla academy», H. Skovorody vul., 2, Kyiv, 04070, Ukraine, alisa.demina@ukma.edu.ua.

А. Н. Дзиговский, И. В. Сапожников

ДРЕВНИЕ ОБОРОНИТЕЛЬНЫЕ СООРУЖЕНИЯ ПЕРЕПРАВЫ ЧЕРЕЗ ДУНАЙ У ОЗЕРА КАРТАЛ

В научный оборот вводятся выявленные на основании изучения топографических карт неизвестные ранее сооружения (валы и дороги), расположенные в указанном районе, а также оборонительный рубеж, состоящий из четырех линий полевых укреплений, обнаруженный в самой южной части водораздела между озерами Кагул и Ялпуг.

Ключевые слова: Городище Орловка (Каменная Гора), городище Новосельское II, переправа через Дунай, озеро Картал, Картальский оборонительный узел, римские кастеллы, скифы, готы.

Интересующий нас регион является частью степного междуречья озер-лиманов Кагула и Ялпуга-Кугурлуя, между низовьями которых и руслом Дуная расположено оз. Картал. У его южного берега есть место, удобное для переправы на правый берег реки, где ниже местечка Исакча ее течение омывает участок коренного берега долины. Что касается левого берега Дуная, то здесь, после переправы, движение было возможно только в обход оз. Картал слева (через Картальский мыс) или справа (через остров Новосельский) и далее на север, до верховьев озер Кагул и Ялпуг, где за пределами межлимания была возможность выхода на оперативный простор. В целом же, особенности района давали возможность не только для функционирования постоянной переправы, но и для организации обороны как на возвышенном правом, так и на более низком левом берегах Дуная.

Из иных характеристик местности следует отметить наличие между юго-западным краем оз. Картал и течением реки довольно высокой (до 4 м) и широкой (до 300—400 м в сухие периоды) береговой полосы, которая сужается и понижается к середине, где ранее озеро слива-

лось с руслом Дуная (рис. 1). Между берегом и склонами долины находится пойма (заливные луга с озерами, протоками-гирлами и ериками), которые во время паводков покрывались половодьем, иногда даже вместе с высокими участками берега. Что касается уровней воды на пойме, то ранее в реке и озере они были почти одинаковые (1,7 м для осени 1940 г.), а в настоящее время, из-за подпора воды шлюзами на протоке Табачелло у бывшего монастыря и со стороны Дуная, летом они превышают естественные почти на 1,0 м (Сапожников 2017b).

История картографирования Буджака, через призму Траяновых валов и других линейных полевых укреплений, достаточно подробно изложена ранее (Сапожников 2011; 2013), поэтому здесь отметим лишь, что первые информативные для нашей цели карты и планы района Картальской переправы были сняты в 1770—1771 гг. в ходе российско-турецкой войны. Эти работы выполнили российские гражданские и военные топографы под руководством Ф. В. Бауэра (Сапожников, Кожокару 2001). Среди них, в контексте занимаемого нас вопроса, наибольший интерес представляют изображения двух валов для обороны Картальского и Новосельского II городищ (Сапожников 2011, фото 4, 6; 2017a).

Вал у села Картал ограничивает городище с северо-востока по почти прямой линии С-СЗ—Ю-ЮВ, будучи дополнительной преградой на подходе к укреплению на Каменной горе. Он насыпан между берегами озер Кагул и Картал. Ров выкопан с напольной восточной стороны. Его первое картографическое изображение относится к 1770 г., хотя оно не подписано и не отличается точностью. Более детальным является план 1848 г. (Уваров 1853, лист XXXVIII;

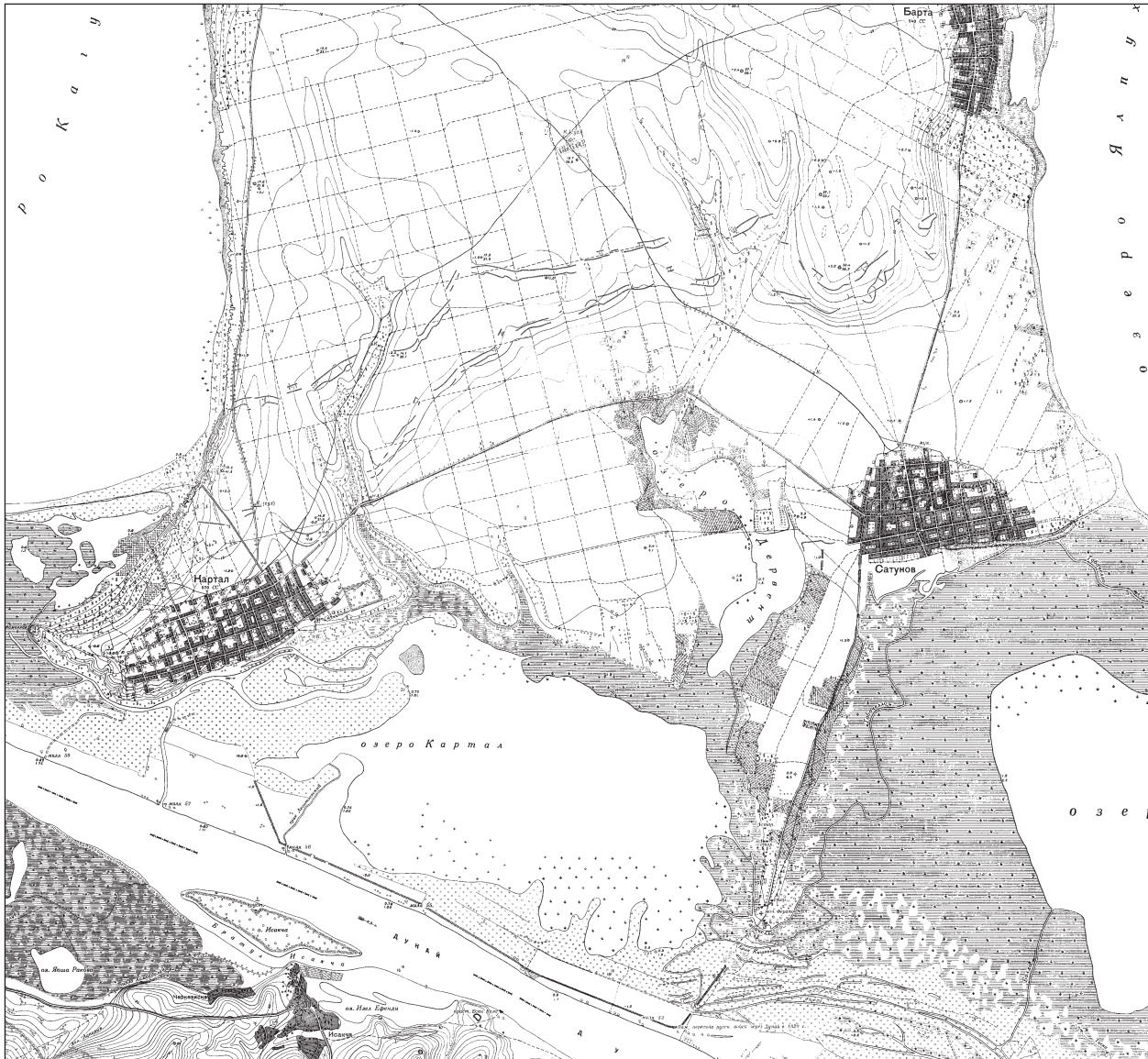

Рис. 1. Район переправи через Дунай у оз. Картал (карты 1941 г.)

Сапожников 2011, с. 217, фото 4, 5), причем, представляется необходимым отметить, что в текстовом описании объекта сам А. С. Уваров (1856, с. 183) писал не о вале, а о рве, у западного края которого он видел остатки стены.

В настоящее время значительная часть юго-восточной оконечности объекта занята усадьбами с. Орловка, а на оставшемся участке его высота редко превышает 1,0 м (рис. 1). В 2003 г. вал был исследован Нижнедунайской экспедицией Одесского археологического музея НАНУ. Поперечная траншея, заложенная в 300 м от берега Кагула, показала, что ширина грунтовой насыпи вала достигала у основания 10—12 м, а рва — до 8 м при глубине до 2—2,6 м (Кожокару 2008).

Вал городища Новосельское II. Сооружен у южной оконечности так называемого «Новосельского полуострова» между берегами озер Картал и Кугурлуй. Перепад высот между крайними точками его основания составляет 5—6 м

на более высоком восточном, и даже обрывистом берегу Картала (рис. 1). В первый раз отмечен на двух планах 1771 г. В то время к северу от вала располагалось с. Табачель, а с. Новосельское имело название Еникой. Позднее вал не отмечался ни на одной из доступных карт XIX и XX вв. (Сапожников 2011, с. 217—218, фото 6). Впервые объект, вероятно, был упомянут И. П. Липранди, а более подробно его описал А. Ф. Вельтман (Липранди 1827, с. 9; Вельтман 1837, с. 235). Местные жители называли вал «Траяновым» и вспоминали, что ранее он имел высоту 5—6 м при ширине до 8,5—9,5 м (Карышковский, Кожокару 1992, с. 174). В то же время в 1973 г., во время обследования вала авторами, высота его насыпи достигала уже всего 1,5—2,0 м. Судя по всему, сооружение значительно пострадало в 1960-х гг., когда из него брали землю для насыпи дамбы-дороги, ведущей к Дунаю (Кожокару 1990, с. 42; 2008, с. 155; Бруяко, Ярошевич 2001, с. 7—8).

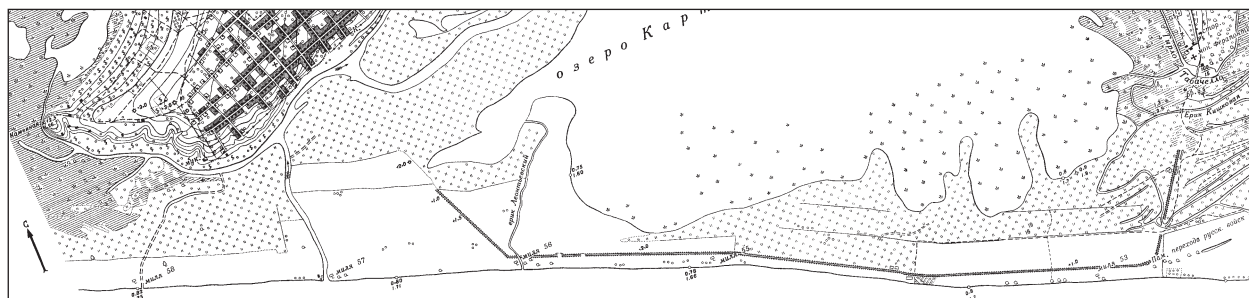

Рис. 2. Вал-дорога вдоль Дуная (карты 1941 г.)

Вал раскапывался в 1997 и 2006 гг. В первом случае были исследованы основание каменно-земляной насыпи шириной около 11–14 м и два параллельных, неглубоких (до 1,5 м,) рва с северной (напольной) стороны (Vancigov et al. 1999, p. 223–277; Бруяко, Ярошевич 2001, с. 10, рис. 7), во втором — остатки вала, но с одним более глубоким (до 2,2 м) рвом с той же стороны (Кожокару 2008, с. 155; 2009).

Как сейчас представляется, оборона Карतालской переправы только лишь укреплениями на Каменной горе и у с. Новосельское, вместе с окружающими их валами со рвами, не ограничивалась. Дело в том, что изучение отдельных карт позволило выявить еще один вал, расположенный между этими двумя укрепленными пунктами. Так, в частности, впервые данный объект фрагментарно (от южной оконечности Новосельского острова до места переправы 1828 г.) был отмечен в 1856 г. на трехверстке (лист XXXIII-7), а в XX в. его рисовали уже на всю длину от указанной точки до левого берега Карतालского полуострова, как, например, на румынской 1-километровой карте 1938 г., листы 5050 «Braila» и 5550 «Tulcea».

На использованной нами советской 250-метровой карте 1941 г. данный вал показан сплошной, слегка ломаной, линией из трех участков по левому берегу Дуная. От нее под тупыми углами отходят два прямых отрезка по направлению к южному краю Новосельского острова и Карतालскому мысу. Длину вала легко измерить по стоящим вдоль Дуная милевым столбам (от 0-й мили в устье), так как он расположен на участках знаков от 52 до 57 мили на протяжении около 8550–8600 м. Высота вала на разных участках варьировала от 1,0 до 2,0 м. Другие параметры, равно как и наличие или отсутствие одного или двух рвов вдоль вала, установить по карте невозможно. Но, скорее всего, вал не перекрывал протоки Каменную и Леонтьевскую у с. Орловка, Кишковую (в двух местах) и Табачелло у Новосельского мыса, через которые, вероятнее всего, были сооружены мосты и переходы на сваях. Заметим, что на использованной нами карте вал не доходит до южной стрелки Новосельского острова на расстояние 820 м, а до коренного склона Карतालского полуострова — на 1550 м, хотя

наличие там возвышения до 2,0 м позволяет приблизить его к склону еще, как минимум, на 300 м (рис. 2).

Очевидно, что отмеченные промежутки между обоими окончаниями вала и коренными берегами были связаны мостовыми переходами на сваях. Интересно отметить, что остатки таких переходов у с. Картал сохранялись до середины XIX в. Так, в частности, Ф. К. Брун сообщал, что «близ колонии Картал... начинаются ряды свай, образуемых рекой, то есть следы деревянного моста», но связал их с турецкими переправами через Дунай в 1620 и 1789 гг. (Брун 1874, с. 10).

Судя по всему, перед нами вал-дорога, которая надежно и во все периоды года связывала место переправы с Карतालским и Новосельским II городищами, а также оба названных укрепления друг с другом. Несмотря на то, что этот вал, лежащий между Дунаем и оз. Кагул, находился вроде бы в тылу, он не мог не иметь оборонительного значения, поскольку в зимнее время озеро Картал, как и все протоки, покрывалось льдом, по которому можно было выйти к переправе напрямую, в обход оборонительных сооружений городищ. Кроме того, по этому валу-дороге могли беспрепятственно перебрасываться подкрепления с одного участка обороны на другой.

О том, что новосельский отвершек карतालского вала одновременно служил и дорогой, причем задолго до устройства здесь переправы для российских войск в 1828 г., есть письменные свидетельства И. П. Липранди. Так, в частности, в начале 1820-х гг. он записал следующее: «Прежде существовала дорога прямо из Сатунова до места мною предполагаемого удобнейшим для переправы, — по которой турки бежали после поражения их при Кагуле, но дорога сия теперь не удобна потому, что отойдя 5 верст [5,334 км] от Сатунова, надо переправляться через довольно глубокий и до 20 сажень ширины пролив (где мост может легко быть устроен), идущий из озера Картал в пролив Табачинский, за сим проливом, надо еще в нескольких местах проезжать по воде довольно глубокой; в дожди сей путь делается даже весьма трудным» (Липранди 1827, с. 9). Возникает уверенность, что речь идет именно

об этом участке, как по числу форсируемых протоков, так и потому, что вся длина Новосельского острова по карте 1941 г. составляет около 5,3 км.

Вовсе не лишним будет добавить, что данный вал присутствует на картах съемки 1884 г., когда ни в указанном микрорегионе, ни на соседних землях никто даже не задумывался о строительстве защитных дамб вдоль Дуная. Более того, сама его конструкция (а именно — наличие значительных промежутков между валом и коренными склонами) на выполнение такой задачи и не была рассчитана (рис. 1—2).

Из вышеизложенного становится очевидным, что в древности в интересующем нас районе существовала не просто переправа через Дунай. В определенный исторический период здесь функционировал мощный, глубоко эшелонированный, узел обороны, организаторами либо создателями которого, судя по такому, несомненно, хорошо продуманному именно военному инженерному проекту, следует признать римлян. Обычно считалось, что римские войска появились на левом берегу Дуная, в частности, возле нынешней Орловки при Траяне (см. например Карышковский, Клейман 1985, с. 95). В то же время, вполне допустима и более ранняя датировка начального периода существования римского кастеля у отмеченного населенного пункта — вторая половина I в. н. э. (Чаплыгина 1990, с. 105; Бондарь 1996, с. 11; Дзиговский 2003, с. 131). К подобному заключению склоняют и реалии политического характера, которые сложились в Северо-Западном Причерноморье в середине — второй половине I в. н. э.

Как известно, в 46 г. н. э. земли Фракии были превращены римлянами в одноименную провинцию, вследствие чего Добруджа и прилегающая к Нижнему Дунаю территория, населенная фракийцами, вошли в состав созданной еще в самом начале правления Тиберия провинции Мезия. Данные действия Рима, казалось бы, чисто административного порядка, по сути создавали исключительные условия для его наступления на северо-восток, в частности, в занимаемый нас регион, и для усиления его влияния на этой территории. Активизация деятельности римлян в этом стратегически важном направлении вполне отчетливо начинает проявляться уже в первые годы правления Нерона. Одним из конкретных ее результатов принято считать введение в Тире, в 56 либо 57 гг., новой эры, что, в свою очередь, являлось указанием на изменение политико-административного статуса города и могло свидетельствовать о включении его в состав римских владений (Карышковский, Клейман 1985, с. 92; Сапрыкин 1997, с. 53).

Кроме устьев Днестра, активизация действий Рима, направленных на усиление своих позиций в этом регионе в отмеченное время, имела место и в районе Нижнего Дуная, в осо-

бенности, когда пост легата Мезии занимал Тиберий Плавтий Сильван (60—69 гг.). Как свидетельствуют строки его эпитафии, Плавтий Сильван успешно действовал против варваров, в частности, сарматов, которые были еще одной заметной военной и политической силой на западной окраине причерноморских степей в середине — второй половине I в. н. э. Дело в том, что около середины I в. н. э. господствующие здесь доселе язиги вынуждены были покинуть эти земли и уйти на запад, в Альфельд. Переселение этих сарматских племен в междуречье Тиссы и Дуная было вынужденным под давлением новой, предположительно, аланской орды, в состав которой, вероятно, входили аорсы и роксоланы (Дзиговский 2003, с. 97—102), и которая сменила язигов на отмеченной территории в роли политического лидера. В начале 50-х гг. н. э. под протекторат данной орды попадает Ольвия, на монетном дворе которой сарматские басилевсы Фарзой и Инисмей чеканили, соответственно, свое золото и серебро.

Границы «царства» Фарзоя поначалу определялись к западу и северо-западу от Ольвии (Карышковский 1982, с. 76, 77; 1988, с. 115). Однако несколько позднее они были конкретизированы Ю.Г. Виноградовым и М.Б. Щукиным. Согласно первому из них, эти границы должны определяться в пределах Днестро-Днепровского междуречья (Виноградов 1994, с. 168, прим. 98), согласно второму — землями, расположенными между Прутом на западе и Днепром на востоке, и от северопонтийского побережья на юге до лесостепных территорий, лежащих между современными городами Тернополь и Бердичев (Щукин 1994, с. 213; 2011, с. 169, 170, рис. 2: II). Недавно было высказано предположение о том, что в пределы данного царства, на его юго-западе, вероятно, входила и какая-то часть Буджака (Дзиговский 2014, с. 12—13).

Вполне возможно, что «маркировали» юго-западную границу царства Фарзоя огромный (высотой до 10 м) курган (№ 10), входивший в состав курганной группы Тараклия II, на вершине которого была установлена стела с изображением тамги схемы Фарзоя, а также основное сарматское погребение кургана 10, исследованное у с. Казаклия середины — второй половины I в. н. э. (60—70-е гг.). Причем, располагались они, что крайне важно подчеркнуть, достаточно близко (менее 80 км к северу) от низовий Дуная, в частности, от современного с. Орловка. Таким образом, юго-западные пределы подвластных Фарзою земель расширялись в этом направлении практически до левого берега Дуная и едва ли не «стыковались» с северо-восточной границей провинции Мезия, то есть частью границы самой Империи, проходившей здесь по правобережью Нижнего Дуная, что никак не могло не встревожить Рим.

Не исключено, что такая политическая активность сарматского царя, наряду с фактом

чеканки Фарзоем своей золотой монеты по римским весовым нормам, окончательно переполнили чашу терпения римлян и вынудили Плавтия Сильвана в 62 г. н. э. к решительным и не менее успешным военным действиям против сарматов, имевших место в «царстве» этого басилевса. В назидание другим варварам и в качестве показательной акции, Плавтий Сильван и должен был привести на правый берег Дуная (Виноградов 1994, с. 166) «неизвестных раньше или враждебных народу римскому царей...., чтобы они почтили римские значки» (Кудрявцев 1957, с. 174, прим. 22), среди которых, как предполагается, был и сам Фарзой (Каришковский 1962, с. 121; см. об этом: Дзиговский 2016, с. 180—188)¹.

Вероятнее всего, именно после этих событий, носивших, как представляется, приоритетный характер, хотя и имели место, очевидно, в ходе комбинированной (сухопутно-морской) «херсонесской экспедиции» Плавтия Сильвана (Дзиговский 2016, с. 184) и именно этим мезийским наместником (Дзиговский 2003, с. 131, 132 ср. Зубар 1995, с. 137) и были предприняты какие-то первоначальные действия по созданию «картальского» оборонительного узла (возможно, перестройка римлянами гето-дакийской крепости на «Каменной Горе» в предместное укрепление), организация которого затем продолжилась и в правление Веспасиана (Зубар 1995, с. 137). Просуществовало здесь это укрепление вплоть до середины III в. н. э. Около 100 г. н. э. на территории, непосредственно примыкающей к цитадели, начинает формироваться структура предградья (посада) форта, которая в дальнейшем, на протяжении II — первой половины III вв. н. э., существенно расширяется в восточном и северо-восточном направлениях. Гибель крепости связывается с «готскими» или «скифскими» войнами 238 либо 248 гг. Таким образом, время существования римского предместного укрепления у с. Орловка определяется в рамках конца второй трети I — второй четверти III вв. н. э. (Бруяко, Дзиговский, Денисюк 2011, с. 346; Бруяко, Дзиговский 2013, с. 543—545, 549, 551—553; Бруяко, Дзиговский 2015, с. 252).

В продолжение необходимо отметить, что возведением кастеля на «Каменной Горе» у с. Орловка оборона картальской переправы не ограничивалась. Судя по всему, на Новосельском мысу в первые века н. э., вероятнее всего, также до конца второй четверти III в. н. э., существовало еще одно укрепление римлян, контролировавшее данную переправу, поскольку, в противном случае, роль и значение римской крепости на «Каменной Горе» в плане оборонительной стратегии, именно как предместного

укрепления, ощутимо снижались, поскольку подходы к переправе оставались неприкрытыми со стороны Новосельского (Бондарь 1973, с. 154; Каришковский, Кожокару 1992, с. 100—102; Бруяко, Ярошевич 2001, с. 19—26, 70, 71; Сапожников 2017b).

С организацией «картальского» оборонительного узла непосредственно связано и сооружение отдельных участков Нижнего Бессарабского вала. Как известно, данное мощное земляное оборонительное сооружение начинается у р. Прут, возле с. Ваду-луй-Исак Вулканештского района Молдовы и, проходя несколько севернее придунайских озер Кагул, Ялпуг, Катлабух и Китай, заканчивается на западном берегу оз. Сасык (Кундук), южнее с. Борисовки Татарбунарского района Одесской области. Протяженность вала составляет 126 км, глубина рва — 2—3 м, перепад уровней дна и вершины вала — около 5 м. Вся трасса Нижнего Бессарабского вала делится исследователями на три участка или сектора. Первый — длиной 34 км (от с. Ваду-луй-Исак до с. Табаки у оз. Ялпуг), снабженный бермой шириной 3 м, сооружен очень тщательно и лучше всего сохранился. Вторым — протяженностью 24 км, возведен между верховьями озер Ялпуг и Катлабух и отличается от первого только лишь отсутствием бермы. Третий — длиной 68 км, тянется от озера Катлабух до озера Сасык и построен достаточно небрежно. Первый сектор вала прикрывал наиболее опасный участок нижнедунайской границы напротив переправы через Дунай, его прямая связь с римским предместным укреплением у современного с. Орловка очевидна (Бондарь 1973, с. 153, 154).

Предполагается, что сооружение данного отрезка вала (Дзиговский, Лисецкий 1991, с. 42—43; Дзиговский 2003, с. 131—133), либо какая-то его реконструкция (Лисецкий и др. 2013, с. 549), имело место в пределах I в. н. э. Значение этого сектора вала, равно как и самого вала, в плане обороны второстепенно (Бондарь 1973, с. 154). Тем не менее, являясь искусственным барьером между озерами юга Буджака, перекрывавшим все пути быстрого проникновения к Дунаю и местам перехода через него со стороны кочевой степи и лесостепи, вкупе с римским кастелем на «Каменной Горе», они составляли единую, и судя по всему, эффективную систему защиты этого отрезка нижнедунайского лимеса.

В целом же, следует заметить, что римское военное присутствие в Северо-Западном Причерноморье, в частности, в Буджаке, по крайней мере начиная с конца правления Траяна, приобретает достаточно масштабный характер. Все военные подразделения римлян, расположенные на этой территории, являлись собой организованное целое, подчинялись особому командованию и были связаны с пограничными провинциями (Нижней Мезией и Дакией),

1. Вполне вероятно, что данный факт, засвидетельствованный в эпитафии Плавтия Сильвана, имел место где-то вблизи современной Исакии.

Рис. 3. Грунтова дорога від Дунаю (карта кінця 1940-х гг.)

надійно охороняємих транспортними магістралями. На землях між Дністром і Дунаєм передові рубежі оборони нижнедунайської границі склали Тира, з розташованим в цьому полісе римським гарнізоном, ймовірно, Никоній і Нижній Бессарабський вал. Сле-

дуючим ешелонам виступала цюпочка лівобережних укріплень, призначавшихся, в першу чергу, для захисту підходів до Дунаю і місць переправ через нього (Орловка, Новосельське, римські опорні пункти в районі нинішніх г. Ізмаїла і Килиї). І, нарешті, закінчувалась дана оборонна система цілим рядом потужних фортець (Новіодунум, Трезміс і інші), розташованих на правобережжя, т. є. на власних римських територіях (Булкін 1999, с. 16; Бруяко, Дзигівський, Секерська 2008, с. 177—178; 183—184).

Як уже відзначалося вище, в час функціонування римської переправи через Дунай однією з головних комунікацій мікрорегіона була дорога між двома городищами, яка могла бути проложена по описаному вище валу і (або) вздовж нього (рис. 2). Однак в картографічних джерелах є відомості про інші шляхи, які з цим і іншими валами не пов'язані. На використаній вище карті кінця 1940-х гг. між Дунаєм і Новосельським островом відзначено кілька місцевих доріг, одна з яких вела від переправи не на південну стрілку званого острова, а в обхід протоку Кішкова і Табачелло зліва, причому першу з них також можна було перетнути по броду з твердим дном, глибиною всього 0,8 м (рис. 3).

Важко, що початок цієї дороги від річки по місцю і орієнтації практично збігається з рештками римської дороги, виявленої В. М. Кожокару і дослідженої поруч археологами в 1989—1993 гг. З ітогових робіт об цих розкопках видно, що було досліджено шість ділянок дороги (два поруч не в лінійно) довжиною 532 м на протязі 811 м, орієнтованих по лінії ЮЗ—СВ (рис. 4). Крайня ЮЗ точка об'єкта розташовувалась в 650 м від берега Дунаю і в 3,05 км від стрілки Новосельського острова. Насипь дороги мала найменшу ширину близько 5 м, висоту 0,15—0,35 м і складалась з двох—трьох шарів обломків ракушечника, фрагментів битих плоских обпалених цеглин, черепиці і кераміки. Визначені обломки амфор датуються рубежем ер і III—IV вв. н. е. (Шукин, Бейлекчи 1994, с. 256, 257). До сказаного слід додати, що, судячи по плану (рис. 4) і конструкції (розрізам) даної дороги,

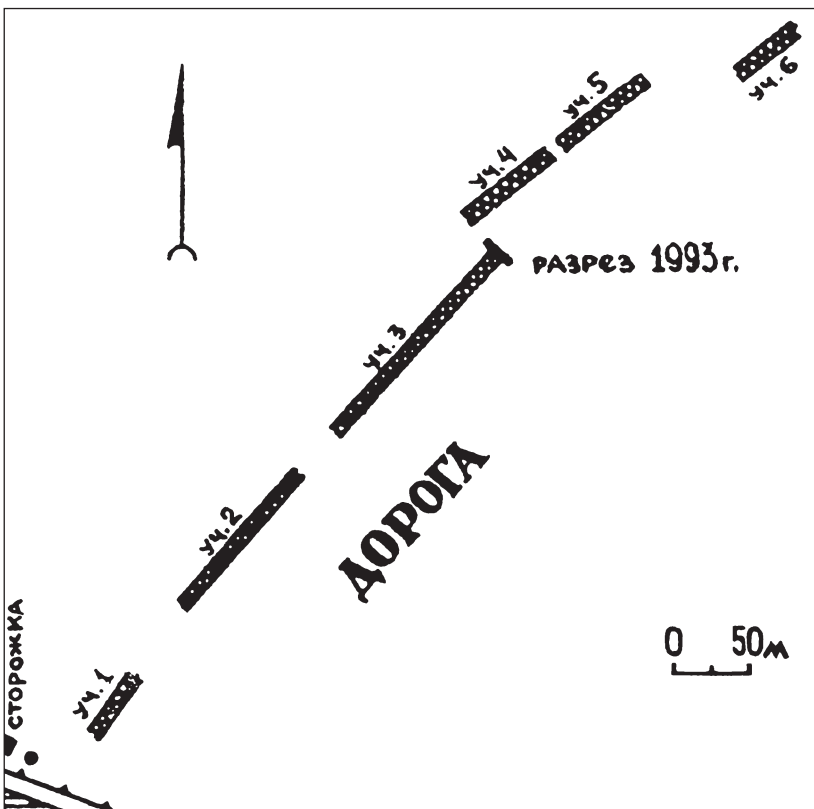

Рис. 4. Ділянки недобудованої римської дороги від Дунаю (по: Шукин, Бейлекчи 1994)

она, скорее всего, насыпалась одновременно на разных участках и не была завершена. Кроме этого, ориентация прослеженного участка позволяет допустить ее дальнейшее направление как по маршруту упомянутой выше грунтовой дороги, так и на стрелку острова (рис. 3). Авторы исследования предполагают, что эта дорога (аггер) была проложена «*легионерами Валента [переправившимися через Дунай по наплавному мосту в 369 г.] через плавни левобережной поймы для выхода на коренной берег в районе необнаруженного пока римского сторожевого поста*» (Щукин, Бейлекчи 1994, с. 257).

Такая гипотеза представляется вполне допустимой. В то же время, она не исключает полностью и несколько иного объяснения причин появления этой дороги в районе Карतालской переправы. К подобным рассуждениям нас склоняет ряд обстоятельств. По сообщению Аммиана Марцеллина «...*Валент воздвиг у Новиодуна мост на судах для переправы через реку, прорвался в землю варваров (выделено нами — авт.) и после продолжительного похода напал на воинственное племя гревтугогов, обитавшее в отдаленных местах. После нескольких небольших стычек он встретился с самым могущественным в ту пору царем Атанарихом, который отважился оказать ему сопротивление, с очень сильным, как ему казалось, войском. Атанарих был, однако, вынужден бежать едва спасшись от гибели, а сам Валент со всеми своими вернулся в Маркианополь, как подходящий в тех местах пункт для зимовок*» (Amm. Marcell., XXVII, 5, 6). Из данного фрагмента текста вполне очевидно следует, что территория, прилегающая к левому берегу Нижнего Дуная, в это время уже не принадлежала римлянам и вряд ли контролировалась ими. Еще более конкретен в своем определении, кому в отмеченное время принадлежали земли по левому берегу низовьев Дуная, Зосим, сообщавший, что «...*с началом весны император (Валент — авт.) выступил из Маркианополя и, переправившись вместе с охранявшими Истр войсками, напал на варваров в их собственной земле...*» (Zos., IV, 11, 1). В связи с чем представляется маловероятным строительство римлянами стационарной дороги, ведущей к такой стратегически важной переправе, на территории им не принадлежащей, более того, как ее определяет все тот же Аммиан Марцеллин в своей «Res Gestae» «...*вражеской территории...*» (Amm. Marcell., XXVII, 5, 7).

Свидетельства позднеантичной письменной традиции о том, что земли по левому берегу Нижнего Дуная принадлежали варварам, начиная, по меньшей мере, уже с начала второй трети IV в. н. э., подтверждаются и археологическими материалами, которые фиксируют массовое появление в Буджаке черняховского населения именно с этого времени. Вблизи

Карतालской переправы открыт и исследован целый ряд черняховских поселений (Этулия I—II; Нагорное I—V) и один значительный черняховский могильник (Нагорное II). Древности черняховской культуры известны как на самом городище Картал, так и на Новосельском городище (Гудкова 2013, с. 659—660, рис. 165; Бруяко, Дзиговский 2013, с. 550; Бруяко, Ярошевич 2001, с. 69). Причем материалы черняховского поселения и могильника Нагорное-II по-своему уникальны и свидетельствуют о мощной германской миграционной волне, имевшей место в конце первой половины или в середине IV в. н. э. в том числе и на территорию Буджака (Гудкова 2011, с. 128, 129; 2013, с. 695).

Здесь вполне уместным будет снова обратиться к «Римской истории» Аммиана Марцеллина, в которой древний автор, после информации о походе Валента против готов в 369 году, сообщает следующее. «*После различных случайностей этого трехлетия были основания для окончания войны. Первое — то, что продолжительное пребывание императора на вражеской территории нагнало страх на варваров, второе — что запрет всяких торговых отношений ввергал варваров в крайний недостаток в самом необходимом. И вот они несколько раз отправляли послов с просьбой о прощении и даровании им мира. Император...подверг этот вопрос тщательному обсуждению и решил, что следует дать готам мир. И вот с нашей стороны были посланы к ним Виктор и Аринфей, состоявшие тогда магистрами пехоты и конницы. Когда они подтвердили в своих донесениях, что готы согласились на предложенные условия, выбрано было подходящее место для заключения мира. И так как Атанарих заверял, что он связан страшной клятвой и заветом отца своего никогда не ступить на римскую землю и нельзя было его заставить, а императору было непочетно переходить к нему, то решено было, что они встретятся на гребных судах на середине реки. Император с оруженосцами с одной стороны и Атанарих со своими людьми с другой встретились для заключения мира, согласно условиям» (Amm. Marcell., XXVII, 5, 7—9).*

Этот мир был заключен в том же 369 г. и его условия были достаточно тяжелыми для готов. Империя отказывалась ежегодно давать последним продовольствие, к тому же готы были весьма ограничены в торговле с римлянами и разрешалось им торговать только в двух городах на Дунае — Дафне и Новиодунуме (Буданова 1999, с. 188). Упоминание Новиодунума (Исакчи) в качестве одного из двух центров торговли с Империей, позволяющей, по крайней мере, поставить вопрос о строительстве занимаемой нас коммуникации (дороги) непосредственно самими готами для максимально возможного доступа к Карतालской переправе, которая теперь, по условиям договора 369 г., приобретала для них исключительно стратегическую роль.

Рис. 5. Линейная полевая оборона между оз. Кагул и Ялпуг (западный участок; карта 1941 г., растительность и полевые дороги сняты)

Впрочем, нельзя исключать и вероятности строительства этой дороги опять-таки готами, однако, в связи событиями 376 г., когда имело место их массовое переселение на территорию империи. «А тервинги принятые до этого в пределы империи, все еще скитались возле берегов Дуная, так как их угнетало двойное затруднение вследствие подлого поведения командиров: они не получали провианта, и их намеренно задерживали ради позорного торга. Когда они это поняли, то стали горячо говорить, что они примут свои меры для отвращения бедствий причиняемых им предательством; и Лупицин, опасаясь возможного бунта, подошел к ним с военной силой и побуждал их скорее выступить. Этим удобным моментом воспользовались гревтунги: они заметили, что солдаты заняты были в другом месте и что переплывавшие с одного берега на другой суда, которые препятствовали их переходу, остаются в бездействии, они сколотили кое-как лодки, переправились и разбили свой лагерь вдалеке от Фритигерна» (Amm. Marcell., XXXI, 5, 1—3).

Предполагается, что данная переправа гревтунгов как раз и происходила под Новиодунумом (Щукин 2005, с. 256). И вполне возможно, что именно они и предприняли попытку строительства дополнительной дороги от городи-

ща Новосельское II к переправе (Сапожников 2017b). Тем более, что материалы черняховской культуры на данном городище, как уже отмечалось, присутствуют (Бруяко, Ярошевич 2001, с. 69).

В завершение же нашего исследования, в связи с занимаемым нас вопросом, необходимо остановиться еще на одном моменте. На трех листах той же 250-метровой советской карты кв. L-35 (93-Г-г, 94-В-в и 105-Б-б) зафиксирована очень необычная линия обороны. Она отмечена линиями разной длины (от 60—100 до 700—800 м) с перпендикулярными черточками с одной стороны, которые в справочниках условных обозначений топографических карт значатся как «окоп». Подавляющее число этих знаков обращено черточками к югу — юго-востоку и они занимают пространство между левым берегом оз. Кагул и правым берегом оз. Ялпуг, длиной около 8,6 км (рис. 1). Скорее всего, они представляли собой валы со рвами со стороны черточек, высота и глубина которых на момент съемки в 1884 г. не превышала 1 м, иначе это было бы отражено на карте.

Детальный планиграфический анализ показал, что перед нами целиком продуманная система несплошных полевых линейных укреплений, сооруженных в две двойные линии, проложенные согласно рельефу местности,

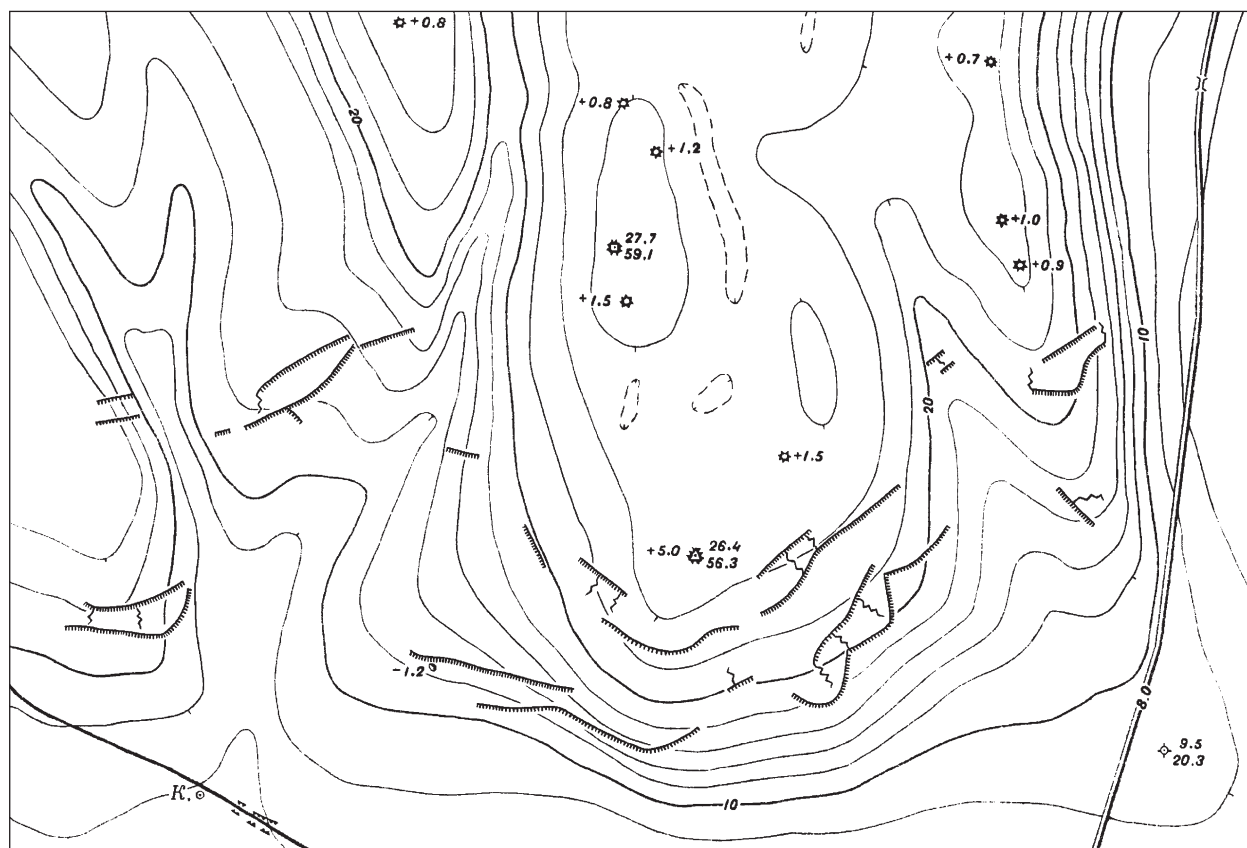

Рис. 6. Линейная полевая оборона между оз. Кагул и Ялпуг (восточный участок; карта 1941 г., растительность и полевые дороги сняты)

с учетом высот и наличия двух балок, ориентированных с севера на юг. Первая от Дуная линия была выкопана на абсолютных высотах от 21 до 29 м с повышением на левом фланге (к югу от кургана Чауш) до 42—44 м. Вторая линия возвышалась на правом фланге на высоту 25—34 м (кроме склонов Картальской балки), а на левом — до 47—61 м (кроме склонов балки Каменной). Следует заметить, что в этом районе наивысшие точки водоразделов достигают на правом фланге 40 м (курган к С от с. Орловка), а на левом — 58—61 м (курганы Чауш и Цыганка). Примечательно, что вокруг двух последних курганов был сформирован своеобразный укрепленный район, выступающий фас которого имел ориентацию на юг. Подобная, но менее выраженная, конструкция прослеживается и на правом фланге у северо-восточной окраины с. Орловка (рис. 5—6). Из особенностей планиграфии следует отметить также полное отсутствие окопов между правым берегом оз. Ялпуг и дорогой между сс. Новосельским и Плавнями (рис. 6), что можно легко объяснить традиционным использованием местного населения северной части данного участка под виноградники, требующие более глубокой распашки (рис. 1). Вполне понятно, что теперь самой насущной задачей становится исследование описанных нами объектов традиционными археологическими и геофизичес-

кими методами. В то же время, уже сейчас их можно интерпретировать как оборонительные сооружения, предназначенные для защиты от войск (в первую очередь, конницы), переправившихся на левый берег Дуная.

Исходя из событий военного характера, имевших место в Южном Буджаке в древности и достоверно известных из письменных источников, а также учитывая степень заселенности данного района именно в то время, когда эти события произошли, с вполне определенным основанием представляется возможным предположить, что такой внушительный укрепленный район мог быть сооружен либо скифами в последней трети IV в. до н. э., либо готами в последней трети IV в. н. э.

В первом случае речь идет о походе Зопириона в Скифию в 331 г. до н. э. «Зопирион, оставленный Александром Великим, в качестве наместника Понта, полагая, что его признают ленивым, если он не совершит никакого предприятия, собрал 30000 войска и пошел войною на Скифов, но был уничтожен со всею армиею и таким образом поплатился за необдуманное начатие войны с неповинным народом» (Just., XII, 2, 16). Аналогичная информация содержится и в труде более позднего автора Павла Оросия. «Зопирион префект Понта, собрав 30000 войска, осмелился начать войну со скифами и, разбитый на голову, был стерт с зем-

ли вместе со всеми своими войсками» (Oros., 18, 4). Данную экспедицию Зопириона никоим образом нельзя назвать авантюрной, а наоборот, ей придавалось определенное значение в военно-политических планах самого Александра Великого. К тому же, предполагается, что во время наступления Зопириона общая опасность настолько сблизила ольвиополитов со скифами, что он вынужден был приступить к осаде Ольвии (Виноградов, Карышковский 1983, с. 33—38). Скифы уничтожили Зопириона со всем его войском в «Гетской пустыне» осенью 331 г. до н. э., где-то недалеко от переправы через Дунай (Виноградов, Карышковский 1983, хронологическая таблица на с. 36—37; Виноградов 1989, с. 151, прим. 57; Карышковский, Клейман 1985, с. 63; Зубарь, Сон 2007, с. 83).

Исследователи отмечают, что процесс расселения скифов на территории Северо-Западного Причерноморья наиболее активно протекал в IV — начале III вв. до н. э. Ко второй половине IV в. до н. э. одиночных курганов этих кочевников становится все меньше, а к концу данного столетия они практически исчезают, что было связано с уже установившимися границами кочевий, закрепленных за определенными родовыми объединениями, и созданием стационарных кладбищ (Островерхов, Редина 2013, с. 385, 416). Последнее обстоятельство, в связи с занимаемым нас вопросом, крайне важно, поскольку в непосредственной близости исследуемого укрепленного района известны по меньшей мере пять могильников, входящих в IV хронологическую группу скифских погребальных памятников, датирующуюся второй половиной IV — началом III вв. до н. э. (Островерхов, Редина 2013, с. 380, 385—388).

Что же касается вероятности появления исследуемой системы несплошных полевых линейных укреплений на водоразделе между левым берегом оз. Кагул и правым берегом оз. Ялпуг в более позднее время, то здесь, возможно, вновь следует вести разговор о походе Валента против готов в 369 г., о котором уже неоднократно упоминалось. Выше мы уже отмечали и наличие немалого количества древностей черняховской культуры вблизи картальской переправы, что, в свою очередь, не исключает возможности возведения изучаемого оборонительного района силами населения, оставившего данные древности. Кто это были конкретно — грейтунги или тервинги, исходя из информации Аммиана Марцеллина об этом походе, со всей определенностью сказать достаточно сложно. И хотя на основании данного сообщения древнего автора именно грейтунгов локализируют в Южном Буджаке (Гудкова 2013, с. 690, 691), из самого фрагмента текста труда Аммиана Марцеллина, повествующего о данной экспедиции Валента в 369 г., со всей очевидностью этого как раз и не следует.

Соглашаясь в целом с локализацией этой группы готов в Буджакской степи, хотя Х. Вольфрам размещает здесь в IV в. н. э. и тервингов, и грейтунгов одновременно (Вольфрам 2003, с. 641, карта 3), справедливости ради следует заметить, что путь Валента после переправы через Дунай у Новиодунума (Исакчи) пролегал далее на север по водоразделу между озерами и реками Кагул и Ялпуг, за Нижний Траянов вал, и «**после продолжительного похода или непрерывных маршей (continuatis itineribus)** [выделено нами — авт.] напал на воинственное племя гревтунгов, обитавшее в отдаленных местах» (Вулпе 1960, с. 272; Дзиговский 2012, с. 446). Таким образом, в данном конкретном случае вряд ли будет правомерным говорить о том, что Валент столкнулся с гревтунгами уже на юге Буджака. Однако вовсе не исключено, что в событиях готско-римского противостояния 369 г. гревтунгами была использована тактика подобная той, которую скифы применили в войне с Дарием I Гистаспом, и тогда сооружение исследуемого укрепленного района черняховским населением находит, как представляется, свое вполне разумное объяснение.

ЛИТЕРАТУРА

- Бондарь, Р. Д. 1973. Некоторые проблемы истории нижнедунайского лимеса. *Вестник древней истории*, 3, с. 144-159.
- Бондарь, Р. Д. 1996. Некоторые итоги археологического изучения городища Орловка (Картал) на Дунае. В: Станко, В. Н. (ред). *Древнее Причерноморье. III чтения памяти профессора П. О. Карышковского*. Одесса: б. и., с. 9-11.
- Брун, Ф. К. 1874. *Черноморские готы и следы долгого их пребывания в Южной России*. Санкт-Петербург: Типография Императорской академии наук.
- Бруяко, И. В., Дзиговский, А. Н. 2013. Городище Картал (римский кастель у с. Орловка). В: Бруяко, И. В., Самойлова, Т. Л. (ред.). *Древние культуры Северо-Западного Причерноморья*. Одесса: СМІЛ, с. 543-553.
- Бруяко, И. В., Дзиговский, А. Н. 2015. Горн римского времени из Картала (к истории городища в III в. н. э.). *Материалы по археологии Северного Причерноморья*, 13, с. 243-256.
- Бруяко, И. В., Дзиговский, А. Н., Денисюк, В. Л. 2011. Амфоры римского времени из раскопок городища Картал (участок «Картал — посад»). *Материалы по археологии Северного Причерноморья*, 12, с. 336-348.
- Бруяко, И. В., Дзиговский, А. Н., Секерская, Н. М. 2008. *Никоний римской эпохи*. Одесса: СМІЛ.
- Бруяко, И. В., Ярошевич, Ю. И. 2001. *Городище у с. Новосельское на Нижнем Дунае*. Одесса: Гермес.
- Буданова, В. П. 1999. *Готы в эпоху Великого переселения народов*. Санкт-Петербург: Алетейя.
- Булкин, И. Ю. 1999. *Этапы и характер римского военного проникновения в Северное Причерноморье (I в. до н. э. — III в. н. э.)*. Автореферат диссертации канд. ист. наук. Саратов.
- Вельтман, А. Ф. 1837. Воспоминания о Бессарабии. *Современник*, 7, с. 226-249.

- Виноградов, Ю. Г. 1989. *Политическая история Ольвийского полиса VII—I вв. до н. э.* Москва: Наука.
- Виноградов, Ю. Г. 1994. Очерк военно-политической истории сарматов в I в. н. э. *Вестник древней истории*, 2, с. 151-170.
- Виноградов, Ю. Г., Карышковский, П. О. 1983. Каллиник, сын Евксена. Проблемы политической и социально-экономической истории Ольвии второй половины IV в. до н. э. *Вестник древней истории*, 1, с. 21-39.
- Вольфрам, Х. 2003. *Готы. От истоков до середины VI века (опыт исторической этнографии)*. Санкт-Петербург: Ювента.
- Вулпе, Р. 1960. Верхний вал Бессарабии и проблема гревтунгов к западу от Днестра. В: Кондураки, Е. В. (ред.). *Материалы и исследования по археологии Юго-Запада СССР и Румынской Народной Республики*. Кишинев: Карта молдовеняскэ, с. 259-278.
- Гудкова, А. В. 2011. Германцы в степях Причерноморья в первой половине I тыс. н. э. *Древнее Причерноморье*, 9, с. 124-130.
- Гудкова, А. В. 2013. Черняховская культура В: Бруяко, И. В., Самойлова, Т. Л. (ред.). *Древние культуры Северо-Западного Причерноморья*. Одесса: СМІЛ, с. 658-695.
- Дзиговский, А. Н. 2003. *Очерки истории сарматов Карпато-днепровских земель*. Одесса: Гермес.
- Дзиговский, А. Н. 2012. Из истории Буджака последней трети IV в. н. э. В: *Золото, конь и человек. Сборник статей к 60-летию А. В. Симоненко*. Киев: КИТ, с. 439-448.
- Дзиговский, А. Н. 2014. О юго-западной границе «царства» Фарзоя. В: *Матеріали міжнародної наукової конференції «Сарматія від Алтаю до Дунаю» (до 30-річчя відкриття «царських» поховань біля с. Пороги Ямпільського р-ну)*, 14—16 листопада 2014 р. Вінниця: ВОКМ, с. 12-13.
- Дзиговский, А. Н. 2016. Царство Фарзоя: полвека спустя. *Древнее Причерноморье*, XI, с. 180-188.
- Дзиговский, А. Н., Лисецкий, Ф. Н. 1991. Новые данные по истории и палеогеографической обстановке создания Нижнего Траянова вала. В: *История и археология Нижнего Подунавья. Материалы II научно-практической конференции, посвященной памяти А. И. Доватура*. 2—5 ноября 1991 г. Рени: Ренийский историко-краеведческий музей, с. 42-43.
- Зубар, В. М. 1995. Про нижню дату латинських клейм з назвою Мезійського Флавієвого флоту. *Археологія*, 4, с. 136-138.
- Зубарь, В. М., Соц, Н. А. 2007. *Северо-Западное Причерноморье в античную эпоху*. Симферополь: б. и.
- Карышковский, П. О. 1962. З історії греко-скіфських відносин у Північно-Західному Причорномор'ї (про монети царів Фарзоя та Іненсімея, карбовані в Ольвії). *Археологічні пам'ятки УРСР*, XI, с. 102-121.
- Карышковский, П. О. 1982. О монетах царя Фарзоя. В: Дзис-Райко, Г. А. (ред.). *Археологические памятники Северо-Западного Причерноморья*. Киев: Наукова думка, с. 66-82.
- Карышковский П. О. 1988. *Монеты Ольвии*. Киев: Наукова думка.
- Карышковский, П. О., Клейман, И. Б. 1985. *Древний город Тира. Историко-археологический очерк*. Киев: Наукова думка.
- Карышковский, П. О., Кожокару, В. М. 1992. Следи римського укріплення на південно-східному узбережжі оз. Картал. В: Станко, В. Н. (ред.). *Археологія південного заходу України*. Київ: Наукова думка, с. 100-102.
- Кожокару, В. М. 1990. К изучению оборонительных валов Бессарабии. В: *Проблемы истории и археологии Нижнего Поднестровья. Тезисы докладов и сообщений научно-практической историко-краеведческой конференции*. Белгород-Днестровский: Белгород-Днестровский краеведческий музей, Одесский археологический музей АН УССР, II: Археология, с. 42.
- Кожокару, В. М. 2008. Ещё раз о древних оборонительных сооружениях на территории Бессарабии. В: Охотников, С. Б., Петренко, В. Г. (ред.). *Краткие сообщения Одесского археологического общества*. Одесса: Фаворит, с. 153-159.
- Кожокару, В. М. 2009. Раскопки оборонительного сооружения городища Новосельское в 2006 г. *Старожитности степового Причорномор'я і Криму*, XV, с. 69-70.
- Кудрявцев, О. В. 1957. *Исследования по истории Балкан-Дунайских областей в период Римской империи и статьи по общим проблемам древней истории*. Москва: АН СССР.
- Липранди, И. П. 1827. *Некоторые сведения о правом берегу Дуная, собранные в 1826 году*. Санкт-Петербург: Печатано в типографии Генерального штаба.
- Лисецкий, Ф. Н., Голеусов, П. В., Чепелев, О. А. 2013. Развитие черноземов Днестровско-Прутского междуречья в голоцене. *Почвоведение*, 5, с. 540-555.
- Островерхов, А. С., Редина, Е. Ф. 2013. Скифские древности. В: Бруяко, И. В., Самойлова, Т. Л. (ред.). *Древние культуры Северо-Западного Причерноморья*. Одесса: СМІЛ, с. 374-418.
- Сапожников, И. В. 2011. Древние валы Бессарабии или Буджака: из истории картографирования в XVIII—XIX вв. *Материалы по археологии Северного Причерноморья*, 12, с. 206-236.
- Сапожников, И. В. 2013. Новые картографические материалы о древних валах Бессарабии. *Tyragetia*, VII (XXII), 1, с. 345-354.
- Сапожников, И. В. 2017а. Османские крепости Добруджи: описание и обзор источников 1820-х годов. *Scriptorium nostrum*, 1 (7), с. 291-341.
- Сапожников, И. В. 2017б. Древние валы и дороги района переправы через Дунай у озера Картал: опыт картографической стратиграфии. *Tyragetia*, XI (XXIV), 1, с. 213-225.
- Сапожников, И. В., Кожокару, В. М. 2001. Российские карты земель Юго-Западной Украины и Молдовы времен войны 1768—1774 гг. *Наукові записки Інституту української археографії та джерелознавства НАНУ*, 6, с. 189-194.
- Сапрыкин, С. Ю. 1997. Тира и фракийские цари. *Археологія*, 4, с. 46-57.
- Уваров, А. С. 1853. *Собрание карт и рисунков к исследованиям о древностях Южной России и берегов Чёрного моря*. Санкт-Петербург: Хромолитография Ю. Боатузе.
- Уваров, А. С. 1856. *Исследования о древностях Южной России и берегов Черного моря*. Санкт-Петербург: Типография экспедиции заготовления государственных бумаг.
- Чаплыгина, Н. А. 1990. *Население Днестровско-Карпатских земель и Рим в I — начале III вв. н. э.* Кишинев: Штиинца.
- Щукин, М. Б. 1994. На рубеже эр. *Опыт историко-археологической реконструкции политических событий III в. до н. э. — I в. н. э. в Восточной и Центральной Европе*. Санкт-Петербург: Фарн.

Шукин, М. Б. 2005. *Готский путь. Готы, Рим и Черняховская культура*. Санкт-Петербург: СПбУ.

Шукин, М. Б. 2011. О военных контактах между сарматами и германцами в римское время. *Stratum plus*, 4, с. 167-178.

Шукин, М. Б., Бейлекчи, В. В. 1994. Римская дорога у с. Новосельское. В: *Древнейшие общности земледельцев и скотоводов Северного Причерноморья V тыс. до н. э. — V в. н. э. Материалы докладов II международной конференции*. 10—14 октября 1994 г. Тирасполь: Приднестровский государственный корпоративный университет им. Т. Г. Шевченко, с. 254-257.

Vančugov, V. P., Brujako, I. V., Sîrbu, V., Niculiță, I. T. 1999. Cercetările de la Novosel'skoe — Satu-Nou. *Campaniile 1997—1998. Cercetări arheologice în aria Nord-Tracă*, 3, p. 223-277.

REFERENCES

Bondar, R. D. 1973. Nekotoryye problemy istorii nizhnedunayskogo limesa. *Vestnik drevney istorii*, 3, s. 144-159.

Bondar, R. D. 1996. Nekotoryye itogi arkheologicheskogo izucheniya gorodishcha Orlovka (Kartal) na Dunaye. In: Stanko, V. N. (ed.). *Drevniye Prichernomor'ye. III chteniya pamyati professora P. O. Karyshkovskogo*. Odessa: b. i., s. 9-11.

Brun, F. K. 1874. *Chernomorskiye goty i sledy dolgogo ikh prebyvaniya v Yuzhnoy Rossii*. Sankt-Peterburg: Tipografiya Imperatorskoy akademii nauk.

Bruyako, I. V., Dzigovskiy, A. N. 2013. Gorodishche Kartal (rimskiy kastel u s. Orlovka). In: Bruyako, I. V., Samoylova, T. L. (ed.). *Drevniye kultury Severo-Zapadnogo Prichernomoria*. Odessa: SMIL, s. 543-553.

Bruyako, I. V., Dzigovskiy, A. N. 2015. Gorn rimskogo vremeni iz Kartala (k istorii gorodishcha v III v. n. e. *Materialy po arkheologii Severnogo Prichernomoria*, 13, s. 243-256.

Bruyako, I. V., Dzigovskiy, A. N., Denisyuk, V. L. 2011. Amfory rimskogo vremeni iz raskopok gorodishcha Kartal (uchastok «Kartal — posad»). *Materialy po arkheologii Severnogo Prichernomoria*, 12, s. 336-348.

Bruyako, I. V., Dzigovskiy, A. N., Sekerskaya, N. M. 2008. *Nikoniya rimskoy epokhi*. Odessa: SMIL.

Bruyako, I. V., Yaroshevich, Yu. I. 2001. *Gorodishche u s. Novoselskoye na Nizhnem Dunaye*. Odessa: Germes.

Budanova, V. P. 1999. *Goty v epokhu Velikogo pereseleniya narodov*. Sankt-Peterburg: Aleteya.

Bulkin, I. Yu. 1999. *Etapy i kharakter rimskogo voyennogo proniknoveniya v Severnuyu Prichernomor'ye (I v. do n. e. — III v. n. e.)*. Avtoreferat dissertatsii kavd. ist. nauk. Saratov.

Veltman, A. F. 1837. Vospominaniya o Bessarabii. *Sovremennik*, 7, s. 226-249.

Vinogradov, Yu. G. 1989. *Politicheskaya istoriya Olviyskoy polisa VII—I vv. do n. e.* Moskva: Nauka.

Vinogradov, Yu. G. 1994. Ocherk voyenno-politicheskoy istorii sarmatov v I v. n. e. *Vestnik drevney istorii*, 2, s. 151-170.

Vinogradov, Yu. G., Karyshkovskiy, P. O. 1983. Kallinik, syn Evksena. Problemy politicheskoy i sotsialno-ekonomicheskoy istorii Olvii vtoroy poloviny IV v. do n. e. *Vestnik drevney istorii*, 1, s. 21-39.

Volfram, Kh. 2003. *Goty. Ot istokov do serediny VI veka (opyt istoricheskoy etnografii)*. Sankt-Peterburg: Yuventa.

Vulpe, R. 1960. Verkhniy val Bessarabii i problema grentungov k zapadu ot Dnestra. In: Konduraki, E. V. (ed.). *Materialy i issledovaniya po arkheologii Yugo-Zapada SSSR i Rumynskoy Narodnoy Respubliki*. Kishinev: Kartya moldovenyasko, s. 259-278.

Gudkova, A. V. 2011. Germantsy v stepyakh Prichernomoria v pervoy polovine I tys. n. e. *Drevneye Prichernomor'ye*, 9, s. 124-130.

Gudkova, A. V. 2013. Chernyakhovskaya kultura In: Bruyako, I. V., Samoylova, T. L. (ed.). *Drevniye kultury Severo-Zapadnogo Prichernomoria*. Odessa: SMIL, s. 658-695.

Dzigovskiy, A. N. 2003. *Ocherki istorii sarmatov Karpato-Dneprovskikh zemel*. Odessa: Germes.

Dzigovskiy, A. N. 2012. Iz istorii Budzhaka posledney treti IV v. n. e. In: *Zoloto, kon i chelovek. Sbornik statey k 60-letiyu A. V. Simonenko*. Kiev: KIT, s. 439-448.

Dzigovskiy, A. N. 2014. O yugo-zapadnoy granitse «tsarstva» Farzoya. In: *Materialy mizhnarodnoi naukovoi konferentsii «Sarmatiya vid Altaiu do Dunaiu» (do 30-richchia vidkryt'ia «tsarskykh» pokhovan bilia s. Porohy Yampil'skoho r-nu)*, 14—16 lystopada 2014 r. Vinnytsia: VOKM, s. 12-13.

Dzigovskiy, A. N. 2016. Tsarstvo Farzoya: polveka spustya. *Drevneye Prichernomor'ye*, XI, s. 180-188.

Dzigovskiy, A. N., Lisetskiy, F. N. 1991. Novyye dannyye po istorii i paleogeograficheskoy obstanovke sozdaniya Nizhnego Trayanova vala. In: *Istoriya i arkheologiya Nizhnego Podunavia. Materialy II nauchno-prakticheskoy konferentsii. posuyashchennoy pamyati A. I. Dovatury*. 2—5 noyabrya 1991 g. Reni: Reniyskiy istoriko-krayevedcheskiy muzey, s. 42-43.

Zubar, V. M. 1995. Pro nyzhniu datu latynskyykh kleim z nazvoiu Meziiskoho Flaviyevoho flotu. *Arkheolohiia*, 4, s. 136-138.

Zubar, V. M., Son, N. A. 2007. *Severo-Zapadnoye Prichernomor'ye v antichnuyu epokhu*. Simferopol: b. i.

Karyshkovskiy, P. I. 1962. Z istorii hrek-skifskyykh vidnosyn u Pivnichno-Zakhidnomu Prychornomor'i (Pro monety tsarya Farzoia ta Inensimeia, karbovani v Olvii). *Arkheolohichni pam'iatky URSR*, XI, s. 102-121.

Karyshkovskiy, P. O. 1982. O monetakh tsarya Farzoya. In: Dzys-Rayko, G. A. (ed.). *Arkheologicheskyye pamyatniki Severo-Zapadnogo Prichernomoria*. Kiev: Naukova dumka, s. 66-82.

Karyshkovskiy P.O. 1988. *Monety Olvii*. Kiev: Naukova dumka.

Karyshkovskiy, P. O., Kleyman, I. B. 1985. *Drevniy gorod Tira. Istoriko-arkheologicheskyy ocherk*. Kiev: Naukova dumka.

Karyshkovskiy, P. O., Kozhokaru, V. M. 1992. Slidy rym'skoho ukriplenya na pivdenno-skhidnomu uzberezhzi oz. Kartal. In: Stanko, V. N. (ed.). *Arkheolohiia pivdennoho zakhodu Ukrainy*. Kyiv: Naukova dumka, s. 100-102.

Kozhokaru, V. M. 1990. K izucheniyu oboronitelnykh valov Bessarabii. In: *Problemy istorii i arkheologii Nizhnego Podnestrovia. Tezisy dokladov i soobshcheniy nauchno-prakticheskoy istoriko-krayevedcheskoy konferentsii. Belgorod-Dnestrovskiy: Belgorod-Dnestrovskiy krayevedcheskiy muzey; Odesskiy arkheologicheskii muzey AN USSR*, II: Arkheologiya, s. 42.

Kozhokaru, V. M. 2008. Eshche raz o drevnikh oboronitelnykh sooruzheniyakh na territorii Bessarabii. In: Okhotnikov, S. B., Petrenko, V. G. (ed.). *Kratkiye soobshcheniya Odesskogo arkheologicheskogo obshchestva*. Odessa: Favorit, s. 153-159.

Kozhokaru, V. M. 2009. Raskopki oboronitel'nogo sooruzheniya gorodishcha Novoselskoye v 2006 g. *Starozhytnosti stepovoho Prychornomor'ia i Krymu*, XV, s. 69-70.

Kudryavtsev, O. V. 1957. *Issledovaniya po istorii Balkano-Dunayskikh oblastey v period Rimskoy imperii i stati po obshchim problemam drevney istorii*. Moskva: AN SSSR.

Liprandi, I. P. 1827. *Nekotoryye svedeniya o pravom berege Dunaya. sobrannyye v 1826 godu*. Sankt-Peterburg: Pechatano v tipografii General'nogo shtaba.

Lisetskiy, F. N., Goleusov, P. V., Chepelev, O. A. 2013. Razvitiye chernozemov Dnestrovsko-Prut'skogo mezhdurechia v golotsene. *Pochvovedeniye*, 5, s. 540-555.

Ostroverkhov, A. S., Redina, E. F. 2013. Skifskyye drevnosti. In: Bruyako, I. V., Samoylova, T. L. (ed.). *Drevniye kultury Severo-Zapadnogo Prichernomoria*. Odessa: SMIL, s. 374-418.

Sapozhnikov, I. V. 2011. Drevniye valy Bessarabii ili Budzhaka: iz istorii kartografirovaniya v XVIII—XIX vv. *Materialy po arkheologii Severnogo Prichernomoria*, 12, s. 206-236.

Sapozhnikov, I. V. 2013. Novyye kartograficheskyye materialy o drevnikh valakh Bessarabii. *Tyragetia*, VII (XXII), 1, s. 345-354.

Sapozhnikov, I. V. 2017a. Osmanskiye kreposti Dobrudzhi: opisaniya i obzor istochnikov 1820-kh godov. *Scriptorium nostrum*, 1 (7), s. 291-341.

Sapozhnikov, I. 2017b. Drevniye valy i dorogi rayona perepravyy cherez Dunay u ozera Kartal: opyt kartograficheskoy stratigrafii. *Tyragetia*, XI (XXIV), 1, s. 213-225.

Sapozhnikov, I. V., Kozhokaru, V. M. 2001. Rossiyskiye karty zemel Yugo-Zapadnoy Ukrainy i Moldovy vremen voiny 1768—1774 gg. *Naukovi zapysky Instytutu ukrainskoi arkheohrafi ta dzhereloznavstva NANU*, 6, s. 189-194.

Saprykin, S. Yu. 1997. Tira i frakiyskiye tsari. *Arkheologia*, 4, s. 46-57.

Uvarov, A. S. 1853. *Sobraniye kart i risunkov k issledovaniyam o drevnostyakh Yuzhnoy Rossii i beregov Chernogo morya*. Sankt-Peterburg: Khromolitografiya Yu. Boatuze.

Uvarov, A. S. 1856. *Issledovaniya o drevnostyakh Yuzhnoy Rossii i beregov Chernogo morya*. Sankt-Peterburg: Tipografiya Ekspeditsii zagotovleniya gosudarstvennykh bumag.

Chaplygina, N. A. 1990. *Naseleniye Dnestrovsko-Karpat-skikh zemel i Rim v I — nachale III vv. n. e.* Kishinev: Shtiintsa.

Shchukin, M. B. 1994. *Na rubezhe er. Opyt istoriko-arkheologicheskoy rekonstruktsii politicheskikh sobytiiy III v. do n. e. — I v. n. e. v Vostochnoy i Tsentralnoy Evrope*. Sankt-Peterburg: Farn.

Shchukin, M. B. 2005. *Gotskiy put. Goty. Rim i Chernyakhovskaya kultura*. Sankt-Peterburg: SPbU.

Shchukin, M. B. 2011. O voyennykh kontaktakh mezhdru sarmatami i germantsami v rimskoye vremya. *Stratum plus*, 4, s. 167-178.

Shchukin, M. B., Beylekchi, V. V. 1994. Rimskaya doroga u s. Novoselskoye. In: *Drevneyshiy obshchnosti zemledeltsev i skotovodov Severnogo Prichernomoria V tys. do n. e. — V v. n. e. Materialy dokladov II mezhdunarodnoy konferentsii*. 10—14 oktyabrya 1994 g. Tiraspol: Pridnestrovskiy gosudarstvennyy korporativnyy universitet im. T. G. Shevchenko, s. 254-257.

Vančugov, V. P., Brujako, I. V., Sirbu, V., Niculiță, I. T. 1999. Cercetările de la Novosel'skoe — Satu-Nou. *Campaniile 1997—1998. Cercetări arheologice în aria Nord-Tracă*, 3, p. 223-277.

A. N. Dzygovskiy, I. V. Sapozhnikov

THE ANCIENT DEFENSIVE FORTIFICATIONS OF DANUBE WAFTAGE NEAR KARTAL LAKE

The article is dedicated to the characteristics of the defense constructions in the area of river crossing of Danube near lake Kartal not far from village Orlovka of Reny district in Odessa region and their historical in-

terpretation. The conclusion was made, that in this district in the first ages AD. the powerful defensive center functioned, created by Romans. In the center's system there were Roman fortifications on the sites near the villages Orlovka and Novoselskoye altogether with the ramparts and graffs, which surrounded them, and also one more rampart, which was situated between those two fortified points. The last one featured the rampart-road and was the important component of this defensive center. Romans started the creation of Kartal defensive center in the 60^s years AD. and continued its organization during Vespasian's regiment term. The center finished its functioning near the middle of the III century AD.

As regards the fortified area, situated between the left shore of lake Kagul and the right shore of lake Yalpus, according to the written sources' information about the war events, which had taken place in Southern Budzhak in ancient times and considering the density of population of this part in the time of discussing events, we can suppose, the fortified area may be built by Scythians in the last third of the IV century BC or by Goths in the last third of the IV century AD.

Keywords: hillfort Orlovka (Kam'yana Gora), hillfort Novoselskoye II, river crossing of Danube, Kartal defensive center, Roman castell, the Scythians, the Goths.

Одержано 23.03.2017

ДЗИГОВСЬКИЙ Олександр Миколайович, доктор історичних наук, професор, Одеський Національний Університет ім. І. І. Мечникова, Єлизаветинська, 12, Одеса, 65082, Україна, dzygovskiy@gmail.com.

DZIGOVSKY Alexander, Doctor of Historical Sciences, Professor, Odessa I. I. Mechnikov National University, Elisavetinskaya, 12, Odessa, 65082, Ukraine, dzygovskiy@gmail.com.

САПОЖНИКОВ Ігор Вікторович, доктор історичних наук, провідний науковий співробітник, Інститут археології НАНУ, Героїв Сталінграда, 12, Київ, 04210, Україна, igors@gcn.ua.

SAPOZHNIKOV Igor, Doctor of Historical Sciences, Institute of Archaeology National Academy of sciences of Ukraine, 12, av. Geroyiv Stalingrad, Kyiv, 04210, Ukraine, igors@gcn.ua.

С. М. Вовкодав

ДОСВІД ВИКОРИСТАННЯ ГЕОГРАФІЧНИХ ІНФОРМАЦІЙНИХ СИСТЕМ В АРХЕОЛОГІЧНИХ ДОСЛІДЖЕННЯХ БАСЕЙНУ р. БРОВАРКА НА ПЕРЕЯСЛАВЩИНІ

Йдеться про особливості інтеграції географічних інформаційних систем в археологічні дослідження басейну р. Броварка на Переяславщині. Розглядаються основні напрямки залучення підходів просторового аналізу та даних дистанційного зондування Землі під час вивчення давніх поселенських структур мікрорегіону.

Ключові слова: географічна інформаційна система, дистанційне зондування, комплексне дослідження, просторовий аналіз, система заселення.

Переяславщина — регіон, насичений різночасовими пам'ятками, що представляють широкий спектр археологічних культур. Одне із скупчень пам'яток зосереджене в межах басейну р. Броварка, яка входить до комплексу поверхневих вод Лівобережжя Середньої Наддніпрянщини, є елементом гідросистеми Броварка — Трубіж — Дніпро (ліва притока р. Трубіж). Протяжність річки близько 52 км, площа водозбору 388 км². Русло бере початок у с. Броварки Золотоніського р-ну Черкаської обл. та впадає у р. Трубіж неподалік м. Переяслава-Хмельницького Київської обл. (Перехрест 1989, с. 128). Її басейн охоплює територію сс. Броварка (Золотоніський р-н), Тарасівка, Ульянівка, Пологи-Яненки, Пологи-Вергуни, Пологи-Чобітьки, Вінинці, Лецьки, Мала та Велика Каратуль, Чирське, хут. Мар'янівка та Плескачі (Переяслав-Хмельницький р-н), а також їх околиць.

У поле зору дослідників мікрорегіон потрапив ще у другій половині XIX ст. Зокрема, їх головна увага зосереджувалась на об'єктах наземного типу, що мають добре видимі ознаки на поверхні: городища, кургани, майдани та «змійові» вали (Археологічні... 1990; Ляскорон-

ський 1903; 1911; 1917; Макаренко 1907; 1917; Максимович 1871; 1876; 1877; Падалка 1905; Стороженко 1899). Така тенденція зберігалась до 1970-х рр. (Кучера 1987; Рібаков 1945; Шрамко 1966). З цього часу відбулося декілька експедицій, здійснених переяславськими археологами, у контексті яких досліджувались різноміснні пам'ятки регіону: експедиція Переяслав-Хмельницького державного історичного музею з обстеження курганів (1975—1976 рр.) (Сикорський, Бузян 1975; 1976), розвідки археологічної експедиції Переяслав-Хмельницького історико-культурного заповідника на території Переяславщини (1988—1991 рр.) (Бузян та ін. 1988; 1989; 1990; 1993). Унаслідок їх проведення була виявлена низка різночасових об'єктів та зібрано велику кількість археологічних матеріалів.

На початку 2000-х рр. дослідження басейну р. Броварка зазнало певного поживлення. Зокрема, була розпочата робота з узагальнення інформації щодо пам'яток, виявлених у мікрорегіоні та їх подальше польове обстеження (Вовкодав 2004; Вовкодав, Юрченко 2003; 2004; 2005). Отримані результати дозволили переконатися у перспективності археологічних досліджень даної території. Так, розпочалось комплексне вивчення давніх систем заселення басейну р. Броварка. Обсяг накопиченої раніше інформації, матеріали виявлені під час власних досліджень, а також залучення широкого кола додаткових джерел призвело до формування величезного масиву даних, що потребував детального опрацювання. Оперування різноміснною та різносторонньою інформацією зумовило використання нових підходів до вивчення минулого регіону. Зокрема, застосування географічних інформаційних систем (далі

ГІС), даних дистанційного зондування Землі (ДДЗ) та GPS-позиціонування. Це значною мірою вплинуло на характер подальших досліджень, на формування поставлених завдань та особливості їх виконання. Головна мета вивчення минулого басейну р. Броварки полягала у комплексному дослідженні давніх систем заселення. Для її реалізації були визначені три взаємопов'язані напрямки:

- облік археологічних об'єктів;
- аналіз просторових особливостей давніх систем заселення;
- використання ДДЗ для різних потреб дослідження.

Зазначені напрямки не є новими. Нині у середовищі археологів, які застосовують просторові підходи та ГІС-технології у власних дослідженнях, вони сприймаються як традиційні. У них охоплено широкий спектр найбільш оптимальних процедур та інструментальних засобів, що полегшують опрацювання археологічної інформації. Усі згадані напрямки тісно взаємозв'язані між собою та доповнюють одне одного.

Першочерговим завданням дослідження було збір та узагальнення всієї наявної інформації про пам'ятки регіону. Тому було опрацьовано різні типи джерел (звіти та щоденники експедицій, наукова література, усні свідчення, картографічні матеріали тощо) з метою визначення переліку об'єктів, їх просторової позиції та датування. У результаті була сформована археологічна карта пам'яток мікрорегіону та пов'язаний з нею перелік описових характеристик (географічна та топографічна прив'язка, інформація щодо виявлених матеріалів, їх датування та характер проведених на них досліджень). Перегляд матеріалів, раніше виявлених на пам'ятках, переконав на необхідності уточнення їх хронологічної атрибуції шляхом проведення подальших польових досліджень. Потребувала вирішення й проблема локалізації окремих об'єктів, оскільки досить часто не вдавалося визначити точне місце їх розташування за поданими у звітах описами. Таким чином, було окреслено основні завдання подальших обстежень території, ефективна реалізація яких потребувала використання згаданих вище підходів: визначення просторової позиції вже відомих об'єктів та їх позиціонування, пошук нових пам'яток та матеріалів для їх датування. Поетапне виконання цих завдань дозволило створити базу даних, до якої ввійшла інформація щодо просторової позиції пам'яток та їх опис. На основі отриманої інформації в середовищі ГІС було створено цифрову карту археологічних об'єктів басейну р. Броварка, яка стала підґрунтям для проведення подальших просторових досліджень.

Природне середовище завжди було важливим фактором, який впливав на формування поселенських систем давніх суспільств. Воно

визначало напрямки та межі діяльності людини: місця розташування населених пунктів, розміри та конфігурацію господарських зон, зумовлювало вибір типу господарювання тощо. Тому першочерговим завданням аналізу будь-якої системи заселення є визначення особливостей географічного простору, у межах якого вона виникла. Це потрібно для з'ясування закономірностей розташування пам'яток відносно окремих елементів ландшафту. Перелік таких характеристик може, навіть, використовуватися як гіпотетичний «маркер» археологічного об'єкту. У даному контексті необхідно врахувати ті особливості природно-географічного середовища, які відповідають часу існування поселенської структури. Варто розуміти, що протягом тривалого періоду, від першого заселення досліджуваного регіону до сьогодення, територія зазнавала постійних змін, ступінь яких був різним і визначався, передусім, інтенсивністю антропогенного впливу. Найбільш відчутних змін ландшафт досліджуваного мікрорегіону зазнав у першій половині 1960-х рр., під час створення осушувально-зволожуючої системи. Унаслідок меліоративних робіт майже повністю зруйновано первинний вид гідромережі, пов'язаної з р. Броварка. Тому нами було поставлене завдання моделювання природно-географічних характеристик території в домеліоративний період — третя чверть ХХ ст.

Для реконструкції ландшафту був використаний комплексний аналіз картографічних даних, аеро- та космознімків, писемних джерел та усних свідчень. Наразі такий підхід є єдиним можливим для даної території. Необхідні топографічні та гідрографічні дані були отримані в результаті аналізу низки карт, що передували періоду меліоративних робіт: військово-топографічної карти Ф.Ф. Шуберта 1860-тих рр., (XXIII ряд, лист 10 «Полтавская и Киевская губерния», масштаб 1:126000); німецьких військово-топографічних карт Deutsche Heereskarte 1943 р. (М-36-64-С, М-36-64-Д, М-36-76-А, М-36-76-В, масштаб 1 : 50000). У середовищі геоінформаційної системи MapInfo, шляхом перенесення у векторні шари елементів растрових основ, було створено низку окремих тематичних карт: русла р. Броварки з притоками, роки, боліт та лісових масивів окресленої території. Конфігурація русла річки, а також місця розташування згаданих елементів гідросистеми, уточнювались за результатами дешифрування космознімків. Важливе значення для відновлення гідромережі мікрорегіону мало проведене дещо раніше дослідження його топонімії (Вовкодав, Юрченко 2005). Зокрема, завдяки йому вдалося реконструювати систему блюдцеподібних долин у середній течії р. Броварка (сс. Вінинці, Лецьки та Пологи-Чобітьки).

Поєднання згаданих тематичних карт та їх співставлення з даними SRTM 3 дозволило от-

Таблиця 1. Дані про просторові характеристики поселень XI ст.

№	Назва	Населений пункт	Датування, ст.	Найближче поселення		Висота, м	Експозиція	Нахил місцевості, °	Відстань до річки, м	Положення	
				Відстань, м	Назва					Гідрографія	Топографія
1	Чобітьківське озеро	с. Пологи-Чобітьки	XI — перша половина XIII	1700	Береги	95	Пд З	2,600	50	Броварка, лівий берег	Пологий схил берега
2	Береги	с. Лецьки	XI — перша половина XII	1700	Жуликівщина	95	Пн С	1,140	70	Там само	Пологий схил берега
3	Жуликівщина	с. Лецьки	кінець X — перша половина XIII	1700	Береги	95	Пн З	2,200	60	Там само	Мисоподібний виступ берега
4	Тракторна бригада	с. Вінинці	XI — перша половина XIII	4000	Жуликівщина	94	Пн С	2,900	40	Там само	Пологий схил берега
5	Селище_1	с. Травневе	XI — перша половина XIII	1000	Селище	98	Пн С	1,170	400	Гатка, лівий берег	Пологий схил берега
6	Селище	с. Велика-Кара-туль	XI — початок XII	1000	Селище 1	94	Пн С	2,000	160	Там само	Видовжене підвищення в заплаві
7	Штернове	с. Велика-Кара-туль	XI — перша половина XIII	1300	Селище	96	Пд З	2,030	250	Гатка (Гнилка), правий берег	Нижня частина мисоподібного виступу
8	Старе	с. Воскресінське	кінець X — початок XII	2850	Облоги	93	С	3,000	60	Броварка, лівий берег	Підвищення схилу берега
9	Чернече 1	с. Помоклі	XI	4000	Селище 1	97	Пд С	1,870	80	Грудки, правий берег	Заплава
10	Облоги	хут. Марьянів-ка	Друга половина XI — перша половина XIII	2850	Старе	90	С	1,000	50	Броварка, лівий берег	Підвищення схилу берега
11	Вигін — Червоний хутір	с. Чирське	XI — перша половина XIII ст.	900	Шпиль	91	Пд З	1,792	100	Броварка, правий берег	Пологий схил берега
12	Шпиль	с. Чирське	XI — перша половина XIII	900	Вигін — Червоний хутір	98	Пн З	7,600	450	Броварка, лівий берег	Край високого берега

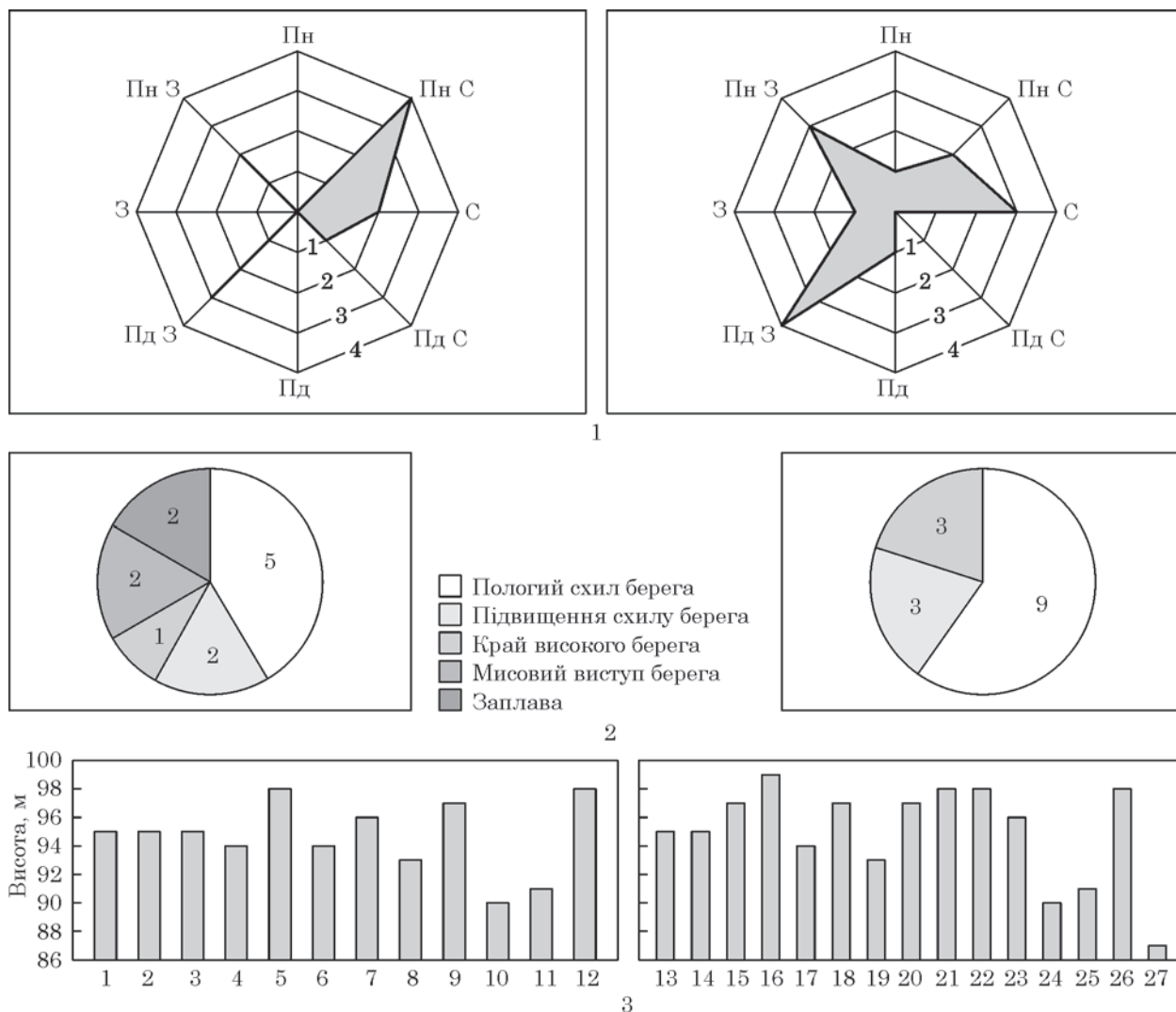

Рис. 1. Просторові характеристики давньоруських поселень 1 — експозиція; 2 — топографічна позиція; 3 — висота, над рівнем моря; зліва — поселення XI ст., справа — поселення XII — першої половини XIII ст. (1, 13 — Чобітьківське озеро; 2 — Береги; 3, 14 — Жуликівщина; 4, 17 — Тракторна бригада; 5, 22 — Селище 1; 6 — Селище; 7, 23 — Штернове; 8 — Старе; 9 — Чернече 1; 10, 24 — Облоги; 11, 25 — Вигін — Червоний хутір; 12, 26 — Шпиль; 15 — Вінинці 1; 16 — Скворода; 18 — Яненки; 19 — Левада; 20 — Дубки; 21 — Луки; 27 — Жаданівщина)

римати загальний вигляд ландшафту басейну р. Броварка в домеліораційний період (Вовкодав 2012а). Така модель місцевості дала можливість визначити основні природно-географічні характеристики території, що необхідні для проведення просторового аналізу давніх систем заселення.

Найявна археологічна інформація дає підстави виділити три періоди, у межах яких на окресленій території існували певні поселенські структури: доба бронзи, пізньоримський та давньоруський часи. Протягом кожного з них змінювались просторові межі, динаміка та щільність розселення людей, тому нами визначались етапи, що відповідали часу існування окремих систем заселення — для доби бронзи виокремлено 4 хронологічні групи пам'яток, для пізньоримського часу — дві, для давньоруського періоду — три (Вовкодав, Юрченко 2012; 2015; 2016).

Через те, що географічне середовище є одним із головних факторів впливу на зони розселення населення, під час формування будь-якої поселенської структури виникали певні закономірності розташування поселень. Їх виявлення є важливим етапом вивчення давніх систем заселення, оскільки саме вони є основою для створення так званих описових моделей пам'яток. Останні охоплюють перелік топографічних і гідрографічних особливостей, інші просторові характеристики, що пов'язані із внутрішньоструктурною системою заселення.

Аналіз закономірностей розподілу об'єктів у просторі був проведений у середовищі ГІС. Використовувався здебільшого типовий перелік даних: топографічні характеристики пам'ятки (висота розташування, експозиція, ступінь нахилу поверхні, топографічне положення); гідрографічне положення (відстань до

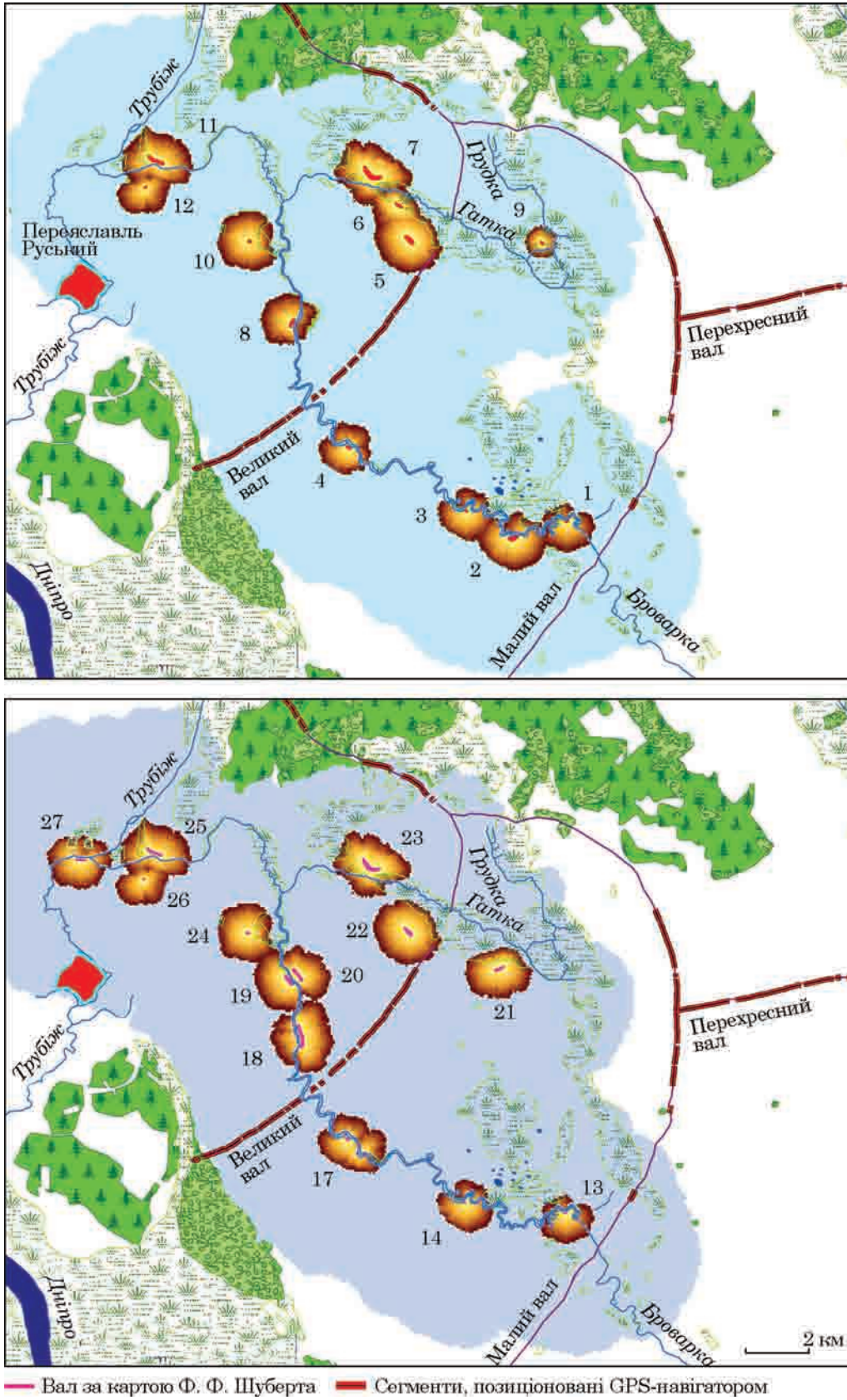

Рис. 2. Зони господарського освоєння поселень XI ст. (вгорі) і XII — першої половини XIII ст. (внизу), 1 і 5 км (нумерація відповідає номерам на рис. 1)

найближчого гідроресурсу, розподіл пам'яток за річковими долинами); відстань до найближчої пам'ятки (Вовкодав, Юрченко 2012; 2015;

2016). Інформація про просторові характеристики об'єктів була отримана шляхом почергового співставлення векторних шарів поселень

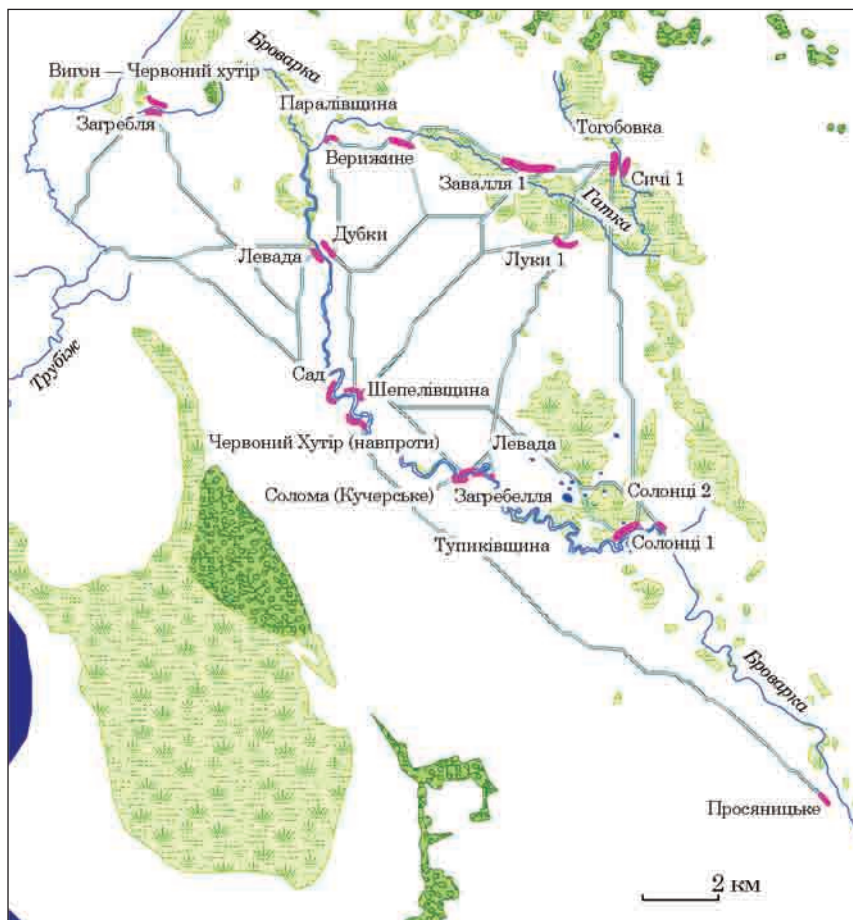

Рис. 3. Модель комунікаційної мережі між поселеннями IV — початку V ст.

із картографічними, тематичними покриттями та цифровою моделлю мікрорегіону. Всі дані були занесені до таблиць, кожна з яких відповідає окремій хронологічній групі населених пунктів (далі НП) (таблиця). Отримані показники було проаналізовано для з'ясування існування певних закономірностей у межах кожного із згаданих параметрів. Для зручності їх виявлення та подальшої візуалізації були побудовані відповідні діаграми (рис. 1). Таким чином, для кожної різночасової поселенської структури мікрорегіону було визначено перелік характерних особливостей просторової позиції НП. Отримана інформація важлива для дослідження давнього населення, оскільки дозволяє зрозуміти, яким характеристикам місцевості воно віддавало перевагу під час розселення. Окрім цього, цінність описових моделей поселень полягає в тому, що вони є підґрунтям для створення так званих прогностичних моделей. Завдяки останнім можна визначити потенційні зони розташування невідомих пам'яток.

Одним із етапів просторового аналізу систем заселення згаданих періодів є з'ясування інформації про їх територіальну організацію. Тому нами був врахований індекс найближчого сусідства для всіх НП басейну р. Броварка. Він дозволив зрозуміти особливості просторового розподілу пам'яток та визначити характер

факторів, які їх зумовили (Вовкодав, Юрченко 2012; 2015; 2016).

Для вивчення давнього населення певної території важливо розуміти межі поширення його діяльності. Зокрема, необхідно визначити межі територіальної організації системи заселення, що, зазвичай, відповідають межам зони господарського освоєння. Йдеться про ту частину ландшафту навколо НП, із якої походила переважна більшість вживаних населенням ресурсів — ресурсної зони (далі РЗ). Нині реконструкція РЗ є досить поширеним напрямком палеоекономічних досліджень. Методика та основні принципи їх моделювання розглядалися у попередніх дописах (Вовкодав 2011). Зазначимо, для поселенських структур пізньоримського та давньоруського часу, що існували у межах басейну р. Броварка, нами створені моделі РЗ із умовними діаметрами 1 км (щоденні) та 5 км (загальні) (рис. 2). Їх межі визначались у середовищі ГІС за допомогою так званих вартісних поверхонь (Вовкодав 2011; Вовкодав, Юрченко 2012; 2016). Вони дозволяють враховувати неоднорідність простору навколо пам'яток — перешкоди, що ускладнювали рух та зумовлювали «викривлення» дистанцій на поверхні (підвищення, яри, болота, ліси тощо). Тобто для побудови РЗ був врахований не лише фактор часу, а й витрачені на рух зусилля.

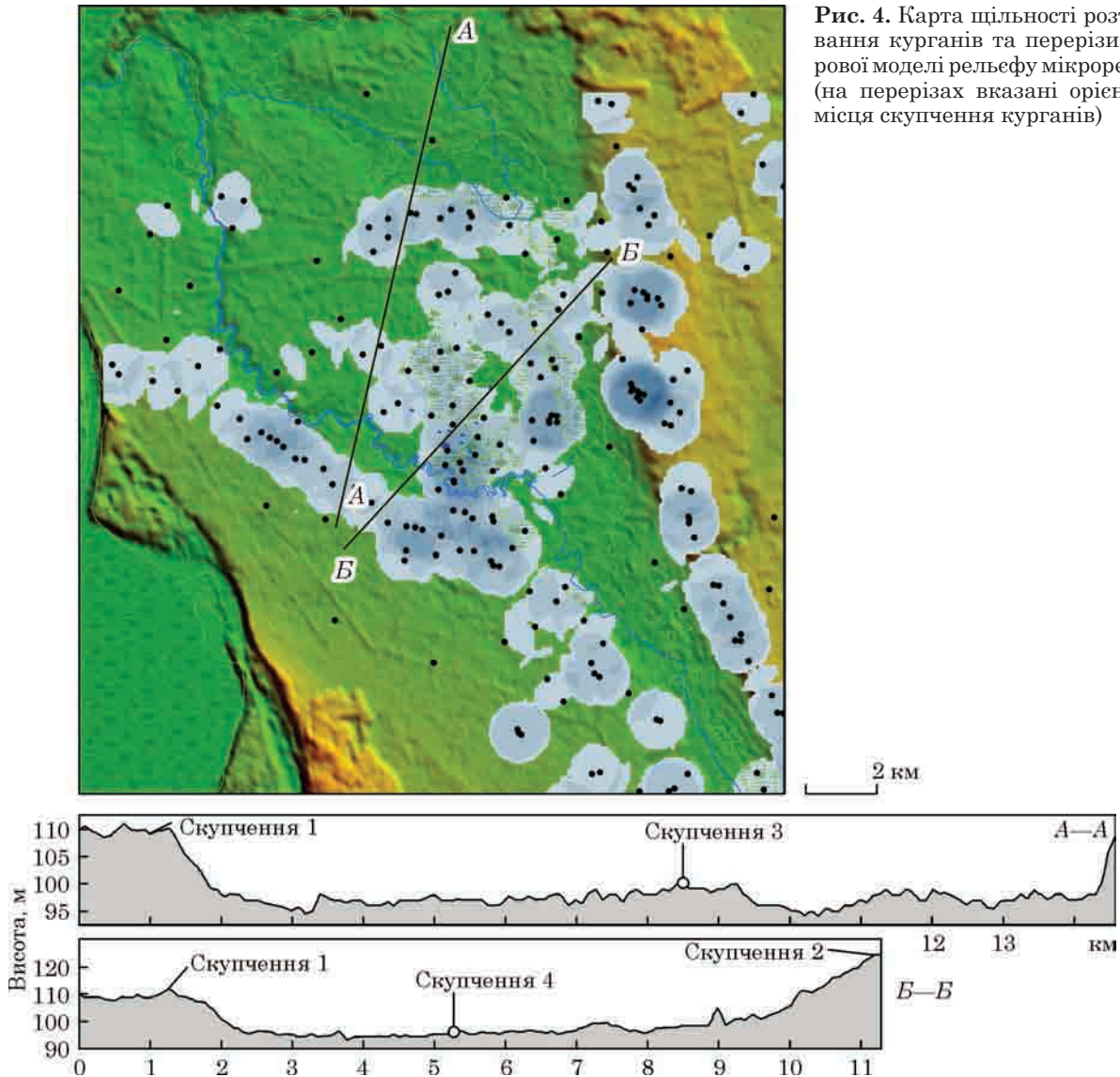

Рис. 4. Карта щільності розташування курганів та перерізи цифрової моделі рельєфу мікрорегіону (на перерізах вказані орієнтовні місця скупчення курганів)

Подібні вартісні поверхні використовувались під час моделювання ймовірної системи комунікацій між поселеннями мікрорегіону (Вовкодав 2007). Остання є важливим виразником існуючих зв'язків між НП та інколи, навіть, допомагає зрозуміти закономірності їх розташування. Мережа давніх шляхів була відтворена для просторових структур пізньоримського та давньоруського часів (рис. 3).

Під час реалізації комплексного дослідження басейну р. Броварка значна увага приділялась різного типу земляним спорудам. Зокрема, курганам, яких у межах мікрорегіону виявлено понад 200. Під час розвідкових обстежень другої половини ХХ ст. було зібрано інформацію про велику кількість пам'яток цього типу. Подальші польові дослідження переконали у необхідності уточнення даних про топографічну прив'язку об'єктів, оскільки досить часто вона була умовною і не задовольняла потреби комплексного вивчення мікрорегіону. Для здійснення просторового аналізу вирішальне значення має точне позиціонування пам'ятки. Саме воно

визначає ступінь достовірності подальших результатів. Прив'язка курганів, відображена у матеріалах попередніх досліджень, інколи коливалась у межах декількох сотень метрів. Інструментом для узагальнення та систематизації інформації щодо просторової позиції курганів була обрана ГІС (MapInfo, ArcGIS). Позиціонування курганів відбувалось шляхом співставлення даних із звітів та щоденників попередніх досліджень, різночасових карт та космоснімків. Окремі об'єкти локалізувалися GPS-позиціонуванням. Особливості виконання згаданих процедур описані у декількох публікаціях, тому на них зупинятися немає сенсу (Вовкодав 2010; 2012b). Зазначимо лише, що головним їх результатом була узагальнена цифрова карта розташування курганних насипів. Важливою рисою даної карти, яка є векторним шаром ГІСу, є можливість долучати до окремих пам'яток різноманітну описову інформацію. Зокрема, нами було визначено перелік таких даних: ідентифікаційний номер, назва, висота, діаметр, стан дослідження, наявність

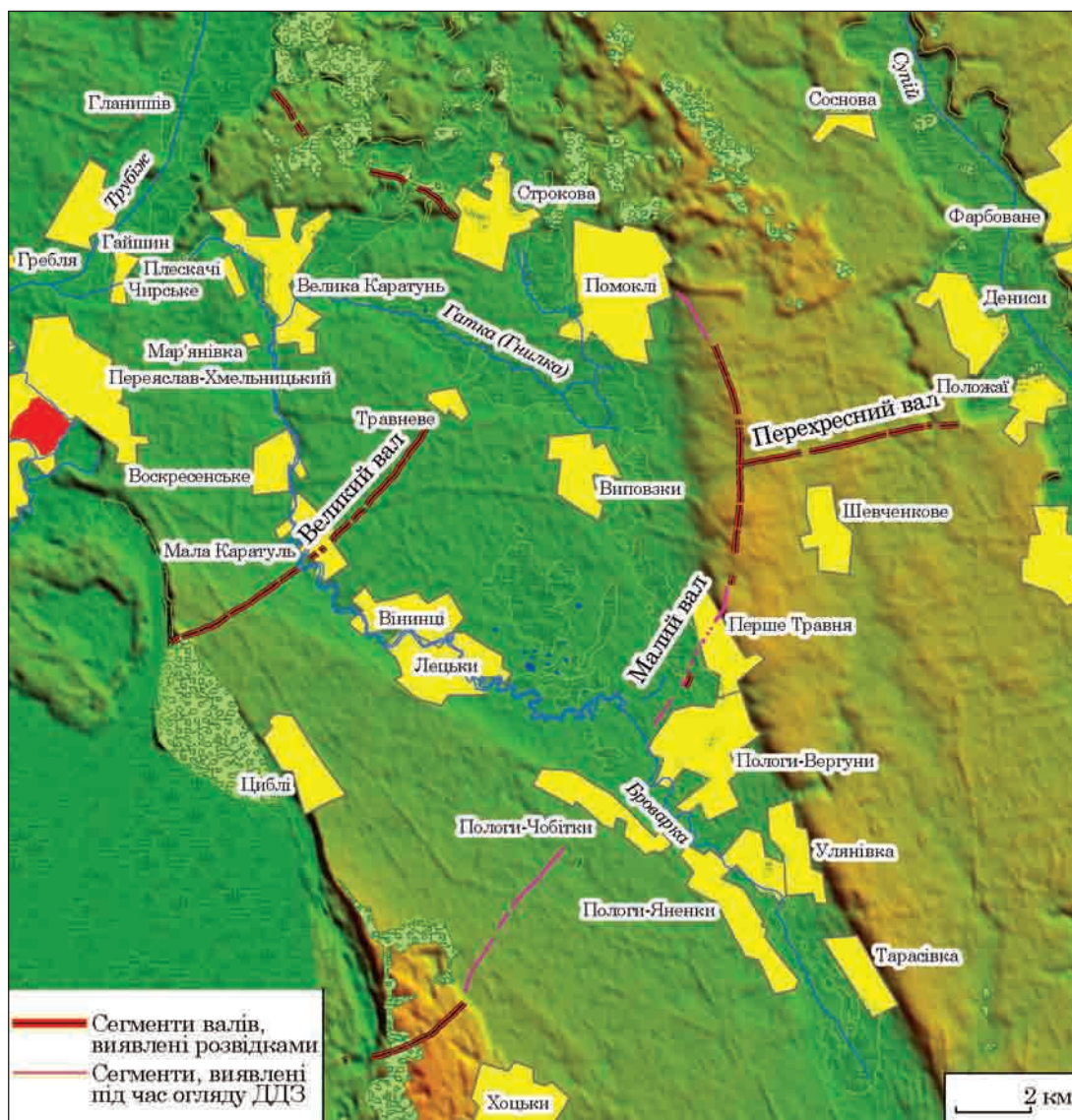

Рис. 5. Узагальнена схема розташування переяславських «змійових» валів, створена за результатами польових розвідок та обстежень ДДЗ (із елементами реконструйованого ландшафту)

та кількість поховань, датування, наявність поховальних споруд, виявлений речовий комплекс, особливості конфігурації насипу, стан збереженості, існування антропогенної загрози. Для з'ясування закономірностей розташування курганів у межах досліджуваного регіону, було здійснено їх просторовий аналіз (Вовкодав, Юрченко 2015). У результаті виявлено чотири скупчення об'єктів та визначені характерні ландшафтні зони їх розташування (рис. 4).

У межах басейну р. Броварка розташований ще один тип земляних споруд — «змійові» вали. Проблема «змійових» валів Переяславщини неодноразово розглядалася у науковій літературі. Нині можна говорити про понад 150-річний досвід вивчення цих пам'яток, завдяки чому чітко окреслились основні аспекти, що потребували першочергового розгляду: просторові характеристики (метричні параметри, картографування та особливості локалізації), призначення та датування «змійових» валів.

Незважаючи на досить тривалий період дослідження, залишилось багато нез'ясованих питань, пов'язаних із згаданими аспектами. Зокрема, питання локалізації та просторової конфігурації цих споруд. Інформація щодо розташування окремих збережених сегментів та окомірні плани, створені протягом минулих років, не дозволяють зрозуміти особливості конфігурації системи «змійових» валів. У контексті комплексного дослідження басейну р. Броварка виникла потреба систематизації всієї наявної інформації про збережені та зруйновані відрізки валів, а також про ті місця, де насипи переривалися. Це зумовило необхідність просторового позиціонування збережених сегментів та виявлення місць розташування насипів у минулому.

Нами було проведено комплексний аналіз результатів попередніх досліджень, картографічних даних, аеро- та космознімків та здійснено декілька експедицій з обстежень території.

Всі отримані дані щодо просторової позиції об'єктів систематизувалися у середовищі ГІС. Пошук знівельованих сегментів, здебільшого, відбувався шляхом аналізу космознімків з метою виявлення ознак колишнього місця розташування валів. Отримані результати перевірялися під час польових обстежень місцевості. Використана методика дозволила виявити ознаки нині зруйнованих сегментів насипів на значній протяжності, а також знайти невідомі раніше, частково збережені, відрізки валу. Загалом, була визначена просторова позиція як існуючих відрізків споруд, так і значної частини вже зруйнованих сегментів (Вовкодав 2016). Це дозволило сформулювати найбільш повну схему розташування переяславських «змійових» валів (рис. 5). Проведене дослідження дало можливість відтворити максимально наближену до первинної конфігурацію валів, сформувати підґрунтя для пояснення специфіки їх розташування відносно елементів ландшафту та у певній мірі зрозуміти принципи створення та використання цих споруд у минулому.

У 2017 р. розпочато дослідження ще одного типу археологічних пам'яток — майданів та майданоподібних споруд басейну р. Броварка. Воно передбачає широке залучення методів просторового аналізу та використання ГІС-технологій.

Проведений аналіз різнотипних археологічних об'єктів, що зосереджені в межах басейну р. Броварка, дозволив значною мірою розширити інформативну базу щодо минулого даної території, виявити низку просторових закономірностей розташування і окремих пам'яток, і цілих систем заселення, розглянути старожитності в контексті їх взаємовідношення із географічним середовищем, узагальнити та систематизувати великі масиви археологічних даних. Ми в жодному разі не схильні вважати, що отриманий результат є кінцевим. Комплексне вивчення пам'яток мікрорегіону є перманентним процесом, що швидко реагує на будь-які нововиявлені матеріали та інформацію. Останні доповнюють бази даних пам'яток, на підставі чого вносяться корективи у просторові моделі, створені для археологічних об'єктів окресленої території. Таким чином вони постійно удосконалюються та дозволяють продукувати нову інформацію.

Зазначу, що описані лише окремі напрямки використання ГІС у археологічних дослідженнях басейну р. Броварка й акцентовано увагу саме на отриманих результатах. Проміжні етапи та численні процедури свідомо не розглядалися, оскільки вони неодноразово отримували відображення у низці праць, підготовлених автором протягом останніх десяти років. Нині, після тривалого періоду використання подібних підходів, можна стверджувати, що вони є зручними інструментальними засобами для ефективного вивчення минулого. Така методика дозволяє по-іншому розглядати археологіч-

ні пам'ятки, значною мірою розширює спектр досліджуваної проблематики та можливості обробки, інтерпретації та візуалізації різнотипної інформації. Важливою тенденцією сучасності є інтенсифікація темпів поширення методів ГІС-аналізу в дослідженнях вітчизняних археологів. Серед представників археологічної спільноти України формується стійке розуміння необхідності їх використання на різних етапах досліджень, що є надзвичайно позитивною рисою подальшого розвитку методики археологічної науки.

ЛІТЕРАТУРА

Археологічні нотатки Тараса Шевченка. Кирило-Мефодіївське товариство. 1990. Київ: Наукова думка, 2, с. 304-308.

Бузян, Г. Н., Буйлук, Н. М., Товкайло, Н. Т. 1988. *Отчет о работе Переяслав-Хмельницької археологічної експедиції за 1988 г.* НА ІА НАНУ, 1988/171.

Бузян, Г. М., Буйлук, Н. М., Товкайло, Н. Т. 1989. *Звіт Переяслав-Хмельницької археологічної експедиції за 1989 р.* НА ІА НАНУ, ф. е., 1989/84.

Бузян, Г. М., Буйлук, Н. М., Колибенко, О. В., Товкайло, Н. Т. 1990 *Звіт про роботу Переяслав-Хмельницької археологічної експедиції за 1990 р.* НА ІА НАНУ, 1990/186.

Бузян, Г. М., Колибенко, О. В., Товкайло, М. Т. 1993. Роботи Переяслав-Хмельницької археологічної експедиції. *Археологічні дослідження в Україні 1991 р.*, с. 13-15.

Вовкодав, С. М. 2004. Земляні споруди басейну р. Броварки на Переяславщині. *Український історичний збірник*, 7, с. 477-486.

Вовкодав, С. М. 2007. Методика моделювання давніх комунікаційних мереж шляхом ГІС-аналізу. *Наукові записки з української історії*, 19, с. 76-82.

Вовкодав, С. М. 2010. Создание информационной системы курганных насыпей бассейна р. Броварка. *Археология и геоинформатика*, 6, CD-ROM.

Вовкодав, С. М. 2011. Моделювання ресурсних зон поселень пізньоримського часу басейну р. Броварка на Переяславщині. *Переяславка. Наукові записки НІЕЗ «Переяслав»*, 5 (7), с. 253-257.

Вовкодав, С. М. 2012а. Реконструкція давнього ландшафту басейну р. Броварка на Переяславщині. *Переяславка. Наукові записки НІЕЗ «Переяслав»*, 6 (8), с. 61-64.

Вовкодав, С. М. 2012б. Информационная система курганных насыпей бассейна р. Броварка. *Краткие сообщения Института археологии*, 226, с. 8-16.

Вовкодав, С. М. 2016. До проблеми пошуку знівельованих сегментів «змійових» валів Переяславщини. В: Нагайко, Т. Ю. (ред.). *Матеріали круглого столу: Краєзнавство Переяславщини: дослідження, проблеми, постаті*, 16 жовтня 2015 р. м. Переяслав-Хмельницький: Домбровська Я. М., с. 38-44.

Вовкодав, С. М., Юрченко, О. В. 2003. Нові знахідки в долині р. Броварки. *Наукові записки з української історії*, 14, с. 63-69.

Вовкодав, С. М., Юрченко, О. В. 2004. Давньоруські пам'ятки басейну р. Броварки на Переяславщині. В: Дятлов, В. О. (ред.). *Середньовічні старожитності Південної Русі-України*. Тези доповідей третьої міжнародної наукової археологічної конференції. Чернігів: ЧДПУ ім. Т. Г. Шевченка, с. 13-14.

Вовкодав, С. М., Юрченко, О. В. 2005. Историко-краєзнавча характеристика топонімів с. Лецьки на Переяславщині. *Наукові записки з української історії*, 17, с. 7-11.

Вовкодав, С. М., Юрченко, А. В. 2012. Анализ поселенческой структуры древнерусского времени бассейна р. Броварка. *Археология и геоинформатика*, 7, CD-ROM.

Вовкодав, С. М., Юрченко, О. В. 2015. Пам'ятки епохи енеоліту-бронзи басейну р. Броварка на Переяславщині. *Переяславка. Наукові записки НІЕЗ «Переяслав»*, 9 (11), с. 68-76.

Вовкодав, С. М., Юрченко, О. В. 2016. Поселенська структура давньоруського часу долини р. Броварка на Переяславщині. *Археологія & Фортифікація України*. Збірник матеріалів VI Міжнародної науково-практичної конференції, с. 115-128.

Кучера, М. П. 1987. *Змиєви вали Среднего Поднепровья*. Київ: Наукова думка.

Ляскоронский, В. Г. 1903. *История Переяславльской земли с древнейших времен до половины XIII ст.* Київ: Тип. Н. А. Гирич, 2-е изд.

Ляскоронский, В. Г. 1911. Городища, курганы, майданы и Змиєви вали в области Днепровского Левобережья. *Труды XIV Археологического съезда*, с. 1-82.

Ляскоронский, В. Г. 1916. К вопросу о местоположении в пределах Южной России района, в котором проповедывал епископ Брунон в начале XI века. *Журнал Министерства народного просвещения*, с. 272-295.

Макаренко, Н. Е. 1907. Отчет об археологических исследованиях в Полтавской губернии в 1906 г. *Известия ИАК*, 22, с. 38-90.

Макаренко, Н. Е. 1917. *Городища и курганы Полтавской губернии: Сборник топографических сведений*. Полтава: ПУАК.

Максимович, М. А. 1871. О переяславских валах. *Труды I археологического съезда в Москве. 1869 г.*, 1, с. 75-76.

Максимович, М. А. 1876. *Собрание сочинений*. Киев: Тип. М. П. Фрица, 1: Бубновая сотня.

Максимович, М. А. 1877. *Собрание сочинений*. Киев: Тип. М. П. Фрица, 2: О древнем вале, бывшем еще при Владимире Святом, южнее Киева на границе земли печенегов.

Падалка, Л. В. 1905. Древние земельные сооружения в пределах Полтавской губернии, I: О древних городках, городищах и насыпанных валах. *Труды Полтавской ученой архивной комиссии*, 1, с. 155-214.

Пережест, В. С. 1989. *Географічна енциклопедія України*. Київ: Українська Радянська Енциклопедія, 1: Броварка.

Рибаков, Б. О. 1945. Розкопки в Переяславі-Хмельницькому в 1945 р. *Археологічні пам'ятки УРСР*, 1, с. 21-25.

Сикорский, М. И., Бузян, Г. Н. 1975. *Отчет о работе археологической экспедиции по обследованию курганов Переяслав-Хмельницкого р-на Киевской обл.* НА ІА НАНУ, 1975/118.

Сикорский, М. И., Бузян, Г. Н. 1976. *Отчет о работе археологической экспедиции по обследованию курганов Переяслав-Хмельницкого и Яготинского районов Киевской обл. в 1976 г.* НА ІА НАНУ, 1976/55.

Стороженко, А. В. 1899. Где жили переяславские торки. *Киевская старина*, 64, с. 283-290.

Шрамко, Б. А. 1966. *Отчет о раскопках и разведках скифо-славянской археологической экспедиции*

Харьковского государственного университета им. А. М. Горького в 1966 г. НА ІА НАНУ, 1966/66.

REFERENCES

Arkheolohichni notatky Tarasa Shevchenka. Kyrylo-Mefodivske tovarystvo. 1990. Kyiv: Naukova dumka, 2, s. 304-308.

Buzian, H. N., Builuk, N. M., Tovkailo, N. T. 1988. *Otchet o rabote Pereiaslav-Khmelnytskoi arkheologicheskoi ekspeditsii za 1988 g.* NA IA NANU, 1988/171.

Buzian, H. M., Builuk, N. M., Tovkailo, N. T. 1989. *Zvit Pereiaslav-Khmelnytskoi arkheolohichnoi ekspeditsii za 1989 r.* NA IA NANU, 1989/84.

Buzian, H. M., Builuk, N. M., Kolybenko, O. V., Tovkailo, N. T. 1990. *Zvit pro robotu Pereiaslav-Khmelnytskoi arkheolohichnoi ekspeditsii za 1990 r.* NA IA NANU, 1990/186.

Buzian, H. M., Kolybenko, O. V., Tovkailo, M. T. 1993. *Roboty Pereiaslav-Khmelnytskoi arkheolohichnoi ekspeditsii. Arkheolohichni doslidzhennia v Ukraini 1991 r.*, s. 13-15.

Vovkodav, S. M. 2004. Zemliani sporudy basseinu r. Brovarky na Pereiaslavshchyni. *Ukrainskyi istorychnyi zbirnyk*, 7, s. 477-486.

Vovkodav, S. M. 2007. Metodyka modeliuvannia davnykh komunikatsiinykh merezh shliakhom HIS-analizu. *Naukovi zapysky z ukrainskoi istorii*, 19, s. 76-82.

Vovkodav, S. M. 2010. Sozdaniye informatsionnoy sistema kurgannykh nasypey basseyna r. Brovarka. *Arkheologiya i geoinformatika*, 6, CD-ROM.

Vovkodav, S. M. 2011. Modeliuvannia resursnykh zon poselen piznorymyskoho chasu baseinu r. Brovarka na Pereiaslavshchyni. *Pereiaslavka. Naukovi zapysky NIEZ «Pereiaslav»*, 5 (7), s. 253-257.

Vovkodav, S. M. 2012a. Rekonstruktsiia davnoho landshaftu baseinu r. Brovarka na Pereiaslavshchyni. *Pereiaslavka. Naukovi zapysky NIEZ «Pereiaslav»*, 6 (8), s. 61-64.

Vovkodav, S. M. 2012b. Ynformatsionnaia sistema kurgannykh nasypei basseina r. Brovarka. *Kratkie soobshcheniia Instituta arkheologii*, 226, s. 8-16.

Vovkodav, S. M. 2016. Do problemy poshuku znivelovanykh sehmentiv «zmiiovyykh» valiv Pereiaslavshchyni. In: Nahaiko, T. Yu. (ed.). *Materialy kruhloho stolu: Kraieznavstvo Pereiaslavshchyny: doslidzhennia, problemy, postati*, 16 zhovtnia 2015 r. m. Pereiaslav-Khmelnytskyi: Dombrovska, Ya. M., s. 38-44.

Vovkodav, S. M., Yurchenko, O. V. 2003. Novi znakhidky v dolyni r. Brovarky. *Naukovi zapysky z ukrainskoi istorii*, 14, s. 63-69.

Vovkodav, S. M., Yurchenko, O. V. 2004. Davnoruski pam'iatky baseinu r. Brovarky na Pereiaslavshchyni. In: Diatlov, V. O. (ed.). *Serednovichni starozhytnosti Pivdennoi Rusi-Ukrainy. Tezy dopovidei tretoi mizhnarodnoi naukovo arkheolohichnoi konferentsii*. Chernihiv: ChDPU im. T. H. Shevchenka, s. 13-14.

Vovkodav, S. M., Yurchenko, O. V. 2005. Istoryko-kraieznavcha kharakterystyka toponimiv s. Letsky na Pereiaslavshchyni. *Naukovi zapysky z ukrainskoi istorii*, 17, s. 7-11.

Vovkodav, S. M., Yurchenko, A. V. 2012. Analiz poselenskoj struktury drevnerusskogo vremeni basseyna r. Brovarka. *Arkheologiya i geoinformatika*, 7, CD-ROM.

Vovkodav, S. M., Yurchenko, O. V. 2015. Pam'iatky epokhy eneolitu-bronzy baseinu r. Brovarka na Pereiaslavshchyni. *Pereiaslavka. Naukovi zapysky NIEZ «Pereiaslav»*, 9 (11), s. 68-76.

Vovkodav, S. M., Yurchenko, O. V. 2016. Poselenska struktura davnoruskoho chasu dolyny r. Brovarka na Pereiaslavshchyni. *Arkheolohiia & Fortyfikatsiia Ukrainy*. Zbirnyk materialiv VI Mizhnarodnoi naukovo-praktychnoi konferentsii, s. 115-128.

Kuchera, M. P. 1987. *Zmiyevy valy Srednego Podneprovya*. Kyiv: Naukova dumka.

Lyaskoronskiy, V. G. 1903. *Istoriya Pereiaslavskoy zemli s drevneyshikh vremen do poloviny XIII st.* Kiev: Tip. N. A. Girich, 2-e izd.

Lyaskoronskiy, V. G. 1911. *Gorodishcha, kurgany, maydany i Zmiyevy valy v oblasti Dneprovskogo Levoberezhia. Trudy XIV Arkheologicheskogo syezda*, s. 1-82.

Lyaskoronskiy, V. G. 1916. K voprosu o mestopolozhenii v predelakh Yuzhnoy Rossii rayona, v kotorom propovedyval episkop Brunon v nachale XI veka. *Zhurnal Ministerstva narodnogo prosveshcheniya*, s. 272-295.

Makarenko, N. E. 1907. Otchet ob arkhologicheskikh issledovaniyakh v Poltavskoy gubernii v 1906 g. *Izvestiya IAK*, 22, s. 38-90.

Makarenko, N. E. 1917. *Gorodishcha i kurgany Poltavskoy gubernii: Sbornik topograficheskikh svedeniy*. Poltava: PUAk.

Maksimovich, M. A. 1871. O pereyaslavskikh valakh. *Trudy I arkhologicheskogo syezda v Moskve. 1869 g.*, 1, s. 75-76.

Maksimovich, M. A. 1876. *Sobraniye sochineniy*. Kiev: Tip. M. P. Fritsa, 1: Bubnovaya sotnya.

Maksimovich, M. A. 1877. *Sobraniye sochineniy*. Kiev: Tip. M. P. Fritsa, 2: O drevnem vale, byvshem eshche pri Vladimire Svyatom, yuzhneye Kiev na granitse zemli pechenegov.

Padalka, L. V. 1905. Drevniye zemelnyye sooruzheniya v predelakh Poltavskoy gubernii, I^o O drevnikh gorodkakh, gorodishchakh i nasypanykh valakh. *Trudy Poltavskoy uchenoy arkhivnoy komissii*, 1, s. 155-214.

Perekhrest, V. S. 1989. *Heohrafichna entsyklopediia Ukrainy*. Kyiv: Ukrainka Radianska Entsyklopediia, 1: Brovarka.

Rybakov, B. O. 1945. Rozkopky v Pereiaslavi-Khmelnyskomu v 1945 r. *Arkheolohichni pam'iatky URSS*, 1, s. 21-25.

Sikorskiy, M. I., Buzyan, G. N. 1975. *Otchet o rabote arkhologicheskoy ekspeditsii po obsledovaniyu kurganov Pereyaslav-Khmelnitskogo r-na Kievskoy obl.* NA IA NANU, 1975/118.

Sikorskiy, M. I., Buzyan, G. N. 1976. *Otchet o rabote arkhologicheskoy ekspeditsii po obsledovaniyu kurganov Pereyaslav-Khmelnitskogo i Yagotinskogo rayonov Kievskoy obl. v 1976 g.* NA IA NANU, 1976/55.

Storozhenko, A. V. 1899. Gde zhili pereyaslavskiye toriki. *Kievskaya starina*, 64, s. 283-290.

Shramko, B. A. 1966. *Otchet o raskopkakh i razvedkakh skifo-slavyanskoy arkhologicheskoy ekspeditsii Kharkovskogo gosudarstvennogo universiteta im. A. M. Gorkogo v 1966 g.* NA IA NANU, 1966/66.

S. V. Vovkodav

THE EXPERIENCE OF THE USE OF GEOGRAPHICAL INFORMATION SYSTEMS IN ARCHAEOLOGICAL RESEARCHES OF THE BROWARKA RIVER BASIN OF PEREIASLAV REGION

The article describes experience of using geographic information systems in archaeological research of the

Brovarka river basin. This river is a part of surface waters of Pereiaslav region and it is located in the south-eastern part of the region. The study of sites in the region began in the middle of the XIX century. From this time until the end of the 1960^s the research focus was concentrated only on the certain objects of the micro-region. During the next period (up to the early 1990^s) the several field studies was conducted on the territory, that allows to accumulate many archaeological materials. Despite the aforementioned, yet the purposeful study of the territory was not carried out. In the early 2000^s a generalization of information about archaeological sites in the micro-region and their further field survey was started. So, we have begun a comprehensive study of archaeological sites, lined up within the Brovarka river basin. The need to operate a large amount of diverse information and to attract a wide range of sources has forced us to use new approaches in the study of the past of the region: the use of geographic information systems, remote sensing data and GPS positioning.

The main research focus was concentrated on the study of the ancient settlement systems. The study was carried out in the context of the implementation of following three areas: a records of archaeological sites, an analysis of the spatial characteristics of ancient settlement systems and use of remote sensing data for different research needs. The particular features and results of their implementation are proposed in this publication.

Keywords: geographic information system, remote sensing, complex research, spatial analysis, settlement system.

Одержано 29.12.2017

ВОВКОДАВ Сергій Михайлович, завідувач науково-дослідного сектора «Музей космосу», Національний історико-етнографічний заповідник «Переяслав», вул. Літописна, 61, Переяслав-Хмельницький, 08400, Україна, sergiyvovkodav@gmail.com.

VOVKODAV Serhii Mykhailovych, Head of the research sector «Museum of Space», National Historical and Ethnographic Reserve «Pereiaslav», 61 Litopysna str., Pereiaslav-Khmelnitskyi, 08400, Ukraine, sergiyvovkodav@gmail.com.

УДК: [903.4:528.9](477.6)°637°

О. С. Пробийгорова

ПОСЕЛЕННЯ ЗАКЛЮЧНОГО ЕТАПУ ДОБИ БРОНЗИ В БАСЕЙНІ НИЖНЬОЇ ТЕЧІЇ СІВЕРЬКОГО ДОНЦЯ ТА НА ДОНЕЦЬКОМУ КРЯЖІ: АРХЕОЛОГІЧНА КАРТА РЕГІОНУ

В основу картографування поселень заключного періоду доби бронзи в басейні нижньої течії Сіверського Донця та на Донецькому кряжі покладені матеріали розвідок близько 800 пам'яток. Характер розташування поселень другого етапу бережнівсько-маївської зрубної культури та постзрубного часу засвідчує достатньо щільну заселеність території наприкінці доби бронзи.

Ключові слова: пізній та фінальний бронзовий вік, бережнівсько-маївська зрубна культура, поселення, картографування.

ВСТУП

В основу картографування поселень заключного періоду доби бронзи в басейні нижньої течії Сіверського Донця та на Донецькому кряжі покладено дві групи джерел. До першої групи належать пам'ятки, досліджувані в ході розкопок. Інформація щодо їх локалізації міститься в публікаціях або наукових звітах. До другої групи джерел належать поселення, відомі за результатами розвідок. Друга група більша за кількістю. На сьогоднішній день відомо близько 800 пам'яток, інформація про які обмежується лише зборами матеріалу на поверхні. Частка поселень, досліджуваних за допомогою розкопок складає близько 6 % від загальної кількості (Бровендер 2000, с. 319, табл. 2.2, 2.3). Завдяки широті географічного обсягу отримані дані надають можливість для їх просторового аналізу.

Більшість цих поселень розташовані в межах сучасної Луганської області. Згідно існуючого географічного районування ділянка до впадіння р. Деркул належить ще до басейну середньої течії Сіверського Донця. Приблизно від впадіння р. Оскіл розташована найширша

частина річкової долини, яка характеризується численними заплавами. Нижня течія починається від впадіння р. Деркул: Сіверський Донець повертає на південь та оминає східну частину Донецького кряжу (Смалій 2016, с. 215). Північна межа досліджуваного регіону проходить по верхівках рік Красна, Борова, Айдар та Деркул. Південна межа позначається південними схилами Донецького кряжу, річки з яких належать вже до басейну Азовського моря. Таким чином, картографовані поселення знаходяться на межі нижньої та середньої течії Сіверського Донця і охоплюють більшу частину Донецького кряжу.

МАТЕРІАЛИ ТА МЕТОДИ

Значна частина знахідок із розвідок зберігається в фондах археолого-етнографічного музею Луганського національного університету ім. Тараса Шевченка. Розвідки здійснювались К. І. Красильниковим протягом 1980-х рр. з метою створення зводу пам'яток археології Луганської області. На превеликий жаль видання зводу так і не було здійснене. Інформація щодо цих пам'яток знаходиться в картотеці археологічної лабораторії, а знахідки зберігаються в фондах археологічного музею Луганського національного університету (далі ЛНУ)¹. Локалізацію більшості поселень на місцевості визначено завдяки опису в польових щоденниках К. І. Красильникова та докладним описам на бірках, які супроводжують матеріали в фондах музею. Зазвичай поселення прив'язані до населеного пункту з додаванням певної інфор-

1. Автор вдячний К. І. Красильникову за можливість використання матеріалів.

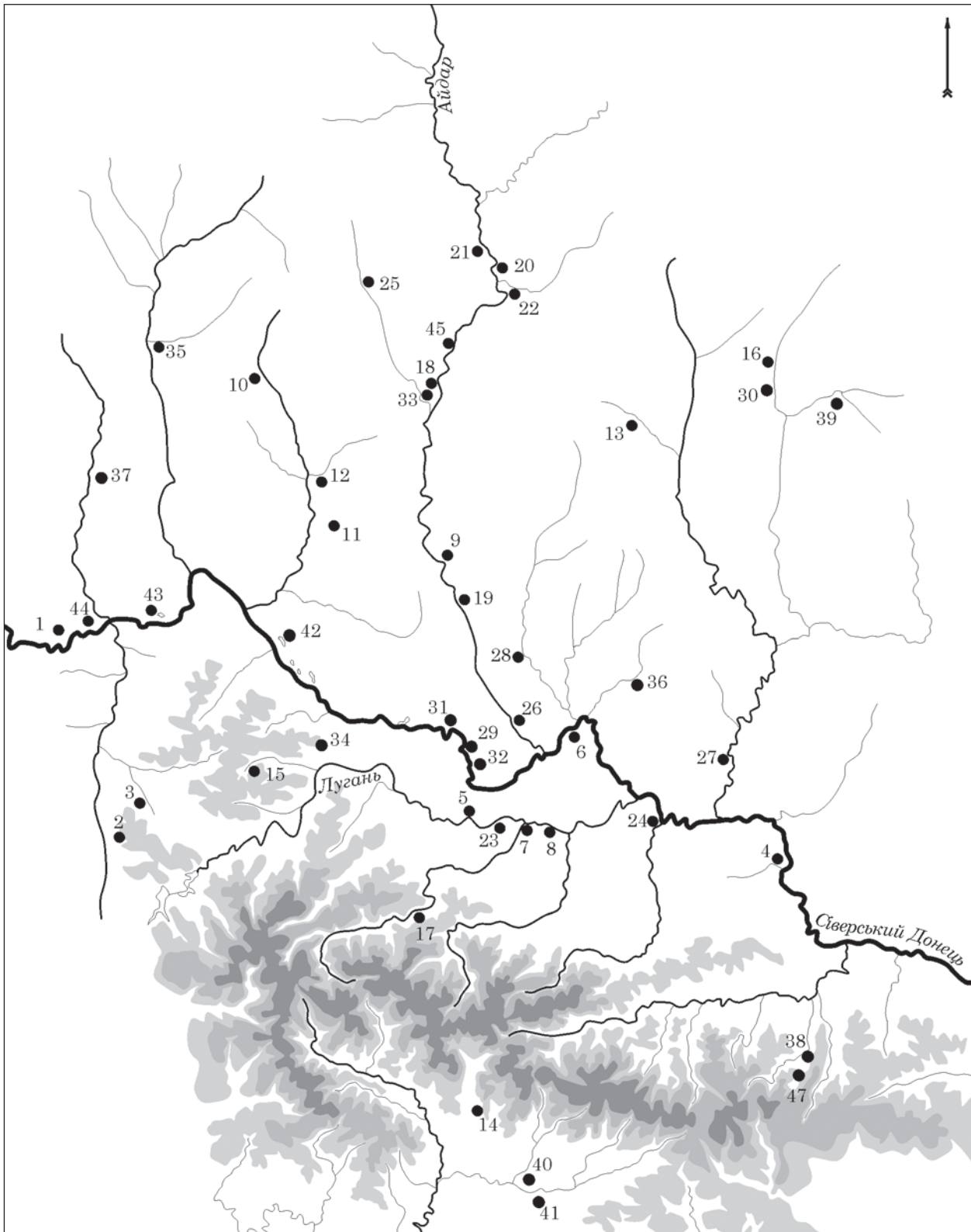

Рис. 1. Поселення другого етапу бережнівсько-маївської зрубної культури (БМЗК) басейну Сіверського Донця та Донецького краю: 1 — Іллічівка; 2 — Клинове; 3 — Піліпчатине; 4 — Давидо-Микільське; 5 — Зимогіря; 6 — Обозне IV; 7 — Катеринівка I; 8 — Катеринівка II; 9 — Денежнікове II; 10 — Мостки Va; 11 — Нова Астрахань; 12 — хутір Шевченко 16; 13 — Литвинівка II; 14 — Осаулівка IV; 15 — Золоте II; 16 — Зоріковка Пб; 17 — Бугайка I; 18 — Проказине III; 19 — Михайлівка I; 20 — Осінове Друге Vб; 21 — Рогове VII; 22 — Новопокров 1; 23 — Сабівка II; 24 — Миколаївка; 25 — Білокуракіне III; 26 — Передільське IIIa; 27 — Колесніковка IIIa; 28 — Войтове VII; 29 — Лопаскіне IX; 30 — Новомикільське I; 31 — Трьохізбенка I; 32 — Лопаскіне XII; 33 — Проказине II; 34 — Новотошківське; 35 — Сватове II; 36 — Середньотепле I; 37 — Невське II; 38 — Черемшина; 39 — Великоцьк I; 40 — Дякове V; 41 — Дякове I; 42 — Борькін Струмюк; 43 — Усове Озеро; 44 — Лиман; 45 — Жовте; 46 — Жовте; 47 — Провалля — Грушова Балка

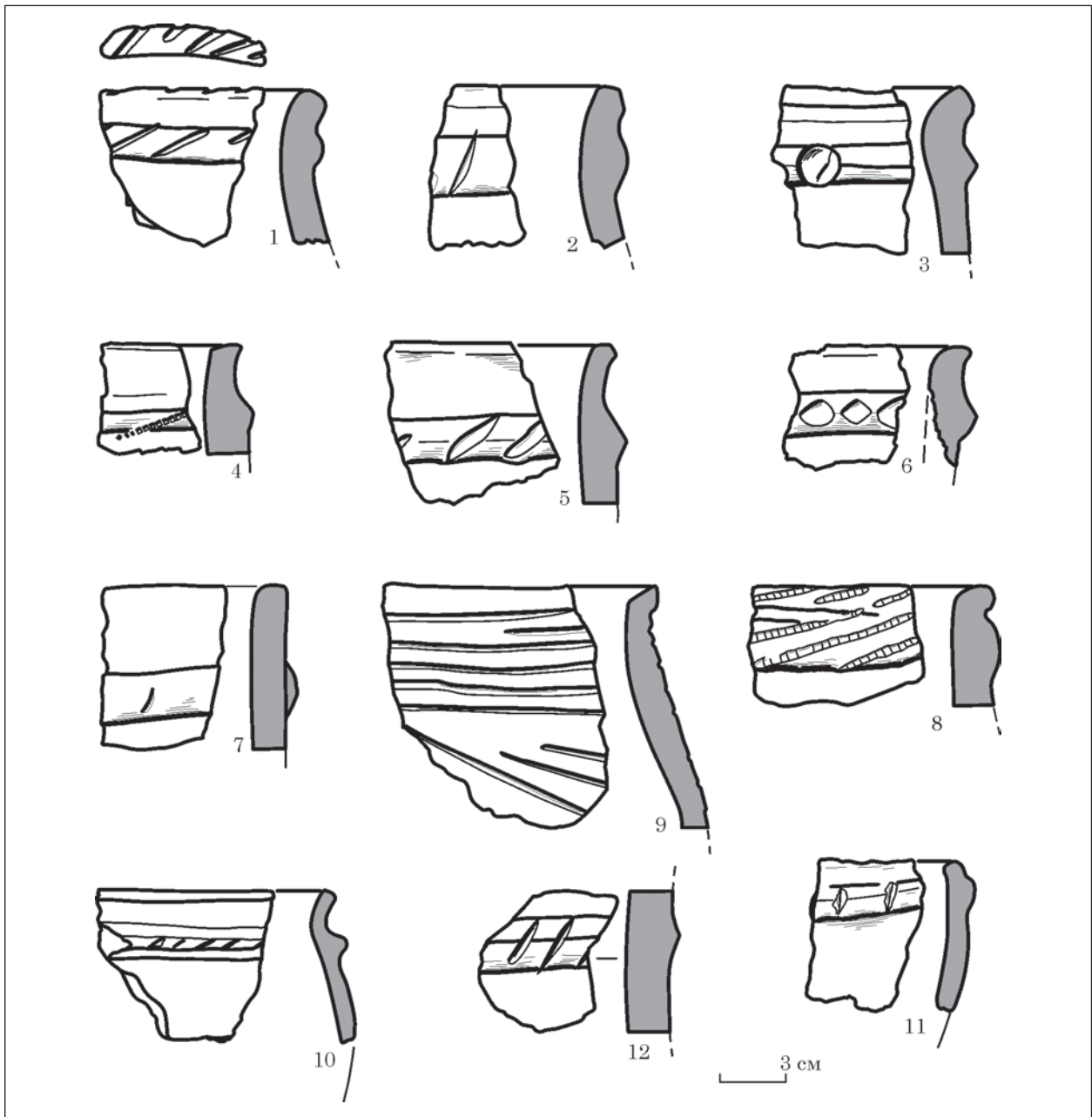

Рис. 2. Кераміка другого етапу бережнівсько-маївської зрубної культури (БМЗК) з поселень лівобережжя Сіверського Донця та долини р. Айдар: 1 — Лопаскіне XII; 2 — Лопаскіне IX; 3 — Осінове Друте Vб; 4—6 — Новопсков I; 7 — Рогове VII; 8 — Денежнікове II; 9, 12 — Михайлівка I; 10 — Проказине II; 11 — Передільське Ша

мації — відстані від умовного орієнтиру (краю села, школи та ін.), вказаного берегу ріки, топографічних умов розташування пам'ятки, її площі та стану збереженості. Як показала вибіркова перевірка, в більшості випадків цих даних вистає, щоб знайти поселення на місцевості. Так, протягом 2006—2013 рр. співробітниками Східноукраїнської філії ІА НАНУ повторно обстежувались поселення біля сс. Обозне, Лопаскіне, Жовте, Сабівка, Райгородка, Трьохізбенка, Миколаївка, Проказине, Першозвановка, Нова Кондрашевська, Станиця Луганська, Мечетне, Паліївка та інші. Інколи поселення прив'язані до населених пунктів, які вже не існують. Наприклад, поселення Мечетне I прив'язане до

с. Іванівка, якого вже немає на сучасних картах. В деяких випадках поселення взагалі не були знайдені. Наприклад, поселення біля сіл Волнухине та Макарове скоріш за все знищені у наслідок антропогенної діяльності. Таким чином, публікація матеріалів з розвідок поселень переслідує мету збереження інформації стосовно їх географічного розташування та культурно-хронологічної належності.

Вперше картографування поселень доби пізньої бронзи Сіверсько-Донеччини було здійснене Ю. М. Бровендером, який розділив їх за хронологічним принципом (Бровендер 1996, с. 56—60). Згідно концепції В.В. Отроценка про існування двох ліній культур в рамках

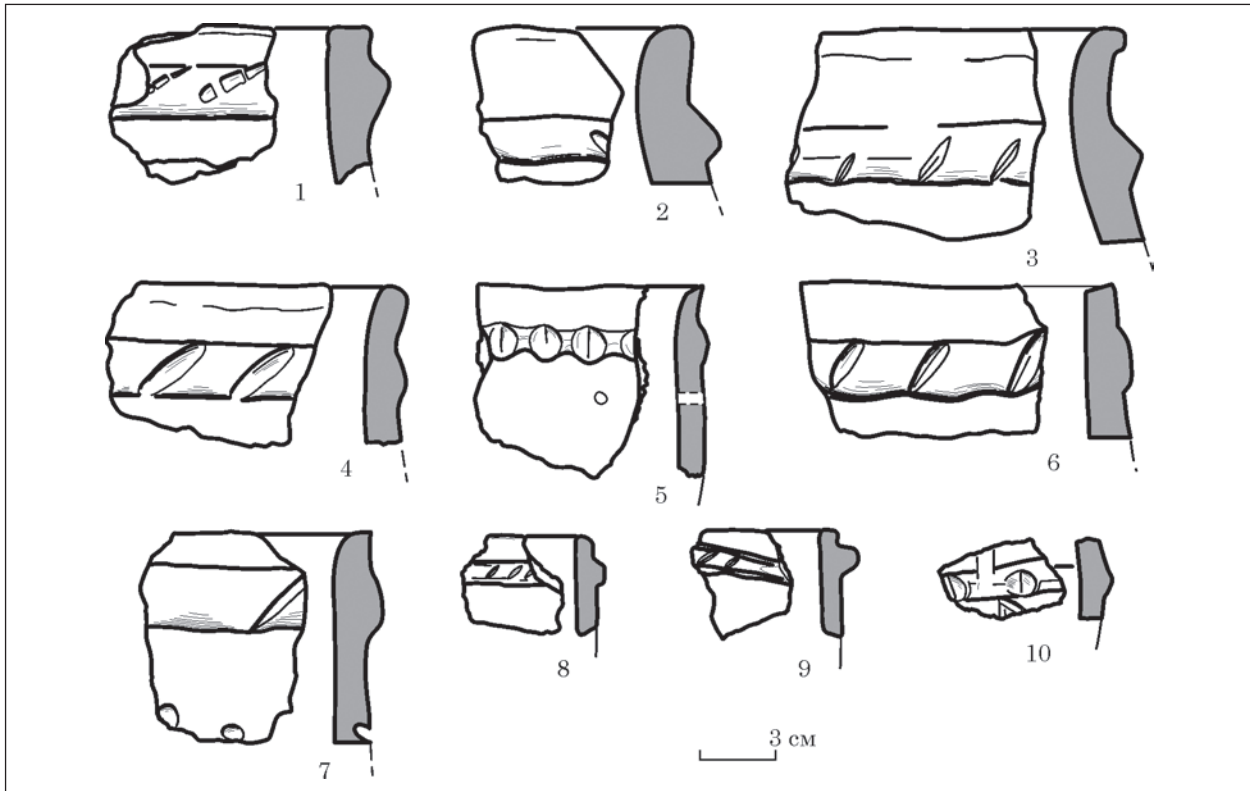

Рис. 3. Кераміка другого етапу бережнівсько-маївської зрубної культури (БМЗК) з поселень лівобережжя Сіверського Донця: 1 — Сватове II; 2 — Мостки Va; 3 — Нова Астрахань; 4 — Новомикільське I; 5 — Білокуракине III; 6 — Зориківка IIб; 7 — Литвинівка II; 8, 9 — Колесниківка IIIа; 10 — Войтове VII

зрубної культурно-історичної спільності (далі ЗКІО), Ю. М. Бровендер склав карти поселень першого та другого періодів покровської зрубної культури (далі ПЗК) та бережнівсько-маївської зрубної культури (далі БМЗК). Окремо складено карту для поселень степанівського типу, які, за Ю. М. Бровендером, відносяться до першого етапу БМЗК та розповсюджені переважно на Донецькому краї (Бровендер 2000, с. 475—477, рис. 5.1—5.3). До першого періоду ЗКІО віднесені 58 поселень, до другого — 647, до третього — 44 поселення (Бровендер 2000, с. 319, табл. 2.1).

У відповідності до поставленого завдання з більш ніж 800 пам'яток доби бронзи були відібрані поселення двох хронологічних горизонтів: другого періоду БМЗК (далі — БМЗК 2) та постзрубного часу. Попередні результати картографування поселень фіналу доби бронзи були опубліковані раніше (Пробийголова, Красильников 2010, с. 20—1; 2013, с. 219—232).

Для подальшого аналізу задіяні і матеріали з фондів музею ЛНУ, і матеріали пам'яток, досліджуваних розкопками. Загальна кількість поселень другого етапу БМЗК складає 47 пунктів, що збігається з даними Ю. М. Бровендера (Бровендер 2000, с. 319, табл. 2.1). Кількість поселень фіналу доби бронзи складає 72 пам'ятки, з них 46 відомі за розвідками, на 26 проводились різні за обсягом розкопки.

РЕЗУЛЬТАТИ ДОСЛІДЖЕНЬ

Картографування поселень БМЗК 2 показало їх відносно рівномірне розповсюдження по всій території нижньої течії Сіверського Донця та Донецького Кряжу (рис. 1). Найбільша кількість поселень розташована вздовж лівого берега Сіверського Донця (10 поселень) та Айдару (9 поселень). На Лівобережжі Сіверського Донця горизонти БМЗК 2 простежені на поселеннях Усове Озеро, Іллічівка, Борькін Струмок (Березанська 1990; Шаповалов 1976, с. 150—172; Іваницький 2010, с. 200—212). Далі, нижче за течією, відомо такі пункти, як Туба II, Трьохізбенка I, Лопаскіне IX, Лопаскіне XII (рис. 2: 1, 2). Значна кількість поселень локалізується вздовж р. Айдар: Рогове VII (рис. 2: 7), Осінове Друге Vб (рис. 2: 3), Новопсков I (рис. 2: 4—6), Лиман, Проказине IIа (рис. 2: 10), Проказине III, Передільське IIIа (рис. 2: 11). Кількісно поступаються поселення, виявлені по берегах Жеребця, Красної, Борової, Євсуга, Теплої та Деркула: Невське II, Сватове II (рис. 3: 1), Мостки Va (рис. 3: 2), х. Шевченко Ib, Нова Астрахань (рис. 3: 3), Войтове VII (рис. 3: 10), Середньотепле, Литвинівка II (рис. 3: 7), Зоріковка IIб (рис. 3: 6), Новомикільське I (рис. 3: 4), Великоцьк I, Колесниківка IIIа (рис. 3: 8, 9).

На Правобережжі обжитою виявилась долина р. Лугань: Золоте II (рис. 4: 4), Новотошківсь-

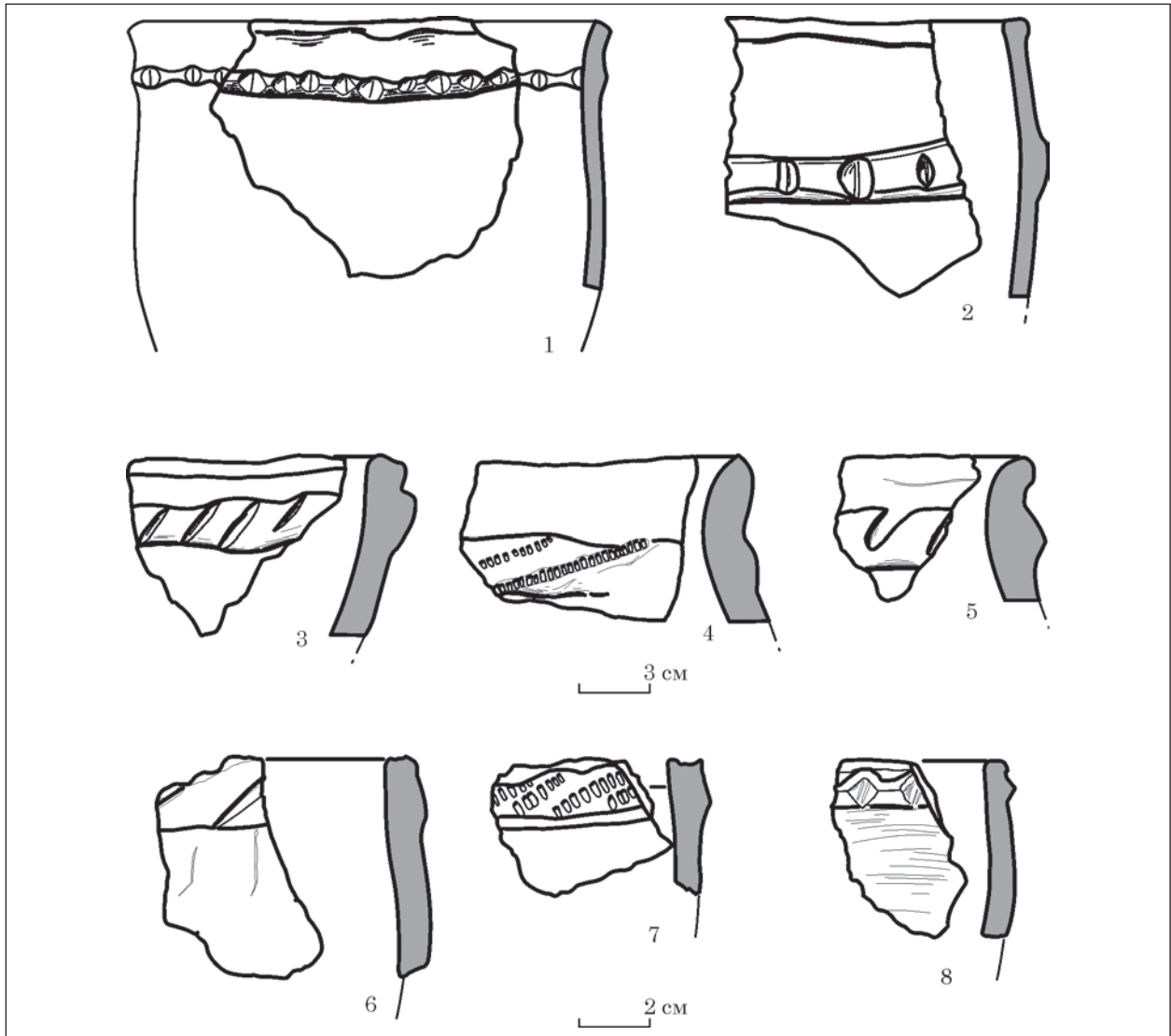

Рис. 4. Кераміка другого етапу бережнівсько-маївської зрубної культури (БМЗК) з поселень правобережжя Сіверського Донця та Донецького кряжу: 1, 2 — Обозне IV (Весела Гора); 3 — Бугаївка I; 4 — Золоте II; 5 — Осаулівка IV; 6—8 — Новотошківка

ке (рис. 4: 6—8), Зимогір'я (Пробийголова 2013, с. 118—124), Сабівка II, Катеринівка I та Катеринівка II (Теліженко, Пробийголова 2009, с. 103—136). Частина поселень розташована безпосередньо на правому березі Сіверського Донця: Обозне IV — Весела Гора (рис. 4: 1), Давидо-Микільське (Пробийголова, Красильников 2015, с. 74—86), Миколаївка. Декілька поселень виявлено на Донецькому кряжі. По-перше, це поселення в зоні Бахмутських міднорудних копалень: Клинове та Піліпчатине, серед матеріалів яких можна виділити групу кераміки, яка відповідає ознакам посуду БМЗК 2 (Татаринів 1977, с. 200). По-друге, це група поселень в глибинних районах Донецького кряжу: Бугаївка (рис. 4: 3), Осаулівка IV (рис. 4: 5), Д'якове I та Д'якове V, Черемшина, Провалля — Грушова балка.

При порівнянні кількості поселень на Правобережжі та Лівобережжі Сіверського Донця, останні переважають. Так, на лівому березі Сі-

верського Донця та вздовж його лівих приток зосереджено 31 поселення, що складає 66 % від загальної кількості. На Правобережжі розташовано 16 поселень (34 %), із них 10 — на Донецькому кряжі, інші — вздовж Сіверського Донця та Лугані. В обох частинах регіону зустрічаються поселення як вздовж крупних річкових артерій, так і в верхів'ях балок. Тобто, якоїсь залежності від крупних водоймищ не простежується.

Система розташування поселень фіналу доби бронзи в межах досліджуваного регіону відрізняється від попередньої доби (рис. 5). За складом керамічних комплексів виділяються поселення з постзрубною (пост-БМЗК)¹ керамікою та поселення з бондарихинською керамікою. Крім того, відомі поселення змішаного типу, на яких зустрічається постзрубна та бондари-

1. Термін пост-БМЗК використав В. Б. Панковський (Панковський 2012, с. 10).

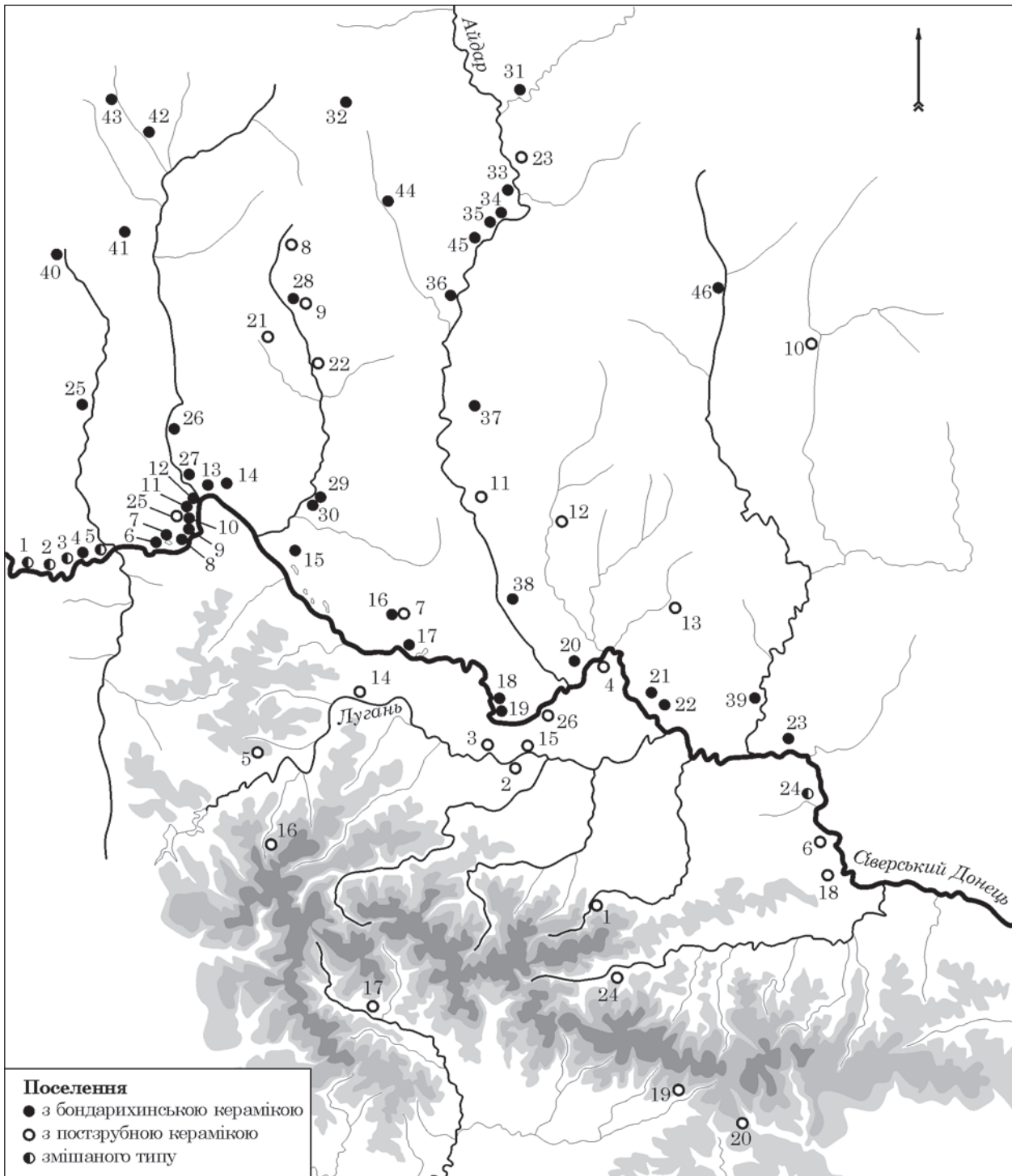

Рис. 5. Поселення фіналу доби бронзи басейну Сіверського Донця та Донецького кряжу: **з бондарихинською керамікою та змішаного типу:** 1 — Діброва; 2 — Іллічівка; 3 — Глибоке Озеро II; 4 — Лиманське Озеро; 5 — Усове Озеро; 6 — Борькін Струмок; 7 — Клешня Перша I; 8 — Чернікове Озеро; 9 — оз. Перерва; 10 — Зелена Горниця IV; 11 — Заозерне III; 12 — Кругле II; 13 — Стара Краснянка II; 14 — Варварівка II; 15 — Сиротине II; 16 — Капітанове; 17 — Оріхово-Донецьке IV; 18 — Лопаскіне VIII; 19 — Лопаскіне VI; 20 — Магістральне; 21 — Нова Кондрашевська; 22 — Кібікінський Колодязь; 23 — Закатне I; 24 — Давидо-Микільське; 25 — Зелена Гора II; 26 — Піщане; 27 — Кремінна; 28 — Мостки III; 29 — Боровеньки I; 30 — Боровеньки IV; 31 — Трембічеве II; 32 — Курячівка IVб; 33 — Осінове Друге IV; 34 — Іково; 35 — Іково Ша; 36 — Лиман; 37 — Байдівка Ша; 38 — Бахмутівка IVа; 39 — Юганівка; 40 — Розівка VI; 41 — Поджуйчанськ Ша; 42 — Полтава III; 43 — Верхня Дуванка III; 44 — Білокуракіне I; 45 — Риб'янцеве V; 46 — Курячівка II; **з постзрубною керамікою:** 1 — Волнухіне; 2 — Сабівка; 3 — Зимогор'я; 4 — Обозне IV; 5 — Картамиш (Червоне Озеро III); 6 — Давидо-Микільське VI; 7 — Капітанове II; 8 — Кругле I; 9 — Мостки VIII; 10 — Стрільцовка III; 11 — Денежнікове IV; 12 — Донецьке-Олексіївка I; 13 — Нижній Мінченко III; 14 — Голубовський IVа; 15 — Суходіл I; 16 — Санжарівка I; 17 — Фащівка; 18 — Друге Підгірне; 19 — Дар'івка II; 20 — Бірюкове IV; 21 — Барикіне V; 22 — Новоборова I; 23 — Рогове I; 24 — Мечетне I; 25 — Заозерне III; 26 — Жовте

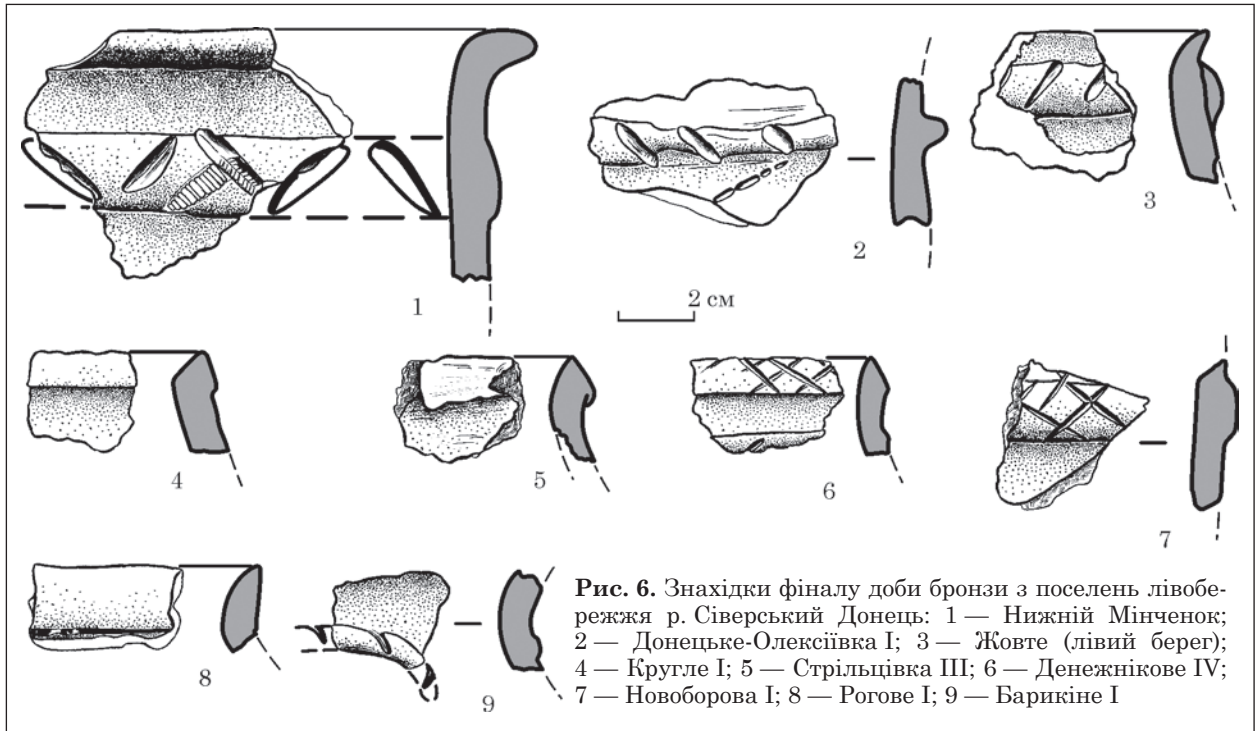

Рис. 6. Знахідки фіналу доби бронзи з поселень лівобережжя р. Сіверський Донець: 1 — Нижній Мінченок; 2 — Донецьке-Олексіївка I; 3 — Жовте (лівий берег); 4 — Кругле I; 5 — Стрільцівка III; 6 — Денежнікове IV; 7 — Новоборова I; 8 — Рогове I; 9 — Барикіне I

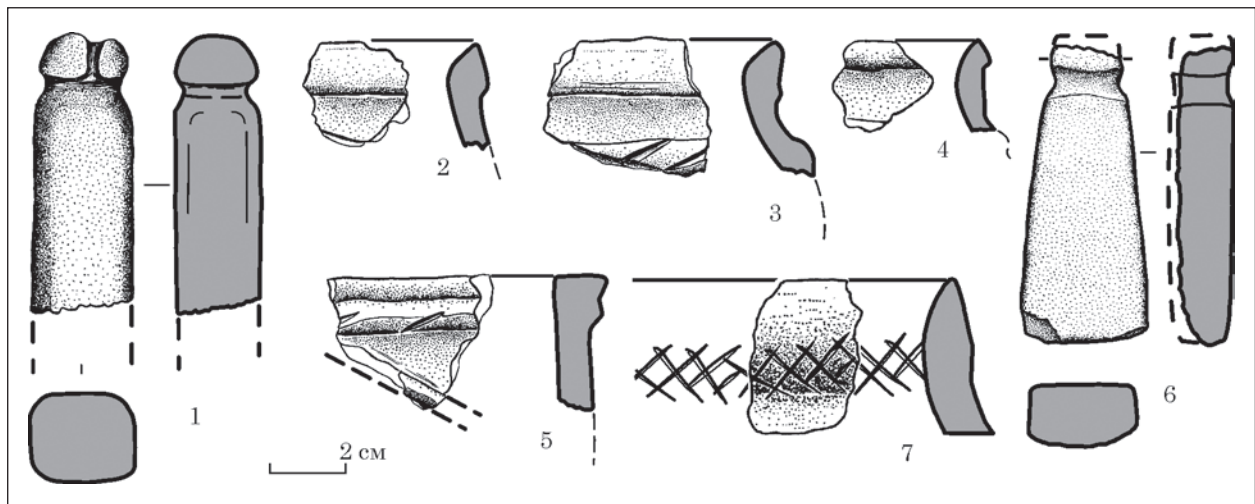

Рис. 7. Знахідки фіналу доби бронзи з поселень в долині р. Лугань: 1—3 — Сабівка; 4 — Голубовський IVa; 5 — Суходіл I; 6, 7 — Зимогір'я

хинська кераміка, посуд синкретичного типу, який поєднує бондарихинські та постзрубні риси. Поселення з постзрубною керамікою рівномірно розповсюджені по всій території Сіверсько-Донецчини та в загальних рисах співпадають з територією попередньої БМЗК 2. В той же час бондарихинська кераміка присутня лише на Лівобережних поселеннях, а на Правобережжі та на Донецькому кряжі, за деякими винятками, вона не відома. Кількість поселень, на яких зустрінуто бондарихинська кераміка, складає 41 пункт, із них на 12 проведено розкопки, 29 відомі за даними розвідок. До поселень зі змішаними, постзрубно-бондарихинськими керамічними комплексами, віднесено шість пам'яток, на всіх із них проводились розкопки.

Поселень виключно з постзрубною керамікою нараховане 26 пунктів, на восьми з них проводились розкопки.

Найбільша концентрація поселень з бондарихинською керамікою відмічається вздовж лівого берега Сіверського Донця в межиріччі річок Оскіл, Жеребець та Красна. Саме тут починається найширша ділянка долини Сіверського Донця з численними заплавами та донними останцями (Смалій 2016, с. 215). Щільність поселень в цьому мікрорегіоні достатньо висока, інколи вони розташовані на відстані кількох кілометрів одне від одного: Лиманське Озеро (Татарінов 1980, с. 280—283), оз. Клешня I, Чернікове Озеро (Супрун 1999, с. 70—76), Борькин Струмок (Іванич-

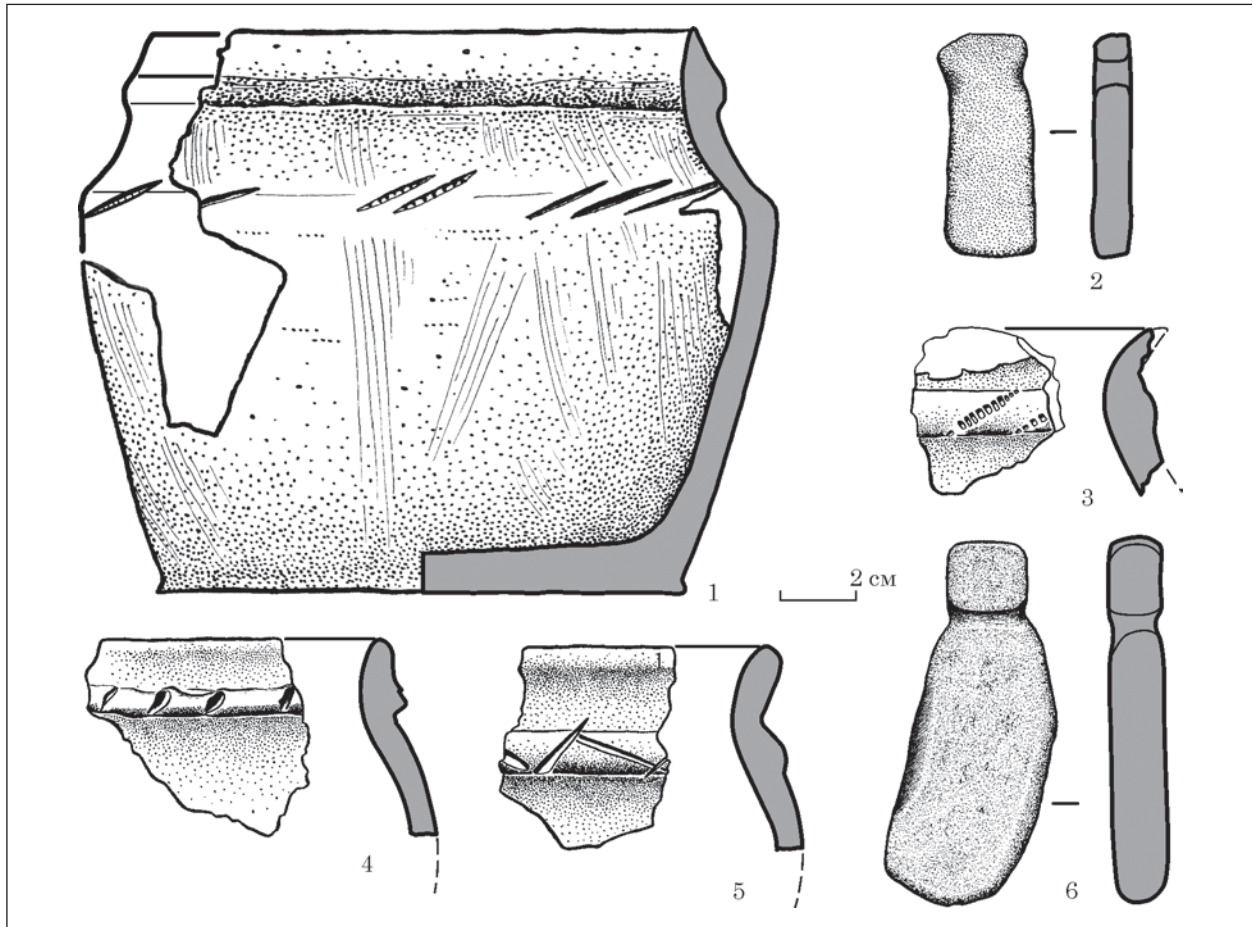

Рис. 8. Знахідки фіналу доби бронзи з поселень вздовж правого берега р. Сіверський Донець: 1, 2 — Давидо-Микільське; 3 — Друге Підгірне II; 4 — Жовте (правий берег); 5 — Давидо-Микільське VIб; 6 — Обозне IV (Весела Гора)

кий 2010, с. 200—212) та ін. Нижче за течією Сіверського Донця відомі поселення Оріхово-Донецьке IV (Горбов, Усачук, 2001, с. 15—45), Капітанове (Березанская 1982, с. 71), Магістральне (смт Петрівка), Кібікінський колодязь (смт Станично-Луганське) (Локтюшев 2009а, с. 402—416; 2009б, с. 106—112), Закатне I (Гудименко 2004, с. 96—102). Розвідками виявлено ще кілька поселень з бондарихинською керамікою: Лопаскіне V, Лопаскіне VIII, Сиротине, Нова Кондрашевська, Стара Краснянка. Таким чином, бондарихинська кераміка знайдена на 14 поселеннях, розташованих вздовж заплавних озер лівого берега Сіверського Донця. Зазвичай, більшість з них розташована на піщаних дюнах, рідше вони займають надзаплавні тераси.

Схожа ситуація простежується вздовж лівих приток Сіверського Донця, які також відзначаються широкими річковими долинами. В найбільшій кількості бондарихинська кераміка зустрінуто на поселеннях в долині р. Айдар: Лиман (Бровендер 1993, с. 148—174), Байдівка, Бахмутівка IVа, Іково IIIа, Осінове Друге IV, Риб'янцеве I—V, Трембічеве II, Курячівка IVб, Білокуракіне. Крім того, бондарихинська кераміка знайдена на поселеннях вздовж р. Крас-

на та Жеребець: Зелена Гора II, Розівка V, Подкуйчанськ Па, Кремінна, Піщане, Полтава III.

До поселень зі змішаним складом керамічного комплексу віднесено шість пам'яток: Усове Озеро (Березанская 2001, с. 11—15), Іллічівка (Шаповалов 1976, с. 190—172), Глибоке Озеро II, Діброва (Гершкович 1998, с. 61—92), Заозерне (Стадник 2011, с. 267—271), Давидо-Микільське. Вони розташовані на Лівобережжі Сіверського Донця, тобто в ареалі розповсюдження бондарихинської кераміки. На Давидо-Микільському поселенні кераміка бондарихинської культури локалізується у вигляді компактного скупчення на східній окраїні, в той час, як посуд постзрубного типу зустрічається по всій площі пам'ятки.

Нараховується 26 поселень без присутності кераміки бондарихинської культури, рівномірно розташованих і на лівому, і на правому берегах Сіверського Донця. Відомі вони й на Донецькому кряжі. До лівобережних пам'яток відносяться поселення Капітанове II (Пряхин, Отрошенко, Беседин, Бровендер 2000, с. 11), Кругле I (рис. 6: 4), Мостки, Стрільцівка III (рис. 6: 5), Денежнікове IV (рис. 6: 6), Донецьке-Олексіївка I (рис. 6: 2), Нижній Мінченко III

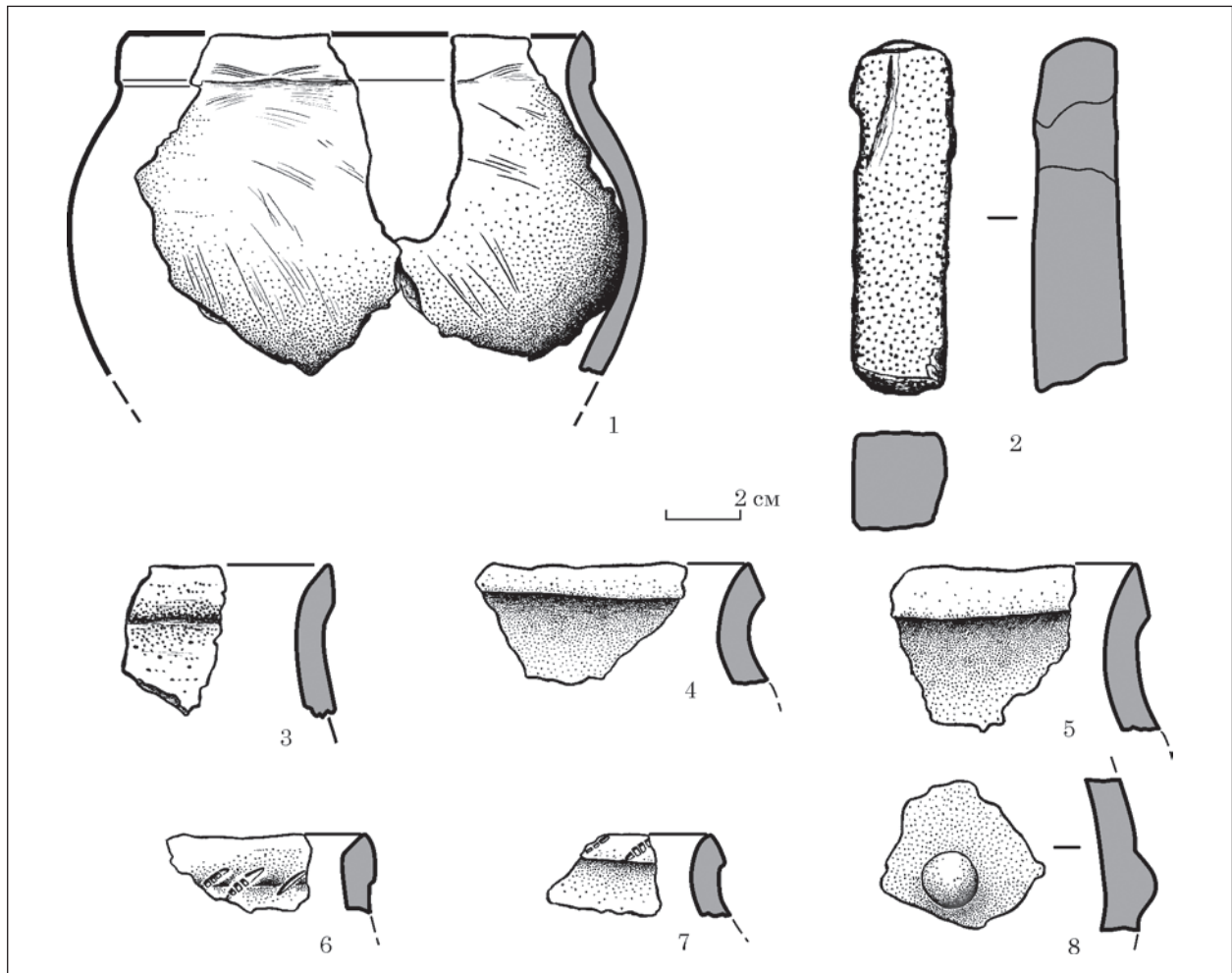

Рис. 9. Знахідки фіналу доби бронзи з поселень Донецького кряжу: 1—3 — Мечетне I; 4 — Фащівка V; 5 — Дар'ївка II; 6 — Бірюкове IV; 7 — Санжарівка I; 8 — Волнухіне

(рис. 6: 1), Рогове I (рис. 6: 8), Новоборова I (рис. 6: 7), Барикіне V (рис. 6: 9).

Правобережні поселення концентруються в долині р. Лугань: Голубовський IV (рис. 7: 4), Зимогір'я (рис. 7: 6, 7), Суходіл I (рис. 7: 5), Сабівка (рис. 7: 1—3). Декілька поселень виявлено безпосередньо по берегах Сіверського Донця: Жовте (рис. 8: 4), Обозне IV — Весела Гора (рис. 8: 6), Давидо-Микільське (рис. 8: 1, 2) та Давидо-Микільське VIб (рис. 8: 5), Друге Підгірне II (рис. 8: 3). Постзрубна кераміка виявлена й на Донецькому кряжі. В першу чергу необхідно згадати знахідки постзрубної кераміки в культурному шарі поселення Червоне Озеро III Картамиського комплексу (Бровендер 2010, с. 15). За результатами розвідок аналогічні знахідки походять з місцезнаходжень Санжарівка I (рис. 9: 7), Фащівка V (рис. 9: 4), Дар'ївка II (рис. 9: 5), Бірюкове IV (рис. 9: 6), Волнухіне (рис. 9: 8). Знахідки фіналу доби бронзи досліджені в культурному шарі та об'єктах на поселенні в урочищі Мечетному I (рис. 9: 1, 2). На деяких правобережних поселеннях проводились різні за обсягом розкопки: Червоне Озеро III (Бровендер 2010, с. 15),

Обозне IV — Весела Гора, Фащівка (Колода, Корохіна, Панковський та ін. 2016, с. 100—111), Зимогір'я, Давидо-Микільське, Мечетне I (Пробийголова 2013, с. 118—124; 2014, с. 319—326; Пробейголова, Красильников 2015, с. 75—87). Досліджувані розкопками вісім поселень з постзрубною керамікою складають 28 %, шість із них розташовані на Правобережжі та на Донецькому кряжі.

Стосовно локалізації пам'яток трьох груп в межах басейну Сіверського Донця можна відмітити таке. Співпадають ареали розташування поселень з бондарихинською або зі змішаною постзрубно-бондарихинською керамікою в долині лівого берега Сіверського Донця з його лівобережними притоками. Помітна тенденція поступового зменшення їх кількості у напрямку пониззя Сіверського Донця. Південніше Сіверського Донця, в басейні Лугані та на Донецькому кряжі, бондарихинська кераміка поки що не виявлена. Лише окремі пам'ятки (Закатне, Давидо-Микільське) свідчать про те, що носії бондарихинської культури практично впритул підійшли до північно-східних відрогів Донецького кряжу.

Поселення з постзрубною керамікою рівномірно розповсюджені по всій території Сіверсько-Донеччини та повторюють характер розташування поселень БМЗК 2. Вони відомі і на Лівобережжі, і на Правобережжі, де їхня кількість майже однакова: 10 пам'яток на лівому та 14 на правому берегах та на Донецькому кряжі. За своєю кількістю поселення з постзрубною керамікою майже вдвічі поступаються поселенням з бондарихинською керамікою. Проте, різниця скоріше носить джерелознавчий характер — поселення з бондарихинською керамікою виразно відрізняються від інших поселень доби пізньої бронзи, тому їх легше ідентифікувати. Різниця між поселеннями БМЗК 2 та постзрубними не настільки очевидна, тому їх виокремлення відбувається повільніше. Особливо це стосується підйомного матеріалу з розвідок.

ВИСНОВКИ

Картографування поселень заключного періоду доби бронзи дозволяє зробити такі висновки. Поселення періоду БМЗК 2 рівномірно розповсюджені по всій території нижньої течії Сіверського Донця та Донецького кряжу, розташовані вони і вздовж крупних водних артерій, і в верхів'ях балок, в тому числі в глибинних районах Донецького кряжу. Схожу тенденцію демонструють постзрубні поселення (пост-БМЗК) горизонту фіналу доби бронзи, які зустрічаються і на Лівобережжі, і на Правобережжі Сіверського Донця включно з територією Донецького кряжу (Фашівка, Мечетне I).

Таким чином, результати картографування не підтверджують тезу про поступове запусіння Донецького кряжу наприкінці доби бронзи (Бровендер 2010, с. 15; Отрощенко 2011, с. 122—134). Навпаки, отримані дані свідчать, що ця територія залишалась залюдненою починаючи з БМЗК 1 (Бровендер 2000, с. 475—477, рис. 5.1—5.3) до фіналу доби бронзи включно.

Інші результати дає картографування поселень з бондарихинською керамікою та змішаних постзрубно-бондарихинських пам'яток фіналу доби бронзи. Стало очевидно, що пам'ятки, на яких присутня бондарихинська кераміка, розташовані лише на Лівобережжі Сіверського Донця й практично не відомі на Правобережжі та на Донецькому кряжі. Південна межа розповсюдження бондарихинської кераміки, яка входила до складу постзрубних (пост-БМЗК) комплексів, локалізується вздовж лівого берега Сіверського Донця. Давидо-Микільське поселення — поки що крайня південно-східна пам'ятка з бондарихинською керамікою, розташована в заплаві правого берега р. Сіверський Донець. Далі на південь в басейні р. Лугань та на Донецькому кряжі бондарихинська кераміка відсутня.

ЛІТЕРАТУРА

Березанская, С. С. 1982. *Северная Украина в эпоху бронзы*. Киев: Наукова думка.

Березанская, С. С. 1990. *Усово Озеро. Поселение срубной культуры на Северском Донце*. Киев: Наукова думка.

Березанская, С. С. 2001. Материалы бондарихинской культуры на поселении «Усово Озеро». В: Отрощенко, В. В., Пряхин, А. Д. (ред.). *Эпоха бронзы Доно-Донецкого региона*. Материалы 5-го Украинско-Российского полевого археологического семинара. Киев, Воронеж: ВГУ, с. 11-15.

Бровендер, Ю. М. 1993. Поселение срубной культуры у с. Лиман в Северско-Донецком Левобережье. В: Санжаров, С. Н. (ред.). *Древние культуры Подонцовья*. Луганск: Облуправление по печати, с. 148-174.

Бровендер, Ю. М. 1996. Материалы картографирования бытовых памятников срубной культуры в Среднем Подонцовье. В: Пряхин, А. Д. (ред.). *Доно-Донецкий регион в системе древностей эпохи бронзы Восточноевропейской степи и лесостепи*. Тезисы докладов и материалы конференции. Воронеж: ВГУ, 1, с. 56-60.

Бровендер, Ю. М. 1996. Материалы картографирования бытовых памятников срубной культуры в Среднем Подонцовье. В: Пряхин, А. Д. (ред.). *Доно-Донецкий регион в системе древностей эпохи бронзы Восточноевропейской степи и лесостепи*. Тезисы докладов и материалы конференции. Воронеж: ВГУ, 1, с. 56-60.

Бровендер, Ю. М. 2000. *Поселения срубной общности в среднем течении Северского Донца*. Диссертация канд. ист. наук. ИА НАНУ.

Бровендер, Ю. М. 2010. О времени прекращения функционирования Донецкого горно-металлургического центра эпохи бронзы. *Проблеми історії та археології України*. Матеріали VII Міжнародної наукової конференції, Харків, 28—29 жовтня 2010, с. 15.

Гершкович, Я. П. 1998. Этнокультурные связи в эпоху поздней бронзы в свете хронологического соотношения памятников. *Археологический альманах*, 7, с. 61-92.

Горбов, В. Н., Усачук, А. Н. 2001. Бондарихинское поселение предскифского времени и некоторые аспекты адаптации домостроительства к природным условиям. *Донецкий археологический сборник*, 9, с. 15-45.

Гудименко, И. В. 2004. Итоги археологических исследований поселений Закатное I и Закатное II у станицы Митякинской Тарасовского района Ростовской области в 2003 году. В: Кияшко, В. Я. (ред.). *Историко-археологические исследования в Азове и на Нижнем Дону в 2003 г.* Азов: Азовский музей-заповедник, с. 96-102.

Иваницкий, В. Р. 2010. Предварительные результаты исследования многослойного поселения Борькин Ручей. *Матеріали та дослідження з археології Східної України*, 10, с. 200-212.

Колода, В. В. Корохина, А. В. Панковский, В. Б. Разумов, С. Н. 2016. Материалы энеолита и бронзового века поселения Фашевка (историография, стратиграфия, керамическая коллекция). В: Маріна, З. П. (ред.). *Археологія та етнологія Півдня Східної Європи*. Дніпро: Ліра, с. 101-114.

Локтюшев, С. А. 2009а. Отчет. Научно-исследовательские работы 1933 г. на Луганщине. *Краснознавчі записки*, 5: Археологічне надбання С. О. Локтюшева, с. 106-112.

Локтюшев, С. А. 2009b. Кибікінська дюнова стація на Луганщині. *Краєзнавчі записки*, 5: Археологічне надбання С. О. Локтюшева, с. 402-406.

Отрощенко, В. В. 2011. До причини та часу припинення розробок міднорудних покладів Донбасу за доби бронзи. В: Бровендер, Ю. М. (ред.). *Проблеми гірничої археології*. Матеріали VIII міжнародного Картамиського польового археологічного семінару. Алчевськ: ДонДТУ, с. 122-134.

Панковський, В. Б. 2012. *Кістяна і рогова індустрії доби пізньої бронзи в Північному Причорномор'ї*. Автореферат дисертації канд. іст. наук. ІА НАНУ.

Пробейголова, А. С. 2013. Стратиграфія Зимогорського поселення на р.Лугань. В: Черленок, Е. А. (ред.). *Проблеми періодизації і хронології в археології епохи раннього металла Восточної Європи*. Санкт-Петербург: Скифія принт, с. 118-124.

Пробейголова, А. С. 2014. Поселення заключного етапу бронзового века урочище Мечетное 1 на Донецькому кряжі. *Верхньодонської археологічної збірник*, 6, с. 319-326.

Пробейголова, А. С. Красильников, К. И. 2010. Поселення бондарихинської культури в середньому теченні Северського Донця по результатам картографування. *Проблеми історії та археології України*. Матеріали VII Міжнародної наукової конференції, Харків, 28—29 жовтня 2010, с. 20-21.

Пробейголова, А. С. Красильников, К. И. 2013. Некоторые итоги разведок поселений финала бронзового века в среднем течении Северского Донца. *Матеріали та дослідження з археології Східної України*, 12, с. 219-232.

Пробейголова, А. С. Красильников, К. И. 2015. Давыдо-Никольское поселение позднего бронзового века в среднем Подонцовье. *Археологические вести*, 21, с. 75-87.

Пряхин, А. Д. Отрощенко, В. В. Беседин, В. И. Бровендер, Ю. М. 2000. *Поселение эпохи бронзы Капитаново II*. Воронеж, ВГУ. Археологические памятники донского бассейна, 4.

Смалій, О. В. 2016. Стан використання водних ресурсів басейну річки Сіверський Донець. *Вісник Східноукраїнського національного університету імені Володимира Даля*, 1 (225), с. 214-218.

Стадник, А. И. 2011. Слой эпохи поздней бронзы на поселении Заозерное I. *Матеріали та дослідження з археології Східної України*, 11, с. 262-271.

Супрун, А. В. 1999. Новые памятники бондарихинской культуры в среднем течении Северского Донца. *Древности Северского Донца*, 3, с. 70-76.

Татаринов, С. И. 1977. О горно-металлургическом центре эпохи бронзы в Донбассе. *Советская археология*, 4, с. 192-207.

Татаринов, С. И. 1980. Железодельательный горн бондарихинской культуры. *Советская археология*, 3, с. 280-283.

Теліженко, С. А. Пробийголова, О. С. 2009. Нові пам'ятки епохи мезоліту-середньовіччя на Луганщині. *Матеріали та дослідження з археології Східної України*, 9, с. 103-136.

Шаповалов, Т. А. 1976. Поселение срубной культуры у с. Ильичевка на Северском Донце. В: Бerezanskaya, S. S. (ed.). *Энеолит и бронзовый век Украины*. Киев: Наукова думка, с. 150-172.

REFERENCES

Berezanskaya, S. S. 1982. *Severnaya Ukraina v epokhu bronzy*. Kive: Naukova dumka.

Berezanskaya, S. S. 1990. *Usovo Ozero. Poseleniye srubnoy kultury na Severskom Dontse*. Kiev: Naukova dumka.

Berezanskaya, S. S. 2001. Materialy bondarikhinskoy kultury na poselenii «Usovo Ozero». In: Otroshchenko, V. V., Pryakhin, A. D. (ed.). *Epokha bronzy Dono-Donetskogo regiona*. Materialy 5-go Ukrainsko-Rossiyskogo polevogo arkheologicheskogo seminar. Kiev. Voronezh: VGU, s. 11-15.

Brovender, Yu. M. 1993. Poseleniye srubnoy kultury u s. Liman v Seversko-Donetskom Levoberezhye. In: Sanzharov, S. N. (ed.). *Drevniye kultury Podontsovia*. Lugansk: Ob-lupravlenie po pechati, s. 148-174.

Brovender, Yu. M. 1996. Materialy kartografirovaniya bytovykh pamyatnikov srubnoy kultury v Srednem Podontsovye. In: Pryakhin, A. D. (ed.). *Dono-Donetskiy region v sisteme drevnostey epokhi bronzy Vostochnoyevropeyskoy stepi i lesostepi*. Tezisy dokladov i materialy konferentsii. Voronezh: VGU, 1, s. 56-60.

Brovender, Yu. M. 1996. Materialy kartografirovaniya bytovykh pamyatnikov srubnoy kultury v Srednem Podontsovye. In: Pryakhin, A. D. (ed.). *Dono-Donetskiy region v sisteme drevnostey epokhi bronzy Vostochnoyevropeyskoy stepi i lesostepi*. Tezisy dokladov i materialy konferentsii. Voronezh: VGU, 1, s. 56-60.

Brovender, Yu. M. 2000. *Poseleniya srubnoy obshchnosti v srednem techenii Severskogo Donsa*. Disertatsiya kand. ist. nauk. IA NANU.

Brovender, Yu. M. 2010. O vremeni prekrashcheniya funkcionirovaniya Donetskogo gorno-metallurgicheskogo tsentra epokhi bronzy. (ed.). *Problemy istorii ta arkheologii Ukrainy*. Materialy VII Mizhnarodnoi naukovo konferentsii (Kharkiv, 28—29 zhovtnia 2010, s. 15.

Gershkovich, Ya. P. 1998. Etnokulturnye svyazi v epokhu pozdney bronzy v svete khronologicheskogo sootnosheniya pamyatnikov. *Arkheologicheskii almanakh*, 7, s. 61-92.

Gorbov, V. N., Usachuk, A. N. 2001. Bondarikhinskoye poseleniye predskifskogo vremeni i nekotoryye aspekty adaptatsii domostroitelstva k prirodnyim usloviyam. *Donetskiy arkheologicheskii sbornik*, 9, s. 15-45.

Gudimenko, I. V. 2004. Itogi arkheologicheskikh issledovaniy poseleniy Zakatnoye I i Zakatnoye II u stanitsy Mityakinskoy Tarasovskogo rayona Rostovskoy oblastiv 2003 godu. In: Kiyashko, V. Ya. (ed.). *Istoriko-arkheologicheskiye issledovaniya v Azove i na Nizhnem Donu v 2003 g. Azov: Azovskiy muzey-zapovednik*, s. 96-102.

Ivanitskiy, V. R. 2010. Predvaritelnye rezultaty issledovaniya mnogoslownogo poseleniya Borkin Ruchey. *Materialy ta doslidzhennia z arkheologii Shkidnoi Ukrainy*, 10, s. 200-212.

Koloda, V. V. Korokhina, A. V. Pankovskiy, V. B. Razumov, S. N. 2016. Materialy eneolita i bronzovogo veka poseleniya Fashchevka (istoriografiya, stratigrafiya, keramicheskaya kolleksiya). In: Marina, Z. P. (ed.). *Arkheologii ta etnologii Pivdnia Shkidnoi Yevropy*. Dnipro: Lira, s. 101-114.

Loktyushev, S. A. 2009 a. Otchet. Nauchno-issledovatel'skiye raboty 1933 g. na Luganshchine. *Kraieznavchi zapysky*, 5: Arkheolohichne nadbannia S. O. Loktiushva, s. 106-112.

Loktiushev, S. A. 2009 b. Kybikinska diunova statsiia na Luhanshchyni. *Kraieznavchi zapysky*, 5: Arkheolohichne nadbannia S. O. Loktiusheva, s. 402-406.

Otroshchenko, V. V. 2011. Do prychnyn ta chasu pryupnen-nia rozrobok midnorudnykh pokladiv Donbasu za doby bronzy. In: Brovender, Yu. M. (ed.). *Problemy hirnychoi arkheologii*. Materialy VIII mizhnarodnoho Kartamyskoho polovoho arkheolohichnoho seminaru. Alchevsk: DonDTU, s. 122-134.

Pankovskiy, V. B. 2012. *Kistiana i rohova industrii doby piznoi bronzy v Pivnichnomu Prychornomor'i*. Avtoreferat dyser-tatsii kand. ist. nauk. IA NANU.

Probeygolova, A. S. 2013. Stratigrafiya Zimogorskogo poseleniya na r. Lugan. In: Cherlenok, E. A. (ed.). *Problemy periodizatsii i khronologii v arkheologii epokhi rannego metal-la Vostochnoy Evropy*. Sankt-Peterburg: Skifiya print, s. 118-124.

Probeygolova, A. S. 2014. Poseleniye zaklyuchitel'nogo etapa bronzovogo veka urochishche Mechetnoye 1 na Donetskom kryazhe. *Verkhnedonskoy arkheologicheskii sbornik*, 6, s. 319-326.

Probeygolova, A. S., Krasilnikov, K. I. 2010. Poseleniya bondarikhinskoy kultury v srednem techenii Severskogo

Dontsa po rezultatam kartografirovaniya. *Problemy istorii ta arkeolohii Ukrainy*. Materialy VII Mizhnarodnoi naukovoï konferentsii, Kharkiv, 28—29 zhovtnia 2010, s. 20-21.

Probeygolova, A. S., Krasilnikov, K. I. 2013. Nekotoryye itogi razvedok poseleniy finala bronzovogo veka v srednem techenii Severskogo Dontsa. *Materialy ta doslidzhennia z arkeolohii Skhidnoi Ukrainy*, 12, s. 219-232.

Probeygolova, A. S. Krasilnikov, K. I. 2015. Davydo-Nikolskoye poseleniye pozdnego bronzovogo veka v srednem Podontsovye. *Arkheologicheskiye vesti*, 21, s. 75-87.

Pryakhin, A. D. Otroshchenko, V. V. Besedin, V. I., Brovender, Yu. M. 2000. *Poseleniye epokhi bronzy Kapitanovo II*, Voronezh: VGU. Arkheologicheskiye pamyatniki donskogo basseyna, 4.

Shapovalov, T. A. 1976. Poseleniye srubnoy kultury u s. Ilichevka na Severskom Dontse. In: Berezanskaya, S. S., Otroshchenko, V. V., Telegin, D. Ya. (ed.). *Eneolit i bronzovyy vek Ukrainy*. Kiev: Naukova dumka, s. 150-172.

Smalii, O. V. 2016. Stan vykorystannia vodnykh resursiv baseinu richky Siverskyi Donets. *Visnyk Skhidnoukrainskoho natsionalnoho universytetu imeni Volodymyra Dalia*, 1 (225), s. 214-218.

Stadnik, A. I. 2011. Sloy epokhi pozdney bronzy na poselenii Zaozernoye I. *Materialy ta doslidzhennia z arkeolohii Skhidnoi Ukrainy*, 11, s. 262-271.

Suprun, A. V. 1999. Novyye pamyatniki bondarikhinskoy kultury v srednem techenii Severskogo Dontsa. *Drevnosti Severskogo Dontsa*, 3, s. 70-76.

Tatarinov, S. I. 1977. O gorno-metallurgicheskome tsentre epokhi bronzy v Donbasse. *Sovetskaya arkeologiya*, 4, s. 192-207.

Tatarinov, S. I. 1980. Zhelezodelatelnyy gorn bondarikhinskoy kultury. *Sovetskaya arkeologiya*, 3, s. 280-283.

Telizhenko, S. A. Probyigolova, O. S. 2009. Novi pam'iatky epokhy mezolitu-serednovichchia na Luhanshchyni. *Materialy ta doslidzhennia z arkeolohii Skhidnoi Ukrainy*, 9, s. 103-136.

O. S. Probyigolova

LATE AND FINAL BRONZE AGE SETTLEMENTS IN THE BASIN OF THE RIVER SIVERSKIY DONETS AND ON THE DONETS RIDGE: ARCHEOLOGICAL MAP OF THE REGION

The paper is devoted to the mapping of the Late and Final Bronze Age settlements that are situated in the basin of the river Siverskiy Donets and on the Donets Ridge. On the basis of analyses more than 800 Late Bronze Age settlements the horizon of the late stage Berezhnovka-Maevka Srubnaya culture and post-Srubnaya settlements horizon were identified.

The Late Bronze age settlements are evenly spread over the territory of the basin of the river Siverskiy Donets and on the Donets Ridge. The Final Bronze age localities are the same to the previous stage. On the contrary, the Bondarikhinskaya culture settlement's location differs from the post-Srubnaya sites. All of them are located on the left bank of the river Siverskiy Donets and none of them are situated on the right bank. The location of settlements indicates a high population density in the basin of the river Siverskiy Donets and on the Donets Ridge during the Bronze age from the first stage of Berezhnovka-Maevka Srubnaya culture and to the end of the Bronze Age.

Keywords: Late and Final Bronze Age, Berezhnovka-Maevka Srubnaya culture, settlements, mapping.

Одержано 19.02.2018

ПРОБИЙГОЛОВА Олександр Сергійович, науковий співробітник, державне підприємство «Науково-дослідний центр «Охоронна археологічна служба України», Інститут археології, просп. Героїв Сталінграда, 12, Київ, 04210, Україна, probeygolova.alex@gmail.com. **PROBYIGOLOVA Oleksii S.**, Researcher, the State Enterprise «Science Research Centre «Protective Archaeology Service of Ukraine», Heroiv Stalingrada ave. 12, Kyiv 04210, Ukraine, probeygolova.alex@gmail.com.

О. О. Білинський

ГОРОДИЩА СКІФСЬКОГО ЧАСУ В ДНІПРОВСЬКОМУ ЛІВОБЕРЕЖНОМУ ЛІСОСТЕПУ: ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА, КАТАЛОГ, ТИПОЛОГІЯ

У роботі подається загальна характеристика городищ скіфського часу на території Лівобережжя. Розглядаються причини будівництва городищ та їх конструктивні особливості, пропонується варіант типології укріплень. У кінці додається каталог відомих пам'яток.

Ключові слова: *городище, скіфський час, типологія, каталог.*

Початок ранньої залізної доби на території Північного Причорномор'я був часом великих змін. Поява кочовиків у степах докорінно змінила господарство та життя місцевого населення. У цей же час остаточно занепадають великі культурні об'єднання доби бронзи, а поява нової потужної військової сили спричинила рух населення та утворення нових суспільств.

Хоча перші укріплені поселення на території Східної Європи почали з'являтися ще за доби енеоліту та бронзи (Збенович 1975; Братченко 2006, с. 231), розквіт фортифікаційного будівництва на цих територіях припадає на добу фінальної бронзи — раннього заліза і пов'язаний з чорноліською культурою.

Ключова відмінність між городищами доби бронзи та чорноліської культури полягає у належності до різних фортифікаційних традицій. Впродовж доби бронзи у Центральній Європі виділяється дві традиції побудови оборонних споруд. Характерною рисою першої (Егейської) є циклопічна кладка, масивні кам'яні стіни та комплекси цитаделей. Камінь був основним матеріалом будівництва. Інша традиція — місцева, центральноєвропейська — починається з неоліту. Її особливостями було використання ґрунту та дерева (Alusik 2012, р. 22), за потреби додаткового укріплення будували передграддя.

© О. О. БІЛИНСЬКИЙ, 2018

Відмінність між традиціями простежується й у кількості пам'яток. У першому випадку — це одиничні городища, що мали надзвичайний економічний та соціальний статус. Укріплення центральноєвропейської традиції будували масово і групами. Особливі за соціально-економічним статусом пам'ятки вирізнялися хіба більшими розмірами. Саме до другої фортифікаційної традиції належать городища чорноліської культури та скіфського часу.

ПРИЧИНИ ПОЯВИ ГОРОДИЩ

Причини появи городищ дослідники бачили по-різному. У європейській історіографії побудують дві основні тенденції у поясненні причин будівництва та функцій городищ на території Центральної Європи. У першому випадку укріплені поселення трактують як маніфестацію широкомасштабних військових конфліктів. Найвідомішим прикладом для чорноліської культури є так звана киммерійська загроза, яка, на думку дослідників, спровокувала ланцюгову реакцію будівництва городищ зі сходу на захід, від Північного Причорномор'я аж до Франції (Chochorowski 1993). Втім, зовнішня загроза цілком може бути лише одним із факторів. Прихильники версії ендемічних воєн бронзової доби вважають укріплення природним та універсальним наслідком тривалої військової напруги у час, коли конфлікти відбувалися навіть між сусідніми поселеннями. Проте який підхід складно застосувати до пам'яток лісо степу, оскільки він не пояснює ані чому городища стали масовими саме у цей час, ані їхнього розташування, тому що ці укріплення будували не в усьому ареалі чорноліської культури, а лише в басейні р. Тясмин та у верхів'ях р. Інгулець.

В іншій версії увага дослідників зосереджена на соціально-економічній ролі поселень. Існують ідеї, що це були резиденції певних привілейованих груп населення (Przybyła, Skoneczna, Vitoš 2012, р. 248) та місця торговельно-обмінних процесів і металургійного виробництва. На це вказують концентрація імпортованих товарів на таких поселеннях та їх розташування поряд з ймовірними маршрутами торговельних шляхів.

Також існує погляд на появу фортифікаційних елементів у центральноєвропейському середовищі як на культурний тренд (Alusik 2012, р. 20), пов'язаний із середземноморськими впливами. Втім, про суттєву різницю між ними і про конструктивні особливості центральноєвропейських укріплень вже йшла мова. Слід також брати до уваги теорію символічного впорядкування природного середовища, його розмежування на внутрішній — зовнішній та свій — чужий, що, на думку не лише археологів, а й антропологів, було характерно для первісних суспільств. Проте тут важливо відрізнити первинні причини появи городищ та комплекс функцій, які вони могли зрештою виконувати, що може включати в себе усе вищезгадане.

Немає сумнівів, що населення скіфського часу в лісостепу продовжило фортифікаційні традиції чорноліської культури без суттєвих змін. Більшість дослідників погоджується, що землеробське населення цього періоду пов'язане своїм походженням із чорноліською культурою. На спільність фортифікаційної традиції вказує загальна подібність топографії, облаштування та принципів будівництва укріплень, використання однакових матеріалів та конструктивних рішень. Також існують пам'ятки, які виникли на жаботинському етапі та безперервно використовувалися вже у скіфський час (Смирнова 1996). Отже, всі описані вище фактори, пов'язані із появою та призначенням городищ, можуть застосовуватися і до пам'яток скіфського часу.

ІСТОРІЯ ДОСЛІДЖЕННЯ ПАМ'ЯТОК

Вивчення городищ скіфського часу на Дніпровському лівобережжі почалося майже 200 років тому. Перші дослідження мали на меті збір даних та розкопки найбільш визначних пам'яток. Перші каталоги пам'яток археології з'явилися у Археологічних картах губерній (Багалеї 1905) та зборах за анкетами (Самоквасов 1873). У середині ХХ ст. масштабну розвідку на Лівобережжі провів І. І. Ляпушкін. Результатом його роботи став каталог із понад 120 пам'яток скіфського часу Дніпровського лісостепоного лівобережжя, більшість з яких була особисто обстежена дослідником (Ляпушкін 1961). У другій половині ХХ ст. вийшли друком праці, присвячені окремим локальним варіантам пам'яток скіфського часу,

де дослідники приводили карти пам'яток та характеризували їх у межах локального варіанту (Шрамко 1962а; Ковпаненко 1967; Ильинская 1968b). Підсумок цим дослідженням підвела А. О. Моруженко, яка запропонувала варіант класифікації городищ (Моруженко 1985).

Дослідження останніх десятиліть довели наявність у лісостепу двох різних за походженням груп населення. Одна з них — скіфи-кочовики, інша — місцеве землеробське населення, яке пов'язане своїм походженням із попередніми культурами доби бронзи. У ранньоскіфський період кочовики проживали або, як мінімум, регулярно перебували поруч із землеробським населенням у лісостепу, займаючи степові ділянки на вододілах великих річок Лівобережжя (Бессонова 1999). Пізніше більшість пам'яток, які вказують на присутність кочовиків, стала фіксуватися у степу. Традиція будівництва городищ належить виключно місцевому населенню. Досить привабливим виглядає припущення про необхідність спорудження городищ для захисту від скіфів-кочовиків, проте однозначно стверджувати це досить складно. Хоча динаміка росту населення та ареал, який займали місцеві землероби, очевидно, залежали від військових акцій кочовиків, більшість городищ та відкритих поселень все ж не мають слідів руйнування. Там, де ці сліди фіксуються, вони не викликають особливих сумнівів у причетності саме скіфів-кочовиків до руйнування пам'яток: Трахтемирівське городище (Фіалко Болтрик 2003), Григорівське городище (Гуцал 2000), Вічіна¹ (Chochorowski 2014, р. 32—36), Смоленіце (Dušek, Dušek 1984; 1995). Крім того, початок ранньої залізної доби став періодом будівництва городищ не лише на теренах «скіфської ойкумени», але і у всій Східній Європі. Тут з'являються так звані городищенські культури, більшість пам'яток яких представлена укріпленими поселеннями — юхнівська, д'яківська, городецька, ананьїнська, штрихованої кераміки. Отже, не можна однозначно стверджувати, що причиною будівництва укріплених поселень була наявність кочовиків, проте у порівнянні з городищами перерахованих вище культур пам'ятки лісостепу в основному мають більші розміри, що якраз може бути відображенням конфліктів саме з кочовиками.

ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА ГОРОДИЩ ТА МІРКУВАННЯ ПРО ПІДСТАВИ ДЛЯ ТИПОЛОГІЇ

Ландшафтні особливості регіону широко застосовували в фортифікаційному будівництві. Пам'ятки виникали на високих корінних берегах річок або високих терасах. Більшість укріп-

1. Тут та далі у тексті іншомовні власні назви, які не мають сталої традиції перекладу, подаються у фонетичній транслітерації.

лень розташовані у місцях із природнім захистом з кількох боків: мисах, виступах, поворотах корінного берегу або високих терас. Причому, використання ярів було не допоміжним засобом для фортифікації, а скоріше основним. Про це говорить відсутність валів з природньо захищених сторін на більшості пам'яток у той час, як ділянка з'єднання мису із плато укріплювалася кількома лініями валів. На це вказує і наявність ескарпів на недостатньо крутих схилах. Проте, слід відзначити також існування пам'яток, які будувалися у описаних вище геоморфологічних умовах, але при цьому мали круговий вал (Іванівське 1, Баранівське), який не надто вписувався у сусідні схили, використовуючи їх як ускладнюючий фактор для нападників, аби дістатися до основної оборонної лінії. Ескарпи перетворювали і без того досить круті схили ярів у майже сторчові. Виключення представлені городищами, які виникли на місцях відкритих поселень із високою топографією за потреби укріплення останніх (Люботинське городище). Цікаво відзначити, що більшість городищ виникала не безпосередньо на берегах великих річок, а віддалено від основного русла на кілька кілометрів або на невеликих притоках. Ті, що все ж будувалися в долині великої річки, тяжіють до обводнених балок, ярів або невеликих струмків, які виступали джерелами води. Інколи джерела води знаходилися безпосередньо на території пам'ятки і представлені криницями (Коломацьке, Східне Більське) (Радзиевская 1981). В інших випадках додатково захищалися підступи до води або невелика річка була взагалі вписана у фортифікаційний комплекс, як от на Немирівському городищі в басейні Бугу.

За призначенням городища скіфського часу поділяють на: центри заселеної округи (економічні, адміністративні, ремісничі, які потребували захисту); городища-сховища (переважно невеликі за площею, із слабо насиченим або взагалі відсутнім культурним шаром, які використовувалися як сховища для населення сусідніх відкритих поселень у моменти небезпеки); загоны для худоби (досить значні за розмірами, із слабо насиченим або відсутнім культурним шаром, які пов'язують із потребами кочовиків утримувати худобу взимку поруч із запасами сіна (Медведев 1999, с. 62; Гречко 2010, с. 28). Проте слід відзначити, що існування останніх двох типів не підтверджено остаточно, оскільки тонкий або відсутній культурний шар на пам'ятках може пояснюватися багатьма причинами. До того ж, такі пам'ятки рідко досліджували великими площами, що не дає можливості говорити щось конкретне про їх функціонування (Крютченко 2014, с. 25—26; 2017b). Унікальним прикладом є городище Кузіна Гора. Значний виробничий реманент, виявлений на пам'ятці; велика кількість ливарних форм, у яких виготовлялися вироби, ха-

рактерні і для лісостепу скіфського часу, і для лісової смуги; відсутність слідів вогнищ, господарських ям та вкрай мала насиченість шару органічними рештками (Алихова 1962) дають підстави припускати, що городище використовувалося як майстерня, а не стаціонарний населений пункт.

Найбільш повна спроба узагальнення даних про городища скіфського часу на Лівобережжі та спосіб їх класифікації був запропонований А. О. Моруженко. Дослідниця розробила розгалужену класифікацію пам'яток, яка включає в себе конструктивні особливості укріплення (рішення у спорудженні валу та рову), наявність та потужність валів, систему в'їздів та площ пам'яток, і топографію (Моруженко 1985). Деяко спрощену систему, адаптовану до пам'яток Подоння, розробив О. О. Шевченко (2010). В обох варіантах класифікацій належність пам'ятки до того чи іншого типу визначає наявність укріплення з боку схилу та загальна кількість валів і передградь. Тобто, з урахуванням кількісних показників, у одній групі опиняються різні за призначенням, причиною виникнення та конструкцією передграддя. Такі системи підходять для узагальнення пам'яток вченими, проте не відображають призначення тих чи інших конструктивних рішень та не мають зв'язку з функціями городищ.

Конструктивною особливістю городищ раннього залізного віку є наявність на багатьох пам'ятках передградь. У літературі переважає думка, що вони будувалися з метою розширення території пам'ятки, але докладний розгляд планів городищ нашоє часу дає думку, що в деяких випадках передграддя були частиною фортифікаційного ансамблю і виникали одразу, або як мінімум виконували не лише функцію розширення площі. На багатьох пам'ятках, де наявні передграддя, переважно в кінці мису або на найбільш захищеній ділянці городища знаходилося основне укріплення, підступи до якого захищали окремі лінії укріплення, які кілька разів перерізали мис від одного краю до іншого. У такому випадку кожне з передградь було окремою фортифікаційною лінією, яку можна було захищати почергово, по мірі просування нападників до основного укріплення. До такого типу належать, наприклад, городища Зарічне та Вікторове (Барвінкова Гора). На будівництво передградь з метою розширення житлового простору пам'ятки опосередковано вказує місце спорудження валу. Так, наприклад, на городищі Караван передграддя збудовано не у найвужчому місці між двома схилами ярів, а охоплює велику територію, співставну за розмірами із основним укріпленням. Про потребу розширення говорить і наявність поруч із багатьма городищами відкритих поселень, які існували безпосередньо за валом городища.

Іншу ситуацію спостерігаємо на пам'ятках, де є центральний двір, оточений передграддя-

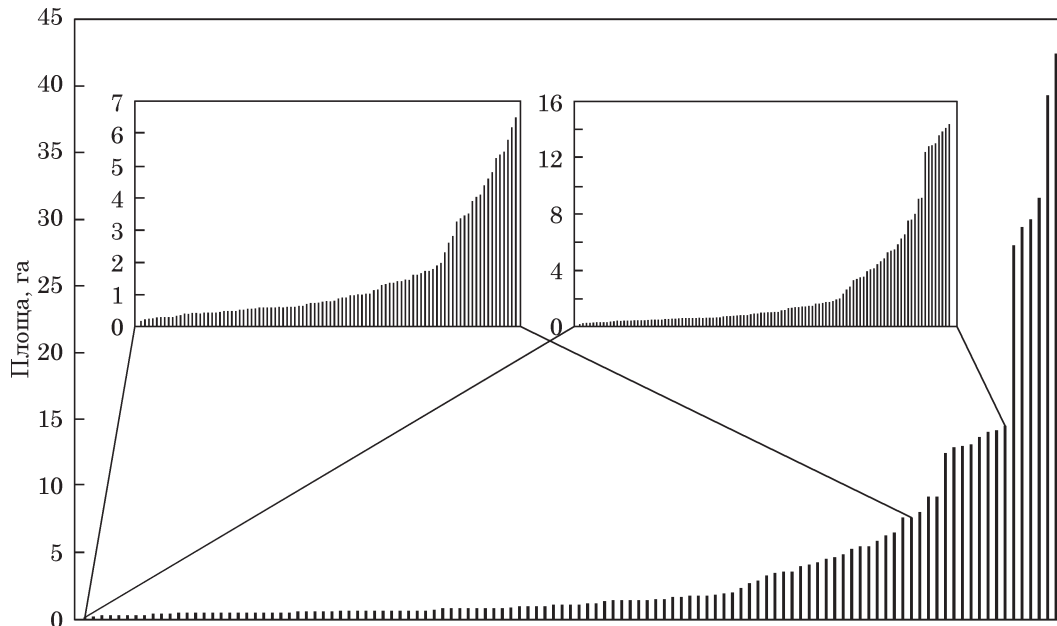

Рис. 1. Площі городищ скіфського часу у Дніпровському лісостеповому лівобережжі. Площі городищ-гігантів не подаються

ми. Розміри центрального укріплення набагато перевищують розміри передградь, переважно навіть їх сумарну площу. Якщо у першому випадку кожне з передградь виступало окремою оборонною лінією і їх можна було захищати по чергово, то у другому — передграддя разом із основним укріпленням складають цілісний комплекс, який, ймовірно, будувався одночасно. Якщо звернутися до планів подібних городищ, таких як Сосонка 1 або Токарі, бачимо, що на цих укріпленнях передграддя розташовані таким чином, що, захопивши одне з них, нападники одразу мали безпосередній доступ до центрального двору. Така конструкція наштовхує на думку, що тут передграддя будувалися із метою додаткового укріплення центральної частини городища. До того ж, площі центральних укріплень тут досить значні, що ставить під сумнів потребу розширення житлового простору пам'ятки. Також слід зауважити, що багато дослідників відзначали слабку насиченість або відсутність культурного шару в центральних частинах основних укріплень, пояснюючи це тим, що тут міг знаходитися загін для худоби або місця зібрання мешканців за аналогією із трипільськими пам'ятками. Цей факт ще раз ставить під сумнів потребу додаткового розширення житлової площі. Також на цілісність ансамблю з центрального укріплення та передградь у цьому випадку вказує топографія пам'яток. Так, на прикладі описаних вище городищ можна бачити, що всі передграддя вписані у рельєф, а отже скоріше виконували функцію захисту найбільш вразливих ділянок центрального укріплення (переважно через похилість схилу з цього боку). Як ще один аргумент можна навести наявність невеликих за площею передградь (Сосонка 1, Кам'янка),

використання яких виглядає ефективним виключно з військовою метою.

Хоча передграддя у вигляді послідовних оборонних ліній та окремих укріплень, які приликають до валу, представляють різні типи, однозначно встановити чи вони виконували військову функцію, чи будувалися із метою розширення площі складно. Припущення про це можна робити з огляду на положення передградь та їх площу. Так, великі за площею передграддя, які будувалися з напільного боку, як на Книшівському та Коломацькому городищах, можна віднести до тих, які в першу чергу розширювали площу. Передграддя городищ Сосонка 1, Кам'янка або Токарі виглядають як такі, що були вписані в рельєф, прикриваючи найбільш вразливі ділянки основного укріплення, що наштовхує на думку про їх, в першу чергу, військове призначення. Що стосується послідовних укріплених ліній, то, крім традиційної насиченості культурного шару, факторами, які визначають призначення конструкцій, можуть виступати розмір та розміщення передграддя. Передграддя збудовані, перш за все, із військовою метою будуть менших розмірів та їх лінії укріплень будуть розташовані ближче до основного укріплення. Всі наведені вище міркування поки лишаються лише припущеннями та потребують підтвердження в ході стаціонарних досліджень.

Окрему групу складають городища з кільцевим валом. Це в першу чергу городища-гіганти, два з яких розташовані на території Лівобережного лісостепу — Більське та Басівське. Характерною рисою таких пам'яток є значні розміри (понад 150 га). Вони мають довгий вал, що оточує значну площу, на якій знаходяться окремі невеликі укріплення — по три на обох городи-

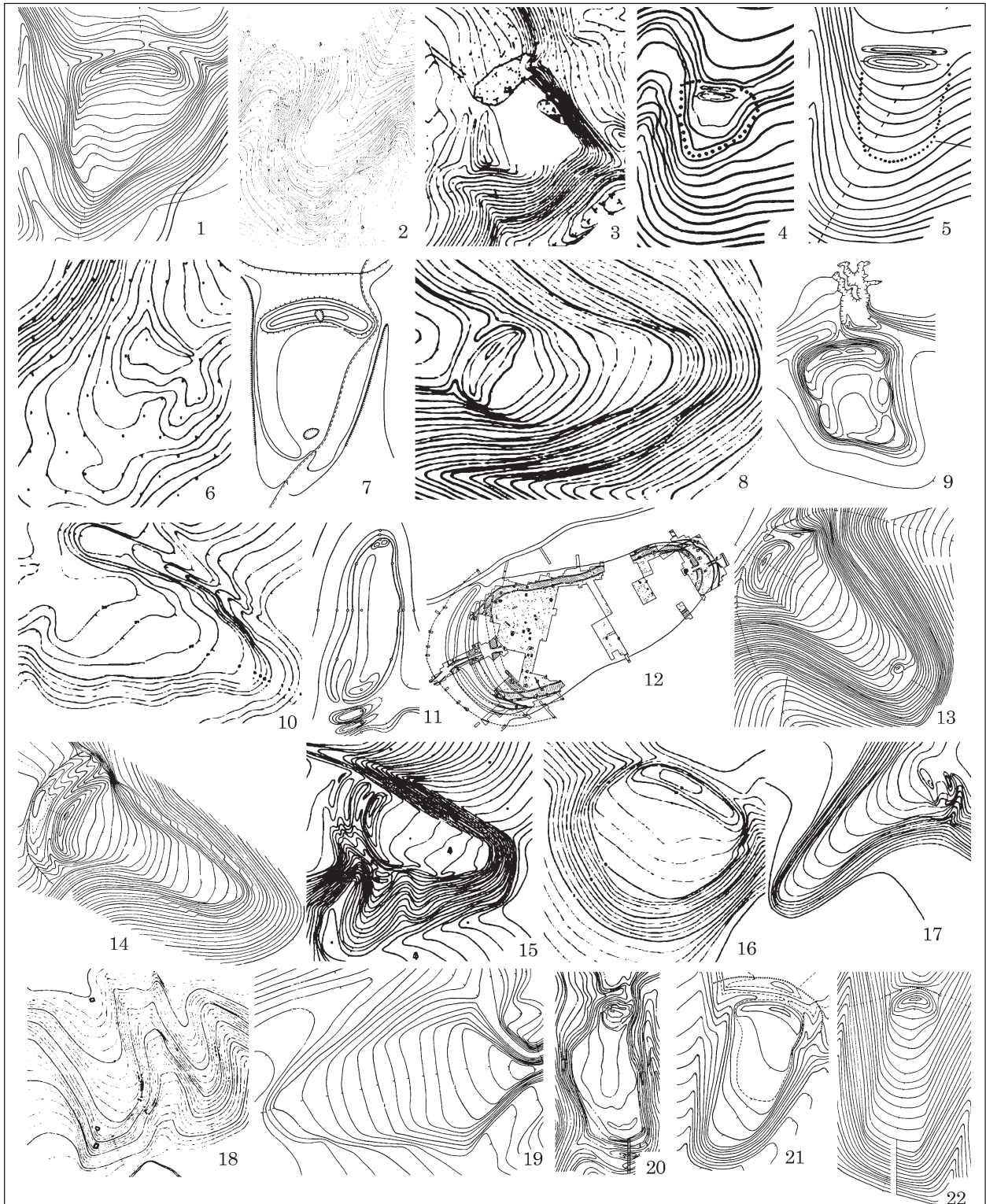

Рис. 2. Плани городищ у басейні Сейму: 1 — Ратское; 2 — Переверзево 2; 3 — Переверзево 1; 4 — Мешково 1; 5 — Мешково 2; 6 — Глебово; 7 — Шуклінка; 8 — Нартово; 9 — Ліпіно; 10 — Биканово; 11 — Плаксіно; 12 — Кузіна Гора; 13 — Погореловка 1; 14 — Погореловка 2; 15 — Юр'євка; 16 — Котлево; 17 — Тураєвка 1; 18 — Тураєвка 2; 19 — Соловійовка; 20 — Маріца; 21 — Шатохіно; 22 — Ратманово 2

щах. За своєю площею вони цілком могли бути окремими городищами, які на певному етапі об'єднали суцільним валом навколо. Така ситуація простежена на Більському городищі та може бути екстрапольована на Басівське та інші городища-гіганти. Отже, тут для посилен-

ня укріплень використовували іншу технологію — кільцевий вал, що об'єднував кілька окремих укріплень.

Інакша ситуація з малими городищами. Більшість з них влаштована на вузьких мисах, виступах корінних берегів або останніх терас і

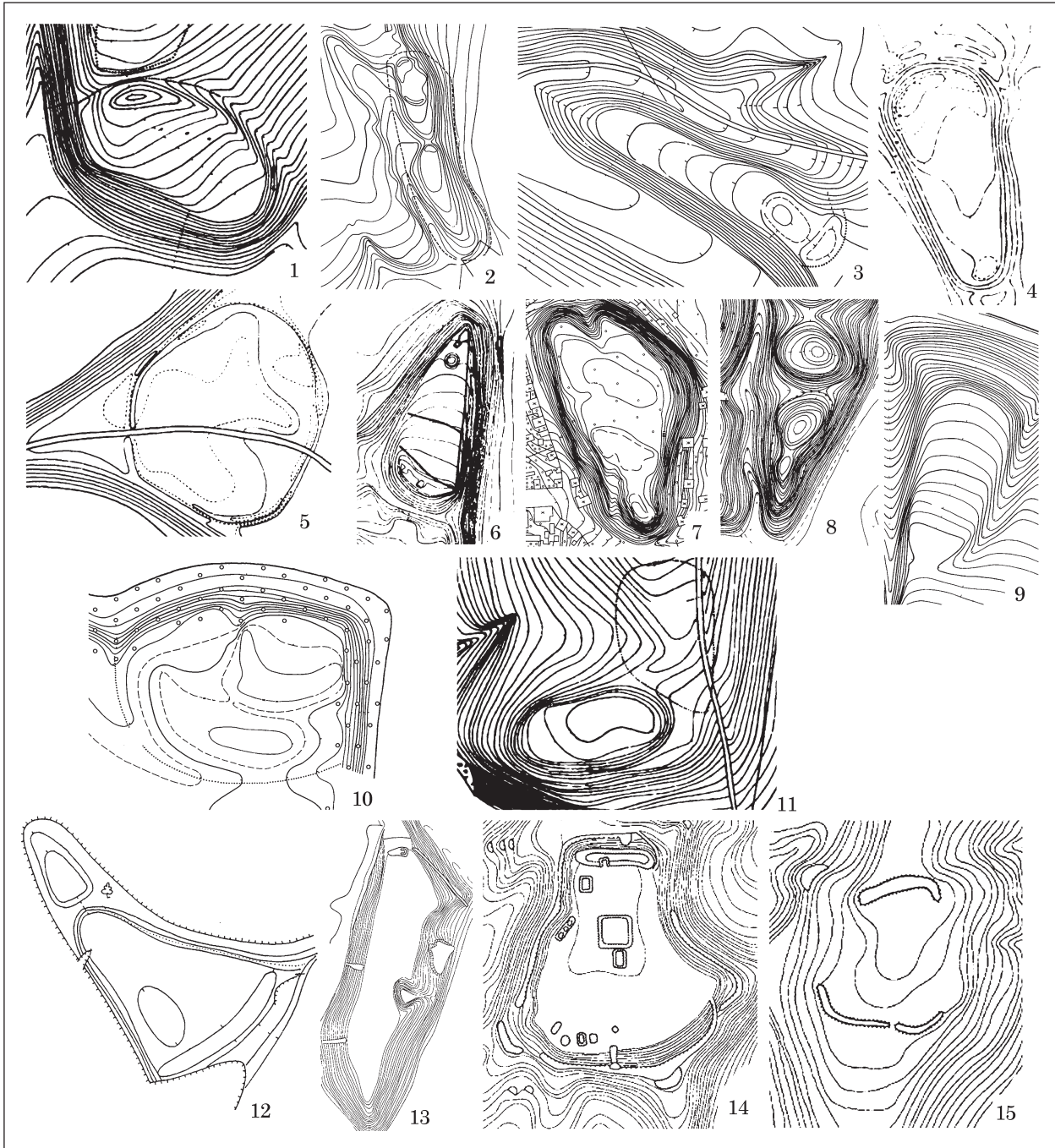

Рис. 3. Плани городищ у басейні Сейму: 1 — Ратманово 1; 2 — Моїсеево; 3 — Мухіно; 4 — Івановское 2; 5 — Івановское 1; 6 — Прігородная Слободка; 7 — Рильськ 1; 8 — Рильськ 2; 9 — Артюшково; 10 — Комаровка; 11 — Лещіновка 2; 12 — Гірки 2; 13 — Бунякине; 14 — Нова Слобода; 15 — Нова Слобода 2

має лише один вал та рів з напільного боку. Їх площа в основному не перевищує 1 га. Вал на таких пам'ятках споруджувався переважно у найвужчому місці з'єднання мису із плато, тому його довжина часто складає всього 20—50 м. Хоча такі городища відомі на всій території лісостепу, значна їх концентрація спостерігається у басейні Сейму. В літературі побутує думка, що такі пам'ятки були недостатньо захищені, у зв'язку з чим виникали різні ідеї щодо їх призначення. Проте наявність короткого валу може інтерпретуватися і навпаки. Враховую-

чи, що більшість подібних пам'яток влаштована саме на мисах корінного берега, а не на його поворотах або виступах, крутизна схилів тут часто сягає 50° та більше. Особливого захисту з боку заплави такі пам'ятки не потребували, за необхідності тут могли споруджуватися ескарпи, які взагалі унеможливлювали штурм з не напільного боку. В такому разі всі захисники пам'ятки концентрувалися переважно з боку напільної частини, де і був розташований вал. Отже кількість захисників, яка припадала на 1 м валу, на таких пам'ятках була

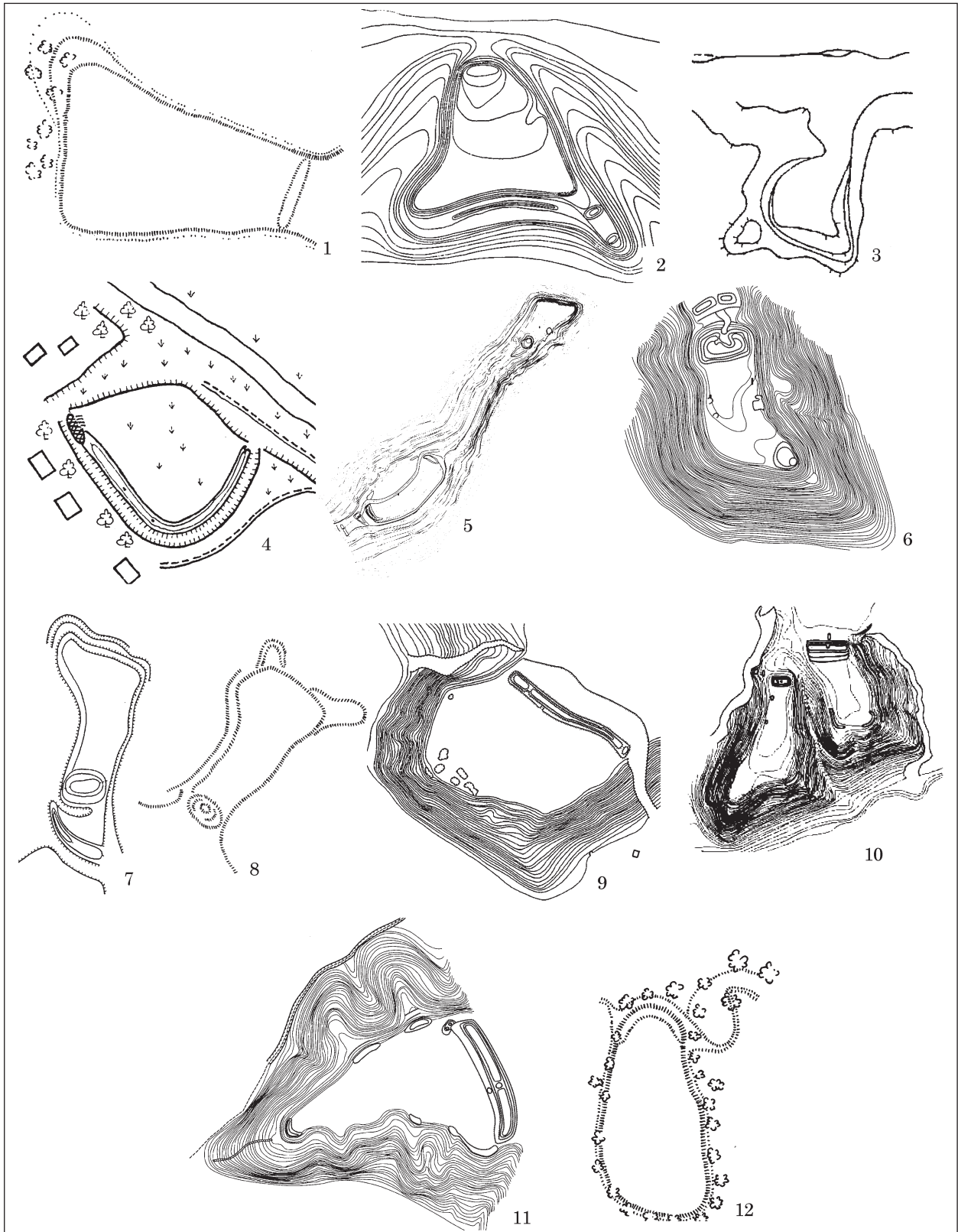

Рис. 4. Плани городищ у басейні Сейму: 1 — Лінове; 2 — Ширяєве; 3 — Путивль; 4 — Сваркове; 5 — Вікторове (Барвінкова Гора); 6 — Іуніне; 7 — Будища; 8 — Ховзівка; 9 — Ротівка; 10 — Воргол; 11 — Мутин; 12 — Божок

значно вищою, ніж на більших за площею городищах.

Таким чином, можна виділити кілька прийомів, які використовувалися у будівництві укріп-

лень: одна лінія оборони; кілька послідовних ліній оборони; кільцевий вал; основне укріплення оточене передграддями, які будувалися із метою краще захистити основне укріплення;

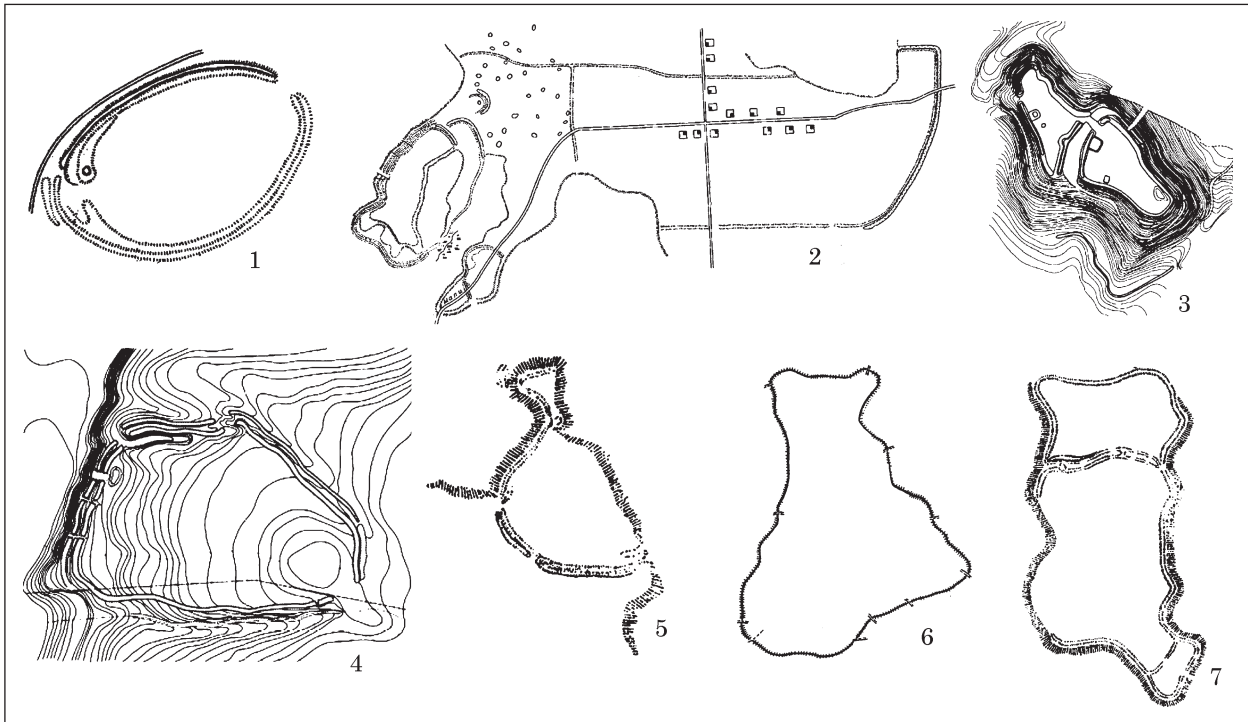

Рис. 5. Плани городищ у басейні Сули: 1 — Великі Будки; 2 — Басівка; 3 — Ведмеже; 4 — Глинськ; 5 — Свирідівка; 6 — Луговики 7 — Сухоносівка

основне укріплення із передграддями, які виникли з метою розширення площі городища¹. Основна складність виникає із двома останніми прийомами. Хоча тут існує багато прикладів городищ, які добре підпадають під одну із схем, все ж їх розрізнення досить суб'єктивне та в основному будується на припущеннях, які не підтверджені у ході розкопок.

ВАРІАНТ ТИПОЛОГІЇ

Не претендуючи на остаточне вирішення питання про призначення та різноманітність передградь на городищах скіфського часу, описані вище спостереження можна закласти в основу типологічного розподілу пам'яток, адже вони так чи інакше репрезентують різні фортифікаційні прийоми.

До *I типу* відносяться прості городища із однією лінією оборони, при цьому не важливо чи вал був споруджений лише із напільного боку, чи з боку схилу також. Дослідження показують, що у більшості випадків пам'ятки так чи інакше були захищені з боку схилу навіть

за відсутності помітного валу (див. наприклад, Пузикова 1981), а необхідність споруджувати тут вал, співмірний з напільним, була лише у разі сильної похилості схилу або неможливості зробити ескарп.

До *II типу* відносяться пам'ятки, які потребували додаткового захисту передграддями. У середині цього типу виділяються два підтипи:

І підтип — городища, де передграддя утворюють одну або кілька додаткових ліній оборони, які по чергово захищають основне укріплення. В більшості такі пам'ятки були розташовані на витягнутих мисах і, скоріше за все, передграддя дійсно виникали за потреби розширення площі, оскільки основні укріплення таких городищ мають невеликі розміри.

II підтип — городища, які мають одне або кілька передградь, що захищали найбільш вразливі ділянки основного укріплення, прикриваючи лише частину його валу.

До *III типу* відносяться городища з кільцевим валом. Такі пам'ятки початково виникали як невеликі городища, часто декілька розташованих поруч городищ, після чого вони обносилися довгим кільцевим валом. У цьому випадку, очевидно, кільцевий вал виникав за потреби захисту ресурсної зони пам'яток. У середині великого укріплення розташовувалися відкриті поселення, а можливо, також сільськогосподарські угіддя та загоны для худоби.

За геоморфологічним положенням пам'ятки можна поділити на чотири типи:

I тип — розташовані на мисах, утворених ярами та долиною річки;

1. Описана схема базується виключно на наявності та конфігурації передградь та кільцевих валів. Тут навмисно не звертається увага на пам'ятки де простежується кілька валів, які розташувалися підряд, як наприклад на городищі Бездрик, оскільки по-перше таким чином захищалися в основному в'їзди на пам'ятки, або окремі ділянки валів, та по-друге, такі вали не можна вважати передграддями, єдина їх функція — укріплення основного валу у найбільш вразливому місці.

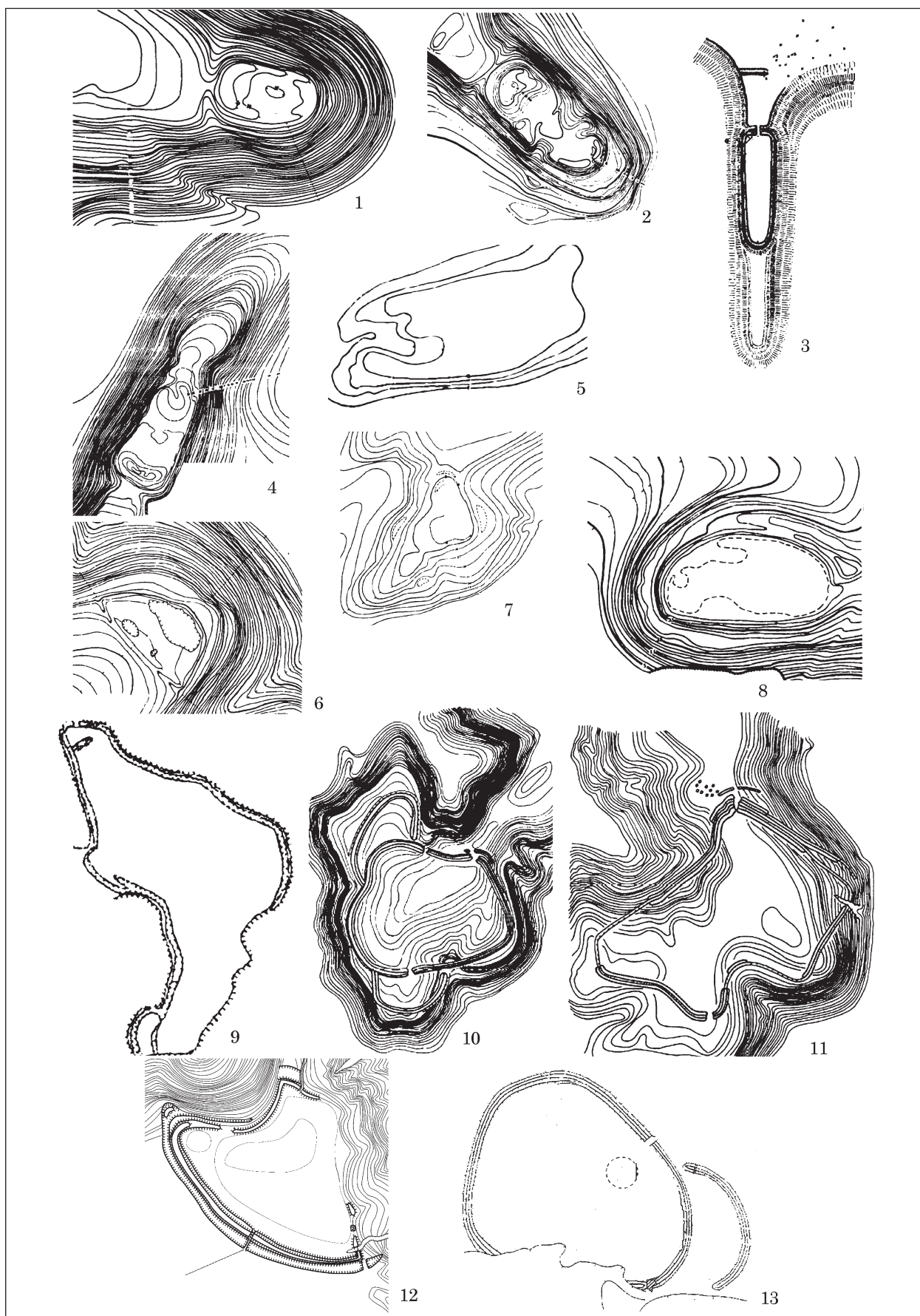

Рис. 6. Плани городищ у басейні Псла: 1 — Картамишево; 2 — Гочево; 3 — Кривіцькі Буди; 4 — Долгий Колодезь; 5 — Корочка; 6 — Куріловка; 7 — Горналь 1; 8 — Горналь 2; 9 — Битиця; 10 — Токарі; 11 — Бездрик; 12 — Ворожба; 13 — Книшівка

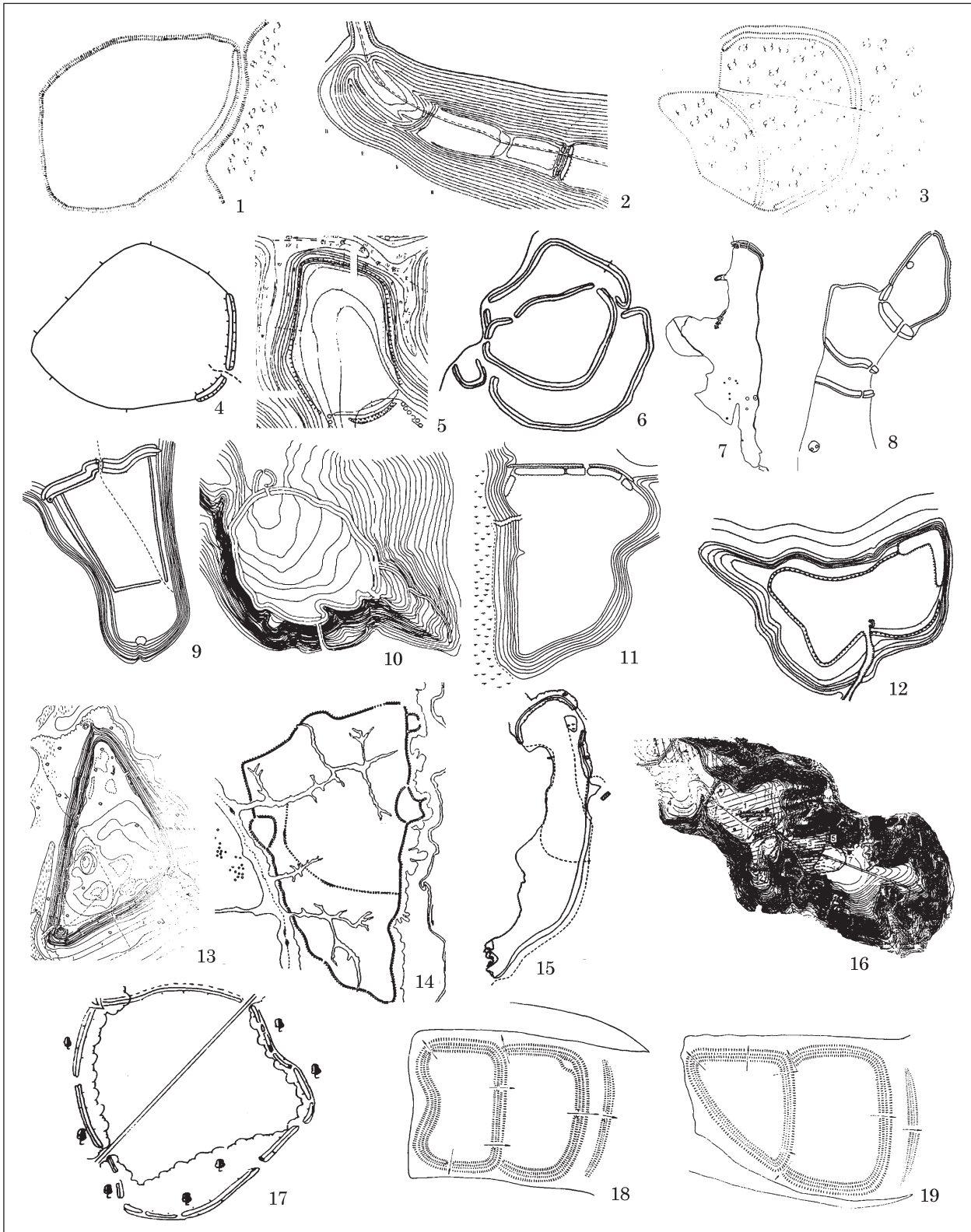

Рис. 7. Плани городищ у басейні Ворскли: 1 — Високоє; 2 — Мошчоноє; 3 — Борисівка; 4 — Смородино; 5 — Пороз; 6 — Кам'янка; 7 — Зарічне 3; 8 — Зарічне 2; 9 — Сосонка 2; 10 — Сосонка 1; 11 — Мащанка; 12 — Чернеччина; 13 — Котелевське; 14 — Більськ; 15 — Опішня; 16 — Стасі; 17 — Полкова Микитівка; 18 — Гришкове; 19 — Коломак

II тип — на плато або терасах при поворотах долини або балки;

III тип — на рівних ділянках плато або терас;

IV тип — на останцях корінних берегів або терас, з усіх боків оточених заплавою.

Останній тип зараховується дослідниками до мисових городищ, проте відрізняється від

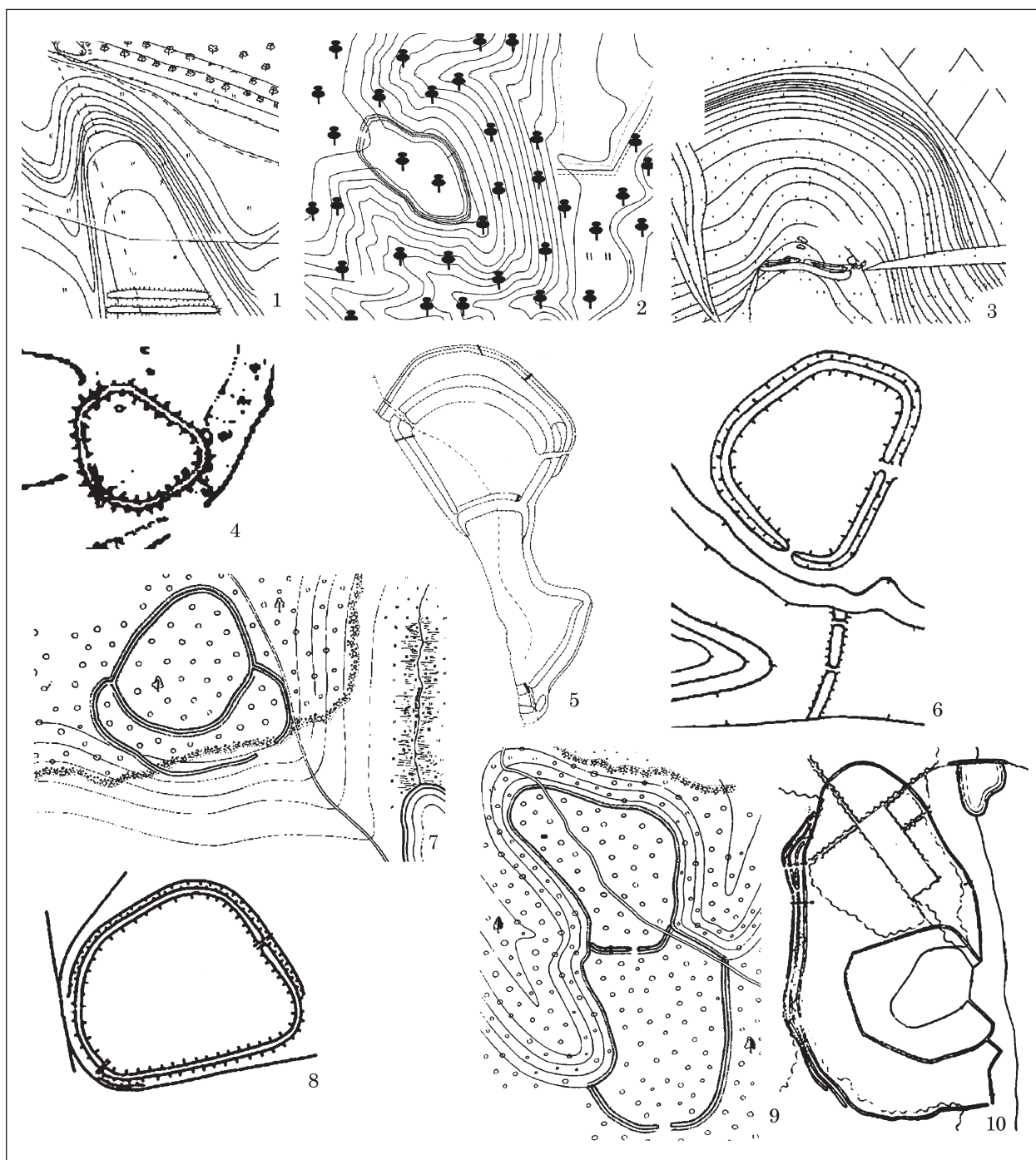

Рис. 8. Плани городищ у басейні Сіверського Дінця: 1 — Петропавловка; 2 — Яблочково; 3 — Верхняблочново; 4 — Костенки (Смородинське); 5 — Циркуни; 6 — Люботин; 7 — Бараново; 8 — Чернецький Яр; 9 — Караван; 10 — Городище

них тим, що на цих пам'ятках у будь-якому разі необхідна кругова оборона.

На підставі діаграми площ городищ (рис. 1), пам'ятки розділяються на шість класів:

I клас — представлений городищами малих розмірів площею до 2 га;

II клас — городища площею від 2 до 6,5 га;

III клас — від 7,5 до 10 га;

IV клас — від 12 до 15 га;

II—IV класи можна об'єднати у групу середніх за розміром городищ. Зростання показни-

ків у цьому діапазоні відносно рівномірне за виключенням переходу між III та IV класами.

V клас — великі городища площею від 28 до 42 га. Показники площі цієї групи більше ніж у два рази перевищують площі городищ IV класу. Городище біля хут. Городище, яке належить до цієї групи, вже має кільцевий вал та за своєю конструкцією нагадує городища-гіганти.

VI клас представляють городища-гіганти. Враховуючи дані з пам'яток Правобережжя,

можна говорити, що їх площа коливається від 140—150 до 4400 га.

Отже, спираючись на запропонований вище підхід, кожне городище можна описати за трьома параметрами: планування, топографія, площа. Це дозволяє розділити різні типотворюючі фактори (наприклад, мисові городища із одним передграддям) та позбутися суб'єктивних

оцінок стосовно функцій городищ (наприклад, городища-сховища).

ХАРАКТЕРИСТИКА ПАМ'ЯТОК ЗА ЛОКАЛЬНИМИ ВАРІАНТАМИ

У басейні Сейму (рис. 2—4) на сьогодні достовірно відомо 55 городищ. За масовою част-

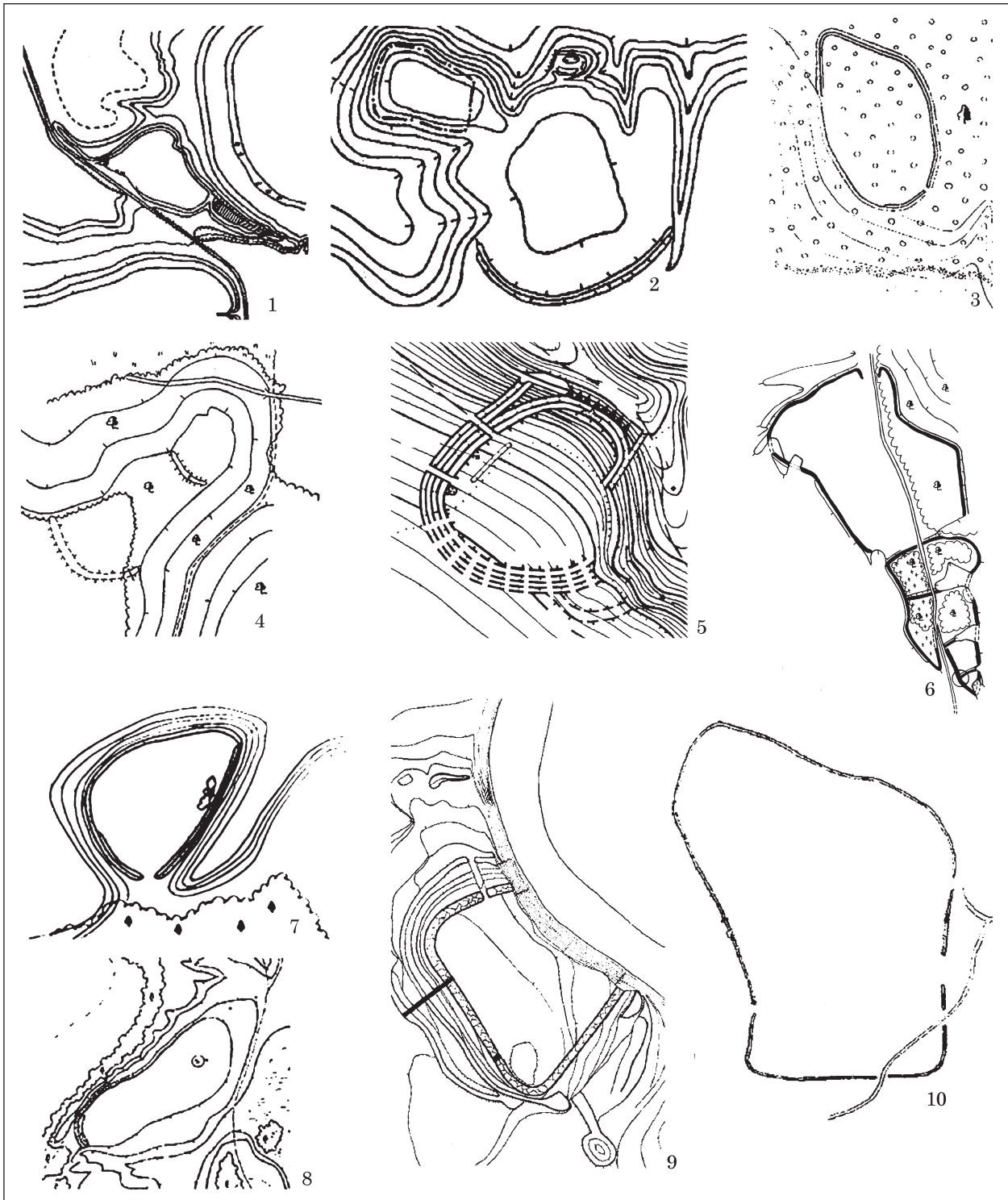

Рис. 9. Плани городищ у басейні Сіверського Дінця: 1 — Донецьке; 2 — Хорошево; 3 — Яковлівка; 4 — Водяне; 5 — Знамянка; 6 — Мохнач; 7 — Таранівка; 8 — Червоносове; 9 — Коропові Хутори; 10 — Велика Гомольша

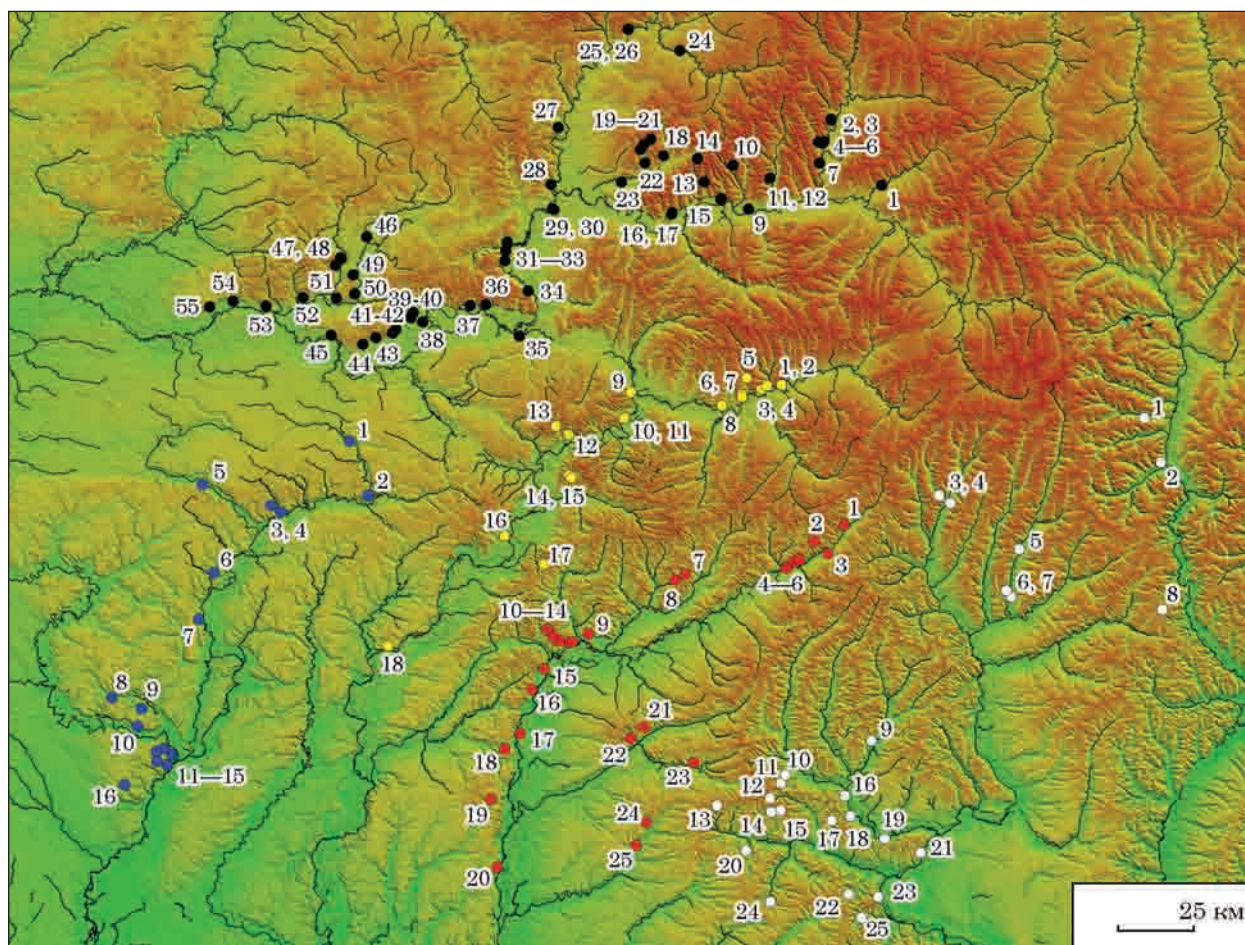

Рис. 10. Карта городищ скіфського часу в Дніпровському лівобережному лісостепу. Нумерація на карті відповідає нумерації в додатку

кою кераміки із перлинами у керамічному комплексі пам'яток, регіон поділяється на західну та східну частини. Поява всіх пам'яток припадає на середину VI ст. до н. е., проте у східній частині басейну вони існують до середини V ст. до н. е., поступаючись місцем пам'яткам юхнівської культури, а у західній частині продовжують існувати до кінця скіфського часу. Більшість пам'яток Посейм'я належить до першого типу за плануванням — з однією оборонною лінією, яка влаштовувалася у найвужчому місці з'єднання мису із плато. Майже всі городища за розмірами належать до I класу — малих городищ. Середній показник їх площі складає менше 1 га. Яскравим виключенням за площею та плануванням є городище Вікторове (Барвінкова Гора) площею понад 4,5 га та трьома послідовними лініями укріплень¹.

У басейні Сули (рис. 5) відомо 16 городищ скіфського часу. Початок будівництва городищ тут також припадає на середину VI ст. до н. е., занепад більшості пам'яток датують кінцем скіфського часу (кінець IV — початок III ст. до

н. е.). Проте не виключено, що частина функціонувала і в III—I ст. до н. е. та використовувалася населенням зарубинецької культури (Максимов 1982, с. 81). За системою заселення регіон поділяється на дві частини. Городища у верхній течії тягнуться правим берегом Сули із відходом по найбільших притоках — річках Терн та Ромен. Вони представлені всіма типами, розмірами та конструктивними рішеннями. Очевидним центром цієї території було городище-гігант Басівка. Іншу систему заселення спостерігаємо у середній течії річки. На невеликій території правого берега Сули та нижньої течії р. Удай тут сконцентровано 8 городищ, різних за площею та потужністю укріплень. Проте, через слабку їх дослідженість зараз складно сказати чи це пов'язано із різною хронологією пам'яток, чи з якимись іншими причинами.

У басейні Псла (рис. 6) на сьогодні відомо 18 городищ скіфського часу. За розмірами городищ та поширенням перлиного орнаменту на кераміці, регіон поділяється на дві частини — верхню течію річки та середню. Городища цього регіону майже не досліджувалися, єдиною добре розкопаною та опублікованою пам'яткою є городище Книшівка — найбільш південне за течією. Судячи з матеріалів

1. У публікації Д. В. Каравайка (2017) Барвінкова Гора описується як два городища, послідовно розташованих на довгому мисі.

цієї пам'ятки, поява городищ тут відноситься до початку VI ст. до н. е. (Гавриш 2000). Проте тут яскраво простежуються зв'язки із Більським городищем, тому північніші пам'ятки, імовірно, виникли вже в середині — другій половині VI ст. до н. е. Городища середньої течії відносяться до середніх за розмірами та представлені обома типами за укріпленнями. Пам'ятки у верхній течії річки, судячи з наявних даних, виникають після середини V ст. до н. е. та продовжують існування до кінця скіфського часу. Поява пам'яток тут пов'язана з переселенням мешканців зі Східного Посейм'я, на що вказує поширеність перлинного орнаменту, малі за площею та чисельні городища, що відповідає характерним рисам цього регіону (Білинський, Кабанов 2015).

У басейні Ворскли (рис. 7) відомо 25 городищ скіфського часу. За розподілом на карті їх можна поділити на три групи. У верхній течії Ворскли розташовано 8 городищ. Ці пам'ятки слабо досліджені і визначити час їх появи складно. Можна вказати на відсутність тут посуду жаботинського етапу та чорнолощеного посуду ранньоскіфського часу. Разом із тим, що городища тут переважно малого розміру та багаточисельні, можна припустити, що як і на верхньому Пслі, городища верхньої Ворскли виникли не раніше V ст. до н. е. У середній течії Ворскли відомо 11 городищ. Пам'яткам скіфського часу тут передувало населення жаботинського етапу — мігранти з правого берега Дніпра. Саме з цим населенням пов'язане виникнення Західного укріплення Більського городища, яке припадає на кінець VIII ст. до н. е. (Шрамко 2006). Проте більшість пам'яток виникла у пізніший час — кінець VII—VI ст. до н. е. Тут простежується регулярна забудова рівновіддаленими та приблизно однаковими за площею городищами, що нагадує систему заселення верхньої течії Сули. Привертає увагу скупчення городищ у верхній частині середньої течії (Кам'янка, Зарічне 3, Зарічне 2, Сосонка 2, Сосонка 1, Машанка). Напевно, це слід пояснювати маршрутом Муравського Шляху, адже у цьому місці існувало кілька зручних переправ через Ворсклу (Звагельський 2010, с. 65—68). Третя група городищ, розташована у верхів'ях лівих приток Ворскли, складається з п'яти городищ. Виникнення цих пам'яток також відноситься до VI ст. до н. е. та може бути пов'язане із функціонування Муравського Шляху, яким здійснювалася торгівля між лісостеповим населенням та грецькими містами на узбережжі. На це вказує тяжіння останньої групи до реконструйованих шляхів комунікацій цього часу та імовірного маршруту Муравського Шляху.

У басейні Сіверського Дінця (рис. 8, 9) достовірно відомо 25 городищ¹. Як і у поперед-

1. Крім зазначених тут пам'яток, ще кілька пунктів відомо у Белгородській обл. (Дьяченко 2016), проте відсутність культурного шару на цих пам'ятках та унікальність керамічного матеріалу поки не дозволяють однозначно залучати їх до пропонованого переліку.

ніх групах, їх можна розділити на ті, що знаходяться у верхній частині басейну (на північ від впадіння р. Нежеголь) та у середній течії. Окрему групу складають пам'ятки у басейні р. Оскол, належність яких до сіверськодонецької групи або середньодонської поки що не встановлена (Сарапулкіна 2014). На сьогодні немає даних, які вказували б на появу пам'яток у верхній частині раніше V ст. до н. е. Городища у середній течії досліджені набагато краще. Виникнення городищ тут датується другою половиною VI ст. до н. е. Їх появу також пов'язують із Муравським Шляхом (Бандуровський 2001). В кінці V ст. до н. е. ситуація кардинально змінюється та спостерігається зменшення кількості пам'яток вздовж Муравського Шляху (Гречко 2010, с. 32—33). Окремо слід зупинитися на укріпленні в ур. Валки, де Муравський шлях проходить у найбільш вузькому місці вододілу Ворскли та Сіверського Дінця, між сильно заболоченими верхів'ями річок Коломак та Мжа. В цьому місці знаходиться вал довжиною 6 км, який перегороджував Муравський Шлях. У III ст. до н. е. тут вже існувала прикордонна застава, що підтверджено знахідками скарбу римських монет у валу та поселенням поруч із валом (Шрамко 1987, с. 22; Гречко 2010, с. 26; Крютченко 2017а).

ЗГАСАННЯ ЖИТТЯ НА ГОРОДИЩАХ ТА ЇХ ПОДАЛЬША ДОЛЯ

Кінець скіфської епохи у Лівобережному лісостепу припадає на третю чверть IV ст. до н. е. У цей час відбуваються війни між скіфами та савроматами Нижнього Дону і Кубані за вплив на Боспор. Приблизно в цей час горять кілька городищ у басейні Сіверського Дінця, Ворскли, Псла та Дону, припиняють функціонування могильники (Медведев 1999, с. 150; Гречко, Карнаух 2011). Після цього життя на лісостепових пам'ятках у басейні Сіверського Дінця завмирає остаточно, а замість стаціонарних поселень тут з'являються поховання, що належать кочовикам зі Сходу. Проте, судячи з усього, ці події менше зачепили північну частину Лівобережного лісостепу. Хоча тут і відзначається суттєве зменшення населення, як можна судити з кількості пам'яток, поселення у басейні Ворскли та Сули продовжують функціонувати протягом III, можливо, II ст. до н. е. (Кулатова, Супруненко, Терпиловський 2005, с. 5—24; Білинський 2013).

Монументальні укріплення, споруджені в скіфський час, продовжують використовуватися і надалі. Протягом I ст. н. е. у басейні Сейму функціонують пам'ятки типу «Ратського городища» (Енуков, Медведев 2002), ареал яких, судячи з усього, доходить і до середньої течії Псла. У ранньослов'янський час деякі городища, збудовані ще за скіфської доби, використовувалися населенням колочинської (Ільїнсь-

кая 1968а), волинцевської (Сухобоков, Юренко 2003) та салтівської культур (Колода 2004). Пізніше велика кількість городищ, особливо в басейні Сейму, використовувалася населенням роменської культури (Сухобоков 1992). У давньоруський період на великих городищах зменшувалися площі укріплень і вони продовжували функціонувати далі, а вали городищ-гігантів у Подніпров'ї стали основою для спорудження Змієвих валів (Кучера 1987).

ВИСНОВКИ

Підсумовуючи розгляд городищ скіфського часу у Дніпровському лісостеповому Лівобережжі, можна сказати, що витоки фортифікаційної традиції місцевого населення лежать у попередніх культурах, і перш за все, — у чорноліській. Хоча і простежується спільність із синхронними пам'ятками Центральної Європи, все ж можна відзначити певні особливості городищ скіфського часу — у середньому більші розміри пам'яток, наявність городищ-гігантів, активне використання передград у будівництві, спорудження укріплень виключно на високих корінних берегах або терасах, на відміну від городищ лужицької культури (Puziuk 2010). З іншого боку, названі вище особливості відрізняють лісостепові городища і від укріплень синхронних культур лісової зони. Напевно, їх варто пов'язувати із специфічними військовими прийомами, які використовувалися у лісостепу проти кочовиків. На це вказує і те, що перераховані вище ознаки зароджувалися ще у чорноліській культурі.

У виборі місця спорудження пам'яток враховувалася топографія, якість ресурсних зон та наявність джерел води. Досить часто простежується зв'язок з торгівельними шляхами, які реконструюються у Дніпровському Лівобережжі, хоча це не було основним критерієм у виборі місця. За своїм розташуванням городища часто утворюють скупчення, які трактуються деякими дослідниками як оборонні лінії або вузли пам'яток. На прикладі добре досліджених городищ помітно, що вони виконували

цілий комплекс функцій: торгових факторій, укріплень для захисту та розвинених ремісничих центрів.

Подяки. Користуючись нагодою, висловлюю велику вдячність за допомогу у складанні каталогу та консультації О. Б. Супруненко та О. О. Крютченку.

Додаток

КАТАЛОГ ПАМ'ЯТОК

Пояснення до каталогу (табл. 1—5). За період дослідження городищ скіфського часу на лівобережжі Дніпра дослідники кілька разів публікували повні каталоги пам'яток. Найповнішою лишається робота А. О. Моруженко (Моруженко 1985). З того часу сумарна кількість городищ у межиріччі Дніпра та Дону виросла вдвічі (Крютченко 2017b), що спонукає до публікації нового каталогу. Проте пропонується нижче робота є лише початком каталогізації городищ та має на меті публікацію сирих даних, які містять метричні параметри пам'яток, та позбавлені суб'єктивних оцінок про їх функції. До цього списку зараховувалися лише надійні пункти, культурна належність яких та час побудови укріплень не викликають сумнівів (рис. 10). Переважно це пам'ятки, які неодноразово обстежувалися різними експедиціями та добре опубліковані. Проте, вже зараз видно, що кількість городищ буде суттєво збільшуватися. Отже, цей каталог не претендує на всеохопність, а, сподіваюся, закладе основу для подальшої каталогізації та публікації сирих даних. Номери у каталозі відповідають нумерації на карті. Площі позначені символом * — були враховані на підставі планів городищ в інструменті «sketchandcalc». У колонку датування записувалися лише дати, встановлені розкопками або шурфуваннями за достатньої кількості датуючих матеріалів. Помітка «?» означає, що пам'ятка точно належить до скіфського часу, проте її хронологія точно не встановлена¹. Типологічний розподіл пам'яток базувався на наявних планах та описах у літературі. У першу чергу записувалась належність пам'ятки до типу за топографією, через знак / вказувався тип укріплень, а через кому підтип. У колонку літератури записувалася основна праця по цій пам'ятці або остання, зважаючи на актуальність, повноту опису та наявність посилань.

1. Загальні міркування з приводу хронології пам'яток у різних локальних варіантах містяться в описі кожного з варіантів.

Таблиця 1. Городища у басейні Сіверського Дінця

№	Назва	Область	Площа	Датування, ст. до н. е.	Типологія	Література
1	Петропавловка	Белгородська	2,3*	?	I/І	Дьяченко 2016
2	Холкі	Белгородська	—	?	—	Сарапулкіна 2014
3	Сажное	Белгородська	—	?	—	Сарапулкіна 2014
4	Сабиніно	Белгородська	—	?	—	Дьяченко 2016
5	Большое городище	Белгородська	—	?	—	Ляпушкин 1961
6	Яблочково	Белгородська	3,27*	?	I/І	Сарапулкіна 2014
7	Дмитрівка	Белгородська	—	?	—	Сарапулкіна 2014
8	Верхняяблоново	Белгородська	—	?	I/І	Сарапулкіна 2014
9	Циркуни	Харківська	2,61*	V—IV	I/II, I	Крютченко 2016

Закінчення табл. 1

№	Назва	Область	Площа	Датування, ст. до н. е.	Типологія	Література
10	Костенки (Смородинське)	Харківська	13,3*	?	—	Гречко 2010
11	Люботин	Харківська	4,04*	VI—IV	III/I	Шрамко 1998
12	Бараново	Харківська	1,72*	?	II/II, II	Ляпушкин 1961
13	Караван	Харківська	3,37*	Кінець VI—IV	I/II, I	Шрамко 1957
14	Чернецький Яр	Харківська	0,63*	V—IV	I/I	Корохина Окатенко 2004
15	Городище	Харківська	35*	Кінець VI — початок III	III/III	Гречко Буйнов 2005
16	Донецьке	Харківська	1,95*	?	I/I	Шрамко 1962b
17	Хорошево	Харківська	29,39*	V—IV	I/I	Шрамко 1991
18	Яковлівка	Харківська	0,76*	?	III/I	Ляпушкин 1961
19	Водяне	Харківська	2,81*	V—IV	I/II, I	Гречко Свистун 2004
20	Знамянка	Харківська	3,5	V—III	I/I	Свистун Квитковский Юшков 2016
21	Мохнач	Харківська	1,4	V—IV	I/II, I	Колода 2002
22	Таранівка	Харківська	2,2	V—IV	I/I	Крютченко 2017b
23	Коропові Хутори	Харківська	1,48*	IV—III	I/I	Колода 2004
24	Червоносове	Харківська	4,4	V—IV	I/I	Задников Шрамко 2003
25	Велика Гомольша	Харківська	14,44*	V—IV	I/I	Шрамко 1962a

Таблиця 2. Городища у басейні Ворскли

№	Назва	Область	Площа	Датування, ст. до н. е.	Типологія	Література
1	Високоє	Белгородська	1,88*	?	I/I	Дьяченко 2016
2	Мощоноє	Белгородська	0,29*	?	I/I, I	Дьяченко 2016
3	Серетіно	Белгородська	—	?	—	Сарапулкіна 2014
4	Борісовка 2	Белгородська	—	?	—	Сарапулкіна 2014
5	Борісовка	Белгородська	7,58*	?	I/II, I	Дьяченко 2016
6	Борісовка 1	Белгородська	—	?	—	Сарапулкіна 2014
7	Смородіна	Белгородська	0,44*	?	I/I	Дьяченко 2016
8	Пороз	Белгородська	12,8*	V—IV	I/I	Дьяченко 2016
9	Кам'янка	Сумська	9,09*	VI—IV	III/II, II	Дьяченко Задников 2015
10	Зарічне 3	Сумська	—	VI—V	I/I	Осадчий Коротя Берест 2006
11	Зарічне 2	Сумська	—	?	I/II, I	Осадчий Коротя Берест 2006
12	Соснка 2	Сумська	—	?	I/I	Осадчий Коротя Берест 2006
13	Сосонка 1	Сумська	13,9*	VI—IV	I/II, II	Моруженко 1975
14	Мащанка	Сумська	—	?	I/I	Осадчий Коротя Берест 2006
15	Чернеччина	Сумська	—	?	IV/I	Осадчий Коротя Берест 2006
16	Журавне	Сумська	—	?	I/I	Осадчий Коротя Берест 2006
17	Котелєвське	Сумська	—	VI—IV	I/I	Кулатова Супруненко Терпиловський 2005
18	Більське	Полтавська	4400	Кінець VIII — початок III	III/III	Шрамко 1987
19	Опішня	Полтавська	4,1	?	I/I	Гейко та ін. 2003
20	Стасі	Полтавська	28	?	I/II, II	Супруненко Гейко Кулатова 1999
21	Полкова Микитівка	Харківська	39,19*	VI—V	III/I	Моруженко 1988
22	Городне	Харківська	—	?	—	Моруженко 1975
23	Хрущова Микитівка	Харківська	—	?	—	Моруженко 1975
24	Коломак	Харківська	—	VI—IV	I/II, II	Радзиевская 1992
25	Гришкове	Харківська	—	?	—	Моруженко 1975

Таблиця 3. Городища у басейні Псла

№	Назва	Область	Площа	Датування, ст. до н. е.	Типологія	Література
1	Картамишево	Курська	0,8*	?	I/I	Кашкин 2000
2	Картамишево 2	Курська	0,12	?	I/I	Кашкин 2000
3	Бушмено	Курська	1,15	?	I/I	Кашкин 2000
4	Гочево	Курська	0,18*	Кінець V—IV	I/I	Кашкин 1998
5	Кривіцкіє Буди	Курська	0,75	?	I/I	Кашкин 1998
6	Долгий Колодезь	Курська	0,96*	?	I/I	Кашкин 1998
7	Долгий Колодезь 3	Курська	0,26*	?	I/I	Кашкин 1998
8	Корочка	Курська	1,36	?	I/I	Кашкин 1998
9	Куріловка	Курська	0,49*	?	I/I	Кашкин 2000
10	Горналь	Курська	0,62	Кінець V—IV	I/I	Кашкин 2000
11	Горналь 2	Курська	0,3	?	I/I	Кашкин 2000
12	Битиця	Сумська	6,5	Кінець VI—III/II	I/I	Сухобоков Юренко 2003
13	Вакалівщина	Сумська	8	?	I/I	Коротя Кравченко 2003
14	Токарі	Сумська	5,23*	?	I/II, II	Гречко та ін. 2016
15	Бездрик	Сумська	12,93*	?	I/I	Гречко та ін. 2016
16	Ворожба	Сумська	5,42*	?	I/I	Гречко та ін. 2018
17	Вистороп	Сумська	4,8	?	—	Фукс 1930
18	Книшівка	Полтавська	5,35*	Середина VII—IV	III/II, II	Гавриш 2000

Таблиця 4. Городища у басейні Сули

№	Назва	Область	Площа	Датування, ст. до н. е.	Типологія	Література
1	Острий Шпиль	Сумська	3,9	?	I/I	Моргунов 1973
2	Великі Будки	Сумська	1,42*	?	I/I	Ильинская 1968а
3	Січ	Сумська	31,5*	?	I/I	Шрамко 1994
4	Басівка	Сумська	170	Кінець VI—III/II	III/III	Болтрик 1995
5	Ведмеже	Сумська	1,35*	?	IV/II, I	Гречко та ін. 2016
6	Глинськ	Сумська	14,1*	VI—IV	I/I	Гейко 2000
7	Свирідівка	Полтавська	7,56*	VI—IV	I/I	Білозор Гейко 2002
8	Луговики	Полтавська	—	?	I/I	Приймак 1997
9	Сухоносівка	Полтавська	5,8	?	I/II, I	Іллінська 1949
10	Постав-Мука	Полтавська	—	?	—	Приймак 1997
11	Лука	Полтавська	—	?	—	Білоусько Супруненко 2004
12	Хитці	Полтавська	3,45*	?	III	Іллінська 1949
13	Клепачі	Полтавська	9,2*	?	I/I	Ляпушкин 1961
14	Вільшанка	Полтавська	—	?	—	Білоусько Супруненко 2004
15	Мгар	Полтавська	—	?	—	Білоусько Супруненко 2004
16	Малий В'язівок	Полтавська	30*	?	—	Ляпушкин 1961

Таблиця 5. Городища у басейні Сейму

№	Назва	Область	Площа	Датування, ст. до н. е.	Типологія	Література
1	Ратское	Курська	0,6	?	I/I	Кашкин 1998
2	Переверзево 2	Курська	0,315	VI — середина V	I/I	Кашкин 1998
3	Переверзево	Курська	0,325	VI — середина V	I/I	Кашкин 1998
4	Мешково	Курська	0,24	?	I/I	Кашкин 1998
5	Мешково 2	Курська	0,55	?	I/I	Кашкин 1998
6	Глебово	Курська	0,4	VI — середина V	I/I	Кашкин 1998
7	Щуклінка	Курська	1,44*	?	I/I	Кашкин 1998
8	Нартово	Курська	0,39*	VI — середина V	I/I	Кашкин 1998

№	Назва	Область	Площа	Датування, ст. до н. е.	Типологія	Література
9	Ліпіно	Курська	0,96*	?	ІІ	Кашкин 2000
10	Биканово	Курська	0,71*	?	ІІ	Кашкин 2000
11	Плаксіно	Курська	0,48	?	ІІ	Кашкин 1998
12	Кузіна Гора	Курська	0,95	VI — середина V	ІІ	Кашкин 1998
13	Мухіно	Курська	—	?	ІІ	Кашкин 1998
14	Чечевізня	Курська	0,72	VI — середина V	ІІ	Чубур 2002
15	Дроняєво	Курська	—	?	ІІ	Чубур 2002
16	Погореловка 2	Курська	0,82*	?	ІІ	Кашкин 2000
17	Погореловка	Курська	0,51*	?	ІІ	Кашкин 2000
18	Юр'євка	Курська	0,54*	?	ІІ	Кашкин 1998
19	Котлево	Курська	0,61*	?	ІІ	Кашкин 1998
20	Тураєвка	Курська	0,6*	?	ІІ	Кашкин 1998
21	Тураєвка 2	Курська	0,4	?	ІІ	Кашкин 1998
22	Соловійовка	Курська	0,65*	?	ІІ	Кашкин 1998
23	Маріца	Курська	0,73*	VI — середина V	ІІ	Кашкин 2000
24	Шатохіно	Курська	0,46*	?	ІІ	Кашкин 2000
25	Ратманово 2	Курська	0,55*	?	ІІ	Кашкин 1998
26	Ратманово	Курська	0,5*	?	ІІ	Кашкин 1998
27	Моїсеєво	Курська	0,98*	?	ІІ, І	Кашкин 1998
28	Мухіно	Курська	0,59*	?	ІІ	Кашкин 2000
29	Івановское	Курська	1,73*	?	ІІ	Кашкин 2000
30	Івановское 2	Курська	0,62*	?	ІІ	Кашкин 2000
31	Прігородная Слободка	Курська	0,43*	?	ІІ	Кашкин 2000
32	Рильськ	Курська	1,67*	?	ІV/І	Кашкин 2000
33	Рильськ 2	Курська	0,88*	?	ІІ	Кашкин 2000
34	Артюшково	Курська	0,57*	?	ІІ	Кашкин 2000
35	Комаровка	Курська	1,12*	?	ІІІ	Кашкин 1998
36	Сухая	Курська	4,6	?	ІІ	Кашкин 2000
37	Леціновка 2	Курська	0,28*	?	ІІ	Кашкин 1998
38	Гірки 2	Сумська	0,59*	?	ІІ	Каравайко 2015
39	Бунякине	Сумська	1,6*	?	ІІ	Каравайко 2015
40	Бунякине 2	Сумська	0,46*	?	ІІ	Каравайко 2015
41	Нова Слобода	Сумська	0,91*	?	ІІ	Каравайко 2015
42	Нова Слобода 2	Сумська	0,35*	?	ІІ	Каравайко 2015
43	Ліново	Сумська	1,32*	?	ІІ	Каравайко 2015
44	Ширяєве	Сумська	0,91	VI—IV	ІІ	Іллінська 1953
45	Путивль (Микільська Гірка)	Сумська	1,6	?	ІІ	Билинський 2012
46	Сваркове	Сумська	0,3*	?	ІІІ	Билинський 2012
47	Іоніне	Сумська	0,4	?	ІІ	Каравайко 2017
48	Вікторове (Барвінкова Гора)	Сумська	4,5	?	ІІ, І	Каравайко 2017
49	Будища	Сумська	1*	?	ІІ	Билинський 2012
50	Ховзівка	Сумська	0,59*	?	ІІ	Каравайко 2015
51	Ротівка	Сумська	1*	?	ІІ	Каравайко 2015
52	Воргол	Сумська	1,3	?	ІІ	Каравайко Плаксина 2016
53	Камінь	Сумська	0,4	?	ІІ	Каравайко 2017
54	Божок	Сумська	0,61*	?	ІІ	Билинський 2012
55	Спаське	Сумська	0,52	?	ІІ	Билинський 2012

ЛІТЕРАТУРА

- Алихова, А. Е. 1962. Древние городища Курского Посеймья. *Материалы и исследования по археологии СССР*, 113, с. 86-129.
- Багалей, Д. И. 1905. Объяснительный текст к Археологической карте Харьковской губернии. *Труды XII Археологического съезда*, с. 1-92.
- Бандуровский, А. В. 2001. О путях проникновения античного импорта в верховья Северского Донца с скифскую эпоху (по материалам раскопок и разведок последних лет). *Археологічні відкриття в Україні 1999—2000 рр.*, с. 5-10.
- Бессонова, С. С. 1999. Український Лісостеп скіфського часу. Історико-географічна ситуація. *Археологія*, 1, с. 148-160.
- Білинський, О. О. 2012. К истории изучения памятников скифского времени в Среднем Посеймье и современное состояние проблемы. *Материалы и исследования по археологии Днепропетровского левобережья*, IV, с. 110-116.
- Білинський, О. О. 2013. Нові матеріали з Басівського городища на Посуллі. *Магістеріум*, 53, с. 28-31.
- Білинський, О. О., Кабанов, Д. О. 2015. Пам'ятки скіфського часу у верхів'ях Псла. *Археологія і давня історія України*, 4 (17), с. 122-127.
- Білозор, В. П., Гейко, А. В. 2002. Нові дослідження на Свиридівському городищі. *Археологічний літопис Лівобережної України*, 1, с. 74-77.
- Білоусько, О. А., Супруненко, О. Б. 2004. *Давня історія Полтавщини (XX тисячоліття до н. е. — V століття)*. Полтава: Оріяна.
- Болтрик, Ю. В., Фиалко, Е. Е. 1995. Басовское городище — центр Посульского узла памятников эпохи раннего железа. *Древности 1995*, с. 40-43.
- Братченко, С. Н. 2006. Левенцовская крепость. Памятник культуры бронзового века. *Матеріали та дослідження з археології Східної України*, 6, с. 32-310.
- Гавриш, П. Я. 2000. *Племена скіфського часу в лісостепу Дніпровського Лівобережжя (за матеріалами Прип'ялля)*. Полтава: Археологія.
- Гейко, А. В. 2000. Городище раннього залізного віку поблизу с. Глинськ. *Археологія*, 3, с. 149-153.
- Гейко, А. В., Коваленко, О. В., Сапегін, С. В., Троцька, В. І. 2003. Археологічні дослідження у Зіньківському р-ні Полтавської обл. *Археологічні дослідження в Україні 2001—2002 рр.*, с. 15-17.
- Гречко, Д. С. 2010. *Населення скіфського часу на Сіверському Дінці*. Київ: ІА НАНУ.
- Гречко, Д. С., Берест, Ю. М., Коротя, О. В., Осадчий, С. М., Крютченко, О. О. 2016. Археологічні розвідки на Сумщині у 2015 р. *Археологічні дослідження Більського городища — 2015*, с. 210-231.
- Гречко, Д. С., Буйнов, Ю. В. 2005. Некоторые итоги раскопок городища в урочище Городище (к вопросу об исторических судьбах племён бондарихинской культуры). *Археологічні дослідження в Україні 2003—2004 рр.*, с. 13-17.
- Гречко, Д. С., Карнаух, Е. Г. 2011. Некоторые вопросы этнокультурной истории юга Восточной Европы конца скифского периода. *Stratum plus*, 3, с. 245-261.
- Гречко, Д. С., Коротя, О. В., Осадчий, С. М., Крютченко, О. О. 2018. Розвідки на Сумщині. *Археологічні дослідження в Україні 2016 р.*, с. 236-238.
- Гречко, Д. С., Свистун, Г. С. 2004. Захисні споруди городища біля с. Водяне на Харківщині. *Археологічні відкриття в Україні 2002—2003 рр.*, с. 112-114.
- Гуцал, А. Ф. 2000. Рудковецьке городище і перший похід скіфів у Придніпровський лісостеп. В: *Давня і середньовічна історія України (історико-археологічний збірник). На пошану І. Винокура з нагоди 70-річчя*. Кам'янець-Подільський: Кам'янець-Подільський ДПУ, с. 69-79.
- Дьяченко, А. Г. 2016. Памятники раннего железного века и эпохи средневековья в лесостепном междуречье Ворсклы и среднего Дона. *Русский сборник*, 8, 1, с. 54-73.
- Дьяченко, О. Г., Задніков, С. А. 2015. Деякі городища скіфського часу в верхів'ях р. Ворскла. *Археологічні дослідження Більського городища — 2014*, с. 129-137.
- Енуков, В. В., Медведев, А. П. 2001—2002. О новом типе поселений в бассейне р. Сейм. *Stratum plus*, 4, с. 253-257.
- Задніков, С. А., Шрамко, И. Б. 2003. Памятники скифского времени в бассейне реки Ольховатка. *Проблеми історії та археології України*, с. 37-40.
- Збеневич, В. Г. 1975. Оборонні споруди та зброя у племен трипільської культури. *Археологія*, 15, с. 32-40.
- Звагельський, В. Б. 2010. *Історична географія Дніпровського Лівобережжя доби Середньовіччя (в контексті дослідження «Слова о полку Ігоревім»)*. Київ, Суми: СумДУ.
- Іллінська, В. А. 1949. Розвідка пам'яток скіфського часу на Посуллі 1946 р. *Археологічні пам'ятки УРСР*, I, с. 139-148.
- Іллінська, В. А. 1953. Городище скіфського часу на р. Сеймі. *Археологія*, VIII, с. 109-122.
- Ильинская, В. А. 1968a. Новые данные о памятниках середины I тыс. н. э. в Днепропетровской Левобережной Лесостепи. В: Крупнов, Е. И. (ред.). *Славяне и Русь: сборник в честь академика Б. А. Рыбакова*. Москва: Наука, с. 55-61.
- Ильинская, В. А. 1968b. *Скифы Днепропетровского Лесостепного Левобережья (курганы Посулья)*. Киев: Наукова думка.
- Каравайко, Д. В. 2015. Городища раннього залізного віку на Сеймі. *Археологія і давня історія України*, 2 (15), с. 65-76.
- Каравайко, Д. В. 2017. Исследования городищ Путивльского Посеймья 2016 г.: итоги и перспективы. *Археологія і давня історія України*, 2 (23), с. 279-291.
- Каравайко, Д. В., Плаксіна О. В. 2016. Дослідження городищ на території Путивльського та Кролевецького районів у 2012—2014 рр. *Сіверщина в історії України*, 9, с. 58-65.
- Кашкин, А. В. (автор-составитель). 1998. *Археологическая карта России: Курская область*. Москва: ИА РАН, 1.
- Кашкин, А. В. (автор-составитель). 2000. *Археологическая карта России: Курская область*. Москва: ИА РАН, 2.
- Ковпаненко, Г. Т. 1967. *Племена скіфського часу на Ворсклі*. Київ: Наукова думка.
- Колода, В. В. 2002. Исследования Мохначского городища. *Археологічні відкриття в Україні 2000—2001 рр.*, с. 137-140.
- Колода, В. В. 2004. Работы 2003 г. на городище Короповы Хутора и в его округе. *Археологічні відкриття в Україні 2002—2003 рр.*, с. 167-169.
- Коротя, О. В., Кравченко, О. М. 2003. Територія Сум та його околиць в епоху раннього залізного віку. В: *Археологія та історія північно-східного Лівобережжя*. Суми: СумДПУ, с. 95-99.
- Корохина, А. В., Окатенко, В. Н. 2004. Новые памятники скифского времени в бассейне Северского

- Донца. В: Литовченко, С. Д. (ред.). *Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії*. Харків: ХНУ, с. 38-43.
- Крютченко, А. А. 2014. О городищах убежищах в бассейне Северского Донца. *Проблеми історії та археології України*: Матеріали ІХ Міжнародної наукової конференції, с. 25-26.
- Крютченко, О. О. 2016. Захисні споруди Циркунівського городища. *Археологія і давня історія України*, 2 (19), с. 114-123.
- Крютченко, А. А. 2017а. Перекопський вал на Харьковщині. *Археологія і давня історія України*, 2 (23), с. 292-298.
- Крютченко, А. А. 2017б. Городища-убежища скифського часу в басейні Дніпро-Донської лесостепі. *Revista Archeologica*, XIII (1—2), с. 181-196.
- Кулатова, І. М., Супруненко, О. Б., Терпиловський, Р. В. 2005. *Пізньюскіфські та пізньюзарубинецькі старожитності Полтавщини*. Київ: Археологія.
- Кучера, М. П. 1987. *Змиєві вали Середнього Подніпров'я*. Київ: Наукова думка.
- Ляпушкин, И. И. 1961. *Днепро-Донское Лесостепное Левобережье в эпоху железа*. Москва: Наука. Матеріали і дослідження по археології СРСР, 104.
- Максимов, Е. В. 1982. *Зарубинецька культура на території УССР*. Київ: Наукова думка.
- Медведев, А. П. 1999. *Ранний железный век лесостепного Подонья: Археология и этнокультурная история I тыс. до н. э.* Москва: Наука.
- Моргунов, Ю. Ю. 1973. Разведки на Сумщине. *Археологические открытия 1972 г.*, с. 315-316.
- Моруженко, А. А. 1975. Оборонительные сооружения городищ Поворскля в скифскую эпоху. В: Терножкін, А. И. (ред.). *Скифский мир*. Київ: Наукова думка, с. 133-146.
- Моруженко, А. А. 1985. Городища лесостепных племен Днепро-Донского междуречья VII—III вв. до н. э. *Советская археология*, 1, с. 160-178.
- Моруженко, А. А. 1988. К вопросу о памятниках скифского времени в бассейне Ворсклы. *Советская археология*, 1, с. 33-52.
- Осадчий, Є. М., Коротя, О. В., Берест, Ю. М. 2006. Маловідомі городища скифського часу північної округи Більського городища. *Археологічний літопис Лівобережної України*, 1, с. 115-121.
- Приймак, В. В. 1997. Городища на р. Мнозі. *Археологічний літопис Лівобережної України*, 1—2, с. 64-67.
- Пузикова, А. И. 1981. *Марицкое городище в Посеймье*. Москва: Наука.
- Радзиевская, В. Е. 1981. Раскопки Коломакского городища. *Археологические открытия 1980 г.*, с. 305.
- Радзиевская, В. Е. 1992. Основные итоги исследования Коломакского городища. *Проблеми історії та археології України*, с. 177-179.
- Самоковасов, Д. Я. 1873. *Древние города России*. Санкт-Петербург: Тип. К. Замысловского.
- Сарапулкіна, Т. В. 2014. Новые материалы скифского времени с территории Белгородской области. В: Медведев, А. П. (ред.). *Археология и охрана археологического наследия Центральной России*. Воронеж: ВГУ, с. 90-104.
- Свистун, Г. Е., Квитковський, В. И., Юшков, Д. Ю. 2016. Знаменское городище скифского времени на Харьковщине. *Археологія і давня історія України*, 2 (19), с. 253-256.
- Смирнова, Г. И. 1996. Немировское городище — общая характеристика памятника VIII—VI вв. до н. э. *Археологія*, 4, с. 67-84.
- Супруненко, О. Б., Гейко, А. В., Кулатова, І. М. 1999. Городище скифського часу в с. Стасі у Середньому Поворсклі. *Археологічний літопис Лівобережної України*, 2, с. 14-18.
- Сухобоков, О. В. 1992. *Дніпровське лісостепове Лівобережжя у VII—XIII ст. (за матеріалами досліджень 1968—1989 рр.)*. Київ: Наукова думка.
- Сухобоков, О. В., Юренко, С. П. 2003. До вивчення волинцевських пам'яток. В: *Археологія та історія Північно-Східного Лівобережжя (I—початок II тис. н. е.)*. Суми: СумДПУ, с. 22-43.
- Фіалко, О. Є., Болтрик, Ю. В. 2003. *Напад скифів на Трахтемирівське городище*. Київ: ІА НАНУ.
- Фукс, М. 1930. Про городища скитської доби на Харківщині. *Записки Всеукраїнського археологічного комітету*, 1, с. 85-124.
- Чубур, А. А. 2002. *Микрорегионы Чечевизня, Дро-няево и Колтаково в Верхнем Посеймье (по результатам разведок 1999 г.)*. Режим доступу: <http://old-kursk.ru/events/sh080118.html>.
- Шевченко, А. А. 2010. *Городища скифського часу на території Середнього Дона : как исторический источник*. Диссертация канд. ист. наук. Москва: ИА РАН.
- Шрамко, Б. А. 1957. Городище скифського часу в с. Караван на Харьковщині. *Краткие сообщения института археологии*, 7, с. 25-28.
- Шрамко, Б. А. 1962а. *Древности Северского Донца*. Харьков: ХГУ.
- Шрамко, Б. А. 1962б. Поселення скифського часу в басейні Дінця. *Археологія*, XIV, с. 136-155.
- Шрамко, Б. А. 1987. *Бельское городище скифской эпохи (город Гелон)*. Київ: Наукова думка.
- Шрамко, Б. А. 1991. Хорошевское городище. В: Дьяченко, А. Г. (ред.). *Археология славянского юго-востока*. Воронеж: ВПИ, с. 50-59.
- Шрамко, Б. А. 1994. Розкопки курганів VII—IV ст. до н. е. поблизу Більська. *Археологія*, 4, с. 117-133.
- Шрамко, Б. А. 1998. Люботинское городище. В: Буйнов, Ю. В. (ред.). *Люботинское городище*. Харьков: Бизнес информ, с. 9-131.
- Шрамко, І. Б. 2006. Ранній період в історії геродотовського Гелону (за матеріалами розкопок зольника № 5). В: Супруненко, О. Б. (ред.). *Більське городище та його округа (до 100-річчя початку польових досліджень)*. Київ: Шлях, с. 33-56.
- Alusik, T. 2012. Aegean elements and influence in Central European Bronze Age defensive architecture: fact or fiction? Local or imported? *Studien zur Archäologie in Ostmitteleuropa*, 9: Enclosed space — open society. Contact and exchange in the context of Bronze Age fortified settlements in Central Europe, p. 11-25.
- Chochorowski, J. 1993. *Ekspansja kimmeryjska na tereny Europy środkowej*. Krakow: UJ w Krakowie.
- Chochorowski, J. 2014. Scytowie a Europa Środkowa — historyczna interpretacja archeologicznej rzeczywistości. *Materiały i Sprawozdania Rzeszowskiego Ośrodka Archeologicznego*, XXXV, s. 9-58.
- Dušek, M., Dušek, S. 1984. *Smolence-Molpír. Befestigtiger Fürstensitz der Hallstattzeit*. Nitra, I.
- Dušek, M., Dušek, S. 1995. *Smolence-Molpír. Befestigtiger Fürstensitz der Hallstattzeit*. Nitra, II.
- Przybyła, S. Marcin, Skoneczna, M., Vitoš, A., 2012. Interregional contacts or local adaptation? Studies on the defensive settlement from the Bronze and Early Iron Age in Maszkowice (Western Carpathians) *Studien zur Archäologie in Ostmitteleuropa*, 9: Enclosed space — open society. Contact and exchange in the context of Bronze Age fortified settlements in Central Europe, p. 225-275.

Puziuk, J. 2010. Konstrukcje obronne w gradach kultury lużyckiej. *Materiały archeologiczne*, XXXVIII, s. 5-33.

REFERENCES

- Alikhova, A. E. 1962. Drevnie gorodishcha Kurskogo Poseimia. *Materialy i issledovaniia po arkheologii SSSR*, 113, s. 86-129.
- Bagalei, D. I. 1905. Obieiasnitelnyi tekst k Arkheologicheskoi karte Kharkovskoi gubernii. *Trudy XII Arkheologicheskogo siezda*, p. 1-92.
- Bandurovskii, A. V. 2001. O putiakh proniknoveniia antichnogo importa v verkhovia Severskogo Dontsa s skifskuiu epokhu (po materialam raskopok i razvedok poslednikh let). *Arkheologichni vidkryttia v Ukraini 1999—2000 rr.*, s. 5-10.
- Bessonova, S. S. 1999. Ukrainnyi Lisostep skifskogo chasu. Istoryko-heohrafichna sytuatsiia. *Arkheolohiia*, 1, s. 148-160.
- Bilinskii, O. O. 2012. K istorii izucheniia pamiatnikov skifskogo vremeni v Srednem Poseime i sovremennoe sostoianie problemy. *Materialy i issledovaniia po arkheologii Dneprovskogo levoberezhia*, IV, s. 110-116.
- Bilynskiy, O. O. 2013. Novi materialy z Basivskoho horodyshcha na Posulli. *Magisterium*, 53, s. 28-31.
- Bilynskiy, O. O., Kabanov, D. O. 2015. Pamiatky skifskoho chasu u verkhivakh Psla. *Arkheolohiia i davnia istoriia Ukrainy*, 4 (17), s. 122-127.
- Bilozor, V. P., Heiko, A. V. 2002. Novi doslidzhennia na Svyrydivskomu horodyshchi. *Arkheolohichni litopys Livoberezhnoi Ukrainy*, 1, s. 74-77.
- Bilousko, O. A., Suprunenko, O. B. 2004. *Davnia istoriia Poltavshchyny (XX tysiacholittia do n. e. — V stolittia)*. Poltava: Oriiana.
- Boltrik, Yu. V., Fialko, E. E. 1995. Basovskoye gorodishche — tsentr Posul'skogo uzla pamyatnikov epokhi rannogo zheleza. *Drevnosti 1995*, s. 40-43.
- Bratchenko, S. N. 2006. Leventsovskaiia krepost. Pamiatnik kultury bronzovogo veaka. *Materiali ta doslidzhennia z arkheologii Skhidnoi Ukrainy*, 6, s. 32-310.
- Havrysh, P. Ia. 2000. *Plemena skifskogo chasu v lisostepu Dniprovskoho Livoberezhzhia (za materialamy Prypsillia)*. Poltava: Arkheolohiia.
- Heiko, A. V. 2000. Horodyshche rannoho zaliznogo viku poblyzu s. Hlynsk. *Arkheolohiia*, 3, s. 149-153.
- Heiko, A. V., Kovalenko, O. V., Sapelin, S. V., Trotska, V. I. 2003. Arkheolohichni doslidzhennia u Zinkivskomu rni Poltavskoi obl. *Arkheolohichni doslidzhennia v Ukraini 2001—2002 rr.*, s. 15-17.
- Hrechko, D. S. 2010. *Naselennia skifskogo chasu na Siverskomu Dintsi*. Kyiv: IA NANU.
- Hrechko, D. S., Berest, Iu. M., Korotia, O. V., Osadchyi, Ie. M., Kriutchenko, O. O. 2016. Arkheolohichni rozvidky na Sumshchyni u 2015 r. *Arkheolohichni doslidzhennia Bil'skoho horodyshcha — 2015*, s. 210-231.
- Grechko, D. S., Buinov, Iu. V. 2005. Nekotorye itogi raskopok gorodishcha v urochishche Gorodishche (k voprosu ob istoricheskikh sudbakh plemen bondarikhinskoi kultury). *Arkheologichni doslidzhennia v Ukraini 2003—2004 rr.*, s. 13-17.
- Grechko, D. S., Karnaukh, E. G. 2011. Nekotorye voprosy etnokulturnoi istorii iuga Vostochnoi Evropy kontsa skifskogo perioda. *Stratum plus*, 3, s. 245-261.
- Hrechko, D. S., Korotia, O. V., Osadchyi, Ye. M., Kriutchenko, O. O. 2018. Rozvidky na Sumshchyni. *Arkheolohichni doslidzhennia v Ukraini 2016 r.*, s. 236-238.
- Hrechko, D. S., Svystun H. Ie. 2004. Zakhysni sporudy horodyshcha bilia s. Vodian na Kharkivshchyni. *Arkheolohichni vidkryttia v Ukraini 2002—2003 rr.*, s. 112-114.
- Hutsal, A. F. 2000. Rudkovetske horodyshche i pershyi pokhid skifiv u Prydnistrovskiy lisostep. In: *Davnia i serednovichna istoriia Ukrainy (istoryko-arkheolohichni zbirnyk). Na poshanu I. Vynokura z nahody 70-richchia*. Kamianets-Podilskiy: Kamyanec-Podilskiy DPU, s. 69-79.
- Diachenko, A. G. 2016. Pamiatniki rannogo zheleznoho veaka i epokhi srednevekovia v lesostepnom mezhdureche Vorskly i srednego Dona. *Russkii sbornik*, 8, 1, s. 54-73.
- Diachenko, O. H., Zadnikov S. A. 2015. Deiaki horodyshcha skifskoho chasu v verkhiv'akh r. Vorskla. *Arkheolohichni doslidzhennia Bil'skoho horodyshcha — 2014.*, s. 129-137.
- Enukov, V. V., Medvedev, A. P. 2001—2002. O novom tipe poselenii v basseine r. Seim. *Stratum plus*, 4, s. 253-257.
- Zadnikov, S. A., Shramko I. B. 2003. Pamiatniki skifskogo vremeni v basseine reki Olhovatka. *Problemy istorii ta arkheologii Ukrainy*, s. 37-40.
- Zbenovych, V. H. 1975. Oboronni sporudy ta zbroia u plemen trypils'koi kultury. *Arkheolohiia*, 15, s. 32-40.
- Zvahelskyi, V. B. 2010. *Istorychna heohrafia Dniprovskoho Livoberezhzhia doby Serednovichchia (v konteksti doslidzhennia «Slova o polku Ihorevim»)*. Kyiv, Sumy: SumDU.
- Illinska, V. A. 1949. Rozvidka pamiatok skifskoho chasu na Posulli 1946 r. *Arkheolohichni pam'iatky URSS*, I, s. 139-148.
- Illinska, V. A. 1953. Horodyshche skifskogo chasu na r. Seymi. *Arkheolohiia*, VIII, s. 109-122.
- Illinskaia, V. A. 1968a. Novye dannye o pamiatnikakh serediny I tys. n. e. v Dneprovskoi Levoberezhnoi Lesostepi. In: Krupnov, E. I. (ed.). *Slaviane i Rus: sbornik v chest akademika B. A. Rybakova*. Moskva: Nauka, s. 55-61.
- Illinskaia, V. A. 1968b. *Skify Dneprovskogo Lesostepnogo Livoberezhzhia (kurgany Posulia)*. Kiev: Naukova dumka.
- Karavaiko, D. V. 2015. Horodyshcha rannoho zaliznogo viku na Seimi. *Arkheolohiia i davnia istoriia Ukrainy*, 2 (15), s. 65-76.
- Karavayko, D. V. 2017. Issledovaniia gorodishch Putiv'skogo Poseymia 2017 g.: itogi i perspektivy. *Arkheolohiia i davnia istoriia Ukrainy*, 2 (23), s. 279-291.
- Karavaiko, D. V., Plaksina, O. V. 2016. Doslidzhennia horodyshch na terytorii Putyv'skoho ta Krolevetskoho raioniv u 2012—2014 rr. *Siversshchyna v istorii Ukrainy*, 9, s. 58-65.
- Kashkin, A. V. (avtor-sostavitel). 1998. *Arkheologicheskaiia karta Rossii: Kurskaia oblast*. Moskva: IA RAN, 1.
- Kashkin, A. V. (avtor-sostavitel). 2000. *Arkheologicheskaiia karta Rossii: Kurskaia oblast*. Moskva: IA RAN, 2.
- Kovpanenko, H. T. 1967. *Plemena skifskogo chasu na Vorskli*. Kyiv: Naukova dumka.
- Koloda, V. V. 2002. Issledovaniia Mokhnachskogo gorodishcha. In: *Arkheologichni vidkryttia v Ukraini 2000—2001 rr.*, s. 137-140.
- Koloda, V. V. 2004. Raboty 2003 g. na gorodishche Kopyovoy Khutora i v ego okruze. *Arkheologichni vidkryttia v Ukraini 2002—2003 rr.*, s. 167-169.
- Korotia, O. V., Kravchenko, O. M. 2003. Terytorii Sum ta yoho okolyts v epokhu rannoho zaliznogo viku. In: *Arkheolohiia ta istoriia pivnichno-skhidnogo Livoberezhzhia*, Sumy: SumDPU, s. 95-99.
- Korokhina, A. V., Okatenko, V. N. 2004. Novye pamiatniki skifskogo vremeni v basseine Severskogo Dontsa. In: Litovchenko, S. D. (ed.). *Aktualni problemi vitchiznianoï ta vsesvitnoi istorii*. Kharkiv: KhNU, s. 38-43.
- Kriutchenko, A. A. 2014. O gorodishchakh ubezshishchakh v basseine Severskogo Dontsa. *Problemy istorii ta arkheologii Ukrainy: Materialy IX Mizhnarodnoi naukovoï konferentsii*, s. 25-26.
- Kriutchenko, O. O. 2016. Zakhysni sporudy Tsyrukunivskoho horodyshcha. *Arkheolohiia i davnia istoriia Ukrainy*, 2 (19), s. 114-123.
- Kriutchenko, A. A. 2017a. Perekopskii val na Kharkovshchine. *Arkheolohiia i davnia istoriia Ukrainy*, 2 (23), s. 292-298.
- Kriutchenko, A. A. 2017b. Gorodishcha-ubezhishcha skifskogo vremeni Dnepro-Donskoi lesostepi. *Revista Archeologica*, XIII (1—2), s. 181-196.
- Kulatova, I. M., Suprunenko, O. B., Terpylovskiy, R. V. 2005. *Piznoskifski ta piznozarusynetski starozhytnosti Poltavshchyny*. Kyiv, Poltava: Arheolohiia.
- Kuchera, M. P. 1987. *Zmievyy valy Srednego Podneprov'ia*. Kiev: Naukova Dumka.
- Liapushkin, I. I. 1961. *Dneprovskoe Lesostepnoe Levoberezhie v epokhu zheleza*. Moskva: Nauka. Materialy i issledovaniia po arkheologii SSSR, 104.
- Maksimov, E. V. 1982. *Zarubynetskaia kultura na terytorii URSS*. Kyiv: Naukova dumka.
- Medvedev, A. P. 1999. *Rannii zheleznyi vek lesostepnogo Podonia: Arkheolohiia i etnokulturnaia istoriia I tys.do n. e.* Moskva: Nauka.

Morgunov, Iu. Iu. 1973. Razvedki na Sumshchine. *Arkheologicheskie Otkrytiia 1972 g.*, s. 315-316.

Moruzhenko, A. A. 1975. Oboronitelnye sooruzheniia gorodishch Povorskliia v skifskuiu epokhu. In: Terenozkin, A. I. (ed.). *Skifskii mir*, Kiev: Naukova dumka, s. 133-146.

Moruzhenko, A. A. 1985. Gorodishcha lesostepnykh plemen Dnepro-Donskogo mezhdurech'ia VII—III vv. do n. e. *Sovetskaia arkheologiia*, 1, s. 160-178.

Moruzhenko, A. A. 1988. K voprosu o pamiatnikakh skifskogo vremeni v basseine Vorskly. *Sovetskaia arkheologiia*, 1, s. 33-52.

Osadchyi, Ie. M., Korotia, O. V., Berest, Iu. M. 2006. Malovidomi horodyshcha skifskogo chasu pivnichnoi okruhy Bil'skoho horodyshcha. *Arkheolohichni litopys Livoberezhnoi Ukrainy*, 1, s. 115-121.

Pryimak, V. V. 1997. Horodyshcha na r. Mnozi. *Arkheolohichni litopys Livoberezhnoi Ukrainy*, 1—2, s. 64-67.

Puzikova, A. I. 1981. *Maritskoe gorodishche v Poseime*. Moskva: Nauka.

Radzievskaia, V. E. 1981. Raskopki Kolomak'skogo gorodishcha. *Arkheologicheskie otkrytiia 1980 g.*, s. 305.

Radzievskaia, V. E. 1992. Osnovnye itogi issledovaniia Kolomak'skogo gorodishcha. In: *Problemy istorii ta arkheologii Ukrainy*, Kharkiv: b. i., s. 177-179.

Samokvasov, D. Ia. 1873. *Drevnie goroda Rossii*. Sankt-Peterburg: Tip. K. Zamyslovskogo.

Sarapul'kina, T. V. 2014. Novye materialy skifskogo vremeni s territorii Belgorodskoi oblasti. In: Medvedev, A. P. (ed.). *Arkheologiia i okhrana arkheologicheskogo naslediiia Tsentralnoi Rossii*, Voronezh: VGU, s. 90-104.

Svistun, G. E., Kvitkovskii, V. I., Iushkov, D. Iu. 2016. Znamenskoe gorodishche skifskogo vremeni na Kharkovshchine. *Arkheologiia i davnia istoriia Ukrainy*, 2 (19), s. 253-256.

Smirnova, G. I. 1996. Nemirovskoe gorodishche — obshchaia kharakteristika pamiatnika VIII—VI vv. do n. e. *Arkheologiia*, 4, s. 67-84.

Suprunenko, O. B., Heiko, A. V., Kulatova, I. M. 1999. Horodyshche skifskogo chasu v s. Stasi u Serednomu Povorsklii. *Arkheolohichni litopys Livoberezhnoi Ukrainy*, 2, s. 14-18.

Sukhobokov, O. V. 1992. *Dniprovske lisostepove Livoberezhzhia u VII—XIII st. (Za materialamy doslidzhen 1968—1989 rr.)*. Kyiv: Naukova Dumka.

Sukhobokov, O. V., Yurenko, S. P. 2003. Do vnycheniia volyntsevskikh pamiatok. In: *Arkheolohiia ta istoriia Pivnichno-Skhidnogo Livoberezhzhia (I — pochatok II tys. n. e.)*. Sumy: SumDPU, s. 22-43.

Fialko, O. Ie., Boltryk, Iu. V. 2003. *Napad skifu na Trakhtemyriuske horodyshche*. Kyiv: IA NANU.

Fuks, M. 1930. Pro horodyshcha skytskoi doby na Kharkivshchyni. *Zapysky Vseukrainskoho arkheolohichnogo komitetu*, 1, s. 85-134.

Chubur, A. A. 2002. *Mikroregioni Checheviznia, Droni-aiievo i Kolpakovo v Verhnem Poseymie (po rezultats razvedok 1999 g.)*. Rezhim dostupa: <http://old-kursk.ru/events/sh080118.html>.

Shevchenko, A. A. 2010. *Gorodishcha skifskogo vremeni na territorii Srednego Don : kak istoricheskii istochnik*. Dissertatsiia kand. ist. nauk. Moskva: IA RAN.

Shramko, B. A. 1957. Gorodishche skifskogo vremeni u s. Karavan na Kharkovshchine. *Kratkie Soobshcheniia Instituta Arkheologii AN USSR*, 7, s. 25-28.

Shramko, B. A. 1962a. *Drevnosti Severskogo Dontsa*. Kharkov: KhGU.

Shramko, B. A. 1962b. Poselennia skifskogo chasu v basseini Dintsia. *Arkheolohiia*, XIV, s. 136-155.

Shramko, B. A. 1987. *Belskoe gorodishche skifskoi epokhi (gorod Gelon)*. Kiev: Naukova dumka.

Shramko, B. A. 1991. Khoroshevskoe gorodishche. In: B. Dyachenko, A. G. (ed.). *Arkheologiia slavianskogo iugo-vostoka*. Voronezh: VPI, s. 50-59.

Shramko, B. A. 1994. Rozkopky kurhaniv VII—IV st. do n. e. poblyzu Bil'ska. *Arkheolohiia*, 4, s. 117-133.

Shramko, B. A. 1998. Liubotinskoe gorodishche. In: Buinov, Iu. V. (ed.). *Liubotinskoe gorodishche*. Kharkov: Biznes inform, s. 9-131.

Shramko, I. B. 2006. Rannii period v istorii herodotovskoho Helonu (za materialamy rozkopok zolnyka N 5). In: Su-

prunenko, O. B. (ed.). *Bil'ske horodyshche ta yoho okruha (do 100- richchia pochatku polovykh doslidzhen)*. Kyiv: Shliakh, s. 33-56.

Alusik, T. 2012. Aegean elements and influence in Central European Bronze Age defensive architecture: fact or fiction? Local or imported? *Studien zur Archäologie in Ostmitteleuropa*, 9: Enclosed space — open society. Contact and exchange in the context of Bronze Age fortified settlements in Central Europe, p. 11-25.

Chochorowski, J. 1993. *Ekspansja kimmeryjska na tereny Europy srodkowej*. Krakow: UJ w Krakowie.

Chochorowski, J. 2014. Scytowie a Europa Środkowa — historyczna interpretacja archeologicznej rzeczywistości. *Materiały i Sprawozdania Rzeszowskiego Ośrodka Archeologicznego*, XXXV, s. 9-58.

Dušek, M., Dušek, S. 1984. *Smolenice-Molpír. Befestigter Fürstentum der Hallstattzeit*. Nitra, I.

Dušek, M., Dušek, S. 1995. *Smolenice-Molpír. Befestigter Fürstentum der Hallstattzeit*. Nitra, II.

Przybyła, S., Marcin, Skoneczna, M., Vitoš, A., 2012. Inter-regional contacts or local adaptation? Studies on the defensive settlement from the Bronze and Early Iron Age in Maszkowice (Western Carpathians) *Studien zur Archäologie in Ostmitteleuropa*, 9: Enclosed space — open society. Contact and exchange in the context of Bronze Age fortified settlements in Central Europe, p. 225-275.

Puziuk, J. 2010. Konstrukcje obronne w grodach kultury luzyckiej. *Materiały archeologiczne*, XXXVIII, s. 5-33.

O. O. Bilynskyi

SCYTHIAN TIME HILLFORTS IN THE DNIEPER LEFT-BANK FOREST-STEPPE: GENERAL CHARACTERIZATION, CATALOGUE, TYPOLOGY

The article represents general characteristics of the scythian time hillforts in the Dnieper left-bank forest-steppe. The reasons of building the hillforts, history of their investigations and existing typologies are described. Based on the investigation of constructive solutions which were used by scythian time population the typology of hillforts is offered. Analysis of natural conditions of the sites helped to construct typology of geomorphological position of the hillforts and analysis of the square of the sites gave the possibility to make classification by the square. Consequently any hillfort can be described by three main characteristics: construction, geomorphology, square. It helps to avoid subjective assessment of hillfort functions and to separate characteristics which form the type. Settlement system of the hillforts was analysed separately by main left Dnieper feeders. This approach allows to define a difference in settlement system and find out a special construction solutions which were used by scythian time population. In addition, the catalogue of the hillforts in left-bank Dnieper region is included in the article.

Keywords: hillfort, scythian time, catalogue, typology.

Одержано 25.11.2017

БІЛИНСЬКИЙ Олег Олегович, аспірант, Національний університет «Києво-Могилянська академія», вул. Г. Сковороди, 2, Київ, 04070, Україна, o.bilynskyi@ukma.edu.ua.

BILYNSKYI Oleh, Ph D student, National university of «Kyiv-Mohyla academy», H. Skovorody vul. 2, Kyiv, 04070, Ukraine o.bilynskyi@ukma.edu.ua.

УДК: [904.4:711.552](477.41)°653°

О. О. Прядко

ДАВНЬОРУСЬКІ ГОРОДИЩА, ЯК МАРКЕРИ НАДДНІПРЯНСЬКОГО ТОРГОВОГО ШЛЯХУ (ділянка «Переяславль—Воїнь»)

Статтю присвячено локалізації частини Наддніпрянського торгового шляху за розташуванням городищ на переправах через степові річки мікрорегіону. Раніше довести цю версію було не можливо, за браком городищ на цьому шляху. У результаті проведених у 2012—2017 рр. розвідок було виявлено нові раніше не відомі городища у сс. Піщане, Кропивна та Іркліїв. Завдяки цьому вдалось точно позиціонувати місця бродів та переправ, які прикривали ці городища. Вище зазначена мережа городищ у повній кількості функціонувала з середини XII до першої половини XIII ст. цьому свідчать знайдені датуючі матеріали.

Ключові слова: Наддніпрянський торговий шлях, городище, давньоруський період, локалізація, переправа, брід, межиріччя рр. Трубіж — Сула.

У всі часи суходільні шляхи сполучення були важливими стратегічними об'єктами. На території Дніпровського Лівобережжя у давньоруський період існувала ціла мережа шляхів переважно з напрямком до центрів князівств. Переяслав та його земля у цьому відношенні не були винятком¹.

Основними торговими артеріями Переяславської землі являлись відомі із літописів Грецький, Соляний і Залозний, а також Хазарський, які з'єднували Середнє Подніпров'я з Візантією, Кавказом і Середньою Азією (Коринний 1992, с. 171; Ляскоронський 1903, с. 213).

На рахунок Грецького шляху, то він без сумніву йшов Дніпром, до чорноморських берегів, Криму і Візантії і складав частину великого водного шляху, який був відомий в літописах під назвою «шлях із Варяг у Греки». Безсумнів-

ну цей шлях був одним із самих важливих для Середнього Подніпров'я (Ляскоронський 1903, с. 213).

Метою даної статті є точна локалізація ділянки суходільного Наддніпрянського торгового шляху між літописними містами Переяслав та Воїнь за місцезнаходженням городищ у місцях бродів та переправ через степові річки регіону (рис. 1: 1—10).

Як відомо перша літописна назва про Переяслав записана під 907 роком в «Повісті временах літ», де передається зміст договору Русі з Візантією. Заснований на пустому місці на броді через Трубіж. Необхідність у спорудженні потужної фортеці виплила з важливого стратегічного положення Переяслава, який стояв на давніх торгових шляхах, що з'єднували Середнє Подніпров'я з Кавказом, Середньою Азією, Кримом та Візантією. Переяславська фортеця прикривала одночасно Дніпровські переправи — Зарубські броди та брід через Трубіж, що згадується у літописі. Цей брід був практично єдиним місцем переходу через широку заболочену заплаву річки протягом багатьох кілометрів вглиб плато, а отже, найзручнішим маршрутом проходження сухопутного шляху вздовж Дніпра (Бузян та ін. 2007, с. 70—71).

Оборонні укріплення Переяслава були збудовані на видовженому мисі обмеженим з півночі та сходу долиною р. Трубіж, з півдня р. Альтою. З напільного західного боку мис з'єднувався із суходолом. Переяславські укріплення складались із дитинця та посаду (рис. 1: 2). Дитинець мав двоє воріт: Єпископські та Княжі. Укріплення посад троє: Кузнечі, Київські та Альтицькі (Колибенко 2000, с. 16—23). Важливим елементом оборонних укріплень були міські брами, які й фіксували напрямки основних шляхів.

1. При нагоді висловлюю щире подяку В. К. Козюбі за цінні поради щодо напрямків дослідження.

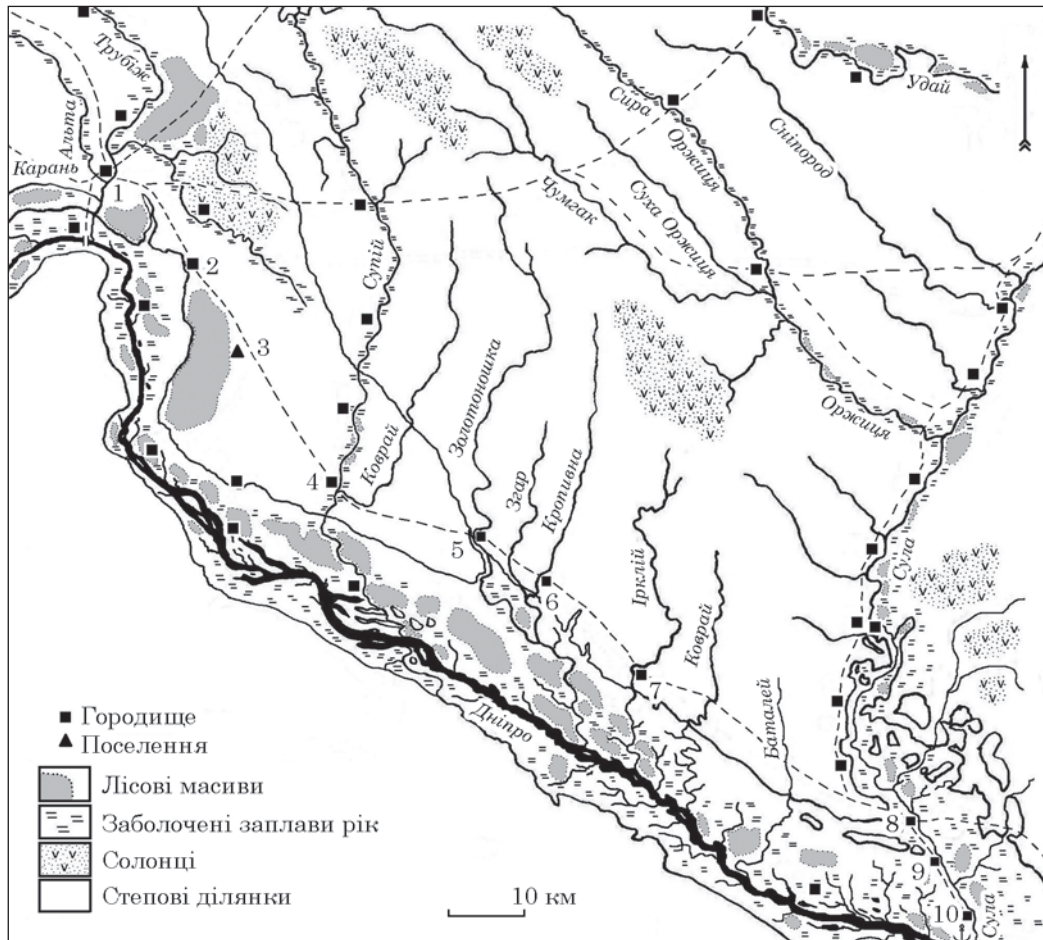

Рис. 1. План-схема регіону дослідження: 1 — Переяслав; 2 — Циблі; 3 — Хоцьки; 4 — Піщане; 5 — Золотоноша; 6 — Кропивна; 7 — Іркліїв; 8 — Жовнино; 9 — Жовнино II, уроч. Палянівщина; 10 — Воїнська Гребля

Так, у північно східному напрямку через Кузнечі ворота пролягав шлях до Яготина та Прилук (рис. 2), у північному напрямку через Київські ворота пролягав шлях на Київ вздовж р. Алта через літописне Лыто. У південно західному напрямку через Альтицькі ворота пролягав шлях, який у місці сучасної Борисоглібської площі розділявся і прямував у південному напрямку до Зарубського броду на правий берег Дніпра, а у західному напрямку по краю корінного берега до Києва через Трепольський брід. У східному напрямку через Єпископські ворота розташовувався шлях, який у місці розвилки дороги на Ташань розділявся і прямував до Лубнів та Лукомля на Сулі через Ташань та Яблуневе, інша основна гілка пролягала до Воїня. Саме про цю частину ділянки шляху від Переяслава до Воїня і йтиметься у нашому дослідженні (рис. 1: 1—10).

Цей шлях у різні часи мав і свою назву. З відомих нам: Грецький, Цареградський, Переяславський, Татарський, Степовий, Чумацький, Старий, Поштовий та ін.

Від Переяслава через Єпископські ворота укріпленого дитинця торговці перейшовши міст р. Трубіж прямували через Татарську гору

піднявшись на корінну надзаплавну терасу рухались до першого городища поблизу с. Циблі (рис. 1: 2).

За 600 м на південь від с. Циблі Переяслав-Хмельницького р-ну Київської обл. розташоване городище та прилегле до нього поселення (рис. 3). Воно займає край високого корінного берега біля колишньої р. Цибля, нині затопленої водами Канівського водосховища. Площа городища із сходу та заходу захищена двома ярами, з напільного північного валом до 1,5 м за ширини близько 6 м.

Городище має підтрикутну форму, розміри 85x50 м (0,4 га). З боку долини Дніпра захищене ескарпом, який проходить на 3—4 м нижче від рівня майданчика. Колись на ньому було розміщене старовинне кладовище, оскільки неодноразово дослідники фіксували поховання у дерев'яних трунах. Кладовище функціонувало у XVIII—XIX ст. і від нього на сусідній горі залишився кам'яний хрест.

Відкрите городище А. П. Савчуком у 1981 р. У 1988—1989 рр. обстежувалось та досліджувалось археологами ПХІКЗ. В 1994 р. Канівською археологічною експедицією ІА НАНУ під керівництвом В. О. Петрашенка було здійснено роз-

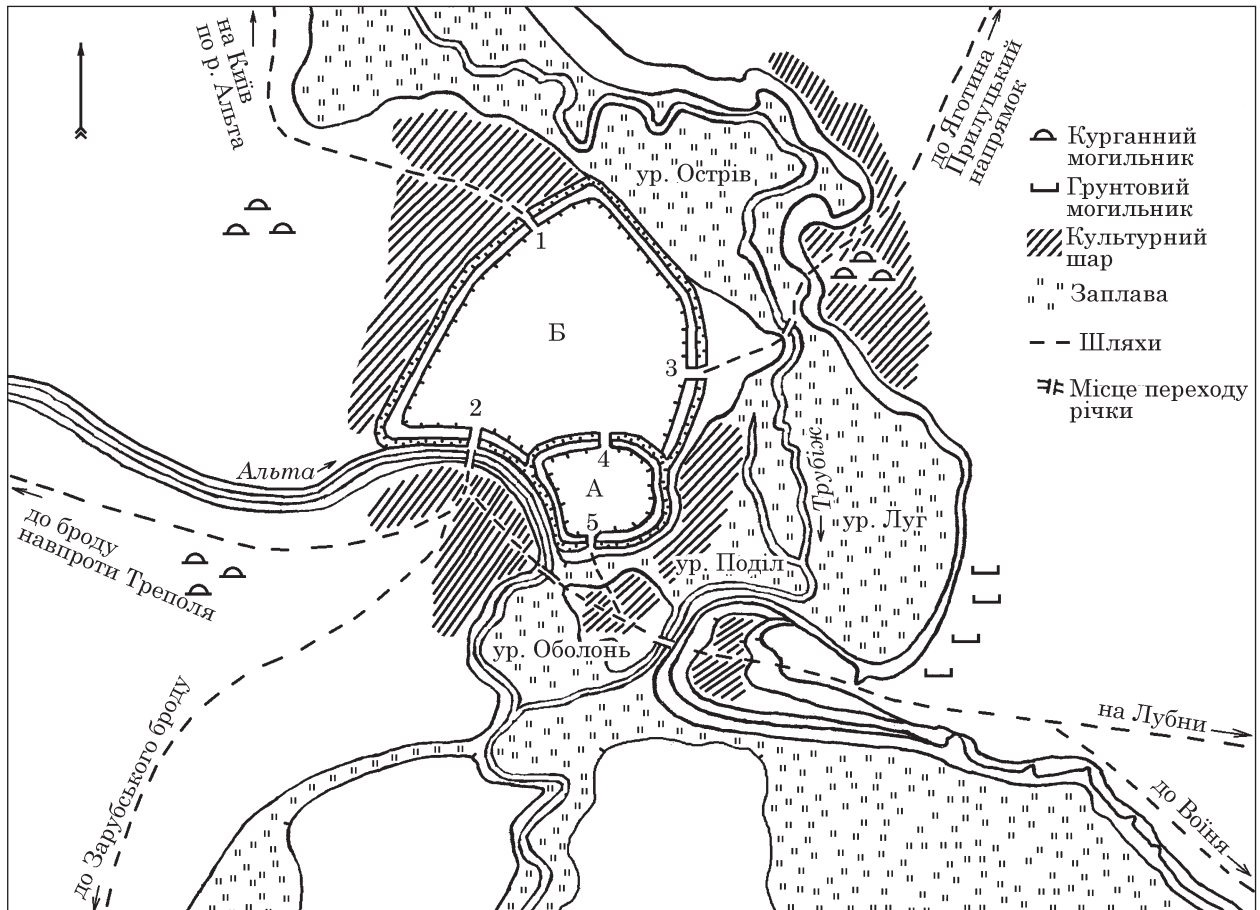

Рис. 2. План-схема городища Переяслав: А — дитинець, Б — укріплений посад; 1 — Київські ворота, 2 — Альтицькі ворота, 3 — Кузнечі ворота, 4 — Княжі ворота, 5 — Сфремовські ворота

відкові дослідження (Петрашенко, Козюба 1999, с. 264—266). У 1995 р. на городищі проводила дослідження Лівобережно дніпровська слов'яно-руська експедиція ІА НАНУ (Сухобоків та ін. 1995, с. 18—20). Під самим розсунутим валом простежувався культурний шар з уламками гончарного посуду XII—XIII ст., виявлено обуглені зерна гороху, кістки тварин та кераміка XII ст. (рис. 3: 2—25). Ймовірно, спочатку виникло поселення, на частині якого згодом споруджено городище не раніше середини XII ст. (Петрашенко, Козюба 1999, с. 265).

Від Цибельського городища шлях прямував також майже паралельно корінному схилу, але за 5,5 км на південний схід віддалявся у степове межиріччя у зв'язку з розташуванням на цій ділянці важко прохідного утворення із надувного піску (рис. 1: 3). Це утворення більш відоме як Хоцький горб. На схилі якого поблизу давнього безіменного річища в межах с. Хоцьки, Переяслав-Хмельницького району, Київської області виявлено давньоруське поселення з потужним культурним шаром, який охоплює період від кінця X до першої половини XIII ст. (Прядко 2017, с. 111—118). Вище зазначене поселення входило до цієї ланки, як важливий пункт для перепочинку, поповнення запасів прісної води і навіть ночівлі, адже розташова-

ний за 25 км від Переяслава. Для пішого чи гужового торговця зазначена відстань відповідає денному переходу (рис. 4).

Від Хоцьківського поселення шлях прямував до броду через р. Супій у місці сучасного с. Піщане Золотоніського р-ну Черкаської обл. де у північній частині населеного пункту в урочищі Городище розташовувався літописний Пісочен (рис. 1: 4).

Городище збудоване на видовженому піщаному мисі правого берега річки Супій. Територія обмежена із півночі заболоченим рукавом річки (уроч. Липове), із півдня старицею уроч. Перекалки (після меліорації сінокоси, пасовища). Із сходу лівий доплив р. Супій — р. Коврай (Ковраець). І лише на заході (уроч. Червоний Хутір) мис з'єднується із суходолом. Вся площа городища та частково територія навколо нього зайнята кладовищем XVIII — середини XX ст.

Городище в плані кругле, поверхня задернована. Діаметр майданчика становить 62 м, разом з валом діаметр — 80 × 75 м (0,6 га). По краю майданчика йде вал, що вцілів частково. Його висота, збережена на час обстеження, становила 1 м, ширина — від 1,5 до 2 м. Навколо городища простежується також рів шириною 2,5—3 м, який вцілів частково лише з півдня, південного-сходу та заходу, а з півночі та пів-

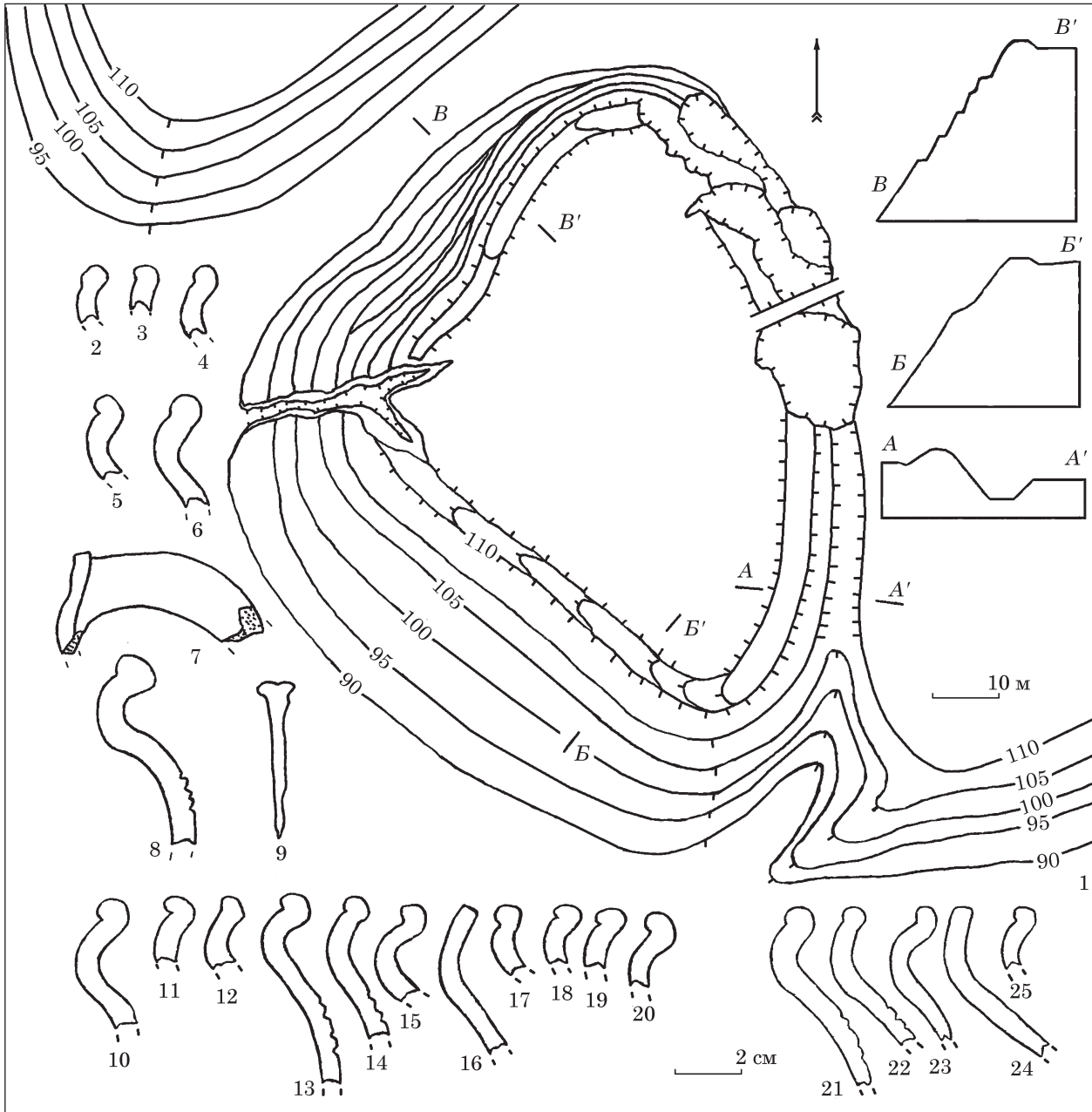

Рис. 3. План-схема і знахідки з городища Циблі (за: 1 — О. О. Прядко; 2—25 — О. В. Сухобоков, Г. М. Бузян, Б. У. Вайнер, О. В. Колибенко, М. В. Роздобудько)

нічного-сходу відсутній, адже тут до нього безпосередньо прилягають садиби жителів с. Піщане. Найкраще збережений відрізок валу з ровом простежується у східній частині городища. Ширина рову тут 3 м при глибині 1—1,5 м. Вхід до городища був з південно східної сторони. З південно-західної частини майданчик городища пошкоджений ямою великих розмірів (рис. 5).

У північно-західному та південно-східному напрямках від городища, на присадибних ділянках місцевих жителів с. Піщане (уроч. Красний Хутір, Городище), автором під час розвідок зібрано підйомний матеріал: уламки посудин давньоруського часу, переважно вінчики, стінки, денця; фрагменти стінок корчаг

та сколи рожевого овруцького пірофіліту. Давньоруська кераміка репрезентована уламками світло глиняних кружальних горщиків з плавним S-подібним профілем. Кераміка щільна, тонкостінна, у тісті домішка дрібного піску (рис. 5: 1—21). Колір поверхні темно сірий, жовтий, коричневий, теракотовий, бежевий. Зібрана кераміка розподіляється наступним чином: 98 — вінчиків, 9 — стінок з орнаментом, 5 — денця без гончарних клейм (Прядко 2015, с. 124—129).

Площа розповсюдження давньоруської кераміки поблизу городища 600 × 190—300 м (16 га).

Від Піщанського городища шлях прямував третьою надзаплавною терасою у напрямку су-

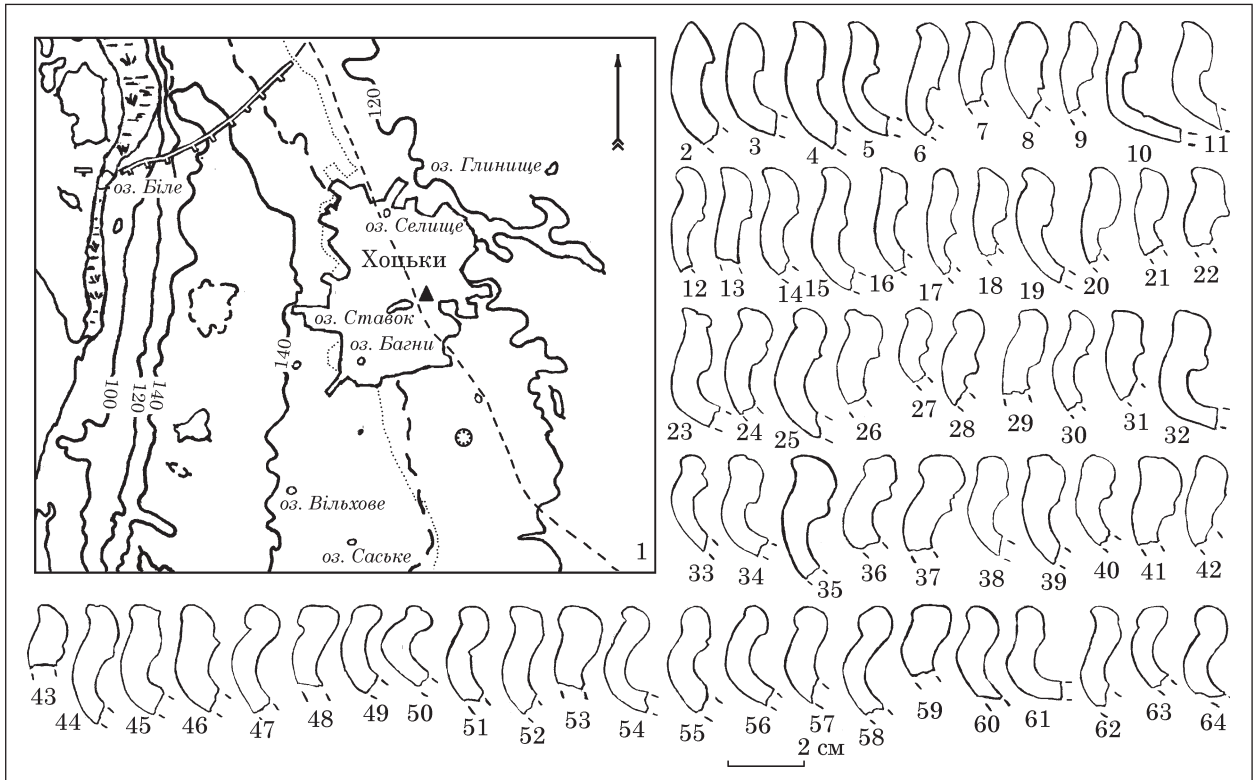

Рис. 4. План-схема поселення Хочьки (1) та знахідки з нього (2—64)

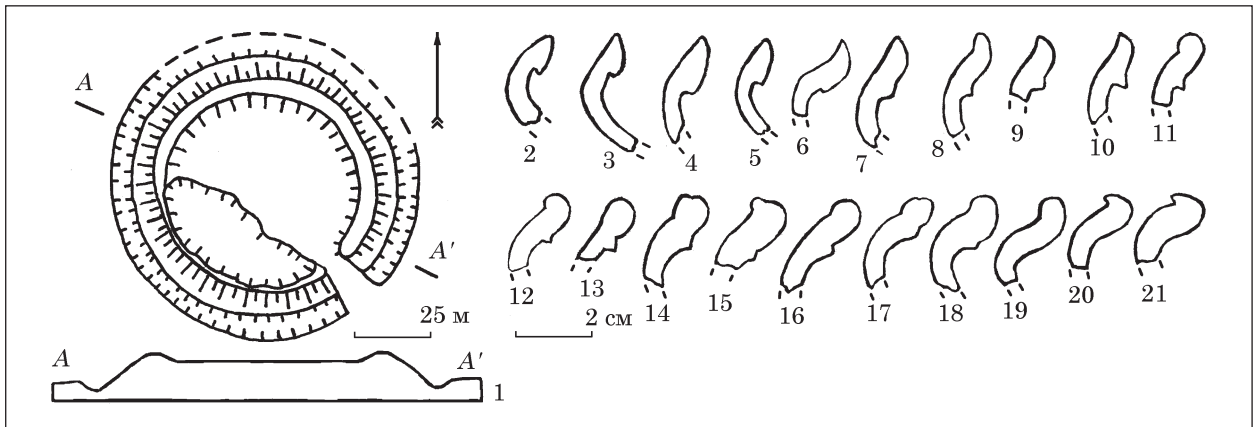

Рис. 5. План-схема (1) та знахідки з городища Піщане (2—21)

часного м. Золотоноша Черкаської обл. (рис. 1: 5). За 14 км від зазначеного міста розпочинається вишоложений схил четвертої надзавпавної тераси, який йде до р. Сула. Північніше сучасного м. Золотоноша шлях спускається в широку долину р. Золотоношки, де на її високому лівому березі розташовується городище з двома лініями валів з ровами зі сторони степу (рис. 6).

Городище знаходиться за 900 м на північний схід від м. Золотоноша Черкаської обл. на кінці корінного високого мису лівого берега р. Золотоношка (ліва притока Дніпра). Городище в плані кругле, поверхня розорюється. Вал та рів найкраще прослідковується з півночі та заходу. Діаметр майданчика 80 × 60 м (0,48 га). Східна

частина валу з ровом розорена. Мис по обидві сторони від городища ескарпований. На схід від дитинця простежується ближній та дальній вал з ровом укріпленого посаду. Перший дугоподібний вал знаходився від дитинця за 40 м, довжиною 106 м. Другий знаходився за 185 м, довжиною 230 м. На розорюваній поверхні майданчика зібрано уламки гончарного посуду XI—XIII ст., наконечники стріл, металеві ножі, уламки пірофіліту (рис. 5: 2—21). Поряд з городищем за 250 м на північний захід та 450 м на південний схід розташовуються синхронні відкриті два поселення (Прядко 2013, с. 53—60).

Від р. Золотоношка шлях пересікає невелику протоку Суху Згарь, і за 9 км досягає до р. Кропивна, де на її лівому високому березі

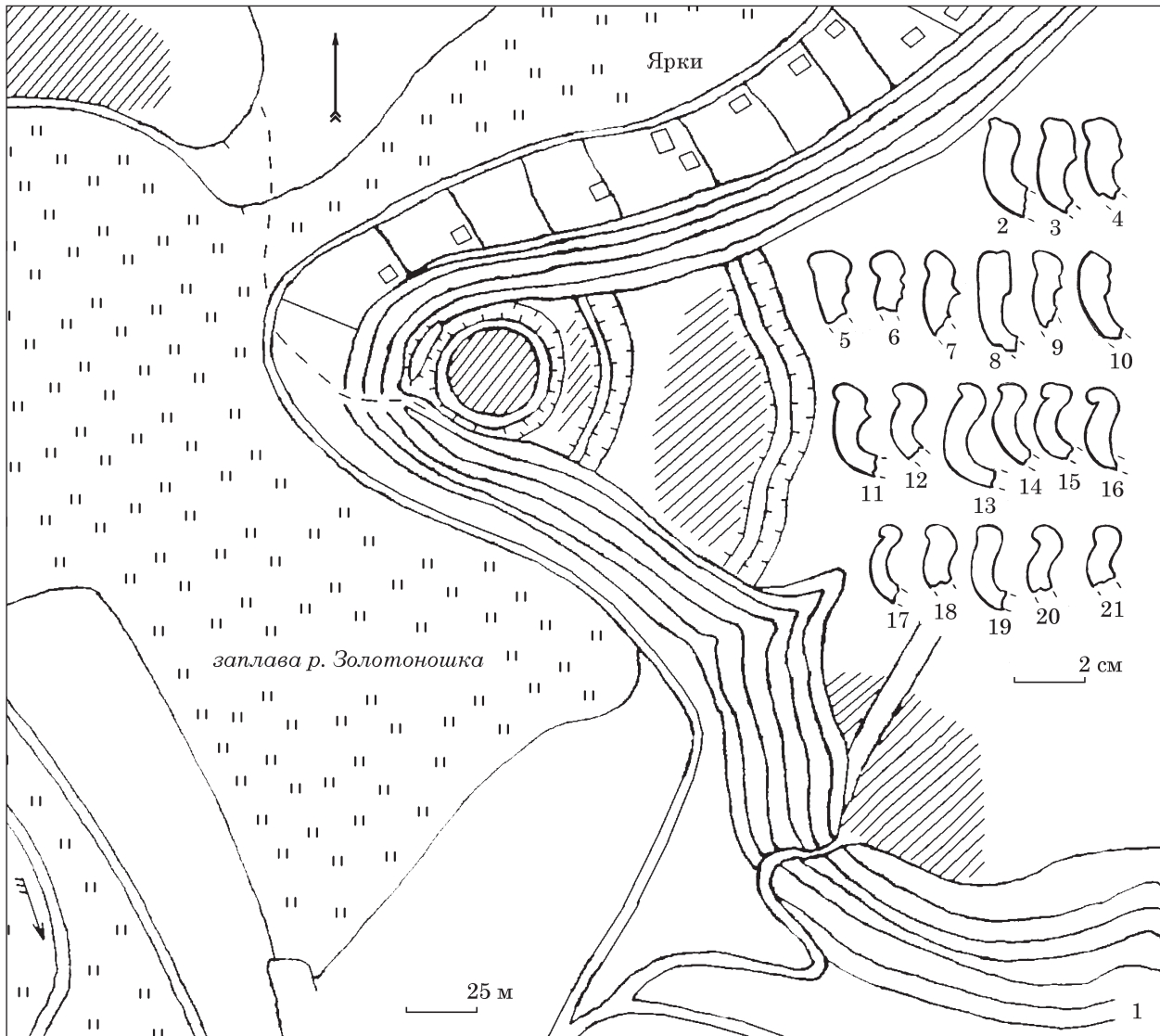

Рис. 6. План-схема (1) та знахідки з городища Золотоноша (2—19)

розташовується четверте городище цієї ділянки (рис. 1: 6).

Городище розташовується у північній частині с. Кропивна, уроч. Париж, Золотоніського району, Черкаської області за 960 м на північний схід від будівлі сільської ради на видовженій стрілці мису корінного лівого берега р. Кропивна лівий доплив р. Золотоношки, яка у свою чергу лівий доплив р. Дніпро. Майданчик городища має округлу форму, розмірами 45 × 32 м (0,14 га). Північний і південний схил городища ескарпований на одну «сходинку» шириною 1—1,5 м. З північної сторони площадки вал знівельований і ледве помітний, з південної сторони він зберігся частково. На поверхні площадки зібрано фрагменти гончарного посуду початку XI — першої половини XIII ст. (рис. 7: 2—10).

З метою встановлення культурного шару на городищі у північно східній частині майданчика було закладено розвідкову траншею розмірами 4 × 1 м (рис. 7: 1). Стінки траншеї орієнтовані

за сторонами світу. У профілі стінок зафіксовану наступну структуру нашарувань: зверху залягав чорнозем на глибину — 0,20 м — орний шар, він перекривав сіро-жовтий ґрунт насичений дрібними уламками ліпної кераміки епохи бронзи та гончарної кераміки давньоруського часу. Цей шар також був насичений фрагментами деревного вугілля. На глибині 0,89 м від північної стінки траншеї зафіксовано деревний тлін від конструкції кліті? в заповненні якої концентрувалися плями світло жовтої лесової глини. Під ним на глибині 1,1 м — знаходився материковий лес. Городище було збудоване не раніше середини XII ст. (Прядко 2015).

Від Кропивнянського городища шлях прямує через сухі балки і за 18 км досягає р. Ірклій, де на її високому лівому березі розташовується п'яте городище (рис. 1: 7).

Городище знаходиться в центральній частині с. Іркліїв, (уроч. Забашта, Хамське, Трибинщина) Чорнобаївського району Черкаської області. Залишки укріплень розташовані на

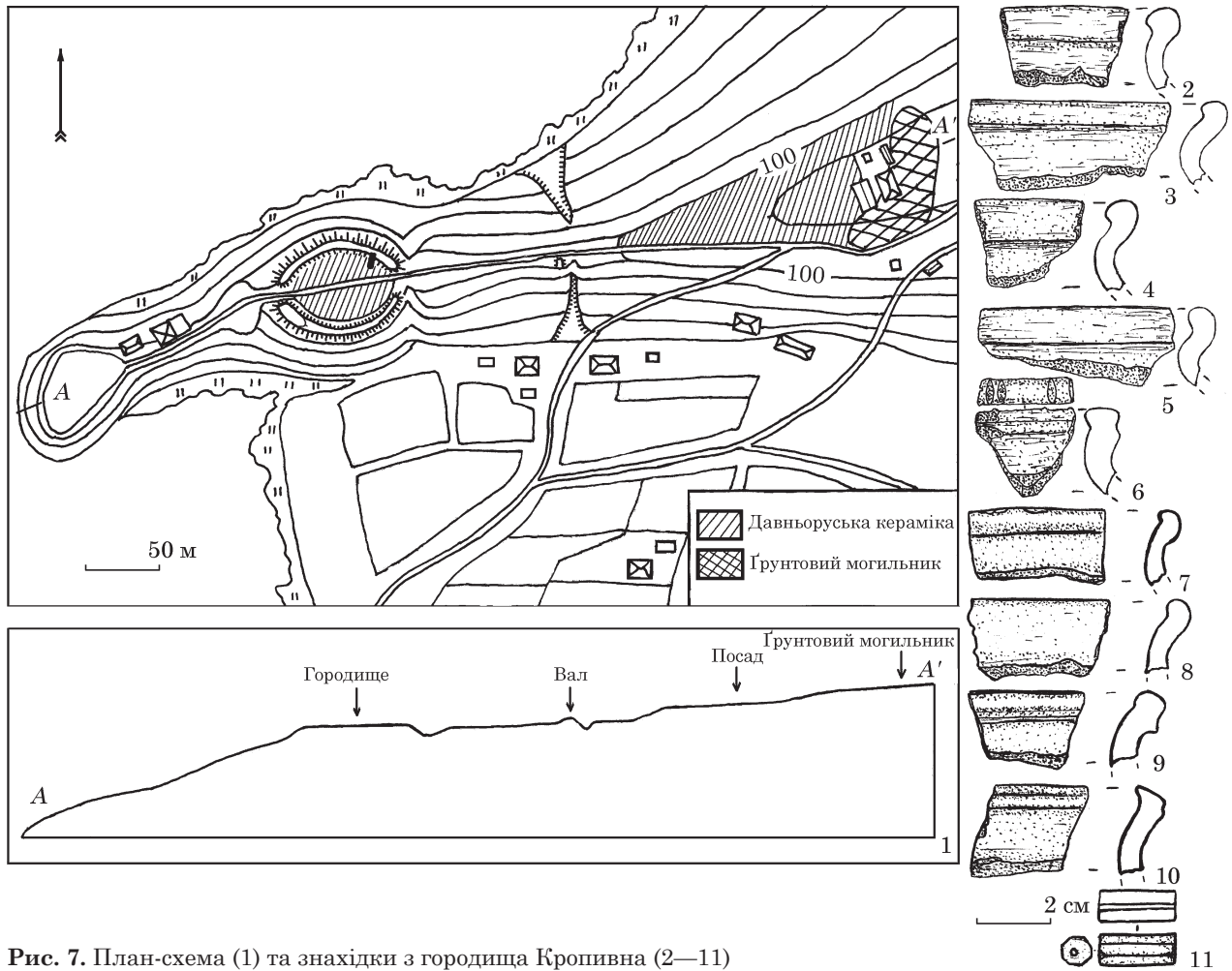

Рис. 7. План-схема (1) та знахідки з городища Кропивна (2—11)

мису, який утворений з північно-східної сторони долиною р. Ірклій, а з південно-західної широким ярмом. З південно-східної сторони мис з'єднується з корінним берегом. Висота над рівнем заплави становить близько 25 м.

З північно-західної сторони цього мису виділяється видовжений природній виступ (рис. 8: 1), який має округло видовжену форму, розмірами 82 м з північного заходу на південний схід, 38 × 24 м з північного сходу на південний захід (0,18 га). З півночі, північного заходу та південного сходу на краю поверхні цього виступу простежується рів, шириною — 4—4,5 м, глибиною — 0,50—0,60 м. Нижче площадки із заходу та південного заходу фіксується ескарп, який доповнений ровом, по якому нині проходить стежка. З напільного боку рів чи вал відсутній, але у місці ймовірного розташування рову простежується на схилі рівчак, який утворений багаторічним стоком води. До місця в'їзду на цей виступ вздовж мису з напільної сторони веде основна дорога, яка використовується й нині (вул. Марії Пустовіт). На сьогодні на поверхні виступу розташовуються три будівлі одного нежитлого двору. Поряд на сезонному городі зібрано підйомний матеріал, який представляє переважно козацьку добу. В

зачистці стінки сміттової ями поряд з будівлею зафіксовано перемішаний культурний шар товщиною 1—1,6 м, який насичений матеріалами козацької, давньоруської та скіфської доби. Кераміка давньоруської доби фрагментована та малочисельна. Це уламки тонкостінних кружалних горщиків з типовим плавним вигнутим профілем. Вінця мають характерну закраїну зсередини та плавний S-подібний профіль зовні. Черепок щільний, у тісті домішка дрібнозернистого піску. Поверхня світло та темно-сірого кольору. Два фрагменти стінок мають характерний хвилястий орнамент (рис. 8: 2—7). Городище було збудоване не раніше середини XII ст. (Прядко 2017, с. 61—67).

Від Іркліївського городища шлях переходить через степові річки Коврай та Баталей і за 38 км опускається з високого корінного берега до рівня долини Сули, де розташовувалося шість давньоруське городище з відкритим поселенням та могильником у центральній частині с. Жовнино (рис. 1: 8).

Городище розташовувалося до затоплення в урочищі Городище на правому березі р. Сула за 1,8 км на південний схід від мису Жовнино. На початку XX ст. обстежувалося В. Г. Ляскоронським, який і зробив єдиний до цього часу

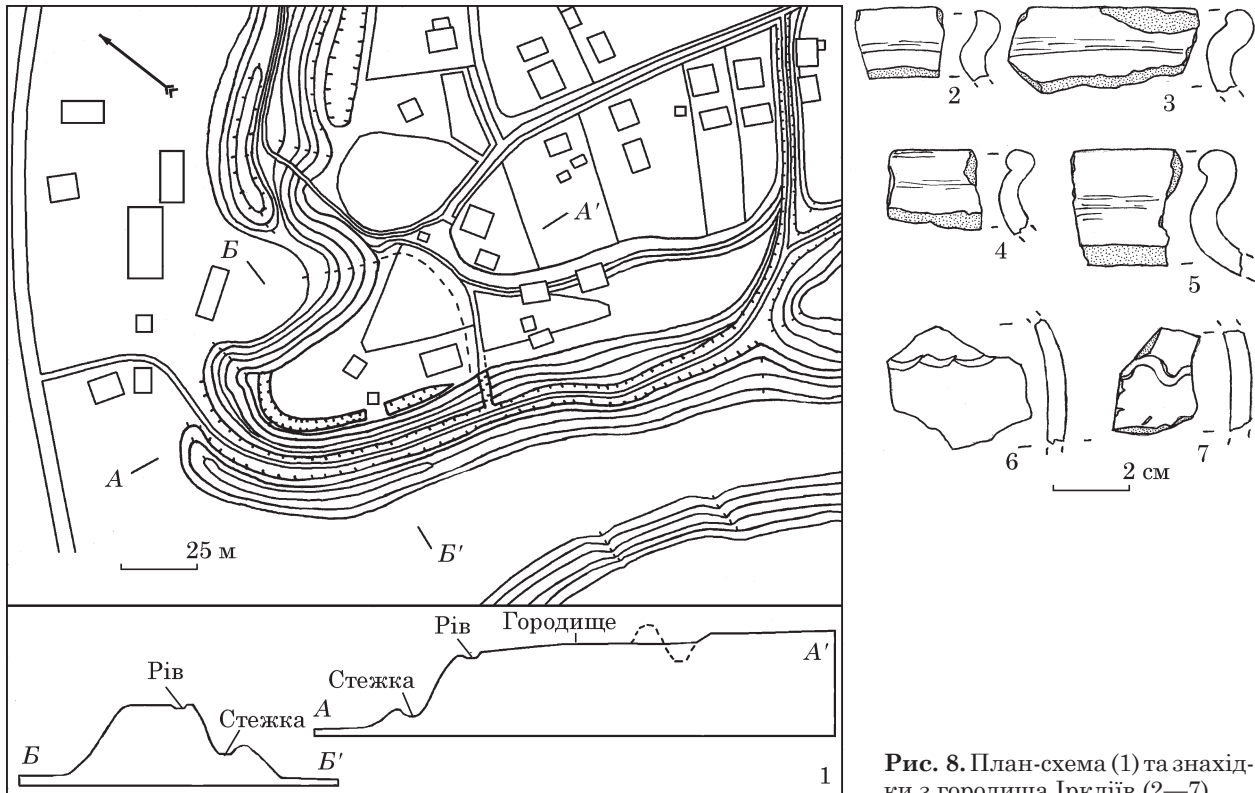

Рис. 8. План-схема (1) та знахідки з городища Іркліїв (2—7)

детальний окомірний план (рис. 9: 1) за яким вже на той час було помітно руйнування валів по всій їх протяжності. В центрі городища та поряд з ним розташовувалися дві церкви с. Жовнино, завдяки цьому на топографічних картах середини ХХ ст. укріплення округлої форми добре ідентифікуються (Ляскоронський 1911, с. 44). Городище в плані кругле, діаметр за В.Г. Ляскоронським — 450 аршин (320 м). Це ж городище обстежував Л.В. Падалка, який відмічає городок на 3 десятини (3,5 га), з валами 3—4 сажні (6,5—8 м) (Падалка 1905, с. 34—35). У 1946 р. городище обстежив Ф. Б. Копилов, який зафіксував вже повну руйнацію валів (Копилов 1946, с. 36). Під час спаду води у 1960 р. В. К. Гончаровим та В. Д. Дяденком було виявлено у кільцевому валу дерев'яні обгорілі кліті. На поверхні городища зібрано значну кількість матеріалів давньоруського часу (Дяденко 1961—67/107).

У фондах Інституту археології НАН України знаходиться колекція знахідок з Жовнино, яка складається з колекцій № 439, 934. У ці колекції входять матеріали розкопок раннього могильника та знахідки з розмитого городища зібрані В. Д. Дяденком у 1961—1969 рр. Найбільша група гончарної кераміки належить до зборів 1964 р. і складається із понад 150 артефактів, серед яких 31 фрагмент вінець горщиків кінця Х — початку ХІ ст., 113 — ХІІ—ХІІІ ст., а також пірофілітових прясличок з графіті (рис. 9: 2—34; 10: 35—65).

У 1981 р. територія пам'ятки обстежена Посульським загonom ІА АН УРСР під керів-

ництвом Ю. Ю. Моргунова (Моргунов 1996, с. 122—125).

Від городища Жовнино шлях розділявся на дві гілки, одна з яких переходила на лівий берег р. Сула і прямувала у напрямку сучасного м. Кременчук. Інше відгалуження прямувало вниз за течією р. Сула до сьомого городища цього шляху (рис. 1: 9).

Городище до затоплення знаходилося за 7,5 км на південний схід від південної околиці с. Жовнино уроч. Палянівщина, біля краю стариці правого берега р. Сула. Поряд з городищем розташовувалося поселення та могильник. Форма городища підковоподібна (240 × 106 м) висота валів 2,9 м (рис. 11). Культурний шар потужністю 0,60—1,8 м насичений матеріалами давньоруського часу кінця Х — середини ХІІ ст.

Городище відкрив у 1956 р. Р. А. Юра. Дослідження на ньому проводив у 1957 р. загін Кременчуцької експедиції ІА АН УРСР під керівництвом В. Й. Довженка. Усього досліджено 240 м² (Довженко, Гончаров, Юра 1966, с. 11).

Від цього городища шлях прямував до гирла річки Сула, де знаходилося городище-гавань літописного Воїня (рис. 1: 10). Про рівень та масштаби торгово-грошових відносин свідчать знахідки зроблені під час археологічних досліджень 1956—1959 рр. Цей укріплений пункт виконував функції порту на Дніпровському річковому шляху (рис. 12).

Городище обстежувалось В. Г. Ляскоронським, Л. В. Падалкою, Ф. Б. Копиловим. У

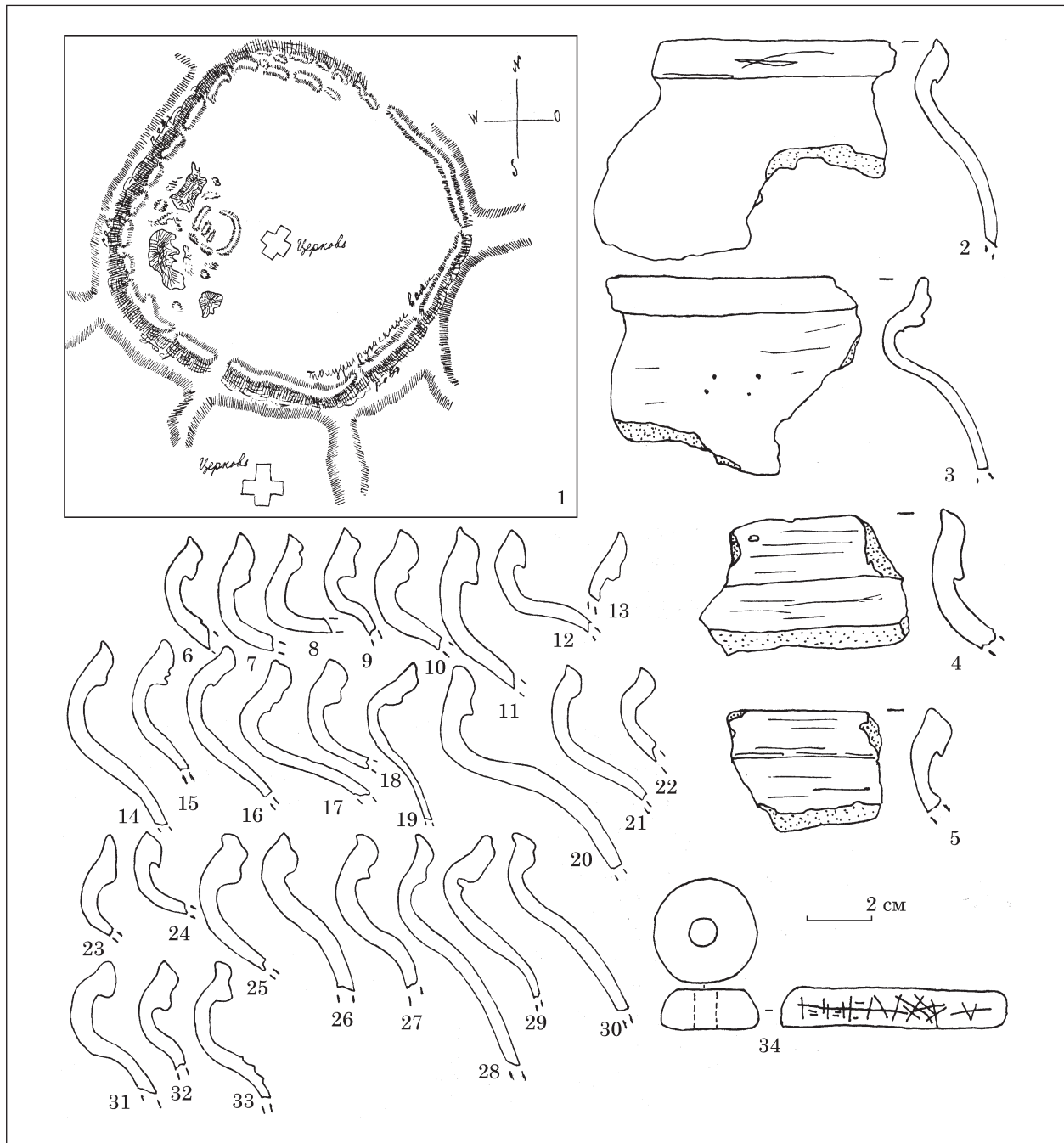

Рис. 9. План-схема за В. Г. Ляскоронським (1) та знахідки з городища за В. Д. Дяденком (2—34)

1956—1959 рр. на ньому проводились розкопки Кременчуцькою експедицією ІА АН УРСР під керівництвом В. Й. Довженка та В. К. Гончарова. За цей час розкопано близько 8 тис. м². Городище було збудоване наприкінці Х на початку ХІ ст. Укріплення складалися з двох валів і рову між ними, були посилені серцевою кладкою часу будівництва при Володимирі Святославовичі (Довженок, Гончаров, Юра 1966, с. 15—24).

Ще одним із індикаторів локалізації торгового шляху слугують знахідки монет, як власне карбованих так і іноземних, які також були у обігу. Так під час розкопок Воїня у внутрішніх

житлових клітках городища було знайдено п'ять візантійських анонімних фолісів (Довженок, Гончаров, Юра 1966, с. 146: табл. XXVII: 2—6). Поблизу давньоруського городища Золотоноша у 2012 р. було знайдено скарб візантійських анонімних фолісів (Прядко 2013, с. 55—60). Неподалік давньоруського городища Піщане було знайдено два анонімних фоліси та срібляник і уламок срібляника (Шостопал 2007, с. 48). У 2016 р. в центрі с. Хоцьки Переяслав-Хмельницького р-ну Київської обл. знайдено візантійський міліарісій (Прядко 2017, с. 112).

Вище зазначена мережа городищ у повній кількості функціонувала з середини ХІІ до пер-

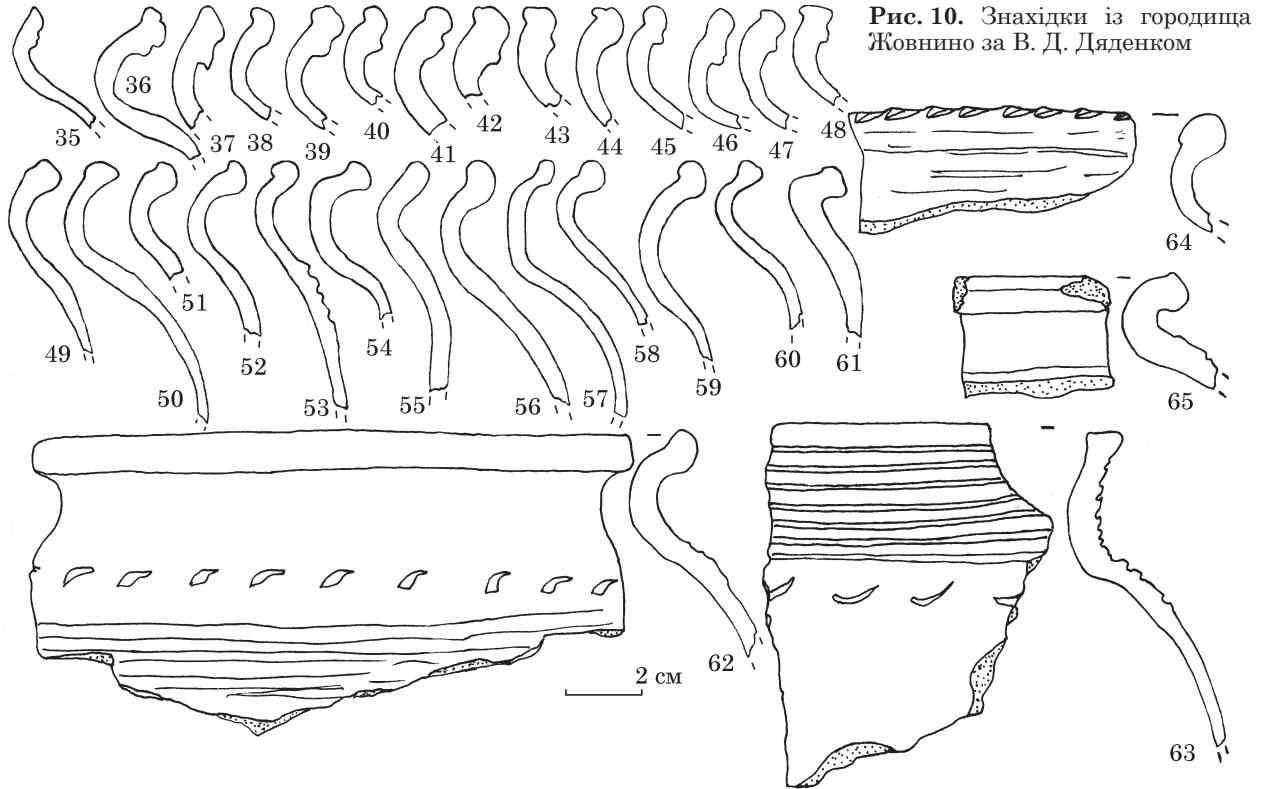

Рис. 10. Знахідки із городища Жовнино за В. Д. Дяденком

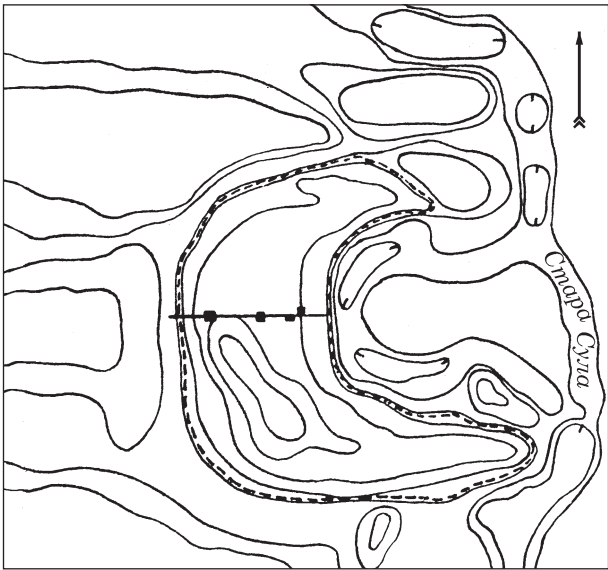

Рис. 11. План-схема городища Жовнино II уроч. Палівщина за В. К. Гончаровим

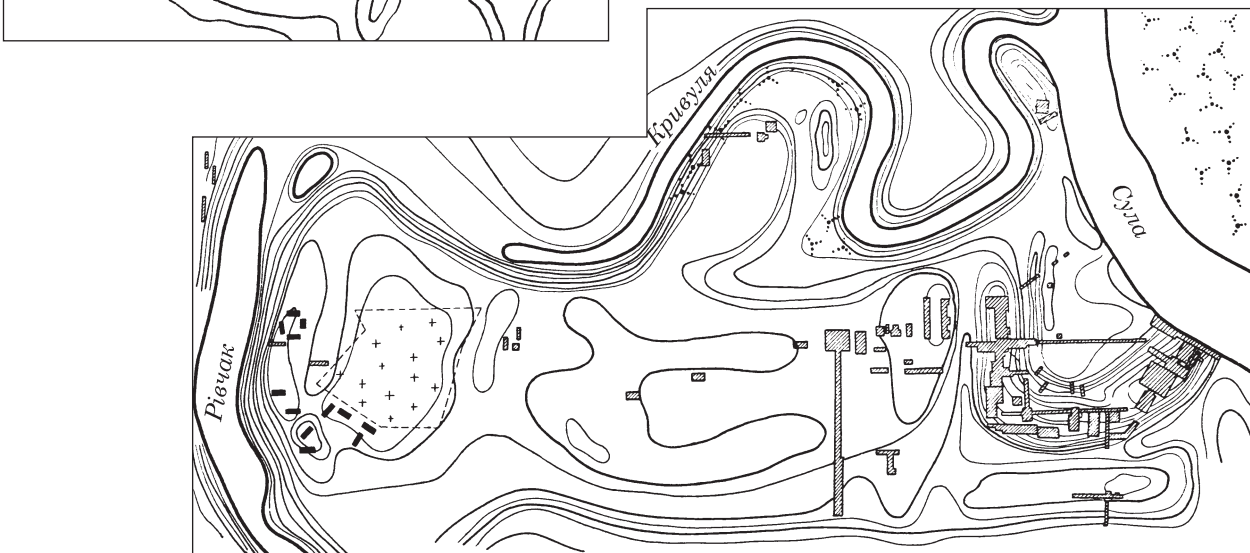

Рис. 12. План-схема городища Воїнська Гребля, за: В. К. Гончаров, В. А. Богусевич, Р. О. Юра (1)

шої половини XIII ст. цьому свідчать знайдені датуючі матеріали.

Таким чином в процесі масштабної роботи у напрямку виявлення археологічних пам'яток регіону, що здійснювалося автором упродовж тривалого часу, залучення до цих досліджень картографічних джерел та інформацію про попередні напрацювання, дозволило нам локалізувати ділянку Наддніпрянського торгового шляху за місцезнаходженням проміжних городищ між Переславом та Воїнем.

ЛІТЕРАТУРА

- Бузян, Г. М., Набок, Л. М., Роздобудько, М. В., Тетеря, Д. А. 2007. *Нариси з історії давнього Переяслава*. Київ: Міленіум.
- Дяденко, В. Д. 1961—1967. *Щоденники з розкопок могильника біля с. Жовнино*. НА ІА НАНУ, 1961—1967/107.
- Довженко, В. Й., Гончаров, В. К., Юра, Р. О. *Древньоруське місто Воїнь*. Київ: Наукова думка.
- Копилов, Ф. Б. 1946. *Звіт про роботу Посульської археологічної експедиції в 1946 р.* НА ІА НАНУ, 1946/22.
- Коринний, Н. Н. 1992. *Переяславская земля, X — первая половина XIII века*. Киев: Наукова думка.
- Колібенко, О. В. 2000. Міські брами Переяслава Руського. *Наукові записки з української історії*, 10, с. 16-24.
- Ляскоронський, В. Г. 1903. *История Переяславской земли с древнейших времен до половины XIII ст.* Киев: Тип. Н. А. Гирич.
- Ляскоронський, В. Г. 1911. *Городища, курганы, майданы и длинные (змиевые) валы в области Днепровского Левобережья*. Москва: Тип. В. И. Воронов.
- Моргунов, Ю. Ю. 1996. *Древнерусские памятники поречья Сулы*. Курск: Курск.
- Падалка, Л. В. 1905. *Древние земляные сооружения в пределах Полтавской губернии*. Полтава: Т-во печатного дела.
- Петрашенко, В. О., Козюба, В. К. 1999. *Узбережжя Канівського водосховища (каталог археологічних пам'яток)*. Київ: К.
- Прядко, О. О. 2013. Давньоруське городище поблизу міста Золотоноша. Нові археологічні та нумізматичні матеріали. *Наукові записки з української історії*, 33, с. 53-60.
- Прядко, О. О. 2015а. Давньоруське городище Піщане на р. Супій. *Археологія & Фортифікація*, с. 124-129.
- Прядко, О. О. 2015б. Нове давньоруське городище Кропивна на Лівобережжі Середнього Придніпров'я. *Праці Центру пам'яткознавства*, 28, с. 106-114.
- Прядко, О. О. 2017а. Городище в с. Іркліїв на Черкащині. *Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні*, 26, с. 61-67.
- Прядко, О. О. 2017б. Давньоруські пам'ятки с. Хоцьки на Переяславщині. *Археологія & Фортифікація*, с. 111-118.
- Сухобоків, О. В., Бузян, Г. М., Вайнер, Б. У., Колібенко, О. В., Роздобудько, М. В. 1995. *Звіт про археологічні дослідження Лівобережно-Дніпровської слов'яно-руської експедиції ІА НАН України у 1995 р.* НА ІА НАНУ, 1995/64.
- Шостопа, А. В. 2007. *Скарби Черкащини*. Черкаси: Андрощук П. С.

REFERENCES

- Buzian, H. M., Nabok, L. M., Rozdobudko, M. V., Teteria, D. A. 2007. *Narysy z istorii davnoho Pereiaslava*. Kyiv: Milenium.
- Diadenko, V. D. 1961—1967. *Shchodennyky z rozkopok mohylnyka bilia s. Zhovnyno*. NA IA NANU, 1961—1967/107.
- Kopylov, F. B. 1946. *Zvit pro robotu Posul'skoi arkheolohichnoi ekspedytzii v 1946 r.* NA IA NANU, 1946/22.
- Korynnui, N. N. 1992. *Pereiaslavskaiia zemlia, X — pervaia polovyna XIII veka*. Kyev: Naukova dumka.
- Kolybenko, O. V. 2000. Miski bramy Pereiaslavlia Rusko-ho. *Naukovi zapysky z ukrainskoi istorii*, 10, s. 16-24.
- Liaskoronyskyi, V. H. 1903. *Istoriia Pereiaslavskoi zemli s drevneishikh vremen do poloviny XIII st.* Kyev: Typ. N. A. Hyrych.
- Liaskoronyskyi, V. H. 1911. *Horodyshcha, kurhanu, maidanu y dlynnie (zmyevue) valu v oblasti Dneprovskoho Levoberezhia*. Moskva: Typ. V. Y. Voronov.
- Morhunov, Y. Y. 1996. *Drevnerusskyye pamiatnyky porechia Sulu*. Kursk: Kursk.
- Padalka, L. V. 1905. *Drevnye zemlianie sooruzhenyia v predelakh Poltavskoi gubernyy*. Poltava: T-vo pechatnoho dela.
- Petrashenko, V. O., Kozziuba, V. K. 1999. *Uzberezhzhia Kanivskoho vodoshkoviyscha (kataloh arkheolohichnykh pamiatok)*. Kyiv: K.
- Priadko, O. O. 2013. Davnoruske horodyshche poblyzu mista Zolotonosha. Novi arkheolohichni ta numizmatychni materialy. *Naukovi zapysky z ukrainskoi istorii*, 33, s. 53-60.
- Priadko, O. O. 2015a. Davnoruske horodyshche Pishchane na r. Supii. *Arkheolohiia & Fortyfikatsiia*, s. 124-129.
- Priadko, O. O. 2015b. Nove davnoruske horodyshche Kropyvna na Livoberezhzhi Serednoho Prydniprovia. *Pratsi Tsentru pam'iatkoznavstva*, 28, s. 106-114.
- Priadko, O. O. 2017a. Horodyshche v s. Irkliiv na Cherkashchyni. *Novi doslidzhennia pam'iatok kozatskoi doby v Ukraini*, 26, s. 61-67.
- Priadko, O. O. 2017b. Davnoruski pam'iatty s. Khotsky na Pereiaslavshchyni. In: *Arkheolohiia & Fortyfikatsiia*, s. 111-118.
- Sukhobokov, O. V., Buzian, H. M., Vainer, B. U., Kolybenko, O. V., Rozdobudko, M. V. 1995. *Zvit pro arkheolohichni doslidzhennia Livoberezhno-Dniprovskoi slov'iano-ruskoj ekspedytzii IA NAN Ukrainy u 1995 r.* NA IA NANU, 1995/64.
- Shostopal, A. V. 2007. *Skarby Cherkashchyny*. Cherkasy: Androshchuk P. S.

О. О. Прядко

LOCALIZATION OF THE «PEREYASLAV — VOYIN» PART OF THE DNIEPER TRADE PATH BY THE SETTLEMENTS' LOCATION

The article is devoted to the part of the Dnieper trade path's localization by the location of fortifications at the crossings through the steppe rivers in the micro region. It was impossible to prove this version earlier due to the lack of known settlements along the path. As a result of the exploration conducted in 2012—2017 there were discovered previously unknown fortifications in Pishchane, Kropyvna and Irklyiv. Thus it is became possible to precisely position the fords and crossings that covered those settlements. Above mentioned network of fortifications functioned from the middle of the XII to the first half of the XIII century. This is confirmed by the materials found.

Key words: Dnieper trade route, settlement, Kievan Rus period, localization, crossing, ford, between Trubizh and Sula rivers.

Одержано 12.11.2017

ПРЯДКО Олександр Олегович, науковий співробітник, Національний історико-етнографічний заповідник «Переяслав», вул. Шевченка 8, м. Переяслав-Хмельницький, 08400, Україна, Alex3322prt@gmail.com.

PRYADKO Olexandr O., Researcher, National historical and ethnographic reserve «Pereyaslav», Shevchenko ave. 8, Pereyaslav-Khmelnytsky, 08400, Ukraine, Alex3322prt@gmail.com.

М. В. Єльніков

АРХЕОЛОГІЧНІ МАРКЕРИ ПІВДЕННОЇ ДІЛЯНКИ МУРАВЬСЬКОГО ШЛЯХУ

Стаття присвячена реконструкції маршруту південної ділянки Муравського шляху. За аналізом писемних джерел і картографії виділені археологічні пам'ятники, що виступають маркерами цієї комунікації. Розташування городищ часів Золотої Орди на «оріхівському напрямку» змінює погляди на характер руху Муравським шляхом й ставить питання про початок його функціонування.

Ключові слова: *Муравський шлях, «оріхівський напрямок», мечеті, городище Кінські Води, золотоординський період.*

За часів пізнього середньовіччя серед степових суходільних магістралей Лівобережжя України найбільш відомим був Муравський шлях, який вважався «способнейшим, прямейшим, гладким и ровным путем из Руси к татарам» (Еварницький 1898, с. 240). Це була одна зі стратегічно важливих транспортних артерій, що часто використовувалася у військових цілях, здебільшого кримськими татарами: «*Татары в войнах и набегах на Россию, действовали всегда от Перекопа к верховьям рек Молочной и Берды, прямо на север, мимо нынешних городков Павлограда и Валок, так называемым Муравским шляхом. Их знания местности было так велико, что они проходили от Перекопа верст семьсот или восемьсот, по гребням высот, идущих параллельно рекам, не встречая на этом протяжении ни одной значительной реки, ни переправы, могущей их затруднить, и имея всегда воду под рукою*» (Герсиванов 1849, с. 59).

Лише у періоди «замирення» Муравський шлях набував значення торгівельної магістралі, яким рухались торговці і дипломатичні місії, що фіксували маршрут його проходжен-

ня. За нотатками мандрівників створювалися мапи, де, за відсутності населених пунктів, орієнтиром у степовому просторі слугували річки, кургани і «давні руїни». Головними серед джерел є географічна збірка (так звані «креслення») Російської імперії — «Книга Большому Чертежу» редакції 1627 р., а також «Статейный список» — дорожні записки московської посольської місії, відправленої у 1680 р. до Криму. На підставі цих описів в подальшому науковці намагались локалізувати пункти проходження, визначити час появи і тривалість функціонування цієї комунікації.

Згідно Енциклопедії історії України, Муравський шлях вперше згадується, вірогідно, під 1555 р.; найдокладніше магістраль описана у «Книге Большому Чертежу». У XVI—XVII ст. цей шлях використовувався Кримською ордою для набігів в Слобідську Україну і в межі Російської держави. Відома також інша назва — «Царева дорога», що було пов'язано з тим, що на чолі орди під час набігів стояв «цар» (хан). Лише з розвитком російської прикордонної системи військово значення цієї комунікації зменшується, натомість зростає її роль як торгової магістралі. Подається і мапа південної частини Муравського шляху (рис. 1), реконструйована згідно «Книги Большому Чертежу» (Вортман 2010, с. 132—134).

Д. І. Яворницький звернув увагу на рух «величезним півколом», яким йшов Муравський шлях від Орелі до Молочної, що було викликано, за його переконанням, необхідністю уникати зайвих переправ через глибокі річки (Еварницький 1898, с. 239). На важливість природно-кліматичних умов для прокладання караванних маршрутів, що йшли вододілами, вказує О. П. Моця. Вчений відзначає, що пе-

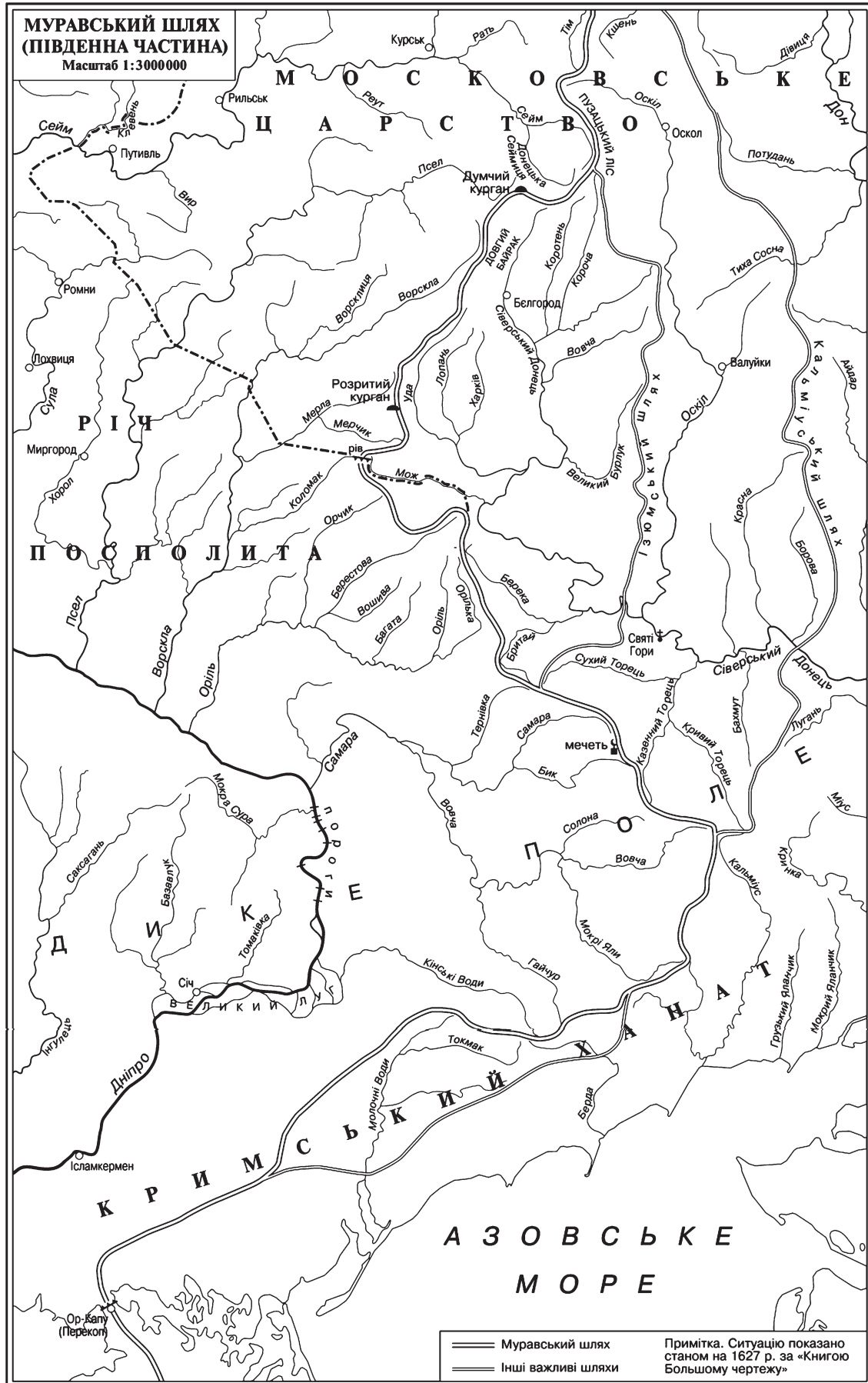

Рис. 1. Реконструкція південної ділянки Муравського шляху згідно «Книги Большому Чертежу» 1627 р. (Вортман 2010)

реправи через річки відбувались лише за тих умов, коли неможливо було їх обійти (Моця 1992, с. 44—45). Останнє спостереження може змінити усталені погляди на маршрут руху Муравським шляхом лише по верхівкам річок, зокрема в обхід р. Конки (вершинами Конки і Берди), та сприяти пошуку стародавньої інфраструктури на цій ділянці комунікації. Локалізація археологічних маркерів південної частини Муравського шляху за аналізом писемних джерел і картографії є метою даної статті.

При реконструкції Муравського шляху привертає увагу «оріхівський напрямок», яким йшла ця магістраль: *«Русские в войнах с Крымцами, могли бы следовать от Украйны прямо на юг, мимо нынешнего Орехова, через так называемый Муравский шлях, которым Татары вторгаются в Россию»* (Герсиванов 1849, с. 78). На значення м. Оріхова як ключового пункту на шляху до Криму вказував укладач матеріалів Катеринославської губернії середини XIX ст. В. Павлович: *«Важнейшие пункты, к которым направляется движение обозов и транспортов... — г. Орехов (Таврической губернии), в котором большей частью сосредотачиваются пути, ведущие в Крым»* (Павлович 1866, с. 48). За спостереженнями Герсиванова, у першій половині XIX ст. у Таврійській губернії існувало більше десяти поштових доріг, серед яких № 12 була продовженням шляху 8 з Федосії до Мелітополя і вела далі з Мелітополя до Оріхова через Токмак лівим берегом Молочної. Відзначаючи мости і гаті на цьому шляху, він констатує: *«Часть этой дороги до Токмака, проходя на протяжении 32 верст через немецкие колонии, содержится в отличном виде»* (Герсиванов 1849, с. 73). Функціонування цієї ділянки дороги, через річки Юшанли, Курушани (Крульман) і Токмачку (Токмак), було можливе лише за умов знаходження на переправах населення і їх обслуговування. Відомо, що з 1803 по 1850 рр. у Молочанському окрузі виникло 46 колоній прусських менонітів (Бондарь 1916, с. 36), у державні обов'язки яких входило стежити за станом мостів і доріг (Велицын 1893, с. 96).

Також Герсиванов визначає літерами від «а» до «м» найголовніші торгові шляхи Таврійської губернії, де для нашої теми інтерес представляє дорога «е», що йшла з Перекопа до Катеринославської губернії через Мелітополь, Токмак і Оріхів: *«От Токмака дороги разделяются; одни солевозные фуры следуют на Орехов, другие через Юрково, где переправляются в брод через Конку. Те же, кои идут на Бахмут, вступают в пределы Екатеринославской губернии, между верховьями Берды и Токмачки»* (Герсиванов 1849, с. 76). Дорога від Токмаку у східному напрямку (на Бахмут) частково повторює напрямок маршруту Муравського шляху, реконструйований за «Книгою Большому Чертежу» (рис. 1). Отже, вже у першій половині

XIX ст. ділянка руху вздовж Молочної змінює свій напрямок — переноситься на його лівий берег. Тому до писемних джерел цього періоду треба ставитись обережно, хоча саме ці дані дають змогу зрозуміти значення «оріхівського напрямку» на шляху до Криму.

У середині 1970-х рр. відомий фахівець у галузі історичної географії Золотої Орди В. Л. Єгоров, аналізуючи тест «Книги Большому Чертежу», дійшов висновку про існування в центральній частині широтної течії р. Конка золотоординського городища (Єгоров 1977, с. 121). Не вказуючи точного місця розташування городища «Кінські Води», дослідник у подальшому реконструював проходження через район пам'ятника північної ділянки Великого Шовкового шляху — торговельної магістралі з Азаку до Ак-Керменя, а також маршрут руху армії Тамерлана під час західного походу 1395—1396 рр. (рис. 2) (Єгоров 1985, карта 2, вставка). Окрім не визначеної локалізації городища «Кінські Води», поза увагою науковця лишилась ще «мечеть» між річками Биком і Вовчою, що дозволяє знов звернутися до цього джерела.

Для виділення археологічних маркерів Муравського шляху в його південній частині, важливими є два уривки «Книги Большому Чертежу» (подається з примітками списку редакцій № 396 і 1330), де в першому відзначено: *«А ниже Волчьих Вод пала в Самарь река Бык, от Волчьих Вод верст з 10. А меж Волчьих Вод (у верхньому полі за № 396: «Мечеть татарская, Воды Конские») и Быка мечеть татарская каменная, сажень ее з 20; а лесу с тех мест до Перекопи нет. А вверх по Быку дорога Муравская. ...А от Волчьих Вод и от татарския мечети до Конских Вод верст со 100 и больши (за № 1330: «по старому чертежу, а по Разрядной розписи 60 верст и в нынешнем чертеже положено против старого чертежу 120 верст»)»* (Сербина 1950, с. 65). У другому уривку уточнюється розташування вже двох пунктів з мечетями: *«А промеж Быка и Волчьих Вод, на Муравской дороге, мечеть татарская каменная. А ниже реки Быка (за № 1330: «верст с 150») пала в Самар река Овечьи Воды. ...А в реку в Московку пала река Конские Воды, а вытекли Конские Воды из под Муравской дороги против Молочных Вод. А по правой стороне Конских Вод, от Днепра 60 верст, 7 кешеней татарских мечетей (за № 1330: «мечетей» пропущено)»* (Сербина 1950, с. 110).

Відповідно до першого уривку, Муравський шлях йшов верхів'ям Бика, у другому — між Биком і Вовчою. В той же час інформація, яку подає Д. І. Яворницький, свідчить на проходження комунікації західніше витоків р. Бик (довжина течії близько 101—108 км). Він відзначав, що після невдалого Кримського походу 1687 р. гетьману Війська Запорозького І. С. Мазепі 18 квітня 1688 р. була надіслана

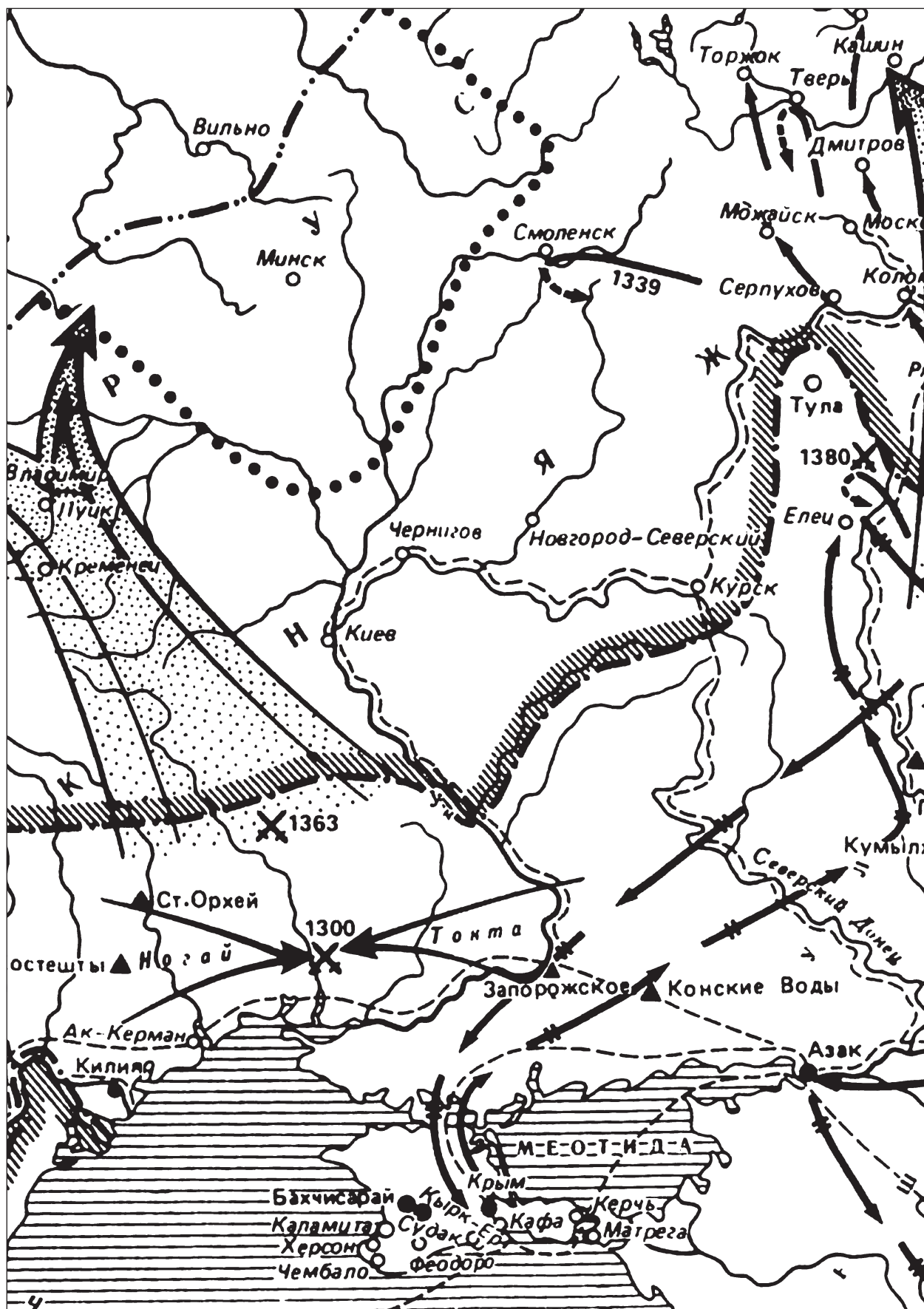

Рис. 2. Карта Золотої Орди XIV ст. (Егоров 1985)

царська грамота з наказом зібрати 20 тис. малоросійських козаків для будівництва двох фортець на р. Самарі для «*промысла над Крымом*». Перша — Богородицька (залишки у межах суч. м. Дніпра), постала в тому ж році, другу фортецю гетьман планував побудувати біля Муравського шляху, у гирлі р. Бик: «*То место смежно с шляхами, которыми ходят бусурмане-татары под города царского величества и если посадить в ту крепость людей, то от той сторожи никто не мог бы скрыться и пробраться тайно в города*» (Яворницький 1990, с. 73—74; Пірко 2007, с. 22). Відстань між Биком (при впадінні його у Самару) і Вовчою по вісі північ—південь складає близько 60 км, середні показники між річками — від 33 до 46 км.

«Мечеть кам'яну татарську» між річками Бик і Вовчою можливо локалізувати поблизу смт Покровське Дніпропетровської області, на правому березі р. Вовчий, де фіксуються топоніми «Мечетне»: Мечетне, Солоно-Мечетне, Ново-Мечетне, Гапоно-Мечетне (Ельников 2015, с. 500). Свою назву вони отримали від балки Мечетної, у XIX ст. тут знаходилась залізнична станція Мечетна (Морачевский 1910, с. 615), поблизу Покровського була зручна переправа через Вовчу (Драчевский 1850, с. 65). Наприкінці вересня 1673 р. на Муравському шляху, напередодні дня Покрова Пресвятої Богородиці, кошовий отаман І. Сірко розгромив великий татарський загін у цій місцевості (Яворницький 1990, с. 343). У пам'ять про цю перемогу, слободу, що виникла тут близько 1777 р., назвали Покровською. На Географічній карті Й. Б. Гоманна 1712 р. (Вавричин, Дашкевич, Кришталович 2009, с. 133) «мечеть» зображено саме на балці Мечететатарській, на правому березі Вовчої, напроти впадіння в останню р. Гайчур (рис. 3). Відстань між гирлом р. Бик і балкою Мечетною складає близько 54 км. Археологічні дослідження поблизу Покровського на балці Мечетній не проводились, однак можливо допустити наявність саме в цій місцевості золотоординського городища.

Випадкові знахідки золотоординських монет на правому березі Вовчої, поблизу с. Зелений Кут Донецької області, дали змогу Е. Є. Кравченку припустити проходження Муравського шляху саме через цю ділянку: «...именно по этому участку степи ранее пролегла одна из крупнейших степных дорог — Муравский шлях. Возле него, где-то в пределах рассматриваемого нами района, находилась «мечеть татарская каменная», упоминаемая в «Книге Большому Чертежу»» (Кравченко 2015, с. 415—416). Територіально (відстань між балкою Мечетною і с. Зелений Кут складає близько 50 км) маємо нумізматичні знахідки часів Золотої Орди ближче до Покровського. Так, у Новомиkolaївському районі Запорізької обл., на лівому березі балки Широчанської (вихо-

дить до правого берега р. Верхня Терса, напроти с. Мар'янівка), і на великій ділянці лівого берега р. Верхня Терса, біля с. Заливне, знайдено понад 600 срібних і мідних джучидських монет, фрагмент орнаментованого дзеркала, керамічні вироби золотоординського періоду (Кухленко 2016, с. 8—9, 12, рис. 16—18).

Залишаючи зліва р. Гайчур (ліва притока Вовчої), Муравський шлях міг прямувати між верхів'ями балок р. Верхня Терса (тече з півдня на північ та впадає у Вовчу), де нижче переходив на її лівий берег. Відстань між балкою Мечетною і с. Заливним (обходячи балки) складає близько 30—32 км. Поселень часів Золотої Орди тут не виявлено, тому можна припустити, що на лівому березі Верхньої Терси каравани з торговцями здійснювали зупинку. Ця зручна ділянка була природно захищена з заходу балками Широкою і Бабаковою, зі сходу — балками Чемерисовою, Ливицькою і Солоною. О. П. Моця відзначає, що для епохи Київської Русі швидкість руху караванів значно відрізнялась: «35 км за день для торговельних караванів, котрі пересувалися за відпрацьованою методикою — два дні дороги, день відпочинку та торгівлі (“зупинки” — днювання-манзілі); до 70 км за день у ситуації “форс-мажор”; а “екстремальний” рівень переміщення досягав 140 км за день — тобто знову подвоювався» (Моця 2010, с. 37—40).

Згідно «Книги Большому Чертежу» «7 кешеней татарських мечетей» на правому березі Конки слід шукати за 60 верст (64 км) на схід від Дніпра — в межах Пологівського району Запорізької області. Однак, вже на початку XX ст. В. В. Морачевський відзначав, що за с. Білицьким (суч. с. Юрківка Оріхівського району Запорізької обл.) був залізничний роз'їзд Аул, далі, на лівому березі Конки, йшла станція Оріхів, де колись існувало татарське поселення: «...здесь, как полагают, находились те семь мечетей, о которых упоминает Книга Большому Чертежу» (Морачевский 1910, с. 660). Тієї ж думки додержувалась А. П. Коваль: «Місто Оріхів (Запорізька обл.), на думку дослідників, засноване на місці татарського поселення Сім татарських мечетей» (Коваль 2001, с. 92).

Після підписання Белградського мирного трактату 1739 р., коли р. Конка стає безпосереднім кордоном між Російською і Османською імперіями, кількість картографічного матеріалу з позначенням «мечетей» на правій притоці Конки — Мечетній (сучасна р. Жеребець) різко зростає. Найбільше число «мечетей» (чотири) зазначено на карті Д. де Боксета 1751 р. (рис. 4) (Ельников 2015, с. 483, рис. 3). На «Операционной карте, содержащей части Российской и Турецкой империй...», яка датується 1769 р., вказано три «мечеті» на правому та ще одна на лівому берегах Конки (рис. 5). Військовими топографами з однієї з «мечетей» у 1769 р. (Ельников 2013, с. 128, рис. 2) був знятий «План

Рис. 4. Фрагмент Генеральної карти 1751 р. Д. де Боксета з позначенням «мечетей» на р. Жеребець (Мечетній) (Ельников 2015)

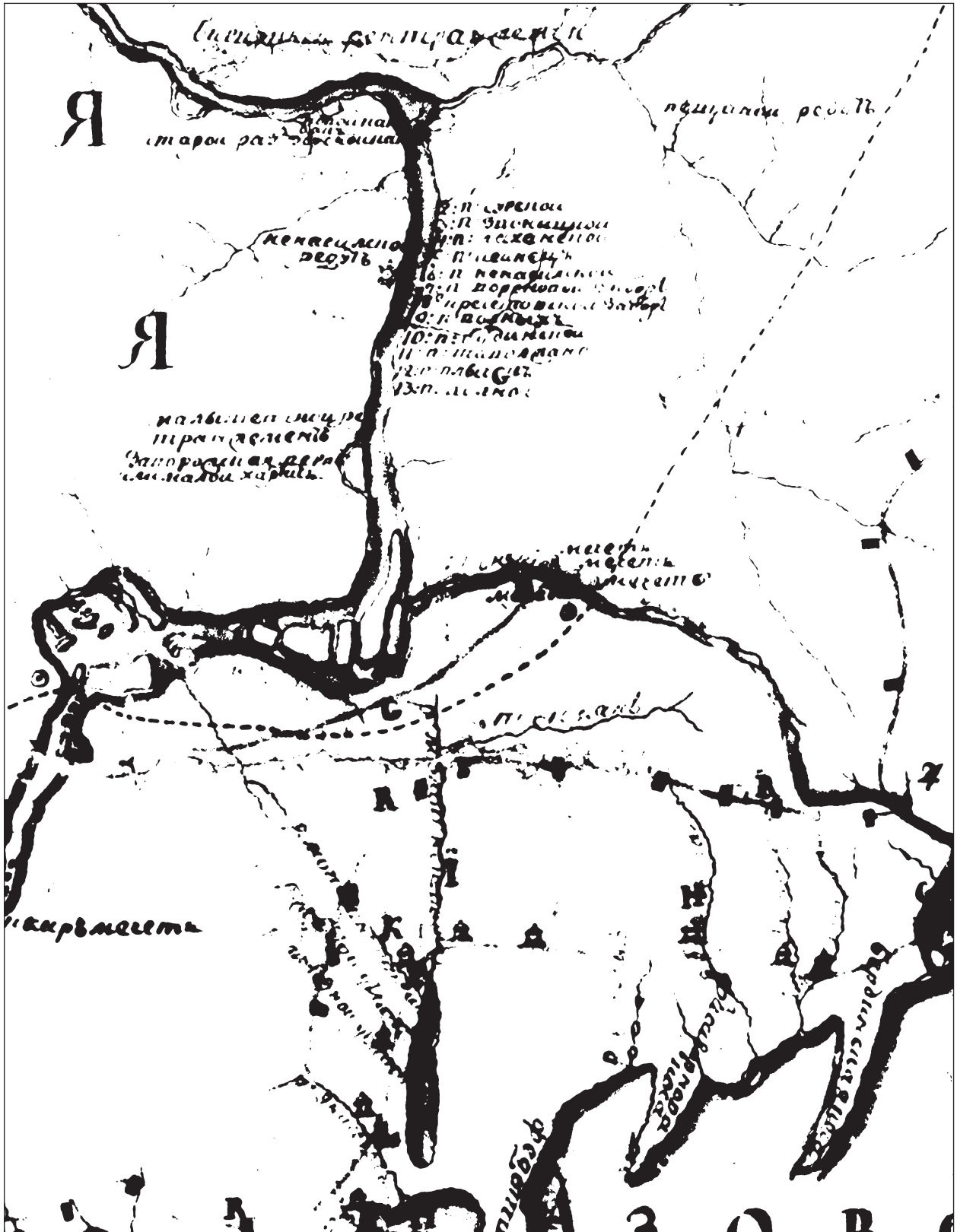

Рис. 5. Фрагмент Оперативної карти Російської і Турецької імперій 1769 р. з позначенням «мечетей» на обох берегах Конки (РДВІА, Ф. 846, спр. 205)

и фасад строения, найденного на берегу реки Конские воды при устье Мечетной. 1769 года, месяца сентября 28» (рис. 6).

Стратегічне значення цієї ділянки відзначав О. О. Андрієвський, за яким у 1739 р., після за-

кінчення війни, на підвищеній ділянці правого берега р. Жеребець (Мечетній) був заснований прикордонний відвідний пікет (бекет). У 1754 р. за розпорядженням Київського віце-губернатора І. І. Костюрина на цій стратегічній

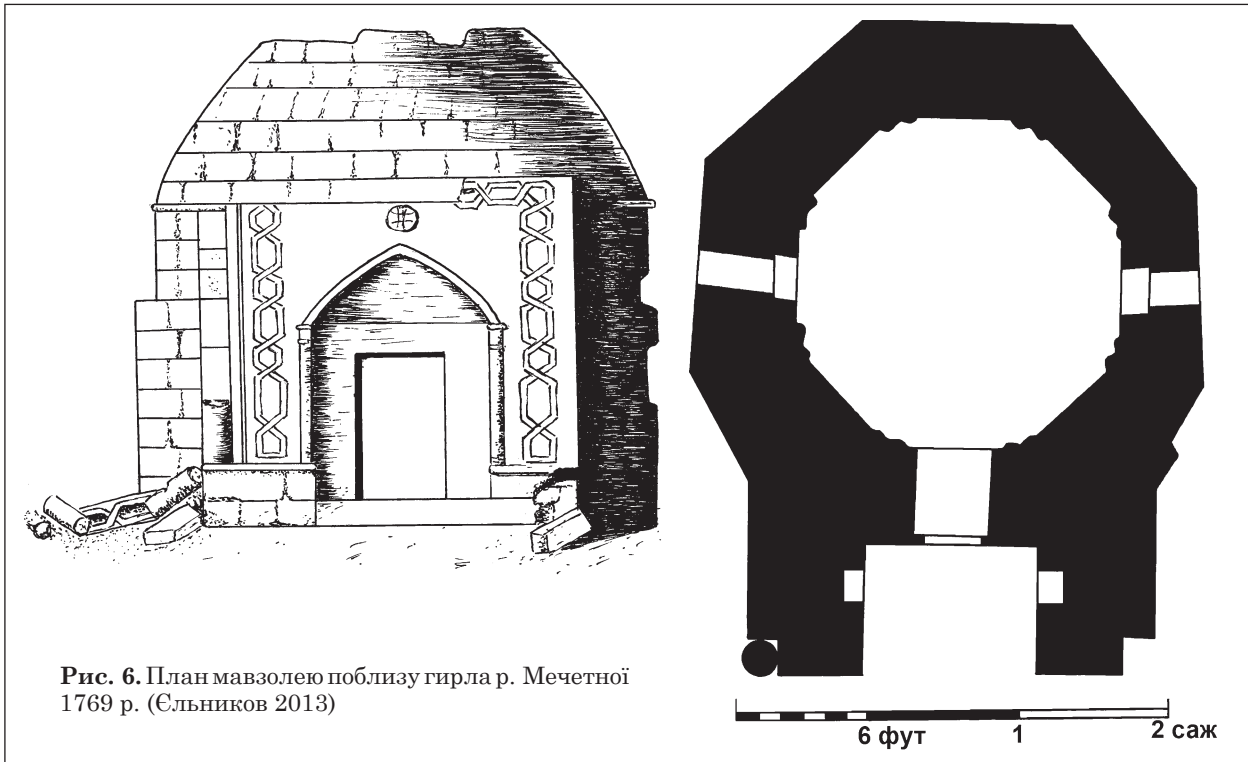

Рис. 6. План мавзолею поблизу гирла р. Мечетної 1769 р. (Сльников 2013)

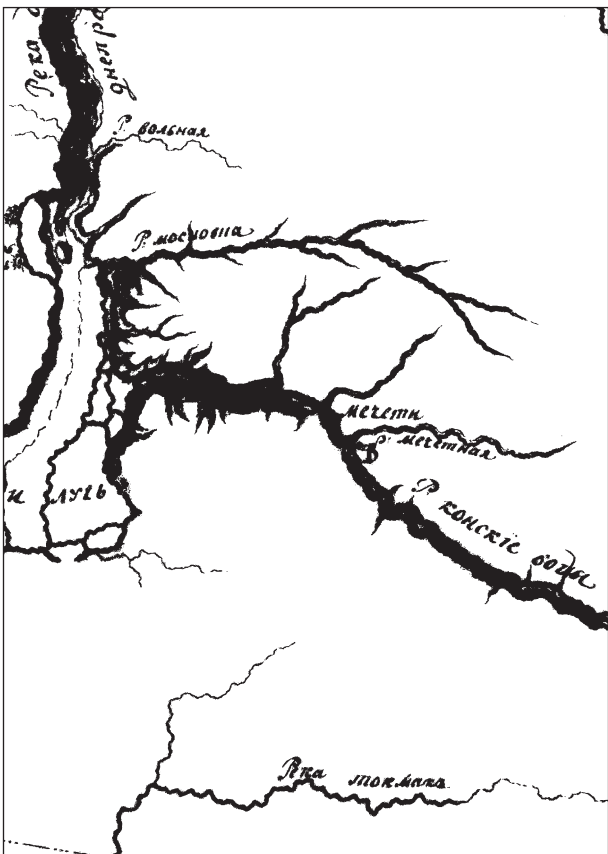

Рис. 7. Фрагмент карти проекту Української лінії 1770 р. (Сльников 2013)

ділянці був вже поставлений посилений караул у складі ста осіб (Андриевский 1886, с. 589—590). Після рішення про створення Дніпровсь-

кої лінії укріплень 1770 р. по рікам Конка і Берда, а також будівництва фортеці на місці пікету (залишки двох бекетів простежуються і в наш час), кількість карт з позначенням «мечетей» на Жеребці значно зростає. Серед картографічного матеріалу інтерес представляє «Карта с показанием Украинской линии от Днепра до Донца от туда до Азовского моря на которой назначен проект укрепления Границы по рекам Конским Водам и Берде» 1770 р. (Сльников 2013, с. 127, рис. 1), де на р. Мечетній позначені «мечети» (рис. 7).

У 1770 р., під час російсько-турецької війни 1768—1774 рр. загоны корпусу генерал-поручика М. В. Берга для прикриття південних кордонів і для походу на Крим рушили з Кальміусу на Конку — до «Мечетей»: «Выступив с большей частью своего отряда из вершины р. Кальмиуса 27-го мая, отряд Берга двинулся к устью Мертвых-елов, где соединился с артиллерией, назначенною в его корпус, с миргородским казачьим полком с 1,200 челов. линейных войск, набранных подполковником Гаумахером (Шумахером), и с подвижным магазином: потом отряд продолжал движение к Конским водам и к мечетям» (Петров 1866, с. 289—290). У рапорті Берга командуючому 2-ї армії генерал-аншефу графу П. І. Паніну від 31 травня 1770 р. містилося наступне: «Я уже вашему сиятельству с отправленным 27-го числа сего месяца курьером в моей покорности имел честь донести, о действительном выступлении моем с корпусом от вершин Кальмиуса, и следовании на устье Мокрых Елав, а тамо по соединении с артиллерией, миргороцким каза-

чим полком с 1,200 тех рядовых, коих подполковник Шумахер из линейных рот выбирал, и запасным магазейном, — маршировать буду на Конския к Мечетям» (Петров 1866, с. 403). За М. В. Бергом, вимоги генерал-поручика М. О. Деденева «для прикрытия построения проектированных крепостей по Конке и Берде расположить отряды корпуса по Берде, Конской, при Мечетях и на Московке (впадающей в р. Кочюгур) приведет к дроблению корпуса, который утратит наступательные действия». Він відзначав, що флангові фортеці на Берді (Петровська) і Кінських Водах (Микитинська) цілком можуть захистити південні кордони, а на ріках Самарі, Бику і Вовчих Водах достатньо особливих постів (Петров 1866, с. 404—407).

У 1771 р. місцина, обрана для будівництва Микитинської фортеці на Мечетній (Жеребцю) виявилась непридатною через весняну повінь, тому була перенесена нижче за течією Конки до гирла балки Долгачева. Вочевидь, при спорудженні фортеці використовували каміння і цеглу зі споруд золотоординського городища. У 1773 р. академік Петербурзької Академії Наук, німець за походженням, Й.-А. Гільденштедт (Гюльденштедт), мандруючи за дорученням Катерини II вздовж Дніпровської лінії укріплень, бачив поблизу Микитинської фортеці, на притоці Конки — р. Жеребець, руїни давніх будівель: «У гирлі річки Жеребець [Sherebez], на східній її дві і на західній стороні одна, стоять старовинні споруди, які росіяни називають Татарські Мечети [Tatarskiye Metscheti], і подібні їм в околицях можуть бути ще» (Güldenstädt 1791, s. 103).

У працях другої половини XIX — початку XX ст. неодноразово вказувалось на руїни «татарських» споруд і поселень, знахідки монет в межах селищ Жеребець і Юрківка, концентрація яких спостерігалася поблизу бродів через Конку (Сльников 2016, с. 21—22). Свідчення про розташування золотоординського городища на обох берегах Конки (та її притоки р. Жеребець) у сіл Таврійське (до 2016 р. — Кирове, Жеребець) і Юрківка (до 1861 р. — Білицьке, Аул) підтвердились археологічними дослідженнями, розпочатими 2008 р. Пам'ятник датується XIV ст. та має риси будівельної традиції як Криму (Сльников 2011, с. 175—176), так і Поволжя (Сльников 2017, с. 384). Відстань між бродом через Верхню Терсу у с. Заливне і городищем «Кінські Води» складає близько 30—32 км.

Заслугове докладного розгляду звіт руху посольської місії — «Статейный список», складений М. М. Зотовим у формі дорожніх записок, де відстані між пунктами позначено верстами і днями. Дяк Посольського приказу М. М. Зотов влітку 1680 р. отримав наказ від царя Федора Олексійовича відправитись разом зі стольником, полковником і намісником Переяславським В. М. Тяпкіним до Криму для підписання

мирної угоди з ханом Мурат-Гіреєм. Зустрівшись 25 вересня у Сумах, взявши з собою в дорогу провідника — кримського гінця Халіл-агу і охорону у кількості 600 осіб (козаків-сердюків і рейтар), 28 вересня посли рушили до Криму Муравським шляхом (Мурзакевич 1850, с. 9). Місія рухалась повільно до Ольшанки через Краснопілля, Вільний, Богодухів, долаючи за пів дня до 15 верст та залишаючись в «городках» для відпочинку. Прибувши до Ольшанки 3 жовтня, вони затримались в ній на два дні для заготовки в дорогу харчів, води і фуражу для коней. Погрузивши останнє на «вожи» (підводи), 5 жовтня посольська місія рушила в степ, до «валу». Заночувавши у степу, вранці 6 жовтня обоз прибув до прикордонного «городка» Малі-Валки або Новий Перекоп, що знаходився на Муравському шляху (Мурзакевич 1850, с. 9—13).

Лише вийшовши за «вал» на Муравський шлях, внаслідок побоювання нападу «злодійських козаків, Кримських і Ногайських татар, а також Калмиків», швидкість руху значно збільшилась. Відзначається, що іноді посольська місія йшла цілий день, не годуючи коней. Вірогідно, за день вона разом з обозом могла долати від 70 до 140 км («форс-мажор» або «екстремальний» рівень переміщення за О. П. Моцею). Мандрівники намагались скоротити дорогу, однак внаслідок «значних переправ, грязі і гір» знов повернули на Муравський шлях. Отже, спроби знайти альтернативний шлях закінчились невдачею. У дорожніх нотатках відзначається, що внаслідок цих поневірянь від «валу» до р. Берестовеньки (права притока Берестової) обоз пройшов за півтора дні лише 30 верст (Мурзакевич 1850, с. 14). 8 жовтня з Берестовеньки місія йшла на вершину Берестовки (р. Берестової, вступаючи в межі сучасної Дніпропетровської обл.), потім на вершину р. Малі-Орелі. Далі рух лежав на Орельські озеро, Велику Орель і Тернівку, до якої посли дісталися 10 жовтня. Остання є правою притокою Самарі, тому не зрозуміло, як, пройшовши цілий день 11 жовтня, надвечір обоз опинився на р. Самарі, мандруючи при цьому протягом дня верхів'ями і озерами р. Малі-Самари «прямо, перенимаючись с гребня на гребень». В той же час, згадка про відсутність лісу від Самарі (Мурзакевич 1850, с. 16—17), може свідчити про її ліві притоки (Малі-Самари, вірогідно, Сухий Бичок або Бик).

Це узгоджується з тим, що вже 12 жовтня посли приходять «на большую реку Самару» — Вовчу, де, переправились через неї і «на великих озерах той речки обедили, и не дошедши Конских-вод, темноты ради ночные ночевали на горькой степи» (Мурзакевич 1850, с. 17). Обоз від «Малої-Самари» повинен був рухатись зі швидкістю близько 60—70 км в день. Вірогідно, ночівля відбувалась вже на території Запорізької області, тому що вже по обіді 13 жов-

тня місія досягла «вершини реки Конских-вод, в Днепр впадающей, пред полуднем, и за реку переправились безо всякие трудности. Кормили и стояли на тех водах небольшие время для того, что понаехали тут стан и шлях свежих и конных и пеших людей, и обозной от Запорожья к Тору, или к Дону, в восемь рядов» (Мурзакевич 1850, с. 18). Отже, тут знаходилась зручна переправа, де перехрещувались шляхи, що йшли як у меридіональному, так і в широтному напрямках. Маркером перехрестя Муравського шляху було золотоординське городище «Кінські Води», на яке вказують послі: «На тех же Конских-водах видели мы капище бусурманское, каменное строенье старожитного поселения, и от давних лет развалилось. А от Крымских гонцов слышали, что те жилища бывали в старину Крымских татар, при Мамае Хане» (Мурзакевич 1850, с. 18—19).

Рушивши наступного дня Муравським шляхом після нічного відпочинку неподалік Конки, вже по обіді місія виходить на р. Овечі Води, де «обыскав у той реки уское место и учинив переправу наметав хворостом и камышом, и переправились с войском и обозам без всякие трудности» (Мурзакевич 1850, с. 18—19). Маємо вказівку послів на ще одне золотоординське городище: «Там-же видели мы, по реке на угрожих и на красных местах многие капищные и домовые каменные старые селища Крымских татар, которые от древних лет разрушились до основания, только башня каменная в целости. И о тех жилищах спрашивали мы помянутых Крымских гонцов, которые нам поведали: что те места был юрт истари Крымского Хана Мамае. ...Октября в 15 день по утру рано шли степью, до обеда, и кормили лошадей на вершинах реки Молочных-вод в Черное море впадающей. Оттуда с обеда до вечера шли берегом по правой стороне Молочных-вод» (Мурзакевич 1850, с. 19—23).

М. М. Зотов відзначав, що Овечі Води, вздовж якої вони рухались певний час на південь, розташовані на важливому військово-стратегічному напрямку й пропонував побудувати тут фортецю: «По тому, что кроме того Муравского-шляху способнейшего и прямого пути проходит Татаром на Русь некуда... Да не токмо на тех Овечьих-водах, но и на помянутых вершинах Конских Вод и Самарских вод мочно города земляные крепкие поделатъ...» (Мурзакевич 1850, с. 21). Важливо відзначити, що під «вершинами» у «Статейном списке» розумілися не витoki річок саме через свідчення про переправи через них.

Локалізація Овечих Вод викликає певні труднощі. Овечі Води у писемних джерелах XV—XVII ст. фігурують як спірна територія між Великим князівством Литовським і Кримським ханством, як південна межа кочовищ Великої Орди й відповідно північний кордон Кримського ханства у XV ст. (Єльников 2017,

с. 69—72). Кримська орда під час нападів на прикордонні території часто зупинялась на Овечих Водах і Вовчих Водах: «...крымской царь вышед из Крыму и стоит в степи на Овечьих водах. Да июня в 4 д., прибежали из степи с Муравского шляху в Вольной город к воеводе к Лариону Камынину вольновские дети боярские Алексей Севрай с товарищи 5 человек, а в роспросе де ему, Лариону Камынину, сказали: наехали де они вверх по Волчьим водам 3 сакмы татарския, и те де сакмы сошлись вместе к Волчьим водам, где твои государева послы ходят в Крым и к Соленому озеру, где соль варят; а по той де сакме прошло татар с 1000 и больше; да он же, Алексей, на реке Волчьих водах на устье видел, стоят татар человек с 40000 и больше...» (Попов 1894, с. 381—382). У цьому уривку зустрічаємо свідчення про сакми Муравського шляху — альтернативні дороги, які, тим не менш, сходились на важливих переправах.

Про розташування Овечих Вод на торговому шляху свідчить наступний звіт гінця Івана Грозного 1564 р.: «Лета 7073, Сентября, писал царю и великому князю с Молочных Вод Ондрей Микитин сын Мясново, что приходили на них на Овечьих водах Литовского короля Каневские Черкасы, и лошади у них отогнали, и Крымских гонцов и Турчан и Армению торговых людей погромили, и животы и полон их весь покупной поимали...» (Тимофеев 1876, с. 231). У періоди неврожаю у Криму ділянка Овечих Вод ставала місцем кочування кримців. В актах Московського царства 1648 р. вказується кочування Кримської орди протягом всієї зими на Овечих Водах: «156 года мая в 19 д., пришел в Севеск из полону из Крыму... Петрушка Васильев, а... вестей сказал: в Крыме де хлеб и траву, поела все саранча, и от того де голоду крымский царь и царевичи, все крымские люди и Нагай кочевали всю зиму, вышед из Крыму, кочевали на поле на Конских, на Молочных и на Овечьих на Псонских водах» (Попов 1894, с. 216).

«Книга Большому Чертежу», де Овечі Води локалізуються як ліва притока р. Самари, нижче р. Бик (за 150 верст), містить суперечливі дані. Проаналізувавши дані «Статейного списка», О. О. Русов співвідніс Овечі Води з лівою притокою р. Конка, що впадала в неї нижче м. Оріхова за 4 версти (Русов 1876, с. 111—112). Огляд місцевості поблизу Оріхова дає змогу зробити висновок, що московські послі у 1680 р. йшли після переправи на Конці у південному напрямку між заводненою балкою Оріховою та р. Вербовою, залишаючи справа від себе городище «Кінські Води». Під Овечими Водами можливо розглядати балку Оріхову, через яку посольська місія перетнула на її лівий берег, де й побачили залишки золотоординського городища. Так, Ф. К. Брун, посилаючись на польського письменника Я. Потоцького, який проїж-

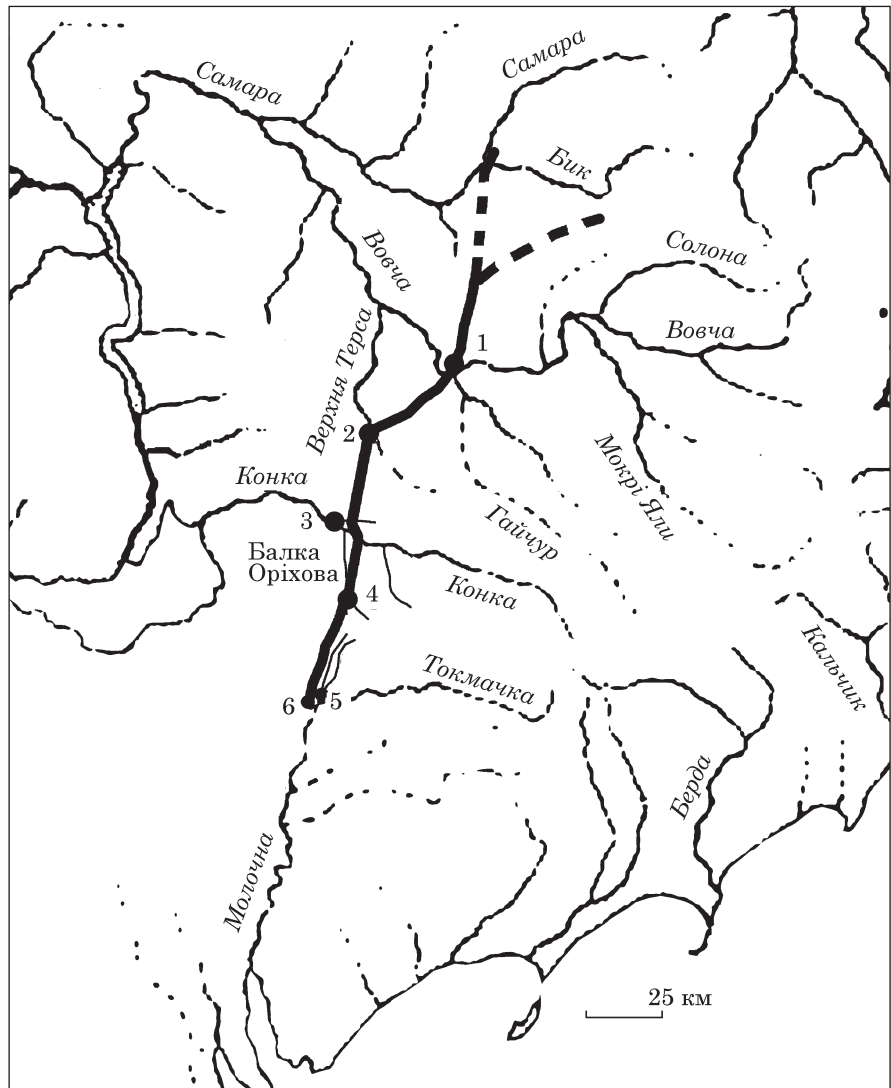

Рис. 8. Реконструкція південної ділянки Муравського шляху за пам'ятниками золотоординського періоду: 1 — балка Мечетна, правий берег р. Вовчої; переправа і городище; 2 — р. Верхня Терса: зупинка караванів; 3 — р. Конка і її притока Жеребець: переправа і городище «Кінські Води»; 4 — р. Овечі Води (балка Оріхова): переправа і городище; 5 — правий берег р. Чингул: Чингульський курган; 6 — правий берег р. Молочної: п. 3 к. 30

джав через цю ділянку у 1798 р., зазначав, що частина курганів в цій місцевості «побудована» з цегли (Брун 1880, с. 56). О. С. Терещенко, мандруючи у 1853 р. з м. Оріхова на південь, до глави менонітських колоній Й. Корніса, відзначав: «Отсюда, по дороге в Колонистскую степь, Мелитопольского уезда, я встретил на 11 версте от города мелкия насыпи, разсыпанные до деревни Блюменталь. ... Там открывали признаки старого городища, именно: кости человеческия, железныя перержавленныя вещи, стрелы, монеты Татарския и Турецкия. Миновал царство мертвых, я нашел около Блюменталья большие и малые холмы, которые растянуты до местечка Васильевки г. Поповых» (Терещенко 1853, с. 24—26).

Археологічні розвідки на балці Оріховій, поблизу німецької колонії Блюменталь (суч. с. Рівне Токмацького р-ну Запорізької обл.), не проводились, натомість в цій місцевості (за 20 км), на притоці Молочної — р. Чингул у 1981 р. було досліджено найбільш багатий половецький поховальний комплекс (Отрощенко, Рассамакін 1986, с. 14—36), що датується раньозолотоординським

періодом — часом «західного походу 1235—1241 рр.» (Галенко та ін. 2016, с. 42) або 50-ми рр. XIII ст. (Отрощенко 2012, с. 104). До їх числа відноситься й поховання 3 кургану 30 поблизу с. Виноградне Токмацького району Запорізької області, що знаходився на високому правому березі р. Молочної, за 8 км на південь від Чингульського кургану (Рассамакін 2003, с. 207—227).

Концентрація археологічних пам'яток між Конкою і Молочною, зокрема золотоординського періоду, була зумовлена наявністю великих пасовищ і водних ресурсів, що могло прокормити значну кількість кочової людності. На основних переправах за часів Золотої Орди знаходились міста — адміністративно-політичні й торгово-ремісничі центри, населення яких слідувало за належним станом переправ. В цьому регіоні концентруються групи курганів, що тягнуться ланцюжком від балки Оріхової до витоків Молочної вздовж правого берега р. Куркулак і гирла Чингулу (Тереножкін 1960, с. 3). Як відзначалось, у періоди посухи на Кримському півострові сюди переміщувалась вся Кримська орда.

Особливістю південної частини Північно-Західного Приазов'я (Дніпро-Молочанського межиріччя), була наявність подів — блюдеце-подібних понижень діаметрами від 20 до 80 м, які були своєрідними колекторами талої й дощової води, що дозволяло майже круглий рік випасати худобу (Болтрик 2015, с. 15—18). Крім того, в долині Молочної здавна відома велика кількість криниць з артезіанською водою (Карпов 1910, с. 45), що відзначається і в «Книге Большому Чертежу»: «А налево, с Муравской дороги, для воды идти, ино поворотить от Конских Вод на Молочные Воды, где кочуют нагаи, и в тех местах воды копаные колодези» (Сербина 1950, с. 65).

Отже, аналіз писемних джерел й картографічного матеріалу дає можливість по-іншому розглядати характер руху Муравським шляхом в його південній частині. Відсутність згадок у «Книге Большому Чертежу» і «Статейном списке» такого примітного у степовому просторі маркера як Токмак-Могила, — природнього кристалічного пагорба з відносно висотою 40 м, де беруть початок такі річки як Конка, Токмачка, Мала Токмачка і Берда, заперечує напрямком магістралі «величезним півколом». Розуміння «вершин» річок, за писемними даними, як початку їх витоків спростовується вказівками про водні переправи на Вовчих, Кінських і Овечих Водах. Незважаючи на певні незручності (необхідність долати водні перепони й загрозу нападу під час їх форсування), прямий напрямком значно скорочував час перебування у дорозі. Альтернативні шляхи сполучень Муравського шляху — сакми, не вливали суттєво на напрямком руху, сходившись знов в місцях основних переправ.

Археологічні пам'ятки, що фіксуються на Муравському шляху, виступали маркерами у степовому просторі. Щонайменше можемо реконструювати ділянку «оріхівського напрямку» — від гирла р. Бик до витоків Молочної, за наступними пам'ятниками: балка Мечетна біля смт. Покровське Дніпропетровської обл., яка виходить до правого берега р. Вовчої (рис. 8: 1), до зручної переправи. На цій ділянці локалізуються топоніми «Мечетна», на географічних картах зустрічається позначка «мечеть». Не виключено розташування поблизу Покровського золотоординського городища. Другим пунктом виступає переправа через нижню течію р. Верхня Терса біля с. Заливне Запорізької області (рис. 8: 2), звідки походять монети і речі середини XIII—XIV ст. Вочевидь, на лівому березі річки каравани зупинялись для здійснення торгових операцій. Наступним пунктом на Муравському шляху є городище «Кінські Води», розташоване на обох берегах Конки та її правій притоці — р. Жеребець (Мечетна), поблизу сіл Таврійське і Юрківка Запорізької обл. (рис. 8: 3). В цьому місці перехрещувались торгові дороги (за часів Золотої Орди повз горо-

дище проходив Великий Шовковий шлях), що мали важливе стратегічне значення протягом тривалого часу, до появи залізниці. Четвертий пункт, розташований між городищем «Кінські Води» і витоками Молочної (рис. 8: 4), — невелика річка Овечі Води (суч. балка Оріхова), яку не могли уникнути мандрівники. На її лівому березі московські послы XVII ст. і подорожні XVIII—XIX ст. фіксували залишки цегляних руїн часів «хана Мамає» і «татарського» періоду. Судячи за все, на цій ділянці також знаходилось золотоординське городище або поселення міського типу.

До числа маркерів «оріхівського напрямку» на ділянці Конка — витоки Молочної можливо віднести також багатий комплекс біля с. Заможне (Чингульський курган) (рис. 8: 5) і неординарне поховання поблизу с. Виноградне (рис. 8: 6). Археологічні пам'ятки часів Золотої Орди, що фіксуються писемними джерелами і картографічним матеріалом на Муравському шляху, дозволяють ставити питання про функціонування цієї комунікації у раніший період.

ЛІТЕРАТУРА

- Андрієвский, А. А. 1886. Дела, касающиеся запорожцев с 1715—1774 гг. *Записки Одесского общества истории и древностей*, 14, с. 283-719.
- Болтрик, Ю. В. 2015. Східне крило курганів Золотої Поясу Скіфії (географічний аспект). *Археологія і давня історія України*, 4 (17), с. 14-29.
- Бондарь, С. Д. 1916. *Секта меннонитов в России (в связи с историей колонизации на юге России)*. *Очерк*. Петроград: Типография В. Д. Соловьева.
- Брун, Ф. 1880. *Черноморье. Сборник исследований по исторической географии Южной России*. Одесса: Типография г. Ульриха, П.
- Вавричин, М., Дашкевич, Я., Кристалович, У. 2009. *Україна на стародавніх картах. Середина XVII — друга половина XVIII ст.: атлас репродукцій*. Київ: Картографія.
- Велицын, А. А. 1893. *Немцы в России: Очерки исторического развития и настоящего положения немецких колоний на юге и востоке России*. Санкт-Петербург: Общественная польза.
- Воргман, Д. Я. 2010. Муравський шлях. В: Смолій, В. А. (ред.). *Енциклопедія історії України*: у 10 т. Київ: Наукова думка, 7, с. 132-134.
- Галенко, О., Рассмакін, Ю., Вудфін, В., Голод, Р. 2016. Трофеї половецького вожда з Чунгульського кургану: пережиток, ритуальні функції та символіка. *Археологія*, 4, с. 42-71.
- Герсванов (сост.). 1849. *Военно-статистическое обозрение Российской империи*. Санкт-Петербург: Типография Департамента Генерального Штаба, XI, 2.
- Драчевский (сост.). 1850. *Военно-статистическое обозрение Российской империи*. Санкт-Петербург: Типография Департамента Генерального Штаба, XI, 4.
- Егоров, В. Л. 1977. География городов Золотой Орды. *Советская археология*, 1, с. 114-125.
- Егоров, В. Л. 1985. *Историческая география Золотой Орды в XIII—XIV вв.* Москва: Наука.
- Ельников, М. В. 2011. Нові дослідження культурної споруди на золотоординському поселенні

Мечеть-Могіла. *Старожитності Лівобережного Подніпров'я* — 2011, с. 174-181.

Сльников, М. В. 2013. Охоронні дослідження золотоординського міста «Кінські Води». *Старожитності Лівобережного Подніпров'я* — 2013, с. 126-134.

Сльников, М. В. 2015. Памятники золотоординського періода в Нижнем Поднепровье. В: Бочаров, С. Г. (ред.). *Генуэзская Газария и Золотая Орда*. Казань; Симферополь; Кишинев: Stratum plus, с. 479-508.

Сльников, М. В. 2016. Городище «Кінські Води» у писемних джерелах XVII—XX ст. *Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету*, 46, с. 19-23.

Сльников М. В. 2017а. Гідронім «Овечі Води» у джерелах XIII—XVII ст. *Музейний вісник*, 17, с. 67-84.

Сльников, М. В. 2017б. Строительная кашинная керамика городища Конские Воды. В: Бочаров, С. Г. (ред.). *Поливная керамика Средиземноморья и Причерноморья X—XVIII вв.* Казань; Кишинев, с. 363-386, Stratum plus, 2.

Карпов, Б. Г. 1910. Формы поверхности и строение земной коры в пределах Новороссии. *Россия. Полное географическое описание нашего отечества*, XIV, с. 1-48.

Коваль, А. П. 2001. *Знайомі незнайомці: Походження назв поселень України*. Київ: Либідь.

Кравченко, Э. Е. 2015. Памятники золотоординского времени в степях между Днепром и Доном. В: Бочаров, С. Г. (ред.). *Генуэзская Газария и Золотая Орда*. Кишинев: Stratum plus, с. 411-478.

Кухленко, С. І. 2016. *Пам'ятники археології Новомиколаївського району*. Запоріжжя: ПУВК.

Морачевский, В. В. 1910. Екатеринослав и расходящиеся от него пути. *Россия. Полное географическое описание нашего отечества*, XIV, с. 556-688.

Моця, А. П. 1992. Булгар — Киев: один из маршрутов Великого Шелкового пути в эпоху Средневековья. В: Прицак, О. (ред.). *Степи Восточной Европы во взаимосвязи Востока и Запада в Средневековье*. Донецк, с. 44-47.

Моця, О. П. 2010. Шляхи часів Київської Русі: темпи руху на «путях». *Археологія*, 2, с. 30-42.

Мурзакевич, Н. (ред.). 1850. *Статейный список стольника Василия Тяпкина и дьяка Никиты Зотова, посольства в Крым в 1680 году, для заключения Бакчисарайского договора*. Одесса: Городская Типография.

Отрощенко, В. В. 2012. Угорська тема в біографії шляхетного кипчака з Чингульської могили. *Східний світ*, 1, с. 103-107.

Отрощенко, В. В., Рассамакін, Ю. Я. 1986. Половечий комплекс Чингульського кургану. *Археологія*, 53, с. 14-36.

Павлович, В. (сост.) 1866. *Материалы для географии и статистики России, собранные офицерами Генерального Штаба. Екатеринославская губерния*. Санкт-Петербург: Типография Департамента Генерального Штаба.

Петров, А. 1866. *Война России с Турцией и польскими конфедератами. С 1769—1774 год*. Санкт-Петербург: Типография Э. Веймара, II.

Пірко В. О. 2007. *Оборонні споруди в межиріччї Дніпра і Сіверського Дінця (історичний нарис з уривками джерел і планами споруд за другу половину XVII — XVIII ст.)*. Донецьк: Східний видавничий дім.

Попов, Н. А. (ред.). 1894. Отписка Севских воевод о получении ими вестей о калмыцких, крымских, и

черкаских вестях. *Акты Московскаго государства, изданные Императорскою Академиею*, II, с. 216-217.

Рассамакин, Ю. Я. 2003. Погребение знатного кочевника на реке Молочной: опыт реконструкции вещевого комплекса. *Степи Евразии в эпоху средневековья*, 3, с. 207-230.

Русов, А. А. 1876. *Русские тракты в конце XVII и начале XVIII веков и некоторые данные о Днепре из атласа конца прошлого столетия*. Киев: Типография М. П. Фрица.

Сербина, К. Н. (ред.). 1950. *Книга Большому Чертежу*. Москва; Ленинград: АН СССР.

Тереножкин, О. І. 1960. Курганы в долині р. Молочної. *Археологічні пам'ятки УРСР*, VIII, с. 3-16.

Терещенко, А. 1853. Очерки Новороссийского края. *Журнал Министерства Народного просвещения*, LXXIX, II, с. 1-69.

Тимофеев, А. И. (ред.). 1876. Отрывок из летописи о временах царя Иоанна Васильевича Грозного. *Русская историческая библиотека*, 3, с. 161-294.

Эварницкий, Д. И. 1898. *Вольности запорожских казаков*. Санкт-Петербург: Типо-литогр. П. И. Бабкина.

Яворницький, Д. І. 1990. *Історія запорозьких козаків*: у 3 т. Київ: Наукова думка, 2.

Güldenstädt, J.-A. 1791. *Reisen durch Rußland und im Caucasischen Gebürge*. Sankt-Peterburg: Kaiserlichen Akademie der Wissenschaften, 2.

REFERENCES

Andrievskiy, A. A. 1886. Dela, kasayuschiesya zaporozhtsev s 1715—1774 gg. *Zapiski Odesskogo obshchestva istorii i drevnostey*, 14, s. 283-719.

Boltryk, Yu. V. 2015. Shidne krilo kurganiv Zolotogo Poyasu Skifiyi (geografichniy aspekt). *Arheologiya i davnya Istoriya Ukraini*, 4 (17), с. 14-29.

Bondar, S. D. 1916. *Sekta menonitov v Rossii (v svyazi s istoriey kolonizatsii na yuge Rossii)*. Ocherk. Petrograd: Tipografiya V. D. Soloveva.

Brun, F. 1880. *Chernomore. Sbornik issledovaniy po istoricheskoy geografii Yuzhnoy Rossii*. Odessa: Tipografiya g. Ulriha, II.

Vavrichin, M., Dashkevich, Ya., Kristalovich, U. 2009. *Ukrayina na starodavnih kartah. Seredina XVII — druga polovina XVIII st.: atlas reproduktsey*. Kiyiv: Kartografiya.

Velitsyn, A. A. 1893. *Nemtsy v Rossii: Ocherki istoricheskogo razvitiya i nastoyaschago polozheniya nemetskih koloniy na yuge i vostoке Rossii*. Sankt-Peterburg: Obschestvennaya polza.

Vortman, D. Ya. 2010. Muravskiy shlyah. In: Smoliy, V. (ed.). *Entsiklopediya Istoriyi Ukraini: u 10 t.* Kiyiv: Naukova dumka, 7, s. 132-134.

Galenko, O., Rassamakin, Yu., Vudfin, V., Golod, R. 2016. Trofeyi polovetskogo vozhdya z Chungul'skogo kurganu: pereuzhitok, ritualni funktsiyi ta simvolika. *Arheologiya*, 4, s. 42-71.

Gersivanov (orig.). 1849. *Voenno-statisticheskoe obozrenie Rossiyskoy imperii*. Sankt-Peterburg: Tipografiya Departamenta Generalnogo Shtaba, XI, 2.

Drachevskiy (orig.). 1850. *Voenno-statisticheskoe obozrenie Rossiyskoy imperii*. Sankt-Peterburg: Tipografiya Departamenta Generalnogo Shtaba, XI, 4.

Egorov, V. L. 1977. Geografiya gorodov Zolotoy Ordyy. *Sovetskaya arkheologiya*, 1, s. 114-125.

Egorov, V. L. 1985. *Istoricheskaya geografiya Zolotoy Ordyy v XIII—XIV vv.* Moskva: Nauka.

Elnikov, M. V. 2011. Novi doslidzhennya kultovoyi sporudi na zolotoordinskomu poseleenni Mechet-Mogila. *Starozhitnosti Livoberezhnogo Podniprov'ya* — 2011, s. 174-181.

Elnikov, M. V. 2013. Ohoronni doslidzhennya zolotoordinskogo mista «Kinski Vodi». *Starozhitnosti Livoberezhnogo Podniprov'ya* — 2013, s. 126-134

Elnikov, M. V. 2015. Pamyatniki zolotoordynskogo perioda v Nizhnem Podneprove. In: Bocharov, S. (ed.). *Genuezskaya*

Gazariya i Zolotaya Orda. Kazan; Simferopol; Kishinev: Stratum plus, s. 479-508.

Elnikov, M. V. 2016. Gorodische «Kinski Vodi» u pisemnih dzherelah XVII—XX st. *Naukovi pratsi istorichnogo fakultetu Zaporizkogo natsionalnogo universitetu*, 46, s. 19-23.

Elnikov, M. V. 2017a. GiIdronim «Ovechi Vodi» u dzherelah XIII—XVII st. *Muzeyniy visnik*, 17, s. 67-84.

Elnikov, M. V. 2017b. Stroitel'naya kashinnaya keramika gorodischa Konskie Vody. In: Bocharov, S. G. (ed.). *Polivnaya keramika Sredizemnomorya i Prichernomorya X—XVIII vv.* Kazan; Kishinev, s. 363-386. Stratum plus, 2.

Karpov, B. G. 1910. Formy i poverhnosti i stroenie zemnoy koryi v predelah Novorossii. *Rossiya. Polnoe geograficheskoe opisaniye nashego otechestva*, XIV, s. 1-48.

Koval, A. P. 2001. *Znayomi neznayomtsi: Pohodzhennya nazv poselen Ukraini*. Kiyiv: Libid.

Kravchenko, E. E. 2015. Pamyatniki zolotoordynskogo vremeni v stepyah mezhd Dneprom i Donom. In: Bocharov, S. (ed.). *Genuezskaya Gazariya i Zolotaya Orda*. Kishinev: Stratum plus, s. 411-478.

Kuhlenko, S. I. 2016. *Pam'yatniki arheologiyi Novomikolayivskogo rayonu*. Zaporizhzhya: PUVK.

Morachevskiy, V. V. 1910. Ekaterinoslav i rashodyaschie-sya ot nego puti. *Rossiya. Polnoe geograficheskoe opisaniye nashego otechestva*, XIV, s. 556-688.

Motsya, A. P. 1992. Bulgar — Kiev: odin iz marshrutov Velikogo Shelkovogo puti v epohu Srednevekovya. In: Pritsak, O. (ed.). *Stepi Vostochnoy Evropyi vo vzaimosvyazi Vostoka i Zapada v Srednevekovye*. Donetsk, s. 44-47.

Motsya, O. P. 2010. Shlyahi chasiv Kiyivskoyi Rusi: tempi ruhu na «puteh». *Arheologiya*, 2, s. 30-42.

Murzakevich, N. (ed.). 1850. *Stateyniy spisok stolnika Vasiliya Tyapkina i dyaka Nikityi Zotova, posolstva v Kryim v 1680 godu, dlya zaklyucheniya Bakchisarayskago dogovora*. Odessa: Gorodskaya Tipografiya.

Otroschenko, V. V. 2012. Ugorska tema v biografii shlyahetnogo kipchaka z Chingul'skoyi mogili. *Shidniy svit*, 1, s. 103-107.

Otroschenko, V. V., Rassamakin, Yu. Ya. 1986. Polovetskiy kompleks Chingul'skogo kurganu. *Arheologiya*, 53, s. 14-36.

Pavlovich, V. (orig.) 1866. *Materialy dlya geografii i statistiki Rossii, sobrannyye ofitserami Generalnogo Shtaba. Ekaterinoslavskaya guberniya*. Sankt-Peterburg: Tipografiya Departamenta Generalnogo Shtaba.

Petrov, A. 1866. *Voyna Rossii s Turtsiyey i polskimi konfederatami. S 1769—1774 god*. Sankt-Peterburg: Tipografiya E. Veymara, II.

Pirko, V. O. 2007. *Oboronni sporudi v mezhirichchi Dnipro i Siverskogo Dintsya (istorichniy naris z urivkami dzherel i planami sporud za drugu polovinu XVII—XVIII st.)*. Donetsk: Shidniy vidavniy dim.

Popov, N. A. (ed.). 1894. Otpiska Sevskih voevod o polucheniim vestey o kalmytskikh, kryimskikh, i cherkasskikh vestyah. *Aktyi Moskovskago gosudarstva, izdannyye Imperatorskoyu Akademiyeyu*, II, s. 216-217.

Rassamakin, Yu. Ya. 2003. Pogrebenie znatnogo kochevnika na reke Molochnoy: opyt rekonstruktsii veshevoogo kompleksa. *Stepi Evrazii v epohu srednevekovya*, 3, s. 207-230.

Rusov, A. A. 1876. *Russkie traktyi v kontse XVII i nachale XVIII vekov i nekotorye dannyye o Dnepre iz atlasa kontsa proshlogo stoletiya*. Kiev: Tipografiya M. P. Fritsa.

Serbina, K. N. (ed.). 1950. *Kniga Bolshomu Chertezhu*. Moskva; Leningrad: AN SSSR.

Terenzhkin, O. I. 1960. Kurgani v dolini r. Molochnoy. *Arheologichni pam'yatki URSR*, VIII, s. 3-16.

Tereschenko, A. 1853. Ocherki Novorossiyskogo kraya. *Zhurnal Ministerstva Narodnogo prosveshcheniya*, LXXIX, II, s. 1-69.

Timofeev, A. I. (ed.). 1876. Otryivok iz letopisi o vremenah tsarya Ioanna Vasilevicha Groznogo. *Russkaya istoricheskaya biblioteka*, 3, s. 161-294.

Evarnitskiy, D. I. 1898. *Volnosti zaporozhskih kozakov*. Sankt-Peterburg: Tipo-litogr. P. I. Babkina.

Yavornitskiy, D. I. 1990. *Istoriya zaporozhskih kozakiv*: u 3 t. Kyiv: Naukova dumka, 2.

Güldenstädt, J.-A. 1791. *Reisen durch Rußland und im Caucasishen Gebürge*. Sankt-Peterburg: Kaiserlichen Akademie der Wissenschaften, 2.

M. V. Elnikov

ARCHAEOLOGICAL MARKERS OF THE SOUTHERN SECTION OF THE MURAVSKY SHLYAH

Muravsky Shlyah from the XVI century was one of the known routes of communication in the steppe region of the Left Bank of Ukraine. This important transport strategic highway was used both for military and commercial purposes. Reconstruction of the southern section of the Muravsky Shlyah «in a large semicircle», according to the «Kniga Bolshomu Chertezhu» — the tops of the rivers from Orel to Molochnaya, exclude its passage through water crossings. Analysis of a number of written sources and cartographic material of the XVII — early XX centuries, with the indication of «mosques» — archaeological markers on the «Orehkov route», allowed to draw a conclusion about the route of this steppe way through fords. At the river crossings, on the banks of the rivers Volchy, Konsky and Ovecy Vody, ambassadorial missions, military and travelers fix the remains of «mosques» — hillforts period of the Golden Horde. In this region the trade routes crossed, including the Great Silk Road in the XIV century, which were of great strategic importance for a long time, — before the advent of the railway. Localization of the monuments of the Golden Horde period on this communication allows you to raise the question of its occurrence at an earlier time.

Keywords: Muravsky Shlyah, «Orehkov route», mosques, hillfort «Konsky Vody», the Golden Horde period.

Одержано 04.02.2018

ЄЛЬНИКОВ Михайло Васильович, кандидат історичних наук, доцент, Запорізький національний університет, вул. Жуковського 66, Запоріжжя, 69063, Україна, elnikov.mv@gmail.com.

ELNIKOV Mihajlo, Candidate of Historical Sciences, docent, Zaporizhzhya National University, Zhukovsky St., 66, Zaporozhye, 69063, Ukraine, elnikov.mv@gmail.com.

В. П. Коржик

ШЛЯХИ ВІЙСЬКОВИХ ПОДІЙ: БУКОВИНА, XIV—XVIII СТОЛІТТЯ

Наявність шляхів сполучення, їх густота, якість, параметри у значній мірі визначають стратегію, логістику, тактику і загальний успіх військового вирішення конфліктів. На території Буковини, яка відзначається інтенсивно розчленованим рельєфом і високим ступенем залісненості, дорожня мережа пристосовувалась до цих складних умов і відіграла визначальну роль у реалізації історико-географічного процесу у його бelligеративному форматі. З цієї точки зору проаналізовані знакові для Буковини військові конфлікти між Польщею (Ян Ольбрахт) та Молдовою (Штефан Великий) (1497, битва у Козминському лісі); бої між військами Яна Яблоновського та турецько-татарсько-молдовської коаліції (1685, с. Бояни — Раранче).

Ключові слова: Буковина, шляхи, військові події, битви.

Вступ. Реалізація історико-географічного процесу (Коржик 1999, с. 162—166) у його бelligеративному форматі завжди впирається у проблему військової логістики та комунікації. Успіхи у будь-яких військових діях кардинально залежать від наявності, зручності, якості шляхів сполучення, їх пропускнуої здатності для мобільного пересування великих армійських мас, пори року та інших не менш важливих чинників. Зокрема, увагу дослідників мають привернути такі аспекти: вплив історичних та природних умов на формування дорожньої мережі; вплив погодних та часових умов на перебіг військових подій; вплив характеру ландшафту та стану доріг на стратегію і тактику військових подій. За принципом рефлексії (Коржик 2009а, с. 39—43) слід розглядати й такі аспекти, як реконструкція структури дорожньої мережі минулого за історико-археологічними знахідками та артефактами — наочними підтвердженнями істинності науково-теоре-

© В. П. КОРЖИК, 2018

тичних посилок та висновків. Практичний сенс цих досліджень полягає у можливості точного вибору місць для проведення (при необхідності) результативних археологічних розкопок.

Територія Буковини (Чернівецької обл.) є цікавим постійним прикордонним полігоном, на теренах якого регулярно відбувались військові сутички і тривалі бойові дії між ситуативно суміжними політико-державними утвореннями та їх союзниками. Особливу цікавість становлять військові конфлікти XIV—XVIII ст. між Польським королівством та Молдавським князівством, які претендували на володіння цими історичними землями, і де військова фортуна частіше посміхалась останньому.

Метою репрезентованого дослідження є висвітлення системного питання ролі шляхів сполучення (доріг) у перебігу знакових військових подій на Буковині, територія якої неодноразово становилась місцем битв та транзиту армій багатьох держав.

Матеріали і методи. Важливими аспектами є виявлення: ролі природних умов у особливостях проведення бойових дій та уточнення місць їх відбування; мотивацій прийняття деяких військових рішень, які в наш час сприймаються дещо нелогічними або просто дивними; пошук матеріальних підтверджень наявності давніх шляхів та уточнення місць конкретних бойових подій з кінцевою метою коригування усталених поглядів на хід військово-історичного процесу. Для цього використані методи історико-географічного аналізу ландшафтної ситуації на кожний з етапів розгляду подій, літературні, архівні документи (Коржик 2009а, с. 39—43), результати польових обстежень місць подій особисто автором.

Результати обговорення. Особливостями будь-якої дорожньої мережі в районах складних

природно-ландшафтних умов та давнього господарського освоєння є її топографічна усталеність. Оскільки створення і утримання у функціонально-придатному стані доріг є справою вкрай організаційно нелегкою, технічно клопітною та вартісною, то в історичному минулому при низькій щільності населення і відсутності надлишку вільних робочих рук традиційно використовувались так звані старі дороги. Їх яскравою ознакою на схилах є формування дорожніх ровів різної ширини та глибини, деколи до 2—4 м. У заліснених районах утримання доріг, з огляду на репродуктивну активність деревної та трав'яної рослинності, було доволі складним завданням, тому їх щільність була значно меншою. Маловивченим є питання адміністративно-господарського механізму прийняття рішень побудови і підтримання у належному стані мостів через водні потоки та яри, надто на адміністративних кордонах. Крім того, існування доріг повинно було підтримуватись доволі частим (сталим) їх використанням, навіть не зважаючи на погоднокліматичні та соціально-політичні колізії. Отже, виокремлення старих «історичних» доріг з густої мережі сучасних є доволі важливим самостійним науковим завданням.

На терені Буковини дослідників в тій чи іншій мірі приваблюють військові події осені 1497 р. між Польським королівством Яна Ольбрахта та коаліційними молдавсько-турецькими силами Штефана Великого. Апофеозом військового протистояння стала унікальна за своїм характером і місцем події битва у Козминському лісі, яка завершилась повним розгромом поляків і стала приводом для появи відомої польської говірки «За круля Ольбрахта шляхта вигінела». Перипетії битви висвітлювались у молдавських і польських джерелах різних часів, літописах і тогочасних хроніках, підсумовуючих наукових працях ХХ ст. (Fischer 1899; 1902). Проте історико-політична заангажованість дослідників з колись ворогуючих сторін, а також нестача достовірних топографічних і документальних підтверджень при відсутності чітких уявлень дослідників про роль ландшафту у розгортанні подій, стала причиною багатьох неточностей, спірних поглядів та помилок у баченні процесу.

У чому полягає унікальність битви, що трапилась 26 жовтня 1497 року? Передумовою стало друге і цілком не шляхетне порушення Яном Ольбрахтом умов перемир'я, згідно якого польські війська після невдалої місячної облоги Сучавської фортеці повинні були залишити територію Молдавії і відійти назад тією ж самою дорогою, якою вони прибули до Сучави, попутно сплюндрувавши територію і розоривши місцеве населення. Не зважаючи на неодноразові попередження, Ян Ольбрахт обрав іншу, коротшу дорогу через Козминський ліс. Саме на ній вдвічі менше за чисельністю коаліційне військо Штефана Великого розгромило 40—50-тисячну армію поляків. Перипетії цієї битви найдеталь-

ніше систематизовані і викладені у спеціальній праці Едуарда Фішера «Козмин» (Fischer 1902), яку візьмемо за основу подальшого аналізу, хоча деякі з наведених у праці фактів дещо суперечать один одному і не завжди відповідають топографо-ландшафтній ситуації (рис. 1).

Автором за результатами застосування історико-географічного підходу була проаналізована ландшафтна ситуація і висунута власна версія приуроченості місця подій (Коржик 2011).

Значна лісистість Молдавії неодноразово фіксувалась у польських документах. Про багатство Молдавії лісами і в цілому досить слабе освоєння її території йшлося у праці Д. Кантемира «Descriptio Moldaviae» 1715 р. Цьому сприяла й історично сформована кластерна система розселення, тобто в межах князівства по суті існували окремі, територіально не пов'язані між собою, відносно густо заселені ареали, розділені слабо заселеними або практично безлюдними навіть на рівнинах лісовими (на півдні степовими) зонами. Під час захоплення території австрійськими військовими підрозділами в серпні — вересні 1774 р., їм в деяких місцях передгір'я і гір доводилось буквально прорубувати собі шляхи крізь суцільні лісові масиви. Освоєними під сінокоси, пасовища і частково рілля залишались днища і схили долин найбільших річок — Сірету Малого та Великого, Сучави, Глиниці і Бережниць, а також Дерелуйської улоговини. Високу лісистість Прут-Сіретського межиріччя відмітив в своєму описі Буковини і один з перших голів військової адміністрації Буковини — генерал фон Сплени. Отже, дорожня мережа тут була слабо розвинутою і успадкованою.

Незважаючи на деяке зростання чисельності населення в перші десятиріччя Молдавського князівства (кінець XIV — початок XV ст.) розрахункова щільність населення на переважній більшості території Північної Буковини становила менше 3 чол/км², зростаючи до 5—6 чол/км² у Попрутті та до 7—8 чол/км² вздовж долини Малого Сірету (Коржик 2011). За оцінками, в межах Молдавського князівства на час правління господаря Штефана Великого проживало близько 100 тис. чол. Саме з цих причин розміри його війська навіть при тотальній мобілізації усього дорослого чоловічого контингенту князівства (народне ополчення) не могли перевищувати 25 тис. вояків. Тому вести бойові дії з чисельно переважаючим супротивником доводилось переважно партизанськими методами, а відважуватись на бої «у відкритому полі» доводилось лише у вкрай безвихідних випадках. Відповідно до людського і природно-ресурсного потенціалу будувалась і зовнішня політика князівства (необхідність у різній мірі ситуативності залучати союзників та найманців).

Слід відмітити і той безсумнівний факт, що при такій людності і продовольчому потенціалі князівства військові дії з будь-якої сторони (із застосуванням звичайної практики конфіска-

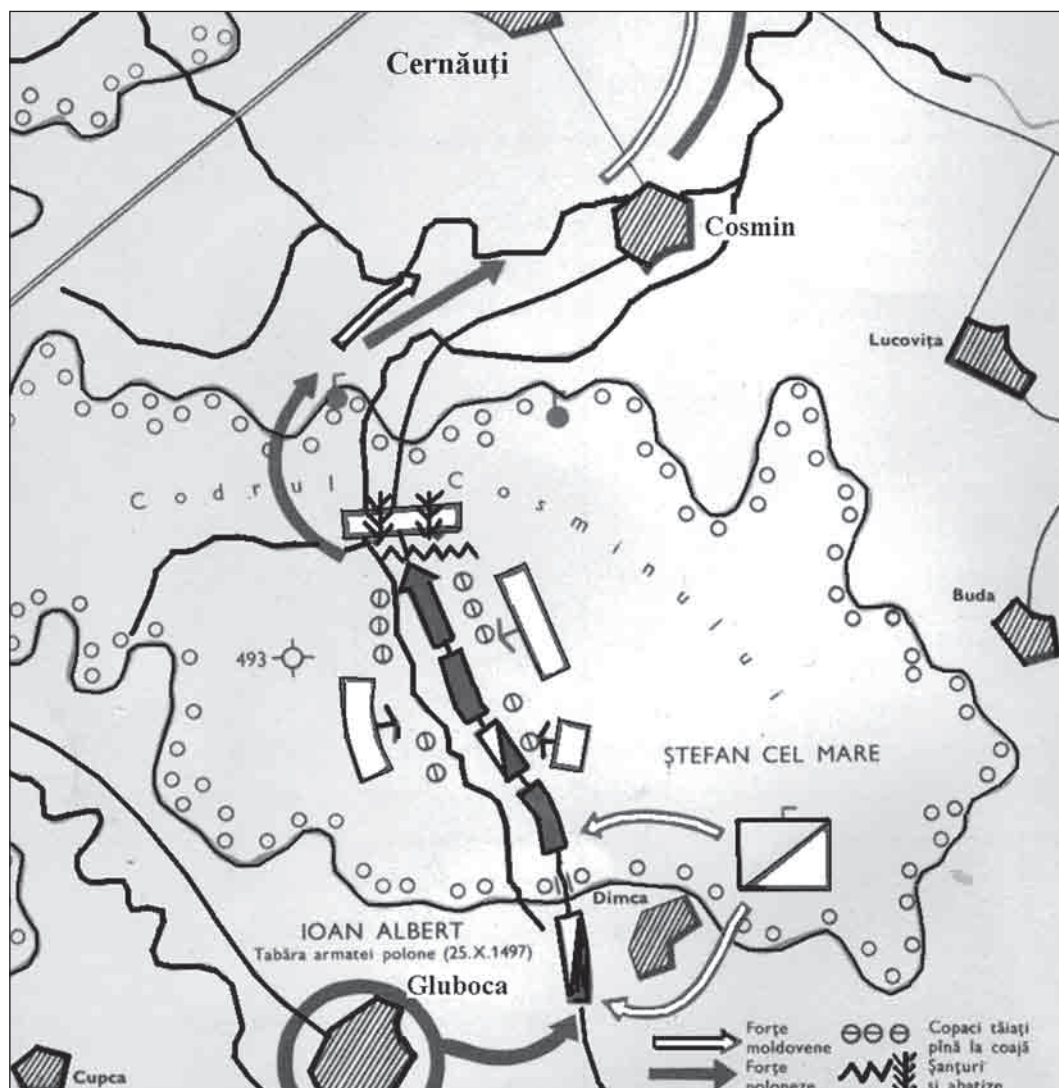

Рис. 1. Версія подій Козминської битви 1497 р. за Е. Фішером

ції — пограбування харчів та фуражу у місцевого населення) не могли тривати достатньо довго, про що свідчить перебіг подій першого етапу конфлікту 1497 р., пов'язаного із невдалою місячною облогою польськими військами короля Яна Ольбрахта Сучавської фортеці. Варто відмітити, що для забезпечення війська харчами полякам доводилось з великими ризиками та втратами висилати доволі великі фуражирні загони на відстань понад 100 км від Сучави, що красномовно свідчить про незначний ресурсний та людський потенціали князівства. Отже, цікавими для ретроспективного аналізу є перипетії, пов'язані з відступом польського війська і його нещасливим фіналом.

Відхід польського війська від Сучави 19—22 жовтня 1497 р. чотирма колонами здійснювався, по всьому, правобережжям Сірету з переходом важкопрохідної заболоченої річкової долини біля нинішнього с. Сучевени. Спірною є ідентифікація місця розташування основного табору Яна Ольбрахта перед битвою. Якщо він знаходився на вершині пагорбу, на захід від с. Глибока (урочище Воловія), то, з огляду на необхідність забез-

печення військових і коней значною кількістю води, ця позиція виглядає вкрай сумнівною. До того ж, для розміщення великої кількості війська (понад 40 тис. бійців) з чималим обозом (ймовірно до 5—6 тис. возів), облоговими машинами та кіньми (не менше 15—20 тис. голів) необхідна була територія щонайменше 4—5 км², яка значно перевищує розміри пагорба і прилеглої вільної від лісу місцевості. Напевне, на вершині міг знаходитись лише штаб та гвардія Яна Ольбрахта, в той час як польське військо, набране із східно-польської, малопольської шляхти, шляхти з Червоної Русі і Поділля, посполитих та німецьких найманців вимушено було розміщуватись на ночівлю у самому невеличкому селі Глибока та вздовж дороги від Сірету. Західно-польська шляхта, яка виконувала роль розвідки, ще в той же день пройшла ліс і зупинилась за ним, неподалік с. Козмин (рис. 2).

Важливим для визначення місця основної битви є пошук тієї дороги, яка вела через ліс Прут-Сіретського межиріччя на Чернівці через с. Козмин. В публікації Е. Фішера згадується,

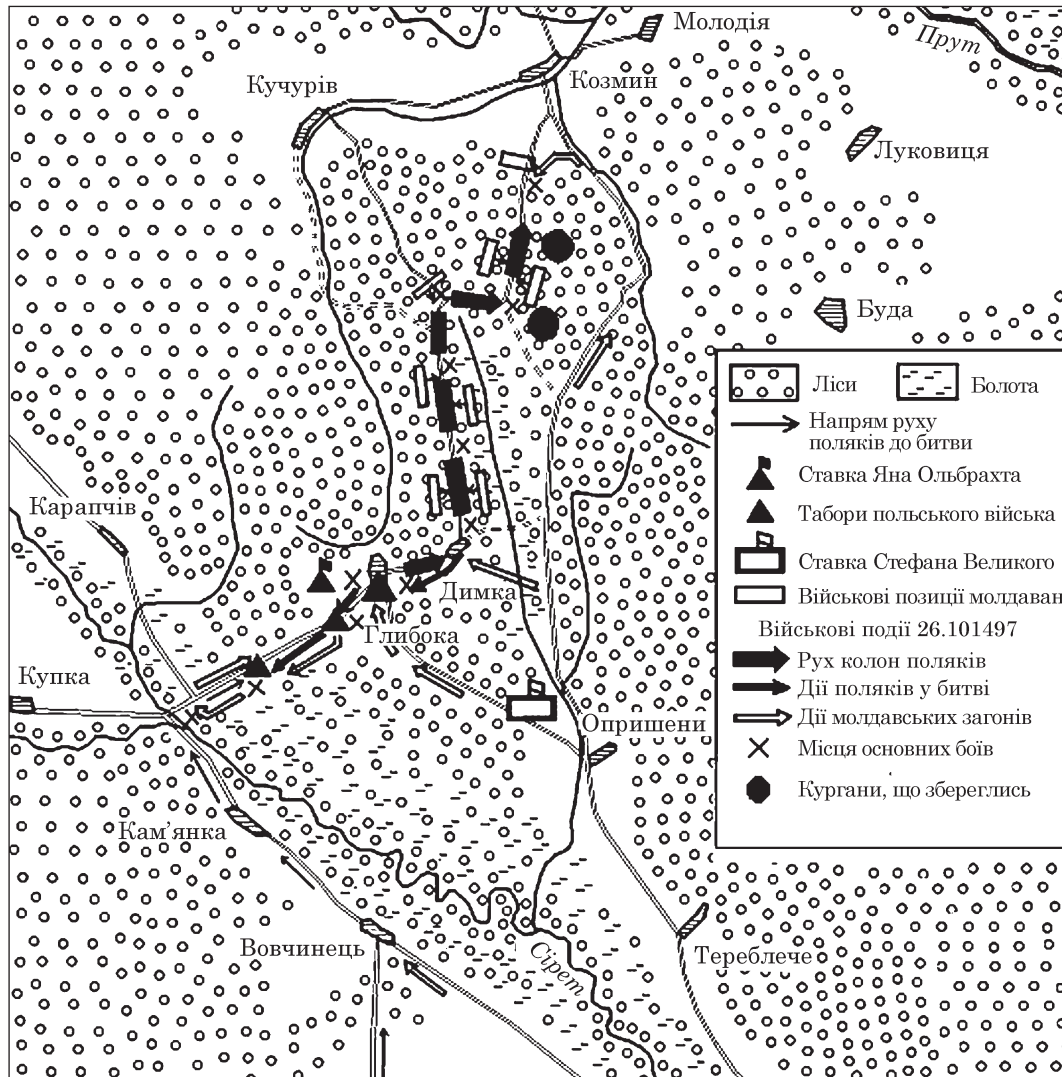

Рис. 2. Відтворена автором ландшафтно-антропогенна ситуація місця подій та перебігу битви 26 жовтня 1497 р.

що з Глибокої на Чернівці була лише одна дорога через ліс, проте точні координати не наводяться, бо її наявність на той час розумілась як всім відома топографічна даність. Останніми точками прив'язки для нас є села Димка (Трестьяна), Мигучени (Михайлівка) та гора Думбрава, які згадуються у копії дарчого листа Стефана Великого від 1 серпня 1466 р., і де йдеться про дарування полян серед дрімучого лісу (Documente... 1954). Варто нагадати, що на той час ліси Карпат і Підкарпаття, з огляду на малолюдність, вкрай незначні масштаби використання лісосировини і лише у периферійній смузі їх поширення, були важкопрохідними пралісами, з великою кількістю повалених стовбурів дерев різного ступеня збереженості та густим підростом, а Козминський ліс був лише одним невеличким фрагментом суцільної смуги, зафіксованим у історичних документах. Використовуючи метод актуалізму та здорового глузду, можна вважати, що середньовічні (і раніші) мешканці вибирали траси — напрямки з мінімальною кількістю природних перешкод,

особливо заболочених та трясовинних місць, стрімких підйомів, річок та струмків, на яких комусь необхідно було постійно підтримувати у належному стані мости.

Ще одним важливим фактором, що обмежував територіальний маневр, є особливості рельєфу. Основна частина Глибоцького району знаходиться в межах території пліоценової поверхні вирівнювання, яку дрениє Сирет з притоками. Північна ж частина району знаходиться у басейні р. Прут з активними геодинамічними процесами водно-ерозійної денудації, зсувами, інтенсивною глибинною та площинною розчленованістю території. Місце битви розміщувалось якраз в межах язикоподібного останця пліоценового плато, обмеженого із заходу та півночі стрімкими посіченими зсувними залісеними схилами глибоко врізаної долини р. Дерелуй, а з північного сходу — подібної долини р. Невольниця (рис. 2).

Отже, такою була дорога, прокладена по гребеню вододілу між правим бортом пологої долини витoku р. Малий Котовець та стрімкими

схилами долини верхів'їв р. Дерелуй. До неї прилягали й невеличкі ділянки ріллі та сінокосів, що згадуються в документах як узлісся. Надалі найбільш логічними виглядають чотири напрямками. Перший — спуск від гори Думбрава в долину р. Дерелуй через територію нинішнього с. Червона Діброва, з подальшим виходом вздовж русла до с. Великий Кучурів і Козмин. Цей напрямок наведений на мапі у публікації Е. Фішера (Fischer 1902) (рис. 1). Проте відстань між селами Мигучени та Червона Діброва (Великий Кучурів) через ліс тут не перевищує 4—5 км, а ухил ґрунтової дороги з важкосуглинистим підґрунтям робив її малопроеждною, надто для транспортування облогової техніки та артилерії. Додатково доводилось би долати через міст (?) або форсувати вброд русло р. Дерелуй, врізане у доволі глибокий вторинний ерозійний яр. Другий — продовження напрямку через гору Думбрава до північного уступу плато і перехід на похилій гребінь локального вододілу, який поступово виводив до центру нинішнього села Волока і далі через с. Кучурів до с. Козмин. Тут довжина суто лісової частини шляху становила би 8—9 км. Третій — поворот від північного уступу плато на схід, в обхід амфітеатру витоків р. Малий Котовець, з виходом на черговий вододільний гребінь між витокими р. Невольниці та струмка Грушовець і поступовим спокійним спуском до с. Козмин (лісова частина шляху 10—11 км). Четвертий — спуск від с. Мигучени або м. Думбрава у заболочену долину Малого Котовця з виходом на вододільний гребінь між його долиною та р. Невольниці (де зараз проходить асфальтована дорога), і далі — по сценарію третього варіанту (лісова частина шляху 9—10 км). Цей варіант найбільш проблемний, адже доводилось би долати заболочене днище долини (шириною щонайменше 150 м) з грузькими берегами. Не слід відкидати й можливість п'ятого варіанту — спуску від вододілу безпосередньо у долину р. Невольниці, адже цей давній гідронім прозоро свідчить про традиційний шлях («Татарський шлях», «Стара дорога на Чернівці») пересування з Північної Буковини і Прикарпаття до Подунав'я вздовж цієї ріки.

Через ліс було декілька доріг, на користь чого свідчить той факт, що на початку битви молдавські кіннотники несподівано для поляків з'явилися на північному узліссі і перекрили шляхи для відступу, хоча основні сили Штефана Великого спрямували головний удар на середину (куди також необхідно було підвести у певному порядку війська) та ар'єргард польського війська, складеного посполитими (ополченцями з польських земель) та німецькими найманцями. За розробленим планом нападу, при втягуванні більшої частини неодягненого у бойову амуніцію польського війська на вузьку ґрунтову лісову дорогу, на авангард звалювали заздалегідь підпилені стовбури дерев, що ство-

рювало її непроїжджою, а озброєні молдавські піхотинці з обох боків лісових хащ несподівано атакували колону, де переваги важкої кавалерії зводились нанівець.

Для розуміння реальної ситуації і перебігу подій варто підрахувати загальну довжину військової колони. Якщо чисельність польського війська мінімально брати за 40 тис. (за іншими оцінками 60—80 тис.), то при ширині доріг у 4 м і похідної колони у 4 чол., при середньому міжрядному інтервалі у 1,5 м, на одному кілометрі одночасно могло вміщуватись близько 2,6 тис. вояків. Упереміш з обозними візками, що везли зброю, лати, провіант та особисті речі, на одному кілометрі траси одночасно перебувало близько 1,8—2 тис. чол. З врахуванням парку облогових машин, артилерії, основного обозу та кавалерії, похідний стрій мав би розтягтись щонайменше на 24—25 км. Сьогодні ширина смуги лісів Прут-Сіретського межиріччя тут становить 1—3 км, в 1497 р. вона сягала приблизно 10—12 км. Отже, орієнтуючись на третій варіант шляху (на який вказують сліди старої дороги у рові під назвою *drumul Serbului*) (Fischer 1902), на лісовій дорозі під час несподіваного нападу з флангів могло знаходитись максимум 18—20 тис. практично беззбройних вояків.

Цим ще раз підтверджується той факт, що значна (але слабша) частина польського війська (посполиті, німецькі найманці) ще залишалась у таборах під Глибокою і, не змігши заздалегідь організувати для оборони із бойових возів вагенбург, зазнала стрімкого і нищівного удару основних піхотно-кавалерійських сил молдавського війська. Під час паніки та стовпотворіння, вона була практично вся знищена. Під завершення різанини кінна королівська гвардія за наказом Яна Ольбрахта з середини лісу повернулася тією ж лісовою дорогою назад на допомогу, по ходу розігнавши малочисельну молдавську піхоту, і спромоглась відкинути головні сили Штефана Великого за р. Сірет майже до с. Кам'янка (6 км від Глибокої). Це дозволило врятувати королівське військо від повного знищення і при переслідуванні нанесити молдавським загонам відчутні втрати.

Важливим є і фактор сезону, у який відбулась битва. Наприкінці жовтня довжина світлового дня не перевищує 10 годин, тож усі дислокації військ і перипетії битви відбувались у обмеженому часі.

Отже, поле битви, завдяки великій лісистості і відсутності територіального маневру, лінійно розтягнулось вздовж дороги від Сірету до майже околиць с. Козмин, тобто на відстань 20—22 км, що для часів пізнього середньовіччя (і пізніше) було унікальним явищем. Тактика лісової засідки дозволила значно меншому молдавському війську (максимум 16—17 тис. чол.) за короткий час досягти значних успіхів, знищити більше половини живої сили ворога

і взяти у полон декілька тисяч вояків супротивника (більшість одразу ж була повішена чи заколото мечами у присутності Стефана Великого), захопити всю облогову техніку, артилерію, обоз і навіть особисту карету короля. Однак, завдяки лісовим хащам і незначним за чисельністю молдавським загонам, розсіяна і вціліла від різанини частина польського війська все ж таки дісталась тимчасового табору Яна Ольбрахта у с. Козмин, де була організована оборона і проведений огляд решток армії. Молдавські війська також зазнали відчутних втрат, і тому Штефан Великий не наважився на відкритому місці наявними силами остаточно завершити розгром. Решта армії Яна Ольбрахта у наступні 3 дні була знищена під час переслідування його молдаванами дорогою на Чернівці та, головним чином, у самому місті під час переправи у важких військових строях через широку і бурхливу напівгірську ріку Прут. Врятувалось лише декілька десятків вояків з особистої охорони престарілого і хворого на лихоманку польського монарха.

Цікавим є свідчення, що в ніч з 26 на 27 жовтня, тобто через добу після битви, біля с. Козмин молдавани підпалили з підвітряного боку суху рослинність та чагарники і полякам довелося викосити траву, щоб табір не охопив вогонь. Це можна пояснити хіба що досить тривалим бездошовим періодом, не характерним для кінця жовтня на Буковині.

Насамкінець, найкращим матеріальним підтвердженням конкретних місць основних подій битви були б знахідки братських могил загиблих з обох боків, адже за християнськими звичаями, яких дотримувались обидві ворогуючі сторони, усі загиблі та померлі від ран мусили бути поховані. Це ж диктувалось і необхідністю дотримання санітарно-епідеміологічних вимог. Цікавим є те, що у землежувальних документах наступного XVI ст. фіксується поява численних могильників. Автором ретельно обстежені «проблемні» територія битви, однак крім трьох великих та двох невеликих курганів при дорозі третього варіанту відступу візуальні сліди інших курганів поки що не виявлені. Ймовірно, внаслідок наступної вирубки лісів і розчистки вивільнених площ під рілля, більшість з невеликих курганів була розорана і зрівняна з поверхнею землі (Коржик 2009b, с. 192).

Козминський ліс (який з повним правом міг би називатись Глибоцьким чи Мигученським) несе белігеративну ауру. Півтора століття до того (1349 р.), практично на тому ж самому місці (Чорна поляна, с. Глибока), армія польського короля Казимира Великого зазнали прикрої поразки від війська шойно створеного Молдавського князівства. У 1563 р. на цій же самій лісовій дорозі ледь не повторилась історія Козминської баталії. Цього разу відступаюче військо молдавського господаря Томші (Штефана) потрапило у аналогічну ситуацію, але серйозно

проведена кінна розвідка і вчасно застосовані контрзаходи дозволили розігнати загін піхотинців, засідки і селян, що вже підпалювали дерева для завалів (Fischer 1899, р. 345).

Інша знакова військова сутичка трапилась також у жовтні, але вже 1685 р., коли польські війська коронного гетьмана Яна Яблоновського (30 тис. бійців) біля с. Бояни на Пруті спробували перешкодити турецько (сераскир Сулейман) — татарсько (хан Селім Гірей) — молдавським (Костянтин Кантемір) військам (разом близько 140 тис. вояків) переправитись через Прут і деблокувати захоплену турками фортецю Кам'янця (Подільського) (рис. 3). Після напружених боїв коаліціантам вдалось переправитись і притиснути польське військо до лісів Хотинської височини біля с. Паранче (Fischer 1899, р. 375). Надалі відступати від супротивника довелося однією з небагатьох лісових доріг, що перетинали посічену ярами і глибокими долинами височину. Точні тогочасні дані при вибір шляху відступу відсутні.

За нашим припущенням, в умовах, що склались, залишались лише три ймовірні напрямки відходу. Перший — від с. Топорівці прохідною долиною до с. Чорнівка, і далі через перевал до с. Добринівці з подальшим виходом до Дністра і межі королівства. Другий — від с. Топорівці пологим гребенем вододілу до м. Савчино і далі продовженням гребеню до спуску біля с. Ржавинці з подальшим виходом до Дністра. Третій — від наступного с. Грозинці по гребеню грядового вододілу до долини річки Онут і с. Ржавинці. У всіх трьох випадках пересуватись доводилось вузькими лісовими важко прохідними дорогами, що стало причиною залишення при відході майже всього обозу. Зважаючи на довжину маршової піхотної колони (щонайменше 12 км) та відстань (від 12 до 14 км), відступ відбувався нешвидко, у ар'єргардних і флангових боях з чисельно переважаючим супротивником.

Відступ для поляків виявився доволі вдалим, що підтверджує факт відсутності поблизу більш придатних для пересування супротивника рокадних доріг, їх відваги і стійкості у сутичках в умовах густого лісу. Визначення дійсного напрямку відступу можливе лише при проведенні розвідувальних розкопок і виявленні вцілілих решток зброї, боеприпасів та амуніції вздовж існуючих нині «старих» доріг.

У 1691 р. король Ян Собеський вдруге вторгся у Молдову і з боями зайняв її північну частину (Fischer 1899, р. 376). Однак пізньої осені вимушений був розпочати відступ. Біля с. Ропча (неподалік м. Сторожинець) військо потрапило у триденну снігову бурю, в якій він хворими і замерзалими втратив половину військових частин, а також велику кількість коней і возів. Ці кричущі небойові втрати привертають увагу тим, що дають можливість оцінити стан дороги, а також її традиційне транзитне значення для пересування військ супротивників. Адже їх ви-

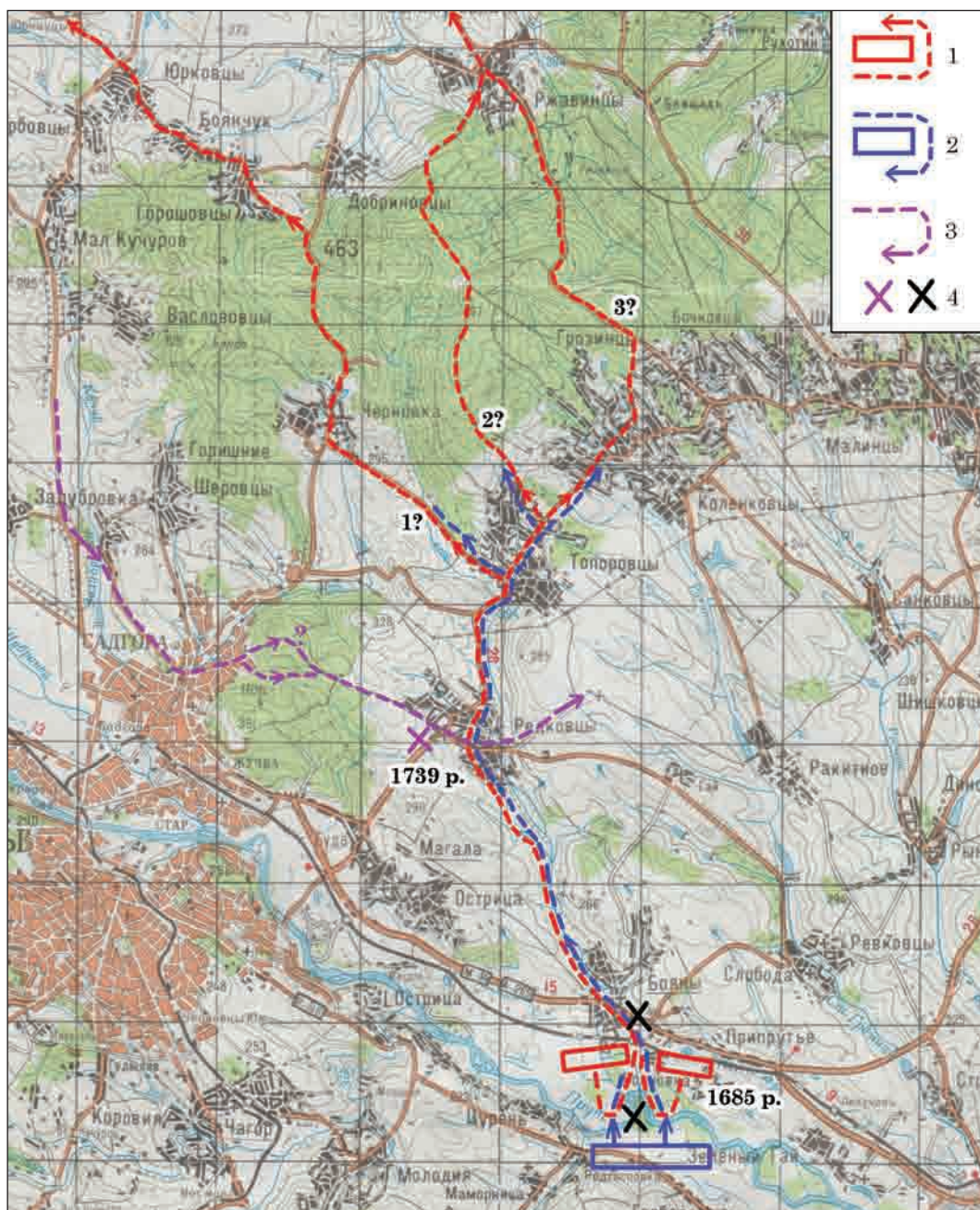

Рис. 3. Військові події жовтня 1685 р. **Умовні позначки:** 1 — вихідні позиції польських військ Яна Яблонівського та орієнтовні шляхи відступу; 2 — вихідні позиції турецько-татарсько-молдавської коаліції та орієнтовні шляхи переслідування супротивника; 3 — шляхи пересування російських військ генерала Мініха (1739 р.) і битва біля Раранче; 4 — місця основних боїв і битв

користували всі сторони військових конфліктів при походах польських військ у Подунав'я та набігів турецько-татарських і молдавських військ на польські землеволодіння. Це дозволяє припустити, що однією з найважливіших і активно використовуваних шляхів була дорога вздовж Сірета до Сторожинця, звідки потрапити до Польщі можна було горбистою дорогою через с. Бобівці — Глиниця — м. Снятин (рис. 4).

Напевне, пам'ятаючи про нещасливу дорогу через Козминський ліс, полководець прийняв рішення відвести свої війська іншою, безпечнішою дорогою. Факт високих втрат живої сили та

амуніції також може свідчити про відсутність на цій дорозі достатньої кількості придатного житла, що характерно для регіонів з низькою щільністю населення. Реальність тих подій підтверджується знахідками в останні десятиріччя польських мідних гармат біля с. Ропча.

Прикладом незрозумілого на наш час рішення є пересування російських військ під командуванням Крістофа (Христофора) Мініха у 1739 р. через Буковину до Хотинської фортеці (рис. 3). Рухаючись з півночі вздовж західних схилів Хотинської височини в напрямку Чернівців з подальшим маршрутом на Хотин, він не обігнув південно-за-

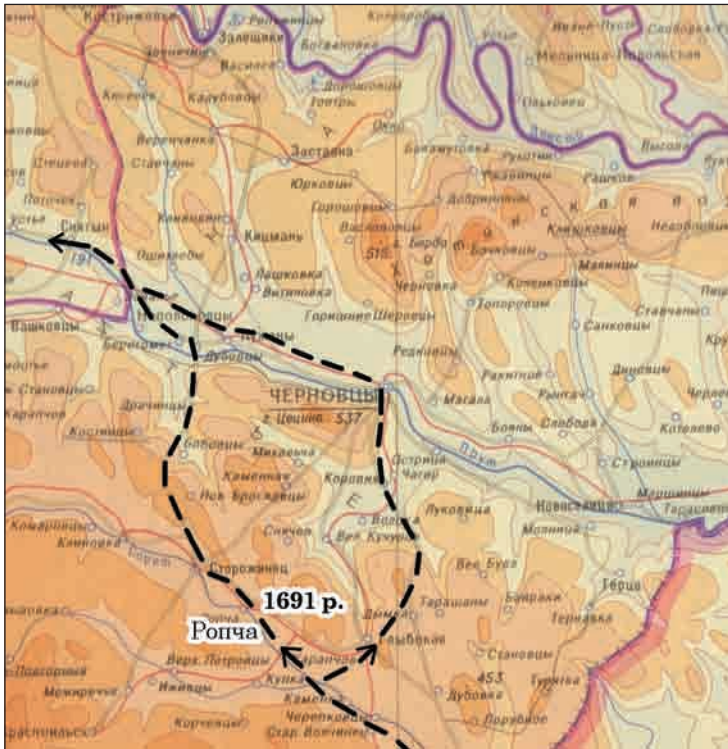

Рис. 4. Шлях відступу польських військ Яна Собеського у листопаді 1691 р.

хідну гору височини Козацьку з півдня по долині р. Прут, що було б цілком логічно, а, не доходячи до с. Жучка, несподівано повернув на схід і почав просування незручною гірською дорогою через густі ліси, оголюючи таким чином свій правий фланг. Перегнувши ліс, біля с. Раранче він розбив авангард турецький військ Валі-паші і попрямував на Хотин, по дорозі ще раз розбивши основні сили турецьких військ у відомій битві при Ставчанах. Мотивація такого несподіваного маневру для істориків досі залишається нез'ясованою. Тому підтвердженням цього факту можуть бути знахідки куль і зброї в смузі дороги та поховань полеглих з обох сторін. Принаймні, в м. Раранче (нинішні Рідківці) зберігся некрополь з останками близько двох сотень загиблих військових російської армії.

Висновки. Особливості ландшафтного антуражу відігравали і відіграють важливу роль у формуванні дорожньої інфраструктури, яка, в свою чергу, суттєво впливає на особливості, характер і перебіг військових подій у їх активній фазі. Домінування лісів і незначні осередкові локалітети освоєних безлісних ділянок на Хотинській височині та у Прут-Сіретському межиріччі визначали стратегію і тактику військового вирішення конфліктів. І навпаки, характер битв та пересувань великих військових мас ще раз підтвердив особливості природних умов регіону наприкінці XIV—XVII ст., які у Європі відзначалися деяким знелюдненням, запустінням і ренесансом лісів.

Факти дозволяють позбутися й деяких міфів романтизації старовини. За легендами, після завершення битви у Козминському лісі за наказом Штефана Великого 20 тис. полонених поль-

ських шляхтичів запрягли у плуги і переорали ними ділянку землі, на якій, окропленій кров'ю страчених, висадили жолуді і невдовзі виріс ліс, названий Червоною Дібровою. Таку ж назву отримало й село, що виникло пізніше. Неподальк с. Валя-Кузьмин досі у пошані місцевого молдавського населення старий дуб, начебто висаджений самим воеводою на честь звитяжної перемоги. Але, як показали підрахунки річних кілець на стовбурі сусіднього, такого ж самого за розмірами дуба, що нещодавно спиляли, його вік не перевищує 300 років. До того ж, не було ніякого сенсу та реальної можливості (в умовах переслідування швидко відступаючого ворога) засаджувати дубом невеликі орні ділянки на галявинах, тяжко відвойовані у лісу і розкорчовані нечисленним на той час місцевим населенням. Із 40 тис. польського війська лише декілька тисяч потрапили у полон, і серед них переважали не шляхтичі, а посполиті; вижили лише ті, хто був взятий у полон турецьким допоміжним загonom (близько 2 тисяч яничар Сілістрійського гарнізону) і потім відпущений на волю за викуп.

Характер та перебіг військових подій дає ще одну чудову можливість для дослідження мережі давніх шляхів сполучення, завдяки яким відбувався економічний та соціальний прогрес суспільства, реалізовувався історико-географічний процес у всій широті його аспектів. Нарешті, натурна перевірка версій військових подій із застосуванням нових технічних засобів (металолукачі, георадари, електророзвідка) та геохронологічних досліджень остеологічних решток дозволить чітко топографічно прив'язати місця конфліктів і повніше уявити перебіг цих неприємних історичних колізій.

ЛІТЕРАТУРА

Коржик, В. П. 1999. Історико-географічний процес як антропогенізація довкілля. В: *Ландшафт як інтегруюча концепція XXI сторіччя*. Київ: КНУ ім. Т. Шевченка, с. 162-166.

Коржик, В. П. 2009а. Інформаційні системи і методи історико-ландшафтних досліджень. *Науковий вісник Чернівецького університету*, 459, с. 39-43.

Коржик, В. П. 2009б. Белігеративні геоконспекти Буковини як свідки історико-географічного процесу. *Науковий вісник Чернівецького університету*, 480—481, с. 189-193.

Коржик, В. П. 2011. Ландшафтознавчий аналіз історичних подій на Глибоччині *Наукові записки ВДПУ*, 23, с. 23-32.

Documente privind istoria României. Veacul XIV, XV, A. Moldova. 1954. Buc.: Academici RPR, I (1384—1475), n 418. 1466 (6974) August, 1.

Fischer, E. 1899. *Die Bukowina, eine allgemeine Heimatkunde: verfasst anlässlich des 50 jährigen glorreichen Regierungsjubiläums Seiner kaiserlichen und königlichen apostolischen Majestät unseres allergnädigsten Kaisers und obersten Kriegsherrn Franz Joseph I.* Czernowitz: Verlag von H. Pardini.

Fischer, E. 1902. *Kozmin. Zur Geschichte des polnisch-moldauischen Krieges im Jahre 1497*. Czernowitz: Bukowiner Landes.

REFERENCES

Korzhyk, V. P. 1999. Istoryko-geographichnyi process yak antropogenizatsia dovkillia. In: *Landshafty yak integruyuucha kontseptsia XXI storichia*. Kyiv: KNU im. T. Shevchenka, p. 162-166.

Korzhyk, V. P. 2009a. Informatsiyni systemy i metody istoriko-landshaftnyh doslidzhen. *Naukovyi visnyk Chernivets'kogo universytetu*, 459, p. 39-43.

Korzhyk, V. P. 2009b. Beligeratyvni geokompleksy Bukovyny yak svidky istoriko-geographichnogo procesu. *Naukovyi visnyk Chernivets'kogo universytetu*, 480—481, p. 189-193.

Korzhyk, V. P. 2011. Landshaftoznavchyi analiz istorichnyh podiy na Glybochchyni. *Naukovi Zapysky VDP*, 23, p. 23-32.

Documente privind istoria României. Veacul XIV, XV, A. Moldova. 1954. Buc.: Academici RPR, I (1384—1475), n 418. 1466 (6974) August, 1.

Fischer, E. 1899. *Die Bukowina, eine allgemeine Heimatkunde: verfasst anlässlich des 50 jährigen glorreichen Regierungsjubiläums Seiner kaiserlichen und königlichen apostolischen Majestät unseres allergnädigsten Kaisers und obersten Kriegsherrn Franz Joseph I.* Czernowitz: Verlag von H. Pardini.

Fischer, E. 1902. *Kozmin. Zur Geschichte des polnisch-moldauischen Krieges im Jahre 1497*. Czernowitz: Bukowiner Landes.

V. P. Korzhyk

THE ROADS OF MILITARY EVENTS: BUKOVINA, XIV—XVIII CENTURIES

The presence of communication, their density, quality, parameters to a large extent determine the strategy, logistics, tactics and overall success of military conflict resolution. On the territory of Bukovina, which is marked by an intensely dissected topography and a high degree of afforestation, the road network adapted

to these difficult conditions. It played a decisive role in the implementation of the historical-geographical process in its belligerative format. From this position military conflicts signifying for Bukovyna were analyzed.

The battle in the Kozmin forest (October 1497) between Poland (Jan Olbriht) and Moldova (Stefan the Great) (Chernivtsi region, Glybotsky district) is very interesting for military history. Due to the high level of forestness of the territory and a small number of roads, the battle took place along the main road at a distance of 20—22 km. For those times it became a unique phenomenon. The tactics of the forest ambush allowed a much smaller Moldovian army (a maximum of 16—17 thousand people) to achieve significant success in a short time.

Was destroyed more than half of the living force of the enemy, captured several thousand Poles, seized all the siege technology, artillery, column, carriage of the king. As a result, from 50—60 thousand Polish troops returned home only a dozen of personal guards of the king.

In October 1685, fighting near the villages of Boyany — Raranche (Novoselytsya district) took place between the troops of the Polish crown hetman Jan Jablonowski (30000 soldiers) and the Turkish-Tatar-Moldovian coalition (about 140 thousand soldiers). The commander, who was pressed to the forested hills of Khotyn highland, had to look for ways to retreat by forest roads. Due to their small quantity and poor condition, carrying out rearguard battles, he managed to save the army from defeat. The author supposed 3 options for choosing a retreat path. Now is necessary to determine the actual road with additional research using a metal detector.

In November 1691, near the village of Ropcha (Storozhynets district), after leaving Moldova, the army of Jan Sobieski, on the only one old transit route here, fell on a three-day snow storm. Non combat losses was more than 50 % soldiers, 100 % ammunition, artillery, many horses and carts. The reason is in a small number of dwellings near this road and in the absence of feed.

In 1739, during the Russo-Turkish War, the Russian army under General von Münnich in the territory of the Khotyn Hill unexpectedly and illogically used the difficult path for maneuvering across forests between the villages Zhuchka and Raranche. As a result of the two subsequent battles, the Turkish Army was broken up.

Thus, the historical geographic analysis on the principle of reflection gives the excellent opportunity to identify the nature and course of military events, exploring the network of ancient routes.

Keywords: Bukovyna, the roads, military events, battles.

Одержано 15.11.2017

КОРЖИК Віталій Павлович, кандидат географічних наук, старший науковий співробітник, заступник директора, начальник відділу науки, Національний природний парк «Хотинський», вул. Олімпійська, 69, Хотин, 60000, Україна, vpkorzhyk@gmail.com.

KORZHYK Vitalii P. PhD in geography, Senior researcher, Deputy director on science, Chief of scientific department, National Natural Park «Khotynskiy», Olimpiys'ka St, 69, Khotyn, 60000, Ukraine, vpkorzhyk@gmail.com.

В. В. Шерстюк, О. О. Прядко

КАРТОГРАФУВАННЯ ПАМ'ЯТОК ДАВНЬОРУСЬКОГО ЧАСУ ДОЛИНИ р. ОРЖИЦЯ: ДО РЕКОНСТРУКЦІЇ ДАВНІХ ШЛЯХІВ РЕГІОНУ

У роботі наводяться результати обстежень давньоруських пам'яток у 2016 р. в долині р. Оржиця, та здійснюється їх комплексний аналіз. Картографування зазначених поселень та дані історичних джерел дають перспективи реконструкції давніх шляхів регіону.

Ключові слова: Оржиця, Яблуневе, Гребінка, давньоруський час, давні шляхи.

Упродовж 2016 р. в долині р. Оржиця (правобічна притока р. Сула) та її приток на території Оржицького та частково Гребінківського районів Полтавської, а також Драбівського району Черкаської областей, було проведено розвідкові обстеження, метою яких був огляд давніх укріплень краю та пошук неукріплених поселень, перш за все — давньоруського часу. Суцільний характер їх проведення на смузі від гирла річки Оржиця і на значній лінії протяжності її приток дає широкі перспективи історичних реконструкцій поселенської структури регіону у давньоруський час.

Власне, долина річки Оржиця доволі чітко розподіляється на дві частини. Перша — сама Оржиця, утворена злиттям кількох дрібніших приток, від села Круподеринці до її впадіння нижче Плехова. Друга частина — це ділянка її приток, що течуть майже паралельно одна одній: Чумгак, південна притока, Гнила (Сира) Оржиця, північна, при злитті яких і утворюється р. Оржиця. Центральне положення займає р. Суха Оржиця, що є лівою притокою Чумгака, але впадає в останній у безпосередній близькості до місця злиття з Гнилою Оржицею. Таким чином, місцевість, замкнута в трикутнику між Чумгаком та Гнилою Оржицею має чудово захищену природою територію.

© В. В. ШЕРСТЮК, О. О. ПРЯДКО, 2018

Розвідками 2016 р. було охоплено територію усєї течії р. Оржиця, і значної частини долин її приток: р. Гнилої Оржиці — до Гребінки, Чумгака — до Ковалівки, Сухої Оржиці — до Стукалівки. На цій території було виявлено велику кількість різночасових поселенських пам'яток. Серед них — 7 давньоруського часу: 2 городища та 5 неукріплених селищ з матеріалами XI—XIII ст. (рис. 1). Цікаво що в долині власне р. Оржиця віднайдено лише одне неукріплене поселення (Денисівка I), та й те у безпосередній близькості до комплексу пам'яток в околиці Яблуневого. На усій протяжності р. Оржиця інших поселень давньоруського часу, чи то пак навіть окремих знахідок, не відзначено. Результатами цих робіт також зафіксовано відсутність матеріалів епохи Київської Русі й на території Оржицької фортеці XVII—XVIII ст. (Шерстюк, Прядко 2018).

Серед виявлених 7 пам'яток давньоруської доби більшість (4) тяжіли до русла р. Гнила Оржиця, 2 — до гирла Чумгака, і ще один до витоків самої р. Оржиця.

Гнила Оржиця хоч і є на разі не надто великим гідрографічним об'єктом, але була раніше досить добрим природнім захистом. Так, автор «Літопису Самовидця» під описом подій 1662 р. зазначає, що біля містечка Яблуневого були «барзо злі переправи» [тобто, непрохідні, погані], і тому війська, зазвичай, «уходили мимо Яблуневе» (Літопис... 1971, с. 85), по давньому шляху з Посулля на Переяслав. Та й «гнити» (заболочуватися) річка почала лише незадовго до XX ст. (Милорадович 1904, с. 55).

1. Яблуневе I, городище (рис. 1: 1). Перші відомості про рештки укріплення в сучасному с. Яблуневе, з розмірами та станом їх збереження, подаються у М. О. Макаренка за дани-

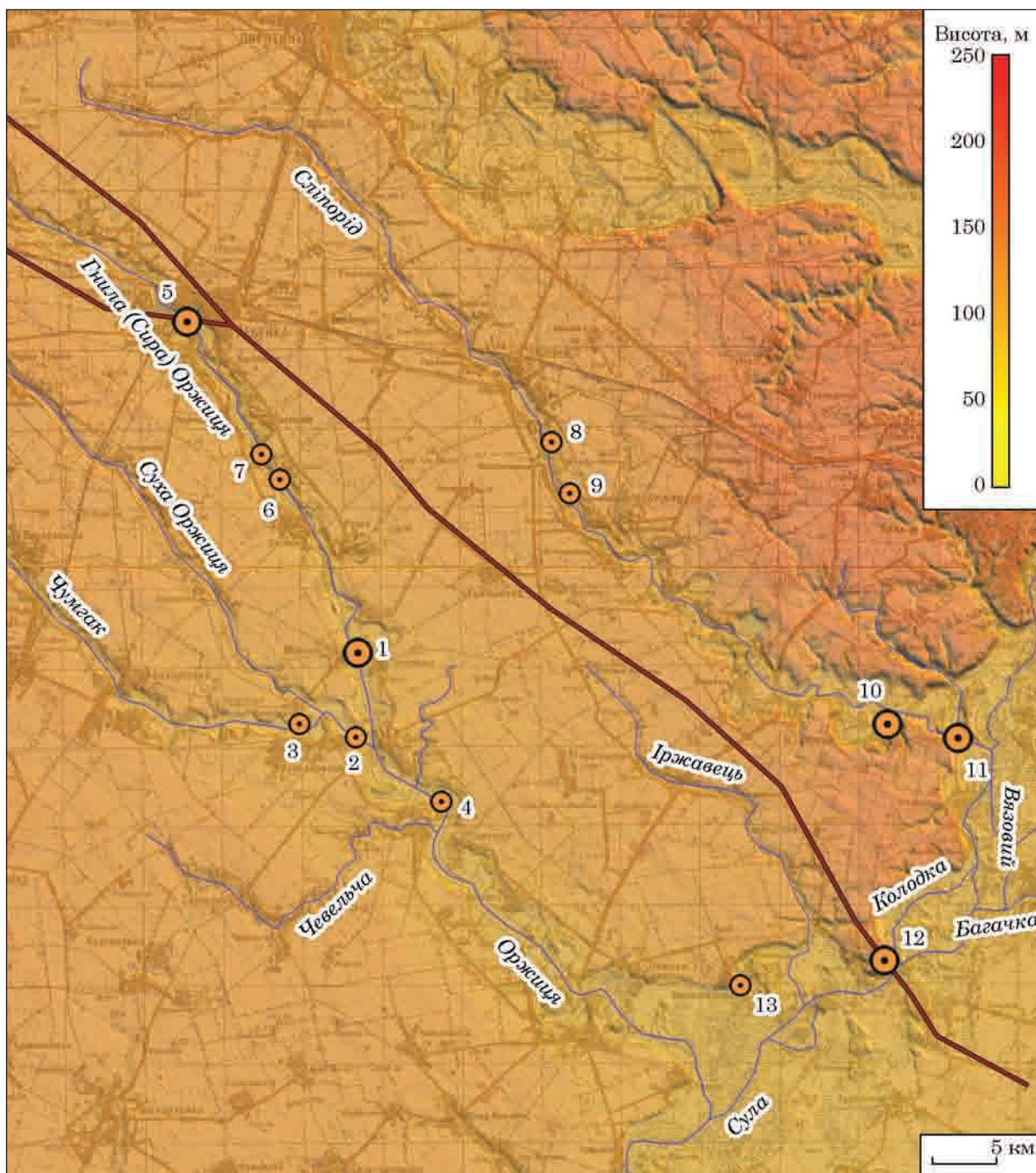

Рис. 1. Карта розміщення пам'яток давньоруського часу в долині р. Оржиця (основи: топокарти М-36-ХV, М-36-ХХI): 1—7 — пам'ятки відповідно до порядку в тексті; 8 — Лазірки; 9 — Воронинці; 10 — Олександрівка; 11 — Мацківці; 12 — Лукім'я; 13 — Великоселецьке

ми статистичного анкетування 1873 р. (Макаренко 1917, с. 30—31). Доволі детально рештки фортифікації городища описав В. Г. Ляскоронський за результатами своїх обстежень на рубежі ХІХ—ХХ ст.; він же уклав єдиний, існуючий до презентованих досліджень, план фортеці (1909, с. 66—68, рис. 84). Деякі дані про рештки укріплень були оприлюднені В. Милорадовичем на початку ХХ ст. (1904, с. 54—57). Згадується фортеця і в зведеннях Л. В. Падалки (1905, с. 154, 172; 1914, с. 36, 173, 184).

У 1980 р. городище обстежувалося та шурфувалося Ю. Ю. Моргуновим (1980, л. 19, рис. 39). Останній за відсутністю матеріалів давньоруського часу припустив виключно пізні походження фортеці та пам'ятки.

Містечко сучасного Яблуневого (кол. «Jablonow», «Jablonkow») у ХVІІ—ХVІІІ ст. було сотенним центром Кропивнянського та Лубенського полків, і, безперечно, тут в означений період існувала фортеця. Судячи з люстрації Переяславського староства «Jablonkow» був осаджений

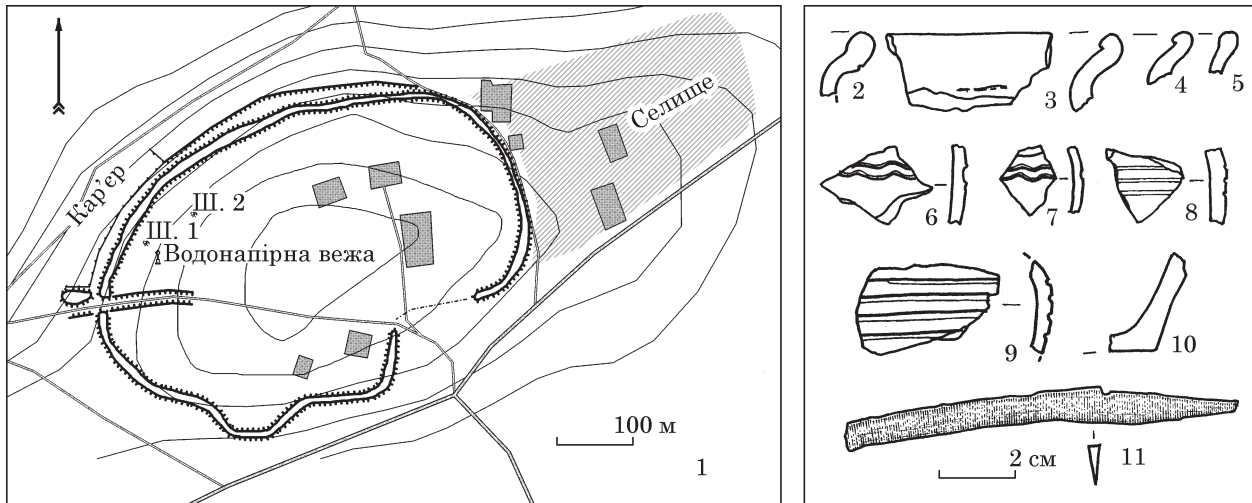

Рис. 2. Яблунівське городище: 1 — план; 2—11 — знахідки (2—10 — кераміка, 11 — залізо)

за рік до складання люстрації 1616 року (тобто, в 1615 р.) (Lustracye... 1877, с. 313).

Яблонків-Яблуневе був однією з найдавніших осад Посулля початку XVII ст. та найбільшим і найдавнішим центром долини р. Оржиця за козацької доби. Давньоруська ж історія означеного населеного пункту дотепер не знаходила свого археологічного чи історичного підтвердження. Хоча ті ж В. Милорадович і В. Ляскоронський писали, що ці укріплення у XVII ст. «скоріш за все, були лише підправлені, а не насипані знову» (Милорадович 1904, с. 54—57; Ляскоронський 1903, с. 121). Та спиралися вони виключно на інтуїтивні судження: аргументованих доказів для такого ствердження у дослідників на той час не було.

На разі наукову аргументацію проходить гіпотеза одного з авторів про давньоруські корені (тобто осадження давніх укріплень з подальшою їх реконструкцією) більшості сотенних і полкових містечок Посулля (у певній мірі ця тенденція працює і для інших територій), що були першими перезаселені козацькою колонізацією Лівобережжя кінця XVI — початку XVII ст. А так як зазначений населений пункт якраз потрапляє у цю категорію було висловлене припущення про значні перспективи знаходження тут давньоруських матеріалів.

З села (околиць?) з матеріалів попередніх років походить і випадкова знахідка бронзового амулета-сокирки давньоруського часу (фонди Лубенського краєзнавчого музею, повідомлення Ю. Ю. Моргунова) (Макаров 1992, с. 43, 49, 54, рис. 6: 25), що ще більше впевнювало в позитивних перспективах майбутніх розшуків. У 2016 р. такі матеріали були знайдені.

Залишки укріплень фортеці розташовані в межах с. Яблуневе (центр сільської ради) Оржицького району Полтавської області, на мису цокольної тераси правого берега р. Гнила (Сира) Оржиця. Рештки городища досить добре збережені чи принаймні вгадуються на всій

своїй протяжності, окрім невеличкої ділянки (південно-східного сектору). Досить виразні й збережені підрізки-ескарпи зі слідами рову, хоч і значно місцями пошкодженого. Максимальна висота збережених валів від рівня майданчика городища — 3,0 м.

План майданчика укріплення — овальний, з рваними контурами у південній частині (пізні бастіони?). Максимальні розміри — 375 × 250 м, загальна площа — близько 7,0 га (рис. 2: 1). Північна та північно-західна смуга рову і схилу пам'ятки пошкоджені стрільбищем та кар'єром. Існуючих садиб на майданчику городища небагато, всього 5, хоча раніше, за переказами В. П. Милорадовича тут було багато споруд і вітряків, що не сприяло збереженню комплексу (1904, с. 56).

Означені розміри майже повністю збігаються з даними В. Г. Ляскоронського та Ю. Ю. Моргунова (Ляскоронський 1911, с. 66—68, рис. 84; Моргунов 1980, л. 19), і значно різняться з цифрами, що наводилися М. О. Макаренком та В. П. Милорадовичем. За першим укріплення в містечку були розмірами 125 × 100 аршин [близько 89 × 71 м], та 300 аршин [близько 210 м] у околі (Макаренко 1917, с. 30—31). Що саме мав на увазі автор анкети зазначеної пам'ятки, яку частину укріплення — не відомо. В. П. Милорадович подає площу «давньої частини Яблонова» в межах 15—20 десятин [16—22 га] (1904, с. 54—57), маючи на увазі, певно, межі села XIX ст., а не рештки власне фортеці, яку він називає услід за місцевими мешканцями «Підварки» або «Форштадт».

Зі сходу, зі шляху від давньої греблі та мосту через річку, на захід майданчик городища перегинає ґрунтова дорога, яка у цих же контурах існувала і на рубежі XIX—XX ст. Хоча В. Г. Ляскоронський справжній в'їзд розміщував північніше, де у нього на плані було зображено додаткове валоподібне спорудження (на разі не збережене) (1911, с. 66—68, рис. 84).

Можливо, така форма та розподіл дорогою укріплення на дві частини не випадкові. Здогадно, цей шлях, що перетинав городище наскрізь, позначав саме межу «замку» та «посаду» козацької фортеці (за прикладом багатьох інших городищ сотенних містечок краю). «Замком» фортеці Нового часу, здогадно, є умовно північна, більша частина, укріплення, площею близько 5 га. Лінія простягання укріплень цієї ділянки має округлу форму, і гіпотетично може мати більш давні корені. Тоді як умовно південна частина (площа близько 2 га) має виразні ламані лінії укріплень, що можуть бути ототоженні з рештками бастионів, які були характерними об'єктами фортифікаційного зодчества, особливо — XVIII ст. Північне розміщення замку відносно укріпленого посаду засвідчене й планом фортеці на «Спеціальній карті України» Г. Л. де Боплана 1650 р. (2004, с. 98).

Матеріали давньоруського часу знайдені в межах «замкової» частини козацького городища. Звісно, на разі вести мову про реконструкцію меж укріплень доби Київської Русі зарано. Але, зважаючи на зазначене вище, шукати їх варто саме в цій частині козацької фортеці.

Підйомні матеріали досить численні, з абсолютним переважанням слідів бурхливого розвитку містечка та села Яблунів XVIII—XX ст. Знахідок більш ранніх епох (зокрема, давньоруського часу, та й навіть XVII ст.) на поверхні майже немає, що, як виявилось пізніше, пояснюється потужними пізніми відкладеннями, які повністю їх перекривають.

Із двох закладених на майданчику шурфів другий дав цікаву картину. Нашарування XVII—XVIII ст. тут мали потужність до 0,60—0,70 м. Їх підстилав доволі потужний, але досить бідний на знахідки, прошарок з матеріалами давньоруської доби (XII ст.) (до 1,00 м). У північній половині шурфа простежувалося заповнення краю якогось об'єкта цієї ж епохи. Можливо, саме завдяки потраплянню дослідницького зондажу на місце (край) зазначеної ями й вдалося віднайти матеріали доби Київської Русі.

Зазначена яма досліджувалася лише в межах шурфа, але й ця частина дала досить цікавий і виразний матеріал. Так, в її заповненні трапився цілий набір фрагментів посуду XII ст., стінок з характерним декоруванням, та залізний ніж (рис. 2: 2—11). Тут же розчищено анатомічно цілий кістяк вовка (визначення канд. біол. наук Є. Ю. Яніш).

Матеріали давньоруського часу були вперше виявлені в межах давнього укріплення сучасного с. Яблуневе. Це не лише підтверджує більш давніші, ніж козацькі, корені містечка, а й ставить питання про можливість розміщення тут городища епохи Київської Русі. Адже, як говорилося вище, насельницька традиція «реанімування» давньоруських укріплень у ко-

зацький час у вигляді сотенних фортець на території Лівобережжя на початку XVII ст. була надзвичайно поширеним явищем.

2. Яблуневе II/2016 (рис. 1: 2). Розташоване за 2,0 км на південь від с. Яблуневе, поруч з селами Круподеринці та Савинці, що розміщені по інші сторони річок, але в межах Яблунівської сільської ради. Виявлене і обстежене у 2016 р. Різномасштабне поселення, з абсолютно переважаними матеріалами давньоруського часу. Розміщене на підвищенні першої надзаплавної тераси, між селами Яблуневе та Круподеринці, у мисоподібному трикутнику, утвореному злиттям Чумгака та Сирої (Гнилої) Оржиці. Поселення добре природньо захищено з трьох боків вищеназваними водними артеріями. Цікаво, що на високий виступ корінного берега, до якого впритул підходить його територія, селище не заходить, що свідчить про зумисну виключно низьку його топографію.

Площа пам'ятки близько 1,1 га (280 × 50—70 м). Поселення витягнуте ланцюжком з щонайменше одним «висілкою» (рис. 3: 1). Має доволі значну кількість підйомних матеріалів на поверхні, потужний культурний шар (приблизно 0,60—0,70 м). Серед численних керамічних знахідок значна частина представлена матеріалами середини — другої половини XI ст. зі зникаючими манжетами (рис. 3: 4—5), що плавно переходили і в XII ст. (рис. 3: 6), також доволі численну групу кераміки. Викликає цікавість досить велика питома вага уламків пірофілітового сланцю, що може свідчити про його обробку на території селища. Серед окремих індивідуальних знахідок — залізний ніж та бронзова пряжка (рис. 3: 2—3).

Ця пряжка з прямокутним приймачем для ремня та прямокутною рамкою, орнаментована випуклим завитками. Відноситься до ранніх зразків та датується за новгородськими аналогіями першою чвертю XI ст. (Седова 1981, с. 144—145; рис. 56: 3).

3. Пилиповичі I (рис. 1: 3). Певно, окремі знахідки давньоруської кераміки трапилися на пункті Пилиповичі I (зустрічається невідповідна дійсності прив'язка до с. Круподеринці (Некрасова, Лугова, Луговий, Коваленко 2015), відкритому Є. О. Горюновим у 1973 р. (1973, л. 19, пункт 12)). Розташоване це селище на мису при злитті Сухої Оржиці та Чумгака, тобто теж в добре захищених природою умовах.

Першовідкривач описував знахідки матеріалів доби Київської Русі «під знаком питання», певно, через переважання тут дещо подібної черняхівської кераміки. На протилежному боці річки Чумгак, трохи вище за течією останньої, на різномасштабному поселенні останніми розвідками було знайдено кілька фрагментів посуду давньоруської доби (Круподеринці II). Можливо, такі окремі знахідки — свідчення господарської діяльності насельників поселень округи Яблунівського городища.

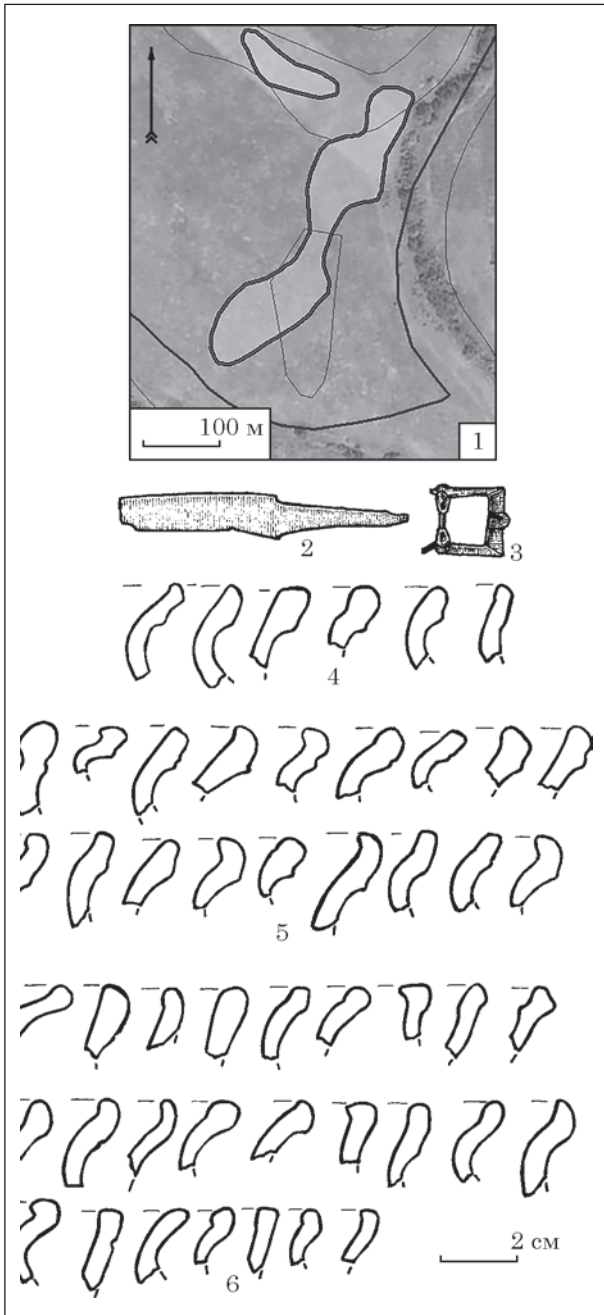

Рис. 3. Яблуневе II: 1 — план; 2, 3 — окремі знахідки; **кераміка:** 4 — середини XI ст.; 5 — другої половини — кінця XI ст.; 6 — XII ст. (2 — залізо, 3 — бронза, 4—6 — кераміка)

4. Денисівка I (рис. 1: 4). Розташоване за 0,1—0,2 км на північний схід від с. Денисівка, в заплаві сучасного правого берега русла р. Оржиця. Зазначене селище єдине яке розташоване вже за межею природнього трикутника між притоками, що зливаючись утворюють р. Оржиця. Але й тут невелика правобічна притока останньої, р. Чевельча, також створює певну природню захищеність поселенню. Виявлене та кілька разів обстежене у 2013—2015 рр. (Шерстюк 2015а). Займає останцеве заплавне підвищення витягнутої з легким вигином форми. Площа — бл. 1,14 га (254 × 33—80 м). Матеріа-

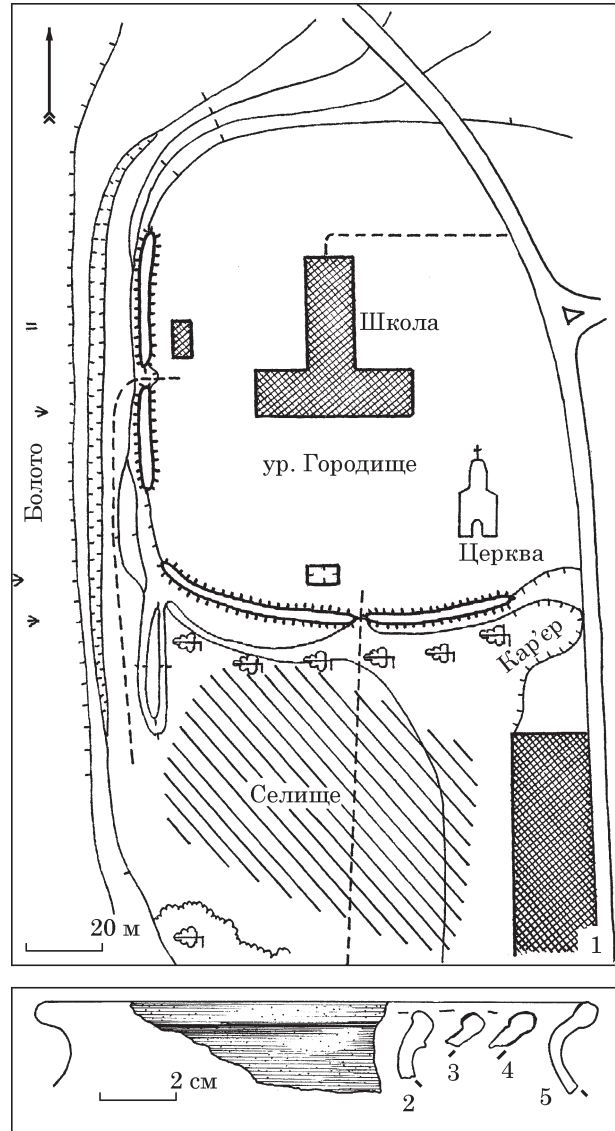

Рис. 4. Гребінківське городище: 1 — план; 2—5 — керамічні знахідки
ли з селища представлені уламками кружального посуду давньоруського часу (домонгольської доби), зокрема — уламок дна з частиною тавра (рис. 5: 1—7). Потужність культурних на шарувань становить до 0,50 м.

5. Гребінка I, городище (рис. 1: 5). Укріплене селище давньоруського та козацького часів у м. Гребінка знаходиться в урочищі Городище, на території загальноосвітньої школи № 2, по вул. Городищенській. Пам'ятка відкрита Ю. Ю. Моргуновим у 1980 р. (1996, с. 85, рис. 25: 3), обстежувалася В. В. Шерстюком у 2007 р. (2009, с. 120—122).

Рештки укріплення розміщені на мисовому виступі лівого берега р. Гнила (Сира) Оржиця, з півдня обмежене природнім схилом та яром, утвореним функціонуванням невеликого глиняного кар'єру, поруч із дорогою. Західна частина мису дещо вдається до долини річки, найменший кут нахилу рельєфу спостерігається зі сходу, де горизонталі спадають повільно, поступово понижуючись до долини струмка —

лівого притоку річки. Розміри мису складають приблизно 130 м з півночі на південь, та 110 м із заходу на схід. Східною межею пам'ятки на разі прийнята асфальтована дорога (рис. 4: 1). За спостереженнями Ю. Ю. Моргунова округле городище давньоруського часу могло мати діаметр близько 50—60 м (1996, с. 85).

На сьогодні на території пам'ятки ще досить добре помітні невисокі насипи валів висотою до 0,50—0,65 м, що ще простежуються по краям з південної та західної сторін. Але останні, судячи з форми, є, скоріш за все, обвалуваннями садиб кін. XVII—XVIII ст. Досить добре помітні сліди підрізання невисоких схилів, особливо із західної сторони. Від цієї підрізки ескарпу відходить невелика рівнинна площадка шириною не більше 10—12 м, що закінчується до долини річки ровом. Останній простягається, що цікаво, не в обвід укріплення, а майже прямою лінією з півночі на південь, уздовж берега. Можливо, це рештки старого укріпленого в'їзду. Слід зауважити, що з південно-західного боку від краю городища відходить земляний природній (чи насипаний?) останець. Так чи інакше, останній мав вдале розташування, тому що міг прикривати під'їзну дорогу до фортеці.

Переважна частина території місця розташування пам'ятки задернована, на ній розміщені будівлі школи, відбудована церква, невелика присадибна розорювана ділянка поблизу останньої. Серед знахідок звідси превалюють, переважно, матеріали кін. XVII—XIX ст. Матеріали, зібрані Ю. Ю. Моргуновим у 1980 р. засвідчують про наявність тут поселення у XII — першій половині XIII ст. (1996, с. 85). Знахідки 2007 р. та ті, що зберігаються у фондах Гребінківського краєзнавчого музею, загалом підтверджують це ж датування, хоча один уламок вінчика все ж відноситься до середини XI ст. (Шерстюк 2009, рис. 1) (рис. 4: 2—5).

Початок освоєння території сучасної Гребінки сягає своїм корінням десь 1689 р., коли в цей час лубенський полковник Л. Свічка «купує в дар» територію по Сухій Оржиці «почав від шляху, котрий іде на Коломійці у вершини ріки з її пологами, і за селище Малютинське...» (Лазаревский 1896, с. 48). До цього ніяких даних про заснування на цьому місці поселення, а тим паче укріпленого, немає. Потім він заселяє тут землі, на яких виникають села Малютинці, Городище, Коровай, Каївка і різні хутори. За заповітом, після його смерті у 1699 р., старшому синові разом з іншими селами відійшли «хутір над р. Оржицею, що зветься Городищем, зі всіма угіддями аж вниз Корнівки» (Лазаревский 1896, с. 49).

Варто відзначити й те, що за реестром Лубенського полку 1729—30 рр. значиться як досить велике для того часу село Городище у власності І. Милорадовича, так і осаджене слобідкою в 1698 р. В. Свічкою «Пусте Городище» (Генеральне... 1931, с. 25), з чого можна зробити черговий висновок про існування на

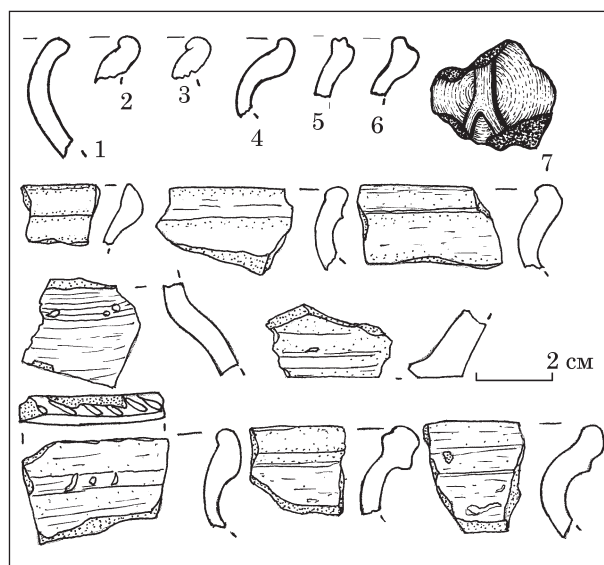

Рис. 5. Кераміка з селищ: 1—7 — Денисівка I; 8—12 — Покровщина I; 13—15 — Овсюки I

цьому місці решток укріплень ранішого часу, до його заселення наприкінці XVII ст. При описі 1699 р. цей населений пункт названий як «хутір над річкою Оржицею, що називається Городищем» (Генеральне... 1931, с. 106—107).

Існування тут до XVII ст. старого «пустого городища» підтверджується реєстровими документами, і ще раз свідчить на користь існування в Гребінці давньоруського укріплення.

6. Овсюки I/2016 (рис. 1: 6). Знаходиться за 2,2 км на північний захід від церкви в с. Овсюки Гребінківського району, на надзапланій терасі правого берега р. Гнила Оржиця. Зазначене селище розташовується на мису, яке утворене з півдня сухою балкою, а із сходу заплавою річки. Виявлене 2016 р. Розміри — близько 200 × 120 м. Серед знахідок — окремі фрагменти посуду давньоруського часу, та скол пірофіліту (рис. 5: 13—15).

7. Покровщина I/2016 (рис. 1: 7). Знаходиться за 2,3 км на південний схід від центру с. Покровщина Гребінківського району, на надзапланій терасі правого берега р. Гнила Оржиця. Обмежене з півночі та сходу сухою балкою та заплавою річки. Розміри — орієнтовно 180 × 115 м. Потужність культурного шару не встановлена. Серед знахідок — окремі фрагменти посуду давньоруського часу (рис. 5: 8—12).

Аналіз розміщення зазначених поселень XI—XIII ст. вказує на їх місцезнаходження в максимально захищених природою територіях, замкнутах всередині приток Оржиці. Останні концентруються і тяжіють, більшою мірою, до Яблунівського городища (як було зазначено вище вбачається наявність тут укріплень і за давньоруської епохи), а також розміщені на проміжку між останнім та Гребінківським укріпленням. Майже всі вони розміщені в трикутнику між Чумгаком і Гнилою Оржицею (виключення становить лише Гребінка).

№	Датування	
	Друга половина — кінець XI ст.	XII ст.
1		
2		—
3		
4	—	
5	—	

Рис. 6. Кераміка з окремих пам'яток: 1 — Гребінка; 2 — Овсюки; 3 — Покровщина; 4 — Яблунове, городище; 5 — Денисівка

По долині власне р. Оржиця таких поселень немає (за виключенням Денисівки, яка, щоправда, теж знаходиться з правого боку річки, та й розміщена в захищеному долиною р. Чевельча трикутнику). Відсутні вони й на всій протяжності Сухої Оржиці та майже на всій смузі течії Чумгака (рис. 1). Останні, певно, були не надто привабливими водотоками. Це може бути пояснене як маловодністю цих річок, так й іншим фактором.

Так, від броду біля літописного Лукомля, між річками Оржицею та Сліпородом, їхнім вододілом, певно, і проходив один з давніх шляхів на Переяслав та Київщину, зокрема — і в давньоруський час. К. В. Кудряшов реставрував давній Залозний шлях і маршрут проходження походу руських князів 1111 р. саме по лінії Переяслав — Лукім'я — Хорол — Білоцерківка — Решетилівка — Полтава (Кудряшов 1948, с. 116, 145). Другий найбільший брід-переправа у низов'ї Сули був біля Горошино-Тарасівки, де проходило, на думку того ж К. В. Кудряшова, відгалуження Залозного шляху (цей варіант він називає «Злодійським»), що йшов по пониззю Пела і Ворскли (1948, с. 75).

А в 1179 р., коли половецькі орди хана Кончака грабували околиці Переяслава, князь Святослав Всеволодович рушив за Сулу, ставши табором біля городища Лукомля («... и ста-ша близ городища Лоукмла...») (Летопись 1871, с. 415; ПСРЛ 1908, т. II, с. 420—421). Як здається, обрання такого місця облаштування табору не було випадковим. Ще В. Г. Лясковський зазначав, що з Лукім'я йшов доволі зручний кочівницький шлях до руських земель, і прокладав його по верхів'ї вододілу двох

доволі заселених на той час річок — Сліпороду та Оржиці (1893, с. 428; 1903, с. 152). Можливо, саме повз це укріплення половці вдерлися вглиб Переяславського князівства, сюди б, скоріш за все, мали б і повертатися.

Можна припускати, що десь поряд у давньоруський час був і брід через р. Сула, який і могла прикривати Лукімська фортеця. Принаймні, про це свідчать джерела козацької доби, а судячи з географічних карт саме тут, в районі сучасного мосту, з лівого берега р. Сули був безперешкодний доступ до русла річки, позбавлений боліт, проток тощо (власне тут був брід та гребля й пізніше, у XVII—XIX ст.).

Скоріше за все, не надто змінилися дороги і в наступні періоди. Цікавим у цьому відношенні виглядає розповідь козака П. Худого про його маршрут Лівобережжям у 1631 р.: його дорога з Черкас йшла на Лукомль, а далі через Пирятин, на Варву, на Ромонской острожок [Ромни] та на Батурин/Путивль (Воссоединение... 1953, с. 114, № 65). З Лукім'я можна також було помандрувати на лівий берег Сули (особливо з першої половини XVII ст. після влаштування дамби) до Лубен, Лохвиці і так далі, про що розповідають інші, більш численні, документи. На горі біля с. Великоселецька В. Милорадович локалізує ряд могил-курганів, які розміщувалися «ланцюжком по давній дорозі на Пирятин» (1904, с. 197).

За спостереженнями Ю. Ю. Моргунова місця переходу Сули кочівниками змінюються з кінця XI ст., коли вони переміщуються із збудованого Нижнього Посулля дещо вище (2017, с. 206—207). Певно, в означений час означений брід та власне «Лукімський шлях» вододілом Сліпороду й Оржиці на Переяслав стає ще більш важливим та стратегічним для обох сторін. І саме з кінця XI ст. бачимо появу більшості поселенських об'єктів долини р. Оржиці.

Варто зауважити, що проникнення кочівників саме цим степовим коридором межиріччя Оржиці та Сліпороду фіксується і в більш ранні часи: саме на лівобережжі Оржиці та Сирої Оржиці (Золотухи, Гребінка) (Клочко, Ричков 1989, с. 60—61; Шерстюк 2008) та правобережжі Чумгака (Круподеринці) (Братченко, Дубовская, Солтис 1983, л. 15—17) відомі єдині на правобережжі Сули, принаймні, в межах Полтавщини, комплекси кочівників катакомбної спільноти. А картографування майданних комплексів округи (зокрема, Оржиччини) (Шерстюк 2015b), що позначають значні насипи скіфського часу, також вибудовує суцільну лінію від Сули вгору по межиріччю.

Тож розміщення поселень давньоруської доби на лівому боці річки Оржиці виглядало б щонайменше небезпечним. Цікаво, що аналогічну картину ми спостерігаємо і для долини р. Сліпорід: відомі неукріплені поселення давньоруського часу тут розміщені на лівому боці річки, по іншу сторону від шляху (Лазірки II

(Верещака 2006), Воронинці I (Горенко 1953, арк. 1—2, рис. 1). А от городища долини р. Сліпород розміщені навпаки, на правому боці (Мацківці-Сліпород, Олександрівка).

Таким чином, ця територія колишнього Переяславського князівства не виглядає такою незаселеною у давньоруську добу, як це вважалося раніше. Але, певно, топографія означених селищ значно враховувала місцеві особливості проходження давніх шляхів.

На думку В. Г. Ляскоронського літописна «Съжица», біля якої трапилася битва русичів з половцями у 1078 р., в якій перші зазнали поразки і були розбиті останніми на голову, — це власне сучасне смт. Оржиця (1903, с. 121, 244). Та як показали розвідки цього ж року, матеріали давньоруського часу в селищі Оржиця, на місці фортеці козацької доби, відсутні (Шерстюк, 2017). Тож ще більш вірогідним стає припущення про належність цієї літописної власної назви саме гідроніму. А дана подія якраз, можливо, й відобразила початок використання вододілу Оржиці — Сліпороду як шляху проникнення половецьких орд західніше Сули (Моргунов 2017, 206—207).

Цікаво також, що в матеріалах з городищ майже не представлена кераміка XI ст., а у більшості наявні матеріали XII — першої половини XIII ст. Тоді як кілька з нововідкритих неукріплених селищ округи, розміщених в заплавах зонах, якраз містять досить численні саме матеріали другої половини — кінця XI ст. (рис. 6).

Як видається, загальна картина пролягання давніх шляхів у значній мірі не змінилася з давньоруського часу до козаччини, і в загальних обрисах співпадає з основними напрямками просування кочових племен доби бронзи — раннього залізного віку.

ЛІТЕРАТУРА

- Боплан, Г. Л. 2004. *Описание Украины*. Москва: Древлехранилище.
- Братченко, С. Н., Дубовская, О. Р., Солтыс, О. Б. 1983. *Отчет об исследовании Черкасского отряда Лесостепной экспедиции в 1983 г.* НА ІА НАНУ, 1983/76.
- Верещака, В. М. 2006. До археологічної карти Оржицького району. В: Супруненко, О. Б. (ред.). *Охорона та дослідження пам'яток археології: Матеріали 7-го науково-практичного семінару*. Полтава: Техсервіс, с. 28-29.
- Воссоединение Украины с Россией: документы и материалы*: в 3 т. 1953. Москва: АН СССР, 1.
- Генеральне слідство про маєтності Лубенського полку. 1931. В: *Український архів*, 4. Київ: ВУАН.
- Горенко, І. І. 1953. *Звіт про результати обстеження археологічних пам'яток в селі Воронинці, Лазірківського району, Полтавської області, проведеного 24—25 серпня 1953 року. 29/III—1953 р.* Архів Лубенського музею, б. н.
- Горюнов, Е. А. 1973. *Отчет о работе Днепроовского Левобережного отряда ЛОИА АН СССР в 1973 г.* НА ІА НАНУ, 1973/72.
- Клочко, В. І. Ричков, М. О. 1989. Нові поховання катакомбної культури в Середньому Подніпров'ї. *Археологія*, 3, с. 60-65.
- Кудряшов, К. В. 1948. *Половецкая степь. Очерки исторической географии*. Москва: ОГИЗ.
- Лазаревский, А. М. 1896. Исторические очерки Полтавской Лубенщины XVII—XVIII вв. *Чтения в историческом обществе Нестора Летописца*, 11, с. 34-203.
- Летопись по Ипатскому списку*. 1871. Санкт-Петербург: Археографическая комиссия.
- Літопис Самовидця*. 1971. Київ: Наукова думка.
- Ляскоронский, В. 1893. Остатки древнего Лукомльського городища в м. Лукомье, Лубенского уезда, Полтавской губ. *Киевская старина*, XLIII, сентябрь, с. 426-437.
- Ляскоронский, В. 1903. *История Переяславской земли с древнейших времен до половины XIII столетия*. Киев: Н. А. Гирич.
- Ляскоронский, В. Г. 1911. Городища, курганы, майданы и Змиевые валы в области Днепровского Левобережья. *Труды XIV Археологического съезда в Чернигове в 1909 г.*, III, с. 1-82.
- Макаренко, Н. 1917. *Городища и курганы Полтавской губернии (сборник топографических сведений)*. Полтава: Полтавская ученая архивная комиссия.
- Макаров, Н. А. 1992. Древнерусские амулеты-топорики. *Российская археология*, 2, с. 41-56.
- Милорадович, В. 1904. Средняя Лубенщина. *Киевская старина*, октябрь—декабрь, с. 54-57, 209-240, 518-539.
- Моргунов, Ю. Ю. 1980. *Отчет о работе Посульской разведывательной группы ИА АН СССР в 1980 г., на территории Сумской, Черниговской и Полтавской обл.* НА ІА НАНУ, 1980/65.
- Моргунов, Ю. Ю. 1996. *Древнерусские памятники поречья Сулы*. Курск.
- Моргунов, Ю. Ю. 2017. К изучению трасс кочевых набегов на Южную Русь. В: Чернецов, А. В. (ред.). *Памятники средневековой археологии Восточной Европы. К юбилею М. Д. Полубояриновой*. Москва: ИА РАН, с. 201-208.
- Некрасова, Г. М. Лугова, Л. М. Луговий, Р. С., Коваленко, О. В. 2015. Круподеринці, с. Круподеринська сільська рада. Поселення, епохи бронзи, ранній залізний вік, розвинуте середньовіччя. В: Мокляк, В. О. (ред.). *Звід пам'яток історії та культури України: Полтавська область. Оржицький район*. Полтава: АСМІ, с. 134-135.
- Падалка, Л. 1905. О древних городках, городищах и насыпных валах на территории нынешней Полтавской губ. (древние земляные сооружения в пределах Полтавской губ.) В: Василенко, В. И., Падалка, Л. В., Павловский, И. Ф. (ред.). *Труды Полтавской ученой архивной комиссии*. Полтава, 1, с. 153-214, 12 черт.
- Падалка, Л. В. 1914. *Прошлое Полтавской территории и её заселение: Исследование и материалы*. Полтава: Тов-во Печатного Дела.
- Полное собрание русских летописей*. 1908. Санкт-Петербург: М. А. Александров, 2: Ипатьевская летопись, 2 изд.
- Седова, М. В. 1981. *Ювелирные изделия древнего Новгорода (X—XV вв.)*. Москва: Наука.
- Шерстюк, В. В. 2008. Катакомбне поховання шаманки з Гребінки. *Археологічний літопис Лівобережжя України*, 1—2 (23—24), с. 12-21.
- Шерстюк, В. 2009. Говтвянське та Гребінківське городища пізньосередньовічного часу на Полтав-

щині. *Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні*, 18, с. 120-127.

Шерстюк, В. В. 2015а. Денисівка, с. Денисівська сільська рада. Селище Денисівка I, давньоруського часу. В: Мокляк, В. О. (ред.). *Звід пам'яток історії та культури України: Полтавська область. Оржицький район*. Полтава: АСМІ, с. 96.

Шерстюк, В. В. 2015б. Селітроварні майдани Оржиччини. В: Власенко, В. М., Дегтярьов, С. І., Кривошея, І. І. (ред.). *Козацькі старожитності Лівобережжя Дніпра XV—XVIII століття: збірник матеріалів Всеукраїнської науково-практичної конференції (Охтирка, 19—20 жовтня 2015 р.)*. Суми: СумДУ, с. 122-136.

Шерстюк, В. В., Прядко, О. О. 2018. Розвідки на території Оржицького району Полтавської області. *Археологічні дослідження в Україні 2016 р.*, с. 207-209.

Lustracye Wołynia, Podola i Ukrainy z pićrwszćj połowy XVII wieku. 1877. B: Yablonowski, A. (ed.). *Źródła dziejowe*. Warszawa: Skład glywny w Księgarni Gebethnera i Wolffa, V.

REFERENCES

Boplan, G. L. 2004. *Opisaniye Ukrainy*. Moskva: Drevlekhrauilishche.

Bratchenko, S. N., Dubovskaya, O. R., Soltys, O. B. 1983. *Otchet ob issledovaniyakh Cherkaskogo otryada Lesostepnoy ekspeditsii v 1983 g.* NA IA NANU, 1983/7b.

Vereshchaka, V. M. 2006. Do arkheolohichnoi karty Orzhyt'skoho raionu. In: Suprunenko, O. B. (ed.). *Okhrona ta doslidzhennia pam'iatok arkheolohii: Materialy 7-ho naukovu praktychnoho seminaru*. Poltava: Tekhservis, s. 28-29.

Vossoyedineniye Ukrainy s Rossiyey: dokumenty i materialy: v 3 t. 1953. Moskva: AN SSSR, 1.

Generalne slidstvo pro maientnosti Lubenskoho polku. 1931. In: *Ukrainskyi arkhiv*, 4. Kyiv: VUAN.

Horenko, I. I. 1953. Zvit pro rezultaty obstezhennia arkheolohichnykh pam'iatnykiv v seli Voronentsi, Lazirkivskoho raionu, Poltavskoi oblasti, provedenoho 24—25 serpnia 1953 roku. 29/III—1953 r. Arkhiv Lubenskoho muzeiu, b. n.

Goryunov, E. A. 1973. *Otchet o rabote Dneprovskogo Levoberezhnogo otryada LOIA AN SSSR v 1973 g.* NA IA NANU, 1973/72.

Klochko, V. I., Rychkov, M. O. 1989. Novi pokhovannia katakombnoi kultury v Serednomu Podniprovi. *Arheolohiia*, 3, s. 60-65.

Kudryashov, K. V. 1948. *Polovetskaya step. Ocherki istoricheskoy geografii*. Moskva: OGIZ.

Lazarevskiy, A. M. 1896. *Istoricheskiye ocherki Poltavskoy Lubenshchiny XVII—XVIII vv. Chteniya v istoricheskom obshchestve Nestora Letopistsa*, 11, s. 34-203.

Letopis po Ipat'skomu spisku. 1871. Sankt-Peterburg: Arkheograficheskaja komissija.

Litopys Samovydt'sia. 1971. Kyiv: Naukova dumka.

Lyaskoronskiy, V. 1893. *Ostatki drevnego Lukoml'skogo gorodishcha v m. Lukomye, Lubenskogo uyezda, Poltavskoy gub. Kievskaya starina*, XLIII, sentyabr, s. 426-437.

Lyaskoronskiy, V. 1903. *Istoriya Pereyaslavskoy zemli s drevneyshikh vremen do poloviny XIII stoletiya*. Kiev: N. A. Girich.

Lyaskoronskiy, V. G. 1911. *Gorodishcha, kurgany, maydany i Zmiyevyye valy v oblasti Dneprovskogo Levoberezhia. Trudy XIV Arkheologicheskogo syezda v Chernigove v 1909 g.*, III, s. 1-82.

Makarenko, N. 1917. *Gorodishcha i kurgany Poltavskoy gubernii (sbornik topograficheskikh svedeniy)*. Poltava: Poltavskaja uchenaja arkhivnaja komissija.

Makarov, N. A. 1992. *Drevnerusskiye amulety-toporiki. Rossiyskaya arkheologiya*, 2, s. 41-56.

Miloradovich, V. 1904. *Srednyaya Lubenshchina. Kievskaya Starina*, oktyabr-dekabr, s. 54-57, 209-240, 518-539.

Morgunov, Yu. Yu. 1980. *Otchet o rabote Posul'skoy razvedovatel'noy grupy IA AN SSSR v 1980 g., na territorii Sum'skoy, Chernigovskoy i Poltavskoy obl.* NA IA NANU, 1980/65.

Morgunov, Yu. Yu. 1996. *Drevnerusskiye pamyatniki porechia Suly. Kursk*.

Morgunov, Yu. Yu. 2017. K izucheniyu trass kochevykh nabegov na Yuzhnyu Rus. In: Chernetsov, A. V. (ed.). *Pamyatniki srednevekovoy arkheologii Vostochnoy Evropy. K yubileyu M. D. Poluboyarinovoy*. Moskva: IARAN, s. 201-208.

Nekrasova, H. M., Luhova, L. M., Luhovyi, R. S., Kovalenko, O. V. 2015. *Krupoderyntsi, s. Krupoderynska silska rada. Poselennia, epokhy bronzy, rannii zaliznyi vik, rozvyvute serednovichchia*. In: Mokliak, V. O. (ed.). *Zvid pam'iatok istorii ta kultury Ukrainy: Poltavska oblast. Orzhyt'skyi raion*. Poltava, ASMI, s. 134-135.

Padalka, L. 1905. O drevnikh gorodkakh. gorodishchakh i nasypnykh valakh na territorii nyneshney Poltavskoy gub. (drevniye zemlyanye sooruzheniya v predelakh Poltavskoy gub.). In: Vasilenko, V. I., Padalka, L. V., Pavlovskiy, I. F. (ed.). *Trudy Poltavskoy uchenoy arkhivnoy komissii*. Poltava, 1, s. 153-214, 12 chert.

Padalka, L. V. 1914. *Proshloye Poltavskoy territorii i eye zaseleniye: Issledovaniye i materialy*. Poltava: Tov-vo Pechatnogo Dela.

Polnoye sobraniye russkikh letopisey. 1908. Sankt-Peterburg: tipografiya M. A. Aleksandrova, 2: Ipatyevskaya letopis, 2 izd.

Sedova, M. V. 1981. *Yuvelirnyye izdeliya drevnego Novgoroda (X—XV vv.)*. Moskva: Nauka.

Sherstiuk, V. V. 2008. Katakombne pokhovannia shaman'ky z Hrebinky. *Arkheolohichni litopys Livoberezhnoi Ukrainy*, 1—2 (23—24), s. 12-21.

Sherstiuk, V. 2009. Hovtvianske ta Hrebinkivske horodyshcha piznoserednovichnogo chasu na Poltavshchyni. *Novi doslidzhennia pam'iatok kozatskoi doby v Ukraini*, 18, s. 120-127.

Sherstiuk, V. V. 2015a. *Denysivka, s. Denysivska silska rada. Selyshe Denysivka I, davnoruskoho chasu*. In: Mokliak, V. O. (ed.). *Zvid pam'iatok istorii ta kultury Ukrainy: Poltavska oblast. Orzhyt'skyi raion*. Poltava: ASMI, s. 96.

Sherstiuk, V. V. 2015b. *Selitrovarni maidany Orzhychchyny*. In: Vlasenko, V. M., Dehtiarov, S. I., Kryvosheia, I. I. (ed.). *Kozatski starozhytnosti Livoberezhzhia Dnipra XV—XVIII stolittia: zbirnyk materialiv Vseukrainskoi naukovopraktychnoi konferentsii (Okhtyrka, 19—20 zhovtnia 2015 r.)*. Sumy: SumDU, s. 122-136.

Sherstiuk, V. V., Priadko, O. O. 2018. *Rozvidky na terytorii Orzhyt'skoho raionu Poltavskoi oblasti. Arkheolohichni doslidzhennia v Ukraini 2016 r.*, s. 207-209.

Lustracye Wołynia, Podola i Ukrainy z pićrwszćj połowy XVII wieku. 1877. B: Yablonowski, A. (ed.). *Źródła dziejowe*. Warszawa: Skład glywny w Księgarni Gebethnera i Wolffa, V.

V. V. Sherstyuk, A. O. Pryadko

MAPPING OF MONUMENTS OF OLD RUSS' TIME OF THE VALLEY OF THE RIVER ORZHITSA: TO THE RECONSTRUCTION OF THE ANCIENT WAYS OF THE REGION

The paper presents the results of surveys of ancient Russian monuments in 2016 in the valley of the river Orzhitsa, and their comprehensive analysis is carried out. The only known to this time the Old Russian fortification in the valley of the river Orzhitsa was Grebinka. As a result of the works, materials of the XII century were discovered in with Yablunoeve. The concentration of a large number of satellite settlements between these fortresses is opened. Their appearance is fixed from the second half — the end of the XI century. The lack of materials of the era of Kievan Rus within the Orzhitsya fortress was proved. This proves once again that the chronicle mention of «Rjysya» is the name of the hydronym.

Mapping of these settlements and historical sources give prospects for the reconstruction of the ancient ways of the region. The territorial structure of the settlement outside the «steppe corridor» between the Sliporid and Orzhitsa rivers, the presence of a good place for a crossing near the Lukim'ya settlement (as con-

firmed by late sources), topography of individual burials of the early bronze Age — early Iron Age, testify to the prolonged and continuous use of this variant of the passage («Lukim'ya path») to Pereyaslav and Kiev. Even more important this direction plays from the second half — the end of the XI century.

Keywords: Orzhitsa, Yablunoeve, Grebinka, Old Russ' time, ancient ways.

Одержано 20.10.2017

ШЕРСТЮК В'ячеслав Вікторович, завідувач відділом, Центр охорони та досліджень пам'яток археології Управління культури Полтавської облдержадміністрації, вул. Стрітенська, 37, Полтава, 36011, Україна, 666sher@gmail.com.

SHERSTUYK V'yacheslav V., head of department, Center for the protection and research of sights of archeology, Department of Culture of the Poltava Regional State Administration, Stritenska str., 37, Poltava 36011, Ukraine, 666sher@gmail.com.

ПРЯДКО Олександр Олегович, науковий співробітник, Національний історико-етнографічний заповідник «Переяслав», вул. Шевченка 8, м. Переяслав-Хмельницький, 08400, Україна, Alex3322prt@gmail.com.

PRYADKO Olexandr O., Researcher, National historical and ethnographic reserve «Pereyaslav», Shevchenko ave. 8, Pereyaslav-Khmelnytsky, 08400, Ukraine, Alex3322prt@gmail.com.

УДК: [904.4:902.6](477.52)“6383”

О. О. Білинський, К. Яхімовіч

ГОСПОДАРСТВО НАСЕЛЕННЯ СКІФСЬКОГО ЧАСУ НА СЕЙМІ ЗА ДАНИМИ ГЕОІНФОРМАЦІЙНОГО ВИВЧЕННЯ ПРИРОДНИХ УМОВ ТА ПАМ'ЯТОК

У роботі представлені результати геоінформаційного аналізу пам'яток скіфського часу Посейм'я. Описуються природні умови та топографія пам'яток, робиться припущення про клімат. На підставі умов, у яких існували пам'ятки, робиться припущення про господарство населення скіфського часу.

Ключові слова: господарство, топографія, ГІС, ресурсна зона, природні умови, скіфський час.

Басейн Сейму — це кордон між Лівобережним лісостепом та Поліссям. У ранньому залізному віці басейн Сейму був заселений лісостеповим землеробським населенням, яке перебувало під впливом кочовиків. Далі на північ, у басейні Десни, існувала вже відмінна від лісостепової — юхнівська культура.

Вивчення археологічних пам'яток у басейні Сейму відбувається вже понад 200 років, але найактивніші дослідження тут були пов'язані із вивченням слов'янського та киево-руського періодів у історії регіону. Вивченням пам'яток скіфського часу займалося кілька багаторічних експедицій, проте кількість досліджених пам'яток лишилася досить незначною. Більшість цих робіт припало на 1950-ті — 1980-ті рр. Тоді було висунуто основні гіпотези щодо появи, зникнення та культурної належності пам'яток регіону скіфського часу.

Сьогодні існує дві основні гіпотези, пов'язані із питаннями генези та культурної належності пам'яток Посейм'я. Перша з них продовжує традицію хронологічного розділення «землеробських лісостепових» та юхнівських пам'яток у регіоні. Згідно неї, поява пам'яток у басейні Сейму визначається серединою VI ст. до н. е., а їх генеза — спільною з іншими локальними

варіантами пам'яток скіфського часу на Лівобережжі. Близько середини V ст. до н. е. у регіоні відбувається зміна культур, у результаті якої у східній частині Посейм'я з'являються пам'ятки юхнівської культури. Така схема зустрічається у більшості узагальнюючих праць, присвячених скіфському періоду (див. напр. Петренко 1989).

Інша гіпотеза говорить про першочерговість існування у регіоні пам'яток юхнівської культури, які у першій половині VI ст. до н. е., займали все Посейм'я за виключенням невеликої ділянки в басейні Сейму навколо м. Путивль. У тому ж VI ст. до н. е. в Посейм'я відбувається переселення з південніших регіонів лісостепу, що призвело до спільного проживання на одних пам'ятках і лісостепового, і юхнівського населення. Причину цього процесу дослідники вбачають у активізації кочовиків у лісостепу. Близько середини V ст. до н. е. лісостепове населення залишає Посейм'я, а юхнівське продовжує своє життя (Гречко, Каравайко 2012).

Незважаючи на наявність різних пояснювальних моделей, описані вище проблеми генези та хронології пам'яток у регіоні ще далекі від остаточного вирішення. Через невелику кількість досліджених пам'яток, особливо це стосується Західного Посейм'я, склалася ситуація, у якій особливого значення набувають різного роду неінвазійні дослідження, що дозволяють подивитися на процеси у регіоні не через призму матеріальної культури. Одне з таких досліджень пропонується далі.

Природні умови регіону. Сейм — ліва, найбільша притока Десни, яка протікає південно-західними схилами Середньоруської височини. Ширина русла під час літньої межени коливається в межах 30—100 м, а середня гли-

бина — в межах 2—3 м, зростаючи до 4—6 м на ділянках плеса. В окремих місцях глибина може сягати 10—15 м. Русло Сейму сильно меандрує, утворюючи численні петлі, круті повороти та заводи. Ухил річки складає 0,095 м/км², середня швидкість течії при цьому коливається в межах 0,3—0,4 м/с. За повноводністю Сейм є другою після Десни річкою Лівобережжя. У наші дні Сейм замерзає наприкінці листопада — грудні, скресає у березні. Весняний паводок продовжується близько 70 днів, сягаючи максимуму на початку травня. Під час цього явища рівень води підіймається на 3—5 м, а ширина русла збільшується до 1—2 км, місцями 5 км, заливаючи всю заплаву. Долина Сейму досить широка, в середньому складає 8—12 км, місцями доходючи до 25 км. Глибина долини становить у середньому 50—70 м. Через сильну звивистість русла і відносно велику ширину заплави, долина сильно заболочена. Зараз річкова система нараховує понад 900 приток, найбільшими серед яких є Тускарь, Свапа та Клевінь (Демченко 1947; Заставний 1994, с. 80; Мирон 1993, с. 171).

Територія Посейм'я належить до лісостепоної провінції Середньоруської височини. Басейн Сейму повністю розташований у межах типового лісостепу, лише незначна територія північніше лінії Поніри¹ — Верхній Любаж — Михайловка — Дмитрів-Льговській — Борщевка — Марчихина-Буда — Тулиголове — Кролевець відноситься до лісової зони. Досліджуючи природні умови Середньоруської височини, Ф. М. Мільков виділив на території останньої кілька фізико-географічних районів, частина з яких припала на територію Посейм'я. Так, басейн Сейму в межах Курської області входить в три таких райони. Перший — Верхньоокський, який знаходиться вже в лісовій зоні. Другий — найбільший — Суджанський (Південно-західний), до якого входять території на південь від межі лісової зони та на захід від лінії річок Тускарь — Сейм (Михно 1983, с. 10—11). Саме в цьому районі сконцентрована більшість пам'яток раннього залізного віку регіону. Третій — Тимський, який охоплює верхні притоки Сейму та на сході доходить до вододілу Сейм — Дон. У цьому районі знаходяться найбільш східні пам'ятки скіфського часу в Посейм'ї, представлені і скіфськими, і юхнівськими матеріалами.

Західна частина Посейм'я, яка входить до Сумської області не досліджувалася вченими, тому тут ми застосуємо схему П. І. Гордієва, який при описі рельєфу Сумської обл. виділив на її півночі три плато, два з яких відносяться до басейну Сейму. Це — Кролевецько-Глухівське та Путівльське плато, які розділяє долина р. Клевінь (Гордієв 1947, с. 11—12). Обидва

плато були рівномірно заселені за скіфської доби. Пам'ятки розташовуються на південних схилах плато, які повернуті у долину Сейму, і займають басейн р. Клевінь та її притоки р. Есмань, підіймаючись по останніх до рівня с. Городище та м. Глухів відповідно.

Особливістю долини Сейму є постійне чергування ділянок з різним ступенем розчленованості рельєфу. Ділянки з сильно розчленованим рельєфом розташовані на правому березі Сейму між містами Курськ та Льгов. Вони здійснюються над долиною на 80—90 м. Густина розчленованості тут сягає 2,3 км/км², тоді як в інших місцях цей показник рідко перевищує 0,3—0,4 км/км² (Михно 1983, с. 8, 15). Саме на цій ділянці правого берегу Сейму була відома найбільша кількість юхнівських пам'яток. Подібні регіони є і на південний захід від Рильська та у східній частині Кролевецько-Глухівського плато. Проте пам'ятки юхнівської культури тут невідомі.

Рівень розвитку яружно-балкового рельєфу в Посейм'ї досить високий. Тут є балки різних типів та розмірів. Деякі з них встигли прорізати корінні береги та тераси на десятки кілометрів, інші закладаються і розвиваються зараз. Балки, як правило, широкі, з добре виробленим дном та довгими схилами. Деякі з них, безумовно, у минулому були річковими долинами, які зараз пересохли. На всій території на захід від впадіння в Сейм р. Свапи зустрічаються балки іншого походження. Для них властиві круті схили берегів та значна глибина. Їх формування пов'язується з талими водами відступаючого льодовика (Михно 1983, с. 15). Ступінь розчленованості поверхні та амплітуда коливань між рівнями тальвегів та їх вододілами настільки значні, що М. О. Кудрявцев свого часу називав цю місцевість «маленькою Швейцарією Середньої Росії» (Соловьев, Тимохіна 1949, с. 282).

Для лівобережжя Сейму характерні території зі слабо врізаною яружно-балковою системою. Північні схили лівого берега полого спускаються в долину Сейму (Гордієв 1947, с. 12). Важливо відзначити, що пам'ятки фактично не підіймаються на лівий берег долини Сейму, а найпівденніші з них займають північні схили останнього.

Що стосується геоморфологічної будови долини Сейму, то тут виділяється три, місцями чотири тераси. Перш за все, слід сказати, що Сейм має добре вироблену заплаву, ширина якої коливається в межах 1—3 км на території Курської області та 2—5 км на території Сумської. Над поверхнею води вона підіймається на 1—3 м, місцями утворюючи дюнні підвищення та цілі гряди, які простягаються інколи на кілька кілометрів. Такі гряди утворилися або в результаті наміву породи під час паводків, або є останцями давніх терас, які зараз повністю відрізані від берегу. Борова тераса тягнеться лівим берегом річки вздовж всієї течії, місцями

1. Тут і далі населені пункти, які розташовані на території РФ та не мають сталої традиції перекладу назви, пишуться у фонетичній транслітерації.

з'являючись і на правому. Її ширина коливається від 200—300 м до кількох кілометрів, а висота над заплавою — переважно 8—12 м (Михно 1983, с. 18; Назаренко 1947, с. 209). Більшість відкритих поселень розташовані саме на цих двох формах рельєфу, а городища — переважно на корінних берегах або високих терасах.

Ґрунти Посейм'я досить різноманітні. Переважають тут чорноземи та сірі лісові ґрунти. Родючішими є чорноземи, які сформувалися переважно на високих межиріччях під покривом степових ландшафтів. Використання чорноземів у скіфський час виглядає сумнівним, оскільки більшість цих ґрунтів сконцентрована у східній частині Курської області та на лівобережжі Сейму. В східній частині Курської області стаціонарні поселення досі невідомі, а на лівому березі Сейму вони зосереджені переважно у заплаві річки, відходячи по притоках на незначну відстань. Світло-сірі і темно-сірі лісові ґрунти за родючості дещо поступаються чорноземам. Їх формування відбувалося на межиріччях під покривом широколистяних лісів. Концентрація цих ґрунтів у західній частині Курської області (західніше Курська), переважно на правому березі Сейму, співпадає з ареалом поширення пам'яток скіфського часу. Лугові та заплавні болотні ґрунти, які поширені в долинах річок (Михно 1983, с. 9), очевидно, також активно використовувалися у скіфський час, оскільки значна кількість пам'яток розташована саме на них.

Подібна ситуація з ґрунтами простежується і на території Сумської обл. Лівобережжя Сейму повністю зайняте родючими слабо та сильно гумусованими чорноземами. Проте, пам'яток скіфського часу тут одиниці, переважно ті, які відходять від самого русла Сейму по невеликих струмках та річках. Правий берег Сейму, де зосереджена більшість пам'яток, досить строкатий. У східній частині тут поширені торф'яно-болотні ґрунти на алювіальних відкладах. Далі на захід йде регіон, який відноситься до Глухівського району Лівобережної Високої Провінції. Тут поширені темно-сірі ґрунти, опідзолені на лесоподібних суглинках і опідзолені чорноземи на тих же суглинках. Територія правого берегу Сейму на захід від Клевені вкрита сірими та темно-сірими опідзоленими ґрунтами на лесоподібних суглинках, що інколи чергуються із згаданими вище чорноземами та дерново-слабо- і середньо-підзолистими суглинками (Ремизов 1947, с. 158—176). Заплава Сейму, де згрупована значна кількість пам'яток, вкрита луговими та заплавними болотними ґрунтами.

Кліматичні умови Посейм'я помірно-континентальні, з холодною зимою та досить жарким літом. Середня температура липня сягає 19—19,5°. Температура найхолоднішого місяця січня — 7—9°. Середня річна кількість опадів складає 475—625 мм. Особливістю регіону є нерівномірність кількості опадів, їх розподіл

«плямами» та загальне зменшення у напрямку з північного заходу на південний схід. Нерівномірне випадання опадів спостерігається і протягом року, і у різні роки, що нерідко приводить до посух (Михно 1983, с. 8; Шипчинський 1947, с. 20—42).

Природні умови, що склалися на даній території у скіфський час, більшість дослідників визначає як близькі до сучасних (Чубур 2001, с. 6). На початок I тис. до н. е. у Європі припадає похолодання клімату, що здобуло в літературі назву «Похолодання залізного віку» або «Кліматичний песимум залізного віку», яке тривало з 900 по 300 р. до н. е. з піком похолодання приблизно у 450 р. до н. е. (Gribbin 1978, p. 70; Ferris 2011, p. 4—5; Rapp 2006, p. 166—167).

О. М. Ріман, досліджуючи природні умови скіфського часу в басейні Сіверського Дінця, визначив, що річна амплітуда температури повітря була на 1,5° нижчою за сучасну. Середня річна амплітуда для м. Харків на сьогодні складає 27,6°, а весь ареал поширення пам'яток у басейні Сіверського Дінця окреслений ізольованою річної амплітуди в 28,2°. Отже, середня річна амплітуда для скіфського часу, з поправкою на вологість, складала тут 26,7° (Ріман 1985, с. 4—5). Якщо зробити подібні розрахунки для території Посейм'я, взявши за основу сучасні середні показники, отримаємо амплітуду приблизно в 27,3°, а у скіфський час вона відповідно складала 25,8°.

Вологість повітря у регіоні, очевидно, була дещо іншою. Якраз на VI ст. до н. е. припадає початок періоду підвищеної зволоженості в усій північній півкулі, який сягає свого піку в середині — кінці V ст. до н. е. (Шнитников 1973, с. 17; Раунер и др. 1983, с. 52—53). Про масштаби обводнення регіону тоді можна судити на прикладі співвідношення нинішньої ситуації з умовами, що були тут наприкінці XVIII ст. Так, за цей час на території «Середньоруського Белогор'я», до якого входить і територія Посейм'я у межах Курської обл., річкова система скоротилася майже у два рази (Белеванцев 2012, с. 8). Подібних висновків на підставі комплексних досліджень природного середовища дійшов О. А. Гавриленко. Проби ґрунту з культурного шару Більського городища показали, що клімат того часу був більш вологим та прохолодним (Гавриленко 1996). Цікавими є і спостереження А. Т. Артюшенко. Дослідження спорово-пилкового комплексу боліт, утворення яких припало на V ст. до н. е., показало переважання пилку дуба та сосни. Переважання цих порід вказує на прохолодний та вологий клімат (Артюшенко 1970, с. 127—131). Таких же висновків дійшла група дослідників на підставі аналізу похованих ґрунтів на зольниках Більського городища (Сорокіна и др. 2014, с. 29). Доповнюють ці дані дослідження похованих ґрунтів під курганами на вододілах. Дослідження, проведені на Посульських та Середнь-

одонських курганах, показали, що спорудження останніх відбувалося на степових ґрунтах (Медведев 2004, с. 44).

Отже, клімат Лівобережного лісостепу скіфського часу можна вважати більш прохолодним та вологим. Такі умови були сприятливими для поширення дубових та соснових лісів, які все ж, імовірно, не виходили на вододільні ділянки. Пік обводнення території припадає на середину V ст. до н. е. У III—II ст. до н. е. клімат стає теплішим та посушливішим (Сорокіна і др. 2014, с. 30). Характерно, що саме у середині V ст. до н. е. відбувається зміна культур у Посейм'ї, лісостепові пам'ятки скіфського часу змінюються тут юхнівськими. Деякі дослідники причини цього процесу вбачають у зміні клімату та просуванні на південь лісових ландшафтів (Чубур 2001; Каравайко 2015).

Методика роботи. Незважаючи на довгий період вивчення Посейм'я, кількість розкопаних пам'яток скіфського часу тут відносно незначна. Загалом розкопками досліджувалося 11 пам'яток, п'ять городищ та два поселення розкопувалися фахівцями-скіфологами і добре опубліковані (Іллінська 1953; Пузикова 1978; 1981; 1997; 2012). При цьому лише два городища були розкопані повністю — Марицьке (3950 м²) та Переверзівське (2768 м²).

На початковому етапі роботи здійснювався збір усіх наявних даних про всі пам'ятки та проводилася їхня каталогізація. У ході цього враховувалися параметри топографії пам'яток, по можливості площа та висота над водоймою. Завдяки векторним поверхням SRTM також збиралися дані про абсолютну висоту кожної точки над рівнем світового океану. Параметри топографії та розмірів бралися у переважній більшості із звітів дослідників пам'яток та по можливості верифікувалися в ході власного обстеження. Площі пам'яток збиралися переважно для городищ, оскільки останні мають чітко окреслені межі, в той час як для поселень цей показник часто не є репрезентативним через багат шаровість цих пам'яток, тому площа враховувалася лише для одношарових пам'яток.

Перш за все, всі відомі пам'ятки були картографовані із застосуванням різних GIS програм, що дало можливість значно точніше локалізувати їх на карті та присвоїти кожній географічні координати. Хоча більшість точок наносилася за наявними архівними даними, частина пам'яток була відвідана особисто у ході розвідок Сумської археологічної експедиції протягом 2004—2016 рр., що дозволило верифікувати наявні дані та перевірити ступінь відхилення. Точність такого нанесення в основному коливається у межах кількох десятків — сотні метрів і залежить від точності прив'язки, яку приводять дослідники. Значна кількість пам'яток нанесена полігонально, що означає високу точність. Похибка у цьому випадку не перевищує 10 м.

Для подальшого аналізу всі картографовані пам'ятки були розділені на шість категорій, у яких враховувалися їхня територіальна, типологічна та культурна належність. Для подальшого порівняння між собою територію Посейм'я було розділено на дві частини — західну та східну. Розмежування проводилося відповідно до поширення кераміки із перлинним орнаментом. Типологічно пам'ятки були розділені на городища та відкриті поселення, а критерієм культурної належності виступала наявність на кожній з них матеріалів юхнівської культури.

Для аналізу топографічних умов, у яких знаходяться пам'ятки, навколо кожної точки було створено буфер радіусом 5 км. Такі розміри буферу пов'язані із розрахунками енергозатрат на подолання відстані від пам'ятки до потенційного пасовища або поля. У більшості робіт цей показник встановлюють однією годиною пішого ходу, яка дорівнює приблизно відстані у 5 км (див. напр. Коробов 2014).

Зважаючи на те, що більшість пам'яток розташована на берегах великих річок, форсування яких у весняно-осінній період було ускладненим, для окремих територій, зайнятих пам'ятками, були створені полігони, які обмежували утворений буфер береговою лінією великої річки. Таке обмеження проводилося для пам'яток, буфери яких доходили до річок: Десна, Сейм, Клевень, Есмань, Вир, Снагость, Свапа, Прутище, Реут, Тускарь та Рать.

У місцях, де буфери перетиналися між собою, їх ресурсні зони розділялися полігонами Тіссена. Вони дозволяють встановити лінію розмежування двох точок на відстані, рівновіддаленій від обох з них (Brassel, Reif 1979, р. 289—291). Таким чином, ресурсна зона (далі РЗ) кожної з пам'яток закінчується у місці, де вона починає перетинатися із ресурсною зоною іншої пам'ятки. Така технологія активно використовується в археології при виділенні центральних місць (Wheatley Gillings 2002, р. 149—151).

Зважаючи на досвід розкопок відкритих поселень скіфського часу у басейні Сейму, частина з них явно мала похідний характер від городищ. Тобто вони були виведені із стаціонарного поселення у вигляді сезонних стоянок для випасу худоби або інших форм господарства і постійного населення не мали. На це вказує відсутність постійної забудови на цих пам'ятках, незначний культурний шар, який насичений знахідками лише певних категорій матеріальної культури. Тому полігони Тіссена створювалися між пам'ятками в середині кожної з категорій окремо.

Отримані описаним вище чином та розділені на категорії, буфери піддавалися подальшому аналізу. За умов відсутності більш точного джерела, він проводився на базі цифрових моделей висот SRTM-30 у програмному забезпеченні

ArcMap. Метою дослідження було визначення наявності на території ресурсної зони різних за топографією ділянок, які могли використовуватися у різних типах господарства.

Отримавши дані про кількість pomірів, що дали певну висоту в середині буферу, вони були візуалізовані у вигляді гістограм, які показують наявність площ з різними висотами у ресурсній зоні пам'ятки у відношенні до загальної кількості pomірів у ній. Далі отримані дані візуально розподілялися на групи в залежності від наявності або відсутності доступу до тих чи інших ландшафтів, та їх можливих поєднань.

Наостанок слід сказати, що результати такого аналізу, окреслені закономірності, кількісні та якісні співвідношення, розподіл за окремими ознаками, мають вигляд загальних тенденцій і напрямків у розвитку певних явищ, які суб'єктивно інтерпретуються авторами. Але кожен датований та локалізований пункт або

просторовий осередок слід вважати фактом абсолютним (Томашевський 1993, с. 23).

Результати дослідження. На сьогодні вдалося картографувати понад 500 об'єктів у межах Сумської та Чернігівської обл. України і Брянської, Орловської, Курської, Воронежської та Белгородської обл. РФ. Територія картографування охопила басейни Сули, Псла, Дону, Оки та Десни. В етнокультурному відношенні на карті позначено пам'ятки «лісостепових землеробів» скіфського часу, юхнівської та верхньоокської культур (рис. 1).

У басейні Сейму зібрані дані про 256 пам'яток раннього залізного віку (рис. 2). Серед них 160 належать «лісостеповим землеробам», з них 23 мали також нашарування юхнівської культури. Усі пам'ятки представлені поселенськими структурами. Нечисленні поховання, виявлені у регіоні, належать або носіям юхнівської культури, або були помилково ідентифіковані

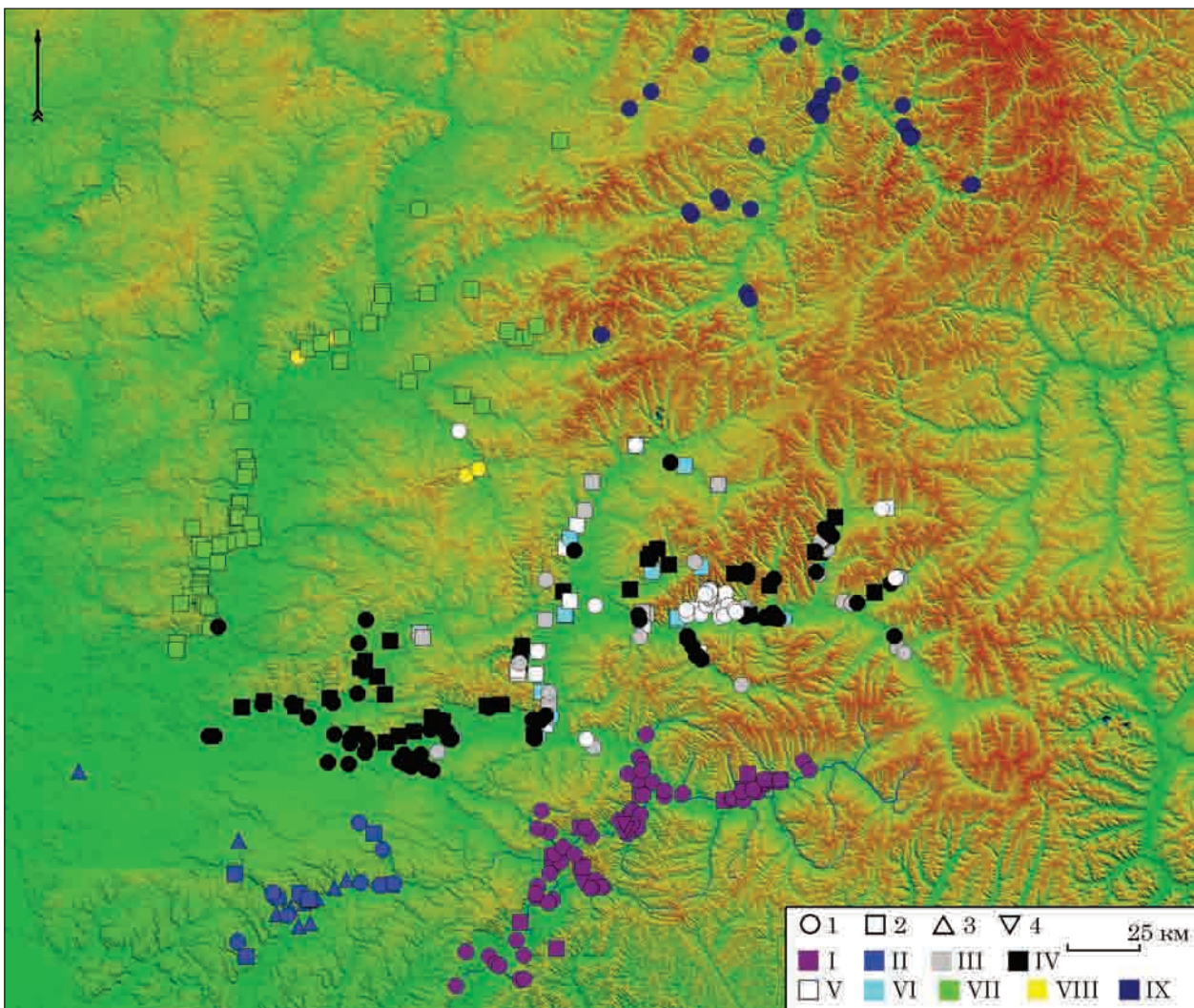

Рис. 1. Карта пам'яток скіфського часу північно-східної частини Дніпровського лісостепового лівобережжя та верхів'їв р. Ока: 1 — відкрите поселення; 2 — городище; 3 — кургани; 4 — зольники; I — басейн Псла; II — басейн Сули; III — пам'ятки скіфського часу із невизначеною культурною належністю; IV — пам'ятки лісостепових землеробів; V — юхнівська культура в басейні Сейму; VI — пам'ятки із шарами лісостепових землеробів скіфського часу і юхнівської культури; VII — юхнівські пам'ятки басейну Десни; VIII — пізньо-юхнівські пам'ятки за даними О. В. Кашкіна (1993); IX — верхньоокська культура

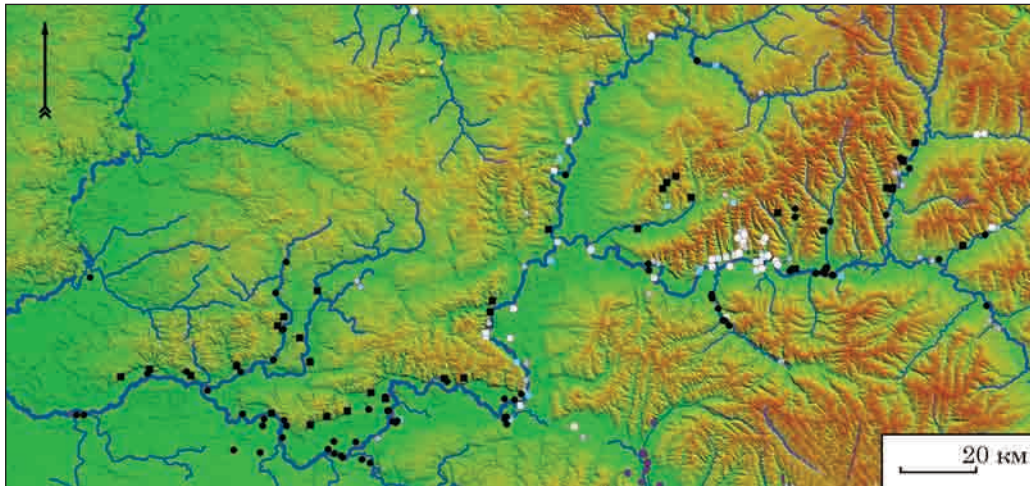

Рис. 2. Карта пам'яток скіфського часу Посейм'я (легенда згідно з рис. 1)

як пам'ятки скіфського часу. Оскільки метою дослідження було вивчення саме пам'яток «лісостепових землеробів», до подальшого аналізу залучалися лише вони.

Серед поселенських структур на сьогодні у Посейм'ї відомо 51 городище, з яких 15 — на території Сумської області і 36 — на території Курської. Серед останніх 15 мають також нашірування юхнівської культури. Особливістю поселенських структур регіону є велика кількість городищ, відносно неукріплених поселень, що складає 31 %. Для прикладу можна навести добре вивчений басейн Сіверського Дінця. На 183 поселенські структури в регіоні було зафіксовано 16 городищ скіфського часу (Гречко 2010), що у перерахунку складає 8,7 % від загальної кількості. Подібну ситуацію спостерігаємо і на Ворсклі, Пслі та Сулі. Також привертає увагу невелика площа укріплень (рис. 3). У середньому вона складає 0,56 га, в той час як середня площа інших городищ Лівобережжя коливається в межах 5—7 га (Ильинская 1968, с. 172—188).

Крім городищ, у регіоні зараз зафіксовано 109 відкритих поселень з шарами скіфського часу. Із них 36 розташовано на території Сумської області, 73 — Курської області, серед останніх є дев'ять пам'яток, на яких окрім скіфських, зафіксовані також матеріали юхнівської культури. Середня площа поселень складає приблизно 3 га, хоча слід відзначити велику неоднорідність цього показника. У вибірці є як «гіганти» площею понад 17—20 га, так і зовсім невеликі місцезнаходження по 0,06 га (рис. 4). Проте ці висновки не можуть вважатися остаточними, оскільки до аналізу залучалися лише одношарові пам'ятки із точно встановленими межами. Середня висота поселень над заплавою складає 7 м.

За топографією поселення поділяються на чотири групи. До першої, найчисельнішої групи (75 %), належать поселення розташовані на першій, зрідка другій терасах Сейму або

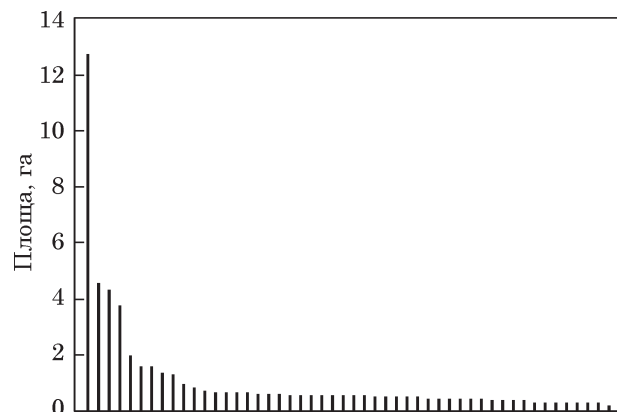

Рис. 3. Площі городищ скіфського часу Посейм'я

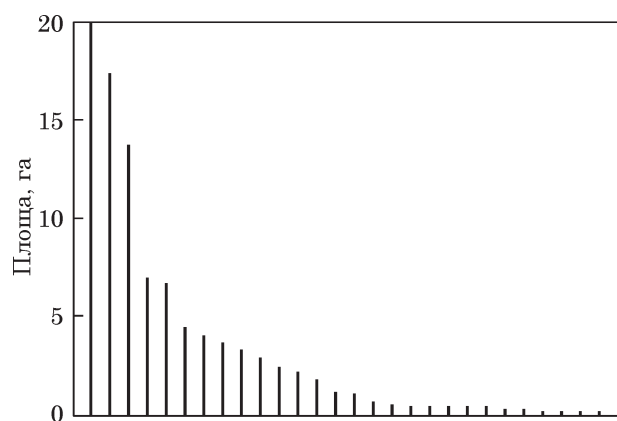

Рис. 4. Площі відкритих поселень скіфського часу Посейм'я

його приток. До другої за чисельністю групи (20 %) належать поселення, розташовані в заплаві на дюньних підвищеннях. До третьої групи (4 %) належать пам'ятки, які розташовані у безпосередній близькості до укріплень. Серед них можна виділити два типи. До першого належать поселення одразу за валом городищ — Глебово, Переверзево, Воргол. До другої — поселення, які розташовані поруч з

городищем у однакових з ним топографічних умовах, в основному через яр або балку від останнього. При цьому відстань від укріплень до поселення не перевищує 100—150 м. До таких пам'яток можна віднести поселення біля городищ Гірки II, Прігородная Слободка та Моїсеево. Кожна пам'ятка з останньої групи має розглядатися виключно як один населений пункт (далі НП) з відповідним городищем, поблизу якого вона розташована. Остання, четверта група — поселення з високою топографією, не приурочені до городищ. Вона представлена однією пам'яткою — поселенням біля с. Прілепи, яке розташоване на відстані 1 км від Переверзівського I городища. Пам'ятка розміщена на висоті 30 м над заплавою. Такі поселення фіксувалися раніше в басейні Псла та Сули (Білинський 2009, с. 17). Їх топографія, очевидно, була пов'язана із специфічним господарством, яке не було поширеним у Посейм'ї. Хоча, зважаючи на територіальну близькість поселення до городища та унікальність явища, можливо це поселення також слід вважати частиною НП Переверзівського I городища.

Отримані статистичні дані можемо порівняти хіба що з підрахунками П. Я. Гавриша на прикладі пам'яток Псла. Оскільки дослідником були обрані інші критерії для поділу поселень за топографією, можемо сказати, що всі пам'ятки Сейму, за виключенням двох останніх груп, а отже 96 % всіх пам'яток, відносяться до групи «долинних поселень» за термінологією дослідника. Такі поселення на Пслі складають лише 31,7 % (Гавриш 2000, с. 65).

Візуально ареал сеймінської групи розпадається на дві частини — західну і східну. Оскільки встановлення кордону між цими територіями поки що триває, всі подальші підрахунки ми приводимо за умовним розподілом на територію Сумської та Курської обл. Такий поділ підтверджується і за матеріальною культурою. У західній частині посуд з перлинним орнаментом трапляється вкрай рідко, наприклад, на Мар'янівському поселенні серед понад 100 вінчиків лише один був орнаментований перлинами (Білинський 2013). Натомість, у східній частині кількість посуду з перлинами досягає подекуди 50 % (Пузикова 1981, с. 41—64). Також у східній частині помічено більшу кількість городищ. Статистично цей показник був підрахований шляхом визначення відношення кількості відкритих поселень до городищ. Таким чином, ми визначаємо кількість відкритих поселень на одне городище. У західній частині індекс склав 2,5, тоді як у східній — 1,7. Але найважливішою відмінністю регіонів слід назвати незначну кількість кераміки юхнівської культури у Західному Посейм'ї.

Певна відмінність між регіонами помітна і у системі заселення. У західній частині городища розташовані ланцюжком вздовж правого корінного берегу Сейму, відходячи від нього

лише окремою гілкою, яка підіймається вгору по р. Клевинь. Середня відстань між ними в цьому ланцюгу складає 8,25 км. Поселення при цьому розташовані досить рівномірно по заплавах Клевені та Сейму, прогалину помітно лише у найзахіднішому кутку. У східній частині Посейм'я спостерігаємо іншу структуру — городища розташовані невеликими мікрорегіонами. Поселення при цьому в основному не мають очевидного зв'язку з городищами і часто утворюють самостійні мікрорегіони.

Висока точність нанесення пам'яток, про яку говорилося вище, при переході на мікрорівень дала можливість об'єднувати їх у населені пункти. Ця робота здійснювалася шляхом об'єднання територіально близьких (до 1 км) синхронних пам'яток. Таким чином, нам вдалося виділити 124 НП, що складає 77,5 % від загальної кількості пам'яток. Виявлене співвідношення між кількістю пам'яток та НП дозволило оцінити рівень складності внутрішньої структури НП, адже поява нових пам'яток, може трактуватися, як потреба розширення РЗ, яку використовує населення конкретного НП.

Для виділення окремих мікрорегіонів нами були об'єднані пам'ятки, відстань між якими не перевищує 10 км (рис. 5). На сьогодні таким чином виділяється 18 мікрорегіонів. Серед них лише 7 складається з однієї або двох пам'яток. Найбільшими територіально і кількісно стали два мікрорегіони. Перший займає майже всю територію так званого Путивльського плато (25 пам'яток), другий знаходиться на сильно розчленованому правому березі Сейму між Курчатом та Курськом (25 пам'яток). Таке розташування найбільших скупчень пам'яток загалом співпадає з розподілом ареалу на дві частини. При цьому у кожному з цих мікрорегіонів, очевидно, слід шукати центральне місце Західного та Східного об'єднання відповідно.

Загалом можна сказати, що заселення Сейму нагадує системи заселення в скіфській час Псла та Сули. Тут ми спостерігаємо ту саму басейнову систему, де більшість пам'яток зосереджена у долині основної водної артерії з незначним відходом по найбільших притоках. Ступінь складності внутрішньої структури і на Сеймі, і на Пслі приблизно однакова.

Результати, отримані під час аналізу ресурсних зон (рис. 6)¹, розподілялися на 3 типи в залежності від відсоткової кількості доступних ділянок на плато та у долині. Такий розподіл проведено окремо в середині кожної з категорій (скіфські городища західного Сейму, скіфські

1. Оскільки дослідження проводилося ще у 2016 р., на карті не позначені пам'ятки у Західному Посейм'ї, де розвідками 2015—2017 рр. Д. В. Каравайко знайшов значну кількість юхнівської кераміки (Каравайко 2015; 2017). Скоріше за все, це вказує на наявність шарів юхнівської культури і такі пам'ятки слід трактувати як двошарові.

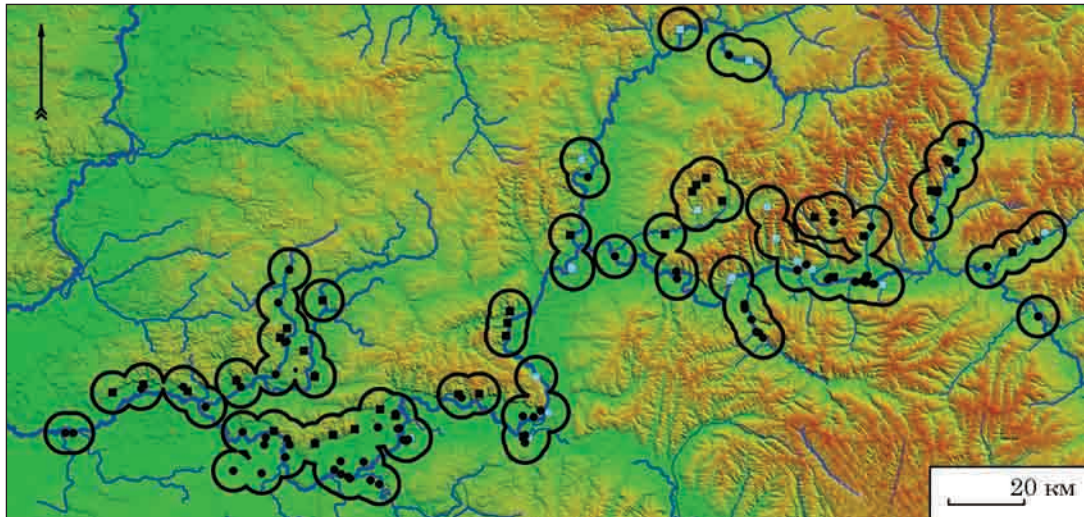

Рис. 5. Мікрорегіони скіфського часу у Посеймі (діаметр буферів — 10 км)

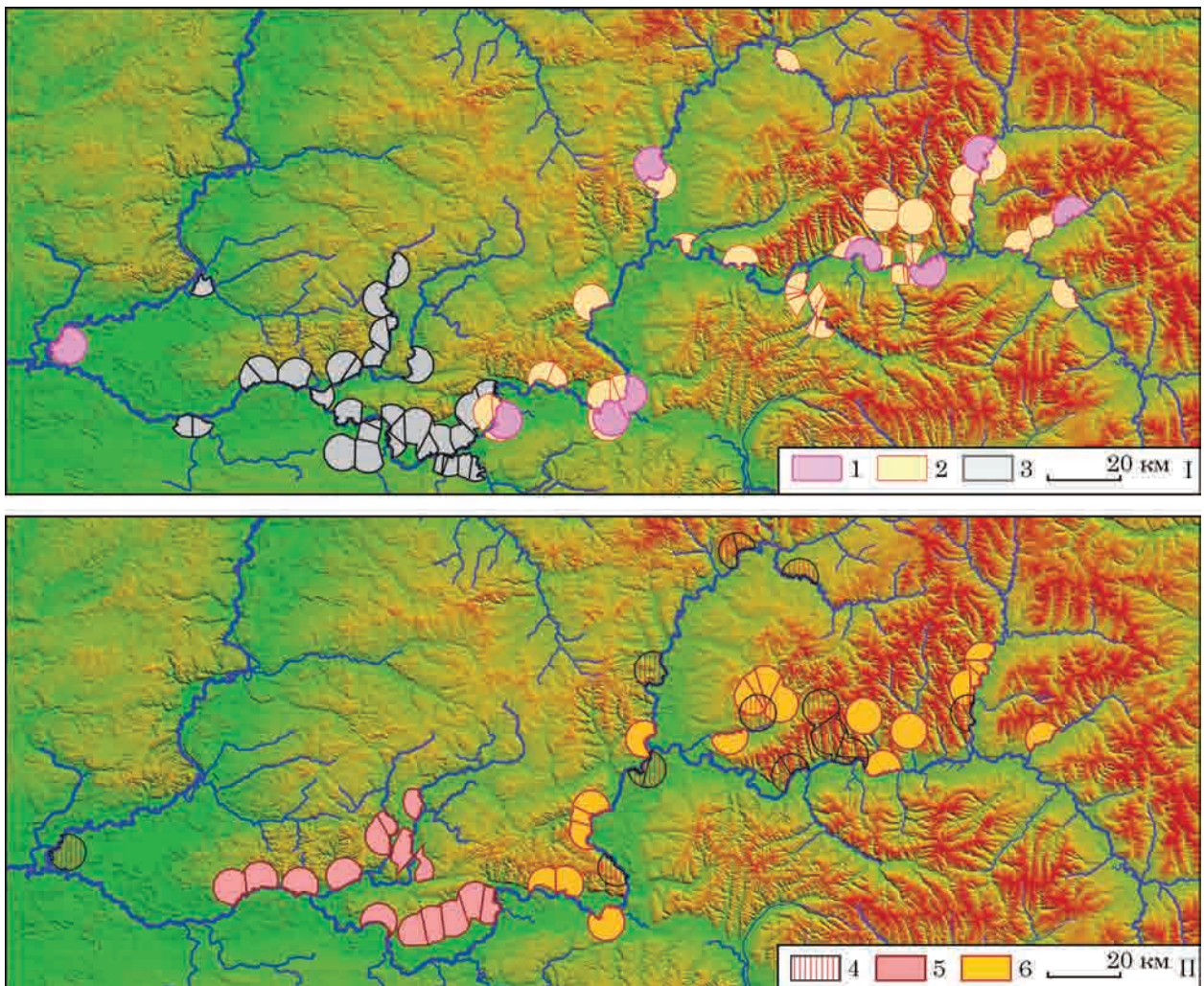

Рис. 6. Карта пам'яток скіфського часу Посейм'я із виділеними ресурсними зонами: I — відкриті поселення: 1 — двошарові пам'ятки (скіфські / юхнівські); 2 — пам'ятки Східного Посейм'я; 3 — пам'ятки Західного Посейм'я; II — городища: 4 — двошарові пам'ятки (скіфські / юхнівські); 5 — пам'ятки Західного Посейм'я; 6 — пам'ятки Східного Посейм'я

городища східного Сейму, двошарові городища, скіфські поселення західного Сейму, скіфські поселення східного Сейму, двошарові посе-

лення). До першого типу зараховано пам'ятки, діаграми яких мають чітко виражений пік у лівій частині графіку (рис. 7), тобто ті, у яких

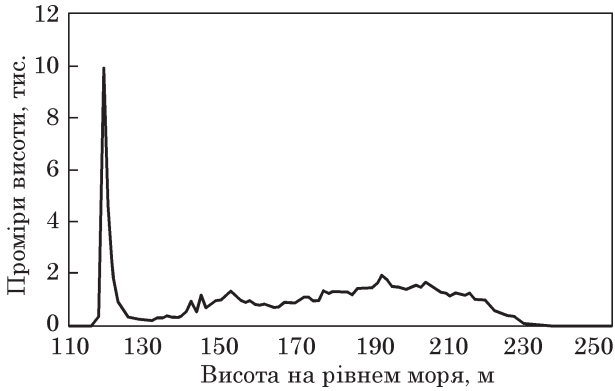

Рис. 7. Камінь, пам'ятка I типу

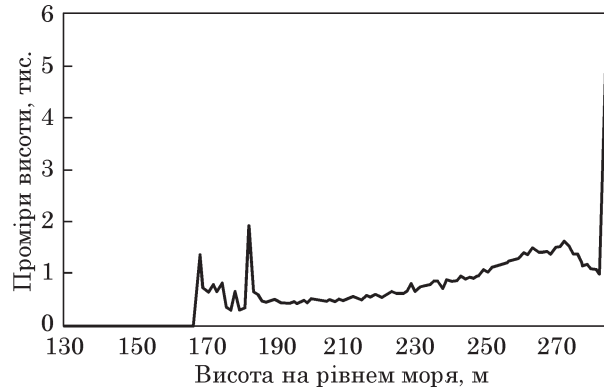

Рис. 9. Глебово, пам'ятка III типу

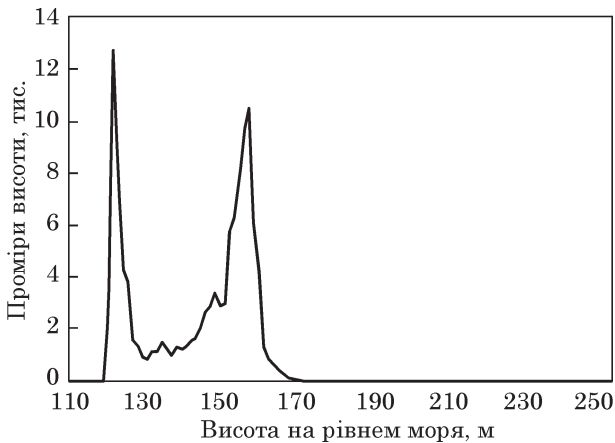

Рис. 8. Олександрівка, пам'ятка II типу

низинні площі переважають над ділянками плато більше ніж у два рази. До другого — ті, що мають виражені висотні та низинні ландшафти (рис. 8). До третього — пам'ятки, у ресурсній зоні яких переважають високі за топографією ділянки (рис. 9). Далі матеріали аналізувалися за двома підходами в залежності від категорії пам'ятки. При першому розподілялися на типи всі пам'ятки згідно із полігонами

при другому — розподіл йшов за тими ж полігонами, але дані об'єднувалися для городищ, які входять до одного НП, та представлялися далі у зведеному вигляді. Через відносну неточність у картографуванні 5 поселень із західного Посейм'я не аналізувалися взагалі.

Аналіз за описаними вище критеріями показав, що для всіх категорій пам'яток притаманне переважання топографічних умов першого типу (рис. 10)¹. Особливо виразно це простежується на відкритих поселеннях. Через своє топографічне положення вони одразу були орієнтовані на близьке розташування відносно водних ресурсів та використання заплави. Серед цього типу яскраво виділялася група поселень, графік яких демонстрував два піки в лівій частині. Другий пік знаходиться на висоті до 10—12 м від першого (рис. 11). Це свідчить про доступ до великих площ першої або другої терас.

1. Оскільки у відсотковому відношенні дані для окремих пам'яток та об'єднаних у НП виявилися однаковими, приводиться візуалізація розподілів лише за НП.

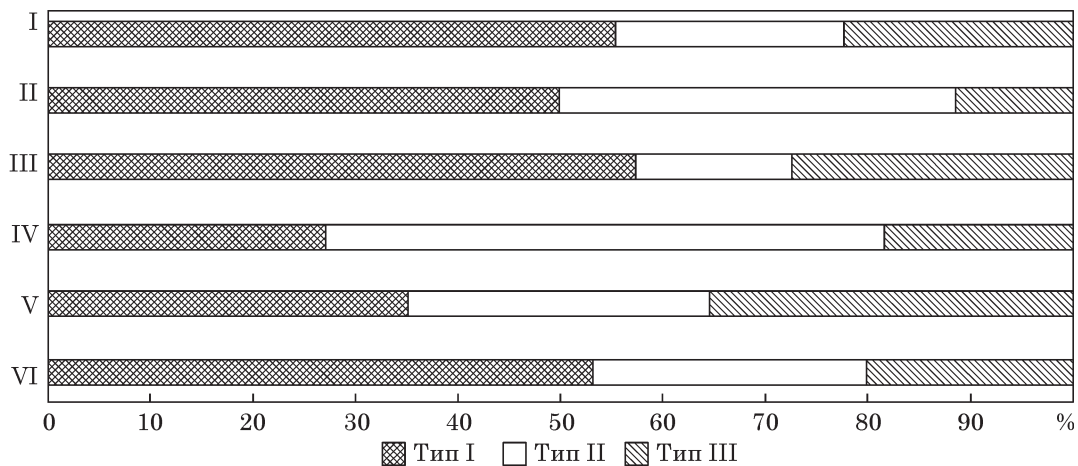

Рис. 10. Розподіл топографічних умов для різних категорій пам'яток: I — двошарові поселення; II — поселення Східного Сейму; III — поселення Західного Сейму; IV — двошарові городища; V — городища Східного Сейму; VI — городища Західного Сейму

Городища демонструють більш збалансовану картину розподілів за типами. Топографічне положення городищ на високих корінних берегах у значній віддаленості від джерел води традиційно пов'язується, в першу чергу, із захисною функцією цих споруд, але наявність суттєвих вододільних площ схиляє до думки про їх використання у господарстві. Таке припущення добре корелює із результатами співставлення матеріального комплексу досліджених пам'яток із результатами вивчення їх топографії. Серед класичних добре досліджених пам'яток у Посейм'ї можна назвати Марицьке та Переверзівське городища. В обох випадках жителі городища мали доступ до терасових та вододільних підвищень, де можна було якісно займатися землеробством, що підтверджується наявністю на обох пам'ятках значної кількості серпів (Пузикова 1981, с. 69; 1997, с. 67). Відсутність пам'яток третього типу у категорії городищ західного Сейму можна пояснити віддаленістю Кролевецько-Глухівського та Путивльського плато від русла Сейму, що призвело до зарахування до ресурсної зони пам'яток значної частини заплавлених луків правого берегу Сейму в цій частині.

Отже, виходячи із отриманих даних геоінформаційного аналізу, загалом характеризуючи господарство населення Посейм'я, можна стверджувати наявність у регіоні і добре розвинутого тваринництва, і землеробства. На перше вказують пам'ятки, у ресурсних зонах яких простежуються лише заплавні ділянки (І тип). Ведення іншого господарства, окрім скотарства, на таких територіях виглядає малоефективним через незначну кількість придатних ґрунтів. На користь існування відгінного скотарства говорять поселення із незначною площею та слабо насиченим культурним шаром. Гіпотезу про існування поселень із статусом сезонних стоянок свого часу висунула А. І. Пузикова під час розкопок на поселенні Жерновець (Пузикова 1997, с. 90). Прикметно, що воно належить саме до І типу. Такий висновок про тваринництво підтверджується також і остеологічними даними (Цалкин 1966; Кабанов 2014). Кістковий матеріал з пам'яток Посейм'я добре співвідноситься із кількісно-видовою характеристикою інших пам'яток скіфського часу у лісостепу, басейні Дону та юхнівській культурі.

Підтвердженням іншого типу господарства слугують пам'ятки, які належать до II та особливо III типів, адже, за рахунок збільшення масової частки підвищених ділянок, у їх ресурсній

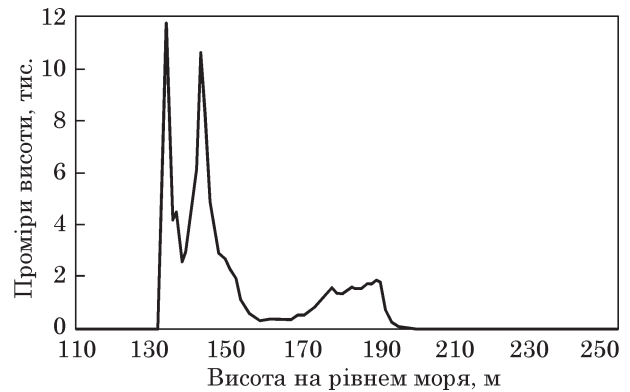

Рис. 11. Комаровка 2, приклад пам'ятки із доступом до великих площ першої або другої тераси

зоні зменшувалася кількість заплавлених, придатних для випасу худоби. Іншим ефективним підтвердженням цієї тези може слугувати наявність на всіх досліджених городищах серпів та великої кількості зернотерок. Склад культурних рослин, які вирощувалися населенням Посейм'я, встановлюється завдяки знахідкам обуглених зерен півчастого багаторядного ячменю та м'якої пшениці на городищі Мариця (Кирьянова 1981, с. 110). Також чисельними були відбитки зерен проса на денцях посудин (Пузикова 1981, с. 89; 1997, с. 87). Допоміжними даними можуть слугувати багаточисельні предмети землеробського культу, які зустрічалися на всіх досліджуваних пам'ятках. Серед глиняних моделей зерен під час їх дослідження у Всесоюзному інституті рослинознавства було також виділено моделі зерен гороху та вігні або інших бобових (Кирьянова 1981, с. 110). Такий склад культур добре корелює із даними з синхронних пам'яток у лісостепу (Шрамко 1987, с. 78) та юхнівської культури (Каравайко, Горбаненко 2012, с. 74—78).

Висновки, які можна зробити про господарство населення Посейм'я, загалом стверджують його ідентичність з іншими пам'ятками скіфського часу у лісостепу. Тут спостерігається аналогічний склад культурних рослин та тварин у стаді. Порівняння характеристик ресурсних зон пам'яток із інших регіонів стане можливим лише після проведення там подібного дослідження та більш глибокого аналізу отриманих даних. Це дозволить більш аргументовано говорити про схожі та відмінні риси у господарствах населення у різних регіонах та культурах. Тому описані вище висновки можуть доповнюватися та уточнюватися у зв'язку із появою нових даних.

ЛІТЕРАТУРА

- Артюшенко, А. Т. 1970. *Растительность лесостепи и степи Украины в четвертичном периоде*. Киев: Наукова думка.
- Белевцев, В. Г. 2012. Лесистость и речная сеть Среднерусского Белогорья в 1780-х, 1880-х и 1980-х гг. *Современные проблемы науки и образования*, 6. <https://www.science-education.ru/ru/article/view?id=7750>.
- Білінський, О. О. 2009. Пам'ятки скіфського часу басейну Псла (за матеріалами Сумської області). *Матеріали восьмої Сумської наукової історико-краєзнавчої конференції*, 29—30 жовтня 2009 р., с. 12-18.
- Білінський, О. О. 2013. Керамічний комплекс скіфського часу з Мар'янівського поселення. *Археологія і давня історія України*, 11 (2), с. 86-89.
- Гавриленко, О. А. 1996. Использование методов палеоландшафтного исследования при определении климатических условий лесостепи скифского времени. В: Супруненко, О. Б. (ред.). *Більське городище в контексті вивчення пам'яток раннього залізного віку Європи: збірник наукових праць*. Полтава: Археологія, с. 306-311.
- Гавриш, П. Я. 2000. *Племена скіфського часу в лісостепу Дніпровського Лівобережжя (за матеріалами Прип'ялля)*. Полтава: Археологія.
- Гордиев, П. И. 1947. Рельеф. В: Соболев, Д. Н., Карякин, Л. И., Чернецкий, И. П. (ред.). *Геологический очерк Сумской области*. Сумы: Більшовицька зброя, с. 11-19.
- Гречко, Д. С. 2010. *Населення скіфського часу на Сіверському Дінці*. Київ: ІА НАНУ.
- Гречко, Д. С., Каравайко, Д. В. 2012. Об этнокультурных процессах в Посеймье в скифское время. *Сіверщина в історії України*, 8, с. 55-60.
- Демченко, М. А. 1947. Реки и озера. В: Соболев, Д. Н., Карякин, Л. И., Чернецкий, И. П. (ред.). *Геологический очерк Сумской области*. Сумы: Більшовицька зброя, с. 45-56.
- Заставний, Ф. Д. 1994. *Географія України*. Львів: Світ.
- Ильинская, В. А. 1968. *Скифы Днепровского Лесостепного Левобережья (курганы Посулья)*. Киев: Наукова думка.
- Іллінська, В. А. 1953. Городище скіфського часу на р. Сейм. *Археологія*, 8, с. 109-122.
- Кабанов, Д. О. 2014. Животноводство и охота населения Курского Посеймья в раннем железном веке. *Верхнедонской археологический сборник*, 6, с. 373-378.
- Каравайко, Д. В. 2015. Городища скіфського часу на Сеймі. *Археологія і давня історія України*, 2 (15), с. 65-76.
- Каравайко, Д. В. 2017. Исследования городищ Путивльского Посеймья 2016 г.: итоги и перспективы. *Археологія і давня історія України*, 2 (23), с. 279-291.
- Каравайко, Д. В., Горбаненко, С. А. 2012. *Господарство носіїв юхнівської культури*. Київ: Наукова думка.
- Кашкин, А. В. 1993. *Археологическая карта России: Брянская область*. Москва: ИА РАН.
- Кирьянова, Н. А. 1981. О материалах по земледелию городища Марица. В: Пузикова, А. И. *Марицкое городище в Посеймье*. Москва: Наука, с. 110-111.
- Коробов, Д. С. 2014. *Система расселения алан Центрального Предкавказья в I тыс. н. э.* Диссертация докт. ист. наук. ИА РАН.
- Медведев, А. П. 2004. *Исследования по археологии и этногеографии Лесостепной Скифии*. Воронеж: ВГУ.
- Мирон, І. В. 1993. Сейм. В: Маринич, О. М. (ред.). *Географічна енциклопедія України: в 3 т.* Київ: Українська енциклопедія, 3: П—Я.
- Михно, В. Б. 1983. *Посеймье*. Воронеж: ВГУ.
- Назаренко, Д. П. 1947. Геоморфология. В: Соболев, Д. Н., Карякин, Л. И., Чернецкий, И. П. (ред.). *Геологический очерк Сумской области*. Сумы: Більшовицька зброя, с. 194-232.
- Петренко, В. Г. 1989. Локальные группы скифообразной культуры лесостепи Восточной Европы. В: Рыбаков, Б. А. (ред.). *Степи европейской части СССР в скифо-сарматское время*. Москва: Наука, с. 67-79.
- Пузикова, А. И. 1978. Городище у дер. Нартово под Курском. В: Козенкова, В. И., Краснов, Ю. А., Розенфельдт, И. Г. (ред.). *Вопросы древней и средневековой археологии Восточной Европы*. Москва: Наука, с. 49-56.
- Пузикова, А. И. 1981. *Марицкое городище в Посеймье*. Москва: Наука.
- Пузикова, А. И. 1997. *Памятники скифского времени бассейна р. Тускарь (Посеймье)*. Москва: ИА РАН.
- Пузикова, А. И. 2012. Многослойное поселение Переверзево II в Посеймье. В: *Древности Днепровского Левобережья от каменного века до позднего средневековья (к 80-летию со дня рождения А. И. Пузиковой)*, с. 23-73.
- Раунер, Ю. Л., Золотокрылин, А. Н., Попова, В. В. 1983. Колебания влажности климата на Европейской территории СССР за 4000 лет. *Известия АН СССР, серия геогр.*, 1, с. 50-59.
- Ремизов, Н. А. 1947. Почвы. В: Соболев, Д. Н., Карякин, Л. И., Чернецкий, И. П. (ред.). *Геологический очерк Сумской области*. Сумы: Більшовицька зброя, с. 50-59.
- Ріман, О. М. 1985. Про впливи природних умов на топографію поселень скіфського часу в басейні Сіверського Дінця. *Археологія*, 50, с. 1-9.
- Соловьев, А. И., Тимохина, Т. Г. 1949. Геоморфология. *Геология СССР*, VI, 1, с. 259-285.
- Сорокіна, Л. Ю. Дорошкєвич, С. П., Кушнір, А. С. 2014. Давні та сучасні ландшафти Більського городища як середовище існування людини. *Український географічний журнал*, 3, с. 25-33.
- Томашевский, А. П. 1993. *Населення Східної Волині V—XIII ст. (система заселення, екологія, господарство)*. Диссертация канд. ист. наук. ІАНАНУ.
- Цалкин, В. И. 1966. *Древнее животноводство племен Восточной Европы и Средней Азии*. Москва: Наука. Материалы и исследования по археологии СССР, 135.
- Чубур, А. А. 2001. *Курский край: эпоха раннего металла*. Курск: Учитель.
- Шипчинский, А. В. 1947. Климат. В: Соболев, Д. Н., Карякин, Л. И., Чернецкий, И. П. (ред.). *Геологический очерк Сумской области*. Сумы: Більшовицька зброя, с. 20-44.
- Шнитников, А. В. 1973. Многовековой ритм развития ландшафтной оболочки. В: Зубаков, В. А. (ред.). *Хронология плейстоцена и климатическая стратиграфия*. Ленинград: б. и., с. 7-38.

- Шрамко, Б. А. 1987. *Бельское городище скифской эпохи (город Гелон)*. Киев: Наукова думка.
- Brassel, K., Reif, D. 1979. A Procedure to Generate Thiessen Polygons. *Geographical Analysis*, 11 (3), p. 289-303.
- Ferrio, J. 2011. Global Change and the Origins of Agriculture. In: Araus, J., Slafer, G. (ed.). *Crop Stress Management & Global Climate Change*: 2nd ed., p. 1-15.
- Gribbin, J. (ed.). 1978. *Climatic Change*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Rapp, G. 2006. *Geoarchaeology: The Earth-science Approach to Archaeological Interpretation*. New Haven: Yale University Press.
- Wheatley, D., Gillings, M. 2002. *Spatial Technology and Archaeology: the archaeological applications of GIS*. London: Taylor & Francis.
- Artyushenko, A. T. 1970. *Rastitelnost lesostepi i stepi Ukrainy v chetvertichnom periode*. Kiev: Naukova dumka.
- Belevantsev, V. G. 2012. Lesistost i rechnaya set Srednerusskogo Belogoria v 1780-kh. 1880-kh i 1980-kh gg. *Sovremennyye problemy nauki i obrazovaniya*, 6. <https://www.science-education.ru/ru/article/view?id=7750>.
- Bilynskiy, O. O. 2009. Pamiatky skifskoho chasu baseinu Psla (za materialamy Sumskoi oblasti). *Materialy vosmoj Sumskoi naukovoї istoriko-kraieznavchoї konferentsii*, 29—30 zhovtnia 2009 r., p. 12-18.
- Bilynskiy, O. O. 2013. Keramichniy kompleks skifskoho chasu z Marianivskoho poseleennia. *Arkheolohiia i davnia istoriia Ukrainy*, 11 (2), p. 86-89.
- Gavrilenko, O. A. 1996. Ispolzovaniye metodov paleolandschaftnogo issledovaniya pri opredelenii klimaticheskikh usloviy lesostepi skifskogo vremeni. In: Suprunenko, O. B. (ed.). *Bilskoe horodyshche v konteksti vyuchennia pamiatok rannoho zaliznogo viku Yevropy: zbirnyk naukovykh prats*. Poltava: Arkheolohiia, p. 306-311.
- Havrysh, P. Ia. 2000. *Plemena skifskoho chasu v lisostepu Dniprovskoho Livoberezhzhia (za materialamy Prypsillia)*. Poltava: Arkheolohiia.
- Gordiyev, P. I. 1947. Relyef. In: Sobolev, D. N., Karyakin, L. I., Chernetskiy, I. P. (ed.). *Geologicheskii ocherk Sumskoy oblasti*. Sumy: Bilshovytska zbroia, p. 11-19.
- Grechko, D. S. 2010. *Naseleennia skifskoho chasu na Siverskomu Dintsi*. Kyiv: IA NANU.
- Grechko, D. S., Karavayko, D. V. 2012. Ob etnokulturnykh protsessakh v Poseymye v skifskoye vremya. *Sivershchyna v istoriui Ukrainy*, 8, p. 55-60.
- Demchenko, M. A. 1947. Reki i ozera. In: Sobolev, D. N., Karyakin, L. I., Chernetskiy, I. P. (ed.). *Geologicheskii ocherk Sumskoy oblasti*. Sumy: Bilshovytska zbroia, s. 45-56.
- Zastavnyi, F. D. 1994. *Heohrafiia Ukrainy*. Lviv: Svit.
- Illinskaya, V. A. 1968. *Skify Dneprovskogo Lesostepnogo Levoberezhia (kurgany Posulia)*. Kiev: Naukova dumka.
- Illinska, V. A. 1953. Horodyshche skifskoho chasu na r. Seim. *Arheolohiia*, 8, p. 109-122.
- Kabanov, D. O. 2014. Zhivotnovodstvo i okhota naseleniya Kurskogo Poseymia v rannem zheleznom veke. *Verkhnedonskoy arkheologicheskiiy sbornik*, 6, p. 373-378.
- Karavaiko, D. V. 2015. Horodyshcha skifskoho chasu na Seimi. *Arkheolohiia i davnia istoriia Ukrainy*, 2 (15), p. 65-76.
- Karavaiko, D. V., Horbanenko, S. A. 2012. *Hospodarstvo nosiiv yukhnivskoi kultury*. Kyiv: Naukova dumka.
- Kashkin, A. V. 1993. *Arkheologicheskaya karta Rossii: Bryanskaya oblast*. Moskva: IA RAN.
- Kirianova, N. A. 1981. O materialakh po zemledeliyu gorodishcha Maritsa. In: Puzikova, A. I. *Maritskoye gorodishche v Poseymye*. Moskva: Nauka, p. 110-111.
- Korobov, D. S. 2014. *Sistema rasseleniya alan Tsentralnogo Predkavkazia v I tys. n. e.* Dissertatsiya dokt. ist. nauk. IA RAN.
- Medvedev, A. P. 2004. *Issledovaniya po arkheologii i etnogeografii Lesostepnoy Skifii*. Voronezh: VGU.
- Myron, I. V. 1993. In: Marynych, O. M. (ed.). Seim. In: *Heohrafichna entsyklopediia Ukrainy*: v 3 t.. Kyiv: Ukrainska entsyklopediia, 3: P—Ia.
- Mikhno, V. B. 1983. *Poseymye*. Voronezh: VGU.
- Nazarenko, D. P. 1947. Geomorfologiya. In: Sobolev, D. N., Karyakin, L. I., Chernetskiy, I. P. (ed.). *Geologicheskii ocherk Sumskoy oblasti*. Sumy: Bilshovytska zbroia, p. 194-232.
- Petrenko, V. G. 1989. Lokalnyye gruppy skifoobraznoy kultury lesostepi Vostochnoy Evropy. In: Rybakov, B. A. (ed.). *Stepi evropeyskoy chasti SSSR v skifo-sarmatskoye vremya*. Moskva: Nauka, p. 67-79.
- Puzikova, A. I. 1978. Gorodishche u der. Nartovo pod Kurskom. In: Kozenkova, V. I., Krasnov, Yu. A., Rozenfeldt, I. G. (ed.). *Voprosy drevney i srednevekovoy arkheologii Vostochnoy Evropy*. Moskva: Nauka, p. 49-56.
- Puzikova, A. I. 1981. *Maritskoye gorodishche v Poseymye*. Moskva: Nauka.
- Puzikova, A. I. 1997. *Pamyatniki skifskogo vremeni baseyna r. Tuskar (Poseymye)*. Moskva: IA RAN.
- Puzikova, A. I. 2012. Mnogosloynoye poseleniye Pereverzevo II v Poseymye. In: *Drevnosti Dneprovskogo Levoberezhia ot kamennogo veka do pozdnego srednevekovia (k 80-letiyu so dnya rozhdeniya A.I. Puzikovoy)*, p. 23-73.
- Rauner, Yu. L., Zolotokrylin, A. N., Popova, V. V. 1983. Kolebaniya vlazhnosti klimata na Evropeyskoy territorii SSSR za 4000 let. *Izvestiya AN SSSR. seriya geogr.*, 1, p. 50-59.
- Remizov, N. A. 1947. Pochvy. In: Sobolev, D. N., Karyakin, L. I., Chernetskiy, I. P. (ed.). *Geologicheskii ocherk Sumskoy oblasti*. Sumy: Bilshovytska zbroia, p. 50-59.
- Riman, O. M. 1985. Pro vplyvy pryrodnykh umov na topohrafiia poselen skifskoho chasu v baseini Siverskoho Dintsia. *Arkheolohiia*, 50, p. 1-9.
- Solovyev, A. I., Timokhina, T. G. 1949. Geomorfologiya. In: Sidorenko, A. V. (ed.). *Geologiya SSSR*, VI, 1, p. 259-285.
- Sorokina, L. Iu., Doroshkevych, S. P., Kushnir, A. S. 2014. Davni ta suchasni landshafym Bilskoho horodyshcha yak seredivovshche isnuvannia liudyny. *Ukrainskyi heohrafichnyi zhurnal*, 3, p. 25-33.
- Tomashevskiy, A. P. 1993. *Naseleennia Skhidnoi Volyni V—XIII st. (systema zaseleennia, ekolohiia, gospodarstvo)*. Dyserciacija. kand. ist. nauk. IANANU.
- Tsalkin, V. I. 1966. *Drevneye zhitovnovodstvo plemen Vostochnoy Evropy i Sredney Azii*. Moskva: Nauka. Materialy i issledovaniia po arkheologii SSSR, 135.
- Chubur, A. A. 2001. *Kurskiy kray: epokha rannego metalla*. Kursk: Uchitel.
- Shipchinskiy, A. V. 1947. Klimat. In: Sobolev, D. N., Karyakin, L. I., Chernetskiy, I. P. (ed.). *Geologicheskii ocherk Sumskoy oblasti*. Sumy: Bilshovytska zbroia, p. 20-44.
- Shnitnikov, A. V. 1973. Mnogovekovoy ritm razvitiya landshaftnoy obolochki. In: Zubakov, V. A. (ed.). *Khronologiya pleystotsena i klimaticheskaya stratigrafiya*. Leningrad: b. i., p. 7-38.
- Shramko, B. A. 1987. *Belskoye gorodishche skifskoy epokhi (gorod Gelon)*. Kiev: Naukova Dumka.
- Brassel, K., Reif, D. 1979. A Procedure to Generate Thiessen Polygons. *Geographical Analysis*, 11 (3), p. 289-303.
- Ferrio, J. 2011. Global Change and the Origins of Agriculture. In: Araus, J., Slafer, G. (ed.). *Crop Stress Management & Global Climate Change*: 2nd ed., p. 1-15.
- Gribbin, J. (ed.). 1978. *Climatic Change*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Rapp, G. 2006. *Geoarchaeology: The Earth-science Approach to Archaeological Interpretation*. New Haven: Yale University Press.
- Wheatley, D., Gillings, M. 2002. *Spatial Technology and Archaeology: the archaeological applications of GIS*. London: Taylor & Francis.

*O. O. Bilynskyi,
K. Jachimowicz*

**ECONOMY OF THE SCYTHIAN
TIME POPULATION IN THE SEYM
RIVER BASIN ON THE RESULTS
OF GEOINFORMATIONAL ANALYSIS
OF THE NATURAL CONDITIONS
AND SITES**

In the first part of the article the natural conditions in which scythian time sites are spread in Seym river basin and the geological structure of the Seym basin are described. Reconstruction of the climatic conditions of the Scythian time in the region, based on modern indicators, is attempted. In the second part of the paper the sequence in which the database of monuments was gathered, and methods used in its analysis are described. All the sites are divided into 6 categories according to their type and cultural affiliation. Around each a buffer of 5 km radius is created, adjacent sites, which included in one category were divided by Thiessen polygons. An analysis of topography inside the buffer is made as well. The data were presented in form of graphs which indicated the number of cells re-

corded for each height. According to the predominance of a particular type of topography, the sites were divided into three types which are further compared among themselves. Based on the obtained data the conclusions about the type of economy at the sites and about the extension of the sites which were more suitable to a certain type of economy have been made.

Keywords: economy, topography, GIS, catchment area, natural conditions, Scythian time.

Одержано 25.02.2018

БЛИНСЬКИЙ Олег Олегович, аспірант, Національний університет «Києво-Могилянська академія», вул. Г. Сковороди, 2, Київ, 04070, Україна, *o.bilynskyi@ukma.edu.ua*.

BILYNSKYI Oleh, Ph D student, National university of «Kyiv-Mohyla academy», H. Skovorody vul., Kyiv, 04070, Ukraine *o.bilynskyi@ukma.edu.ua*.

ЯХІМОВІЧ Кацпер, магістр геоінформації та археології, e-MSI sp. z. o. o, вул. Стаблевського, 47, Познань, 60213, Польща, *kasper.jachimowicz@e-msi.pl*.

JACHIMOWICZ Kasper, master degree in Geoinformatics and Archaeology, e-MSI sp. z. o. o ul. Stablewskiego 47, Poznań, 60213, Poland, *kasper.jachimowicz@e-msi.pl*.

О. В. Манігда, О. С. Пробийголова, С. В. Очеретний

ДОСВІД ТОПОГРАФІЧНОЇ ЗЙОМКИ ГОРОДИЩА НА г. ЛИСУХА. ОБМІРИ ТА АНАЛІЗ СУЧАСНОГО СТАНУ ПАМ'ЯТКИ. РЕКОНСТРУКЦІЯ ПРИРОДНОГО РЕЛЬЄФУ

Статтю присвячено аналізу топографії городища перших ст. н. е. на г. Лисуха, розташованого у Канівському Подніпров'ї. Розглядається методика топографічної зйомки пам'ятки, подаються обміри та характер сучасного стану городища. Реконструйовано природний рельєф гори, сильно пошкоджений під час будівництва Канівського водосховища. Проведено низку аналізів для визначення впливу топографії на функціонування городища як населеного пункту давнини.

Ключові слова: *городище Лисуха, аналіз нахилу схилів, аналіз експозиції поверхні, аналіз прямої видимості, реконструкція природного рельєфу.*

Вступ. Археологічна пам'ятка «городище на г. Лисуха» розташована у Канівському районі Черкаської області, територіально належить до Пшеничницької сільради. Превентивні археологічні роботи на пам'ятці обумовлені потраплянням її в зону будівництва Канівської ГАЕС. Попередні, невеликі за обсягом, роботи на горі Лисуха були здійснені у 2004—2005 рр. експедицією ІА НАН України під проводом В. О. Петрашенка. Роботами було встановлено, що культурний шар на городищі (в тих місцях, де він зберігся) практично позбавлений масових знахідок. Трапляються поодинокі уламки кераміки широкого хронологічного діапазону: від часів трипільської культури до середньовіччя. Період функціонування цього городища за матеріальними знахідками — від часів скіфської культури до черняхівської. Це ліпна та гончарна кераміка, чисельні фрагменти амфор. Більша частина археологічного матеріалу походить з об'єктів: житлових споруд та об'єктів господарського призначення. Станом на кінець

2017 р. на городищі досліджено 93 об'єкти, з яких 27 заглиблених жител та 39 господарчих ям, залишки ливарної (металообробної) майстерні. Здійснено п'ять перетинів валу та три перетини рову (Болтрик та ін. 2018).

Топографічна зйомка городища та рельєфу усієї гори, на якому воно розташоване проводилась 16—20 липня 2017 р. на замовлення ДП «НДЦ ОАСУ» ІА НАНУ у рамках роботи на пам'ятці Канівської археологічної експедиції (КАЕ). Керівник експедиції — к. і. н. Ю. В. Болтрик.

Методика проведення топографічної зйомки. Для вивчення сучасного стану пам'ятки та створення ректифікованих топографій розкопів була проведена аерофотозйомка місцевості за допомогою квадрокоптера. Автор зйомки — співробітник Архітектурно-археологічної експедиції (ААЕ) ІА НАНУ, к. і. н. В. Гнера. Виготовлення ортофотопланів та фотограмметрії гори за результатами аерофотозйомки — співробітник ААЕ ІА НАНУ І. Зоценко. Два ортофотоплани створив І. Зоценко з аерофотознімків, знятих з висоти від 50 до 200 м над рівнем денної поверхні дозволили отримати чітке ректифіковане зображення розкопів пам'ятки, прив'язане у реальних географічних координатах. Створене зображення розраховане на публікацію планів у масштабі 1 : 20. У тому числі — планів конструкцій, виявлених у тілі валу. (Детальна інформація про результати топографічної зйомки, обміри та інтерпретацію аналізів топографії, фотограмметрію пам'ятки буде подано як додаток до звіту про польові дослідження КАЕ за 2017 р. Звіт зберігатиметься у НА ІА НАНУ).

Проведення топографічної зйомки було розпочато з рекогностування — вибору місця роз-

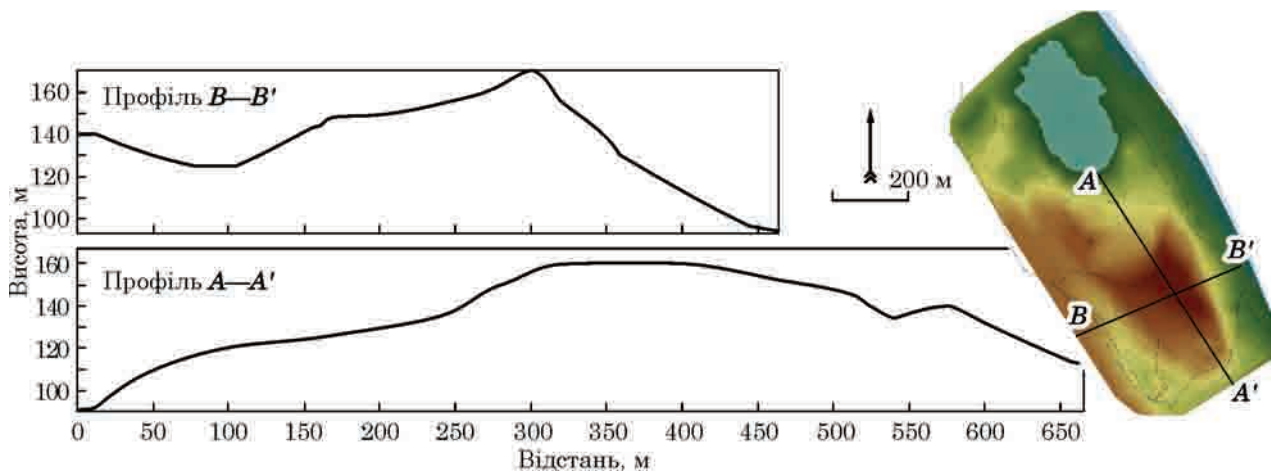

Рис. 3. Схема та профілі рельєфу г. Лисуха, сучасний стан

ташування точок знімальної мережі безпосередньо на місцевості. Після початкового огляду, проектування мережі, закріплення відповідних реперів зйомки була здійснена додаткова фіксація реперів за допомогою GPS навігатора Garmin Dakota 20. Координати реперів зйомки подано в окремій таблиці для можливості подальших геодезичних та археологічних досліджень у створеній координатній системі. Окрім того, фіксація реперів за допомогою GPS навігатора дозволяє максимально точно поєднати результати топографічної зйомки з іншими картографічними основами, що мають координатну прив'язку (топографічними картами, аерофотознімками тощо). Перед авторами зйомки стояло завдання не лише створити топографічну основу, а й зв'язати в одну систему розкопані ділянки пам'ятки різних років. Топографічна місцевість проводилася за допомогою лазерного тахеометра Nikon NPL-332. Похибка зйомки у горизонтальній площині (x, y) становить максимум 3 см; похибка по висоті (z) max 1 см. За основу абсолютних висотних позначок було прийнято Балтійську систему висот. Початковий репер зйомки $R_0 = 170,26$ м — балтійська позначка на вершині гори.

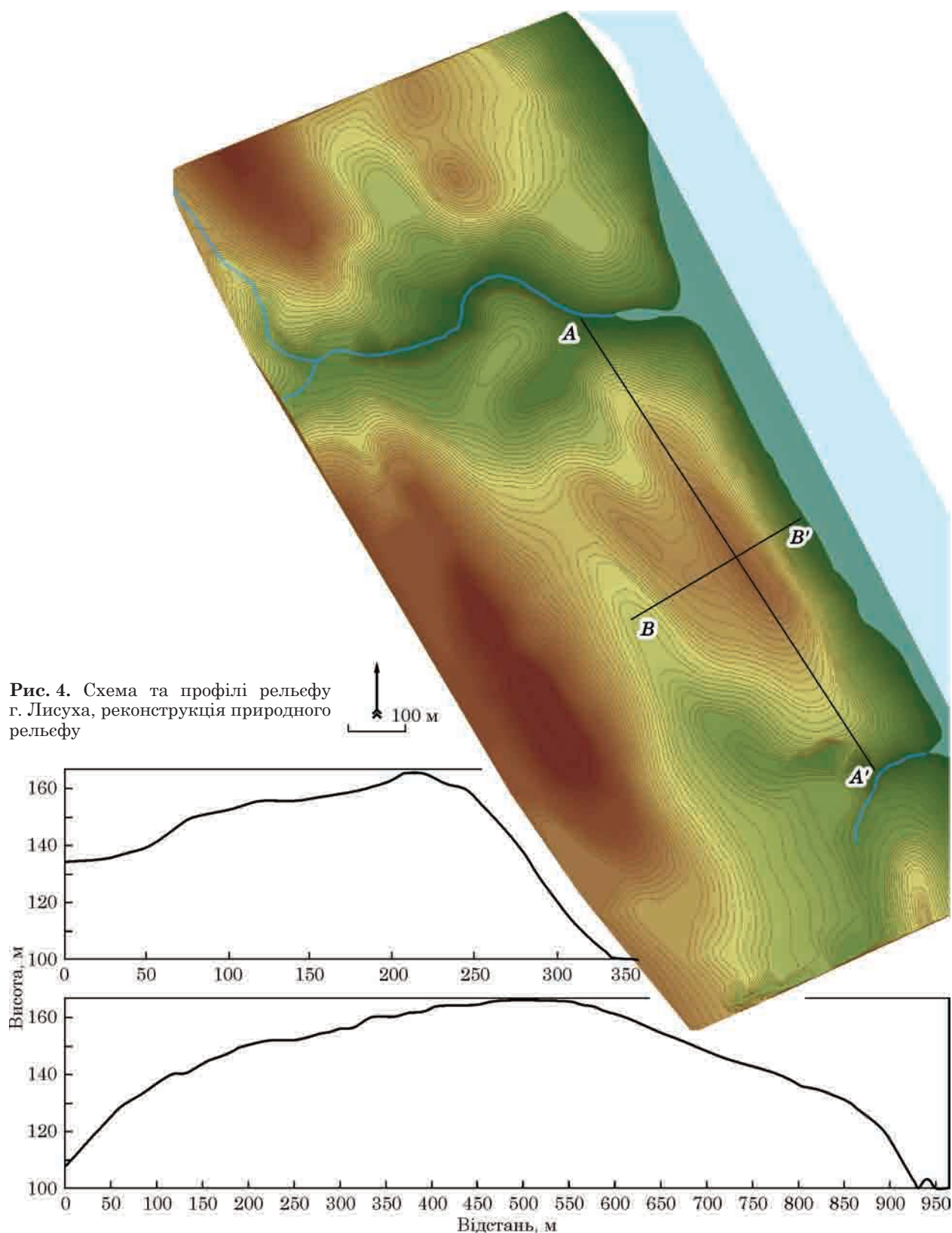
Результати топографічної зйомки оброблено за допомогою програмного забезпечення ArcGIS 10.1. Створено низку планів, моделей рельєфу, аналітичних поверхонь місцевості, проведено площинні обміри пам'ятки.

На сьогоднішній день рельєф гори сильно пошкоджений земляними роботами, пов'язаними з будівництвом Канівського водосховища. З метою реконструкції природного рельєфу г. Лисуха у якості картографічної основи для створення моделі рельєфу використано топографічну карту М 1 : 10000. Для проведення аналізів прямої видимості з пам'ятки використано топографічну основу, що містить висотні дані — SRTM 1 sec data (NASA The Shuttle Radar Topography Mission). Растрові файли поверхні знаходяться у вільному доступі на сайті NASA (NASA The Shuttle Radar Topography Mission 2018).

Топографічні особливості та обміри пам'ятки. Гора Лисуха, на якій розташоване городище знаходиться на правому березі Дніпра у системі Канівських гір і на сьогоднішній день має найвищу позначку 170,26 м над рівнем моря (дані сучасної топографічної зйомки будівельників ГАЕС у районі проведення робіт) (рис. 1; крім рис. 3—7, див. вклейку). Характерно, що на топографічній основі М 1 : 10000 1978 р. (Топографічна... 1978) уже після спорудження Канівського водосховища, найвища позначка має 166,4 м над рівнем моря (рис. 2). З огляду на природний рельєф сусідніх пагорбів, що мають майже плоскі вивітрені вершини, такі як і вершина г. Лисуха на карті 1978 р., автори зйомки висловлюють обережне припущення, що її сучасний рельєф міг бути змінений підсипкою кількох метрів у часи будівництва у районі Канівського водосховища. Окрім того, у результаті проведення земляних робіт рельєф гори сильно змінено зрізами північно-західного, південно-східного схилів та, частково, північно-східного схилу, що обернений до Дніпра (рис. 1: а, б).

Загалом топографічною зйомкою охоплено 7,9 га площі пам'ятки, територія якої переважно сильно заліснена. Гора Лисуха витягнута по лінії північний захід — південний схід. По довгій осі її розміри становлять 550 м, по короткій осі — 350 м (рис. 3). Природні висотні профілі гори мали іншу конфігурацію (рис. 4). Найбільший перепад висот від вершини до підніжжя на сьогоднішній день зафіксовано по схилу оберненому до Дніпра — 74 м.

Площа збереженої частини майданчика городища в межах укріплень становить 3,26 га. Площа майданчика останця на північно-західному краю гори — 0,47 га. Ця частина гори що вціліла, очевидно, також є частиною майданчика городища (рис. 1: а). Майданчик городища являє собою схил, перепад висот якого становить не менше 18 м (від північного краю західного розкопу до укріплень) Збережені ділянки укріплень, доступні на момент зйомки,

розташовані переважно з північно- та південно-західного боків городища. До них належать ескарпований схил (у районі перетину 4), орієнтовно площею 0,43 га; два сегменти валів та ровів площею 0,8 та 0,2 га відповідно. Частково, сегменти рову та валу досліджені на західному та південному розкопах (рис. 5) (Болтрик та ін.

2018). Також до системи укріплень належить, ймовірно, частина збереженого ескарпованого схилу на південно-східному краю городища (на південь та схід від східного розкопу). Орієнтовно, площа цієї ділянки становить 0,08 га. Загалом, орієнтовна площа збережених укріплень зафіксованих у липні 2017 р. — 0,61 га. До цієї

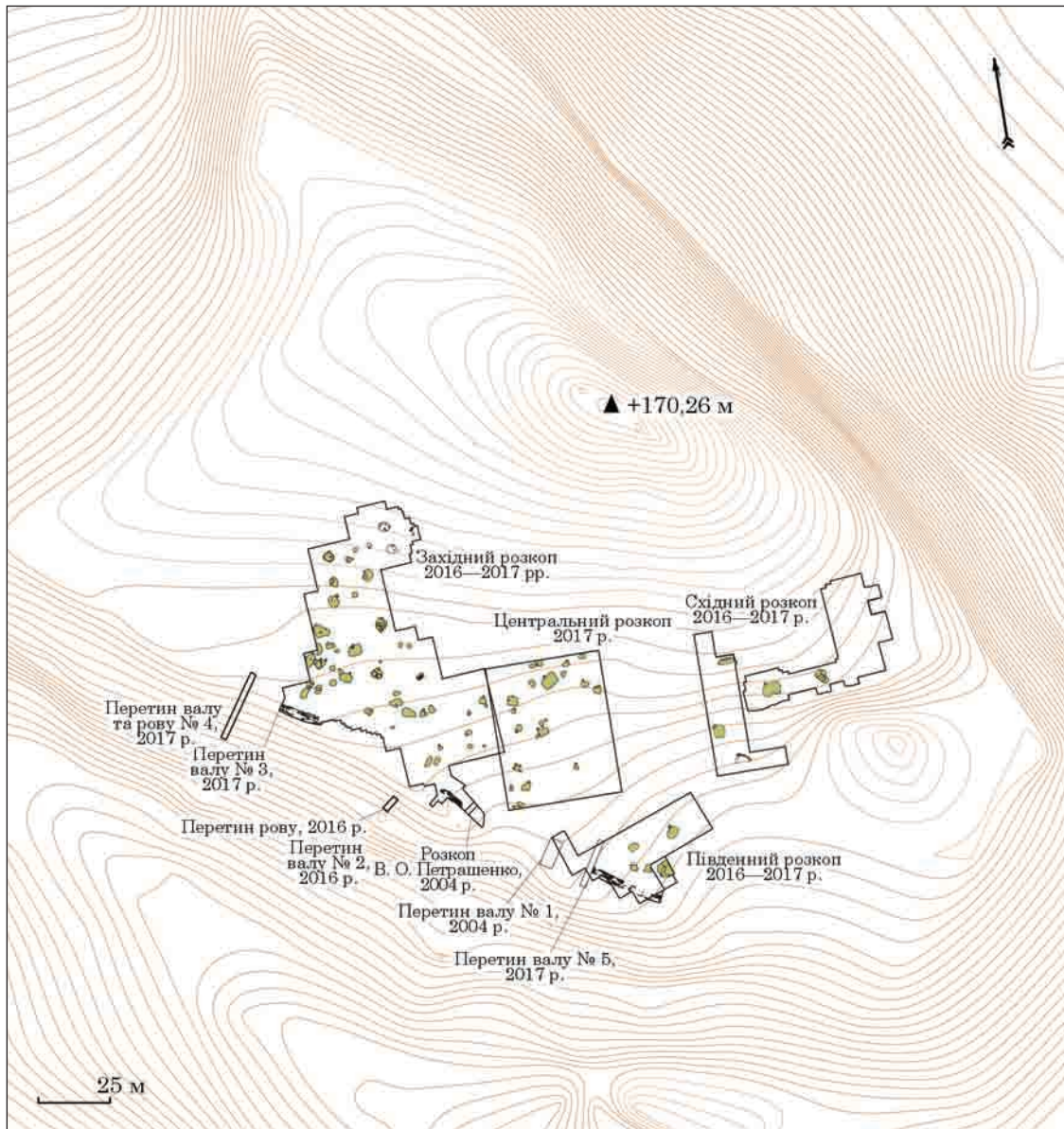

Рис. 5. План розкопаних ділянок на городищі Лисуха станом на січень 2018 р. Ізолінії проведено через 1 м

цифри входять лише збережені ділянки укріплень зафіксовані топоіюмкою у липні 2017 р. Докладніше про дослідження укріплень зафіксованих археологічними роботами попередніх років (Петрашенко, Цидровська 2006, с. 302—307; Болтрик та ін. 2018). Площа схилів городища за межами укріплень до підніжжя гори становить 10,63 га. Загалом за результатами обмірів 2017 р. площа пам'ятки разом зі схилами до підніжжя становить 14,97 га.

Перший сегмент збереженого валу та рову зафіксовано у районі південного розкопу (рис. 1: а; 5). Довжина валу по гребню — 16 м, ширина валу біля підніжжя 5 м, висота 0,6 м. Нижче по схилу, зафіксовано сліди рову, який сильно заплив. Довжина сегменту рову — 8 м, ширина до 3 м, найбільша глибина рову — 0,5 м. Другий збережений сегмент валу зафіксований у районі західного розкопу зберігся на довжину

47,9 м. Він слабо виражений на поверхні майданчика городища, ширина валу по схилу до початку рову — 12—13 м, висота зафіксована на краю майданчика — не більше 0,5 м. Одразу за валом фіксується сегмент добре вираженого рову, довжиною 48,9 м, шириною до 6,4 м. Найбільша глибина — 1 м. Зафіксовані також ділянки ескарпованих схилів. Одна з них — на західному схилі городища згодом тягнеться на довжину 78 м, практично від ділянки дослідженого валу у західному розкопі і у напрямку на північний захід до збереженого останця г. Лисухи, що також, очевидно є частиною городища. Довжина схилу від краю майданчика городища до початку яру — 39 м, приблизно на середині схилу фіксується перелам, що може бути маркером ескарпу. На нашу думку, ще одна частина схилів городища, ескарпованих у давнину збереглася у районі східного

розкопу. Це ділянка, розташована з південного та східного боків від цього розкопу. Довжина схилу від краю майданчика городища до підніжжя — 20 м.

У різні роки археологічними дослідженнями зроблено кілька перетинів системи укріплень, зафіксовано конструктивні особливості будови валу у західному та південному розкопах (рис. 5—7). У 2016—2017 рр. зроблено п'ять перетинів валу. Виявлено наявність дерев'яних елементів конструкції. Вона являє собою систему із щільно покладених в один або два шари паралельно один до одного колод дерева (переважно дуб / сосна — визначення М.С. Сергеевої) вздовж краю гори. Із зовнішнього боку на відстані 3—3,5 м виявлено колоди розміщені перпендикулярно до повздовжніх, що перекривають їх. Можливо, вони слугували клинами, які утримували колоди.

Під час спорудження валу, перед захороненням конструкції, деревина була обпалена (ймовірно, з метою консервації деревини — зупиняє процес гниття) та одразу засипана. Про це свідчить добра збереженість горілого дерева та наявність пропеченого піску вздовж внутрішнього боку валу над колодами. Подекуди, нижня частина окремих колод не містить слідів вогню. Товщина колод у середньому 0,2—0,3 м, довжина від 1,5 до 2 м (Петрашенко, Цидровська 2006, с. 302—307; Болтрик та ін. 2018).

Аналізи рельєфу пам'ятки та їх інтерпретація. За результатами топографічної зйомки створено низку аналітичних поверхонь, що відображають особливості рельєфу городища та природного оточення.

Зокрема, проаналізовано стрімкість схилів городища на основі створеної моделі сучасного рельєфу (рис. 8) та кут нахилу поверхні реконструйованого природного рельєфу г. Лисуха (рис. 9). У сучасному стані найбільші ділянки стрімких схилів зафіксовано з боку гори оберненого до Дніпра, та з північного боку. У цих місцях схили подекуди сягають нахилу 60—77,4°. Також ділянки стрімких схилів знаходяться у районі збережених сегментів укріплень, що може свідчити на користь ескарпування цих ділянок у давнину практично по всьому периметру. У інших місцях городища більшість схилів мають ухил поверхні 15—30°. Майданчик городища переважно має ухил поверхні від 3 до 19°.

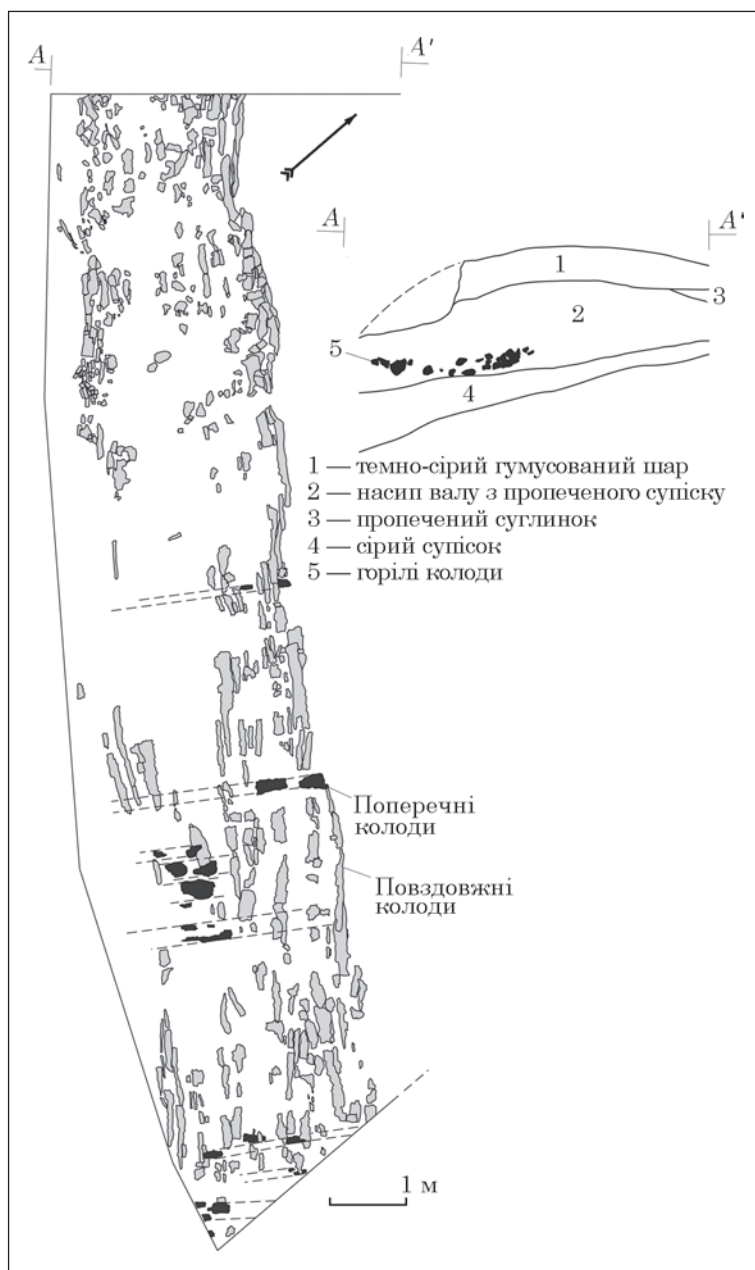

Рис. 6. План та профіль згорілих дерев'яних конструкцій у тілі валу, західний розкоп 2017 р.

Такий самий аналіз, проведений для реконструйованого рельєфу гори, до її пошкодження земляними роботами засвідчив значно меншу стрімкість схилів по усьому периметру окрім боку гори, оберненого до Дніпра — 25—60°. Частково, цей бік гори є природно більш стрімким, але, також можливо, що на час 1978 р. він уже був підрізаний у результаті спорудження Канівського водосховища. Решта схилів мали ухил поверхні 16—30° (як і збережені схили гори на сьогоднішній день).

Аналіз експозиції схилів городища у сучасному стані засвідчив, що майданчик городища обернений переважно на південь та південний захід (2,5 га). Ділянки у районі східного та південного розкопів та, частково, схили мають пів-

Рис. 7. Ортофотоплан згорілих дерев'яних конструкцій у тілі валу, західний розкоп 2017 р.

денну експозицію (0,27 га), а північна частина майданчику — західну (0,2 га). Холодні, мало-придатні для ведення господарства північні та північно-західні схили на території майданчику городища відсутні (рис. 10). Аналіз експозиції схилів для реконструйованого природного рельєфу гори засвідчив переважну південну та південно-західну експозицію на усій площі майданчика та схилу до початку яру, (7,2 га). Схил обернений до Дніпра, як і на сьогоднішній день, мав північно-східну та східну експозицію, невеличка ділянка зайнята під південними схилами (0,6 га) (рис. 11) На північному заході гори, який на сьогоднішній день знищений, знаходилися ділянки західної та південно-західної експозиції (1,3 га), північної (0,27 га) та північно-східної (0,38 га) експозиції.

Ще один аналіз, проведений для мікрорегіону городища — аналіз прямої видимості з певних місць огляду городища. Такий аналіз для

археологічних об'єктів / пам'яток проводиться з метою визначення відсотку видимості території. Наприклад: для встановлення об'єктів, що мали панівне значення у мікрорегіоні, найвищих ділянок шляхів / вододілів, найвдаліших місць огляду території з метою відстеження небезпеки тощо. Такий аналіз дозволяє досліднику обрати точку огляду, висоту на якій здійснюється огляд відносно земної поверхні або рівня моря, можливість врахування / не врахування кривизни землі. Остання опція важлива для аналізу прямої видимості на далекій відстані. Аналіз включає до свого складу ділянки території які знаходяться нижче або безпосередньо на висоті точки огляду, а також сліпі зони. Радіус огляду обирається дослідником відповідно до потреб.

Аналіз видимості проведений для мікрорегіону городища на г. Лисуха здійснено на основі двох моделей рельєфу, що містять висотні дані. Перша — сучасна модель рельєфу, з усіма зміненими ділянками рельєфу гори та мікрорегіону у результаті будівництва Канівського водосховища. Для цього використано растрову поверхню SRTM 1 sec. Друга — створена нами реконструйована модель поверхні гори, до пошкодження рельєфу. Оскільки ця модель обмежена у розмірах — вона охоплює лише найближчі височини в оточенні гори та долину Дніпра (рис. 2), відповідно, і аналіз видимості обмежений лише тери-

торією, яку покриває створена модель рельєфу (126,9 га). Натомість, модель поверхні сучасного рельєфу (SRTM 1 sec.) покриває усю територію планети і дозволяє провести аналіз видимості у радіусі обраному дослідником.

Аналіз прямої видимості проведений для кількох місць огляду з поверхні городища. Перша локація — найвища точка г. Лисуха на сьогоднішній день (170,26 м). Друга — точка огляду приблизно на середині висоти майданчика городища (150 м). Радіус огляду — 3 км (найближча округа городища), висота огляду — 1 м над точкою огляду (151 м). Умови середовища — враховано висотні особливості рельєфу мікрорегіону. Стан залісненості на момент функціонування городища невідомий, тому ці перешкоди за умовами аналізу не враховані.

За результатами аналізу прямої видимості з найвищої точки огляду (170,26 м) на сучасному

рельєфі відсоток видимості території становить 52,9 % (20 тис. км² / 2 тис. га) (рис. 12). Аналіз прямої видимості з майданчика городища (151 м) на цьому ж рельєфі виявив відсоток огляду території на рівні 11,7 % (4,44 км² / 444 га) (рис. 13). У першому випадку 64,5 % видимої території припадає на долину Дніпра, а решта зосереджена у найближчій окрузі на південь та захід від городища та на північний захід, через яр — на найближчі пагорби, переважно на відстань до 2 км. У другому випадку, де точкою огляду обрано середину майданчика городища на долину Дніпра припадає 43,4 % усієї видимої території у напрямку на південний схід від городища. Решта видимої території практично співпадає з результатами попереднього аналізу та охоплює територію, яка добре простежується переважно у радіусі до 1,5—2 км.

У радіусі найближчої округи від городища (до 3 км) знаходяться чотири пам'ятки, синхронні часу побутування городища. Більшість із них багаточарові. Це — поселення на південному схилі г. Лисуха, поселення Гряда 2, могильник Дідів Шпиль та городище і поселення Бабина гора — одношарове, зарубинецького часу (Куштан 2016, рис. 8) (рис. 14). У зону часткової видимості з найвищої точки огляду городища (170,26) з усіх найближчих синхронних пам'яток потрапляє лише територія могильника Дідів Шпиль (рис. 15). Нагадаємо, що в обох випадках для аналізу використовувалася модель сучасного рельєфу мікрорегіону. До того ж, проведений аналіз прямої видимості враховував лише висотні особливості рельєфу. Вивчення стану природного середовища мікрорегіону у майбутньому може прояснити цей аспект, важливий для відтворення системи функціонування городища.

Для детальнішого аналізу найближчої округи городища (до 1 км) у природному середовищі до кардинальних антропогенних змін, було обрано створену нами реконструкцію моделі рельєфу г. Лисуха (рис. 2). У якості місць огляду видимості території обрано чотири точки майданчика городища, розташовані приблизно на одній висоті (149,5—150 м) у різних місцях майданчика. 150 м — приблизно середина майданчика городища, який має похилу поверхню. Точки огляду розташовані із західного, південного та східного боку майданчику. З північного боку городища рельєф майданчика є значно вищим, відповідно, точка огляду на обраній висоті відсутня. За точки огляду обрано три репери, що використовувалися у процесі зйомки, місцезнаходження і висотна позначка яких підійшли для умов експерименту — R13, R23, R24 та точка рельєфу на сході майданчику EP (East point). Усі умови аналізу ідентичні попереднім, окрім радіусу огляду. Він обмежений розміром моделі рельєфу, що відтворює територію у найближчій окрузі городища площею у 126,9 га.

Результати аналізу з чотирьох різних точок огляду майданчика, розташованих на одній висоті виявили значне перекриття видимості території з точок R13, R23, R24, та часткове перекриття з точкою огляду EP (рис. 16). Використання одночасно чотирьох точок огляду із західного, південного та східного боків майданчика забезпечує практично безперешкодний огляд території від північно-західного до південно-східного напрямку. Поза зоною огляду залишаються північно-східний та північний напрямки, перекриті підйомом майданчика (на карті М 1 : 10000, 1978 р. найвища точка 166,4 м. Сучасна позначка 170,26 м).

Загалом аналіз прямої видимості засвідчив, що городище не займало панівного висотного становища у мікрорегіоні, незалежно від обраних точок огляду (найвища точка чи середина майданчику городища). Безперешкодна видимість території простежується у середньому у радіусі до 2 км та зосереджена у двох напрямках — північно-західному та південно-східному, а долина Дніпра добре проглядається лише з найвищої точки огляду. Нагадаємо, що проведений аналіз враховував лише особливості рельєфу, без урахування природних чи інших перешкод на момент функціонування населеного пункту.

Висновки. За результатами топографічної зйомки городища на г. Лисуха зроблено обміри пам'ятки, ув'язано в одну систему розкопані ділянки городища, створено профілі різних ділянок системи укріплень, та рельєфу. Підготовлено плани та моделі рельєфу, проведено низку аналізів, що відображають сучасний стан пам'ятки, реконструкцію природного рельєфу до антропогенних змін та просторові умови функціонування давнього населеного пункту. Результати топографічної зйомки містять усю необхідну інформацію для проведення діяльності з охорони пам'ятки. Окрім того, створена основа для археологічної геоінформаційної системи дозволяє поєднувати результати комплексних досліджень на пам'ятці, покликаних з'ясувати вплив навколишнього середовища на функціонування пам'ятки як населеного пункту давнини.

Подяки. Автори статті висловлюють особливу вдячність колегам:

Артему Борисову за надання ректифікованого файлу топографічної карти М 1:10000, без якої реконструкція природного рельєфу пам'ятки була б неможливою.

Дмитру Куштану за уточнення місць розташування археологічних пам'яток в оточенні городища на г. Лисуха, необхідних для встановлення зв'язку городища з системою інших синхронних пам'яток мікрорегіону.

Володимиру Гнері за здійснення аерофотозйомки пам'ятки.

Івану Зоценку за виготовлення ортофотопланів розкопів та фотограмметрію пам'ятки з аерофотознімків.

ЛІТЕРАТУРА

Болтрик, Ю. В., Пробийголова, О. С., Кармазіна, Л. В., Коломієць, С. П. 2018. Дослідження городища на горі Лисуха *Археологічні дослідження в Україні 2016 р.*, с. 283-287.

Куштан, Д. П. 2016 *Звіт про археологічні розвідки на території Черкаської області за 2016 рік*. НА ІА НАНУ, 2016/б. н.

Петрашенко, В. О. Цидровська, Л. О. Роботи Канівської експедиції у 2005 р. *Археологічні відкриття в Україні 2004—2005 рр.*, с. 302-307.

Топографічна карта М 1: 10000. 1978. НБУ ім. В. І. Вернадського, ф. картографії, spr. 42840, ark. 1.

NASA SRTM (online). Режим доступу: <https://www2.jpl.nasa.gov/srtm/cbanddataproducts.html>.

REFERENCES

Boltryk, Yu. V., Probyigolva, O. S., Karmazina, L. V., Kolomiets, S. P. 2018. Doslidzhennia horodyshcha na hori Lysukha *Arkheolohichni doslidzhennia v Ukraini 2016 r.*, s. 283-287.

Kushtan, D. P. 2016 *Zvit pro arkheolohichni rozvidky na terytorii Cherkaskoi oblasti za 2016 rik*. NA IA NANU, 2016/b. n.

Petrashenko, V. O. Tsydrovska, L. O. Roboty Kanivskoi ekspeditsii u 2005 r. *Arkheolohichni vidkryttia v Ukraini 2004—2005 r.*, s. 302-307.

Topografichna karta M 1: 10000. 1978. NBU im. V. I. Ver-nadskoho, f. kartohrafi, spr. 42840, ark. 1

NASA SRTM (online). Режим доступу: <https://www2.jpl.nasa.gov/srtm/cbanddataproducts.html>.

*O. V. Manigda, O. S. Probyigolova,
S. V. Ocheretnyj*

AN EXPERIENCE IN TOPOGRAPHY MAPPING OF LYSUKHA HILLFORT. MEASUREMENTS AND ANALYSIS OF SETTLEMENT CURRENT PRESERVATION. RECONSTRUCTION OF THE NATURAL RELIEF STATE

The paper is devoted to the topography of hillfort 1th—3th cent. located on Lysukha Mountain in basin

of Dnipro river. Methods of mapping, measurements and current preservation condition of hillfort are reviewed. Relief of Lysukha Mountain was badly damaged by construction of Kaniv' reservoir. That's was the reason for reconstruction the natural state of mountain relief made by authors. Also, several analyzes were done to determine the weight of topography for hillfort functioning as a settlement structure in old times.

Keywords: Lysukha Hillfort, topography mapping, slope analysis, aspect analysis viewshed analysis.

Одержано 25.01.2018

МАНІГДА Ольга Володимирівна, кандидат історичних наук, науковий співробітник, Інститут археології НАН України, вул. Володимирська, 3, Київ, 01001, Україна, manigda_olga@iananu.org.ua.

МАНІГДА Оліга В., PhD, Researcher, Institute of Archaeology, National Academy of Sciences of Ukraine, Volodymyrska str. 3, Kyiv, 01001, Ukraine, manigda_olga@iananu.org.ua.

ОЧЕРЕТНИЙ Сергій Васильович, молодший науковий співробітник, Інститут археології НАН України, просп. Героїв Сталінграда, 12, Київ, 04210, Україна, ocheretny_sergey@ukr.net.

ОЧЕРЕТНИЙ Сергій В., Junior researcher, Institute of Archaeology, National Academy of Sciences of Ukraine, Heroiv Stalingrada ave. 12, Kyiv, 04210, Ukraine, ocheretny_sergey@ukr.net.

ПРОБИЙГОЛОВА Олексій Сергійович, науковий співробітник, державне підприємство «Науково-дослідний центр «Охоронна археологічна служба України»», Інститут археології, просп. Героїв Сталінграда, 12, Київ, 04210, Україна, probeygolova.alex@gmail.com.

PROBYIGOLOVA Oleksii S., Researcher, the State Enterprise «Science Research Centre «Protective Archaeology Service of Ukraine»», Heroiv Stalingrada ave. 12, Kyiv 04210, Ukraine, probeygolova.alex@gmail.com.

До статті
О. В. Манігди, О. С. Пробийголови, С. В. Очеретного
«Досвід топографічної зйомки городища на горі Лисуха.
Обміри та аналіз сучасного стану пам'ятки. Реконструкція природного рельєфу»

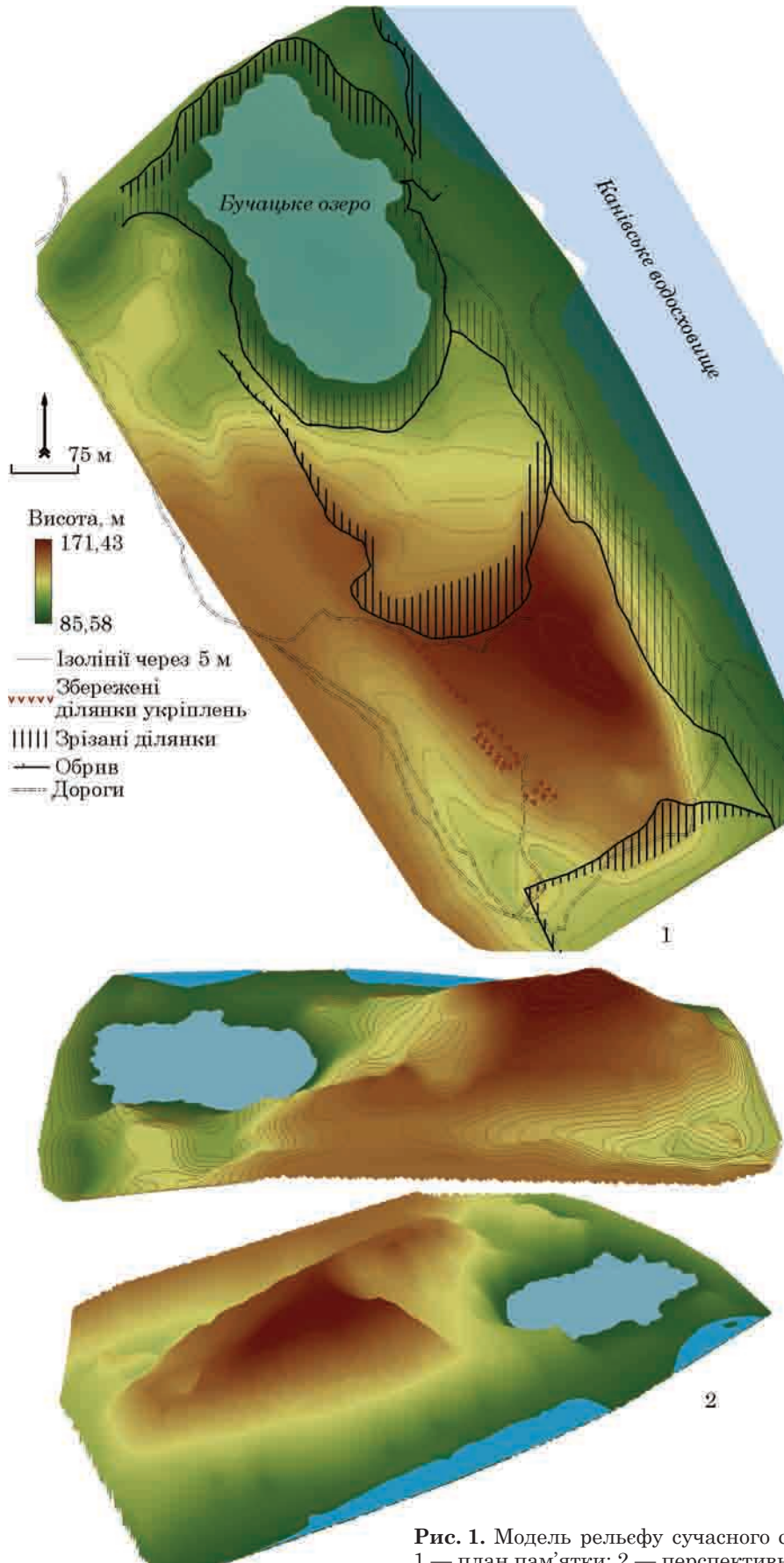

Рис. 1. Модель рельєфу сучасного стану г. Лисуха: 1 — план пам'ятки; 2 — перспективний вигляд. Тут і далі: система висот Балтійська

До статті
О. В. Манігди, О. С. Пробийголови, С. В. Очеретного
«Досвід топографічної зйомки городища на горі Лисуха.
Обміри та аналіз сучасного стану пам'ятки. Реконструкція природного рельєфу»

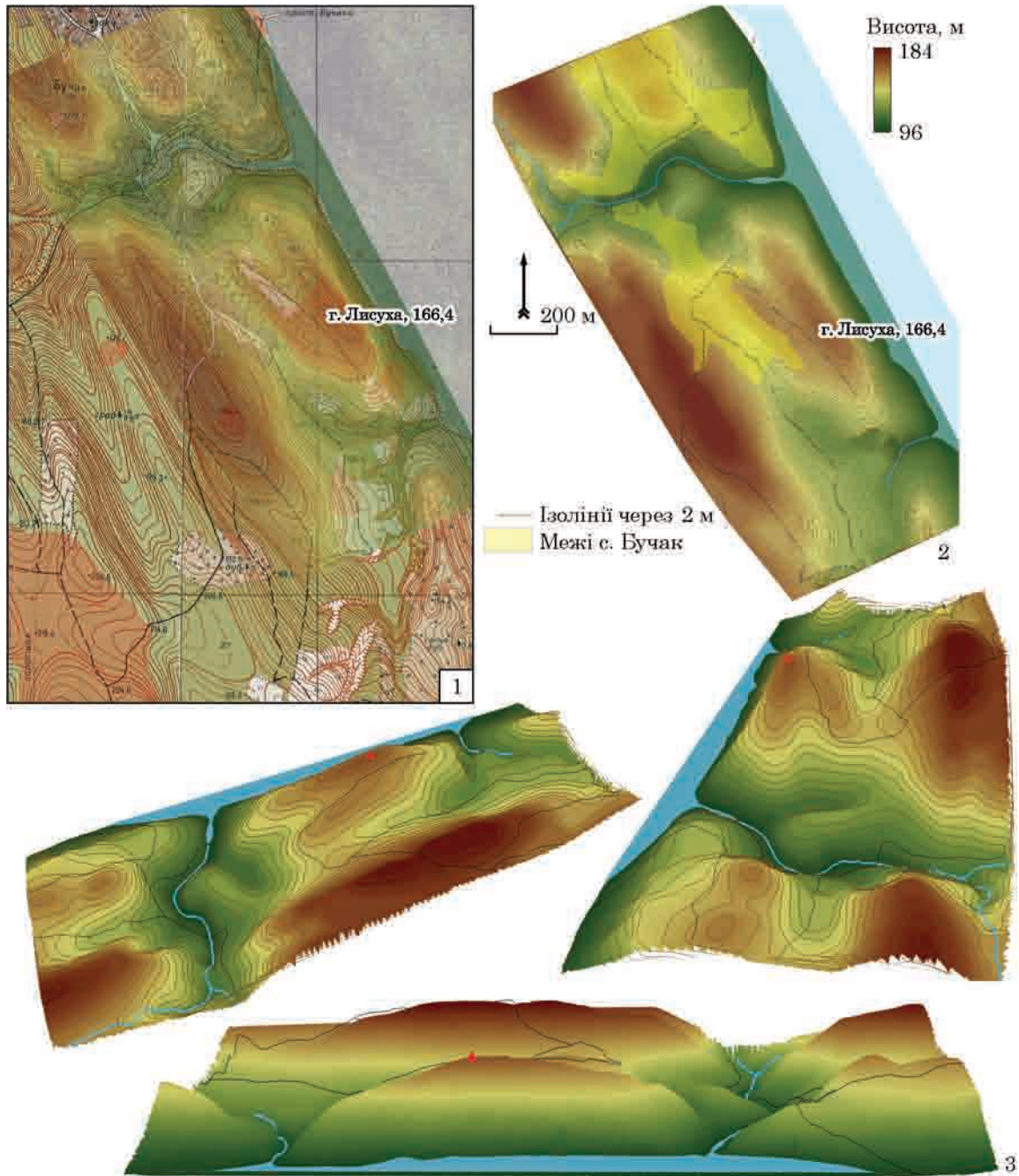

Рис. 2. Реконструкція природного рельєфу г. Лисуха: 1 — на основі топографічної карти М: 1 : 10000; 2 — модель рельєфу, план; 3 — перспективний вигляд

До статті
О. В. Манігди, О. С. Пробийголови, С. В. Очеретного
«Досвід топографічної зйомки городища на горі Лисуха.
Обміри та аналіз сучасного стану пам'ятки. Реконструкція природного рельєфу»

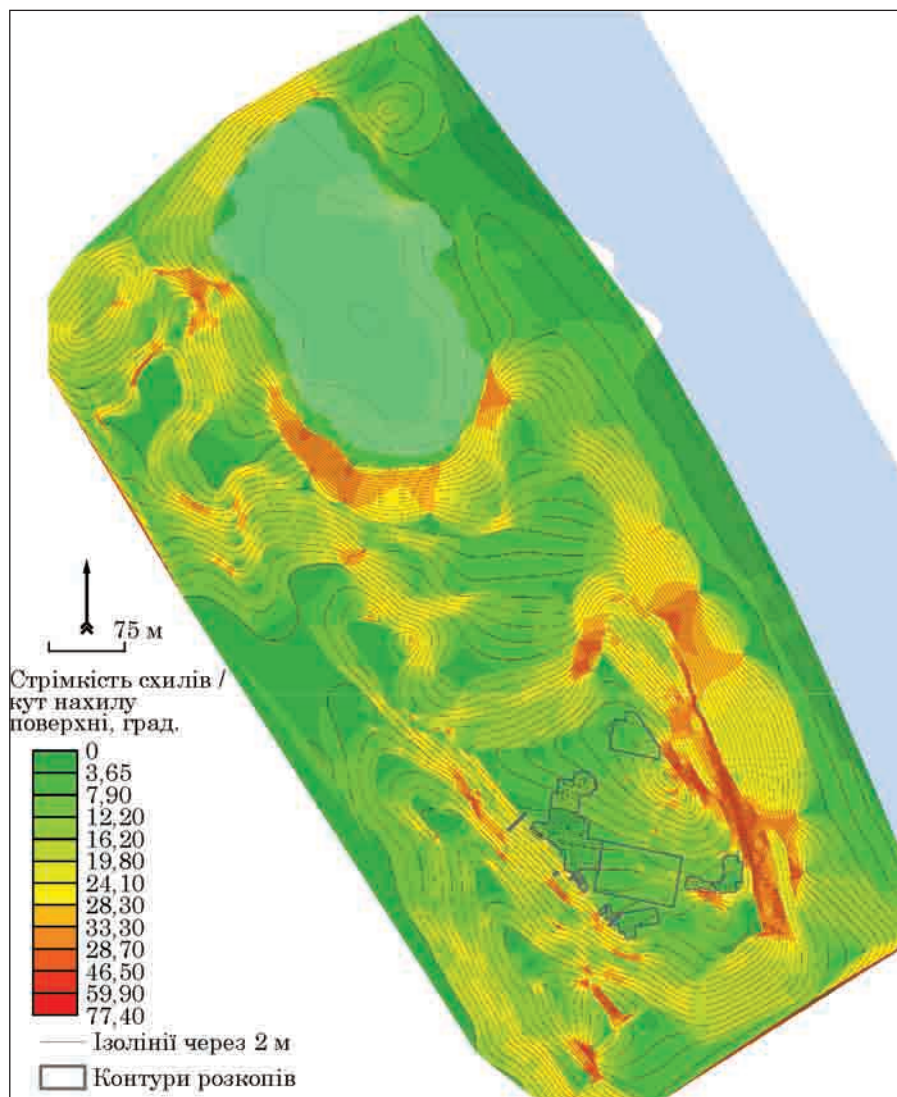

Рис. 8. Аналіз сучасного стану рельєфу, стрімкість схилів г. Лисуха, град.

До статті
О. В. Манігди, О. С. Пробійголови, С. В. Очеретного
«Досвід топографічної зйомки городища на горі Лисуха.
Обміри та аналіз сучасного стану пам'ятки. Реконструкція природного рельєфу»

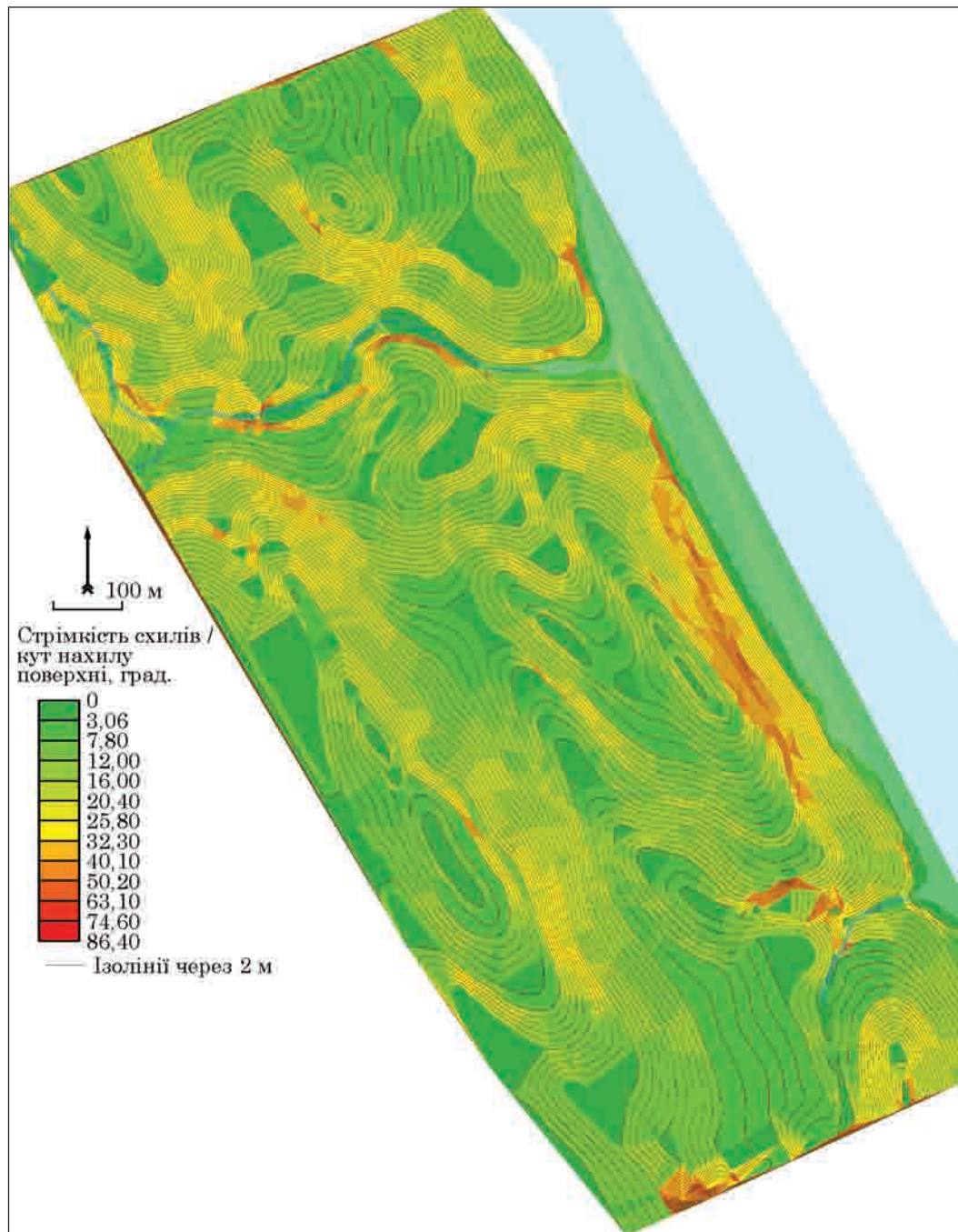

Рис. 9. Аналіз природного рельєфу г. Лисуха, стрімкість схилів гори, град.

До статті
О. В. Манігди, О. С. Пробийголови, С. В. Очеретного
«Досвід топографічної зйомки городища на горі Лисуха.
Обміри та аналіз сучасного стану пам'ятки. Реконструкція природного рельєфу»

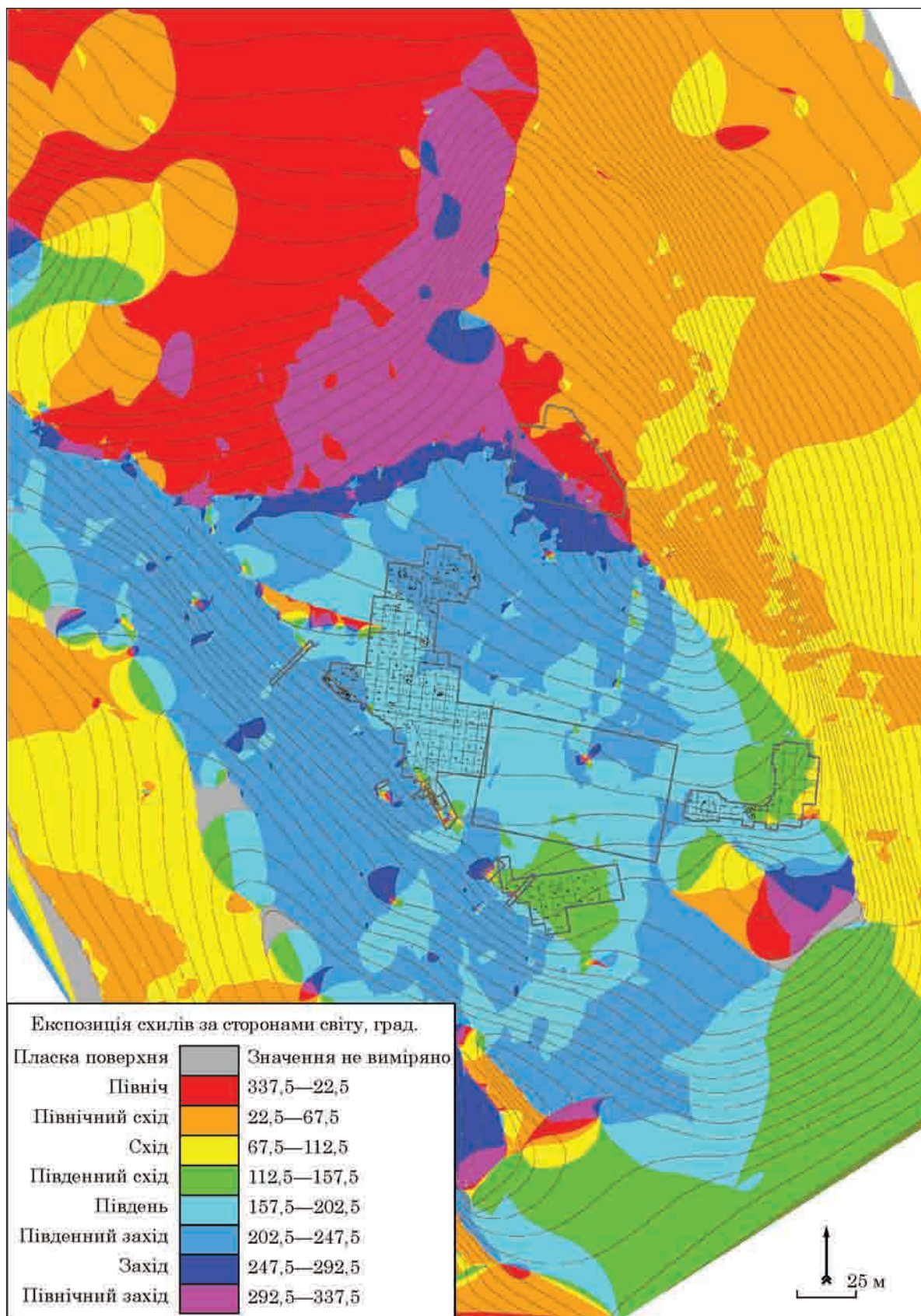

Рис. 10. Аналіз сучасного стану рельєфу, експозиція схилів майданчика городища за сторонами світу

До статті
О. В. Манігди, О. С. Пробийголови, С. В. Очеретного
«Досвід топографічної зйомки городища на горі Лисуха.
Обміри та аналіз сучасного стану пам'ятки. Реконструкція природного рельєфу»

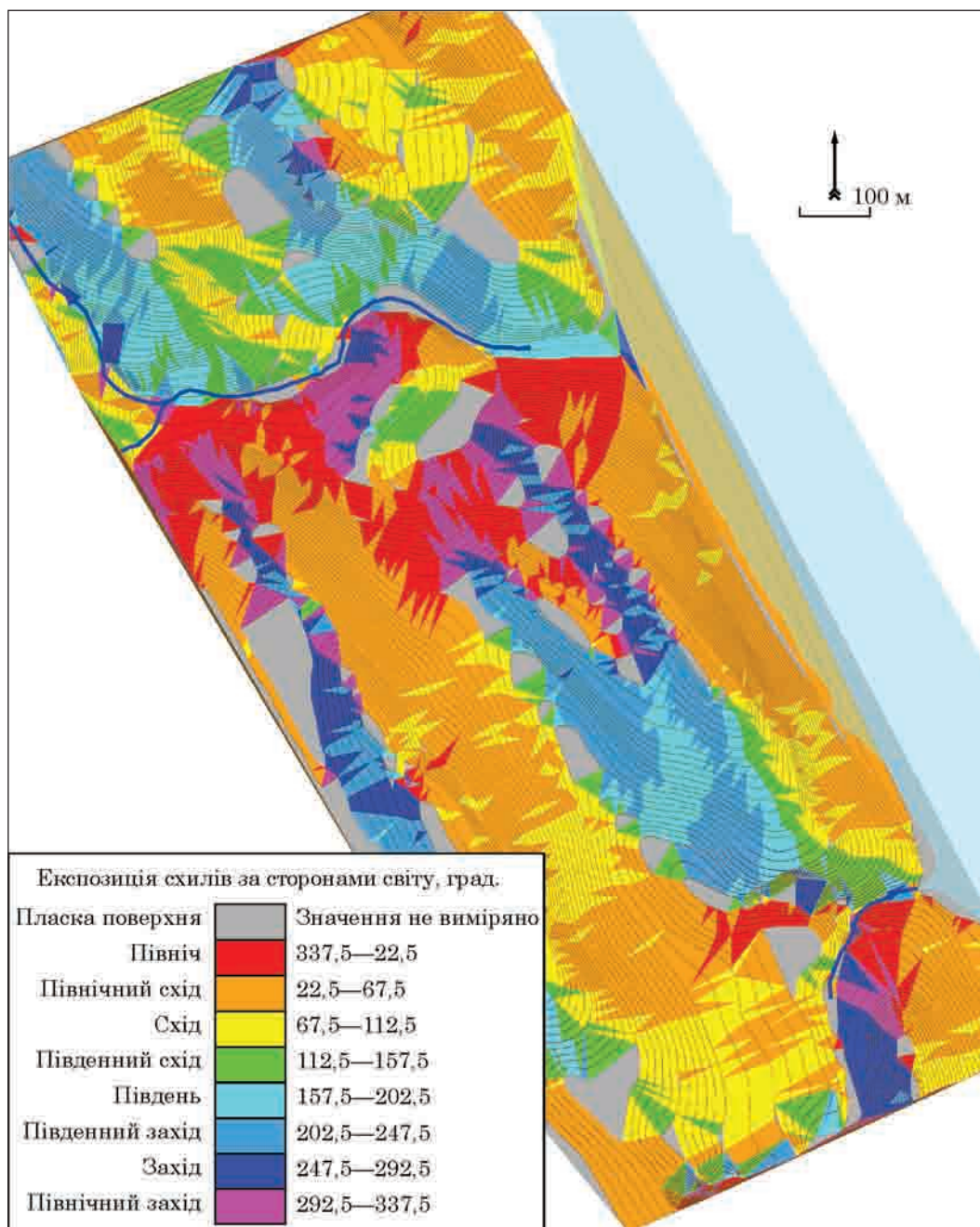

Рис. 11. Аналіз рельєфу. Експозиція схилів г. Лисуха на основі реконструкції природного рельєфу гори

До статті
О. В. Манігди, О. С. Пробийголови, С. В. Очеретного
«Досвід топографічної зйомки городища на горі Лисуха.
Обміри та аналіз сучасного стану пам'ятки. Реконструкція природного рельєфу»

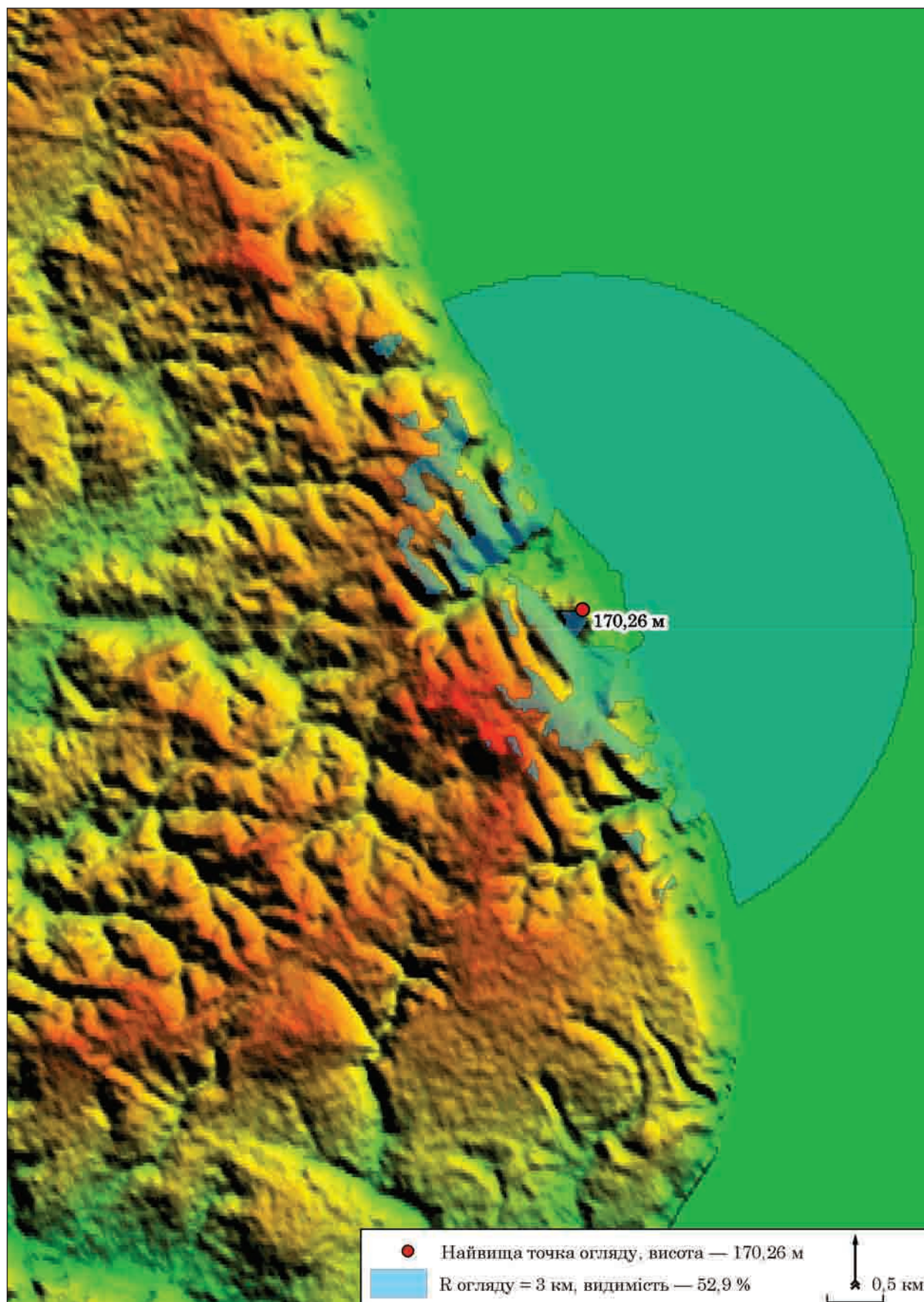

Рис. 12. Аналіз прямої видимості території з найвищої точки городища (170,26 м)

До статті
О. В. Манігди, О. С. Пробийголови, С. В. Очеретного
«Досвід топографічної зйомки городища на горі Лисуха.
Обміри та аналіз сучасного стану пам'ятки. Реконструкція природного рельєфу»

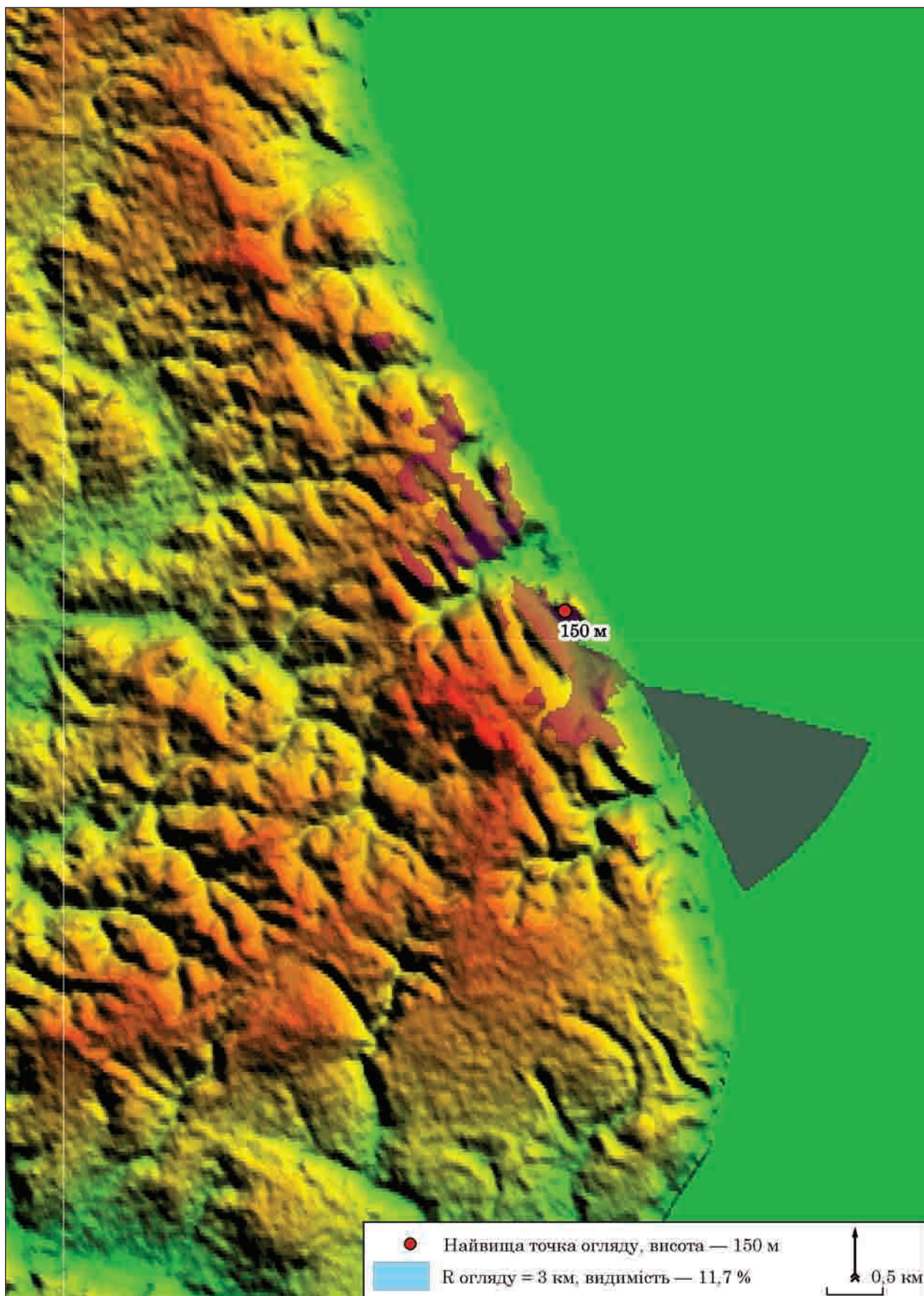

Рис. 13. Аналіз прямої видимості території з майданчика городища, висота 150 м

До статті
 О. В. Манігди, О. С. Пробийголови, С. В. Очеретного
 «Досвід топографічної зйомки городища на горі Лисуха.
 Обміри та аналіз сучасного стану пам'ятки. Реконструкція природного рельєфу»

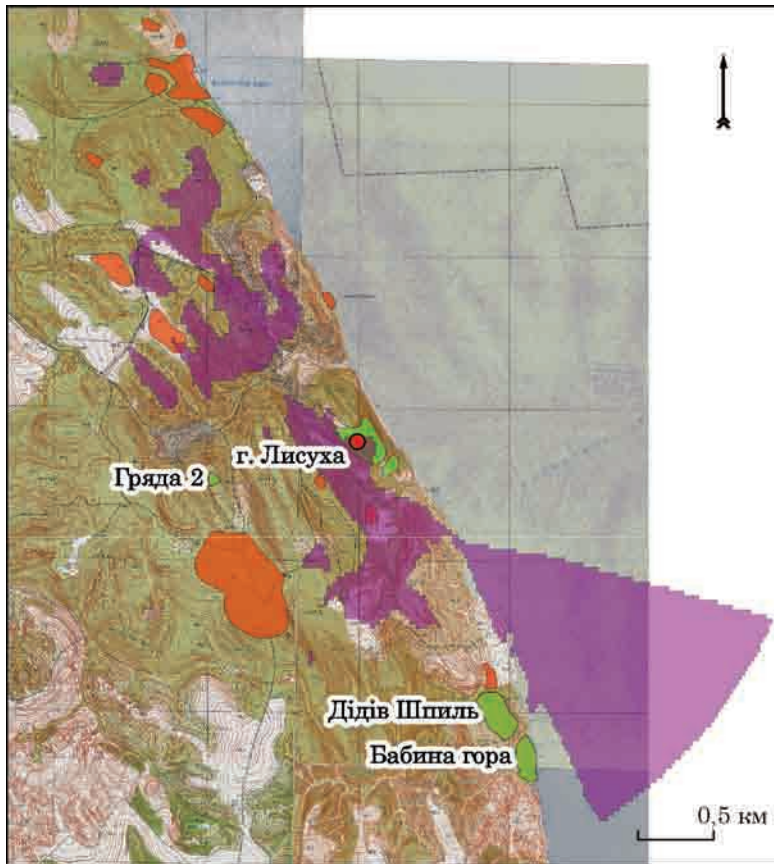

Рис. 14. Зона видимості з майданчика городища у найближчій окрузі і місця розташувань синхронних пам'яток

- Точка огляду з майданчика городища, висота — 150 м
- R огляду 3 км, видимість території — 11,7 %
- Синхронні пам'ятки
- Пам'ятки інших епох

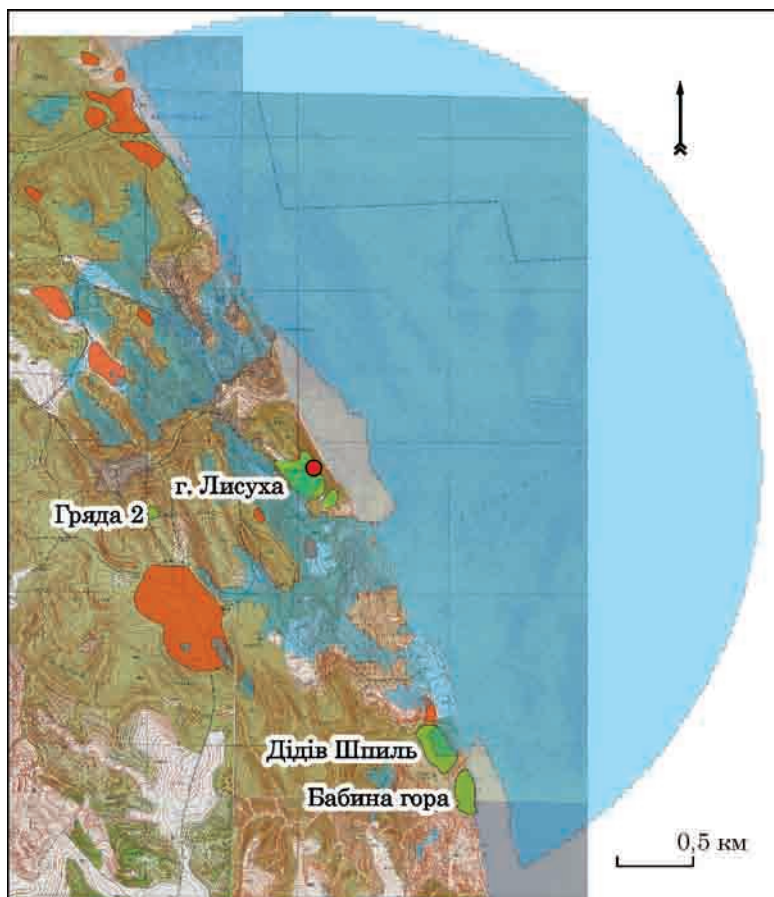

Рис. 15. Зона видимості з найвищої точки городища у найближчій окрузі і місця розташувань синхронних пам'яток

- Найвища точка огляду, висота — 170,26 м
- R огляду 3 км, видимість території — 52,9 %
- Синхронні пам'ятки
- Пам'ятки інших епох

До статті
О. В. Манігди, О. С. Пробийголови, С. В. Очеретного
«Досвід топографічної зйомки городища на горі Лисуха.
Обміри та аналіз сучасного стану пам'ятки. Реконструкція природного рельєфу»

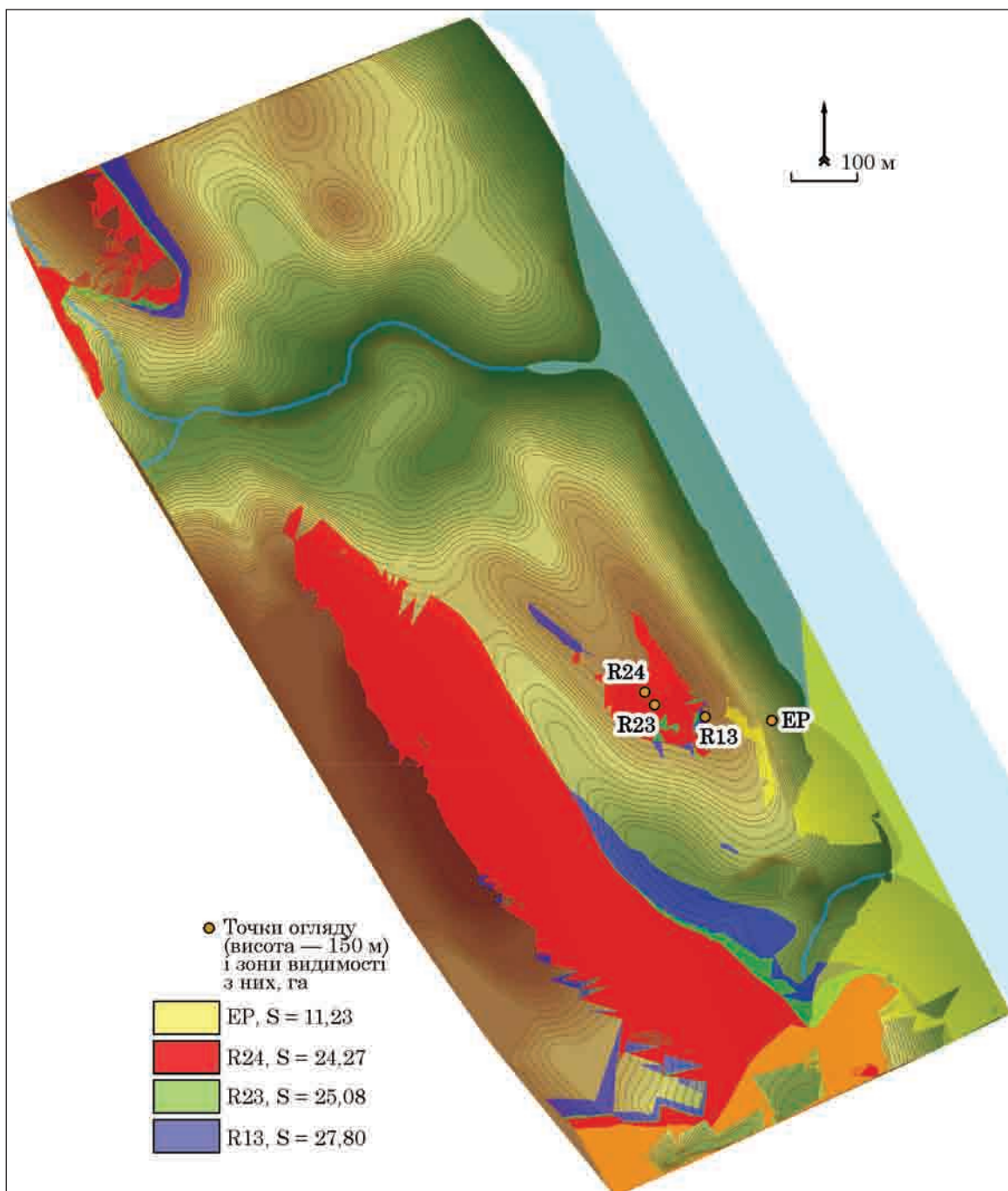

Рис. 16. Перекриття зон видимості території з різних точок майданчика городища

С. А. Горбаненко

ПОРІВНЯЛЬНИЙ АНАЛІЗ СІЛЬСЬКОГО ГОСПОДАРСТВА ПЕРЕДОДНЯ УТВОРЕННЯ ДАВНЬОЇ РУСІ ¹

Статтю присвячено аналізу сільського господарства археологічних культур, що передували утворенню Давньої Русі. Проведено порівняльний аналіз за окремими складовими галузями сільського господарства, визначено вектори позитивних впливів одних культур на інші. Встановлено також чинники, які не мали взаємовпливів, а залежали від зовнішніх інших обставин: екологічної ситуації давнини для поселень або їх ареалів, етнічної приналежності носіїв археологічних культур. Зроблено висновки про в цілому подібний рівень розвитку обох галузей сільського господарства. На фоні чого також встановлено певні позитивні впливи салтівської культури на технічне забезпечення її безпосередніх сусідів: боршевської культури на північному сході і волинцевсько-роменських пам'яток безпосередньо у контактній Сіверсько-Донецькій зоні.

Ключові слова: остання чверть I тис. н. е., сільське господарство, палеоекологія, землеробство, тваринництво, палеоетноботаніка, археозоологія, знаряддя землеробства, знаряддя тваринництва.

Вступ. Для коректного порівняльного аналізу значних обсягів аналогічних даних із синхронних археологічних культур важливими передумовами є: 1) однаковий (подібний) рівень дослідженості матеріалів загалом; 2) дослідження складових за однаковою схемою. Об'єктом цього дослідження є археологічні культури, на основі (та / або на місці) яких ви-

никла давньоруська культура: боршевська на Дону, салтівська (переважно за матеріалами Сіверсько-Донецького регіону), волинцевсько-роменські пам'ятки (лівобережжя Дніпра), а також райковецька культура (територія між Дніпром і Карпатами) (рис. 1). Предметом дослідження є важливі для забезпечення життєдіяльності складові сільського господарства (землеробство і тваринництво) в означених культурах.

Нині можна констатувати, що для порівняльного аналізу сільського господарства археологічних культур останньої чверті I тис. н. е. на території півдня Східної Європи є всі необхідні передумови. Такий аналіз допоможе зрозуміти рівня розвитку сільського господарства у носіїв окремих археологічних культур, а також дасть підстави для встановлення напряду впливів між культурами в окремих галузях.

Матеріали і методи. Методи й схеми аналізу матеріалів з сільського господарства, що переважно базуються на аналізі вже існуючого значного доробку (історіографію див.: Горбаненко 2007, с. 5—25; Горбаненко, Пашкевич 2010, с. 7—34; Журавльов, Горбаненко 2013), і використані для цього дослідження, опубліковані в спеціалізованих статтях (Горбаненко 2011a; 2011b; 2013b) і неодноразово пройшли апробацію на прикладах окремих пам'яток, культур або періодів (Горбаненко, Журавльов, Пашкевич 2008; Винников, Горбаненко 2013; Колода, Горбаненко 2010a; 2010b; 2018; Каравайко, Горбаненко 2012; Горбаненко, Колода 2013; Болтрик та ін. 2015; Горбаненко 2015a; 2016; Gorbanenko 2017; Черненко та ін. 2017; тощо).

Матеріали з сільського господарства боршевської культури нині знаходяться на стадії

1. Ця стаття базується на попередніх проведених дослідженнях (Горбаненко 2010a; Горбаненко, Пашкевич 2010, с. 248—252; Колода, Горбаненко 2011; Горбаненко, Колода 2013, с. 161—180) і частково входить до загального проекту «Сільське господарство населення Хозарського каганату в лісостеповій зоні», виконуваного спільно з В. В. Колодою (Колода, Горбаненко 2018, с. 125—146).

Рис. 1. Карта-схема розташування археологічних культур на території півдня Східної Європи останньої чверті I тис. н. е.

загального аналізу в рамках спільного проекту з А. З. Вінніковим і В. М. Ковалевським (Горбаненко 2012а; 2013с; 2014d; Винников, Горбаненко 2013; Ковалевський, Горбаненко 2014; Винников, Горбаненко, Ковалевський 2014; посилення на джерела див. там само) ¹. Ця галузь у носіїв салтівської культури проаналізована у низці робіт (Горбаненко 2010b; 2013b; Колода, Горбаненко 2010а; 2010b; 2018; Горбаненко, Колода 2011; 2013; посилання на джерела див. там само). Матеріали з волинцевсько-роменських пам'яток неодноразово ставали предметом нашого дослідження (Горбаненко 2003—2004; 2004; 2006; 2007; 2009; 2010а; 2014; Горбаненко, Пашкевич 2010; Пашкевич, Горбаненко 2010; Горбаненко, Колода 2013; Колода, Горбаненко 2018; посилання на джерела див. там само; доповнення з палеоетноботаніки див.: Готун, Горбаненко 2016а; Черненко та ін. 2017; Кравченко, Горбаненко 2017). Для райковецької культури аналогічні аналізи досі проведені спорадично (Горбаненко, Пашкевич 2010, с. 58—61; Горбаненко 2014b; 2014с; 2015b; Горбаненко, Колода 2013, рис. 120, 121; Готун, Горбаненко 2016а; Прищеп, Войтюк, Горбаненко 2016; посилання на джерела див. там само) ².

1. Тут і далі: у статті використано матеріали, зібрані й упорядковані в означених роботах. Посилання на матеріали, що не входять до вказаних видань, наведені по тексту.
2. Для аналізу тваринництва носіїв волинцевсько-роменських і райковецьких традицій використа-

детально зупинимось на **результатах та їх інтерпретації**. Сільське господарство слов'янських культур і салтівської, безперечно, складалося на різному етнокультурному підґрунті. Втім постійні взаємні, переважно прагматичні стосунки спричинили взаємопроникнення окремих найвдаліших технологій та інновацій. Це стає добре помітно у ході порівняльного аналізу матеріалів культур, що межували, або співіснували в контактній зоні.

Для детального аналізу комплекс матеріалів з сільського господарства розглянуто відповідно до виробничих процесів; його поділено на дві групи — землеробську й тваринницьку. У свою чергу, групи поділено на підгрупи за процесами виробництва. Аналіз матеріалу виконано у такому порядку: приселищні території (для обох галузей сільського господарства); знаряддя землеробської праці, палеоетноботанічні спектри, зберігання врожаю та система (для землеробства) ³; склад стада, знаряддя тваринництва, утримання тварин (для тваринництва).

но дані, зібрані й упорядковані у ході підготовки спільного проекту «Тваринництво й мисливство слов'ян останньої чверті I тис. на півдні Східної Європи» у співавторстві з О. П. Журавльовим.

3. Ми цілеспрямовано дещо відступили від розгляду матеріалів з землеробства відповідно до землеробського процесу (артефакти — ПБС — об'єкти, пов'язані зі зберіганням продуктів землеробства — система землеробства), щоб мати змогу проаналізувати аналогічні матеріали у комплексі.

ПРИСЕЛИЩНІ ЗОНИ

Приселищні зони пам'яток салтівської культури і синхронних слов'янських у контактній зоні практично не дають жодних результатів для порівняння; вони доволі подібні. За результатами вивчення багатого матеріалу слов'янських археологічних культур, давні мешканці (принаймні, наприкінці I тис. н. е.) не надавали особливої уваги вибору місця для поселення, орієнтуючись на потреби сільського господарства. Імовірно, освоюючи певну територію, слов'яни пристосовували її для своїх потреб. Яскравими прикладами такого освоєння є ретельно проаналізовані нами з цієї точки зору пам'ятки поблизу с. Волинцеве (волинцевсько-роменсько-давньоруська; Сумська обл., Україна), городище Свердловське 1 (роменська; Чернігівська обл., Україна), а також Животинне городище (боршевська; Воронезька обл., РФ). Поблизу цих пам'яток можна виділити ділянки, придатніші для землеробства, а також для тваринництва. Основне спостереження щодо приселищних зон — поселенці освоювали території навколо пам'ятки із сільськогосподарською метою, а не орієнтувалися на якісь інші певні умови.

Ці висновки побудовані на загальних спостереженнях за розташуванням пам'яток останньої чверті I тис. н. е. Проте є цікава особливість, що стосується слов'янських пам'яток Сіверсько-Донецького регіону: на відміну від салтівських поселень, слов'янам, згодом, не доводилося застосовувати підсіку для розчищення ділянок під поля. Так, поряд зі слов'янськими пам'ятками можна виділити достатньо угідь, придатних під поля практично без значних затрат праці. Прикладом може бути територія городища Мохнач, де слов'яни заселилися після носіїв салтівської культури, що була освоєна попередніми поселенцями. Те саме стосується й поселенського комплексу з Коропових Хуторів.

Для пам'яток райковецької культури певну спадковість можна вбачати на прикладах пам'яток, коли празьке поселення поступово еволюціонувало в райковецьке, або коли хронологічно послідовні культури засновували поселення поруч. Яскравими прикладами переростання однієї культури в іншу на поселенні є матеріали пам'яток Кодин I і II (Чернівецька обл.) (Русанова, Тимошук 1984). Одним з прикладів поступового переселення поруч з попереднім поселенням є добре проаналізована пам'ятка Тетерів I та його найближча околиця (Житомирська обл.) (Томашевський, Гавритухін 1992); те саме стосується й поселень Лука-Каветчинська та Острови поблизу с. Сокіл (Хмельницька обл.) (Вакуленко, Приходнюк 1984). Втім, мабуть, одним з найяскравіших прикладів переселень в межах однієї потенційної ресурсної зони є пам'ятки Рашків III (празька) і I (райковецька) (Чернівецька обл.). Наголосимо, що йдеться про посе-

лення значних розмірів і зі значною кількістю одночасних жител. На думку дослідників, поселення Рашків I — це місце переселення жителів з поселень Рашків II¹ і III (Баран 1988; Баран 2004), а отже, потенційна ресурсна зона навколо описаних пам'яток була у безперервному використанні протягом близько 400 р.

Нині висновки щодо розселення й безпосереднього наслідування празьких пам'яток райковецькими є загальноновизнаними (див., напр.: Тимошук 1995; Михайлина 2007; тощо). Тому для їх регіону розселення цілком можна прийняти тезу, що носії райковецької культури доволі часто «наслідували» потенційні ресурсні зони, засвоєні для ведення сільського господарства їх попередниками — празькою культурою.

ЗЕМЛЕРОБСТВО

Комплекс знарядь землеробства. Металеві деталі *знарядь для обробітки ґрунту* в тій чи іншій кількості існують у всіх культурах останньої чверті I тис. н. е., однак їх кількість у матеріалах різних культур різна. Серед матеріалів із пам'яток салтівської культури знахідки деталей знаряддя для обробітки ґрунту відомі у величезній кількості². З волинцевсько-роменських пам'яток нині відомі менше десятка чересел з різними типами кріплення, близько 30 наральників із восьми пам'яток. У боршевській культурі вони представлені досі єдиною знахідкою фрагменту робочої частини, імовірно, вузьколопатевого наральника³. Віро-

1. Пам'ятка Рашків II, що також належить до празької культури, розташована приблизно за 500 м від поселення Рашків III вгору за течією на тій самій терасі. Імовірно, це поселення також не поступалося заселеністю Рашкову III (Баран 1988). Можливо, обидва поселення слід розглядати як один комплекс.
2. Досі залишається неопублікованою значна кількість сільськогосподарських матеріалів з пам'яток, розташованих у Донецькій обл., Україна.
3. Зауважимо, що у цьому разі вкрай бажано утриматися від поспішних висновків про рівень розвитку боршевської археологічної культури в цілому і її сільського господарства зокрема. Наприклад, П. М. Третьяков у середині XX ст. стверджував, що для слов'ян Лівобережжя Дніпра останньої чверті I тис. н. е. було притаманне підсічне землеробство, ґрунтуючись на винятково бідному матеріалі з розкопок пам'яток роменського типу й зазначаючи, що орне землеробство у слов'ян змінило підсіку лише наприкінці I тис. (Третьяков 1946, с. 43; 1947, с. 131—133; 1951, с. 49—56). Втім після збільшення джерельної бази і масштабних розкопок таких волинцевсько-роменських пам'яток, як Новотроїцьке (Ляпушкин 1958а), Битиця (Ляпушкин 1958б), Волинцеве (Довженок 1952), що дали багатий матеріал, зокрема й для оцінки рівня розвитку землеробства, він змінив точку зору, наголошуючи, що орне землеробство існувало вже в середині I тис. н. е. (Третьяков 1966, с. 301; 1969, с. 22, 25). Очевидно, подальші дослідження слов'янських пам'яток на Дону також можуть докорінно змінити ситуацію.

Пам'ятки	Для обробітку ґрунту							
	Орні знаряддя					Мотички, втулка		Окуття від лопат
	Наконечники		Чересла			вертикальна	горизонтальна	
	Наральники		Лемеші	черешкові	втульчасті			
вузько-лопатеві	широколопатеві							
Боршевські		—	—	—			—	
Салтівські					—			
Волинцевсько-роменські								—
Райковецькі								—

Рис. 2. Порівняння деталей знарядь землеробської праці останньої чверті I тис. н. е. Знак «+» — є згадки

гідно, що притаманна виключно слов'янським матеріалам втульчаста (за типом кріплення) форма чересел також належала донським слов'янам.

Дещо багатшою для порівняння щодо боршевської культури, але такою, що поступається аналогіям з волинцевсько-роменських пам'яток, є добірка матеріалів з райковецьких пам'яток, яка представлена наральниками різних типів: I A 1 (Пастирське городище¹, Черкаська обл., Україна); I B 1; I B 2 (майже всі екземпляри). Чересла (обидві основні форми) також були відомими для носіїв райковецької культури. Загалом, на райковецьких пам'ятках нині налічується 13 наральників і п'ять чересел; матеріали з-під Боярки (звідки походить ще одна знахідка наральника; Київська обл., Україна) за складом можуть бути датовані як останньою чвертю I тис. н. е., так і давньоруським часом (додатково добірку див.: Михайлина

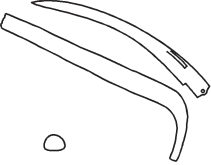

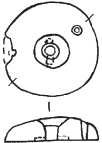

2014; Пивоваров, Ільків 2014; Готун, Горбаненко 2016b).

Отже, серед матеріалів синхронних культур матеріали салтівської культури відзначаються різноманітнішими типами деталей на орні знаряддя і їх більшою кількістю (рис. 2). За цими показниками салтівська культура займає перше місце з-поміж інших. Подальші археологічні дослідження навряд чи зможуть змінити такий стан речей. Тому важливим є якісний аналіз наявних даних.

Знахідка лемеша у цьому аспекті становить значний інтерес. На поселенні Красне (Донецька обл.) було виявлено леміш великих розмірів і розвинених пропорцій. У матеріалах роменської культури подібний леміш знайдено лише на городищі Мохнач, за часів проживання там слов'янського населення². Разом із лемешем

1. До райковецьких зараховане умовно, на підставі хронологічної близькості й аналогічного рівня знарядь землеробської праці.

2. Показово, що леміш було знайдено разом із парою чересел під насипом валу, що наштковує на думку про обрядовість закопування цього «скарбу» перед будівництвом оборонної лінії слов'яно-руського періоду; характер предметів вказує на основну спрямованість господарської діяльності.

Для збирання врожаю			Для переробки врожаю			
Серпи			Коси-горбуші	Зерно-терки	Ступи	Жорна
складані	стовпчикові	черешкові з відігнутим руків'ям				
—	—					
					—	
—	—					
—	—				—	+

у науковій літературі

були також виявлені два чересла, характерні для салтівської культури. Таким чином, не викликає сумніву, що найдосконаліша форма наконечника на орне знаряддя плужного типу, яким є леміш, принаймні у зоні контактів носіїв салтівської і роменської культур, була запозичена останніми у салтівців.

З деталей на орні знаряддя чересла привертають увагу не лише формою і розмірами. У матеріалах салтівської культури плужні ножі представлені масивними черешковими екземплярами. Такі чересла у слов'ян на захід та північний захід від Хозарії (волинцевсько-роменські та райковецькі старожитності), відомі у набагато меншій кількості. У боршевській культурі на Дону вони досі не відомі. На противагу цьому, у слов'янських матеріалах Південно-Східної Європи окрім черешкових відомі і втульчасті чересла. Далі на захід втульчасті чересла вже невідомі (Henning 1987, S. 53, Abb. 21).

На розглянутих пам'ятках і територіальному оточенні знахідки окуття на лопаті у контактній Сіверсько-Донецькій зоні досі відомі лише із салтівських пам'яток. У донських слов'ян на

Животинному городищі знайдено фрагмент окуття; подібні знаряддя доволі широко побутовували наприкінці I тис. н. е. і на півдні Східної Європи (Henning 1987, S. 74, Abb. 32). Проте на волинцевсько-роменських і райковецьких слов'янських пам'ятках вони досі не відомі. Тому треба констатувати вплив носіїв салтівської культури на землеробство слов'ян-боршевців. Однак це знаряддя не набуло поширення у сіверян. Пізніше, за давньоруських часів, окуття від лопат поширилося і на слов'янських пам'ятках.

Мотики представлені типовими мотичками з вертикальною незімкненою втулкою. На території Південно-Східної Європи вони з'явилися у незначній кількості за часів існування черняхівської культури. Так само у незначній кількості вони відомі з пам'яток пенківської культури. Істотно поширилися вони лише наприкінці I тис. н. е.

Однак у слов'ян на Дону подібні мотички практично невідомі: досі знайдено лише три екземпляри. Деяко більша кількість таких мотичок відома з волинцевсько-роменських (близько двох десятків) і райковецьких (півто-

ра десятка) пам'яток. Проте дійсно у великій кількості їх виявлено у матеріалах салтівської культури. Завдяки масовості знахідок у каталожному могильнику С. О. Плетньова навіть розробила їх класифікацію і виділила дев'ять типів, щоправда, зауваживши, що різниця між ними особливого значення не має (Плетнева 1989, с. 91—93). У разі порівняння за кількістю знахідок мотичок у салтівської та інших синхронних культурах варто говорити про те, що особливого поширення ці знаряддя дістали саме через вплив салтівської культури.

З цього погляду цікаві також знахідки мотичок з горизонтальною втулкою (мотик). На Дону у слов'ян такі знаряддя невідомі. У слов'ян Лівобережжя Дніпра кілька таких мотичок виявлено у контактній зоні — городища Водяне (Харківська обл.) і Новотроїцьке (Сумська обл.). Аналогічні за способом кріплення мотички відомі з матеріалів городища Монастирок на середньому Дніпрі (Черкаська обл.) (Максимов, Петрашенко 1988, рис. 74), а також із городища Єкімауци (Молдова), де була поширена райковецька культура (Федоров 1953, рис. 51: 4). Пам'ятки є досить віддаленими одна від одної. Форма знайдених на них знарядь відрізняється від мотички, виявленої на городищі Водяне, вона подібніша до знаряддя із городища Новотроїцьке. За формою (і територіально) знахідка з городища Водяне ближча до салтівських аналогів, що також наводить на думку про вплив салтівської культури на поширення такої форми мотичок у слов'ян, принаймні в інфільтраційній зоні. За давньоруських часів такі мотики набувають значного поширення.

Цікавою є знахідка депозитарію поблизу Боярки, де виявлено по три мотики обох типів кріплення (Готун, Горбаненко 2016b).

Знаряддя для збирання врожаю в салтівській культурі, порівняно зі слов'янськими матеріалами, представлені найбільшим асортиментом — серпи чотирьох і коси двох типів.

Традиційні для кінця I тис. н. е. серпи з відігнутих черешком відомі з матеріалів боршевської культури (опубліковано 2 екз. — цілий і фрагментований). У значній кількості такі серпи відомі із салтівських, волинцевсько-роменських і райковецьких матеріалів; для означеного кола пам'яток така форма серпів є доволі буденним явищем. На слов'янських пам'ятках виявлено кілька серпів з іншими типами кріплення, а також з формами і пропорціями, характернішими для попередніх періодів (від раннього залізного віку до VII ст. н. е. включно). Однак усі вони знайдені на багатощарових пам'ятках і, напевно, не належать до матеріалів останньої чверті I тис. н. е.

Інша форма — стовпчикові серпи — відома лише з матеріалів салтівської культури. Серпи з подібним типом кріплення в Сіверсько-Донецькому регіоні відомі зі скіфських часів.

Доволі поширені вони в матеріалах археологічних культур з кінця I тис. до н. е. до третьої чверті I тис. н. е. Інший вигляд мають стовпчикові серпи салтівської культури: це знаряддя прогресивних форми і пропорцій. Для відтворення повної форми необхідно було «одягнути» руків'я на стовпчик і закріпити стик конструкції еластичним або металевим фіксатором. Імовірно, така форма у носіїв салтівської культури з'явилась унаслідок більшої компактності знаряддя в зібраному стані для переходу на нове місце. Не дивно, таким чином, що більш осілі слов'яни таку форму не запозичили.

Те саме стосується і складаних форм серпів, відомих лише з матеріалів салтівської культури. Враховуючи те, що знахідки таких серпів нерідко пов'язані з військовими похованнями салтівської культури, можна припустити, що вони могли відігравати різну роль у різних ситуаціях. Виявлення подібних серпів на поселеннях, безумовно, свідчить про їх сільськогосподарські функції. Знахідки серпів у військових похованнях можна трактувати по-різному. Не можна виключити, що складаний серп використовували і як індивідуальну зброю ближнього бою. На цю саму думку наштовхують і невеликі розміри, і пропорції, середні між серпами і ножами з увігнутими лезами. Однак, швидше за все, з огляду на багатий інвентар цих поховань, серп був показником певного соціального чи майнового статусу (старійшина, землевласник тощо) ¹.

Серпи з гачковим типом кріплення, одичні знахідки яких походять із салтівських пам'яток, вважаємо атавістичними формами.

Коси наявні в матеріалах усіх порівнюваних культур. При цьому в слов'янських матеріалах Лівобережжя Дніпра знайдено лише екземпляри групи I (за класифікацією В. К. Міхеєва; коси з відігнутою п'ятою і шипом на ній); у матеріалах боршевської культури (відома одна ціла коса) — тільки коса групи II (безп'яткові коси з отвором на початку клинка). Перші широко відомі з другої чверті I тис. н. е. У Сіверсько-Донецькому регіоні в попередній період вони були знайдені на двох пенківських пам'ятках. Наприкінці I тис. н. е. подібні коси-горбуші були дуже поширені в салтівських, волинцевсько-роменських і райковецьких матеріалах. Таким чином, салтівська культура не вплинула на використання кіс носіями волинцевсько-роменських і тим більше райковецьких традицій, а донські слов'яни, очевидно, перейняли цей тип знаряддя для збирання врожаю саме у носіїв салтівської культури. Можливо, це було не запозичення форми, а прямиї імпорти. Більша кількість кіс та більше розмаїття їхніх форм у салтівській культурі свідчить про значно більшу роль тваринництва для населення Хозарії.

1. Це питання потребує окремого дослідження.

Знаряддя для переробки врожаю. Найменш інформативними для аналізу є зернотерки. Вони відомі з матеріалів усіх культур із найдавніших часів до кінця I тис. н. е. включно, зокрема, у салтівської культури, а також у її слов'янських сусідів. Заради справедливості визнаємо, що у сіверян і донських слов'ян зернотерки і терочки трапляються частіше, ніж у салтівців. На пам'ятках салтівської культури знахідки зернотерок поодинокі. Ймовірно, це пов'язане з необхідністю отримання невеликої кількості крупи або борошна безпосередньо перед приготуванням страв в окремих сім'ях.

Цікавішою є знахідка кам'яного песта для ступи, що походить із роменських матеріалів городища Мохнач. У регіоні це досі єдина знахідка. Такі знахідки невідомі й на інших територіях. Оскільки пест застосовували у комплексі зі ступами для обрушення зерна (очищення від плівок), занадто міцний матеріал для їх виготовлення не був потрібний. Тому появленням відсутності знахідок пестів може слугувати використання дерева (як свідчать етнографічні джерела) для виготовлення таких речей, що не зберігаються в археологічних матеріалах до наших днів.

Жорна також належать до повсякденних знахідок, відомих у матеріалах усіх археологічних культур кінця I тис. н. е. Результатом порівняння можуть бути лише висновки, що в контактній зоні, можливо, масивні жорна з'явилися у слов'ян під впливом салтівської культури.

Отже, порівняння комплексу деталей знарядь землеробської праці дало змогу визначити коло найпоширеніших з них, а також специфічних, притаманних окремим археологічним культурам. Відповідно можна виділити і реконструювати форми, властиві обом культурним групам, і знаряддя, застосовувані лише однією з них. Як видно з рис. 3, переважна більшість знарядь була відома всім досліджуваним археологічним культурам. До таких належить увесь комплекс, необхідний для заняття продуктивним з технічного погляду землеробством. Тим не менше, деякі знаряддя відомі з матеріалів лише однієї культурної групи. Так, рало з ральником, поставленим під кутом до лінії оранки, укріплене залізним вузьколопатевою наральником, можна реконструювати у Сіверсько-Донецькому регіоні лише для носіїв салтівської культури. Таку форму можна реконструювати за матеріалами інших слов'янських пам'яток, що не входять до цієї зони, однак відсутність даних для означеного регіону дає підстави стверджувати, що у контактній зоні слов'янам не доводилось освоювати під поля ділянки, попередньо вкриті лісовою рослинністю. Існувала також певна відмінність і у використанні різних деталей на знаряддя для первинного обробітку ґрунту.

Різноманітнішим є набір для земляних робіт (у широкому розумінні) у носіїв салтівської

культури, можливо, внаслідок розвиненішого городництва. Беззаперечно, такі землерийні знаряддя підвищували продуктивність праці і під час будівельних робіт.

Різниця, спостережена за порівняння знарядь для збирання врожаю (відсутність у слов'ян форм знарядь, які можна було скласти), свідчить про більший ступінь осілости слов'ян, ніж носіїв салтівської культури.

Палеоетноботанічні дані. Цілеспрямовані палеоетноботанічні дослідження останніх років уможливили не лише статистичний, а й порівняльний аналіз палеоетноботанічних даних археологічних культур останньої чверті I тис. н. е. (рис. 4). Зазначимо, що для порівняння взято не статистичні дані відсоткових співвідношень, отриманих у результаті простого підрахунку кількості зернівок, а палеоетноботанічний спектр пам'яток за масою (ПБС_М), до того ж — без урахування відбитків проса на днинах горщиків.

Як видно на діаграмі, ПБС_М культур останньої чверті I тис. н. е. цілком порівнювані. Перш за все наголосимо на явних подібностях. Це незначні, практично однакові частки проса, що в усіх культурах становлять від 1/20 до 1/10 частки. Такі показники проса свідчать про високий рівень техніки землеробства. Крім того, враховуючи те, що просо у науковій літературі вважають одним із маркерів підсічної форми землеробства¹, можна стверджувати, що підсіка як форма землеробства не відігравала значної ролі в господарстві наприкінці I тис. н. е.

Велика кількість проса через його агробіологічні властивості є також маркером заплавного землеробства, оскільки заплавні ділянки під час повеней очищаються від бур'янів. А просо на початку вегетаційного періоду характеризується низькорослістю, у зв'язку з чим страждає від засміченості полів бур'янами. Тому, враховуючи і знахідки відбитків зернівок бур'янів, мусимо відмовитися від тези про істотну роль заплавного землеробства у порівнюваних культурах, оскільки для пам'яток слов'янських культур знахідки бур'янів також широко відомі.

Показники вівса є незначними та нестабільними. Нині він не є визначальним для встановлення форм землеробства. Зазначимо лише, що найчастіше у незначних кількостях овес міститься в усіх палеоетноботанічних матеріалах археологічних культур протягом I тис. н. е. Інколи овес складає значну частку в ПБС (Роголик, Луганська обл.) (Пашкевич, Горбаненко 2004). Можливо, його дещо більша за звичайну

1. Просо вирощували на доволі широких просторах, не обов'язково тільки по підсіках; для нас важливий факт, що низькі показники проса свідчать про відсутність підсіки як основної форми землеробства.

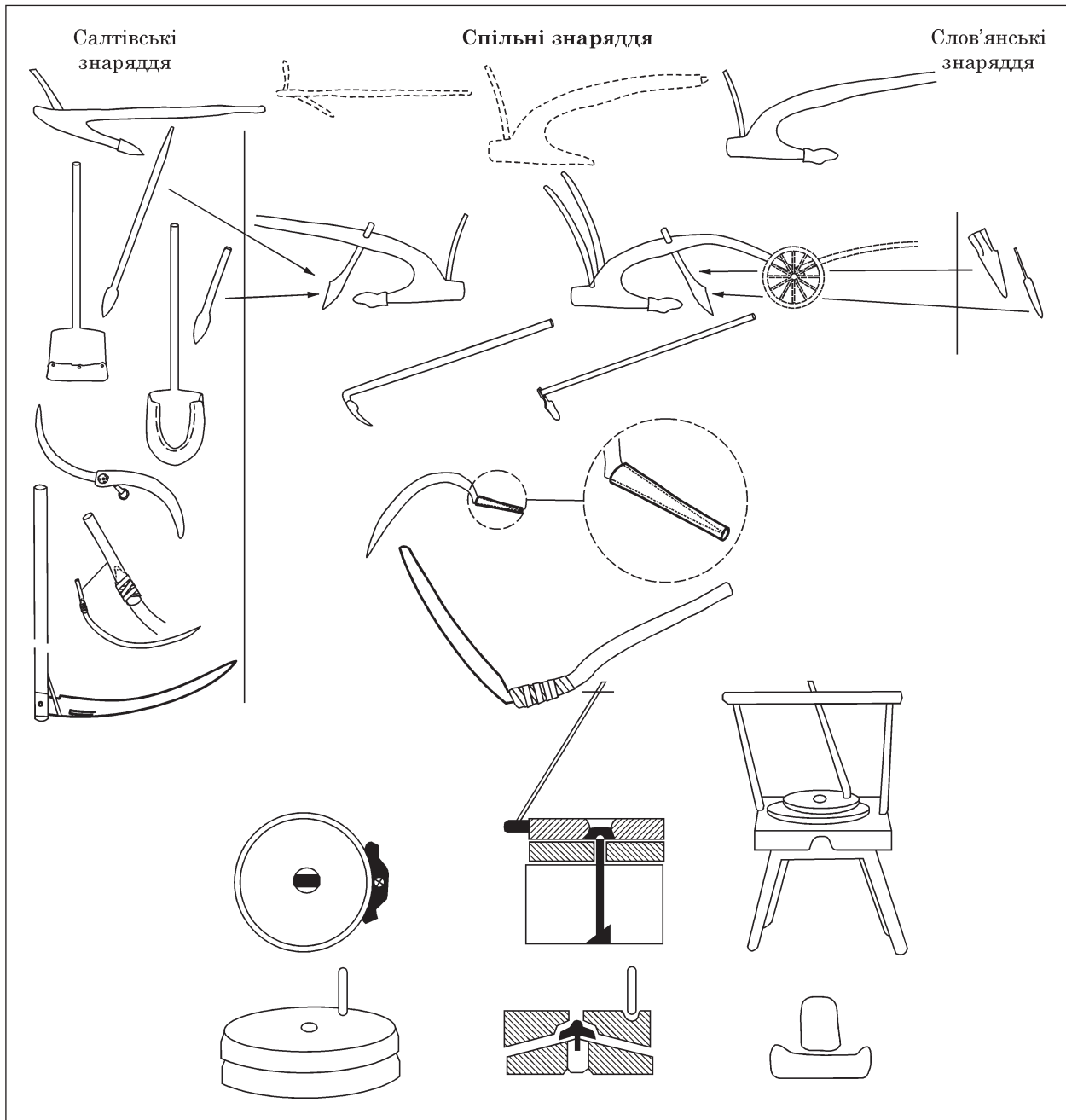

Рис. 3. Графічна реконструкція знарядь землеробської праці з салтівських і слов'янських пам'яток. Штриховою лінією позначено ймовірні знаряддя

частка в ПБС може свідчити про потреби тваринництва.

Пшениці — плівчата і голозерні. Плівчата пшениця — одна з найдавніших культурних рослин, вирощуваних протягом тисячоліть (до VII ст. включно), оскільки вона менш примхлива, зате голозерні — продуктивніші. Вчені пов'язують поширення останньої в посівах з удосконаленням техніки обробітку ґрунту (Lange 1975). Найстабільніші показники вирощування пшениць поки зафіксовані для матеріалів боршевської культури: разом плівчата і голозерні становлять близько 2/5 загальної кількості зерна з незначним переважанням однієї з культур над іншою. На пам'ятках інших

культур ці показники нестабільні: 1/5 — понад 1/2. Важливим є те, що у салтівських і волинцевсько-роменських матеріалах пшениці голозерні несуттєво переважають над плівчатою.

У цьому зв'язку цікавим для нас є також показник маси жита. Ця культура має і переваги, і недоліки. Жито можна вирощувати на будь-яких типах ґрунтів. Дослідники також пов'язують зростання ролі жита в посівах з удосконаленням знарядь для обробітку ґрунту (Яжджевский 1988).

Показники жита для пам'яток також суттєво різні: від відсутності (один випадок: Водяне) до третини. В цілому ж на пам'ятках показники пари жито — пшениці голозерні становлять

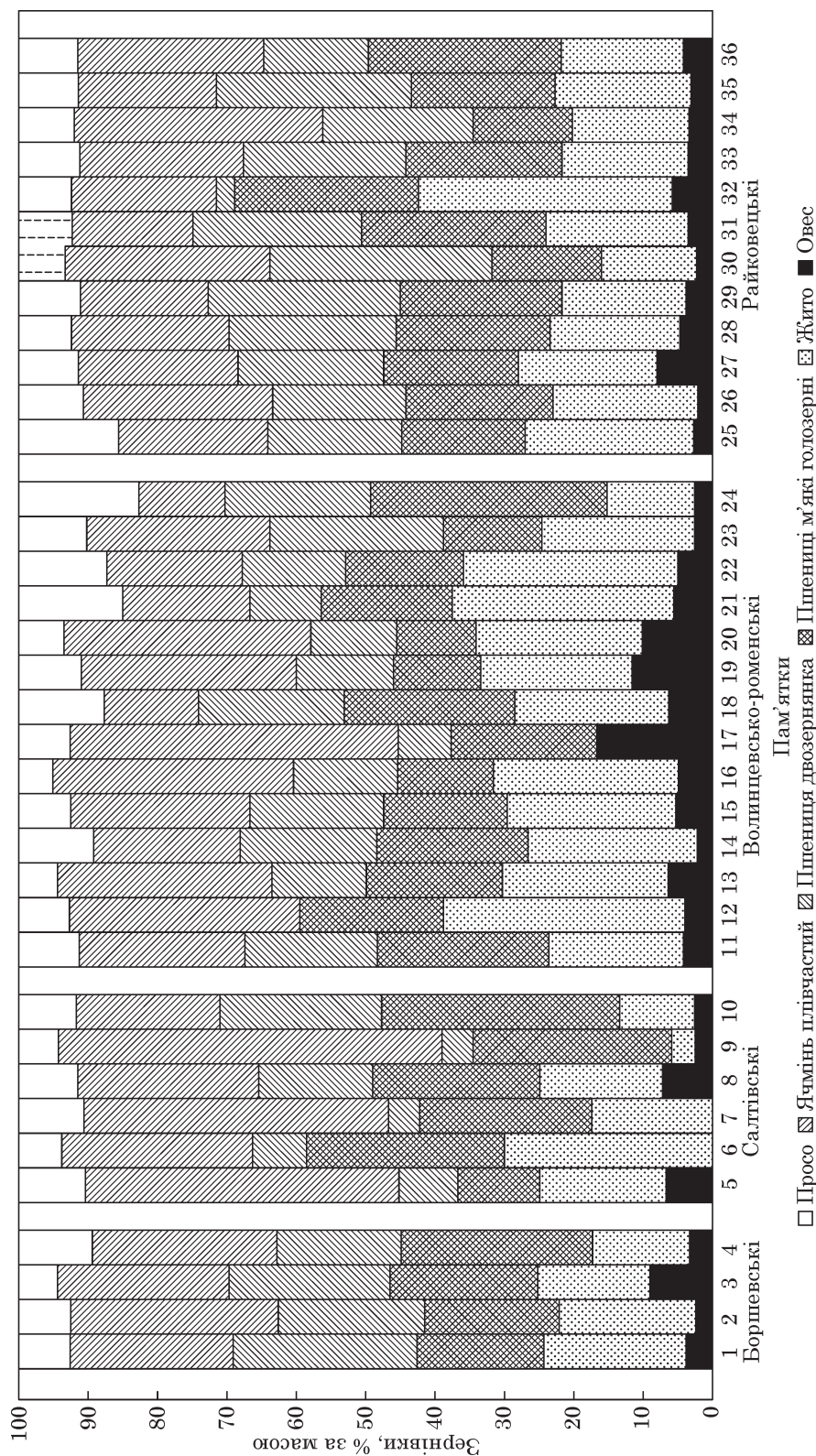

Рис. 4. Порівняння палеоботанічних спектрів останньої чверті I тис. н. е. **Пам'ятки:** боршевські: 1 — Білогорське городище II; 2 — Велике Боршевське городище; 3 — Животинне; 4 — Мале Боршевське городище і поселення; салтівські: 5 — Верхній Салтів; 6 — Копові Хутори; 7 — Мохнач, городище; 8 — Мохнач II, селище; 9 — П'ятницьке I; 10 — Чугуїв; волницько-роменські: 11 — Битиця; 12 — Водяне; 13 — Волинцеве; 14 — Глинськ; 15 — Горналь; 16 — Лгава; 17 — Мохнач; 18 — Обухів II; 19 — Олександрівка I; 20 — Опішня; 21 — Разичівське 3; 22 — Сverdловське I; 23 — Ходосівка, Козаків Яр; 24 — Шуклінка; *празько-райковецькі:* 25 — Кодин II; 26 — Кодин I і *райковецькі:* 27 — Григорівка; 28 — Лука-Райковецька; 29 — Мала Снігінка; 30 — Пастирське; 31 — Пересоппиця; 32 — Рашків I; 33 — Ревне; 34 — Рідківці; 35 — Сокилі; 36 — Сокильці (пунктиром позначено ймовірні показники проса)

1/3 — понад 1/2, тобто достатньо високі, щоб упевнено говорити про високий рівень обробітку ґрунту.

Цікавими є показники ячменю плівчастого. Він (як просо і пшениця плівчата) є однією з найдавніших найпоширеніших культурних зернових рослин. З розвитком землеробства його частка поступово скорочувалася. Однак за потреби його могли вирощувати цілеспрямовано. На поселенні Рогалик, наприклад, ячмінь у парі з вівсом становив основу всієї палеоетноботанічної знахідки. Такий вибір зернових може свідчити, що землеробство частково задовольняло потреби тваринництва, оскільки ячмінь і овес — фуражні культури, використовувані для відгодівлі коней і ВРХ.

Для порівняння зазначимо, що перевага ячменю в ПБС вказує на більшу підпорядкованість землеробства потребам тваринництва. Дещо забігаючи наперед зауважимо, що найімовірніше це пов'язане з розвиненішим конярством у носіїв салтівської культури, ніж у сусідніх слов'ян. Єдиний найбільший показник ячменю плівчастого на слов'янських пам'ятках, аналогічний показнику салтівських пам'яток, визначено для городища Водяного, що знаходиться в інфільтраційній зоні.

Показники ПБС_М загалом найбільш подібні між собою у носіїв боршевської культури. Напевно, це можна пов'язати з найкомпактнішим розміщенням саме пам'яток боршевської культури, що могло призвести до певної уніфікації в землеробстві.

Зберігання врожаю на салтівських і слов'янських пам'ятках представлено подібними варіантами. Ці варіанти умовно поділяють на зберігання великих і незначних об'ємів зернових. Відповідно, значні об'єми, імовірно, зберігали довго — у великих ямах, переважно улаштованих поза межами жител. Вони могли мати перекриття для кращого захисту збіжжя від негоди. Археологічно такі перекриття або не фіксують, або фіксують частково: курені, дерев'яні кришки тощо. Подібні ями в цілому стандартні, вони добре відомі і за археологічними дослідженнями і етнографічними даними. Принцип їх використання однаковий. Могли бути лише певні модифікації, до яких належить і клуня на дві ями, відома за салтівськими матеріалами. Дещо відрізняються лише способи зберігання збіжжя на Животинному городищі боршевської культури. Там зафіксовано також квадратні або прямокутні ями зі стовповими ямками для облаштування обшивки з дерев'яних плах, де у тому числі виявлено обгоріле зерно. Такі ями дослідники цих пам'яток (городища Кузнецовське та Животинне) інтерпретують як клуні для зберігання зерна (Ефименко, Третьяков 1948, с. 103; Винников 1995, с. 41—42). Виходячи з невеликої площі цих комплексів (2—4 м²), квадратної в плані форми, щільне облицювання стінок та

підлоги товстими плахами (3—4 см завтовшки) вони скоріш нагадують великі стаціонарні заглиблені дерев'яні сундуки. Це можна вважати особливістю зберігання зерна саме у боршевського населення. Хоча не виключено, що це могло бути пов'язано з властивостями ґрунту, в якому неможливо було влаштувати «класичні» для слов'ян зернові ями грушоподібних форм (Винников 2014, с. 124—125).

Незначні об'єми зерна зберігали у невеликих ямах усередині жител, що відомі з пам'яток усіх археологічних культур кінця I тис. н. е. Крім ям для зберігання продуктів використовували також тару — піфоси і корчаги, виявлені на пам'ятках практично усіх порівнюваних археологічних культур.

Доказом існування тканинної тари є знахідки збіжжя у розсипаному на долівці вигляді. Незначний обсяг збіжжя зазвичай тримали в житлах.

Система землеробства була багато в чому однаковою, що пов'язано з близькими природно-кліматичними умовами і практично подібними ґрунтами. Безумовно, панував переліг з можливим дво-, трипллям.

Відмінності, виявлені у веденні землеробства, можна визначити таким чином. У контактній зоні, ймовірно, саме носії салтівської культури освоювали території навколо поселень і зводили ліси під поля. Для роменських матеріалів контактної зони таких свідчень не маємо. Попередниками райковецької культури, які також у багатьох випадках могли «підготувати» сільськогосподарську округу, були носії празьких традицій. Після початкового освоєння територій системи землеробства у носіїв археологічних культур кінця I тис. н. е. були подібними.

Знахідки останніх років на межі Харківської і Донецької областей у місцевості Государев Яр¹, дають можливість припускати, що салтівське населення обробляло частину полів «наїздом». На цьому місці на доволі обмеженій ділянці відомо вже вісім комплексів знарядь, у тому числі землеробської праці (Давыденко, Гриб 2011; Колода 2013). Привертає увагу той факт, що у кожному комплексі міститься щонайменше три групи предметів із заліза: знаряддя землероба (обробіток ґрунту і збирання врожаю), предмети кочового або військового побуту, до яких іноді додано предмети інших груп: набір ковальських знарядь, знарядь для обробітку шкіри і дерева, реманент скотаря (пута, ботало). У невеличкому шурфі знайдено жорна і гончарний салтівський посуд.

1. За природними умовами долина Сіверського Дінця наближена до характеристики «салтівського» лісостепу, яку, в широкому розумінні, ми в цілому зараховуємо до контактної зони слов'ян і населення Хозарського каганату. Виходячи з цього, ми звернули увагу на зазначену пам'ятку.

На думку В. В. Колоди, за наявними нині матеріалами можна запропонувати таку попередню інтерпретацію. Кожна окрема яма є місцем збереження сільськогосподарського (насамперед), ремісничого і побутового реманенту окремої родини. Необхідність ховати знаряддя в ями зумовлена тим, що їх на значний час (у сільськогосподарське міжсезоння) лишали на тому місці, де вони були потрібні для роботи. Для кращої збереженості знаряддя ховали в ямах у верхів'ях великого розгалуженого яру, маючи на меті їх подальше використання. Інструменти коваля слугували для ремонту сільськогосподарських знарядь чи виготовлення їх на місці, інструменти для обробітку шкіри і дерева були потрібні під час сезонної землеробської праці. Спорядження вершника, рештки казанів і окремі одиниці озброєння свідчать про те, що це було не осіле, а принаймні, напівкочове населення, яке обробляло поля не поблизу місця свого помешкання, а на певній (?) відстані. Якщо ця гіпотеза щодо комплексів Государева Яру отримає підтвердження внаслідок майбутніх розкопок цієї пам'ятки, можна буде говорити про те, що потужне, забезпечене якісними знаряддями землеробство було пов'язане не лише із навколишніми територіями стаціонарних поселень, а й із напівкочовим господарством салтівського населення.

ТВАРИННИЦТВО

Важливо зазначити, що на слов'янських пам'ятках в археозоологічних комплексах доволі велику кількість складають кістки диких тварин, на що звертають увагу всі дослідники, які аналізували тваринництво у слов'ян. Так, за даними В. І. Цалкіна, в матеріалах «роменсько-боршевських» пам'яток переважали кістки диких тварин, що свідчить про важливу роль мисливства (Цалкин 1969, с. 92). Цю тенденцію спостерігає й А. З. Вінников, який за зведеними матеріалами отримав, що кількість особин диких тварин у матеріалах боршевських пам'яток становить від 45 до 60 % (Винников 1995, с. 45). Аналогічні матеріали з городища Монастирок (Середнє Подніпров'я, райковецька культура) дав показник у 36,6 % особин диких тварин (Белан 1978, с. 97) (за поновленими даними — 29,3 %). На салтівських пам'ятках цей показник набагато нижчий — від 2,4 до 9,5 %; винятком є лише матеріали Правобережного Цимлянського городища (1987—1988), згідно з якими кількість особин диких тварин сягає 41 %; за матеріалами з розкопок у 1939 р. — близько чверті. Таким чином, тваринництво салтівської культури займало в забезпеченні продуктами харчування важливіше місце, ніж у сусідніх слов'янських культур.

Тваринництво салтівського населення було значно розвиненіше, про що свідчить як загальний відсоток м'яса домашніх тварин у хар-

човому раціоні, так і більша кількість знарядь тваринника. Єдину загальну причину важливої ролі мисливства і його значення у м'ясному харчовому раціоні східних слов'ян кінця I тис. н. е. визначити в межах цієї роботи важко; це потребує окремого дослідження. Для кожного мікрорегіону їх співвідношення може бути різним, а на деяких пам'ятках певні чинники можуть бути відсутні.

Розуміючи, що для глибокого аналізу тваринництва слов'ян потрібне додаткове дослідження, обмежимося переліком найможливіших причин, які сприяли збереженню вагомій ролі мисливства для забезпечення м'ясною їжею слов'ян.

1. Складнощі освоєння нової території. З початку заселення певної місцевості слов'яни насамперед розвивали провідну галузь господарства — землеробство, а брак м'яса компенсували полюванням.

2. Способи полювання на лісову здобич (сітки, ями, петлі, тенета тощо) давали слов'янам можливість відносно легкого добування м'ясної їжі.

Найстабільніші показники відсотків особин тварин всередині стада зафіксовані у носіїв волинцевсько-роменських традицій. Імовірно, це свідчить про їх найбільш усталені форми ведення тваринництва і тип господарства в цілому.

Розглянемо тваринництво за його окремими напрямками (рис. 5).

Найстабільніший показник кількості ВРХ визначено для райковецьких археозоологічних комплексів — від 1/3 до приблизно 2/5 частки стада. Значну подібність демонструють і матеріали носіїв волинцевсько-роменських традицій (винятком є показник з Волинцевого — 1/5). Матеріали з боршевських пам'яток відрізняються меншою стабільністю: мінімальне значення — 1/4 (два випадки); середні — від 30 до 41,2 %; максимальне — 56,2 %, абсолютне переважання у складі стада. Матеріали салтівської культури дали показники від 17,6 до 48,2 %, в цілому дещо стабільніші за показники боршевської культури. Підкреслимо, що за показником кількості ВРХ салтівські поселенські пам'ятки не розподілено на групи степ — лісостеп, на відміну від показників вівчарства і свинарства, про що йдеться нижче.

Кількість ДРХ виявилась найстабільнішою у волинцевсько-роменських археозоологічних комплексах — 1/6—1/5 частка загальної кількості стада; єдиним винятком є показник з Волинцевого, де кількість ДРХ представлена лише 1/10 часткою. За цим показником найближчими до волинцевсько-роменських є дані з райковецьких пам'яток (хоча вони й дещо вищі): від 1/5 до 1/3 частки загальної кількості стада. Найменший показник (13,3 %) пропорційно більший за показник з Волинцевого.

Крайні значення кількості ДРХ у складі стада у носіїв боршевської культури — приблиз-

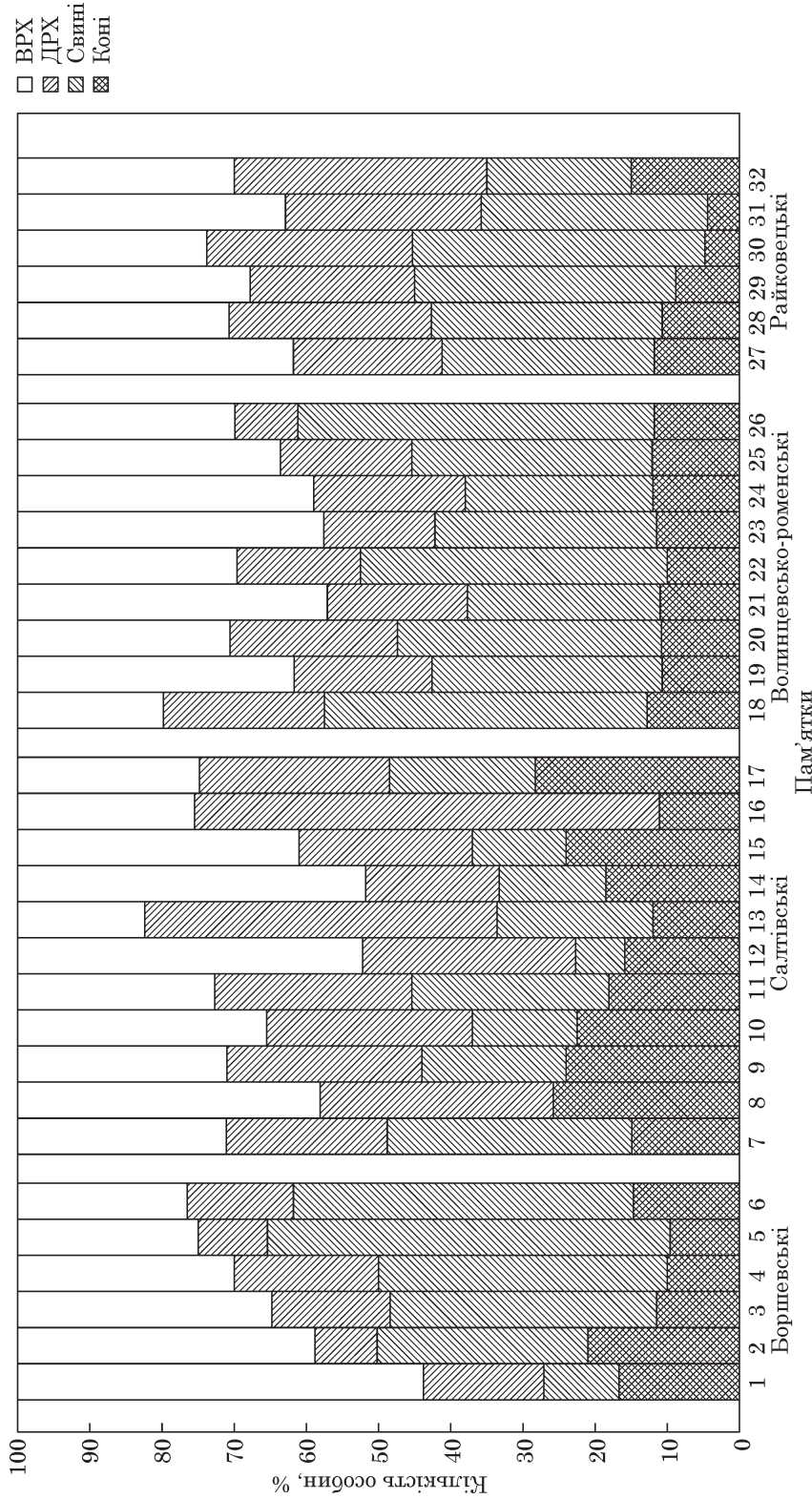

Рис. 5. Порівняння особин свійських тварин останньої чверті I тис. н. е. **Памятки:** боршевські: 1 — Архангельське; 2 — Животинне; 3 — Титчиха; 4 — Мале Боршевське; 5 — Велике Боршевське; 6 — І Белогорське; 7 — Верхній Салтів; 8 — Гнилівське; 9 — Дмитрівське; 10 — Карнаухівське; 11 — Коропові Хутори; 12 — Ломакіно; 13 — Маяцьке; 14 — Мохнач; 15 — Правобережне Цимлянське, 1950-ті рр.; 16 — Правобережне Цимлянське, 1987—1988 рр.; 17 — П'ятницьке I; *волинцьєско-роменські:* 18 — Волинцєве; 19 — Глинськ; 20 — Лтава; 21 — Новотроїцьке; 22 — Обухів II; 23 — Опішня; 24 — Петрівське; 25 — Сverdловське I; 26 — Ходосівка; *райковецькі:* 27 — Монастирок; 28 — Пастирське; 29 — Рашків I; 30 — Рішнів, ур. Ріша; 31 — Рішнів, ур. Царина; 32 — Суботів

но 1/10 і 1/5. Однак у трьох випадках (з шести) він близький до 1/6 частки стада. У цьому відношенні слов'янські матеріали достатньо подібні.

За нестабільністю показників кількості ДРХ салтівська культура виявилася найцікавішою для аналізу. Нижній показник приблизно відповідає найвищому показнику у слов'ян — приблизно 1/5—1/4 частки стада, однак є й інші показники — близько половини або навіть з абсолютним переважанням кількості особин. Очевидно це, на відміну від слов'янських матеріалів, може бути інтерпретовано як специфіка тваринництва на пам'ятках окремих природних зон (степ і лісостеп), за якої вівчарство відіграло важливішу роль саме у степу; адже найбільші показники кількості ДРХ при таманні саме степовим салтівським пам'яткам (рис. 5).

Співвідношення кількості свиней у комплексах порівнюваних археологічних культур виявилось найстабільнішим для носіїв волинцевсько-роменських традицій (мінімальне значення 26 %, максимальне — 49,4 %), в основному від 1/4 до 1/3 частки кількості стада. Найближчими до цих показників є райковецькі матеріали (мінімальне значення 20 %, максимальне — 48,3 %). Для райковецької культури цей показник переважно становить 1/3 частку загальної кількості стада.

Слов'яни Подоння мали менш стабільний показник кількості свиней у стаді — від 1/10 частки до половини (і трохи вище) всього стада. Порівняння цього показника всередині блока даних боршевської культури не допомогло виділити навіть найхарактерніший, властивий більшості пам'яток показник.

Дані салтівської культури також відрізняються нестабільністю показників кількості свиней у стаді — від 0 приблизно до 1/3 частки¹. Відповідно, у осілого салтівського населення свинарство було поширене нерівномірно. І це пов'язане насамперед із зоною їх розселення. У степовій зоні, несприятливій для розведення свиней, на деяких пам'ятках їх рештки не визначені (Гнилівське, Правобережне Цимлянське — за даними 1980-х рр.), на інших (Карнаухівське, Ломакіно, Правобережне Цимлянське — за даними 1950-х рр.) — не більше 14 %.

У лісостеповій зоні, де можна забезпечити кращі умови відгодівлі свиней, у носіїв салтівської культури зазначений показник більший — від 15 до 34 %. Не виключено, менший розвиток свинарства на салтівських поселеннях, розташованих у степовій зоні, пов'язаний не лише зі специфікою степового господарства,

а й з етнічними традиціями в харчуванні, можливо, і з конфесійною належністю частини населення.

Кінь, за винятком двох випадків, в археозоологічних комплексах салтівської культури представлений у кількості приблизно від 1/6 до 1/4 частки стада. Найменший показник становить 11,1, найбільший — 28,3 %. На пам'ятках боршевської культури цей показник у трьох випадках дорівнює близько 1/10, у двох — приблизно 1/6, в одному — 1/5 частки стада в цілому (від 9,6 до 21 %). На пам'ятках райковецької культури визначено від 4,4 до 15 % коней (1/20—1/15). Матеріали із сіверянських пам'яток дали найстабільніший показник — приблизно 1/10 частки стада (10—12,8 %). Отже, у сіверян конярство було найстабільнішим серед порівнюваних матеріалів; у інших воно досягало 10 % і більше. З урахуванням цих варіацій, у носіїв райковецької культури конярство було на останньому місці (порівняно з іншими культурами), займаючи подібні або менші позиції, ніж у сіверян; у боршевської культури ці показники були подібні або більші у порівнянні з показниками у сіверян. Салтівські матеріали у двох випадках (виняток?) представлено показниками, подібними до сіверянських; в усіх інших випадках салтівські дані подібні або більші за показники боршевської культури. Ці дані красномовно свідчать про важливість конярства у житті носіїв салтівської культури.

Загалом з усіх проаналізованих салтівських археозоологічних комплексів Верхньосалтівській за показниками кількості різних домашніх тварин всередині стада найподібніший до слов'янських — сіверянських матеріалів.

Таким чином, за складом стада можна зробити важливі висновки. Стада у носіїв волинцевсько-роменських і райковецьких традицій були найстабільнішими; хоча стада дещо відрізняються одне від одного, подібність між ними доволі очевидна. Стада салтівської і боршевської культур нестабільні. Однак відмінності між ними істотні. Якщо найнестабільнішим фактором стада у носіїв боршевської культури є кількість свиней, то у салтівців — кількість ДРХ і свиней, що пов'язано з природною зоною ведення господарства на поселенській пам'ятці. Тваринництво носіїв салтівського лісостепу (і безпосередньо контактної Сіверсько-Донецької зони) було подібним до тваринництва сіверянських племен. Таким чином, спираючись на наявні дані, не можна говорити про певні впливи на тваринництво з боку одних культур на інші.

У матеріалах боршевської культури (як і салтівської) в невеликих кількостях виявлено кістки верблюда. Ми схильні це пов'язувати з певною участю населення каганату, а через нього і сусідніх слов'ян у караванній торгівлі по трансевразійському Великому шовковому

1. Останнє стосується також матеріалів Верхньосалтівського археологічного комплексу, для якого отримано найбільший показник кількості свиней — пам'ятка розташована в інфільтраційній зоні.

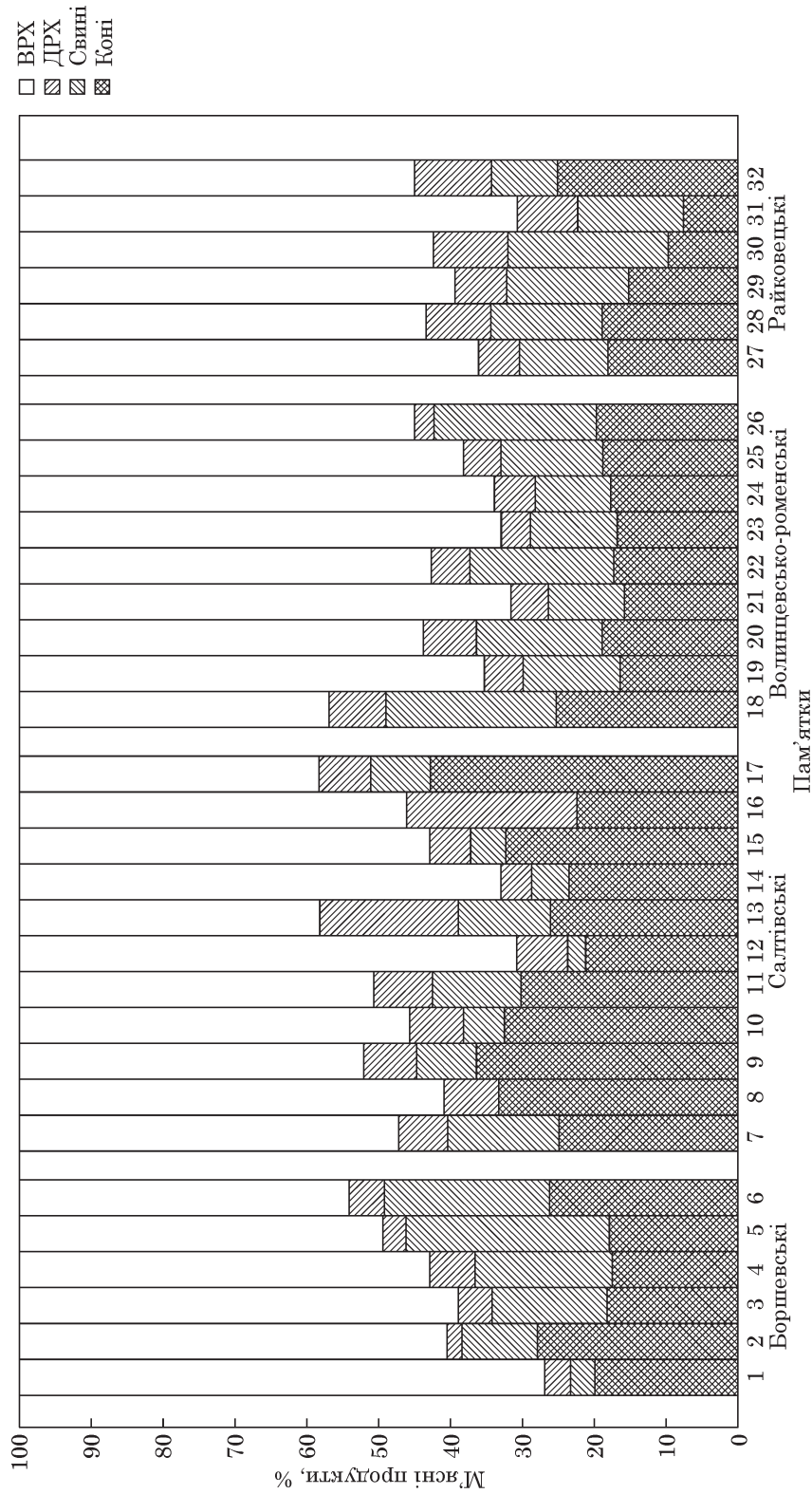

Рис. 6. Порівняння м'ясних продуктів, отримуваних від тваринництва, остання чверть I тис. н. е. **Пам'ятки:** боршівські: 1 — Архангельське; 2 — Животинне; 3 — Тигчиха; 4 — Мале Боршівське; 5 — Велике Боршівське; 6 — I Белогорське; салтівські: 7 — Верхній Салтів; 8 — Гнілівське; 9 — Дмитрівське; 10 — Карнаухівське; 11 — Коропові Хутори; 12 — Ломакіно; 13 — Маяцьке; 14 — Мохнач; 15 — Правобережне Цимлянське, 1987—1988 рр.; 16 — Правобережне Цимлянське, 1987—1988 рр.; 17 — П'ятницьке I; волницько-роменське I: 18 — Волницеве; 19 — Глинське; 20 — Лтава; 21 — Новогроїцьке; 22 — Обухів II; 23 — Опішня; 24 — Петрівське; 25 — Свердловське I; 26 — Ходосівка; райківські: 27 — Монастирок; 28 — Пастирське; 29 — Рашків I; 30 — Рішнів, ур. Ріша; 31 — Рішнів, ур. Царина; 32 — Суботів

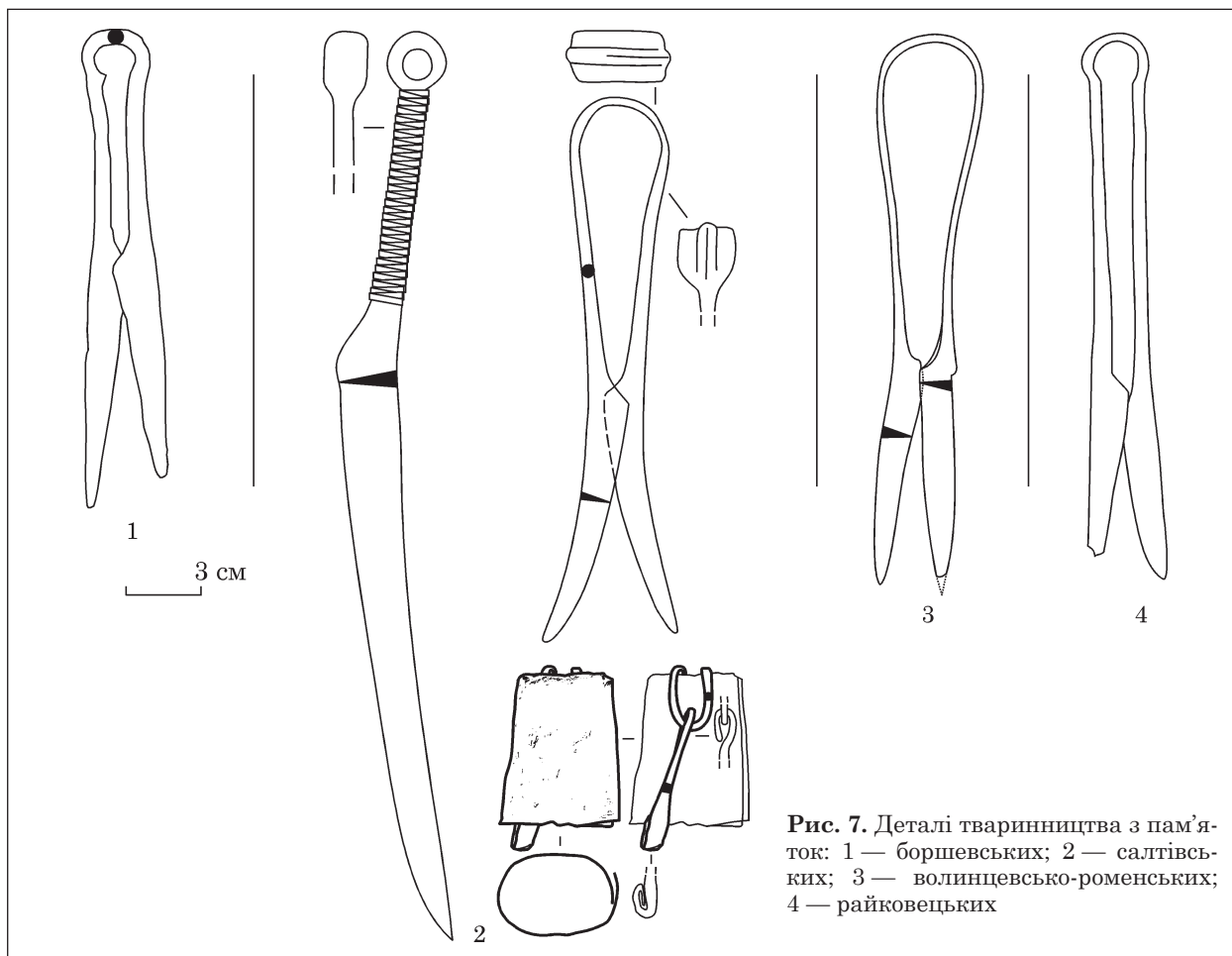

Рис. 7. Деталі тваринництва з пам'яток: 1 — боршевських; 2 — салтівських; 3 — волинцевсько-роменських; 4 — райковецьких

шляху. Це саме підтверджується і деякою кількістю відповідних знахідок.

Розрахунки м'ясного виробництва (рис. 6) лише підкреслюють відмінності у складі стада і вподобання в кулінарії носіїв різних археологічних культур. Додаткової інформації для аналізу вони не дають, а є лише відображенням та інтерпретацією описаного вище матеріалу. Зауважимо лише, що в усіх випадках беззаперечним у раціоні є абсолютне (найчастіше) або відносне (одиничні випадки, за пам'ятками: боршевські — 1 з 6; салтівські — 4 з 11; волинцевсько-роменські — 1 з 9; райковецькі — 0 з 6) переважання яловичини.

Знаряддя тваринництва на житлових пам'ятках порівнюваних культур представлені поодинокими знахідками. Кількість знарядь тваринництва в цілому завжди значно менша, ніж знарядь землеробства. У матеріалах цих культур наявні пружинні ножиці для стрижки ДРХ. Якщо на салтівських пам'ятках у Сіверсько-Донецькому регіоні відомо вісім знахідок з п'яти пам'яток, то на слов'янських пам'ятках ці знахідки одиничні. З боршевських матеріалів досі відома одна знахідка з Титчихи (Москаленко 1965, рис. 5); на волинцевсько-роменських пам'ятках така знахідка відома з Битицького городища (Горбаненко 2012а, рис. 10), матеріали з якого свідчать про значні контакти

з салтівською культурою. Також одна знахідка походить із райковецького поселення Рідківці (Чернівецька обл., Україна) (Пивоваров, Ільків 2014, рис. 5: 9). Знахідки ботал також одиничні. Втім, нині вважаємо найцікавішими спеціалізовані різницькі ножі, знахідки яких відомі лише на салтівських пам'ятках (рис. 7).

У найбільшій кількості для салтівської культури відомі окремі деталі кінської зброї. У боршевській культурі вони невідомі; на волинцевсько-роменських і райковецьких (Михайлина 2007, рис. 57) пам'ятках такі знахідки нечасті. Зазначимо, що деталі кінської зброї трапляються набагато частіше в могильниках салтівської культури, порівняно з поселенськими пам'ятками. У похованнях же слов'янських культур вони відсутні, що пов'язано зі специфікою слов'янського поховального обряду.

Утримання тварин археологічно зафіксовані для боршевської, салтівської й райковецької культур. Так, на Титчихинському городищі боршевської культури виявлено споруди, від яких збереглися лише стовпчикові ямки, з широкими входами, які, на думку А. Г. Москаленко, призначалися для утримання тварин (Москаленко 1965, с. 61). У салтівській культурі такі споруди представлені хлівами (у двох випадках з трьох — з вогнищем для опалення).

Як робочу гіпотезу можна розглядати варіанти утримання тварин поза межами пам'яток, що практично неможливо виявити. Як припущення можна прийняти варіант утримання тварин на території городищ, якщо існували відокремлені (валами, іншими конструкціями?) ділянки. Такі варіанти утримання худоби можна припустити на матеріалах пам'яток Животинне, городищах Водяне, а також Мохнач слов'янського періоду існування (роменські пам'ятки контактної зони). На райковецьких пам'ятках Кидрина і селищі-супутнику Ревне ІВ дослідники розкопали кілька легких наземних стовпових конструкцій, які схильні інтерпретувати як хліви (Михайлина 2007, с. 123, рис. 54). За даними М. А. Филипчука, на Стільському городищі було виявлено неглибокий котлован господарської споруди (№ 2), заповнений шаром чорного гумусованого супіска, перенасиченого аміаком. На думку дослідника, це є ознакою утримання тут худоби, себто споруду можна інтерпретувати як хлів (Филипчук 2012 с. 181, рис. 61, 62). Втім, дані про такі об'єкти досі одиничні для всієї розглянутої території.

В цілому, порівняння варіантів стійлового утримання тварин, так само як і знарядь тваринництва, дає мало інформації про відмінності в тваринництві; найважливішим критерієм оцінки залишається остеологічний матеріал.

У результаті виконаного дослідження виявлено спільні риси ведення господарства і певні відмінності у господарюванні. До спільних рис передусім належить високий рівень розвитку технічної бази землеробства; вона була приблизно однаковою в усіх порівнюваних культурах (хоча треба зауважити, що за фактичною кількістю та номенклатурою землеробських знарядь населення Хозарського каганату переважало східнослов'янське плем'я). Те саме стосується техніки ведення землеробства. Втім на загальному, приблизно однаковому фоні розвитку землеробства помітні й певні відмінності. До таких належать насамперед знаряддя збирання врожаю, які виключно у салтівській культурі представлені збірними формами; серед слов'янських матеріалів такі знахідки досі не відомі ні у контактній зоні, ні на інших територіях.

Матеріали, що можуть свідчити про вплив техніки землеробства одних культур на інші, перш за все представлені знахідкою лемеша й чересел, що походять зі слов'янських матеріалів городища Мохнач; територіально і функціонально найближчі аналогії такому комплексу відомі лише у салтівській культурі. Цілком імовірно, що до запозичених слов'янами знарядь належать також масивні ротаційні жорна (Водяне), мотички з горизонтальною втулкою (Водяне). Можливо, мотички з вертикальною втулкою набули поширення у слов'ян завдяки впливу салтівської культури.

Тваринництво кожної культури, ймовірно, розвивалось самостійно, без впливу сусідів. Навпевно, порівняння тваринництва носіїв різних культур необхідно виконувати, враховуючи етнічні, соціальні, політичні особливості давніх спільнот, а також природні умови. Однак таке підсумкове дослідження виходить за межі завдань, поставлених у цій статті.

ЛІТЕРАТУРА

Баран, В. Д. 1988. *Пражская культура Поднестровья (по материалам поселений у с. Раишков)*. Киев: Наукова думка.

Баран, Я. В. 2004. *Слов'янська община*. Київ; Чернівці: Зелена Буковина.

Белан, Н. Г. 1978. Фауна городища Монастырек на Среднем Днепре. В: Генинг, В. Ф. (ред.). *Использование методов естественных наук в археологии*. Киев: Наукова думка, с. 96-109.

Болтрик, Ю. В., Горбаненко, С. А., Кублій, М. В., Сергеева, М. С., Яніщ, Є. Ю. 2015. Северинівське городище скіфського часу: біогосподарський аспект досліджень. *Археологія і давня історія України*, 4 (17), с. 155-192.

Вакуленко, Л. В., Приходнюк, О. М. 1984. *Славянские поселения I тыс. н. э. у с. Сокол на Среднем Днепре*. Киев: Наукова думка.

Винников, А. З. 1995. *Славяне лесостепного Дона в раннем средневековье (VIII — начало XI века)*. Воронеж: ВГУ.

Винников, А. З. 2014. *Юго-Восточная окраина славянского мира в VII — начале XIII вв. (Животинное городище на р. Воронеж)*. Воронеж: Квартал.

Винников, А. З., Горбаненко, С. А. 2013. Сельское хозяйство жителей Животинного городища. *Stratum plus*, 5, с. 347-357.

Винников, А. З., Горбаненко, С. А., Ковалевский, В. Н. 2014. Охота населения боршевской культуры. В: Медведев, А. П. (ред.). *Археология и охрана археологического наследия Центральной России*. Воронеж: ВГУ, с. 179-197.

Горбаненко, С. А. 2003—2004. Окружающая среда и славянские памятники второй половины I тыс. н. э. (по материалам Левобережья Днепра). *Stratum plus*, 5, с. 400-425.

Горбаненко, С. А. 2004. Сільське господарство слов'ян другої половини I тис. н. е. (за матеріалами Лівобережжя Дніпра). В: Козак, Д. Н. (ред.). *Археологія давніх слов'ян: дослідження і матеріали*. Київ: ІА НАНУ, с. 301-314.

Горбаненко, С. А. 2006. Землеробство слов'ян останньої чверті I тис. н. е. *Археологія*, 3, с. 73-79.

Горбаненко, С. А. 2007. *Землеробство і тваринництво слов'ян Лівобережжя Дніпра другої половини I тис. н. е.* Київ: Академперіодика.

Горбаненко, С. А. 2009. Системи землеробства слов'ян кінця I тис. до н. е. — I тис. н. е. *Музейний вісник*, 9, с. 85-103.

Горбаненко, С. А. 2010а. Знаряддя землеробства кінця I тис. до н. е. — I тис. н. е. Порівняльний аналіз. *Археологія*, 4, с. 46-60.

Горбаненко, С. А. 2010б. Тваринництво у носіїв салтівської культури. *Археологічні студії*, 4, с. 92-108.

Горбаненко, С. А. 2011а. Методи інтерпретації сільськогосподарських матеріалів. *Археологія і давня історія України*, 5, с. 201-214.

- Горбаненко, С. А. 2011b. Методи інтерпретації сільськогосподарських матеріалів. *Stratum plus*, 5, с. 299-314.
- Горбаненко, С. А. 2012а. Палеозтботанические материалы боршевской культуры. *Восточноевропейские древности. Вестник Острогжского историко-художественного музея им. И. Н. Крамского*, 2, с. 230-244.
- Горбаненко, С. А. 2012b. Сільське господарство жителів Битицького городища. *Археологія*, 1, с. 98-114.
- Горбаненко, С. А. 2013а. Методи інтерпретації палеозтботанических матеріалів (на прикладі матеріалів з Великої Бугаєвки). *Stratum plus*, 4, с. 293-299.
- Горбаненко, С. А. 2013b. Палеоботаничні дослідження салтівських пам'яток Лісостепу. *Салтово-маяцька археологічна культура: проблеми та дослідження*, 3, с. 45-51, 148-150.
- Горбаненко, С. А. 2013с. Палеозтботанические материалы с Животинного городища (по отпечаткам на изделиях из глины). *Древности*, 12, с. 273-282.
- Горбаненко, С. А. 2014а. Зернове господарство сів'ерян. *Археологія*, 1, с. 113-123.
- Горбаненко, С. А. 2014b. Палеозтботаничні дослідження слов'янських пам'яток Буковини. *Археологічні студії*, 5, с. 200-211.
- Горбаненко, С. А. 2014с. Палеозтботаничні матеріали з НФ ІА НАНУ зі слов'янських пам'яток. *Археологія і давня історія України*, 1 (12), с. 180-186.
- Горбаненко, С. А. 2014d. Рільництво у носіїв боршевської культури. *Археологія*, 2, с. 110-120.
- Горбаненко, С. А. 2015а. Палеозтботанические материалы пражской культуры. *Краткие сообщения Института археологии*, 238, с. 296-315.
- Горбаненко, С. А. 2015b. Палеозтботаничні дані з поселення райковецької культури Мала Снітинка. *Археологія*, 1, с. 109-116.
- Горбаненко, С. А. 2016. Сельское хозяйство колочинской культуры. *Раннеславянский мир*, 17, с. 114-135.
- Горбаненко, С. А., Журавльов, О. П., Пашкевич, Г. О. 2008. *Сільське господарство жителів Пастирського городища*. Київ: Академперіодика.
- Горбаненко, С. А., Пашкевич, Г. О. 2010. *Землеробство давніх слов'ян (кінець I тис. до н. е. — I тис. н. е.)*. Київ: Академперіодика.
- Горбаненко, С. А., Колода, В. В. 2011. Обобщающий анализ сельского хозяйства носителей салтовской культуры. *Материали і дослідження по археології Східної України*, 11, с. 228-239.
- Горбаненко, С. А., Колода, В. В. 2013. *Сільське господарство на слов'яно-хазарському порубіжжі*. Київ: ІА НАНУ.
- Готун, І. А., Горбаненко, С. А. 2016а. Землеробство жителів слов'янського поселення в уроч. Козаків яр у Ходосівці. *In Slavonia terra*, 1, с. 153-171.
- Готун, І. А., Горбаненко, С. А. 2016b. Комплекс землеробських знарядь з околиць Боярки. *Археологія*, 1, с. 104-117.
- Давыденко, В. В., Гриб, В. К. 2011. «Государев Яр» — новый памятник X—XI вв. в среднем течении Северского Донца (предварительная публикация). *Археологический альманах*, 25, с. 250-269.
- Довженок, В. І. 1952. Розкопки біля с. Волинцево, Сумської обл. *Археологічні пам'ятки УРСР*, 3, с. 251-270.
- Ефименко, П. П., Третяков, П. Н. 1948. *Древнерусские поселения на Дону*. Москва: Наука. Матеріали і дослідження по археології СРСР, 8.
- Журавльов, О. П., Горбаненко, С. А. 2013. Археозоологія в Україні. Пам'ятки I тис. до н. е. — I тис. н. е. *Наукові студії*. Історико-краєзнавчий музей м. Винники, 6, с. 195-203.
- Каравайко, Д. В., Горбаненко, С. А. 2012. *Господарство носіїв юхнівської культури*. Київ: Наукова думка.
- Ковалевський, В. М., Горбаненко, С. А. 2014. Знахідка залізного рала в районі Животинного городища. *Археологія*, 3, с. 103-106.
- Колода, В. В. 2013. Два салтовських комплекси із Государева Яра. *Салтово-маяцька археологічна культура: проблеми та дослідження*, 3, с. 73-81, 161-168.
- Колода, В. В., Горбаненко, С. А. 2010а. Осіле тваринництво у носіїв салтівської культури на Дону. *Археологія і давня історія України*, 1, с. 490-501.
- Колода, В. В., Горбаненко, С. А. 2010b. *Сельское хозяйство носителей салтовской культуры в лесостепной зоне*. Київ: ІА НАНУ.
- Колода, В. В., Горбаненко, С. А. 2011. Сравнительный анализ материалов сельского хозяйства у носителей салтовской культуры и славян Днепровского Левобережья. *Stratum plus*, 5, с. 315-326.
- Колода, В. В., Горбаненко, С. А. 2018. *Сільське господарство населення Хазарського каганату в лісостеповій зоні*. Київ: Академперіодика.
- Кравченко, Р. А., Горбаненко, С. А. 2017. Матеріали до вивчення землеробства мешканців городища Радичівське З. В: Скиба, А. В., Горбаненко, С. А., (ред.). *Європейська археологія I тисячоліття н. е.: Збірник наукових праць на честь Ліани Василівни Вакулєнко*. Київ: ІА НАН України, с. 267-274.
- Ляпушкин, І. І. 1958а. *Городище Новотроицкое. О культуре восточных славян в период сложения Киевского государства*. Москва, Ленинград: АН СССР. Матеріали і дослідження по археології СРСР, 74.
- Ляпушкин, І. І. 1958b. К вопросу о памятниках волынцевского типа. *Советская археология*, 29, с. 58-83.
- Максимов, Е. В., Петрашенко, В. А. 1988. *Славянские памятники у с. Монастырек на среднем Днепре*. Київ: Наукова думка.
- Михайлина, Л. П. 2007. *Слов'яни VIII—X ст. між Дніпром і Карпатами*. Київ: ІА НАНУ.
- Михайлина, Л. П. 2014. Нові матеріали з Ревнянського гнізда поселень райковецької культури. В: Івакін, Г. Ю. (ред.). *Від вєнедів до Русі: збірник наукових праць на пошану докт. іст. наук, проф. Д. Н. Козака з нагоди його 70-ліття*. Київ: ІА НАНУ; Харків: Майдан, с. 357-364.
- Москаленко, А. Н. 1965. *Городище Титчиха. Из истории древнерусского поселения на Дону*. Воронеж: ВГУ.
- Пашкевич, Г. А., Горбаненко, С. А. 2004. К вопросу о земледелии племен салтовской культуры (по материалам поселения Рогалик). *Древности 2004*, с. 225-236.
- Пашкевич, Г. О., Горбаненко, С. А. 2010. Каталог палеоботаничних матеріалів пам'яток слов'янських культур. *Археологія і давня історія України*, 3, с. 105-123.
- Пивоваров, С. В., Ільків, М. В. 2014. Рідківське поселення райковецької культури у Верхньому Попрутті. В: Івакін, Г. Ю. (ред.). *Від вєнедів до Русі: збірник наукових праць на пошану докт. іст. наук, проф. Д. Н. Козака з нагоди його 70-ліття*. Київ: ІА НАНУ; Харків: Майдан, с. 345-356.
- Плетнева, С. А. 1989. *На славяно-хазарском пограничье. Дмитриевский археологический комплекс*. Москва: Наука.

Прищепа, Б. А., Войтюк, О. П., Горбаненко, С. А. 2016. Пересопниця 2015: комплексні дослідження поселення кінця I тис. н. е. в урочищі Пастівник. *Археологія і давня історія України*, 4 (21), с. 129-138.

Русанова, Н. П., Тимошук, Б. А. 1984. *Кодын — славянские поселения V—VIII вв. на р. Прут*. Москва: Наука.

Тимошук, Б. А. 1995. *Восточные славяне: от общины к городам*. Москва: МГУ.

Томашевский, А. П., Гавритухин, И. О. 1992. *Славянское поселение Тетеревка I* (Препринт). Киев.

Третьяков, П. Н. 1946. Восточнославянские племена в свете археологических исследований последних лет. *Краткие сообщения ИИМК*, 13, с. 39-46.

Третьяков, П. Н. 1947. Стародавні слов'янські городища у верхній течії Ворскли. *Археологія*, 1, с. 123-140.

Третьяков, П. Н. 1951. Сельское хозяйство и промыслы. В: Греков, Б. Д., Артамонов, М. И. (ред.). *История культуры Древней Руси*. Москва, Ленинград: АН СССР, с. 47-77.

Третьяков, П. Н. 1966. *Финно-угры, балты и славяне на Днепре и Волге*. Москва, Ленинград: Наука.

Третьяков, П. Н. 1969. Некоторые итоги изучения восточнославянских древностей. *Краткие сообщения Института археологии*, 118, с. 20-31.

Федоров, Г. Б. 1953. Городище Екимаяуцы (работы Славяно-Днестровской экспедиции в 1951 г.). *Краткие сообщения ИИМК*, 50, с. 104-126.

Филипчук, М. А. 2012. *Слов'янські поселення VIII—X ст. в українському Прикарпатті*. Львів: Астролябія.

Цалкин, В. И. 1969. Фауна из раскопок боршевских и роменских городищ. *Советская археология*, 4, с. 91-101.

Черненко, О. Є., Кравченко, Р. А., Горбаненко, С. А., Горобець, Л. В., Ковальчук, О. М., Сенюк, О. Г., Сергеева, М. С. 2017. Свердловське 1: біогосподарська діяльність мешканців роменського городища на Чернігівщині. *Археологія і давня історія України*, 1 (22), с. 266-301.

Яжджевский, К. 1988. О значении возделываемой ржи в культурах железного века в бассейнах Одры и Вислы. В: Тимошук, Б. А. (ред.). *Древности славян и Руси*. Москва: Наука, с. 98-99.

Gorbanenko, S. A. 2017. Archeobotanické nálezy kultury pražského typu z Ukrajiny. *Archeologické rozhledy*, LXIX, 3, p. 461-475.

Henning, J. 1987. *Südosteuropa zwischen Antike und Mittelalter*. Berlin: Akademie-Verlag. Archäologische Beiträge zur Landwirtschaft des 1. Jahrtausends u. Z., Schriften zur Ur- und Frühgeschichte, 42.

Lange, E. 1975. The development of agriculture during the first millennium AD. *Geologiska Föreningens i Stockholm Förhandlingar*, 97, p. 115-124.

REFERENCES

Baran, V. D. 1988. *Pražská kultura Podnestrovia (po materialam poselenij u s. Rashkov)*. Kiev: Naukova dumka.

Baran, Ia. V. 2004. *Slov'ianska obshchyna*. Kyiv; Chernivtsi: Zelena Bukovyna.

Belan, N. G. 1978. Fauna gorodishcha Monastyrek na Srednem Dnepre. In: Gening, V. F. (ed.). *Ispolzovaniye metodov estestvennykh nauk v arkheologii*. Kiev: Naukova dumka. s. 96-109.

Boltryk, Iu. V., Gorbanenko, S. A., Kublii, M. V., Serhieieva, M. S., Yanish, Ie. Iu. 2015. Severynivske horodyshche skifskoho chasu: biohospodarskyi aspekt doslidzhen. *Arkheolohiia i davnia istoriia Ukrainy*, 4 (17), s. 155-192.

Vakulenko, L. V., Prikhodnyuk, O. M. 1984. *Slavyanskiye poseleniya I tys. n. e. u s. Sokol na Srednem Dnestre*. Kiev: Naukova dumka.

Vinnikov, A. Z. 1995. *Slavyane lesostepnogo Dona v rannem srednevekovye (VIII — nachalo XI veka)*. Voronezh: VGU.

Vinnikov, A. Z. 2014. *Yugo-Vostochnaya okraina slavyanskogo mira v VII — nachale XIII vv. (Zhivotinnoye gorodishche na r. Voronezh)*. Voronezh: Kvarta.

Vinnikov, A. Z., Gorbanenko, S. A. 2013. Selskoye khozyaystvo zhyteley Zhivotinnogo gorodishcha. *Stratum plus*, 5, s. 347-357.

Vinnikov, A. Z., Gorbanenko, S. A., Kovalevskiy, V. N. 2014. Okhota naseleniya borshevskoy kultury. In: Medvedev, A. P. (ed.). *Arkheologiya i okhrana arkheologicheskogo naslediya Tsentralnoy Rossii*. Voronezh: VGU, s. 179-197.

Gorbanenko, S. A. 2003—2004. Okruzhayushchaya sreda i slavyanskiye pamyatniki vtoroy poloviny I tys. n. e. (po materialam Levoberezhia Dnepra). *Stratum plus*, 5, s. 400-425.

Gorbanenko, S. A. 2004. Silske hospodarstvo slov'ian druhoi polovyny I tys. n. e. (za materialamy Livoberezhzhia Dnipro). In: Kozak, D. N. (ed.). *Arkheolohiia davnikh slov'ian: doslidzhennia i materialy*. Kyiv: IA NANU, s. 301-314.

Gorbanenko, S. A. 2006. Zemlerobstvo slov'ian ostannoï chverti I tys. n. e. *Arkheolohiia*, 3, s. 73-79.

Gorbanenko, S. A. 2007. *Zemlerobstvo i tvarynnytstvo slov'ian Livobe-rezhzhia Dnipro druhoi polovyny I tys. n. e.* Kyiv: Akademperiodyka.

Gorbanenko, S. A. 2009. Systemy zemlerobstva slov'ian kintsia I tys. do n. e. — I tys. n. e. *Muzeinyi visnyk*, 9, s. 85-103.

Gorbanenko, S. A. 2010a. Znariaddia zemlerobstva kintsia I tys. do n. e. — I tys. n. e. Porivnialnyi analiz. *Arkheolohiia*, 4, s. 46-60.

Gorbanenko, S. A. 2010b. Tvarynnytstvo u nosiiv saltivskoi kultury. *Arkheolohichni studii*, 4, s. 92-108.

Gorbanenko, S. A. 2011a. Metody interpretatsii silskohospodarskykh materialiv. *Arkheolohiia i davnia istoriia Ukrainy*, 5, s. 201-214.

Gorbanenko, S. A. 2011b. Metody interpretatsii selskohozyaystvennykh materialov. *Stratum plus*, 5, s. 299-314.

Gorbanenko, S. A. 2012a. Paleoetnobotanicheskiye materialy borshevskoy kultury. *Vostochnoeyropeyskiye drevnosti. Vestnik Ostragozhskogo istoriko-khudozhestvennogo muzeya im. I. N. Kravskogo*, 2, s. 230-244.

Gorbanenko, S. A. 2012b. Silske hospodarstvo zhyteliv Bytyskoho horodyscha. *Arkheolohiia*, 1, s. 98-114.

Gorbanenko, S. A. 2013a. Metody interpretatsii paleoetnobotanicheskikh materialov (na primere materialov iz Velikoy Bugayevki). *Stratum plus*, 4, s. 293-299.

Gorbanenko, S. A. 2013b. Paleoetnobotanichni doslidzhennia saltivskykh pam'iatok Lisostepu. *Saltovo-maiatska arkheolohichna kultura: problemy ta doslidzhennia*, 3, s. 45-51, 148-150.

Gorbanenko, S. A. 2013c. Paleoetnobotanicheskiye materialy s Zhivotinnogo gorodishcha (po otpechatkam na izdeliyakh iz gliny). *Drevnosti*, 12, s. 273-282.

Gorbanenko, S. A. 2014a. Zernove hospodarstvo siverian. *Arkheolohiia*, 1, s. 113-123.

Gorbanenko, S. A. 2014b. Paleoetnobotanichni doslidzhennia slov'ianskykh pam'iatok Bukovyny. *Arkheolohichni studii*, 5, s. 200-211.

Gorbanenko, S. A. 2014c. Paleoetnobotanichni materialy z NF IA NANU zi slov'ianskykh pam'iatok. *Arkheolohiia i davnia istoriia Ukrainy*, 1 (12), s. 180-186.

Gorbanenko, S. A. 2014d. Rilnytstvo u nosiiv borshevskoi kultury. *Arkheolohiia*, 2, s. 110-120.

Gorbanenko, S. A. 2015a. Paleoetnobotanicheskiye materialy prazhskoy kultury. *Kratkiye soobshcheniya Instituta arkheologii*, 238, s. 296-315.

Gorbanenko, S. A. 2015b. Paleoetnobotanichni dani z poselennia raikovetskoi kultury Mala Snitynka. *Arkheolohiia*, 1, s. 109-116.

Gorbanenko, S. A. 2016. Selskoye khozyaystvo kolochinskoy kultury. *Rannoslavianskiy mir*, 17, s. 114-135.

Gorbanenko, S. A., Zhuravlov, O. P., Pashkevych, H. O. 2008. *Silske hospodarstvo zhyteliv Pastyrskoho horodyscha*. Kyiv: Akademperiodyka.

- Gorbanenko, S. A., Pashkevych, H. O. 2010. *Zemlerobstvo davnikh slov'ian (kinets I tys. do n. e. — I tys. n. e.)*. Kyiv: Akadempriodyka.
- Gorbanenko, S. A., Koloda, V. V. 2011. Obobshchayushchiy analiz selskogo khozyaystva nositeley saltovskoy kultury. *Materialy i doslidzhennia po ar-kheologii Skhidnoi Ukrainy*, 11, s. 228-239.
- Gorbanenko, S. A., Koloda, V. V. 2013. *Silske hospodarstvo na slov'iano-khozarskomu porubizhzi*. Kyiv: IA NANU.
- Gotun, I. A., Gorbanenko, S. A. 2016a. Zemlerobstvo zhyteliv slov'ianskoho poselennia v uroch. Kozakiv yar u Khodosivtsi. *In Sclavienia terra*, 1, s. 153-171.
- Gotun, I. A., Gorbanenko, S. A. 2016b. Kompleks zemlerobskykh znariad z okolyts Boiarky. *Arkheolohiia*, 1, s. 104-117.
- Davydenko, V. V., Grib, V. K. 2011. «Gosudarev Yar» — novyy pamyatnik X—XI vv. v srednem techenii Severskogo Donsta (predvaritel'naya publikatsiya). *Arkheologicheskii almanakh*, 25, s. 250-269.
- Dovzhenok, V. I. 1952. Rozkopky bilia s. Volyntsevo, Sum'skoi obl. *Arkheolohichni pam'iatky URSR*, 3, s. 251-270.
- Efimenko, P. P., Tretiakov, P. N. 1948. *Drevnerusskiye poseleniya na Donu*. Moskva: Nauka. Materialy i issledovaniya po arkheologii SSSR, 8.
- Zhuravlov, O. P., Gorbanenko, S. A. 2013. Arkheozoologhiia v Ukraini. Pam'iatky I tys. do n. e. — I tys. n. e. *Naukovi studii*. Istoryko-kraieznavchyi muzei m. Vynnyky, 6, s. 195-203.
- Karavaiko, D. V., Gorbanenko, S. A. 2012. *Hospodarstvo nosiiv yukhnivskoi kultury*. Kyiv: Naukova dumka.
- Kovalevskiy, V. M., Gorbanenko, S. A. 2014. Znakhidka zaliznogo rala v raioni Zhyvotynnoho horodyshcha. *Arkheolohiia*, 3, s. 103-106.
- Koloda, V. V. 2013. Dva saltovskikh kompleksa iz Gosudareva Yara. *Saltovo-maiatska arkheolohichna kultura: problemy ta doslidzhennia*, 3, s. 73-81, 161-168.
- Koloda, V. V., Gorbanenko, S. A. 2010a. Osile tvarynystvo u nosiiv saltivskoi kultury na Donu. *Arkheolohiia i davnia istoriia Ukrainy*, 1, s. 490-501.
- Koloda, V. V., Gorbanenko, S. A. 2010b. *Selskoye khozyaystvo nositeley saltovskoy kultury v lesostepnoy zone*. Kiev: IA NANU.
- Koloda, V. V., Gorbanenko, S. A. 2011. Sravnitel'nyy analiz materialov selskogo khozyaystva u nositeley saltovskoy kultury i slavyan Dneprovskogo Levoberezhia. *Stratum plus*, 5, s. 315-326.
- Koloda, V. V., Gorbanenko, S. A. 2018. *Silske hospodarstvo naselennia Khozarskoho kahanatu v lisostepovii zoni*. Kyiv: Akadempriodyka.
- Kravchenko, R. A., Gorbanenko, S. A. 2017. Materialy do vyvchennia zemlerobstva meshkantsiv horodyshcha Radychivske 3. In: Skyba, A. V., Gorbanenko, S. A., (ed.). *Yevropeiska arkheolohiia I tysiacholittia n. e.: Zbirnyk naukovykh prats na chest Liany Vasylivny Vakulenko*. Kyiv: IA NANU Ukrainy, s. 267-274.
- Lyapushkin, I. I. 1958a. *Gorodishche Novotroitskoye. O kulture vostochnykh slavyan v period slozheniya Kievskogo gosudarstva*. Moskva, Leningrad: AN SSSR. Materialy i issledovaniya po arkheologii SSSR, 74.
- Lyapushkin, I. I. 1958b. K voprosu o pamyatnikakh volyntsevskogo tipa. *Sovetskaya arkheologiya*, 29, s. 58-83.
- Maksimov, E. V., Petrashenko, V. A. 1988. *Slavyanskiye pamyatniki u s. Monastyrek na srednem Dnepre*. Kiev: Naukova dumka.
- Mykhailyna, L. P. 2007. *Slov'iany VIII—X st. mizh Dni-prom i Karpatamy*. Kyiv: IA NANU.
- Mykhailyna, L. P. 2014. Novi materialy z Revnianskoho hnizda poselen raikovetskoi kultury. In: Ivakin, H. Iu. (ed.). *Vid venediv do Rusi: zbirnyk naukovykh prats na poshanu dokt. ist. nauk, prof. D. N. Kozaka z nahody yoho 70-littia*. Kyiv: IA NANU; Kharkiv: Maidan, s. 357-364.
- Moskalenko, A. N. 1965. *Gorodishche Titchikha. Iz istorii drevnerusskogo poseleniya na Donu*. Voronezh: VGU.
- Pashkevich, G. A., Gorbanenko, S. A. 2004. K voprosu o zemledelii plemen saltovskoy kultury (po materialam poseleniya Rogalik). *Drevnosti 2004*, s. 225-236.
- Pashkevych, H. O., Gorbanenko, S. A. 2010. Kataloh paleobotanichnykh materialiv pam'iatok slov'ianskykh kultur. *Arkheolohiia i davnia istoriia Ukrainy*, 3, s. 105-123.
- Pyvovarov, S. V., Ilkiv, M. V. 2014. Ridkivske poselenia raikovetskoi kultury u Verkhnomu Poprutti. In: Ivakin, H. Iu. (ed.). *Vid venediv do Rusi: zbirnyk naukovykh prats na poshanu dokt. ist. nauk, prof. D. N. Kozaka z nahody yoho 70-littia*. Kyiv: IA NANU; Kharkiv: Maidan, s. 345-356.
- Pletneva, S. A. 1989. *Na slavyano-khozarskom pogranichye. Dmitriyevskiy arkheologicheskii kompleks*. Moskva: Nauka.
- Pryshchepa, B. A., Voitiuk, O. P., Gorbanenko, S. A. 2016. *Perespnytsia 2015: kompleksni doslidzhennia poselennia kintsia I tys. n. e. v urochyschi Pastivnyk. Arkheolohiia i davnia istoriia Ukrainy*, 4 (21), s. 129-138.
- Rusanova, N. P., Timoshchuk, B. A. 1984. *Kodyn — slavyanskiye poseleniya V—VIII vv. na r. Prut*. Moskva: Nauka.
- Timoshchuk, B. A. 1995. *Vostochnyye slavyane: ot obshchiny k gorodam*. Moskva: MGU.
- Tomashevskiy, A. P., Gavritukhin, I. O. 1992. *Slavyanskoye poseleniye Teterevka I (Preprint)*. Kiev.
- Tretiakov, P. N. 1946. Vostochnoslavjanskiye plemena v svete arkheologicheskikh issledovaniy poslednykh let. *Kratkiye soobshcheniya IIMK*, 13, s. 39-46.
- Tretiakov, P. N. 1947. Starodavni slov'ianski horodyshcha u verkhniy techii Vorskly. *Arkheolohiia*, 1, s. 123-140.
- Tretiakov, P. N. 1951. Selskoye khozyaystvo i promysly. In: Grekov, B. D., Artamonov, M. I. (ed.). *Istoriya kultury Drevney Rusi*. Moskva, Leningrad: AN SSSR. s. 47-77.
- Tretiakov, P. N. 1966. *Finno-ugry, baly i slavyane na Dnepre i Volge*. Moskva, Leningrad: Nauka.
- Tretiakov, P. N. 1969. Nekotoryye itogi izucheniya vostochnoslavjanskikh drevnostey. *Kratkiye soobshcheniya Instituta arkheologii*, 118, s. 20-31.
- Fedorov, G. B. 1953. *Gorodishche Ekimautsy (raboty Slavyano-Dnestrovskoy ekspeditsii v 1951 g.)*. *Kratkiye soobshcheniya IIMK*, 50, s. 104-126.
- Fylypchuk, M. A. 2012. *Slov'ianski poselennia VIII—X st. v ukrainskomu Prykarpatti*. Lviv: Astroliabiia.
- Tsalkin, V. I. 1969. Fauna iz raskopok borshevskikh i romenskikh gorodishch. *Sovetskaya arkheologiya*, 4, s. 91-101.
- Chernenko, O. Ie., Kravchenko, R. A., Gorbanenko, S. A., Gorobets, L. V., Kovalchuk, O. M., Seniuk, O. H., Serhieieva, M. S. 2017. Sverdlovske 1: biohospodarska diialnist meshkantsiv romenskoho horodyshcha na Chernihivshchyni. *Arkheolohiia i davnia istoriia Ukrainy*, 1 (22), s. 266-301.
- Yazhdzhevskiy, K. 1988. O znachenii vzdelyvayemoy rzhi v kulturakh zheleznoho veka v basseynakh Odry i Visly. In: Timoshchuk, B. A. (ed.). *Drevnosti slavyan i Rusi*. Moskva: Nauka, s. 98-99.
- Gorbanenko, S. A. 2017. Archeobotanické nálezy kultury pražského typu z Ukrajiny. *Archeologické rozhledy*, LXIX, 3, p. 461-475.
- Henning, J. 1987. *Südosteuropa zwischen Antike und Mittelalter*. Berlin: Akademie-Verlag. Archäologische Beiträge zur Landwirtschaft des 1. Jahrtausends u. Z., Schriften zur Ur- und Frühgeschichte, 42.
- Lange, E. 1975. The development of agriculture during the first millennium AD. *Geologiska Föreningens i Stockholm Förhandlingar*, 97, p. 115-124.

S. A. Gorbanenko

COMPARATIVE ANALYSIS OF AGRICULTURE ON THE EVE OF THE FORMATION OF OLD RUS'

The article is a definite result of the study of agriculture of archeological cultures of the last quarter of the 1st millennium AD in the south of Eastern Europe, which became the basis for the formation of Old Rus' material culture. The object of the study are archeological cultures, which were the basis and / or the place for the emergence of the Old Rus' culture. They are the Borshevo culture on the Don, the Saltiv culture (mainly based on the materials of the Siversky-Donetsk region), the Volintseve and Romny sites (the left bank of the Dnieper), as well as the Raiky culture (the territory between the Dnieper and the Carpathians) (Fig. 1). The subject of the study are the components of agriculture (farming and livestock breeding) in these cultures.

Nowadays the degree of research of these sectors allows us to conduct their comparative analysis and to determine the vectors of influences. The analysis of potential resource zones shows that ancient settlers at the time of settlement probably did not attach much importance to the surrounding lands, and gradually adapted them to their needs. According to the results of the analysis of the location of the Saltiv and Romny sites in the Siverskyi-Donetsk region contact area, we can say that the bearers of the Romny culture came to the resource zones already absorbed by the Saltiv people. Above all, this concerns the use of the land for agricultural purposes. We can offer a similar situation for bearers of the Raiky culture, which often continued to use the resource areas assimilated by their predecessors — the Prague culture bearers.

Comparative analysis of agricultural implements (Fig. 2; 3) shows that the Saltiv culture bearers had

a negligible positive influence on the spread of certain forms of tools of agricultural labor. Biological definitions and palaeoethnobotanical and archaeozoological analyzes (Fig. 4—6) are more likely to show insignificant differences in environmental conditions, as well as, possibly, in the ethnicity of ancient farmers. No influences of one culture on another were found on these materials. Probably, meat production among the population of the Saltiv culture has acquired certain forms of specialization because only in this culture such specific tools as cutting knives are known now (Fig. 7).

The overall result may be the following. Among the comparable cultures, both branches of agriculture were the most developed among the bearers of the Saltiv culture. They had some influence on the development of agriculture among their neighbors — the Siverians and the Slavs on the Don. However, in all these cultures, the level of development of agriculture was approximately the same. It is not possible to take certain differences in livestock production for criteria of greater or lesser degree of development, since livestock production reflects most likely the ecological differences of settlements and the ethnic difference of settlers.

Keywords: last quarter of 1st thousand AD, agriculture, paleoecology, farming, livestock breeding, palaeoethnobotany, archaeozoology, tools of agriculture, tools of animal husbandry.

Одержано 16.02.2018

ГОРБАНЕНКО Сергій Анатолійович, кандидат історичних наук, старший науковий співробітник, Інститут археології НАН України, пр. Героїв Сталінграда 12, Київ, 04210, Україна, sergii_gorbanenko@iananu.org.ua.

GORBANENKO Serhiy A., Candidate of Historical Sciences, Senior Researcher, Institute of Archaeology, National Academy of Sciences of Ukraine, Heroiv Stalingrada ave. 12, Kyiv 04210, Ukraine, sergii_gorbanenko@iananu.org.ua.